

**HAKKAR V LAYET N N SOSYO- KT SAD VE S YAS YAPISI
(1923-1960)**

Özden ÖZGEN

DOKTORA TEZ

Tarih Ana Bilim Dalı

Danı man: Doç. Dr. Sadiye TUTSAK

U ak

U ak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran, 2016

ÖZET

HAKKARİ VİLAYETİNİN SOSYO-KÜLTÜREL VE SİYASAL YAPISI (1923-1960)

Özden ÖZGEN

Tarih Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2016

Danışman: Doç. Dr. Sadiye Tutsak

Farklı kültürlerin kesişim noktasında bulunan ve İran ve Irak gibi iki ülkeye sınır olan Hakkari her dönem önemini korumuştur. Coğrafi özellikleri sayesinde Türkiye'nin batı bölgeleriyle entegre olamayıp kapalı bir kutu şeklinde kalmıştır. Kapalı bir kutu şeklinde kalması ve diğer kültürlerden etkilenmemi olması Hakkari'nin kültürel özelliklerini günümüze kadar korumasını sağlamıştır.

Hakkari Osmanlı döneminde kendine has idaresi olan yerlerden biridir. İran tehlikesine karşı Osmanlı Hakkari'yi müstakil vilayetlerden biri yapmıştır. Cumhuriyet döneminde Hakkari bir ara Van'a bağlı bir kaza haline getirilmiş olsa da iki ülkeye sınır olması önemini artırmış ve tekrar vilayet konumuna getirilmiştir.

Farklı etnik unsurları içerisinde yaşayan Hakkari, emperyalist güçlerin hedefinde olmuştur. O nedenle ki, yüzyıllarca birlikte yaşayan halklar birbirine düşman hale getirilmiştir. Emperyalist güçlerin hedefinde ise petrol vardır.

Yeni kurulan Cumhuriyet ile birlikte yeni devlet düzenine geçme çabaları hızlı bir şekilde kendini göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu düzene karşı gelen ayrılıkçı kesimler devlete karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmaların bastırılması için çıkartılan kanunlar ise Doğu bölgesindeki insanların batıya sürülmesi şeklinde olmuştur.

Doğu Anadolu bölgesindeki ayaklanmaların sonlandırılması ve bölgenin gelişimini hızlandıracak bir takım yatırımların gerçekleştirilmesi için devlet olanca

gücüyle çalışmamıştır. Yenilikçi hamleler ise eğitimli kadroların eksikliği nedeniyle tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Devlet kurumları Hakkari’de hiçbir zaman tam olarak çalışmamıştır.

Hakkari’nin zorlu coğrafi yapısı bayındırlık faaliyetlerinin gerçekleştirilmesini engellemiştir. Ulaşım sorunu Hakkari’nin hem iktisadi yönden gelişimini olumsuz etkilemiş hem de eğitim ve sağlık yönünden halkın sıkıntıları yaşammasına neden olmuştur.

Arazi yapısı halkın geçim kaynaklarını belirlemede de önemli faktör olmuştur. Hakkari’nin yüksek rakıma sahip olması tarımdan ziyade hayvancılığının gelişmesini sağlamıştır. Ülkeye de sınır olması kaçakçılığın yaygınlaşmasını ve halkın kolay yoldan para kazanma hırsını yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hakkari, İran, Irak, Emperyalist, Petrol, Sınır*

ABSTRACT

THE SOCIAL-ECONOMICAL AND POLITICAL STRUCTURE OF HAKKARI PROVINCE (1923-1960)

Özden ÖZGEN

The Main Science of History

Uşak University The Institute Of Social Sciences, June 2016

Advisor: Assistant Professor Sadiye Tutsak

Hakkari situated in crossroads of different cultures not far from the Iraqi and Iranian borders kept its importance in every period of time. Owing to its geographical situation this town couldn't integrate with the other western cities and rested like a closed box. Because of the fact that this town stayed like a closed box it kept its cultural characteristics until now.

Hakkari isn't one of the places which had its own administration during the Ottoman Empire. Against a Persian threat, the ottomans rendered Hakkari a very peculiar province. During a course of time, it became a district based upon Van, another nearby town but Hakkari's special geopolitical situation, namely, due to its proximity to the two towns mentioned just before made it a province once again.

Hakkari accommodating the divers factors within its boundaries has always been a target by the imperialist powers. Thus, the peoples who lived in perfect harmony with each other for years were set against one another. The reason of this felony thruster by the imperialist powers has always been the oil!

With the foundation of the young Turkish Republic the new attempts were made swiftly in order to put Hakkari in a new political state order.. During the early periods of the republic some separatist factors who were against this new upheaval rose up against the government. To squelch these uprisings the government applied a policy of immigration by sending the inhabitants of this province to the other western region of the country. The state made a big hustle to hinder other

uprisings the more so as it wanted to develop the eastern regions. But the state was unable to perform reformist actions by lack of skilled teams.

What's more the geographic situation Transport difficulties and communication shortages affects negatively this province. Its hard geographical situation was a big handicap for housing facilities. That's why Hakkari was unable to develop itself as far as the educational and the healthcare systems are concerned.

Its rugged landscape and sharp mountains made it difficult for the inhabitants to make a living. Anyways its high altitude gave a chance to Hakkari for animal raising rather than the agricultural occupation. Its proximity as being near the two countries favored smuggling too to earn easy money.

Keywords: *Hakkari, Iranian, Iraq, imperialist, patrol, border.*

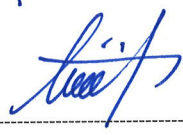
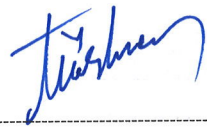

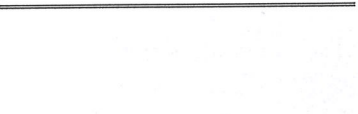

UŞAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı 104031002 No'lu öğrencisi Özden ÖZGEN'in "Hakkari Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960)" adlı tezi 25 /05 /2016 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Doç. Dr. Sadiye TUTSAK	
Üye	: Prof. Dr. Saim SAVAŞ	
Üye	: Prof. Dr. Lütfi ÖZAV	
Üye	: Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ	
Üye	: Doç. Dr. Bekir KOÇLAR	

Doç. Dr. Asım ARI
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Türkiye'nin son kırk yılında terör ve kaçakçılık olaylarında adı geçen Hakkari'nin sahip olduğu mevki itibarıyla İran ve Irak'a sınır olması nedeniyle bu vilayetin derinlemesine araştırılması gerektiği yönünde bir fikrin doğmasına zemin hazırladı. Hakkari'nin Türkiye'nin en uzak noktasında, dağlar arasında ve ulaşımın rahatlıkla yapılamadığı bir konumda olması Hakkari'yi yapılacak bir tez çalışması için cazibe noktası haline getirdi. Belirtilen bu sebepler ışığında Hakkari vilayeti hazırlanan bu tezin konusunu tekil etti.

Tezin planlanması öncesi ve sürecinde hangi dönemlerde çalışılacağı yapılmaması ile ilgili kıstaslar belirlenirken Cumhuriyet döneminde Tek Parti ile Demokrat Partinin iktidar olduğu 1960 yılına kadar olan zaman aralığının çalışılmasının uygun olacağı değerlendirildi. Tezin konusunu da tekil eden Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler bu doğrultuda ayrıntılı olarak irdelenip incelendi.

Bu çalışmada 1923-1960 yılları arasında Hakkari vilayetinin mülki idari yapılanması, siyasi, kültürel ve toplum yapısı, bayındırlık, eğitim, asayiş, nüfus, sağlık ve iktisadi hayatı ile ilgili hususlar gün yüzüne çıkarıldı.

Hakkari'nin daha iyi anlaşılabilmesi için bölümler belirlenirken yapının giriş ve dört bölümden oluşması üzerinde karar verildi.

Giriş Bölümü'nde, Hakkari'nin özellikle iktisadi gelişimi, ulaşımı ve asayiş olaylarında çok önemli bir yer tutan fiziki yapısı, coğrafi özellikleri ve bölge gelişimini aydınlatan tarihi incelenmiştir.

Birinci Bölümde, Hakkari'de yaşamayan halkların tanıtılması amacıyla yerleşik hayat sürmüştü etnik unsurlar Hakkari'nin demografik yapısı içinde verilmiştir.

İkinci Bölümde, Hakkari vilayetinin 1923-1960 yılları arasında mülki idari yapısı ve halkın devletle olan ilişkilerinde önemli bir yer tutan siyasi yapıları irdelenmiştir.

Üçüncü Bölümde, sosyal ve kültürel yapısı başlı başına altında, tezin ayrıntı noktasını oluşturan toplum ve aile yapısı, kültürel yaşam, imar ve adli tekilatın

durumu, asayi , göç ve iskan, e itim, bayındırlık faaliyetleri, nüfus ve sa lık konuları kapsamlı bir eilde açıklanmaya çalı ılmı tır.

Dördüncü Bölümde ise, Hakkari'nin iktisadi yapısı içinde gelir gider bütçe durumu, Hakkari'ye yapılan yatırımlar, sınır kapıları ve bankacılık ile ilgili geli melere yer verilmi olup Hakkari'nin geçim kaynakları kısmında ise tarım, hayvancılık, yeraltı zenginlikleri ve kaçakçılık konuları anlatılmı tır.

Bu çalı mada, Ba bakanlık Cumhuriyet Ar ivi (BCA), Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi (BOA), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Ba kanlı ı Ar ivi (ATASE), ç i ler i Bakanlı ı Ar ivi, Vakıflar Genel Müdürlü ü Ar ivi, Milli Kütüphane, Karayolları Genel Müdürlü ü Kütüphanesi, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) Kütüphanesinden faydalanılmı tır. TBMM Zabıt Cerideleri, TBMM Tutanak Dergileri, Resmi Gazete ve Türkiye statistik Kurumu tarafından yayınlanan istatistik yıllıkları da en çok yararlanılan kaynaklar olmu tur. ncelenen dönem ile ilgili dergiler, gazete ve ara tırma eserleri konunun bütünlü ü açısından katkı sa lamı tır. Hakkari vilayetinde gazete hayatının 1955 yılında ba lamasına ra men Milli Kütüphane de 1961 yılı itibariyle basılmı yayınların bulunması ele alınan dönemin Hakkari gazeteleri tarafından yorumlanması ve de erlendirilmesi açısından eksik kalmı tır. Hakkari ile ilgili yayınlanan haberler ise Van gazetelerinden temin edilmi tir. Özellikle Milli Mücadele sonrası dönem ile ilgili belgelerin Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Ba kanlı ı'nca ara tırmacılara açılmaması Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ait geli melerin tarafsız bir eilde açıklanması hususunda bo luklar yaratmı tır. Emniyet Genel Müdürlü ü'nün katalog taramasında tasnif i lemlerini gerçekle tirememi olması asayi olaylarının asıl kaynaktan elde edilen bilgiler do rultusunda yorumlanmasını mümkün kılmamı tır.

Yazılı eserlerde ise hemen hemen tüm konu ba lıklarında 1923-1930 yılları arasını aydınlatacak bilgilere ula mada sıkıntılar ya anmasının sebebi ise Devlet salnamelerinde Hakkari ile ilgili eksik ve sıhhatli olmayan bilgilere yer verilmesidir. Hakkari ço u istatistiki verilerde dahi adı geçmeyen yegane vilayet konumundadır.

Hakkari vilayetinin tez konusu olarak incelenmeye karar verilmesi a amasında kısıtlı bilgilere ula ılaca ı, ara tırma sahası olan bu vilayete gitmenin büyük sıkıntılar do uraca ı hususunda ço u akademisyen tarafından olumsuz görü ler bildirilmesine ra men bu konunun seçiminde cesurca bir karar alınmı tır. Ara tırmaya ba lanıldı ında görülmü tür ki, Cumhuriyet döneminde 1923-1960

yılları arası ve sonrasını kapsayan süreci ele alan ve i leyen ciddi çalı ılmı herhangi bir kaynak ve eser bulunmamaktadır. Sayısı çok az olan Hakkari ile ilgili çalı malar ise ço u zaman Hakkari'nin Cumhuriyet dönemi öncesi tarihi ve kültürel yapısı ile ilgili çalı malardır. Bu çalı ma ile Hakkari'nin Cumhuriyet dönemindeki geli imi elde edilen bilimsel veriler ı ı nda aydınlatılması gerçekleştirilmi olup eserin bundan sonra yapılacak olan benzer çalı malara model olaca ı umut edilmektedir.

Tez konusunun belirlenmesinde cesur bir davranı sergileyen danışmanım Doç. Dr. Sadiye Tutsak'a, Tez zleme Komitesinin de erli üyeleri Prof. Dr. Saim Sava ve Prof. Dr. Lütfi Özav'a verdikleri destek ve yönlendirmelerinden dolayı tekkür ederim. Doktora e itimi için beni yönlendiren ve deste ini esirgemeyen sayın hocam Doç. Dr. Türkmen Törelî'ye, ar iv çalı malarında güler yüzlü yakla ımını ve yardımlarını unutamayaca ım Ba bakanlık Cumhuriyet Ar ivi çalı anı sayın Mustafa Tatlısu'ya, tez çalı mamın her a masında büyük deste ini ve yardımlarını gördü üm Do u Anadolu Kalkınma Ajansı'nın Hakkari ube Müdürü Hilal Turgay'a, Hakkari Üniversitesi Kütüphane Müdürü sayın Bilal Yılmaz'a, Hakkari Üniversitesi'nde ara tırma görevlisi Ya ar Kaplan'a, Hakkari'ye gönül vermi ve Hakkari ile ilgili tüm bilimsel organizasyonlarda yer alan sayın hocam Halit Yalçın'a, hsan Çölemerik'e, Hakkari ile ilgili bilgi ve kaynak temininde yardımcı olan Ebubekir Kanar'a, Van Geva Belediyesinde dört dönem üst üste belediye ba kanlı ı yapan bilgisi, deneyimi ve ya amı lıklarıyla koca bir çınar olan Görenta ailesinin ve bölgenin ileri gelenlerinden olan Tahsin Görenta 'a, çalı malarımnda zaman yaratmamı mümkün kılan ve deste ini esirgemeyen Hekim Mamuk'a, U ak Üniversitesi ile ilgili tüm i lemlerimde bana yardımcı olan ve kolaylık sa layan ara tırma görevlisi Barı Tonguç'a, en sıkıntılı dönemimizde bu çalı manın gerçekleştirilmesinde dayana ım, deste im, enerjim ve motivasyonum olan e im Sibel, kızım Duru ve o lum Ataberk'e sonsuz tekkürlerimi sunuyorum.

Özden ÖZGEN

U ak-2016

ÖZGEÇM

Kişisel Bilgiler

:

Adı Soyadı

: Özden ÖZGEN

Doğum Yeri ve Tarihi

: Karşıyaka-1973

Lisans Öretimi

: Kara Harp Okulu

Yüksek Lisans Öretimi

: Dokuz Eylül Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller

: İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri

:Hakkari Bölgesindeki Ayaklanmalar (1926-1930),
Hakkari Vilayetinin Yeraltı Zenginlikleri (Uluslararası
Tarihte Hakkari Sempozyumu-Kasım 2014)

Deneyimi

:

Çalıştığı Kurumlar

: Jandarma Genel Komutanlığı

Projeler

:

İletişim

:

e-posta adresi

: ataduru9909@gmail.com

Ç NDEK LER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
JÜR VE ENST TÜ ONAYI	vi
ÖNSÖZ	vii
ÖZGEÇM	x
Ç NDEK LER	xi
TABLÖLÖR L STES	xvi
KISALTMALAR	xxiii
G R	1
I. HAKKAR V LAYET N N CO RAF ÖZELL KLER	1
II. HAKKAR V LAYET N N TAR H	14
1. BÖLÖM: HAKKAR V LAYET N N DEMOGRAF K YAPISI	
1.1. KÜRTLER	31
1.2. NASTUR LER	39
1.3. ERMEN LER	51
1.4. YEZ D LER/EZ D LER	57
1.5. YAHUD LER	64
2. BÖLÖM: HAKKAR V LAYET N N MÜLK DAR YAPISI VE S YAS HAYATI	
2.1. V LAYET N MÜLK DAR YAPISI	67
2.1.1. Tanzimat Öncesi dari Yapılanma	67
2.1.2. Tanzimat Sonrası dari Yapılanma	72
2.1.3. Cumhuriyet Döneminde Hakkari dari Yapılanması	82

2.2. HAKKAR V LAYET N N LÇELER	88
2.2.1. Çölemerik.....	88
2.2.2. Beytü ebap	96
2.2.3. Çukurca.....	108
2.2.4. emdinli.....	114
2.2.5. Uludere.....	121
2.2.6. Yüksekova.....	124
2.3. MEMUR DURUMU.....	132
2.3.1. 1923-1960 Dönemi Hakkari Valileri.....	138
2.4. HAKKAR V LAYET N N S YAS HAYATI.....	153
2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	153
2.4.2. Tek Parti Dönemi.....	155
2.4.3. Demokrat Parti Dönemi.....	161
2.4.4. 1960 htılalinin Hakkari'deki Yansımaları.....	168
2.4.5. Hakkari Belediyesi.....	170
3. BÖLÜM: HAKKAR V LAYET N N SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI	
3.1. TOPLUM YAPISI.....	178
3.2. A RET YAPISI.....	183
3.3. KÜLTÜREL YA AM.....	189
3.4. MAR YAPISI.....	191
3.5. ADL TE K LATLANMA.....	198
3.6. ASAY DURUMU.....	203
3.6.1. Hakkari Bölgesindeki Ayaklanmalar	211
3.6.1.1. Nasturi Ayaklanması	217
3.6.1.2. emdinli Olayı.....	220
3.6.1.3. Çatak syanı (Lezgin A a syanı).....	221
3.6.1.4. Jirkili Ehya (Yahya) A a syanı.....	222
3.6.1.5. Giravili smail A a (Özbek) syanı.....	223
3.6.1.6. Hakkari Olayı.....	223
3.6.1.7. Oramar Ayaklanması.....	224

3.7. GÖÇ VE SKAN.....	225
3.8. E İTİM.....	228
3.8.1. Cumhuriyet Öncesi Hakkari’de E İtim.....	228
3.8.1.1. İptidai Mektepleri.....	229
3.8.1.2. Rühiyeler.....	232
3.8.1.3. Medreseler.....	237
3.8.1.4. Gayrimüslim Mektepler.....	238
3.8.1.5. Yabancı Okullar.....	242
3.8.1.6. Kütüphaneler.....	245
3.8.1.7. Matbaa.....	246
3.8.2. Cumhuriyet Döneminde Hakkari’de E İtim.....	246
3.8.2.1. Örgün E İtim.....	251
3.8.2.1.1. İlkokul.....	251
3.8.2.1.2. Ortaokul.....	259
3.8.2.1.3. Lise.....	261
3.8.2.2. Yaygın E İtim.....	262
3.8.2.2.1. Millet Mektepleri.....	263
3.8.2.2.2. Türk Ocakları.....	267
3.8.2.2.3. Halkevleri.....	267
3.8.2.2.4. Okur Yazar Durumu.....	271
3.9. ULAŞIM, HABERLEŞME, SU VE ENERJİ DURUMU.....	278
3.9.1.Ulaşım Durumu.....	278
3.9.1.1.Yol ve Köprü İslah Çalışmaları.....	284
3.9.1.1.1.Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi (1923-	
1950).....	284
3.9.1.1.2.Demokrat Parti Dönemi (1950-1960).....	288
3.9.1.2. İç Yolları.....	294
3.9.1.2.1.Hakkari-Çukurca Yolu.....	294
3.9.1.2.2.Hakkari-Beytüşşebap Yolu.....	295
3.9.1.2.3.Hakkari-Uludere Yolu.....	295
3.9.1.2.4.Hakkari-İmçinli Yolu.....	296
3.9.1.2.5.Hakkari-Yüksekova Yolu.....	296
3.9.1.3.Uluslararası Antlaşmalarda Hakkari’de Yol Yapımı.	297

3.9.1.3.1. Ba dat Paktı-CENTO.....	297
3.9.1.4. Ula ım Araçlarının Durumu.....	300
3.9.2. Haberle me Durumu.....	304
3.9.2.1. Posta-Telgraf.....	304
3.9.2.2. Telefon.....	309
3.9.2.3. Gazete.....	310
3.9.2.4. Radyo.....	311
3.9.3. Elektrik Durumu.....	312
3.9.4. Su Durumu.....	314
3.10. NÜFUS YAPILANMASI.....	317
3.10.1. Sayım Yılları tibiyle Nüfus, Yüzölçümü ve Yo unluk.....	318
3.11. SA LIK.....	322
4. BÖLÜM: HAKKAR V LAYET N N KT SAD YAPISI	
4.1. KT SAD YAPISI.....	334
4.1.1. Gelir Gider Bütçe Durumu.....	340
4.1.2. Kamu Harcamaları.....	346
4.1.3. Bankacılık.....	354
4.1.4. Sınır Kapısı.....	356
4.2. HALKIN GEÇ M KAYNAKLARI.....	357
4.2.1. Tarım.....	357
4.2.1.1. Tütün.....	372
4.2.1.2. Çiftçiyi Topraklandırma.....	375
4.2.1.3. Zirai Alet ve Makineleri.....	381
4.2.2. Hayvancılık.....	385
4.2.2.1. Arıcılık.....	396
4.2.2.2. Zoma hayatı ve Yaylacılık.....	398
4.2.3. Kaçakçılık.....	401
4.3. YER ALTI ZENG NL KLER	406
4.3.1. Metalik Madenler.....	408
4.3.1.1. Titan.....	408
4.3.1.2. Krom.....	408

4.3.1.3. Kur un-Çinko.....	409
4.3.2. Endüstriyel Hammaddeler.....	409
4.3.2.1. Mermer.....	409
4.3.2.2. Kükürt.....	409
4.3.3. Enerji Kaynakları.....	410
SONUÇ.....	413
KAYNAKÇA.....	420
EKLER.....	465

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.	3.000 Metreden Yüksek Dağlar.....	4
Tablo 2.	Ormanların Gelişim Durumu.....	8
Tablo 3.	Hava Ölçüm stasyonlarının Durumu.....	11
Tablo 4.	17 Ocak 1901 Tarihinde Çölemerik Bölgesinde Nasturi Nüfusu	46
Tablo 5.	1881 Yılında Van ve Hakkari’de Kürt ve Ermeni Nüfusu.....	56
Tablo 6.	Van Eyaletinde İdari Yapılanma.....	70
Tablo 7.	Hakkari Mülki İdari Yapılanması.....	74
Tablo 8.	1888 Yılında Hakkari’de İdari Durum.....	77
Tablo 9.	1891 Yılında Hakkari’de Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı.....	78
Tablo 10.	Van ve Hakkari’de Kazalar Arası Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı.....	78
Tablo 11.	1927 Yılı Hakkari Vilayetinde Görev Yapan Memurlar.....	84
Tablo 12.	Yıllar itibariyle Çölemerik Nüfusu.....	91
Tablo 13.	Hakkari’de İlçe, Bucak ve Nahiyelerin Nüfusu.....	92
Tablo 14.	Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu.....	93
Tablo 15.	1945 Yılı Merkeze Bağlı Çukurca Bucak Nüfusu.....	94
Tablo 16.	Merkeze Bağlı Livin Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	95
Tablo 17.	Merkeze Bağlı İvelan Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	95
Tablo 18.	Yıllar itibariyle Beytülbap İlçesinin Nüfusu.....	101
Tablo 19.	Beytülbap İlçe ve Nahiyelerin Nüfusu.....	102
Tablo 20.	Beytülbap Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu.....	103
Tablo 21.	Gerur Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	104
Tablo 22.	Kılaban Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	105
Tablo 23.	Zap Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	105
Tablo 24.	Beytülbap İlçesinde Görev Yapan Kaymakamlar.....	106
Tablo 25.	Çukurca İlçesine Bağlı Nahiye ve Köyler.....	109
Tablo 26.	Çukurca İlçesi Nüfusu.....	112

Tablo 27.	Çukurca İçesi Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu.....	113
Tablo 28.	Çukurca İçesi Zap Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu.....	113
Tablo 29.	Yıllar tibarile emdinli Nüfusu.....	117
Tablo 30.	emdinli İçesi Bucak ve Muhtarlıklar tibarile Nüfusu.....	118
Tablo 31.	emdinli İçesi Merkez Buca 1 ve Köylerinin Nüfusu.....	118
Tablo 32.	emdinli İçesinde Görev Yapmı Kaymakamlar.....	120
Tablo 33.	Uludere İçesi Mülki Te kilatlanması.....	122
Tablo 34.	1960 Yılı Uludere İçesi Nüfusu.....	123
Tablo 35.	Yıllar tibarile Yüksekova İçesi Nüfusu.....	127
Tablo 36.	Yüksekova İçesi Bucak ve Muhtarlıklar tibarile Nüfusu.....	127
Tablo 37.	Yüksekova İçesi Merkez Bucak ve Köylerin Nüfusu.....	128
Tablo 38.	Yüksekova İçesi Bacirge Buca 1 ve Köyleri Nüfusu.....	129
Tablo 39.	Yüksekova İçesi Oramar Buca 1 ve Köyleri Nüfusu.....	129
Tablo 40.	Yüksekova İçesinde Görev Yapmı Kaymakamlar.....	130
Tablo 41.	Hakkari Vilayetinde Memur Durumu.....	134
Tablo 42.	31 Ocak 1946 Tarihinde Maa lı ve Ücretli Memur Sayısı.....	137
Tablo 43.	1923-1960 Yılları Arası Görev Yapmı Hakkari Valileri.....	138
Tablo 44.	Hasan Basri Konyar'ın Görev Yerleri.....	141
Tablo 45.	Sadullah Kolo lu'nun Görev Yerleri.....	142
Tablo 46.	Ahmet Rü tü Günday'ın Görev Yerleri.....	143
Tablo 47.	Ali Fuat Yurtta 'ın Görev Yerleri.....	144
Tablo 48.	Zeynel Abidin Erener'in Görev Yerleri.....	146
Tablo 49.	hsan Nuri Olgun'un Görev Yerleri.....	148
Tablo 50.	Hüseyin Cahit Ortaç'ın Görev Yerleri.....	149
Tablo 51.	Abdullah Zeki Köymen'in Görev Yerleri.....	150
Tablo 52.	Fazıl Kaptano lu'nun Görev Yerleri.....	151
Tablo 53.	erafettin Atak'ın Görev Yerleri.....	151
Tablo 54.	Hilmi nanç'ın Görev Yerleri.....	152
Tablo 55.	1954 Yılı Milletvekili Seçimi Neticeleri.....	165
Tablo 56.	1950-1954 Yılı Seçimlerinde Hakkari'nin Oy Oranları.....	165
Tablo 57.	Türkiye Geneli 1950-1954-1957 Yılı Seçimlerinin Durumu.....	166
Tablo 58.	1957 Yılı Seçimlerinde Hakkari'de Oy Durumu.....	166
Tablo 59.	1950-1954-1957 Yılı Seçimlerinde Do u ve Güneydo u	167

	Anadolu İllerinde Oy Durumu.....	
Tablo 60.	15 Ekim 1961 Tarihli Hakkari’de Milletvekili ve Senato Seçimi Durumu.....	169
Tablo 61.	Hakkari Vilayeti Merkez Çölemerik Kazasının 1580 Sayılı Belediye Kanununa Tevfikan 1938 Yılı Üçüncü Devre Seçiminde Üyelerin Namzet Listesi.....	172
Tablo 62.	Hakkari Vilayeti İlçelerinin 1580 Sayılı Belediye Kanununa Tevfikan 1938 Yılı Üçüncü Devre Seçiminde Üyelerin Namzet Listesi.....	173
Tablo 63.	1950 Yılı Belediye Seçimleri Sonuçları.....	176
Tablo 64.	statistik Yıllarında Hakkari’de Resmi Evlenme Kayıtları.....	179
Tablo 65.	statistik Yıllarında Hakkari’de Resmi Boşanma Kayıtları.....	180
Tablo 66.	Hakkari Bölgesindeki Ailelerin Yerleşim Yerleri.....	188
Tablo 67.	Hakkari Sinemasına Yapılan Yardım.....	190
Tablo 68.	1 Eylül 1931 Tarihinde Hakkari’de Ev Kiraları.....	192
Tablo 69.	Azırlık, Asliye, Sulh Ceza Mahkemelerinde Yargılama Durumu...	202
Tablo 70.	Hakkari ve Van Vilayetlerinin Yıllara Göre Asayiş Durumu.....	207
Tablo 71.	1872 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine Göre Hakkari’deki Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mektepleri.....	229
Tablo 72.	1894-1895 Yılları Van Vilayeti ve Hakkari Sancağında İslam İptidai ve Öğrenci Durumu.....	230
Tablo 73.	Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan İptidai Mektepler.....	231
Tablo 74.	1894 Yılında Hakkari Sancağında Rütiye, Öğrenci, Öğretmen ve Memur Durumu.....	233
Tablo 75.	1900-1905 Maarif Salnamelerine Göre Van Vilayeti ve Hakkari Sancağında Bulunan Rütiye Mektepleri Öğrenci, Öğretmen ve Hademe Sayıları.....	234
Tablo 76.	Rütiyelerde Görevli Öğretmenler.....	235
Tablo 77.	Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan Rütiye Mektepleri.....	236
Tablo 78.	Van ve Hakkari’deki Medreseler.....	238
Tablo 79.	1897 Yılı Van Vilayeti ve Sancakları ile Kazalarındaki Gayrimüslim Rütiye ve İptidai Okullarının Durumu.....	239
Tablo 80.	Van ve Hakkari’de Gayrimüslim Mektepler.....	240

Tablo 81.	Van ve Hakkari’de Gayrimüslim Mektepleri Ö renci Sayıları...	241
Tablo 82.	1905-1908 Yılları Arasında Van Vilayeti ve Hakkari Sanca ındaki Resmi ve Özel Okul Sayıları.....	242
Tablo 83.	Van’da Yabancı Okullar.....	244
Tablo 84.	Van Vilayetinde Yabancı Okullarda Ö renci Sayıları.....	245
Tablo 85.	Van Vilayetindeki Kütüphaneler.....	245
Tablo 86.	Van Vilayetinde Matbaa.....	246
Tablo 87.	1928 Yılı Do u Anadolu’da Vilayetlere Göre Nüfusun Tahsil ve Okul Durumu.....	248
Tablo 88.	Vilayetlere Göre İkokullar, Ö retmen ve Ö renci Miktarı.....	251
Tablo 89.	1951-1952 Yılı Döneminde Ba ımsız E itmenli Köy İkokullarında Okul, E itmen, Ö renci ve Diploma Alanların Sayıları.....	255
Tablo 90.	Yeni n a Edilen ve Onarılan Okul Sayısı.....	256
Tablo 91.	Ba ımsız ve Ba lı Resmi ve Özel İkokullardaki Ö retmen, Ö renci, Diploma Alanların Sayıları.....	257
Tablo 92.	Ortaokulda Ö retmen, Ö renci, Diploma Alanların Sayısı.....	260
Tablo 93.	Lisede Ö retmen ve Ö renci Sayısı.....	262
Tablo 94.	1948-1949 Yılı Birinci Dönem Ulus Okulu Mezunları.....	265
Tablo 95.	1927 Yılı Nüfus Sayımında Okuma Yazma Bilme Durumu.....	272
Tablo 96.	1945 Yılında 7 Ya ından Yukarı Nüfustan Okuma Bilen ve Bilmeyenlerin dari Te kilata Göre Ayrırlı ı.....	273
Tablo 97.	1945 Yılında lçe Merkezi, Bucak ve Köylerdeki Okuma Yazma Bilme Durumu.....	274
Tablo 98.	1945 Yılında Kadınların Ana Diller ve Tahsil Durumu tibariyle Nüfus Durumu.....	275
Tablo 99.	1945 Yılında Erkeklerin Ana Diller ve Tahsil Durumu tibariyle Nüfus Durumu.....	275
Tablo 100.	Sayım Yılları tibariyle Hakkari’de Okuma Yazma Bilme Durumu.....	276
Tablo 101.	Yıllar tibariyle Hakkari’de Konu ulan Diller.....	277
Tablo 102.	Hakkari Yol Durumu.....	288
Tablo 103.	1950-1952 Yılları Devlet ve l Yolları.....	290

Tablo 104.	1960 Yılı Hakkari Köy Yolları Programı.....	292
Tablo 105.	Yıllar itibariyle Yapılan Yol Çalışmaları.....	293
Tablo 106.	1950-1962 Yılları Hakkari’de Devlet ve İl Yolları Durumu.....	294
Tablo 107.	Hayvanla İleyen Taht Sayısı.....	301
Tablo 108.	Motorlu Kara Tahtları Sayısı.....	301
Tablo 109.	1950-1960 Yılları Arası Doğullerinde Otomobil Sayıları.....	302
Tablo 110.	1950-1960 Yılları Arası Doğullerinde Otobüs Sayıları.....	302
Tablo 111.	1950-1960 Yılları Arası Doğullerinde Kamyon Sayıları.....	303
Tablo 112.	1950-1960 Yılları Arası Doğullerinde Motosiklet Sayıları.....	303
Tablo 113.	1950-1960 Yılları Arası Doğullerinde Bisiklet Sayıları.....	303
Tablo 114.	Yıllar itibariyle Hakkari’de Trafik Kazaları Durumu.....	304
Tablo 115.	Mevcut Radyoların Buldukları Yerler.....	311
Tablo 116.	Sayım Yılları itibariyle Hakkari’nin Nüfus, Yüzölçümü ve Yo unlu u.....	318
Tablo 117.	Sayım Yıllarında Türkiye ve Hakkari Nüfusu.....	319
Tablo 118.	Yıllar itibariyle Hastane ve Muayene Durumu.....	329
Tablo 119.	Yıllar itibariyle Hakkari’de Doktor Durumu.....	330
Tablo 120.	Yıllar itibariyle Sağlık Çalışanları Durumu.....	331
Tablo 121.	5ubat 1929 Tarihinde Hakkari’de Fiyatlar.....	336
Tablo 122.	1932 Yılında Bazı İhtiyaç Maddelerinin Fiyatı.....	336
Tablo 123.	1952 yılında Hakkari’de Satılan Gıdanın Fiyatları.....	339
Tablo 124.	1931-1932 Yıllarında Vergi Tahsil Durumu.....	341
Tablo 125.	1930-1931 Yıllarında Tahsilatın Nüfus, Yüzölçümü ve Mülki Te kilat le Mukayesesi.....	341
Tablo 126.	1925-1931 Yılları Arası Vergi Tahsil ve Masraf Durumu.....	342
Tablo 127.	Hakkari Vilayeti 1931 Yılı Mali Senesi.....	343
Tablo 128.	1932 Yılı Doğulleri Üretim, İhracat ve İthalat Durumu.....	344
Tablo 129.	1936 Yılı Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi Gelir Durumu ve Taksimatı.....	344
Tablo 130.	1935-1943 Yılları Arası Tahsilat Durumu.....	345
Tablo 131.	1946-1950 Yılları Doğullerinin Sosyo-Ekonomik Gelişimlik Düzeyleri.....	349
Tablo 132.	1946-1950 Yılları Arasında Doğullerine Yapılan Kamu	350

	Harcamaları.....	
Tablo 133.	1951-1955 Yılları Arasında Do u llerine Yapılan Kamu Harcamaları.....	351
Tablo 134.	1956-1960 Yılları Arasında Do u llerine Yapılan Kamu Harcamaları.....	353
Tablo 135.	1927 Yılı Altıncı Bölgede Ekili Arazi Durumu.....	360
Tablo 136.	1927 Yılı İçelere Göre Ekili ve Üretim.....	360
Tablo 137.	1937-1939 Yılları İçeler tibriyle Ekim Durumu.....	362
Tablo 138.	Yıllar tibriyle Hakkari'de Yeti tirilen Hububat Ürünleri.....	363
Tablo 139.	Yıllar tibriyle Hakkari'de Yeti tirilen Bakliyat Ürünleri.....	364
Tablo 140.	Yıllar tibriyle Hakkari'de Yeti tirilen Sınai Nebatlar.....	365
Tablo 141.	1927-1949 Yılları Arasında Ba lıca Hububat Fiyatları Köylü Elinden Çıkarken A ustos Aylarında İlk Satı Fiyatı.....	367
Tablo 142.	1946 Yılı Satı Fiyatı.....	367
Tablo 143.	Hakkari'de stihsal Miktarı ve Çiftçi Eline Geçen Ortalama Fiyat.....	368
Tablo 144.	1946-1954 Yılları Ekim Durumu.....	368
Tablo 145.	1932 Yılı Birinci Umum Müfetti li i Bölgesi Vilayetlerinde Üzüm Ba ları.....	370
Tablo 146.	1954-1960 Yılları Ekim Durumu.....	371
Tablo 147.	Tütün Üretimi.....	375
Tablo 148.	1909 Yılı Van ve Hakkari'de Çiftçi Aile Sayısı ve Ekili Alan...	376
Tablo 149.	1927 Yılında Do u Vilayetlerinde Çiftçi Ailesi ve Nüfusu.....	378
Tablo 150.	1929 yılında Hakkari'de Çiftçilere Borçlanma Kanuna Göre Da ıtılan Toprak.....	379
Tablo 151.	1927 Yılı Do u Vilayetlerinde Ziraat Alet ve Makineleri Miktarı.....	382
Tablo 152.	Yıllar tibriyle Zirai Alet Sayıları.....	383
Tablo 153.	1952 Yılı Toprak Sürme Aletleri.....	383
Tablo 154.	1952 Yılı Tohum Yata ı Hazırlama Aletleri.....	383
Tablo 155.	1952 Yılı Hasat ve Harman Alet ve Makineleri.....	384
Tablo 156.	Yıllar tibriyle Hakkari'de Vergiye Tabi Hayvan Sayısı.....	386
Tablo 157.	1940-1944 Yılları A ustos Ayında Et Fiyatları.....	388

Tablo 158.	A ustos Ayında Köylü Elinden Çıkan Bazı Hayvanların İlk Satı Fiyatları.....	388
Tablo 159.	1940-1944 Yılı A ustos Ayında Bazı Hayvan Mahsullerinin Fiyatları.....	390
Tablo 160.	Yıllar itibariyle Tavuk, Horoz ve Hindi Sayısı.....	391
Tablo 161.	Yıllara Göre Hayvan Sayıları ve Mahsulleri.....	392
Tablo 162.	Yıllar itibariyle Arıcılık Durumu.....	397
Tablo 163.	Hakkari'de Zoma Kurulan Yerler.....	399

KISALTMALAR

A. MKT. MHM,	: Babıali Evrak Odası Sadaret Evrakı
ATASE,	: Askeri Tarih Stratejik ve Etüt Dairesi Başkanlığı
ATAZB,	: Atatürk Koleksiyonu Ziraat Bankası
BCA,	: Babakanlık Cumhuriyet Arşivi
BK,	: Büyük Klima
BOA,	: Babakanlık Osmanlı Arşivi
CENTO,	: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHP,	: Cumhuriyet Halk Partisi
CMP,	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
D,	: Dosya
DH. EUM. KLU,	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi Umumi
DH. D,	: Dahiliye Nezareti Daire Evrakı
DH/ UM,	: Dahiliye Nezareti Evrakı
DH. MKT,	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. FR,	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
DH. TM K,	: Dahiliye Nezareti Evrakı
DP,	: Demokrat Parti
HPA,	: Hektopaskal
HR. HM . O,	: Hariciye Nezareti Hukuk Müsavirlik İstisnalar Odası Evrakı
HR. SYS,	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO,	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
. DH,	: Daire Dahiliye
. MMS,	: Daire-i Meclis-i Mahsus
MSM,	: Mesail-i Mühimme Dairesi
. MVL,	: Daire, Meclis-i Vela
SH,	: Şikâlet Harbi Koleksiyonu
. D,	: Daire, Şura-yı Devlet
KG,	: Kilogram

KK,	: Küçük Klima
KP,	: Komünist Partisi
KR ,	: Kuru
MAH,	: Milli Amele Hizmetleri
MF. MKT,	: Maarif Nezareti Evrakı
MKT. MHM,	: Bab-1 Asafı Mektubi Kalemı
M. Ö,	: Milattan Önce
MTA,	: Maden Tetkik Arama
MV,	: Meclis-i Vükela
MVL,	: Meclis-i Vala
N. M,	: Nahiye Merkezi
OTAM,	: Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi
SNP,	: Sinoptik
D. DH,	: ura-yı Devlet Dahiliye Evrakı
D. MLK,	: ura-yı Devlet Evrakı
T.B.M.M,	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C,	: Türkiye Cumhuriyeti
VD,	: Ve Di erleri
Y. EE,	: Yıldız Esas Evrak
Y ,	: Ya 1
Y. MTV,	: Yıldız Tasnifi Mütennevi Maruzat Evrakı
Y. PRK. KOM,	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. MYD,	:Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-1 Harbiye Dairesi
Y. PRK. UM,	: Yıldız Tasnifi Perakende Umum Vilayetler Tahriratı
YSE,	: Yol Su Elektrik

G R

I. HAKKARİ VİLAYETİNİN COĞRAFİK ÖZELLİKLERİ

Anadolu topraklarında arka doğru uzanan illerin en uzasında bulunan Hakkari, Dicle nehrinin kollarından olan Zap suyunun sahil kıyısına 3 km. uzaklıkta¹ Sümbül, Cilo, Karadağ ve Reki dağlarıyla çevrili dar bir çukurun içinde kurulmuş² olup Anadolu'nun doğu ve güney vilayetlerinin en sarp mıntkasını teşkil etmektedir.³

Yüksekliği üç bin metreyi geçen dağların ortasında, bir yerleşim yeri olan Hakkari'nin⁴ coğrafi konumunu tasvir etmek isteyenlerin kullanmış olduğu “*emsiyenin ters çevrilmiş eklidir*” ifadesi, bu yerleşim sahasının en gerçekçi yalnız bir anlatımıdır.⁵ Bu sahada 3.000 metrenin üstünde 47 adet dağ olup 2.000 ile 3.000 metre arasında 25 adet yayla vardır. Bölgede en düşük rakım 900 metre ile Narlı köyü köprüsü, en yüksek rakım ise 4.168 metre ile Reki tepesidir.⁶

Mezopotamya bölgesinin çatısı konumunda olan ve Ortadoğuya geçi yolu üzerinde bulunan Hakkari, doğusundan İran, batısından Siirt, güneyinden Irak,

¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 63; Osmanlı Devleti döneminde doğunun en dağlık, en yüksek ve nüfusu en az olan Hakkari, Cumhuriyet devrine kadar alaka gösterilmemiş bir yerleşim yeri idi. Bkz. **Vatan** (Memleket haveleri) (5 Kasım 1952), s. 5; **Yeni Yurd Van** (21 Ağustos 1937), s. 1; Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkari Hükümeti Örneği”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2 (2002), s. 709; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 204; Hakkari vilayeti Dicle nehrinin kollarından olan Zap Suyu'nun (Büyük Zap) sahil kıyısına 3 kilometre uzaklıkta, deniz seviyesinden 1700 metre yükseklikte kurulmuş tur. Bkz. Metin Tuncel, “Geçmişten Günümüze Hakkâri Şehri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valiliği Yayınları, 2008), s. 202.

² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85; **Vatan** (Memleket haveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 84; **İçişleri Bakanlığı Arşivi**, Hilmi Şanç, Dosya Sicil No: 4825; Rehatlı Zıbrak, “Cilo ve Nemrut Dağlarıyla Hakkari ve Van Gölü Çevrelerinde Coğrafya Araştırmaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 4-1 (1946), s. 109.

⁴ **Vatan** (Memleket haveleri) (5 Kasım 1952), s. 2; Remzi Gültekin, “Turizm Bakımından Hakkâri”, **Hakkâri** (15 Şubat 1963), s. 1; Lale Yalçın Heckmann, **Kürtlerde Akrabalık İlişkileri** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 18.

⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64.

⁶ **YSE, Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1; Zeynep Ulvi Aykurt, “Doğuda Anadolu'da En Eski Üç Türk Kabilesi”, **Van** (2 Sonkanun 1943/2 Ocak 1943), s. 3; Ali Şafak, “Hakkari ve Çevresinde Halkın Dini ve Ahlakî Yaşamının Günlük Hayatta Tezahürü Üzerinde Bir Araştırma”, **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi** (Ayrı Basım. Ankara: Sevinç Matbaası, 1977), s. 74.

kuzeyinden de Van ili ile çevrilidir.⁷ Hakkari vilayetinin yüzölçümü 1923-1960 yılları arasında idari yapılanmadaki değişimler nedeniyle farklılıklar göstermiştir. 1923 yılında 15.505 km² olan yüzölçümü 1960 yılında 9.532 km²ye düşmüştür.⁸

Hakkari fiziki açıdan mahrumiyetleri bulunmakla birlikte birçok tabii güzellikleri ve imkânları da içinde barındıran bir yerleşim yeridir. Dünyanın nadir bölgelerinde bulunan sık, yüksek ve genç dağları, derin vadileri, değişken bitki örtüsü ve seyrek ormanları ile zorlu ve kıvrımlı yolları oldukça dikkat çekmektedir.⁹ Arazinin % 67'si eğimsiz, % 27'si 4 ile 5 ay faydalanılan yayla, % 5'i orman ve % 1'inden az (binde 7) ekilen biçilen arazidir.¹⁰

Hakkari bölgesindeki arazi o kadar karlı ve dağlar o kadar birbirine düşümlenmiştir ki, bir dağın nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir.¹¹ 2.000 metre yükseklikte ve 200 km² genişlikte olan Yüksekova ilçesindeki ova¹² hariç arazinin tümü dağlıktır. Hakkari sıradağları, İran sınırı sıradanlarından Haravil dağından (3.176 metre) ayrılarak Harabit dağına (3.550 metre), spiriz dağına (3.537 metre), Karadağ'a (3.630 metre) geldikten sonra bir kol ile Büyük Zap ve Habur suları arasında Altındağ (3.250 metre) silsilesi ile Irak sınırına dayanır, oradan geçer ve biraz ötede birdenbire 2.000 metre kadar alçalır. Tekrar Serimadiye dağlarında 3.000 metre kadar yükseklik gösterdikten sonra Zaho'ya, Dohuk'a, Akra'ya doğru yayılarak ve alçalarak çöle iner. Düzlükler arasına karlı ve sonra kaybolur.

Karadağ'dan ayrılan diğer bir kolu Habur nehri ile Hezil suyu arasında 3.220 metre yükseklikte Goyan'a doğru uzanır, alçalır, sınırı geçer. Habur nehri boyunca Zaho'ya inerek ovaya karlıdır.

⁷ **Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 128; Ayrıca Bkz. Rehatzbrak, **Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları** (İstanbul: Anıl Matbaası, 1951), s. 11; **Vatan** (Memleket Haveleri) (5 Kasım 1952), s. 3; **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 207.

⁸ T.C. Ba ve kalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Te rrinivel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. VIII; T.C. Ba bakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. XXIII.

⁹ **Hakkâri Postası** (24 Ocak 1963), s. 1.

¹⁰ YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1.

¹¹ **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 134.

¹² Ya rı az ve arazisi genellikle çok dağlık olan Yüksekova'da ziraat yapılamamakta olup az da olsa ziraat yapılabilen yerlerde de rakım yüksek olduğu için ürün geç yetmektedir. Bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64; **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 144; General Mayewski, yaptığı çalışmada Geve ovasının 20 kilometre uzunluğunda, 10-12 kilometre genişliğinde olduğunu belirtmektedir. Bkz. General Mayewski, **Van, Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki** (İstanbul: Askeriye Matbaası, 1330/1914), s. 52; Mesut Elibüyük ve Erkan Yılmaz, "Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 27-55 (2010), s. 50.

Bu ikinci koldan ayrılarak Herakol da 1 (2.943 metre), eyh Ömer da 1 adlarıyla Dicle'ye dayanan parçası daha alçak ve daha yayvandır.

ran sınırı sırada larından Gever ovası kenarında ayrılarak Gevaroki da ları (3.811 metre), Cilo da ları ile Çölemerik önünde Büyük Zap suyuna dayanan da lar da Hakkari kitlesinin içindedir.¹³

Bölgeye vah i güzelli i, ha metli görünü ü veren¹⁴ ba lıca unsurlar 4.168 metre yükseklikteki Re ko da 1, 4.119 metre Cilo da ları,¹⁵ 3.630 metre Karada , 3.740 metre Sümbül da ıdır.¹⁶

Hakkari vilayetinin co rafi yapısı ve iklim artları senenin on ayı içinde yolların kapalı kalmasını ve irtibatı ve ula ımını keserek halkın zorluklar ya amasına sebep olmu tur.¹⁷ Bölgenin fevkalade da lık bir yapıya sahip olması, buralarda yapılacak ba ta bayındırlık olmak üzere birçok i leri hem zorla tırıyor hem de pahalıla tırıyor. Tabiat artlarının çok çetin olması, kı ın sekiz ay hüküm sürmesi, Ankara'dan gönderilen postanın bir aydan önce buralara ula masını engelliyordu. Da ların geçilmez olu u ula ımın hayvanlar üzerinde ço u yerde de insan sırtında ta ınarak yapılmasına imkan tanıyordu.¹⁸ Do u batı istikametinde uzanan da silsilesini Ekim ayından Mayıs ayı sonuna kadar geçmek imkansızdı ve sadece kuzey tarafı geçi e müsaitti.¹⁹

Ula ımı büyük ölçüde etkileyen da lar, Hakkari vilayetini kara kutu ekinde bilinmez ve ula ılmaz kıldı ından halkının ekonomi, e itim, sa lık, bayındırlık alanlarında di er illeri çok geriden izlemesini sa lamı tır.

¹³ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 140; **Ön. ver.**, Sayı: 230 (Eylül-Ekim 1954), s. 50; Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 34.

¹⁴ Süleyman Sabri Pa a, **Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat** (stanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1928), s. 4.

¹⁵ Ba kale, Çölemerik, madiye ve Musul vilayetinin kuzeydo u çizgisi üzerinde kalan da lar grubuna Cilo adı verilmektedir. Cilo da silsilesi Büyük Zap'tan ba lamaktadır. At nalı ekinde do u-kuzeydo u istikametinde uzanmaktadır. Bkz. smail Mangaltepe, "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valili i Yayınları, 2008), s. 344; Cilo da ı bütün Hakkari bölgesinin çatısı durumundadır. Bkz. zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 11.

¹⁶ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 2; Gültekin, Remzi, 1963, **Ön. ver.**, s. 1.

¹⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 14, s. 6.

¹⁸ Sait A gın, **Cumhuriyet Döneminde Do u Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)** (Ankara: Atatürk Ara tırma Merkezi Yayınları, 2000), s. 102.

¹⁹ Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 4.

Tablo 1: 3.000 Metreden Yüksek Dağlar²⁰

İçesi	Dağın Adı	Yükseklik (Metre)	
Merkez	Mere	3.200	
	Sümbül	3.740	
	Ridalo	3.250	
	Semadar	3.270	
	Çeliberçalan	3.720	
	Karada	3.630	
	Suvare Hobirya	3.250	
	Kerenerges	3.014	
	Kandil	3.250	
	Tiya Avahurji	3.700	
	Gökda	3.250	
	Küçük Küp	3.000	
	Hisar	3.250	
	Küpda	3.250	
Beytü ebap	Altında	3.303	
	Türemi	3.075	
	Çalyan	3.075	
	Çiyare k (Siyah)	3.255	
	Çelebe	3.375	
	Koritazo	3.150	
	Çiyaygoçyan	3.350	
	Keri Zona	3.249	
	Alanda	3.036	
	Mamemusa	3.219	
	Termo	3.120	
	Zerazi	3.075	
	Yüksekova	Oramar	3.302
		Cilo (Re ko Tepesi)	4.168
Keleneri		3.084	
Morda		3.810	
Delezi		3.250	
Vadinasor		3.250	
Serrazi		3.112	
Sat Da		3.300	
Koran		3.396	
emdinli	Karada (Çiyare)	3.219	
	Medli en	3.534	
	Samdi	3.818	
	Gevarrruki	3.680	
	Eledir (Astamkıran)	3.200	
	Ermira	3.000	
Çukurca	Samur	3.245	
	Sergelli	3.000	
	Gönherç	3.335	
	Gare Da	3.417	
	Giri Da	3.121	
Uludere	Tanın Tanin	3.049	

Tablo 1 incelendi inde, Hakkari bölgesinde 3.000 metreden yüksek 47 dağ bulunduğunu görmekteyiz. Bölgenin dağlık yapıya sahip olması ağıaçların özerk bir

²⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 63; YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 3-4.

hayat sürmesine ve kültürlerinin ise halen etkilenmeden kalabilmesine neden olmuştur. Bu bölgede hüküm sürmüş olan a İretler ve beylikler gerek kendi aralarındaki çatışmalarda gerekse işgal için gelen kuvvetlere karşı da lardan faydalanmışlardır. Da lar savaş durumunda hakimiyeti altında olanlar için her zaman üstünlük sağlamıştır. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde devleti çok u raları tıran e kiya ve çeteler da ları gizlenmek için kullanmışlardır. ran ve Irak sınırlarının da da lık alanlardan geçmesi asayişsizlik yapanların yakalanmadan kolay bir şekilde sınırı geçmelerine kolaylık sağlamıştır.

Hakkari ili çevresinde küçük bir takım çaylar vardır. Bu nehirler arasında en büyük olanı Zap nehridir. Dar ve kayalık bir yataktan akan bu nehir, az geçitli ve yer yer su akışı süratlidir.²¹ Zap suyu derin bir vadi halinde şehrin altından geçer ve ili kuzeyden güneye ikiye böler.²² Bu vadi 70 kilometre uzunluğunda olup yaz kışı devamlı akan Zap'ın suyu buraya hayat verir. Buna rağmen Zap vadisi çok çukur ve etrafı yüksek da larla çevrili olduğu için yazları çok sıcak yapar. Bu yüzden buraya cehennem vadisi de denilir.²³

²¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64.

²² Admiralty War Staff Intelligence Division, "Northern Mesopotamia And Central Kurdistan", **A Handbook Of Mesopotamia**, Cilt: 4 (April 1917), s. 13; YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1; Zap suyu Dicle'nin en büyük kollarındandır. Bkz. Stephan Bertman, **Handbook To Life In Ancient Mesopotamia** (Newyork, 2003), s. 2; Büyük Zap suyuna Nasturiler Zava adını verirler. Kaynağı olan hududundaki sıradağlardan Zorava tepesine yakındır. Güneybatı istikametine akar. Önce Ba kale düzlüğüne sular, sonra Ba kale'den 20 kilometre aşağıda Nasturi dağlarının derin tepeleri arasına girer ve Cudi dağ silsilesi arasından geçer. Amediye hizasından biraz yukarıda Van vilayeti sınırından çıkar. Doğuya doğru bir yay çizerek Musul'dan 40 kilometre kadar aşağıda Dicle nehrine dökülür. Tüm uzunluğu tahminen 350 kilometredir. Karlar eridikten sonra Nisan sonunda Ba kale hizalarında Zap suyundan kolaylıkla geçilir. Ba kale'den itibaren Zap suyu gayet derindir. Bkz. Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 60; **1308 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1308/1891), s. 93; **1302 Salname-i Vilayet-i Diyarbakır** (Diyarbakır: Diyarbakır Vilayet Matbaası, 1302/1885), s. 171; Yazın kaynağından Kelekom'a kadar her yerinden geçilir. Kelekom'da eski bir kargir köprü vardır. Zap buraya kadar çok sevimli bir manzara sergiler. Geni ve latif bir vadide zümrüt gibi bir sath üzerinde helezonlar çizerek çaylar. İkbaharda çadırlar, koyun sürüleri ve insanlarla dolan bu vadi bir mesire halini alır. Fakat buradan sonra vadi daralır, derinleşir. Karasu ve Nehil çaylarını aldıktan sonra sarp ve korkunç bir vadiye dönüşür. Esasen sarp olan güney mıntıkasını kuzey ve batıdan geçilmez bir engele dönüşür. Daha aşağıda Çal ile Amediye arasında kayalar içinde iyice daralarak Bülbül köprüsünden sonra Irak topraklarına geçer. Bkz. Süleyman Sabri Paşa, **Ön. ver.**, s. 7; **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 153; Büyük Zap, Çölemerik'in kuzeyinde doğar ve en engebeli ve sarp arazide 150 mil aktıktan, mehur Tiyari vadisinden de geçtikten sonra Erbil'in 18 mil kuzeyinde ortaya çıkar. Bkz. William Rupert Hay, **Kürdistan'da İkinci Yıl (1918-1920)**, Çeviren: Fahriye Adsay (İstanbul: Avesta Yayınları, 2005), s. 28.

²³ **Vatan** (Memleket kâhveleri) (5 Kasım 1952), s. 3; Zap suyu Zagros ile Hakkari'yi birbirinden ayırır. Bu suretle Ba kale, Çölemerik çukurluklarını meydana getirir. Bkz. **Öğretici**, Sayı: 230 (Eylül-Ekim 1954), s. 50.

Avaroba in suyu, emdinli suyu ve Hacıbey deresi, Zap suyunun kollarındandır.²⁴ Zap nehrinden ba ka Tisi, Nehil, Oramar, Erziki, Han, Levin, Fara in, Evrek, Habur, Robozik, i ve Hezil bölgedeki önemli çaylardır.

Bölgedeki en uzun akarsular; Merkez ilçede; Zap suyu, Katil çayı, Beytü ebap ilçesinde; Habur çayı, Yüksekova ilçesinde; Nehil çayı ve Oramar çayı, emdinli ilçesinde; emdinli çayı, Uludere ilçesinde; Robozik çayıdır.²⁵

Mevsimler arası sıcaklık farklılıklarının büyüklü ü, derin vadiler ve yüksek tepelerden olu an arazi ekileri nedeniyle ırmakların akı rejimleri düzensizdir. Bu da ırmakları sulama ve elektrik üretimi için elveri siz kılmaktadır. Adı gibi yüksek bir ova olan Yüksekova'da yaz ba larken seller görülür.²⁶

Hakkari vilayetinin XIX. yüzyıldaki yapılanmasında Bohtan çayı Hakkari sanca ının sınırları içinde bulunuyordu. Bohtan çayı ve Zap suyu, Dicle ırma ının iki büyük koludur. Bu iki ırmak sancak içinden do ar ve sanca ın tamamını batıdan do uya ve kuzeyden güneye do ru sulayarak akıp gider. Bohtan çayını besleyen iki kayna ından biri, Norduz kazasında ve Van'ın 66 kilometre güneyinde yer alan Ulaman köyündedir. kinci kaynak ise aynı ehrin 40 kilometre güneydo usunda Çuh da ının yakınlarındadır. Her iki kaynakta batıya do ru akarak, Tavuk deresinde birle irler ve o andan itibaren Bohtan çayını olu tururlar. Halk bu çay için bazen Dicle bazen de Taglat adını kullanmaktadır. Gerçekte Dicle ırma ının bir kolu olarak de il, Dicle nehrinin Bohtan çayının ta kendisi oldu unu dü ünürler. Bohtan çayı Bitlis vilayeti sınırına girdikten sonra güney istikametinde akarken kıvrılarak keskin bir dirsek yapar. 180 kilometrelik bir yolculuktan sonra Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerinin sınırlarının birle me noktasında Dicle'ye dökülür.²⁷

Yarı göçer hayat ya ayan Hakkarililer için yayla hayatı çok önemlidir. Tarımdan ziyade hayvancılıkla geçinen Hakkarililer hayvanlarını Hakkari'nin yüksek ve ye ilin bol oldu u yerler olan yaylalarda otlatıyorlardı. Her a iletin kendine ait yaylaları bulunuyordu. Hakkarililerin hayvanlarını otlattıkları ve kı lık yiyeceklerini yaptıkları yaylaları Irak'ın kuzeyinde ya ayan a iletler de kullanıyordu. Bu yaylaların payla ımı a iletler arasında bir takım sürtü melerin çıkmasına sebep oluyordu.²⁸ Yayla döneminde Hakkari merkezde genellikle çok az insan kalıyordu.

²⁴ Nevin Yazıcı, **PKK'nın Hakkari Projesi (1984-2013)** (Ankara: Berikan Yayınevi, 2014), s. 29.

²⁵ YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 2.

²⁶ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 99.

²⁷ Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** (Paris: 1891), s. 724.

²⁸ **BOA**, DH. TM KM, Dosya No: 12, Vesika No: 3 (1314/1898).

Nüfus sayımlarının yapıldığı dönemlerde görevliler yaylalara kolaylıkla çıkamadığı için nüfus bilgileri gerçekçi olarak tespit edilemiyordu. Berçalan, Avahark, Kanigurgan, Kanimanan, Çelesor, Mergabut yaylaları merkez ilçede, Meydanzengin, Meydanbeybun, Meydandavut, Meydankoli, Meydancasus, Meydansoran, Kanicemet yaylaları Beytü ebap ilçesinde, Mergezer, Meydanbelek, Ceytes, Vargeniman, Morda yaylaları Yüksekova ilçesinde, Gelamemi, Avasipi, Gepirkan, Meydan, Tanin yaylaları Uludere ilçesinde, Seriseve, Semadar, Meydanmerhem yaylaları Çukurca ilçesinde, Helana yaylası emdinli ilçesinde en büyük yaylalardandır.²⁹

Yaylaların çok olduğu bu bölgede ise ormanlık alan çok azdır. Çamızda orman milli do al servetlerden birisidir. Halkın iktisadi, sosyal hayatında önemli bir yeri olduğu kadar ülkenin co rafyası, iklimi, güzellikleri ve insanların ruh ve beden sağlıklarını da etkileyen önemli bir faktördür.

Anadolu, co rafî konumu itibariyle orman bakımından fakir bir yerdir. Türkiye'nin morfolojik yapısı da ülkeyi orman varlığı bakımından olumsuz etkilemektedir. Kıyılarına paralel olarak uzanan yüksek dağlar, Anadolu yaylasını steple tirir. Ülkenin doğu kısmının çok yüksek dağlarla kaplı olması, toprakların birçok yerde orman yeti mesine elverişsiz olması, yaylaların mevsimlere dayalıındaki anormallikler de olumsuz faktörler arasındadır.³⁰

Cumhuriyet döneminde Hakkâri'nin de içinde bulunduğu Birinci Umum Müfettişliği bölgesindeki ormanların önemli kısmını me e ve çe itleri teşkil ederdi. Bunlarla karışık olarak bir de menengiç, çınar, elma, ahlat, söğüt, kavak, di budak, akçaa aç, ardıç, fındık, kestane, badem ve ceviz ağaçlarıyla yabancı gül, ılgın, zakkum, katırtırnağı, somak ve meyan kökü ufak ağaçları bulunurdu. Geven ise her tarafta görülmekteydi. Orman hasılatı balıca palamut, mazı, kitre, çiri ve salep'ten ibaretti. Bununla beraber mıntika dahilindeki palamutluklar iki senede bir olmak üzere kudret helvası denilen ekerli bir madde tutmaktaydı. Palamut yaprakları ile birlikte karışım haline getirilerek koz helvası gibi muhafaza edilen bu maddenin üretimi 20-30 bin kiloya yakındı. Hakkâri'de ise, Çölemerik ve Gever kazası çevrelerindeki dağlarda çok güzel ve büyük me e ormanları bulunmaktaydı. Me e

²⁹ YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 4.

³⁰ Halil Cin, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Ormanların Hukuki Rejimi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 35-1 (1978), s. 313.

ormanlarından ba ka ceviz a acı, Karaa aç alıç, dut a açları, kavak ve sö üt a açları da vardı.³¹

l içerisindeki Kilit, Menkule, Helene, Katuna, Ulyan, Zenebar gibi orta yükseklikteki da lar bölgedeki di er da lar gibi çıplak ve ekseriya karla örtülü de il a açlarla örtülü olmasına ra men bu a açlar bodur me ecikler ve yaylan ardıçlardan ibaret idi. Bu da lardaki bitki örtüsü günümüze kadar ula mı tır.³²

Türkiye genelinde 1949 yılında ormanlık saha 10.358.168 hektardı. 1949 yılında Hakkari'deki ormanlık saha Türkiye genelinin % 0.46'sı kadardı.³³ 1960 yılında ise ormanlık alandaki artı la birlikte Hakkari'deki ormanlık saha Türkiye genelinin % 0.52'si kadar olmu tu. Hakkari'nin ormanlık sahasında bir geni leme olmasına mukabil Van'da ormanlık saha 1949 yılıyla aynı büyüklükte kalmı tır.³⁴

Ormanların geli imini etkileyen hayvan ise keçidir. Keçilerin ormanlık alandaki tüm a açların yapraklarını yemesi a açların ço almasını engelliyordu. Ormanlık alanların vasfını kaybetmemesi için 1950'li yılların sonlarına do ru keçilerin kuzu ve sı ır eti yerine kullanılması gündeme getirildi. Bunun için Hakkari'deki askeri birliklerde keçi etinin tüketilmesi bir tedbir olarak dahi dü ünüldü.³⁵

Tablo 2: Ormanların Geli im Durumu³⁶

Vilayetler	Ormanlık Saha (Hektar)	
	1949	1960
Hakkari	48.473	55.473
Bingöl	99.384	119.682
Bitlis	78.957	92.172
Mu	45.145	51.145
Van	3.395	3.395
Türkiye Geneli Toplam	10.358.168	10.583.687

³¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 3; Do u Anadolu bölgesinde Siirt, Tatvan ve özellikle Hakkari çevrelerinde yayılı gösteren ba lıca me e türleri *Quercus branti* (ran palamut me esi) ve *Q. Libani* (Lübnan me esi) dir. Bkz. Yusuf Dönmez, "Bitki Örtüsü Özellikleri Açısından Türkiye", **stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Co rafa Dergisi**, Sayı: 24 (2012), s. 11.

³² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 63.

³³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 249.

³⁴ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 215.

³⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: 3, Cilt: 18 (10.4.1957), s. 145.

³⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 249; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 215.

Tablo 2'ye göre, Hakkari'deki ormanlık alan Van ve Mu vilayetlerindeki ormanlık alanlardan fazladır. Yalnız Hakkari'deki 55.473 hektarlık ormanın 5.535 hektarı koru ormanı olup bozuk vasıflıydı. 49.938 hektar baltalık ormanın 30.713 hektarı iyi, 19.225 hektarı bozuk özellikteydi.³⁷

Bölgenin özellikle kuzey kesiminin rakımının yüksek olması ve yaz ve kış arasındaki sıcaklık farkının fazla olması çeltik ve tahılın yetiştirilmesine imkan vermiyordu. Uzun yıllar orman idaresi olmayan ve bölge olarak Elazığ Orman Bölge Müdürlüğü'ne bağlı olan³⁸ Hakkari'de ormanlık alanların korunması ve ıslah edilmesi için 1962 senesinde orman idaresi teşkilatı kuruldu.³⁹

Doğu Anadolu'da iklim; yükselti, yer şekilleri, denizden uzaklığı ve buna bağlı olarak iddetteli karasal bir karakter taşıyordu. Ç Anadolu'ya oranla kışlar daha soğuk ve uzun, yaz miktarları daha fazla, sıcaklık farkları çok yüksekti. Geniş bir alanı etkisinde bulandıran bu iklim, bölgenin çeltik kesimlerinde (Erzurum-Kars platolarında, Van gölü çevresinde, Yukarı Fırat ve Aşağı Murat bölümünde, Hakkari çevresinde) birbirinden farklı özellikler arz ederdi.⁴⁰

Hakkari ilinde iklim, bir yöreden ötekine farklılık gösterirdi. Kuzeydeki yüksek plato ve dağlarda, Yüksekova'da çok soğuk ve kurak bir iklim hüküm sürer, buna karşılık güneydeki vadilerde nispeten ılıman bir iklim yaşanırdı. İklim koşulları bitki örtüsünde de çeltiklik yaratırdı.

Yaz ve kış arasında büyük sıcaklık farklılıkları vardı. Ayrıca bölgede kar örtüsü çok uzun bir süre kalkmazdı. Hem bu iklim koşulları hem de büyük rakım farklılıkları taşıyan yer şekilleri bir yanda sarp dağlar, bir yanda derin vadiler hayatı zorla tırıyordu. Kışın, yoğun kar yağışı, dağ köylerinin (hatta mahallelerin) birbirleriyle temasının kesilmesi ve çığ tehlikesi, tipik iklim özellikleri idi.⁴¹

Hakkari'de arazi kadar iklimin de çok sert olması ulaşım ve haberleşme imkanlarını kısıtlamıştır. Yağın karlar, yollarda büyük çapta kaymalar olmasına ve yoldaki yolcuların ölümlerine sebep olurdu. Kar seviyesi bazen damlar hizasına

³⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, cilt: 3, Cilt: 14 (12.11.1956), s. 44; 1949 yılındaki bilgi için ayrıca bkz. T.C. Ba ve kalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 4.

³⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 2, Cilt: 7 (26.2.1959), s. 1009.

³⁹ **Van Ekspres** (30 Mayıs 1962), s. 1.

⁴⁰ Yusuf Dönmez, "Coğrafya, Nüfus, Sosyo-Ekonomik Analiz ve İstatistikler", **Cumhuriyet I** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 91.

⁴¹ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 200; Van ile Hakkari arasında yol güzergahında bulunan Karadağın sadece iki ayında geçit verirdi. Burada sıcaklık -30'a kadar düşerdi. Bkz. **Vatan** (Memleket İhalleri) (5 Kasım 1952), s. 3; **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 148.

gelirdi. Halk, yiyecek ve giyecek sıkıntısı çekerdi. Aç kurtların ehirlere ve köylere saldırması, ya am ko ullarından kaynaklı olarak açlı ın boyutunun ne denli büyük oldu unu açıklamaktadır.⁴²

Kar seviyesi Çölemerik dahilinde altı metre, di er yerlerde sekiz metreye kadar çıkıyordu. Erimeye ba layan karlar nedeniyle memurlar resmi kurumlara, i lerine gidememekte ve birkaç gün evlerde çalı maya mecbur kalmaktaydılar.⁴³

Kı ın çok so uk, yazın çok sıcak olması hayatı olumsuz etkiliyor ve Hakkari lilerin sa lık sorunları ya amasına sebep oluyordu.⁴⁴

Yıl içerisinde Eylül'den itibaren Hakkari bölgesinde ya murlar ba lardı. Ekim'den itibaren de kı bastırır ve bundan sonra A ustos'a kadar her taraf karlarla örtülü kalırdı.⁴⁵ l ortalaması olarak ya ı lı günler 46-86 gün, ortalama ya ı ise 535-1337 milimetre arasında de i iyordu.

Hakkari vilayetinde en az ya ı alan ilçe emdinli, en fazla ya ı alan ilçe de Çukurca idi. l ortalaması olarak maksimum ısı merkezde 37,4, minimum ısı -22,0, ortalama ısı 9,9, donlu gün adedi ise 120 gündü.

Hakkari'de sonbaharın ilk donları 15 Aralık ve 15 Ocak arası, ilkbaharın son donları ise 25 ubat ve 30 Mayıs arasında vuku bulurdu. Bununla ilgili olarak yazlık ekime ba lama zamanı 15 Mart-Haziran, erme zamanı ise 10 Temmuz-10 Kasım arasında olurdu. Kı lık ekime ba lama zamanı 15 A ustos-15 Kasım, erme zamanı ise 25 Haziran-1 Ekim tarihleri arasındaydı.⁴⁶

1960'lı yıllarda tüm yurttaki oldu u gibi Hakkari bölgesinde de hava de i imleri kendini göstermeye ba ladı. Kara iklimi süren Hakkari'de kı bundan önceki yıllarda çok so uk ve karlı geçirdi. 1963 yılında Hakkari ehriinin iklimi tamamen de i mi tir ve ılıman bir iklim halini almı tır. klimin yıldan yıla iyiye gidi i ve de i imi Hakkari'de birçok yabancı ülkelerde yapılan atom denemelerinden kaynaklandı ı görü ünü hakim kılıyordu. ehriin ikliminin bu ekilde devamlı

⁴² Fethullah Turhan, "Hakkâri'nin klimi", **Hakkâri** (23 Ocak 1963), s. 1.

⁴³ Birinci Umum Müfetti li inin 27/3/1929 tarihinde Dahiliye Vekaletine gönderdi i raporda belirtilmektedir. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 19, s. 2; Hakkari merkezdeki yo un kar ya ı ı nedeniyle ula ım hemen hemen hiç yapılamıyordu. Bkz. **Aynı Tarihi**, Sayı: 182 (Ocak 1949), s. 11.

⁴⁴ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 315; Kı ın iddetli geçti i yıllarda Hakkari so uk ve kar yüzünden bütün iller ve ilçelerle irtibatını keser, bu arada korkunç salgın hastalıklar, birçok can ve mal kaybı olurdu. Bkz. Turhan, **Ön. ver.**, s. 1; XIX. yüzyılda Hakkari bölgesinde sıcaklıkların artmasıyla beraber Çölemerik ve madiye'de zaman zaman halk arasında ate lenmeler ve tifo salgını sık görülüyordu. Bkz. Mangaltepe, **Ön. ver.**, s. 341.

⁴⁵ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 3.

⁴⁶ **Köy Envanter Etüdlarına Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 128.

düzelmesi sebze ve meyve ekimlerinin yapılabilece i ve Hakkari’de i sahalarının artacağı yönünde umutların doğmasına sebebiyet vermektedir.⁴⁷

Hava de iimleri hayatın her alanında etkisini gösterdi. Bu etki zirai alanlardan insanların sağlık sorunları ya amalarına kadar nüfuz etti. Hava olaylarının takibi insanların gündelik ko turmalarını planlamasına katkı da sağladı. 1960 dönemi öncesinde hava tahminleri sadece Hakkari, emdinli ve Yüksekova’da yapıyordu. Hakkari vilayetinde hava ölçümleri Van Meteoroloji Bölge Müdürlü ü’ne ba lı istasyonlar tarafından gerçekleştiriliyordu.

Van Meteoroloji Bölge Müdürlü ü 1938 yılında istasyon olarak hizmet vermeye başladı. Daha sonra 1966 yılında Bölge Müdürlü üne dönü türüldü ve Hakkari, Mu , Bitlis illeri Bölge Müdürlü üne ba landı.⁴⁸

Hakkari’de ölçüm istasyonlarında uzun yıllar rasatçı bulmakta zorluklar ya andı. Bunun sebebi ise muvazzaf memur kadrolarının olmamasıydı. Bu i i ö retmenler, ziraat memurları ve hatta memur olmayan vatandaşlar dahi yapabiliirdi fakat mevzuat buna izin vermiyordu. Bu da halkın ziraat i lerinde meteoroloji bilgilerinden faydalanmamasına etki ediyordu.⁴⁹

Tablo 3: Hava Ölçüm stasyonlarının Durumu⁵⁰

stasyonun Adı	stasyon No	Yapılı Rasat Türü	Ba h Oldu u Bölge	Bulundu u Havza	Enlem	Boylam	Yükseklik (Metre)	Çalışma Yılları
Hakkari	285	SNP, BK	Van	Dicle	3734	4346	1728	1933, 1938, 1940-1941, 1951
Çukurca	2652	Y	Van	Dicle	3715	4337	1400	1962-1987
Da lıca-Oramar	2645	Y	Van	Dicle	3723	4406	1500	1965-1979
emdinli	1840	KK	Van	Dicle	3718	4435	1350	1957-
Yüksekova	920	BK	Van	Dicle	3734	4417	1900	1953-

Tablo 3’e göre, Hakkari, Çukurca, Da lıca-Oramar, emdinli ve Yüksekova’da hava tahmin istasyonları bulunmaktadır. emdinli ilçesinde bulunan küçük klimatolojinin büyük klimatolojiye çevrilmesi çalışması 1957 yılında başlamış olup 1958 yılında tahakkuk edilmesi planlandı.⁵¹ Her ne kadar Hakkari’de ilk

⁴⁷ Turhan, **Ön. ver.**, s. 1.

⁴⁸ Van Meteoroloji Bölge Müdürlü ü, **Yönetim Hizmetleri Semineri** (Van: 2009), s. 1.

⁴⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5 (19.2.1951), s. 71.

⁵⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet Meteoroloji leri Genel Müdürlü ü, **Meteoroloji Gözlem ebeke** (Ankara: 1995), s. 22.

⁵¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çitima:1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 428.

istasyon 1933 yılında kurulsada 1960 yılına kadar Hakkari bölgesi için sağlıklı meteorolojik bilgiler tespit etmek imkanı olmadı. Hakkari'deki meteorolojik istasyon 1962 yılında klimatoloji istasyon haline getirildi.⁵² Van Meteoroloji Bölge Müdürlüğü'nde 1960 yılından itibaren günümüze kadar olan dönem ile ilgili meteorolojik bilgiler bulunmaktadır. Hakkari ve ilçelerindeki istasyonlardan yapılan ölçümler şöyledir:

En düşük sıcaklıkların görüldüğü Ocak veubat aylarında sıcaklık -1.6/-17.8 C° arasında değişmektedir. En yüksek sıcaklıklar Temmuz ve Austos aylarında olup 26/38,8 C° arasındadır. Bu aylarda günelenme süresi de çok fazla olup ortalama 370-401 saat arasında güneşten faydalanılabilmektedir. Günelenme süresinin 78-102.5 saat ile en düşük olduğu dönem ise Aralık ve Ocak aylarıdır. Yağışlar en fazla Ocak-ubat-Mart-Nisan aylarında görülmektedir. Ortalama 93-366.8 mm. arasında yağmur yağmaktadır. Haziran-Temmuz-Austos-Eylül dönemi ise 0.4-28 mm. arasında en az yağışın düştüğü aylardır. Kar kalınlığı en fazla Aralık-Ocak-ubat-Mart aylarındadır. Kar kalınlığı ortalama 50-321 cm. arasında değişmektedir. En düşük kar kalınlığı ise 1-39 cm. ortalama ile Nisan ve Kasım aylarındadır. En yüksek basınç ortalama 827-838 hpa ile Kasım ayında yağmaktadır. Basınç en düşük Mart ve Temmuz aylarında olup ortalama 820-827 hpa'dır. Ocak-ubat-Mart-Nisan-Mayıs-Ekim-Kasım-Aralık ayları bulutluk süresinin en fazla olduğu aylardır. Ortalama 2.7 ile 6.7 gün arası bulutlu geçmektedir. Nem oranı Ocak-ubat-Mart-Nisan-Kasım-Aralık aylarında çok yüksektir. Ortalama % 65-% 77,3 arasında nem görülmektedir. En yüksek nem ise 1961 yılının Aralık ayında % 77,3 olarak ölçülmüştür. En düşük nem oranı Austos ayında görülmekte olup ortalama % 21,3-% 52,7 arasındadır. Ocak-ubat-Mart-Nisan-Ekim-Kasım-Aralık aylarında sisli hava görülmekte olup sisli günler sayısı ay içerisinde 22 güne kadar çıkmaktadır.⁵³

Hakkari bölgesi dağlık olması sebebiyle kış ve dağ sporlarının yapılabileceği diğer yerlerden biridir. Fakat ulaşımın dahi yapılamadığı, diğer illerle irtibatı olmayan halkının güç koşullar altında yaşamını devam ettirdiği bu vilayete turistleri çekmek oldukça zordur. Ayrıca turizmde turistleri çekmek için tanıtımlar ve reklam

⁵² Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem: I, Toplantı: 1, Cilt: 1 (2.2.1962), s. 398.

⁵³ T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Meteoroloji Bölge Müdürlüğü 14. Bölge Müdürlüğü, 07/08/2014 Tarih ve 88777306-103.01-34-04 Sayılı Yazısı; Fahri Taştan ve Ahmet Ünal Çam, **İlere Ait Bazı Meteorolojik Parametrelerin Statistiksel Analizleri Raporu (1960-2012)** (Ankara: 2013), s. 154.

çok önemlidir. Gözlerden uzak, yolları olmayan, arkın en uzak noktasında bulunan Hakkari'nin tanıtımının yapılması en büyük ihtiyaçtı.

Hakkari, coğrafyası, tabiat güzellikleri ile sviçre kadar imrendirici özelliklere sahiptir. Buralar kuş uçmaz, kervan geçmez yerler olarak değil, buzullarıyla eşsiz tabiatıyla görülmesi gereken yerler olarak gösterilmeli ve tanıtılmalıydı. Devlet bu bölgeyi tanıtmak ve turizmle ilgili ihtiyaçları karşılamak için var gücüyle çalışması gerekirdi. Özellikle tanıtım ve turizm açısından kalkındırma hususunda Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı'na büyük görevler düşüyordu.⁵⁴

Öncelikli olarak buraya gelecek olan turistlerin barınma, yeme içme sorunları ortadan kaldırılmalıydı. Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı'nca merkez ilçesinde turistik otel, motel ve hamam yaptırılması kaçınılmazdı. Turistlerin görmeleri için buralara ve yaylalara giden yolların inşası zaruruydu.⁵⁵

26-28 Mayıs 1958 tarihleri arasında toplanan 5. İnci Turizm Danışma Kurulunda memleket genelinde kurulacak "Milli Parklar" konusu ele alındı. Bu konuda etütler yapıldı. Bu etütlerde memleketimizin Milli Park ve Korunma sahası bakımından zenginliğini ortaya çıkarmak ve çeşitli iklim bölgelerinde, birbirinden güzel sahilleri, dağları, sönmüş volkanları, gölleri, vadileri, buzulları, fevkalade bitki ve hayvan toplulukları, çok eski tarihi mevkileri ile Türkiye, sayılı Milli Parklara sahip olan memleketlerden en iyisi durumunda bulunmamaktaydı.

Yapılan incelemeler sonucunda ve ilk başta memleketimizde Milli Park ve Korunma sahası olabilecek yerler sıralandı. İnceleme sırasında memleket genelinde beş yer tespit edildi. Bu yerlerden iki tanesi Hakkari'de bulunuyordu:

1. Hakkari- Cilo Dağları (müstesna manzaralar, dağ, tabiatı, buzullar, nadir bitki ve hayvanlar alemi, yayla hayatı vs.)
2. Hakkari-Sat Dağları (müstesna manzaralar, dağ, tabiatı, buzullar, nadir bitki ve hayvanlar alemi, dağ gölleri)
3. Bitlis-Nemrut Dağı ve krater gölü, (Büyük krater gölü, obsidiyen kayaları, sıcak sular vs.)
4. Bergama Kozak yaylası (Büyük fıstık çamı ormanı, ahane manzaralar)
5. Niğde Aladağları (Büyük dağ tabiatı, zengin hayvan ve bitki alemi, karlı sahalar, göller).

⁵⁴ erif Korkmaz, "Hakâri ve Turizm", **Hakâri Sesi** (4 Haziran 1963), s. 1.

⁵⁵ **Hakkâri Postası** (4 Mart 1963), s. 1.

Ula ımın zorlu u ve ehir içinde insanların konaklayabilece i otel hizmetlerinin olmaması Hakkari’ye olan ilgiyi azaltmı tır. Her ne kadar Hakkari’deki Cilo ve Sat da ları Milli Park ve Korunma sahası olarak tespit edilse de bayındırlık alanında geri kalınmı lık Hakkari’yi sadece harita üzerinde görülebilen bir yer yapmı tır.⁵⁶

Bölge geneli da lık olan Hakkari’de kayda de er do al afet olayı ya anmadı. Sadece Hakkari ile sınır olan Van ilinin Ba kale ilçesinde 1930 Mayıs’ında deprem meydana geldi. 17.5.1930 tarihinde Van Valili inin Dahiliye Vekaleti’ne gönderdi i telgrafta bu depremde, 51 ki inin vefat etti i, 48 ki inin hafif ve a ır yaralı oldu u, 37 at, 25 kısarak, 11 tay, 29 manda, 139 öküz, 206 inek, 88 dana, 1.435 koyun, 1.224 kuzu, 584 keçi, 328 o lak, 34 toklu, 5 tosun, 3 merkebin enkaz altında kaldı ı ve 9 köyün tamamen yıkıldı ı belirtiliyordu.⁵⁷

II. HAKKAR V LAYET N N TAR H

Sadece günümüzde de il tarihin her döneminde politik, stratejik, kültürel, ekonomik ve genel dengeler açısından önemli konumda bulunan Hakkari’nin tarihi çok eskidir. Öyle ki sa Peygamberin do umundan da evvel bu bölgede meskun bir hayat bulunmaktaydı.⁵⁸

Bölge tarih boyunca bir tür geçi ve intikal yeri olması nedeniyle bir yandan çe itli kültürlerin çatı ma alanı, di er yandan da farklı kültürlerin birbirine karı tı ı ve yeni bir terkinin olu tu u bir platform olmu tur.⁵⁹

Hakkari’nin adı, 639 yılında ilk Müslüman Arap akınları yöreye ula tı ı sırada bu bölge için kullanılan Hakariyye’den (Hakkariyye) kaynaklanır.⁶⁰ Eskiden bir bölge adı (bazen co rafi bazen de idari bölge) olarak kullanılan Hakkari, Van gölünün güney kıyıları yakınından ba layarak günümüzde Türkiye sınırları dı ında kalan da lık kesimleri de içine alan çok engebeli bir sahayı ihtiva ediyordu. Cumhuriyet’in ba larında sahası eskisine göre daralmı ve bir kısmı sınırlarımız dı ında kalmı olan Hakkari vilayetinin merkezi için Çölemerik adı kullanılmı fakat

⁵⁶ **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 155 (Eylül 1958), s. 351.

⁵⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 837, Sıra No: 14.

⁵⁸ Korkmaz, 4 Haziran 1963, **Ön. ver.**, s. 1.

⁵⁹ Davut Dursun, “Ortado u’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Cilt-Sayı: 50-1 (2005), s. 1242.

⁶⁰ Kılıç, Orhan, 2002, **Ön. ver.**, s. 709; **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206.

zamanla Çölemerik adı unutulmuş hem vilayete hem de merkezine Hakkari denilmiştir.⁶¹

Bölgeye ilk olarak Ouzların geldiği görülmektedir.⁶² Çağrı Bey kumandasındaki⁶³ Ouzlar Musul'a Hakkari üzerinden geçmek isteyince Hakkari çevresindeki Kürt ariyetlerle iddetli savaşı başlattı.⁶⁴ Hakkari yöresine ilk defa (1040-41) yılında gelen Ouzlar buradaki halkla savaşta obalarını ve mallarını ele geçirdi, kadın ve çocuklarını esir aldılar. Ancak daha sonra onları da savaşta takip ettikleri sırada cereyan eden ikinci savaşta yenilen Ouzlar yöreden uzaklaşarak dağlara çekilmişlerdir.⁶⁵ Bu tarihten bir süre sonra bölgeye Tuğrul Bey yönetimindeki Selçuklular geldiler (1054)⁶⁶ ancak uzun süreli hakimiyet kuramadılar. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Musul ve Azerbaycan emirlerinden Küyü Bey, bölgedeki Kürtlerin huzursuzluk çıkarmaları ve yol emniyetini ihlal etmeleri üzerine Hakkari yöresindeki birçok kaleyi zapt etmiş ve bölgede huzuru sağlamıştır.⁶⁷

Selçuklu Türkleri Yakındoğu'ya indikleri zaman, bu topraklar Bağdat'daki Abbasi halifelerinin hakimiyeti altındaydı.⁶⁸ M.S. 900'lerde Arap Abbasi halifeliği

⁶¹ Dündar Alikılıç, **Abbasi Devleti'nden Hakkari Beyliği'ne** **risan Beyleri** (İstanbul: Tarih Dünyası Kitapları, 2005), s. 8; Batı kaynaklı eser ve haritalarda "Culamerg" veya "Julamerg" biçimlerinde yazılmaktadır; Hakkari ismine ilk olarak 10'uncu yüzyıl Arap tarihçilerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 53; Süryanilerin "Gularmak", Ermenilerin "Imar" dedikleri bu kasabayı Türkler "Çölemerik" diye adlandırmışlardır. Bkz. **Tarih Mecmuası**, Cilt-Sayı: 1-1 (ubat 1968), s. 234-237; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206; Zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 56.

⁶² Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye** (İstanbul: Bozazıç Yayınları, 2002), s. 10.

⁶³ Semih Yalçın, **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1960-1980)** (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), s. 14.

⁶⁴ Bekir Biçer, "Ortaçağ'da Kürtler ve Türkler", **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-6 (Haziran 2013b), s. 236.

⁶⁵ **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206; Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-2 (ubat 2013a), s. 180.

⁶⁶ Yağar Kalafat, **Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Eyyub Sait** (Ankara: Asam Yayınları, 2003), s. 15; Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti** (Ankara: Nobel Yayınları, 2005), s. 25; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206.

⁶⁷ **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206; Tuncel, **Ön. ver.**, s. 203; Kürtlerle Türklerin bu ilk karşılaşmalarının ardından Kürdistan bu yüzyıldan itibaren Türklerin akınlarına sahne oldu. Türk boyları Kürdistan'ı ele geçirmeye çalışarak zaman zaman da bunda başarılı oldular. Selçuklular döneminde Hemedan ve çevresinde "Kürdistan Eyaleti" oluşturuldu. Bkz. Veysel Aydeniz, **Akkoyunlu Kürtlikleri** (İstanbul: Nübihar Yayınları, 2012), s. 13.

⁶⁸ Altan Çetin, "Selçuklu Tevkalatının Memlûklere Tesiri", **Belleten**, Cilt-Sayı: LXVIII-251 (Nisan 2004), s. 1; Hakkari'deki Kürt beylerinin kökenlerinin Abbasilere dayandığı belirtilmektedir. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 56; Ali Rıza Yurtta, **Kürt Tarihi** (İstanbul: Nokta Kitap, 2014), s. 88; Abbasilere İslam tarihinde Hazreti Peygamber'in amcası Hazreti Abbas'a nispetle ön plana çıkmış hatta "Ehl-i Bey"ten sayılmışlardır. Cengiz Han'ın torunu ve İlanlı Devleti'nin kurucusu Hülagü tarafından yıkılan Abbasilere, Müslümanlar tarafından kutsal sayılan hilafet makamının da temsilcisi

çatı maları nedeni ile yönetim erkini yitirmiş, salt İslam halifesi olarak dini otoriteyi elinde bulunduruyordu.⁶⁹

Abbasi hanedanına bağlı bir bağımsız beylik olan İrisan Beyliği, önce Kerkük daha sonra Hakkari merkez olmak üzere bağımsız bir beylik olarak tarih sahnesine çıktı. Beyliğin ortaya çıkışında İhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han'ın büyük etkisi oldu. Çünkü Mahmud Han, Müslüman olup İslamiyeti devletin resmi dini olarak benimsedikten sonra adına hutbe okutmuştu. Ayrıca ceddinin zulmünü hafifletmek için Bağdat katliamından kurtulup hayatta kalan Abbasi hanedanı mensuplarına, Kerkük'ten Tebriz'e kadar olan bölgeyi hediye etmiş ve beylik beratı vermişti.⁷⁰

Abbasi hanedanına mensup Hakkari Beylerinden Hakkari'ye ilk olarak yerleşip burayı merkez yapan Melik İmadüddin'dir. Melik İmadüddin'in Hakkari'yi merkez seçmesinin sebebi ise Hakkari vilayetinin İran'a hudut olup diğer vilayetlerden daha sağlam, ahiyretleri ve ahalisinin daha cesur davranmasıdır. Ayrıca Moğollara karşı buranın savunmasının daha müsait olmasıdır. Bu İbrahim Çelebi tarafından göz önüne alındığında İrisan Beylerinin Hakkari'yi niye merkez olarak seçtikleri daha iyi anlaşılmaktadır.⁷¹

Selçuklulara tabi Musul Atabeyleri Zengiler,⁷² bu dağlık ve insandan boş denecek kadar tenha topraklara iyi nezaret edebilmek için İmadüddin'in kalesini kurdular.⁷³ Kürt ahiyret ahiyretleri, Selçuklulara ve onların haleflerine vergi ve asker

idiler. Merkezi Bağdat olan Abbasi Devleti'nin yıkılışından sonra Mısır'da yer edinmeye çalışan hanedan mensupları, Memlük Sultanının himayesinde sadece halife unvanını kullanarak varlıklarını devam ettirdiler. Bkz. Dündar Alikılıç, "Hakkâri Beyliği (İrisan Beyliği)'nin Yıkılış Etkileri", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valiliği Yayınları, 2008), s. 311; Bohtan Kürtleri Abbasilerin mukaddes bayraklarını gizli bir şekilde saklayarak kendilerinin Abbasilerin hakiki varisleri olduklarını iddia ediyorlardı. Yezdanîr ve Bohtan Kürtlerinin bağıttıkları ayaklanmalarda bu bayrağı çekerek Türklere karşı istiklallerini ilan etmişlerdir. Bkz. Avyarov, **Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)** (Ankara: Sipan Yayınları, 1995), s. 93.

⁶⁹ Tori, **Ahiyretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler** (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), s. 14.

⁷⁰ Alikılıç, Dündar, 2008, **Ön. ver.**, s. 311; Abbasi hanedanına mensup beyler birkaç kola ayrılmışlardır. Bunlardan biri İzzeddinîlerdir. Bu hanedan daha çok Van civarına hakim olmuştur. Bkz. Alikılıç, Dündar, 2005, **Ön. ver.**, s. 36.

⁷¹ Alikılıç, Dündar, 2005, **Ön. ver.**, s. 43.

⁷² İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi** (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), s. 142.

⁷³ Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt: I (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005a), s. 502; Süleyman Sabri Paşa, **Ön. ver.**, s. 24; Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 244; İhan Erdem, "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 19-30 (1997), s. 58; Hakkari'deki ahiyret ahiyretleri, Musul Atabeyleri'ne her yıl vergi verip onlarla birlikte seferlere katılıyorlardı. Bkz. Nazmi Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri** (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1982), s. 137; Büyük Selçuklu Basra Emiri olan ve Bağdat ve Irak ahiyesi görevinde bulunan İzzeddin Zengi 1127 yılında Musul'a vali olarak atandı. 1128 yılında Selçuklu hanedanından Melik Rıdvan'ın kızıyla evlenerek Cizre, Sincar ve Nusaybin bölgelerindeki hakimiyetini pekiştirdi ve böylelikle Zengi, Haçlılara karşı bölgedeki birliğin temsilcisi durumuna geldi. Bkz. Güray Kırpık,

veriyor, onlar namına bu toprakları idare ediyorlardı. Ülke, XIII. yüzyılın sonlarına do ru İhanlıların yani Türklerle mi İran Mo ollarının ve XIV. yüzyılın ikinci çeyre inde de Türklerle mi bir Mo ol hanedanı olan Celayirlilerin imparatorlu una dahil oldu.⁷⁴

Kutalmı o ullanının kurdu u Türkiye Selçukluları Devleti'nin XIII. yüzyılın ortalarına do ru Mo ol darbeleriyle da ılması sonucunda⁷⁵ Anadolu'da oldu u gibi Do u Anadolu'da da Türk birli i bozuldu ve bölgede pek çok beylik ortaya çıktı.⁷⁶ Bunlardan birisi olan Karakoyunlular, Do u Anadolu Bölgesinde birli i sa lamı sa da kısa sürede İran ve Irak'taki hakim oldu u bölgelerle birlikte yerini Akkoyunlular'a bırakmak zorunda kalacaktır.⁷⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti bölgeye ilgisini artırdı.⁷⁸ Bölgedeki hakimiyet XVI. yüzyılın ilk yıllarında Akkoyunluların yerine kurulan Safevi Devleti'ne geçti.⁷⁹

1360 yılında yöredeki a iretler birle erek Hakkari Beyli i'ni kurdular ve ba İna da I. zzeddin İr'i getirdiler.⁸⁰ Hakkari Miri olan zzeddin İr hükümdarlı ını Akkoyunlulara kaptırdı İnda Akkoyunlular yönetime Dınbılı a iretini geçirdiler. Cizre'den gelen bu a iret Hakkari'yi uzun bir zaman Akkoyunlular adına yönetti. Bir

“Haçlıların Irak'taki Faaliyetleri ve Tesirleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi İkinci Orta Do u Semineri Bildirileri II** (Elazı : Fırat Üniversitesi Basımevi, 2006), s. 413; Nesimi Yazıcı, **İk Türk- İslam Devletleri Tarihi** (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), s. 243; Mehmed Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorlu u Tarihi**, Cilt: II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s. 133.

⁷⁴ **Tarih Mecmuası**, Cilt-Sayı: 1-1 (ubat 1968), s. 234-237.

⁷⁵ Yüksel Arslanta ,”Memlük-Mo ol Mücadelesi ve Ortado u Tarihine Etkileri”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXVII-250 (Aralık 2003), s. 2.

⁷⁶ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 244.

⁷⁷ **Aynı.** s. 250; Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçar ılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Basım Yılı Yok), s. 180-200; Öztuna, 2005a, **Ön. ver.**, s. 760-770; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 24 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), s. 434; **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2 (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), s. 270.

⁷⁸ A ğın, **Ön. ver.**, s. 8; Art arda kurulan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri Do u Anadolu Bölgesi'ne tam anlamıyla Türk karakterini kazandırdılar. Bkz. Yalçın, **Ön. ver.**, s. 19.

⁷⁹ **Tarih Mecmuası**, Cilt-Sayı: 1-1 (ubat 1968), s. 234-237; Kılıç, Orhan, 2002, **Ön. ver.**, s. 710; Öztuna, 2005a, **Ön. ver.**, s. 771.

⁸⁰ Kılıç, Orhan, 2002, **Ön. ver.**, s. 710; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt: II (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005b), s. 518; Yurtta , **Ön. ver.**, s. 88; Basil Nikitine, **Kürtler** (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010), s. 302.

müddet sonra enbu⁸¹ Hanedanı, Hakkari Nasturilerinin yardımıyla Dınbililerin hakimiyetine son verdi. Hakkari yeniden Abbasi mirlerinin eline geçti.⁸²

Safevilerden bir müddet sonra da ılma noktasına gelen Hakkari Beyli i, Mısır'daki Abbasi hanedanının sona ermesiyle birlikte buradaki hanedan mensuplarının da bölgeye gelmesiyle toparlandılar. Bölgenin yeni hakimi Yavuz Sultan Selim tarafından kendilerine beylik beratı verildi. Böylece Osmanlı Devleti'ne ba lı, ba ımsız hükümet statüsünde irsi bir sancak beyli i kuruldu.⁸³ Kürt emirlerine bölgelerinde yarı ba ımsız statü tanınmasının yanında, emirlere aslında atalarından kalma yerleri tımar olarak ayırdılar.⁸⁴

Osmanlılar bu toprakları Safevilerden aldıkları zaman ülkede Hakkari Beyleri vardı. Bunlar Safeviler namına oldu u gibi 1587'ye kadar Osmanlılar namına da sanca ı idare ettiler. Bu aileden gelen 7 Bey'in, sırayla toplam 127 yıl kadar iktidarda kaldı ı bilinmektedir.⁸⁵

Hakkari, Osmanlı te kilatında mülkiyeti hükümet tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilen ve kendilerine yazılan fermanlarda cenab tabiri kullanılan sancaklar arasında idi. Bu sancaklar Osmanlı devletinin yüksek hakimiyetini tanıyorlardı. Her sene muayyen bir vergi verirler ve lüzumu halinde askerler ile beraber hizmete gelirlerdi. Bunlara serbest Mirimiranlık da denirdi. Bu serbest Mirimiranlıkta tımar ve zeamet te kilatı yoktu. Sancaklar beylerin mülkü gibiydi.

⁸¹ enbu, Kürtçe de "Cumartesi" anlamına gelmektedir. Bkz. ref Han, **refname "Kürt Tarihi"**, Çeviren: M. Emin Bozarlan (stanbul: Hasat Yayınları, 2000), s. 81; enbu Hanedanı, Hakkari'yi son mir olan Nurullah Bey'in görevinden azledildi i 1850 yıllarına kadar yönetti. Fakat bu tarihe kadar bu yönetici aile içinde rekabet ve entrikalar devam etti. Entrikaların sebepleri ise; Ertu i ve Pinyani i a iret konfederasyonlarının farklı mir adaylarını desteklemesi, Hakkari Emirli i'nin Safevi ve Osmanlı imparatorlukları arasında çeki me konusu olmasıdır. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 278.

⁸² Viladimir Minorsky, **Kürtler ve Kürdistan**, Çeviren: Kamuran Fıratlı (stanbul: Doz Yayınları, 2004), s. 91; Yurtta , **Ön. ver.**, s. 88.

⁸³ Alıklıç, Düandar, 2008, **Ön. ver.**, s. 311; 23 A ustos 1514'de Yavuz Sultan Selim Han'ın zaferiyle sonuçlanan Çaldıran Meydan Muharebesi'nden bir müddet sonra müverrih dris-i Bitlisi'nin himmetiyle Do u Anadolu beyleri Osmanlıların yüksek hakimiyetini tanıdıkları zaman Hakkari beyleri de aynı yolu tutmu lardı. Bkz. Bayram Kodaman, **Osmanlı Devrinde Do u Anadolu'nun dari Durumu** (Ankara: Anadolu Basın Birli i, 1986), s. 13; Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1 (stanbul: Ötüken Yayınları, 1994), s. 219; **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 3; Kenan Arınç, "Siyasi ve Tarihi Co rafa Perspektifiyle: Türkiye'nin Terör Sorununun Analizi ve Jeopolitik-Jestratejik Açından De erlendirilmesi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 14-2 (2010), s. 3; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 7 (11.5.1951), s. 197; Naci Kutlay, **Kürt Kimli inin Olu um Süreci** (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), s. 7; Basil Nikitin, dris-i Bitlisi'yi Hakkari olarak belirtir. Bkz. Nikitine, **Ön. ver.**, s. 303.

⁸⁴ Tori, **Ön. ver.**, s. 15; Yavuz Sultan Selim kendisine kar ı olmayan beylere yönetimindeki yerleri idare etmeleri için yurtluk-ocaklık adı altında yönetim serbestli i verdi. Bkz. Yalçın, **Ön. ver.**, s. 21.

⁸⁵ **Tarih Mecmuası**, Cilt-Sayı: 1-1 (ubat 1968), s. 234-237.

Beyler öldü ü zaman yerine yakın akrabaları geçirdi. Memleketin imarından kendileri mesuldu.⁸⁶

Hakkari Emirli i eskiden beri ark co rafyasının en güçlü emirliklerinden biri idi.⁸⁷ Osmanlıların yöreye hakimiyetleri esnasında cereyan eden Osmanlı- ran sava larında Osmanlılar lehine oldukça yararlıklar gösterdiler. Beylik, XIX. yüzyıla gelindi inde yıllarca ya anan taht kavgaları sebebiyle önemli ölçüde güç kaybına u ramasına ra men yüzyılın ba larında ark bölgesinin en saygın ve en güçlü emirliklerinden biri olma vasfını devam ettiriyordu. 1830'lu yıllardan itibaren ise beylik, eski ihti amlı gücünden biraz uzakla maya ba lamı tı. Özellikle Müküs Emiri Han Mahmud'un tarih sahnesine çıkması ve co rafi olarak Hakkari Emirli i bölgesine geli imini sürdürmesi emirli in zayıflamasına neden olmu tu. Ayrıca Hakkari Emirli i bu yıllarda, Bedirhan Bey ile birlikte büyüyen Botan Emirli inin gölgesinde kalmı tı. Zaten Botan ve Hakkari Emirlikleri arasında tarihe dayalı bir çeki me vardı. Akraba olmaları hasebiyle, Bedirhan Bey daha sonra iki emirlik arasındaki eski dü manlı ı ortadan kaldırıp Nurullah Bey'le iyi ili kiler içine girmeyi ba armı tı.⁸⁸

Nasturilerin katledilmesi⁸⁹ ve Osmanlı Devleti'ne ba kaldırmaları yüzünden yakla ık olarak be yüz yıllık bir döneme yayılan Abbasi hanedanına mensup risan Beyli i Nurullah Bey ve Süleyman Bey'in tevkif edilmesiyle son bulmu tur.⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Do u Anadolu'da ba gösteren huzursuzlukların ba langıcı olarak 1815'te Avrupa haritasını yeni bir düzene sokmak için toplanan Viyana Kongresi gösterilmektedir. Bu kongrede Rus delegeler, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan unsurların durumunun yeniden gözden geçirilmesini istemi ler ve buna da “ ark Meselesi” adını vermi lerdı. Kongrede bu

⁸⁶ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 3; Hakkarililer, arazilerinin da lık ve zaptı çok mü kül olmasından istifade ederek uzun müddet müstakil ya amı lardır. A iret reisi mutlak bir hükümdar olarak tanınmı tır. Ayrıca bkz. Graham E. Fuller ve Henri J. Barker, **Türkiye'nin Kürt Meselesi**, Çeviren: Hasan Kaya (stanbul: Profil Yayıncılık, 2011), s. 27.

⁸⁷ Kasaba ve kent yakınlarında oturan Kürt a iretleri buldukları bölgelerde merkezi beyliklerin kurulmasına önderlik etmi lerdir. Hakkari emdinli'de hüküm süren Kürt Emiri zaeddin kendi a ireti di nda Mergevar, Tergevar, Gerdi, Bradost, Duskani, Oramar ve Rekan a iretlerini denetimi altına alarak egemenli ini geni letir. Hakkari, Bitlis ve Cizre Emirleri ba ımsız olarak ya amaya çalı mı bu ba ardıkları dönemde de Kürdistan'ın bu önemli kentlerini kültür, ticaret merkezi yapmı lardır. Kürt Emirleri kendi adına para bastırıp, hutbe okuturken vakıflar ve medreseler kurup kurumla maya gitmi lerdir. Bkz. Aydeniz, **Ön. ver.**, s. 151.

⁸⁸ Alikılıç, Dünder, 2005, **Ön. ver.**, s. 91.

⁸⁹ Austen Henry Layard, **Ninova ve Kalıntıları**, Çeviren: Zafer Av ar (stanbul: Avesta Yayınları, 2000), s. 131.

⁹⁰ Alikılıç, Dünder, 2008, **Ön. ver.**, s. 317.

görü reddedilmi ancak “ ark Meselesi” terimi Avrupalılar arasında benimsenmi ve zamanla daha geni anlamlar yüklenerek kullanılmı tır.⁹¹

“ ark Meselesi” ile Batılılar bir yandan Osmanlıyı yarı sömürge haline getirirken bir yandan da ülkedeki azınlık milliyetçili ini destekleyerek onları Osmanlıdan koparmaya çalı tılar.⁹² Devletin Türk ve Müslüman unsurları arasındaki birlik parçalanmak istenirken öte yandan Do u Anadolu’da Ermeniler sürekli tahrik edilerek Kürtler de kı kırılmaktaydı. Böylece Osmanlı Devleti parçalanırken Do u Anadolu’da Balkanla tırılmı olacaktı.⁹³

Birinci Dünya Sava ı sırasında tilaf Devletlerince yapılan gizli antla malar çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin topraklarına ekil vermeye çalı ılmaktaydı. ngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Antla ması, 1916 yılının Mayıs ayında, Üçlü tilaf Devletleri’nin öteki üyesi olan Rusya’ya bildirildi. Rusya, Hakkari, madiye, Van, Siirt, Cizre, Bitlis, Mu ve Erzurum bölgelerinin kendilerine verilmesi artıyla antla manın öteki hükümlerini kabul etti ini açıkladı. ngiltere ve Fransa Rusya’nın isteklerini kabul etti. 17 Mart 1916 tarihinde Petrograd Protokolü diye bilinen antla mayı imzaladılar. Rusya, ngiltere ve Fransa’nın Arap dünyasıyla ilgili bütün isteklerini kabul ediyordu. Bu protokolle Osmanlı mparatorlu u sınırları içinde kalan Kürdistan, ba lıca iki büyük kısma ayrılıyordu. Kuzey tarafları genel olarak Rusya’nın, güney tarafları ngiltere’nin, bir kısmı da, Fransa’nın denetimine veriliyordu.⁹⁴

Ruslar sava tan önce dini bir biçimde bürünen bir Rus propagandası yapmaya ba ladı. Bölgenin ileri gelenlerine “*Biz toprak istemiyoruz, biz insanlık için bu hareketi yaptık, fabrika getirece iz, memleketinizi imar edece iz ve siz müreffeh ve mesut ya arsunuz*” diye bütün a iret reislerine ve ehirlerdeki e raf ve ileri gelenlere bu mealde mektuplar gönderdi. Hemen hepsi ise “*Biz Hıristiyan bir devlet istemiyoruz ve sizin apkanızı da hiç görmek istemiyoruz, devletimiz nereye giderse biz de oraya gideriz*” diye cevap verdiler.⁹⁵

Rus hükümeti, Nasturilerden silahlanmalarını ve Rus sınırlarını korumalarını kendilerinden istedi. Para, silah, kıyafet yardımında bulunarak, e itimlerini yaptırdılar. Çarlık birlikleri 3 Aralık 1914’te Çölemerik’i i gal etmi , bir hafta sonra

⁹¹ A gın, **Ön. ver.**, s. 10; Kodaman, **Ön. ver.**, s. 6.

⁹² Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki E itim ve Ö retim Faaliyetleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 16-3 (1999), s. 172.

⁹³ A gın, **Ön. ver.**, s. 12.

⁹⁴ Be ikçi, 1992a, **Ön. ver.**, s. 110.

⁹⁵ Arvas, **Ön. ver.**, s. 25.

çekilmi ti.⁹⁶ 1915 yılı ilkbaharında Asurlularla ili ki kuran Rus birlikleri Çölemerik'e do ru ilerledi.⁹⁷ Rus komutanıyla anla mı olan Mar imun, 10 Mayıs 1915'te Nasturi a iretlerini ayaklanmaya, Türk ordusuna kar ı direnmeye ça ırdı. Ruslar, 23 Mayıs 1915'te Nasturilerin de yardımıyla Çölemerik'i ele geçirdiler.⁹⁸ Rusların buradaki amacı ise; Selmas ve Urmiye ile Hakkari sınırları arasında kalan alanda bir Nasturi devleti kurarak, Van'ın güneyinden Hakkari'ye kadar bu sınırı geni letmekti.⁹⁹

Nasturiler gibi Ermeniler de Rusların yanında Kürtlere kar ı sava tı. 8 Aralık 1914 tarihinde Ruslar muntazam bir taburla bir batarya top ve mitralyozlarla donatılmı olarak Der nahiyesine taarruza geçtiler. Jandarma tabur kumandanı Ahmet Bey 150 ki ilik mahiyeti ile karlı bulunan Çuh gedi ine çekildi ve o civardaki köylerde bekledi. Ruslar bir hafta Ba kale'de kaldılar. Ermeniler her gün birkaç memleket e rafının evlerinin kapısını kırarak ya ma ettiler. Halk, dayanamayarak Ruslara saldırdı. Ruslar ise tutunamayarak Der nahiyesine geri çekildiler. Her taraftan hücumu geçen halk Ruslara birçok zayıat verdirmekle beraber birçok ta silah aldılar. Ba kalelilerin gösterdi i bu kahramanlıklar takdire ayandı. Takipten dönen halka Ermeniler kapandıkları evlerden ate açmaya ba ladılar ve üç dört ki iyi vurdular, “*Burası Ermenistan'dır sizin yeriniz am'dır buyurun am'a*” diye ba ırıyorlardı. Halk bundan müteessir olarak Ba kale'de kalan erkekleri bir günde temizlediler. Ondan sonra dört defa vuku bulan olaylar esnasında Ermeniler Müslüman malıdır diyerek her eyi yakar yıkarlardı. Müslümanlar da Ermeni malı diyerek ev dükkan ne bulursa yakardı. Bu suretle istila gören Van ve Ba kale ba ta olmak üzere emdinan, Gever, Ho ap kazaları ile köyleri en çok tahribata maruz kalan yerlerdi.¹⁰⁰

⁹⁶ **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 207; Heckmann, **Ön. ver.**, s. 88.

⁹⁷ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Payla ımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 221.

⁹⁸ 1917 yılında Rus Çarlı ının devrildi i Ekim devriminden sonra, Rus birlikleri, Çölemerik'ten 22 Nisan 1918'de çekildi. Bkz. Muzaffer lhan Erdost, **emdinli Röportajı** (Ankara: Onur Yayınları, 1993), s. 71.

⁹⁹ Erdost, **Ön. ver.**, 72.

¹⁰⁰ Arvas, **Ön. ver.**, s. 30; Hakkari vilayetinin Der nahiyesinin A ketan köyünden olup 1305/1889 do umlu brahim o lu Pa o 1331/1915 yılında Van güney müfrezesi karargahında milis Aste meni olarak görevliyen Kotur civarında Rus ve Ermenilerin taarruzunda müfrezesiyle harp ederken bacaklarından ve gözlerinden yaralanarak sakat kaldı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 117, Dosya No: 39, Sıra No: 18.

Ermeniler, Rusların ilerlemelerine çok büyük yardımlarda bulundular.¹⁰¹ A ustos 1916'da Ruslarla bir olan Ermeni askerler, erkek, kadın, çocuk yakla ık 5000 Kürdü, süngü tehdidi altında Revanduz bo azının uçurumlarından atarak katletti.¹⁰²

Rusların ilerlemesini durdurmak için Halil (Kut) Pa a kumandasında Birinci Kuvva-yı Seferiye namı altında bir fırka asker ran hududuna geldi. Ancak bunlarda küçük çaplı mavzer silahı vardı, iki gün bir taarruzdan sonra üç dört gün istirahate geçti ve Ruslar buna kar ılık olarak üç fırka süvari Kazak askerini getirdiler. Dördüncü günü Dilman kasabasının civarında ovadan müstahkem da a hücumu geçen Birinci Kuvva-yı Seferiye ak ama kadar be bin zayıat vererek gece karanlı ndan istifade ederek çekilebildi ve bir daha tutunamadı. Birinci Kuvva-yı Seferiye, ran'ın Bradost nahiyesinde ve Diri deresinden Yüksekova'ya oradan da Ba kale'nin Masiru nahiyesinde Takurava'da karargah kurup etraftan zahire aldı, bir hafta sonra Ba kale civarında Ömer Abat köyünden Lolan da ının eteklerinden Fara in yaylasına do ru geri çekilmeye ba ladı ve Diri deresinin en dar bo azını tutarak Rus kuvvetlerinin ilerlemesine mani olan Süvari Müfrezesi de Halil Pa a'ya katıldı. Serbest kalan Rus süvarileri Ba kale ve civarını i gal ederek Halil Pa a fırkasını takibe ba lamı lardı. Yayla yoluyla Bitlis istikametini hedef tutan fırka her gün Rus öncü kuvvetleriyle müsademe ederek yoluna devam etti. Halil Pa a'nın kuvvetleri çok zayıat verdi i için geri çekilmek zorunda kaldı ve bu suretle Hakkari Sanca ının merkezi Ba kale'nin bütün kaza ve nahiye ve köy halkı dü mana kar ı çaresiz duruma dü tü. Halkın bir kısmı fırkayı takiben Bitlis istikametine di er bir kısmı ise Yüksekova'dan geçerek Dostki nahiyesindeki sarp da lar arasına, bir kısmı da emdinli kazasına sı nmaya çalı tılar. Bazıları da Ba kale civarında Mor Da ı denilen pek yüksek bir da a iltica ettiler ve bir sene kadar orada kaldılar.

Yaz geçince yüksek da lardaki insanlar çektikleri fakirlik ve yoksullu a dayanamayarak Irak ülkesine aktı ve en büyük afet olan kolera hastalı na yakalandılar. Bu hastalı a yakalananlar on iki saat zarfında ölüyordu. Koleradan sonra Tifo, Tifüs, Dizanteri hastalıkları kendini göstermeye ba ladı. Van vilayeti ile Hakkari sanca nda kolera, tifüs, dizanteri, açlık ve sefaletten toplam yüzde seksen insan can verdi. 1917 kı ı çok sert geçti. nsanlar gerek so uktan gerekse

¹⁰¹ Be ikçi, 1992a, **Ön. ver.**, s. 96.

¹⁰² **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 110; Erdost, **Ön. ver.**, s. 73; Abdulla, **Ön. ver.**, s. 401.

yoksulluktan kırıldılar. Musul sokaklarında hastalıktan ve açlıktan hemen hemen günde üç yüz küsur insan açlıktan can veriyordu.¹⁰³

Bol evik devriminden sonra 1918 ilkyazında Rus kuvvetleri erzak ve a ırlıklarını tahrip ederek i gal ettikleri topraklardan sessizce geri çekildiler. Rus birlikleri Revanduz'dan geri çekilirken Ba lunda deresinde dört fırka ve milisin çevirdi i kuvvetlerle tamamen imha edildi. Ruslar Nav ar'da, Diman'da ve Nehri'de konaklayarak bir buçuk yıl kadar oldukları yerde kaldılar.¹⁰⁴ Türk ordusu 22 Nisan 1918 tarihinde Rusları yenilgiye u ratarak Hakkari vilayetini kurtardı.¹⁰⁵

Hakkari üç yıl süren Rus i galinden kurtarıldıysa da geri çekilen Rusların silahlarını alan Nasturi sı nımacılar, Hakkari'ye intikam saldırıları düzenledi. Kürtlerin de deste ini alan Türk askeri, Hakkari'ye güneyden girdi ve kar ı saldırıya geçerek Tebriz'e kadar ilerledi. Nasturi sı nımacılar, bunun üzerine kamplarını bir kere daha terk ettiler ve ngiliz koruması altına girmek için Irak'a gittiler.¹⁰⁶

Dört yıl süren Birinci Dünya Sava ı Mondros ate kes antla masıyla bitti i zaman Türk orduları Musul ehrihin 60 km. kadar güneyinde bulunuyorlardı.¹⁰⁷ Ate kese ra men ngiliz orduları hareketına devam etmi ve 3 Kasım 1918 tarihinde ehre girmi lerdı.¹⁰⁸ 8 Kasım 1918 tarihinde de Musul Hükümet kona ına ngiltere bayra nını çektiler ve 13 Kasım 1918 tarihinden itibaren de Musul vilayeti tümüyle ngilizlerin kontrolüne girdi. "Musul Meselesi" diye anılan olayın sebebi bu haksız i galdir.¹⁰⁹ Irak'ı i gal etmi olan ngilizler, daha sonraki zaman diliminde

¹⁰³ Arvas, **Ön. ver.**, s. 25; Gever'e gelen Rus ve Nasturi çeteleri Oramar'da sopa ile iki yüz elli Müslümanı ehit ve esir ettiler. Bkz. **BOA**, DH. FR. Dosya No: 562, Gömlek Sıra No: 91; Birinci Dünya Sava ı sırasında, Rus orduları Çölemerik'e, Nerva'ya ve Fara in'e kadar geldi inde, Oramar'ı yaktıklarında, müfrezeleri Amadiye'ye do ru Hirik'e dek indiklerinde, Kürtlerin ço u, özellikle erefanlar, idalar, Margavarlar ve ikakiler, Zaho ve Revanduz üzerinden Dohuk, Musul ve Erbil ovalarına ve tepelerine do ru çekildiler. Bu çekili a ırı sert bir kı sırasındaydı. Ço u çadırsız kalan bu nüfus çok acılar çekti. Göç edenlerin dörtte üçü so uktan ve hastalıktan öldü. Otlaksız bırakılan sürüleri yok oldu, da lardaki Hıristiyanlardan aldıkları ganimetleri de kaybettiler. Erbil-Revanduz yolu üzerinde uçsuz bucaksız mezarlıklar vardı. Bkz. **Musul Kerkük sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 110; **Ön. ver.**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 198; hsan Çölemerikli, **Mezopotamya Uygurları'nda Hakkâri** (Diyarbakır: Lis Yayınları, 2006), s. 375.

¹⁰⁴ Erdost, **Ön. ver.**, s. 73.

¹⁰⁵ **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 207; **Hakkâri** (23 Nisan 1962), s. 1; YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1.

¹⁰⁶ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 89.

¹⁰⁷ Zürcher, **Ön. ver.**, s. 195.

¹⁰⁸ Kısıklı, **Ön. ver.**, s. 492.

¹⁰⁹ Durmu Yılmaz, "Yirminci Yüzyıl Ba larında Irak'ın Etno-Kültürel Yapısı Ve Bu Yapının Musul Meselesine Etkisi", **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi kinci Orta Do u Semineri Bildirileri II** (Elazı : Fırat Üniversitesi Basımevi, 2006), s. 658.

Hakkari'nin güneyini de içine alan, Irak'ın kuzey sınırlarını savunma politikasını benimsedi.¹¹⁰

ngilizler, Hakkari'nin Mezopotamya topraklarının kesim noktasında bulunması ve Irak'ın kuzeyindeki a iretlerle de ili ki içerisinde olması nedeniyle Hakkari ile daha yakından ilgilenmekteydiler. Bu bölgede ya ayan Kürtleri Osmanlı Devleti'ne kar ı kullanabilmek için emdinan'a yönelik faaliyetleri Temmuz 1919'da tehlikeli bir hal aldı. Revanduz Siyasi Temsilcisi, emdinan Kaymakamı Mehmet Efendi'ye bir heyet vasıtasıyla gönderdi i mektupta; kazanın ngiltere'nin idare ve himayesine verildi ini belirterek Osmanlı asker ve jandarmasının derhal bölgeyi terk etmesini istedi. Ortada geçerli bir neden yokken ngiliz Siyasi temsilcisinin böyle bir istekte bulunmasının nedeni ahaliyi tedirgin etmek ve a iretler üzerinde bir güç gösterisinde bulunarak Osmanlı Hükümeti'nin itibarını zayıflatmak olabilirdi. Talebin Erzurum Kongresi'nin bir kaç gün öncesine rastlaması da ilginçti. Böylece a iretler kadar Erzurum'daki delegelere de bir mesaj vermek istendi i dü ünülebilir. 11. Tümen Komutanı Cavit Bey, yeni bir i gale meydan vermemek için Hakkari Jandarma Komutanını Temmuz 1919'da yeterli miktarda milis ve jandarmayla beraber kazaya gönderdi. Ayrıca Van'da 20 ki ilik bir grubu emdinan'a hareket etmek üzere hazırlattı.¹¹¹

Bu geli melerin ardından 15. Kolordu Komutanlı ı A ustos 1919 tarihinde bir inceleme ba lattı. Ara tırmaların sonucunda Ermenilerin ngiliz kıyafeti giyerek emdinan'da entrikalara te ebbüs ettikleri, mutasarrıfa emdinan'ın Ermenilere verildi ini söylediklerini ve bu durumun ngilizlerin ifadeleriyle de gerçek oldu u ileri sürüldü.¹¹²

1920 yılında Hakkari bölgesinde faaliyet gösteren ngiliz ajanlar Kürtler üzerinde kontrol sa lamak ve Osmanlı Devleti'ne kar ı yanlarına çekebilmek adına giri imlerde bulunmaya devam ediyordu. ngilizler Osmanlı idaresinin uza nda bulunan emdinan'a gelerek halkı kandırmak için bir takım vaatlerde bulundular. emdinan kazası ngilizlerin de etkisiyle idare de Van vilayetine bir takım sorunlar çıkarmaya ba ladı. Bu kazaya kaymakam olarak atanan brahim Arvas, emdinan'da ya ayan halkın ngiliz yönetimini istedi ini belirtmekteydi. Yerli halk Osmanlı idaresinin kendilerini ngilizlere teslim etti ini, ngilizlerden öküz ve tohum parası

¹¹⁰ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 90.

¹¹¹ Ural, 2007, **Ön. ver.**, s. 445; Selçuk Ural, "Do u Vilayetlerinde Asayi Sorunu 1919-1920", **Cumhuriyet Tarihi Ara tırmaları Dergisi**, Sayı: 9 (Bahar 2009), s. 63.

¹¹² **ATASE**, SH. A. 5-2793, D. 33, F. 161.

aldıklarını ve Osmanlı idaresine vergi vermeyeceklerini söylüyorlardı. Kı in altı ay süresince yollar kapalı oldu u için Gever'den emdinan'a yardım götürüleliyordu. Bu bölgelerin yönetiminde aciz kalan Van Valisi Diyarbakırlı Kadri Bey vilayet meclisi idaresinde bu sıkıntıları müzakere etmi ve idaresinden aciz kaldı ı bu kazayı ngilizlere terk edilebilece ini tartı maya açıyordu.¹¹³

ngilizler emdinan bölgesine eyh Muhammed Sıddık döneminde de gelmi lerdı. On iki ngiliz eyh Muhammed Sıddık ile yaptıkları görü mede Osmanlı tebaasından çıkıp ngiliz tebaasına geçmelerini istediler. Bunun kar ılı ında ise ngilizler eyh Muhammed Sıddık'a ayda bin altın, Metropolit be yüz altın, a ıret reislerine yüzer altın ve her aile reisine on altın vereceklerdi. Bir gece emdinan'da kaldıktan sonra eyh Muhammed Sıddık'ın özel olarak görevlendirdi i elli silahlı muhafızla ngilizler Yukarı Katuna, ikeftan üzerinden ran'a geçtiler. Fakat ngilizlerden bir daha hiç haber alınamadı.¹¹⁴

ngilizlerin bölgedeki tehlikeli yakla ımları, ark Cephesine ba lı olan Hakkari vilayetinin Elcezire¹¹⁵ cephesine ba lanması gere ini yaratmı tı. 13 Aralık 1920 tarihinde Milli Müdafaa Vekili Erkan-ı Harbiye Umumiye yazdı ı telgrafta bu hususu dile getirmekteydi.¹¹⁶ Bölgedeki Kürt a ıretlerinin Ankara Hükümetine sadakat ve ba lılıklarının güçlendirilmesi ile birlikte¹¹⁷ yeniden bir askeri te kilatlanmaya da gidilmesi gerekiyordu. Bunun için Hakkari bölgesinin geni ve kontrolsüz bölgesini denetim altında bulunduracak bir komutanlık tesisine karar verildi. 19 Ocak 1921 tarihinde Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekili Milli Müdafaa Vekaletine gönderdi i yazıda Hakkari'nin müstakil bir liva olması nedeniyle burada bir komutanlı a ihtiyaç oldu unu¹¹⁸ ve Hakkari'nin de bulundu u konum itibariyle harp mıntokası ierisine alınmasının zorunlulu unu belirtiyordu.¹¹⁹ Dahiliye Vekili

¹¹³ Arvas, **Ön. ver.**, s. 40.

¹¹⁴ Erdost, **Ön. ver.**, s. 51.

¹¹⁵ 15 Aralık 1920 tarihinde Irak'ta ngiliz i gallerine kar ı olmak üzere do uda ran hududu ile batıda Fırat nehri arasında kalan bölgede Elcezire Cephesi kuruldu. Bu cephe Musul, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretü'l-elaziz vilayetleri ile Urfa, Hakkâri sancaklarını kapsamaktaydı. Elcezire Cephesi seferde Ordu Komutanlı ının emrinde di er zamanlarda ise müstakil olarak görev yapacaktı. Bu cephenin komutanlı ına ise Nihat Pa a getirildi. Elcezire Cephesi Kumandanlı ı gerek hariçteki dü mana kar ı gerekse dahildeki asayi olaylarına müdahale edebilecekti. Fırkalar ise do rudan do ruya Elcezire Cephesi Kumandanlı ından emir alacaklardı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 45, Dosya No: 291, Sıra No: 4, s. 3.

¹¹⁶ **ATASE**, SH. A. 1-5582, D. 2, F. 30.

¹¹⁷ **ATASE**, SH. A. 4/6663, D. 24, F. 65/2; **ATASE**, SH. A. 1-4482, D. 2, F. 30; **ATASE**, SH. A. 1-4482, D. 2, F. 549-3.

¹¹⁸ **ATASE**, SH. A. 1-4282, D. 2/196, F. 49; **ATASE**, SH. A. 1/4282, D. 2/1961, F. 49-1; **ATASE**, SH. A. 1/4282, D. 2/1961, F. 49-2; **ATASE**, SH. A. 1-4482, D. 2, F. 549-3.

¹¹⁹ **ATASE**, SH. A. 1/4283, D. 73, F. 37.

namına Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine gönderilen 5 Mart 1921 tarihli 3678 numaralı tezkerede Hakkari'nin harp mıntıkasına ilave edildi i beyan edilmekteydi.¹²⁰

Diyarbakır'dan Kumandan Vekili imzasıyla 14 Nisan 1919 tarihinde Hariciye Nezaretine çekilen telgrafta; Zaho ngiliz siyasi hakimi ırnak'taki Gıllı Goyan a iretlerinin ngilizlere tabi olması için mükafatlar vermek istemi se de a iretlerce kabul olunmadı ı, Zaho siyasi hakimi Zaho dahilinde bulunan bazı Hıristiyan köylerini dola ırken buradaki a iretler tarafından öldürüldü ü, bunun üzerine ngilizlerin Gıllı Goyan a iretlerine silahlı askerleri sevk etti i belirtilmekteydi.¹²¹

ngilizlerin Hakkari ve ırnak bölgesine olan saldırıları her geçen gün artıyordu. Üç ngiliz uça ı Cizre'nin Suluca nahiyesine ba lı be köyün üzerine dört bomba attı. Bombalardan biri köyün camisini tahrip etti. Bunun üzerine halk heyecana gelerek Zaho'ya saldırmak istemi se de ırnak Kaymakamı inca engellenmi lerdı. ngilizlerin Zaho'da ki tüm kuvvetleri madiye taraflarına çekildi.¹²² ngilizler Irak'ta a iretlerle yapmı oldu u sava larda yenilgiler almaya ba ladı ve i gal altında bulundurdu u Musul, Akra ve madiye'yi tahliye etmek zorunda kalmı lardı. Bitlis Jandarma Alay Komutanlı ı'ndan ark Komutanlı ına yazılan 1 A ustos 1919 tarihli mektupta, ngilizler buradaki sava larda 400 askerini esir vermi ti.¹²³ Yine Musul bölgesindeki a iretlerin ngizlere olan saldırılarında üç tabur ngiliz askeri tamamen imha edilmi olup dokuz zabıt esir, 10 top da ganimet olarak alındı. Özellikle Akra ve Zaho'da bulunan ngilizler birçok silahlarını ve hububatını terk ederek firar ettiler. Musul ehrindeki ahali ngilizleri devamlı tazyik ediyorlardı.¹²⁴

Bir ngiliz uça ı 17 Kasım 1919 tarihinde hududu geçerek emdinan'ın güneyinde Gerdi nahiyesine ke ifte bulundu u esnada Barzan'a dokuz bomba atmı ve telgraf hattının kopmasına neden olmu tu. On birinci fırka tarafından gönderilen posta da ise ngilizlerin Ermeni ve Nasturilerden olu turdu u kıtalarla Barzan a iretine saldırdı ını Barzanların ise müsademe sonrasında Misuri nahiyesine çekilmek zorunda kaldıkları yazıyordu.¹²⁵

¹²⁰ ATASE, SH. A. 1/4283, D. 73a, F. 37-1.

¹²¹ ATASE, SH. A. 1/1, D. 16, F. 24.

¹²² ATASE, ATAZB, D. 335/6-1, F. 43.

¹²³ ATASE, ATAZB-1, D. 1336/20, F. 19.

¹²⁴ ATASE, SH. A. 6/3153, D. 23, F. 33-1.

¹²⁵ ATASE, ATAZB. D. 335/37, F. 55.

Mustafa Kemal Pa a'nın Batı cephesinde düzenli orduyla Yunanlılara, Irak cephesindeyse milis güçleriyle İngilizlere e zamanlı olarak ba latt ı hareket, İngilizlerin Yunanlılara yapaca ı askeri deste i zayıflattı. Batı cephesinde kazanılan ba arı, Musul halkını da etkilemi ve Türkiye'ye kar ı sempati duymalarını sa lamı tı. Genelkurmay Ba kanı Fevzi Pa a, 7 Eylül 1922'de Do u ve Elcezire komutanlıklarına çekti i telgrafta, Musul'un silahla alınaca ını belirtmi ti. Harekat planına göre, Elcezire cephesi kuvvetleriyle, Dicle'nin iki tarafından Musul istikametinde taarruz edilecekti. Do u cephesi ise, Hakkari, Van, I dır sınır kıtalarından te kil edilen da bataryalarıyla takviye edilen bir piyade tümeni, bir süvari tugayı, a ıret süvarileri ve yerli halkla takviye edilerek Özdemir Bey müfrezesiyle koordineli olarak madiye-Süleymaniye hattı üzerinden Musul ve Kerkük'e taarruz için görevlendirilecekti. Ancak gerek Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması ve gerek Lozan görüşmelerinin ba laması nedenleriyle askeri tedbirlerden vazgeçilmi ti.¹²⁶

Lozan antlaşması sonrasında Irak sınırı¹²⁷ ve Musul sorunu kendisini gösterdi. Musul sorunu, Cumhuriyetin ilk yıllarında, İngiltere ile ilişkilerde en büyük yeri tuttu.¹²⁸ Sorun petrol yata ı olan Musul'un iki taraftan hangisine ait olaca ı idi.¹²⁹ Çözülemez tek bir nokta burası kalmı tı.¹³⁰ İngilizler 1907 tarihi gibi erken bir tarihte Mezopotamya'nın petrol potansiyelini ke fetti lerdi.¹³¹ Milli Mücadele sonrasında Musul meselesi Lozan Konferansı sırasında ilk defa Amerikan delegesi Child ile Türk heyetinden Celaleddin Arif Bey arasında 21 Kasım 1922 tarihinde ele alındı. Lozan görüşmeleri süresince taraflar arasında Musul sorununa çözüm bulunamadı.¹³² İngiltere Hariciye Nazırı Lord Curzon Asya'nın durumuna ilkin yapmı oldu u de erlendirmede “*Biz Irak haritasını İngilizlerin kırmızı rengiyle*

¹²⁶ Cemal Kemal, “Birinci Dünya Sava ı ve Sonrasında Musul Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Türk Enklap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-40 (Kasım 2007), s. 672.

¹²⁷ Atatürk, **Ön. ver.**, s. 528.

¹²⁸ Veli Yılmaz, **Siyasi Tarih** (stanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1998), s. 325.

¹²⁹ Erol Mütercimler, **Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal** (stanbul: Alfa Yayınları, 2008), s. 751.

¹³⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çtım Senesi: 2, Cilt: 9 (18.10.1340/18.10.1924), s. 5; **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 142; Zürcher, **Ön. ver.**, s. 236; Mütercimler, **Ön. ver.**, s. 756; Atatürk, **Ön. ver.**, s. 528; T.C. Ba kanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü Osmanlı Ar ivi Daire Ba kanlı ı, **Musul Kerkük ile İlgili Ar iv Belgeleri (1525-1919)** (Ankara: 1993), s. IX; M. S. Lazarev ve di erleri, **Kürdistan Tarihi**, Çeviren: İbrahim Kale (Dördüncü Basım. stanbul: Avesta Yayınları, 2013), s. 225; Mümtaz Peker, “Lozan Konferansı'nda Nüfus Tartışmaları”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXIX-256 (Aralık 2005), s. 25.

¹³¹ Zeyrek, **Ön. ver.**, s. 131.

¹³² Kısıklı, **Ön. ver.**, s. 516.

boyamak istiyoruz” ekindeki yaklaımı Musul sürecinin zorlu geçeceğinin habercisiydi.¹³³

Irak hududunu dostane müzakerelerle tespit için Türkiye ve Büyük Britanya arasında konular İstanbul’da Haliç’te eski Bahriye Nezareti binasında 19 Mayıs 1924’te yapıldı.¹³⁴ Türk delegasyonun başkanı olan Fethi Bey,¹³⁵ Türkiye’nin Musul vilayeti üzerindeki görüşünü izah etti: Evvela bu vilayet ahalisinin üçte iki ekseriyeti Türklerden ve Kürtlerden oluşmaktaydı. 1916’da Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması dahi Musul’u Irak’tan ayırmıyordu.¹³⁶ Özetle, ırkî, coğrafî, siyasi ve iktisadi sebepler dolayısıyla bu vilayetin Türkiye ile birleşmesi zaruretti.¹³⁷ Türk delegasyonu Osmanlıdan Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte Musul’un Türk tarihinde sahip olduğu önemi belirten tezleri ortaya koydu.

Britanya heyeti, Türk görüşünü kabul etmek şöyle dursun, isteklerini daha ileriye götürerek Hakkâri vilayetinden de bir kısım arazinin Irak sınırları içerisine alınmasını istiyordu.¹³⁸ İngiliz heyeti başkanı olan Sir Percy Cox Musul’un yanı sıra Hakkâri vilayetine başlı Beytülbey, Çölemerik ve Revanduz kasabalarının da

¹³³ “Irak’ta İngiliz Entrikaları”, **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XX-499 (27 Nisan 1338/27 Nisan 1922), s. 55.

¹³⁴ Yılmaz, Veli, **Ön. ver.**, s. 337; Esra Sarıkoyuncu Dereli, “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-18 (Aralık 2007), s. 137; Yazıcı, Nevin, 2011, **Ön. ver.**, s. 140.

¹³⁵ **Cumhuriyet**, 5 Teşrinievvel/Ekim 1924, s. 1.

¹³⁶ Nihat Erim, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye’nin Musul Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-2 (1946), s. 516.

¹³⁷ **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Eylül 1924, s. 2; Dereli, Aralık 2007, **Ön. ver.**, s. 136; Ortadoğ’da önemli bir mevkide yer alan Musul-Kerkük bölgesi, tarihin her döneminde önemli uygarlıkların doğup yayıldığı, muhtelif milletlerin ve devletlerin yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Bu bölge Türk tarihinde de çok önemli bir yere sahiptir. Abbâsi devleti hakimiyeti sırasında Musul yönetimine birçok kere Türk idareciler tayin olmuş ve bunların zamanında Türkmen oymakları kalabalık ekilde bölgeye yerleşmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti’nin hakimiyetine girdikten sonra Musul, her şeyiyle Türk kültürünün nüfuz sahasına dahil olmuştur. Selçuklulardan sonra Türklerin hakimiyeti devam etmiş, sırasıyla Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu Türk devletleri bölgeyi ellerinde tutmuşlardır. Osmanlı Devleti Musul bölgesini Yavuz Sultan Selim zamanında idaresi altına almıştır. Bölge her yönünden zenginlik açısından stratejik öneme haiz olmasının yanı sıra tabii kaynaklarının zenginliğiyle de Osmanlı Devleti için en hassas ve mümtaz bölgelerinden biri olmuştur. Yer altı zenginliklerinin başta petrol ve kömür gelmekteydi. Osmanlı Devleti yönetiminde bu madenleri arama ve işletme imtiyazı, 6 Şubat 1889-10 Şubat 1902 ve 30 Kasım 1906 tarihli iradelerle Hazine-i Hassa’ya verilmiştir. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)** (Ankara: 1993), s. 73; M. Salih Mercan, “Zap Nehri Üzerine Zibar ile Barzan Arasında Yapılacak Köprüden Alınacak Geçiş Ücreti”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valiliği Yayınları, 2008), s. 295; Yazıcı, Nevin, 2011, **Ön. ver.**, s. 137.

¹³⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çiftima Senesi: 2, Cilt: 9 (18.10.1340/18.10.1924), s. 5; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çiftima Senesi: 3, Cilt: 20 (12.12.1341/12.12.1925), s. 112.

Nasturi yurdu olarak terk edilmesini talep etti.¹³⁹ İngilizlerin bu talebinin sebebi ise Beytü ebap ve Çölemerik güneyinde kalan bölgenin Türklerin egemenliği altında olmadığıını savunmalarıydı.¹⁴⁰ Bu durum karıştırdı ve 5 Haziran 1924'te görüşmeler sonlandırıldı.¹⁴¹ Curzon'un uyumsuz tutumu nedeniyle¹⁴² mesele, 19 Eylül 1924'te Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na havale edildi.¹⁴³ Smet Paşa, Cemiyet-i Akvam'ın Musul meselesine tarafsız bir şekilde bakacağını ve istedikleri sonucun çıkacağını ümit etmekteydi.¹⁴⁴ Meselenin havale olmasıyla birlikte İngiliz uçakları birçok kere hava saldırılarını düzenlemeye ve Hakkari'de Nasturileri isyana teşvik etmişlerdi.¹⁴⁵

Türkiye bölgede plebisit yapılmasını isterken¹⁴⁶ İngiltere bölge halkının cahil olduğu bahanesi ile plebisit yapılmasını reddetti.¹⁴⁷ Milletler Cemiyeti de İngilizlerin isteğine uyararak plebisit yapılmasını reddederek üç tarafsız devletin birer temsilcisinin yer alacağı bir komisyon kurulmasına karar verdi. Bu komisyon çalışmalarına başladığı sırada bölgede illegal hareketine girişim olmaları nedeniyle Milletler Cemiyeti 30 Eylül 1924 tarihinde Bruxelles'de toplandı ve Bruxelles hattı olarak da bilinen Musul'u Hakkari'den ayıran sınır çizildi.¹⁴⁸

Cemiyet-i Akvam'ın çalışması sonucunda 5 Haziran 1926 gecesi Irak murahhassası, İngiltere Sefiri ve Hariciye Vekilinin arasında¹⁴⁹ Ankara Anlaşması imzalanarak bugünkü Türk Irak hududunu çizdi ve Musul sorununa son verildi.¹⁵⁰

¹³⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)** (Ankara: 1993), s. 66; Yazıcı, Nevin, 2011, **Ön. ver.**, s. 140; Kısıklı, **Ön. ver.**, s. 517.

¹⁴⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çifti: Senesi: 2, Cilt: 9 (18.10.1340/18.10.1924), s. 8.

¹⁴¹ Erim, 1946, **Ön. ver.**, s. 516.

¹⁴² Mütercimler, **Ön. ver.**, s. 571.

¹⁴³ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)** (Ankara: 2003), s. 3; Erim, 1946, **Ön. ver.**, s. 535.

¹⁴⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Teşrinievvel/Ekim 1924, s. 1.

¹⁴⁵ Zeyrek, **Ön. ver.**, s. 134; Yazıcı, Nevin, 2011, **Ön. ver.**, s. 140.

¹⁴⁶ Kısıklı, **Ön. ver.**, s. 504.

¹⁴⁷ Yılmaz, Veli, **Ön. ver.**, s. 337.

¹⁴⁸ Değerli, Aralık 2007, **Ön. ver.**, s. 137; Yurttaş, **Ön. ver.**, s. 158.

¹⁴⁹ **Vakit**, 6 Haziran 1926, s. 1; Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 89.

¹⁵⁰ Ministère des Affaires Etrangères de la République Turque, **Traite de l'Irak**, s. 1; Yılmaz, Veli, **Ön. ver.**, s. 338; Kaymaz, **Ön. ver.**, s. 166; Brüksel'de geçici olarak çizilen sınır kesinleşti. Bkz. Nikitine, **Ön. ver.**, s. 366.

1. BÖLÜM: HAKKAR V LAYET N N DEMOGRAFİK YAPISI

Mezopotamya olarak adlandırılan Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki coğrafya, tarihin en eski devirlerinden beri çok sayıda din ve ırkın ortaya çıktığı bir bölge olma özelliğini taşımaktadır. Sümer, Asur, Aram, Elam, Akad, Keldani gibi tarihte önemli bir yere sahip olan kavimlerin büyük bir çoğunluğu bu bölgede yaşamalarını sürdürmüşlerdir.¹⁵¹

Anadolu topraklarının da dahil olduğu ve Ortadoğu¹⁵² diye adlandırılan bölge, insan uygarlığının doğuna tanıklık etmiş, ana ticaret yollarının güzergahı üzerinde yer almış ve tarihin her döneminde çeşitli göçlere ve istilalara sahne olmuştur. Bu yüzden, tarih boyunca çok sayıda kavim ev sahipliği yapmıştır. Zaman içinde bu kavimlerin üçü –Türkler, Araplar ve Ermeniler- etkileri günümüze kadar devam eden bu bölgede diğer etnik unsurları siyasal ve kültürel olarak egemenlikleri altına almışlardır. Diğerleri, bu üç kavimden birisiyle bütünleşerek, süreç içinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bugün bunların kalıntıları küçük ve dağınık gruplar halinde varlıklarını sürdürmektedirler. Bu genel saptamanın tek bir istisnası vardır: Kürtler.¹⁵³

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi hiçbir dönemde homojen olmamıştır. Türklerle birlikte, Kürtler, Ermeniler, Nasturiler, Süryaniler, Keldaniler, Araplar ve Yahudiler bu coğrafyanın yerlileri olmuşlardır.¹⁵⁴

¹⁵¹ Kadir Albayrak, **Keldaniler ve Nasturiler** (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), s. 32.

¹⁵² “Orta Doğu” sözü ilk olarak 1902’de kullanıldı. Mucidi de Amerikan deniz tarihçisi Alfred Thayer Mahan’dır. Orta Doğu, Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs, Lübnan, Irak, İran, Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır, Sudan, Libya ve doğrudan doğruya Arabistan’ın çeşitli devletlerinden ibarettir. Daha sonra Tunus, Cezayir ile coğrafik, kültürel ve dini amiller yüzünden Afganistan ve Pakistan bu bölge içinde mütalaa edilmiştir. Bkz. Keskin, **Ön. ver.**, s. 301; Dursun, **Ön. ver.**, s. 1233.

¹⁵³ Hasan Ferit Kaymaz, “Emperyalizmin Kürt Kartı”, **Akademik Bakı**, Cilt-Sayı: 1-1 (Kı 2007), s. 156.

¹⁵⁴ Altan Tan, **Kürt Sorunu** (İstanbul: Tima Yayınları, 2010), s. 31.

1.1.KÜRTLER

slâm ümmetinin asli unsurlarından birisi olarak bu topraklarda mevcudiyetlerini geçmi ten günümüze kadar devam ettiren Kürtler, Orta Do u'nun eski ve yerli halklarından birisi olarak bilinmektedir¹⁵⁵

Kökenleri tam olarak bilinmeyen Kürtlerin bilinen en eski yurtları Zagros da ları çevresidir.¹⁵⁶ Zaman içinde batı ve kuzey yönünde yayılmışlardır. Esasen Kürtlerin dil ve co rafya de i tirdikleri ve farklı kökenlerden gelen topluluklardan olu tukları gerçe i birçok ara tırmacının ortak kanaatidir.¹⁵⁷ Sami, rani ya da Turani kökten geldiklerine ili kin çe itli savlar vardır. çinde ya adıkları do al çevre, sert iklim ve co rafya ko ulları, kendine özgü bir toplumsal örgütlenme biçimi geli tirmelerine neden olmu tur. A iret denilen ve her biri kapalı birer sosyo-ekonomik birim olu turan küçük ve da mık gruplar halinde hayatlarını sürdürmektedirler. Katı, hiyerar ik kurallarla yönetilen a iretlerin mensupları, kendilerini özgür bireysel kimlikleriyle de il, mensubu oldukları a iretin topluluk kimli i ile algırlar. Bu olgu, yalnız göçebe ve yarı-göçebe Kürt toplulukları açısından de il, yerle ik ya ama geçmi olanlar için de geçerlidir. Kapalı ve da mık toplumsal gruplar halinde ya amaları sayesinde Kürtler, bölgeyi etkinlikleri altına alan üç ana etnik grup; Türkler, Araplar, ranlılar kar ısında varlıklarını koruyabilmelerdir. Fakat aynı yapı, onların kendi içlerinde bir bütünlük olu turmalarını ve a iret kimli inin ötesinde bir ulusal kimlik geli tirmelerini engellemitir. Sayıları yüzleri bulan Kürt a iretleri arasındaki ili kiler düzensiz, de i ken ve güvenilmezdir.¹⁵⁸

Kürtlerin kökenleri hakkında ileri sürülen de i ik tez ve mitolojik görü lerlerden birisi de; Kürtlerin, Kardü, Haldi ve Gürcülerle ırksal ba lantısı

¹⁵⁵ Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 53; Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 233; Biçer, ubat 2013a, **Ön. ver.**, s. 166.

¹⁵⁶ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 233.

¹⁵⁷ Buran, **Ön. ver.**, s. 47.

¹⁵⁸ Kaymaz, **Ön. ver.**, s. 156; Kürtlerin ço u göçebe oldu u ve hayvancılıkla geçindi i için ehirlerden uzak kırsal bölgelerde ya amı tur. Bu nedenle Kürtlerin ço u kitabı slâm'la tanı amamı eski kültür ve geleneklerini uzun süre korumu tur. Bunun sonucu olarak da Kürtler di er slâm toplulukları arasında (Arap ve Fars) asimile olmamı tur. Kürt a iretler eski geleneksel yapılarını korumu hatta slâm, a iret eyhlerinin otoritesini peki tirmi tir. A iretlerin güçlenmesi nedeniyle slâm devletleri ya siyasal endi eye sürüklenmi ya da Müslüman Kürtlerin askeri potansiyelinden yararlanma yolunu seçmi tir. Bkz. Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 236; Bulut, **Ön. ver.**, s. 20.

bulunan bir halk oldu u; ranlı bir kökten geldikleri; Arap kökenli ya da Orta Asya'dan göç etmi Turanlı bir boy olduklarıdır.¹⁵⁹

Kürtlerin kökenleri konusunda bilimsel sayılabilecek bir di er görüş ise Kürtlerin Hint-Avrupa soyundan gelen ranlı bir halk oldu udur. Kürtlerin kökenini meydana getiren Ari halk gruplar halinde, Orta Asya'da iklim ve ya ama artlarının de i mesi dolayısı ile büyük Hint-Avrupa kökenli halklarla birlikte Hazar Denizi çevresinden do u Kafkaslar, Anadolu'nun do u ve güneydo u bölgelerine, yukarı Mezopotamya'ya, Zagros da lık bölgelerine ve de ran'ın kuzeybatı bölgelerine, yine gruplar halinde yerle mi lerdir.¹⁶⁰

Kürtlerin kökenini, Ermenilere, Farslara, Türklere ba layan görüşlerin yanında Anadolu ve Mezopotamya'da çe itli dönemlerde ya amı olan Elam, Sümer, Hatti/Hitit Kasit, Guti, Mittani, Hurri, Urartu, Med, Luwi, Pala Mu ki, Lülübi gibi birbirinden çok farklı kavimlere ba layan görüşler de vardır.¹⁶¹ Arileri meydana getiren çok sayıdaki bu gruplardan sekiz grup büyüklükleri nedeniyle öne çıkmı tır. Bunlar; Lulu, Guti, Kassi, Hurri, Mittani, Nairi, Urartu ve Medlerdir.¹⁶²

Ba langıçta a iret düzeninde ya ayan Ari gruplar, güney kom uları olan Sümer, Elam ve Sami halklardan Akkad, Babil ve Asurluların ülkelerine düzenledikleri güçlü ya malama saldırıları kar ısında bölgelerindeki di er irili ufaklı ba ımsız a iretlerle bir birlik kurarak konfederasyonlar düzeyinde yapılanmı lardır.

Ari grupların konfederasyonlar düzeyinde yapılanmaya gitmeleri bir an da olmayıp güney kom u devletlerin güçlenerek saldırılara geçmeleri sonucunda çe itli tarihlerde gitmi lerdir. Buna göre ilk konfederasyon Lulu-Guti, Hurri-Mittani, Nairi-Urartu ve de en son Med ve di er Ari grupların birli inden olu an Med konfederasyonudur.

¹⁵⁹ U urlu, **Ön. ver.**, s. 443; Bazı tarihçiler, Kürtlerin men einin Mezopotamya'nın en eski kavimlerine dayandı mı ifade ederken, bazıları Kürtlerin kökeninin esas itibariyle Medlere kadar uzandı mı, bazıları ise men eilerinin Araplardan geldi ini öne sürmektedir. Di er yandan Kürtlerin etnik men ei açısından Ermenilerle aynı ırktan olduklarını iddia edenler oldu u gibi, Kürtlerin Türklü ünü savunan pek çok bilim adamı olmu tur. Bkz. Safiye Düandar, **Kürtler ve Azınlık Tartı maları** (stanbul: Do an Kitap, 2009), s. 39; Britanika Ansiklopedisi bölgedeki Türkleri Haldi olarak isimlendirmektedir. Bkz. Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 11.

¹⁶⁰ Tori, **Ön. ver.**, s. 11; Ari ırk teoride Hint-Avrupa dillerini konu an toplulukların ortak niteli i olarak kullanılmaktadır. Buna Avrupa'nın büyük ço unlu u, ran, Hindistan dahildir. Bkz. Önder, **Ön. ver.**, s. 162; U urlu, **Ön. ver.**, s. 444; E. W. Charles Noel, **Kürdistan 1919** (stanbul: Avesta Yayınları, 2010), s. 155.

¹⁶¹ Buran, **Ön. ver.**, s. 46; Guti kelimesi cengaver manasına gelmekte ve Asur dilinde Kardü olarak geçmektedir. Bkz. Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 10.

¹⁶² Bulut, **Ön. ver.**, s. 38.

Kürtlerin kökeni ile ilgili yaygın kanaat olarak belirtilen görüş ; ister Hind-Avrupa kökenli, ister kadim Orta Doğu olsunlar Subarular, Huriler, Mittaniler, Haldiler, Urartular, Gutiler, Kurtiler, Karduklar ve Kassitler ile Hind-Avrupa kökenli Medlerin tarih içerisinde bir potada eriyerek günümüzdeki Kürtleri oluşturdukları görüşüdür. Günümüz Kürtlerinin gelenek ve kültürlerinde, başta dil olmak üzere baskın Med etkisinin devam ettiği görüşünün hakim olduğu vurgulanır.¹⁶³

Kürtlerin kökenini bir devlete dayandırmak isteyen Avrupalı ve Rus tarihçiler ile Kürt yazarlar Medlerin Kürtlerin ataları olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Halbuki bu yaklaşım pek sağlam temeller üzerinde yapılmamaktadır.¹⁶⁴ Öyle ki Medler, M.Ö. 2000-1900'de Hazar Denizi'nin güneyinde yaşadıkları bilinen bir Asya kavmidir. M.Ö. IX. yüzyılda imdiki Hemedan'ın (İran) çevresine yayılmış olup devlet kurmuşlardır.¹⁶⁵ Medler M.Ö. 614'te Asuru yıkımlar, 612'de üç aylık kuşatmadan sonra Ninova'yı ele geçirmişlerdir.¹⁶⁶

M.Ö. 600'lü yıllarda Asya'dan büyük bir dalga halinde gelen Saka Türkleri Medleri yenerek yönetimi ele geçirmişler ve 28 yıl egemenlik kurmuşlardır. Daha sonra hile ile Sakaları uzaklaştıran Medler bölgede M.Ö. 535 tarihine kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu tarihte Med ileri gelenleri yönetimi kendi hakanları ile birlikte Perslere teslim etmişler ve Medler tarih sahnesinden silinmişlerdir.

İlginç olan günümüze Medlerden dilleri dahil, onların kültür ve medeniyetlerini aydınlatacak hiçbir veri ve belgenin ulaşamamasıdır.¹⁶⁷

¹⁶³ Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 54; Tan, **Ön. ver.**, s. 27; Kürdistan vilayeti ve Kürtler hakkında muhtelif rivayetler vardır. Bazılarına göre Kürtler, omzundaki çıbanı tedavi etmek için her gün iki genci öldürtüp beynini alan Dahhak Maran'ın zulmünden kaçanlardır. Bu işi yapan kişi merhamet ederek gençlerden sadece birisini öldürür ve beynini bir miktar koyun beyni ile karıştırır, Dahhak'a gönderir, diğerlerini ise gizlice azat eder. Onlar da dağların tepesinde ya ayıp yava yava çoğalmış ve birbirleriyle evlenip Kürt lakabıyla adlandırılmışlardır. Başlangıçta Kürdistan vilayetleri Hürmüz'den Malatya ve Maraş sınırlarına kadar ulaşmıştı. Kuzeyi İran, güneyi Musul ve Irak-ı Arap'dır. Bu taifenin çoğunluğu yiğit, hiddetli, inatçı, harami ve yol kesenleri kendilerine nispet edip övünürler. Kürtler, Sünni ve Şafii mezhebine mensuplardır. Bkz. Katip Çelebi, **Cihannüma II** (İstanbul: Mahya Yayınevi, 2013), s. 690; Dahhak efsanesi için ayrıca bkz. Yurtta, **Ön. ver.**, s. 72; Nazmi Sevgen, "Kırman Değil Kırmanç", **Van** (30 Birinci Kanun/Aralık 1944), s. 3; Tan, **Ön. ver.**, s. 24.

¹⁶⁴ enol Yüceda, **Eyh Sait Şyanı ve Ezeli Düman Nigiltere** (İstanbul: IQ Yayınları, 2010), s. 172.

¹⁶⁵ Önder, **Ön. ver.**, s. 180.

¹⁶⁶ Bertman, **Ön. ver.**, s. 27.

¹⁶⁷ Önder, **Ön. ver.**, s. 180; İmdiye kadar aracı, dilbilimci, tarihçi ve arkeologları aydınlatmaya yarayacak izler bırakmadan tarih sahnesinden kaybolan Medler, Kürtler dışında bölgedeki başka hiçbir ulus ve halk tarafından sahiplenilmemektedir. Bkz. Bulut, **Ön. ver.**, s. 38; Persler, M.Ö. 539-M.S. 331 döneminde hüküm sürmüştür. Bkz. Bertman, **Ön. ver.**, s. 58.

Med ülkesinin kalbinde İranlı Darius tarafından dikilmi olan Bisutun abidesinde dönemin önemli dilleri olarak Persçe, Asurca, Elamca'ya yer verilmi ken, Medce'nin geçmemesi çok ilginçtir.

1926-1930 Arap isyanını yönetmi bir Kürt olan İhsan Nuri, Bisutun kitabelerinde Medce'nin bulunmamasına anlam verememektedir. Medlerin hiçbir iz bırakmadan tarih sahnesinden silinmi olmasına da şaşırmaktadır.¹⁶⁸

Kürtlerin kökeni ile ilgili birbiriyle çelişen tezler ortaya atılmaktadır. Bu tezler bilimsellikten çok uzak olup tamamen siyasal niteliktedir. Bundaki amaç ise Orta Doğu'da batılı devletlerin çıkarlarına hizmet edecek yeni bir etnik unsur çıkarmaktır.

Yine tarihsel gelişim içinde yapılacak bir değerlendirilmede; Kürtlerin, Mervanoğulları Beyliği içinde "Kürt" adı altında görüldüğü iddia olunmakla birlikte tarihçilerce bir Müslüman Türk devleti olduğu kabul edilen ve Türklüğü, tarihi ve kültürel verilerle de bilimsel olarak ortaya konulan Eyyubilerin dışında; Mervanoğulları, küçük ve önemsiz bir Türkmen-Arap beyliği olarak kısa bir süre devam etmiş ancak tarih sahnesinde varlığını uzun süre muhafaza edememiştir.¹⁶⁹

Birçok araştırmacı Kürtlerin tarih içindeki sürecini bir devlet yapısına dayandırmak istediklerinden dolayı 1171-1252 yılları arasında Mısır ve dolaylarında hüküm sürmüş olan Eyyubi Devleti'ni Kürt devleti olarak göstermektedirler. Kürtlerin ilk tarihini yazan Bitlis Emiri İbrahim Han'da bu görüşe katılmaktaydı. Fakat bu devlet incelendiğinde; yerli halk Arap'tır. Ordu da ise Türkler Kürtlere nazaran çoğunlukta teşkil etmekteydi. Bayraklarındaki sembol Selçuklularda, Artuklularda, Mengüceklerde olduğu gibi Kartal'dı.

Daha da önemlisi Selahattin Eyyubi'nin kardeşleri dahil pek çok yakın akrabası özbeöz Türkçe isimler taşımaktaydı. Kardeşleri arasında Turan, Tutekin, Böri vardı. Emlerinden biri Unar Bey kızısı Amine, iki enişesi Umarolu Sadettin Mesud ve Muzafferuddin Gökböri ve yeğeni Karakuş Türk'üleri. Bu isimlerin çoğu ürefname de teyit edilmiştir.

Selahaddin'in Gence (Azerbaycan) çevresinde İzzeddinler sülalesini kuran büyük dedesi İzzeddinolu Mehmed'in dedesinin de ismi Kartuk olup Türk'tür.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Önder, **Ön. ver.**, s. 180.

¹⁶⁹ Dündar, Safiye, **Ön. ver.**, s. 54; Bulut, **Ön. ver.**, s. 42.

¹⁷⁰ Önder, **Ön. ver.**, s. 177; Eyyubiler Ön Asya'da kurulan bir Müslüman Türk devletidir. Eyyubiler Devleti, Selçuklu Devleti'nin en önemli güney uzantısı olup; Selçukluların Musul Atabeylerinden İzzeddin Zengi tarafından kurulan Zengiler Devleti'nin de devamıdır. Eyyubi ailesi, köken itibarıyla

O uz ve Turanlı olan Kürtlerle ilgili olarak Yenisey kitabeleri arasında Elege kitabesinin metninde de Kürt kelimesi geçmektedir.¹⁷¹

Özel ad ve bir etnonim olarak Kürt adı, Macarları meydana getiren Türk kökenli boylardan birinin adıdır. Saka Türkleri arasında Gur adlı bir boy bulundu u, bu boyun Sakalarla ranlılar arasındaki sava tan sonra ran ile Irak arasındaki da lık bölgelere da ıldı ı ve Kürt adının (Gur+t) bu boyun adına geldi i görü ünü benimseyen ara tırmacılar bulunmaktadır.¹⁷²

Kürtler, Saka ve skit Türkleri ile Hazar denizinin do usundaki Horasan'ın Türkmenistan ülkesindeki Dahalan kolunun Parn (Bayındır) boyundan gelen Arsaklılar sülalesine dayanmaktadır. Sakalar ile Arsaklıların Türk ırkından geldikleri yabancı ve Türk tarihçileri tarafından belirtilmi tir. Prof. Dr. Zeki Velidi'nin 1942-1947'de stanbul'da 17 baskısı çıkan (Türkeli Türkistan) kitabında belgeleriyle birlikte Sakalar ile Arsaklıların Türklü ünü belirtmi tir.

slam Ansiklopedisinde de Kürtlerin do udan batıya do ru yayılımı oldukları örf, adet ve isimlerinden de anla ılmaktadır. Bununla beraber Kürtlerin merkezi sahaya yerle melerinden evvel, burada, isimleri kendilerinininkine benzeyen (kardü) veya ba ka men eli bir Türk kabilesi ile karı mı bulundu unu ortaya koymu tur.¹⁷³

Kardularla ilgili olarak Ksenophon, Onbinlerin Dönü ü isimli hatıratında,¹⁷⁴ Dicle Nehri, Hakkari, Bohtan ve Büyük Zap Suyu civarlarında kar ıla tıkları,

Arap olup Yemen Araplarından Mesenna el-Ezdi'ye dayanmaktadır. Aile, Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından Basra'dan alınarak Azerbaycan'a yerle tirilmi tir. Zamanla bu bölgedeki Hezbanıyyelerle karı an aile, Selçukluların geli iyile bu kez Türklerle karı mı ve Türkle mi tir. Bkz. Dünder, Safiye, **Ön. ver.**, s. 54.

¹⁷¹ Sevgen, 23 Birinci Kanun/Aralık 1944, **Ön. ver.**, s. 3; Kürt Orta Asya'da bir Türk kabilesinin adıdır. Bkz. Sevgen, 30 Birinci Kanun/Aralık 1944, **Ön. ver.**, s. 4; Yenisey'de Elege anıt ta ında Göktürk isimli, Göktürk unvanlı Alp Urungu, Göktürkçe "Ben Kürt ilinin Hanıyım" diye seslenmekteydi. Bkz. Önder, **Ön. ver.**, s. 176; Dünder, Safiye, **Ön. ver.**, s. 42; O uz Han'ın 24 torunundan birisinin adı da "Kürt"tür. Orhun anıtlarında ise bugünün Anadolu Türkçesinde bulunmayan ama bugünün Anadolu Kürtçesinde bulunan tam 532 sözcük vardır. Di er yandan Bitlis Emiri eref Han tarafından da 1597'de yazılan ve Kürtler konusunda bugüne intikal eden tek tarihi belge olan erefname adlı eserde ise açıkça Kürtlerin O uz Han soyundan geldi i belirtilmektedir. Bkz. Dünder, Safiye, **Ön. ver.**, s. 43.

¹⁷² Buran, **Ön. ver.**, s. 46.

¹⁷³ **Hakkari Sesi** (17 Mayıs 1963), s. 1; Karduni adı, M.Ö. 400'lerde Yunanlı Kumandan Ksenefon tarafından "Onbinlerin Dönü ü" adlı kitabında Karduk olarak kullanılmı tir. Ksenefon, kitabında üç Karduk ehrinden söz etmektedir. Ona göre, Dicle Irma ının kıyısında olan Saraisa, Satalka ve Pineka (günümüz Dicle kıyısındaki Fınik köyü) Kardukların ehirleri idiler. Tarihçi Herman'da Bohtan adlı kitabında, Fıynak (Finik) ehrini Kardukluların bir ehri olarak tanıtır. Yunanlı co rafyacı Strabon, Karduk (Cudi) da ımı Diyarbakır ile Musul arasındaki bölgede göstermektedir. Bundan sonra Cudi Da ı yöresindeki bölge ve Dicle'nin sol yanı Karduk adı ile tanıtılmı tir. Tarihçi Minorsky, Karduk ülkesini Çölemerik'ten Cizre'ye kadar olan bölgede göstermektedir. Bkz. Tori, **Ön. ver.**, s. 41.

¹⁷⁴ Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 10; Bertman, **Ön. ver.**, s. 49.

ran'dan nefret eden, da doruklarını tutmu , çok çevik ve iyi sava çı, usta okçular olarak tanımlanı tır.¹⁷⁵

Kürtlerin yo un olarak ya adıkları co rafyaya “Kürdistan” adını tarihte ilk olarak Selçuklu Sultanı Sencer vermi tir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Sultan Sencer Za ros da larının do usunda Hemedan, Dinewar, Kirman ah ve Senandaj'ı, batıda ise Zap suyu bölgesindeki ehrezor (bugünkü Süleymaniye ehri ve kuzeyi) ve Sincar bölgesini içeren bir Kürdistan Eyaleti olu turdu. Bu eyaletin ba kenti, Hemedan'ın kuzeybatısına dü en Bahar kenti idi. Nitekim daha sonra Osmanlılar da merkezi Diyarbekir olmak üzere bir Kürdistan Eyaleti meydana getirdi.¹⁷⁶ Kısaca Kürdistan olarak bilinen topraklar Türkiye, ran, Irak ve Suriye arasında bölünmekteydi.¹⁷⁷

slâm'ın do du u dönemde Kürtler Sasani mparatorlu unun egemenli i altında ya ıyordu. Musul çevresindeki Kürtler ise Bizans mparatorlu una ba lıydı. Müslümanlar ve Kürtler ilk defa Hz. Ömer zamanında 640 yılında Hulvan ve Tikrit'in fethi esnasında kar ıla tı.

Kürtler, Anadolu'ya ise X. yüzyıldan itibaren Mervânilerle birlikte gelmeye ba lamı tır.¹⁷⁸ slâm fetihleri kar ısında Kürtler ya Sasani mparatorlu u ordusunda ya da ba ımsız kabileler ekinde Müslümanlara kar ı sava mı tır. slâm fetih politikası gere i Kürtler öncelikle slâmi davete muhatap olmu ve az bir kısmı Müslüman olmu tur. Müslüman olmayanlar ise cizye teklifini kabul etmi , can güvenli i ve inanç serbestli i kar ılı nda Müslümanların hâkimiyetini kabul ederek zımmi statüsü kazanmı tır. Kürtlerin büyük bir kısmı ise sava seçene ini tercih etmi ve Müslümanlarla sava mı tır. Ancak Farslarla birlikte Müslümanlara kar ı yürüttükleri sava ları kaybetmi ve Sasani mparatorlu unun yıkılmasından sonra Müslümanların otoritesini kabul etmi lerdir.

¹⁷⁵ Önder, **Ön. ver.**, s. 85; Karduk sava ıların Türk oldu una ili kin olarak u örnek verilebilir. Karduk sava ıları, çok uzun olan oklarını atarken yaya sol ayaklarıyla basıp, yayı sonuna kadar gerip öyle atarlardı. Bu ise Saka Türklerinin tarzıydı. Bkz. Aynı. s. 180.

¹⁷⁶ Buran, **Ön. ver.**, s. 47; Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 237; Bekir Biçer, “ slam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 5-6 (Aralık 2012), s. 56; Tan, **Ön. ver.**, s. 28; Önder, **Ön. ver.**, s. 175; Bulut, **Ön. ver.**, s. 40; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 35; Abdullah Cevdet Karlıda , “Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları”, **çtihad**, Cilt-Sayı: IV-50 (16 Kanunusani 1328/29 Ocak 1913), s. 1152.

¹⁷⁷ **The Times**, 29 April 1959, s. 10; Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 33; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 18; 1925 yılındaki eyh Sait ayaklanmasından sonra Kürdistan olarak belirtilen bölgenin Türkiye içerisinde kapsamadı mı sadece Loristan, Erdelun ve ehrizor hatlarını yani Irak Acem ile Irak Arap bölgesini kapsadı ı telakki edilmektedir. Do u Anadolu'nun bir parçasını Kürdistan olarak tanımlayan ki inin ise drisi Bitlisi oldu u belirtilmektedir. Bkz. Mükremin Halil, “Kürdistan Yoktur”, **Anadolu Mecmuası**, Cilt-Sayı: I-9/10/11 (1341/1925), s. 390.

¹⁷⁸ Öztuna, 2005b, **Ön. ver.**, s. 23.

Abbasiler döneminde Müslüman Kürtler slâm ordusunun önemli bir asker kaynağı haline gelmişti. XI. yüzyıldan itibaren Abbasi Devleti'nde merkezi otorite zayıflamış ve taht kavgaları hızlanmıştı.¹⁷⁹ Bunun yanında slâm coğrafyasında Tevâif'ü Mülûk adı verilen yarı bağımsız beylikler ve devletler kuruldu. Bu dönemde Kürtler de özerk hanedanlar kurmuştu. Selçuklular, XI. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan, Kürdistan, Erzurum, ve Doğu Anadolu'ya geldiklerinde buralarda hâkimiyet süren Revâdi, Eddadi, Mervânî ve Annazulları gibi Kürt hanedanları mevcuttu.¹⁸⁰

Kürtlerin Anadolu coğrafyasına doğru gelişi Türklerin Anadolu hâkimiyetiyle paralellik gösterir. Kürt nüfusunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çoğalması ise Osmanlı Safevi çekişmesi sırasında XV-XVI. yüzyıllarda olmuştur.¹⁸¹ Özellikle Yavuz Sultan Selim-ahmedî çekişmesi sürecinde, Sünni Kürtlere büyük imtiyazlar tanınmış; yurtluk, ocaklıklar verilmiş ve böylece Kürtlerin diğerleriyle birlikte olması önlenmiştir.¹⁸² Osmanlıların Alevi-Bektaşilere, Safevilerin de Sünnilere yaptığı baskı sonucunda,¹⁸³ Erzurum coğrafyasındaki Sünni Türkmenler ve Kürtler Osmanlı coğrafyasına, Anadolu'daki Sünni/Alevi Türkmenler de Erzurum coğrafyasına doğru çekilmek zorunda kalmışlardır.

Türkiye'de yaşayan Kürtlerin büyük bir bölümü Kurmançtır. Kurmançlar arasında da dil ve kültür bakımından önemli farklılıklar vardır. Genellikle Güneydoğu Anadolu ve bir kısım Doğu Anadolu illerinde yaşayan Kurmançların bir bölümü Sünni, bir bölümü de Alevi'dir. Sünni olanların bir kısmı Hanefî, bir kısmı da Şafî mezhebine mensuptur.¹⁸⁴

Kürtlerin dış görünüşüne baktığımızda da; Türkiye'deki yaygın kanaat Kürtlerin karakırmızı, kara gözlü ve esmer oldukları noktasındadır. Ancak özellikle Bohtan (Diyarbakır, Cizre), Tor (Midyat, Nusaybin, Hasankeyf), Hakkari ve Zaho bölgelerinde Kürtlerin büyük bir kısmı sarı saçlı, mavi ve yeşil gözlüdür. Kürt tarihçileri bu durumu Kürtlerin Baltık sahillerinden göç eden Ari Medlerin torunları

¹⁷⁹ Biçer, Haziran 2013a, **Ön. ver.**, s. 166; Sasaniler Mezopotamya'da M.Ö. 227-M.S. 651 döneminde hüküm sürmüştür. Bkz. Bertman, **Ön. ver.**, s. 58.

¹⁸⁰ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 236.

¹⁸¹ Buran, **Ön. ver.**, s. 48.

¹⁸² Melike Sarıkçıoğlu, "Erzurum Aravizlerine Göre Seyyid Ubeydullah Şeyhi", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-5 (2013), s. 2.

¹⁸³ Aziz Tekdemir, "XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-Erzurum İhtilafı ve 1821-1823 Savaşı", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4 (2010), s. 79.

¹⁸⁴ Buran, **Ön. ver.**, s. 48.

olmalarına balamakta ve sarı in-renkli gözlülü ün bundan kaynaklandı nı ileri sürmektedirler.¹⁸⁵

XIX. yüzyılda Do u ve Güneydo u Anadolu bölgesinde ya ayan Kürtler barbar ve devlete kar ı ayaklanmayı alı kanlık haline getirmi bir halk olarak tanıtılmaktaydı.¹⁸⁶ Bu yakla ımı 1919 yılında ngiltere gizli servisi adına çalı an Binba ı E. W. C. Noel'de göstermi tir. Anadolu'daki Milli Mücadele döneminde Do u'daki a iretleri Kürdistan bayra ı altında birle tirmek için çaba sarf eden Noel bu bölgedeki a iretler hakkında özellikle Hakkari Kürtleri ba lı ı altında tuttu u raporda; Kürtlerin en belirgin davran ının en küçük bir tahrik kar ısında hemen silahlarına sarıldıkları ve kan dökmekten ho landıklarını belirtmi tir.¹⁸⁷

ngiliz Deniz Kuvvetleri stihbarat birimi tarafından dört cilt olarak hazırlanan ve 1917 yılı Nisan ayında yayınlanan Handbook of Mesopotamia adlı kitabın birinci cildinde ise Kürtlerin; ço u zaman insan hayatına kar ı duyarsız ve pervasız oldu u, bazen çok vah ice davranabildikleri, sava kurallarına aldırmadıkları ve bunun ise kalle lik gibi çok kötü bir nam salmalarına neden oldu u yazmaktadır.¹⁸⁸ ngiliz ve hemen tüm yabancı devlet ar ivlerinde, Batılılar Kürtlerden söz ederken “vah i ve talancı” nitelemelerini kullanm ılardır.¹⁸⁹

Kürtleri ilkel, barbar ve tek i lerinin Ermenileri öldürmek olarak bilen Avrupa,¹⁹⁰ söz konusu kendi çıkarları olunca bu tutumundan vazgeçmi lerdir. Özellikle Irak bölgesindeki petrol Avrupalı güçlerin dikkatlerinin bu bölgeye çevrilmesine sebep olmu tur. Bu petrolün gelece ini salamak adına Türkiye'de bulunan Kürtleri bu bölgenin güçlü ülkesi olan Türkiye'ye kar ı k ırtmaktan da geri kalmam ı tır.

Dı faktörler her geçen gün Türk ve Kürt toplumları birbirinden uzakla tırm ı tır. Bu etkenler, nihai analizde, Kürt toplumunu “alt kültür” olayından alarak büyük ölçüde yapay ve zorlama metotlarla etnik tabana dayalı yeni bir milli bünye kazandırmak u ra ının motorları olmu tur.¹⁹¹

¹⁸⁵ Tan, **Ön. ver.**, s. 39.

¹⁸⁶ BOA, rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225, Sıra No: 34.

¹⁸⁷ Noel, **Ön. ver.**, s. 123.

¹⁸⁸ Aym. s. 127; Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 62.

¹⁸⁹ Bulut, **Ön. ver.**, s. 19.

¹⁹⁰ Noel, **Ön. ver.**, s. 159; Kalafat, 2003, **Ön. ver.**, s. 24.

¹⁹¹ Kalafat, 2003, **Ön. ver.**, s. 25.

1.2. NASTUR LER

“Da lı Hıristiyanlar” ya da “Hıristiyan Kürtler” olarak tabir edilen Nasturiler,¹⁹² Ortado u’nun en eski halklarından¹⁹³ olup ırksal kökeni tam olarak bilinmemektedir.¹⁹⁴ Bunun en büyük nedeni ise XIX. yüzyıla kadar Nasturilerin etnik kimlikten daha ziyade dini kimli i kullanmaları ve adı geçen yüzyıla kadar dini kimli e yapılan vurgudur. Ancak XIX. yüzyılda dalga dalga yayılan milliyetçilik akımı Nasturileri de etkilemi , bunun sonucu olarak onlar da ortak bir geçmi ve kimlik arayı na yönelmi lerdir.

Onların etnik kimliklerinin ekillenmesinde kendilerinden daha çok yabancı güçlerin etkisi olmu tur. Bu konuda milliyetçilerin iki farklı görü ü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Nasturilerin konu tukları dilden dolayı Arami kökenli oldu u¹⁹⁵ di eri ise onların Asur kökenli oldu udur. VI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar kendilerini Nasturi olarak tanıtanların son üç nesildir Asuriler olarak isimlendirildikleri görülmektedir.¹⁹⁶ Ancak son dönemlerde özellikle batılı seyyahlar ve misyonerlerin Osmanlı Devleti’nin do usuna yaptıkları yolculuklar ve misyonerlik faaliyetleri sırasında kar ıla tıkları farklı, unutulmu bu küçük Hıristiyan toplumuna siyasi ve dini bir kimlik kazandırmak ve onları bir araya getirmek amacıyla kullandıkları Asur kavramı ön plana çıkmı ve bu Nasturilerce de benimsenmi ti.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti’nin reayası olan Hakkari’deki Nasturi mezhebinden Asuriler¹⁹⁸ Kürdistan’da a iretler halinde örgütlenmi Hıristiyan topluluklardır. Biraz farklı olmalarına ra men dil ve dini inançları bakımından Kürtlere benziyorlardı.¹⁹⁹ Bundan dolayı da bazı ara tırmacılar Nasturilerin Hıristiyan Kürtler olabileceklerini

¹⁹² Erdost, **Ön. ver.**, s. 60; Da larda ya ayan bu insanlara, ya am tarzları ve a iret sistemleri nedeniyle bazı yazarlar ‘Hıristiyan Kürtler’ adını vermi tir. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 73; Bulut, **Ön. ver.**, s. 74.

¹⁹³ Deniz Bayburt, “Lozan Barı Konferansı ve Musul Meselesi Görü melerinde Nasturilerin Durumu”, **Tarihi Ankara Üniversitesi Türk nkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 12-45 (2010), s. 1; Bulut, **Ön. ver.**, s. 50.

¹⁹⁴ Abdurrahman Yılmaz, “XX. Yüzyılın Ba nda Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite le li kileri”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-5 (2013), s. 229.

¹⁹⁵ Murat Gökhan Dalyan, **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlü ü (1830-1870)** (Ankara: Öncü Yayınları, 2012), s. 3.

¹⁹⁶ Sami Kılıç, “Asuriler”, **Fırat Üniversitesi lahıyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1 (2005), s. 97.

¹⁹⁷ Dalyan, 2012, **Ön. ver.**, s. 3.

¹⁹⁸ **BOA**, MSM. Dosya No: 48, Gömlek Sıra No: 1229.

¹⁹⁹ Yurtta , **Ön. ver.**, s. 70.

öne sürmektedir.²⁰⁰ Bunlar askeri olarak Kürt a ıretleri gibi örgütlenmi lerdı. A ıretli Nasturiler yüksek yerlerde ya amakta ve hayvancılıkla geçimlerini sa lamakta iken reayalar belirli bir vergi kar ılı ında Kürt a ıretlerin egemenli i altında ya amakta ve tarımla geçimlerini sa lamaktaydılar.²⁰¹

Da lı Nasturilerin ya am tarzı, da lardaki Kürtlerin ya am tarzına çok benziyordu. Kürtler gibi onlar da koyun yeti tirirler, mevsimlik göçler yaparlar, ayrıca da ların kesikli yamaçlarında ve vadilerde sulanabilen bazı arazilerde tarımla u ra ırlardı. Ürünlerini teras ekindeki tarlalara ekerler ve arazinin yerel olarak sulanmasını sa larlardı.²⁰² Adetleri Kürtlerinkine benzemekle birlikte tamamen özde te de ildi. Koni ekinde küçük bir apka giyerler ve böylece, aslında hiçbir ortak yönleri olmayan Arnavutlara benzerlerdi. Sava çıydılar ve aynen Kürtler gibi bellerinde hançer ve sırtlarında kayı lı modern bir tüfek ta ırlardı.²⁰³ Kürtlerin eski bir atasözünde ise; “Bizim aramızda (Kürtler Nasturiler) bir kıl kadar mesafe var. Fakat Ermenilerle aramızda da var” sözü Kürtlerle Nasturilerin birbirlerine ne derecede yakın olduklarını göstermesi açısından önemlidir.²⁰⁴

Hakkari bölgesindeki Hıristiyan kültürünü ço unlukla te kil eden Nasturiler Hakkari'nin güneyinde yo un olarak, Gever (Yüksekova), emdınan (emdinli), Ba kale ve Ho ab'ta, ran'da Tergavar, Mergavar, Urmiye yaylası ile güneyde Musul ve çevresinde Müslüman ço unluk içinde da ımık olarak ya ıyorlardı.²⁰⁵

1899 senesinde Nasturilerin Dez a ıretine ba lı 18 köy, Cellu a ıretine ba lı 16 köy, Baz a ıretine ba lı 7 köy, Tuhum a ıretine ba lı 10 köy, Tiyar a ıretine ba lı 81 köy vardı. Nasturi köylerindeki 3.835 hanenin 3.665 hanesi yani % 90'ı Nasturi,

²⁰⁰ Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 232; Binba ı E. W. C. Noel Do u'daki özellikle Hakkari bölgesindeki Kürtler hakkında tutmu oldu u raporda; Kürtlerin de Nasturileri Kürt ulusundan saydıklarını, Hıristiyanlardan kız alıp vermeyen Kürtlerin Nasturilerle aynı soydan gelmeleri nedeniyle bu iki grup arasında evliliklerin yaygın oldu unu vurgulamı tır. Bkz. Noel, **Ön. ver.**, s. 144.

²⁰¹ Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 231; Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 99.

²⁰² Murat Gökhan Dalyan, “XIX. Yüzyılda Nasturilerde Tarım ve Tarımsal Faaliyetler”, **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 7-14 (2011), s. 396.

²⁰³ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 137.

²⁰⁴ Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 232; Noel, **Ön. ver.**, s. 161; Bulut, **Ön. ver.**, s. 83.

²⁰⁵ Mehmet Top, “Hakkâri'deki Ta ınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir De erlendirme”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkari Valili i Yayınları, 2008), s. 223; Nasturiler Osmanlı mparatorlu u'nda Ermenilerden sonra gelen en önemli Hıristiyan tebaa idi. Bkz. Mehmet Çevik, “Büyük Devletlerin Do u Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Ba ka Unsur: Nasturiler”, **Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995)** (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s. 94; Erdost, **Ön. ver.**, s. 65.

170 hanesi yani % 5'i Kürt'tü.²⁰⁶ Bu yüzyılda yaklaşık Hakkari sancağında 40.000 Nasturi ve 5.000 Katolik Keldani yaşamaktaydı.²⁰⁷

Nasturi köyleri kendilerine göre yönetilmekteydi fakat buralarda devletin hiçbir memuru görev yapmıyordu.²⁰⁸ Her aile belli bir oranda hazineye vergi veriyordu. Tarla ekiminden ziyade küçükbaş hayvancılığı yapıyordu.²⁰⁹ Her sene Musulman ve Rusya'ya bu hayvanlar satışı için götürülmekteydi.²¹⁰

1895-1896 Yıllarında Ermeni ve Kürtler arasındaki olayları yatırtmak ve durumu incelemek amacıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini teftişe gelen Sadettin Paşa anılarında Nasturileri ve inançlarını şöyle anlatıyor:

“Nasturiler Hıristiyan iseler de bu dinin Baba, Oğul ve Ruh-ül Kudüs'ten ibaret olan üçlü inancına de il, Allah'ın birliğini inanırlar. Hazreti İsa'ya Allah'ın ruhu derler. Allah'ın oğlu diyenleri kafirlikle suçlarlar. Kiliselerde resim bulunmasını küfür sayarlar. Çok ehlilik dinlerince gayrimeşru ise de adetlerince uygundur. Cinsi temastan sonra gusül, dini görevlerindedir. Domuz eti yemek haramdır. Sabah, öğle, akşam günde üç vakit ibadet ederler. İbadetten önce taharet arttır. Vücut temizliklerinden üphe edenler gusletmek, yıkanmak zorundadırlar. Zina eden kadın boşanır. Fakat boşanmadan sonra kadın da, erkek de yeniden evlenemezler. Erişkinlerden biri ölürse yeni bir evlilik o zaman gerçekleşebilir. Bu dine ruhani rütbeler ve derecelere göre sıralanırlar; Kaşıkçı, İmam, Erken, Abone, Matran, Meri hun'dur. Sonuncu rütbe olan Meri hun rütbesinin sahibi Hakkari'de oturur. Dediklerine göre kendisinde Padişah efendimizin ihsan buyurdukları bir ferman ve bir de dini derecesinin yüksekliğini gösteren mühür varmı .”²¹¹

Nasturiler Hıristiyanlıkta diofizit olan bir gruptur. Bunlar Hz. İsa'nın hem insan ve peygamber hem de tanrı kelamı olduğuna inanmaktadır.²¹² Bu nedenle M.S.

²⁰⁶ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324; Nikitine, **Ön. ver.**, s. 95; Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası** (İstanbul: Sucaslu Matbaası, 1953), s. 55.

²⁰⁷ Mangaltepe, **Ön. ver.**, s. 339.

²⁰⁸ Osmanlı Devleti Nasturilerin yaşamı olduğu bölgelerde bir kaymakamlık veya müdürlük teşkil edememiştir. Bkz. Dalyan, 2012, **Ön. ver.**, s. 18.

²⁰⁹ Murat Gökhan Dalyan, “Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 29 (Eylül 2009), s. 240.

²¹⁰ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 330; Tiyarlar 500, Tuhuplar 150, Celular 70 lira senede vergi verdikleri söyleniyorsa da doğrudur. Bu vergiyi memleketlerinden kolaylıkla dışarıya gidip gelmek için öderlerdi. Çünkü buralar çok kurak ve çorak topraklar olduğundan buralarda yaşayanların ticaretle temin ederlerdi. Bkz. **Aynı.** s. 94.

²¹¹ Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 230.

²¹² J. M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010), s. 138; Konstantinopol Patriği Nasturi'ye göre Hz. İsa, babası İsa'ya Tanrı veya Tanrı'nın oğludur, Meryem Ana'nın oğludur ve bir insandır. Aynı zamanda o, ilahi bir karaktere sahiptir. Hz. İsa'nın bu ikili özelliğini ileri sürdüğü için Nasturi yanlılarına çifte nitelikçiler anlamına gelen Diöfizitçiler denildi. Nasturi

431 yılındaki Efes konsilinde aforoz edilmişlerdi.²¹³ Geçmişte, Hakkari'nin dağlık coğrafyasında yoğunlukla arak kabileler arasında yaşayarak ve varlıklarını sürdürmüşlerdi. Hem bölgesel hem de kabile adları örtümlü mekle beraber bunların bazıları Dez, Cilo, Baz, Tiyari, Walto ve Thoubete kıl etmekteydi.²¹⁴ Vadilere de adını veren bu Nasturi yerle melerine tanıklık eden köy yerle melerinde birçok manastır ve kilise günümüze kadar ulaşmıştır.²¹⁵ Patriklik kürsüsü Ba dat'tan Musul'a 1700'lerden itibaren daha güvenli bir yer olduğu için Çölemerik'e taşındı. Bu olay Hakkari'yi Nasturiler için önemli kılmaktaydı. Patriklik merkezi Koçhanis (Konak)'ta olup Çölemerik'e 16 kilometre uzaklıktadır.²¹⁶

Asurilerin Batı kilisesinin parçalanması ve Roma'ya bağlı olmayı kabul eden Keldanilerin²¹⁷ ortaya çıkmasından sonra Hakkari dağlarında yaşayan Hıristiyanlar, Katolik patrihinin bir akrabasını Nasturilerin patrihi olarak seçti. Bu kişi, Marşimon'un adına patriklik yapacak ve bu unvan bundan böyle onun soyuna ait olacaktı.²¹⁸

yanlıklarına "Nasturiler", kullandıkları dile de "Doğu Süryanice Kilise dili" adı verildi. Bkz. Bulut, **Ön. ver.**, s. 66.

²¹³ Iber Ortaylı, **Tarihimiz ve Biz** (İstanbul: Tima Yayınları, 2010a), s. 188; Nasturius'un dü üncesini savunan taraftarları da kendisi gibi Bizans'ta kovulmaya başladılar. Doğu imparatorluğunun dümanı Sasaniler ve daha sonra da Abbasiler tarafından iyi karıldılar ve himaye gördüler. Hatta buralarda Yunan ilminin sahipleri olarak çok onurlandırıldılar ve Ba dat'ta bile en üst düzeyde memuriyetler elde ettiler. Bkz. **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 135; Aziz S. Atiya, **Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**, Çeviren: Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), s. 273; 2011, **Ön. ver.**, s. 396; Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 99.

²¹⁴ Top, 2008, **Ön. ver.**, s. 223; Arvas, **Ön. ver.**, s. 46; Her Nasturi airesinin Melik adı verilen bir lideri vardı. Bu liderlik kalıtsal deildi ve Marşimon tarafından atanmaktaydı. Bkz. Hirmis Aboona, **Assyrians, Kurds and Ottomans** (Newyork: Cambria Press, 2008), s. 10; Her airette de bir piskopos bulunmaktaydı. Bkz. Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 231.

²¹⁵ Hakkari dağlarında ve vadilerinde IV. ve V. yüzyılda yapılmış olan en eski Nasturi kiliseleri bulunmaktadır. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 53.

²¹⁶ Layard, **Ön. ver.**, s. 183; Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 99; Patriklik kürsüsü, XIX. yüzyıla kadar geçen süre zarfında Ba dat'tan Musul'a oradan da 1779'da Nasturiler için daha güvenli bir yer olan İran sınırındaki Hakkari'ye taşındı. Bkz. Dalyan, 2012, **Ön. ver.**, s. 16.

²¹⁷ Keldaniler, "Nasturi" kelimesini kesinlikle kullanmıyorlardı. Nasturi Patrihi Marşimon, Avrupalılara hitap ettiği zaman kendisini "Nasturilerin Patrihi" diye ifade ediyordu. Roma Piskoposluğu ve Katolikler, Keldaniler sözünü yalnızca dönmüş olanlara vermek için büyük bir gayret sarf etti. Nasturi sözünü ise eski, Katolik olmadan önceki dinlerine inananlardan bahsederken küçümseyici ve hor gören bir anlamda kullandı. Nasturi sözcüünden o kadar nefret edilir oldu ki birçoğu böyle anılmamak için Katolik gruplara katıldılar. Bkz. Layard, **Ön. ver.**, s. 169; Nasturilerden medeniyet düzeyi daha yüksek olan Keldaniler Çukurca'nın güneyindeki topraklarda yaarlardı. Özellikle Fransa ve Roma tarafından desteklenen okullara sahiptiler. Keldani kilise görevlileri Musul'daki Fransız dominikenlerinin Katolik mekteplerinde yetişirdi. Bkz. **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 137.

²¹⁸ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 73; Bulut, **Ön. ver.**, s. 74.

Hakkari ve Botan arasında ya ayan ve patrikleri Mir emun olan Nasturiler (Asuriler) daha önce müttefikleri olan Hakkari Emiri'nin yönetimi altındaydı.²¹⁹ 1840'lı yıllara kadar Hakkari bölgesinde ya ayan Kürtler ve Asurlular arasındaki ili ki dostçaydı. Hatta risan Beyli i'nin kurulu yıllarındaki hizmetleri ve hanedan mensuplarını Akkoyunlu saldırılarından korumaları biliniyordu. öyle ki; Do u Anadolu Bölgesi'nde tam hakimiyet sa lamak isteyen Akkoyunlular, Hakkari Kalesi'ni ele geçirdikleri zaman risan Beylerinden Muhammed Menkelan'ı ve kaledekilerin hepsini öldürdüler. Bu esnada Muhammed Menkelan'ın bir o lu ve annesi Diz Kalesi'nde idi. Çölemerik Kalesi'ndeki olayları haber alan Diz Kalesi'ndeki Hıristiyanların reisi ehzadeyi ve annesini Akkoyunlulardan gizledi. Bir yıl muhafaza ettikten sonra Mısır'a gidip amcalarına teslim ederek olanları anlatmı tı. Dolayısıyla Hakkari Beyli i'nin yeniden tesisini Asuriler sa lamı oldu. Fakat Hakkari Beyli i'nin yıkılı sürecini de bölgedeki Asuriler hazırladı. risan Beylerine kar ı iyilikleri hiçbir zaman unutulmamı olan Nasturiler, beylik ahalisi ile yani Kürtlerle daima dostane ili kiler içerisinde olmu lardı. Fakat misyonerlerin Nasturileri kı kırtmaları sonucunda dört yüz küsur yıl bir arada ve dostluk içinde ya ayan iki toplum arasında çatı malar ya andı.²²⁰

Osmanlı Devleti'nde di er gayrimüslim tebaanın yararlandıkları bütün ayrıcalıklardan yararlanan Nasturiler, din ve kültürlerini serbestçe ya ayabilmi ler ve bu ho görü ortamında XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar dinsel ve kültürel bakımdan varlıklarını sürdürmü lerdir.²²¹ Osmanlı Devleti içerisindeki mutlu azınlıklardan biri olan Nasturiler, sahip oldukları serbestlik ve gösterilen dini toleranstan dolayı devlete sadık bir cemaatti. Ancak, bölgede siyasi ve ekonomik menfaatlerin çakı tı ı noktada bulunan bu küçük cemaat, özellikle XIX. yüzyılın ba larından itibaren, kendileriyle yakın ili ki kuran misyonerler vasıtasıyla tıpkı Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmi ve yava yava sahip oldukları huzurları bozulmaya ba lamı tı.²²²

²¹⁹ Aboona, **Ön. ver.**, s. 9.

²²⁰ Alikılıç, Dündar, 2008, **Ön. ver.**, s. 313.

²²¹ Selahattin Satılmı , "XIX. Yüzyılda Nesturiler ve ngiliz Misyonerlik Faaliyetleri", **Belleten**, Cilt-Sayı: LXXI-261 (A ustos 2007), s. 653.

²²² Çevik, **Ön. ver.**, s. 89; 1847-1850'de Diyarbakır'daki ngiliz Konsolosu ngiliz Dı i leri Bakanlı ı'na Nasturilerin ya adı ı bölgenin, Rusya'nın geni lemesi ve etkisi kar ısında tampon bir bölge olarak stratejik açıdan önemli olabilece ini bildiriyordu. Bu de erlendirme misyonerlerin bu bölgede cirit atmasına neden oldu. Bkz. Heckmann, **Ön. ver.**, s. 82; Nasturilerin ya adı ı Osmanlı-ran sınır bölgesinin, Kafkasya ve Do u Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek isteyen Rusların geçi güzergahlarından biri olması bu bölgeyi stratejik yönden önemli kıliyordu. Uzakdo u'daki sömürgelerinin güvenli ini sa lamaya önem veren ngiltere, Nasturilerin koruyuculu unu üstlenerek

Nasturiler, misyonerlerin geli ini ho kar ılıyorlardı çünkü Avrupa güçlerinin kendi kaderlerini tayin konusunda yardımcı olacaklarını umuyorlardı. Nasturilerin misyonerler aracılı ıyla iktidar sahibi olma arzusu Kürtleri tedirgin etmeye ba lamı tı. Avrupalı ke i ve mühendislerin bölgeye gidip gelmeleri, Amerikalı misyonerlerin A ita'da yaptırdı ı kaleyi andıran yapı, Kürtlerin üphelerini daha da artırdı. Tiyari Nasturileri yıllık haracı ödemeyince, ba lı oldukları Hakkari miri, cezalandırılmaları için Bedirhan Bey'den yardım istedi. 1843 yılında Tiyari'nin üzerine büyük bir kuvvet gönderildi ve korkunç bir katliam yapıldı ve bunu birkaç yıl sonra ba ka bir bölgeye yapılan aynı ölçüde kanlı bir saldırı izledi.²²³

Kürtler, her uygun buldukları anda Nasturilere saldırıyorlardı. 1852 yılının Eylül ayında Hakkari civarında Nasturi taifesinden Geramus adındaki köyden bazı adamlar Van eyaletine tabi olan Jirki a iretinin saldırılarından ma dur olduklarını beyan ettiler. Ma durlar zarar ve ziyanlarının tazmin edilmesi hususunda Hilmi Pa a ile Van muhafızı Mehmed Re id Pa a'dan yardım istediler. Geramus köyünün az bir mesafedeki yaylalarına çıkan 30 hane Jirki a iretinden olanların saldırılarına maruz kaldılar. Jirki a ireti bunların çadırlarını basıp davranma a vakit vermeyerek silahlarını alıp kazan, tencere, mefru at, melbusat ve zahirelerini ya maladıktan sonra çadırlarını yıkıp e yaları hayvanlarına yüklediler. Tahminen 2.200 ba koyunu da yanlarında götürdüler. Bununla da yetinmeyerek insanların erkek ve kadın oldu una bakmaksızın hepsinin elbisesini soyarak çıplak bırakmı ve karılarından bir kaçının kula ındaki gümü küpeleri etiyle beraber koparıp almı lardı.²²⁴

Nasturilerle Kürtler arasındaki gerilim devamlı arttı. Bu arada Osmanlı Devleti de Nasturilerin ya amlarını zorla tırmaya ba ladı. Sadece mısır ekebilen, da lardan ve hayvanlardan ba ka hiçbir eyi olmayan²²⁵ Nasturilerin vergileri de artırıldı. Kiliselerin bulundu u topraklar Osmanlı Devleti tarafından ellerinden alındı. Nasturiler, durumlarını 27.9.1863 tarihinde ngiltere Kraliçesine bildirdiler. Bu dönemde Nasturiler ngilizlerden yardım umuyordu.²²⁶ Fakat Rusya'ya kar ı

bölgede daha etkin bir politika gütmeye çalı tı. Bkz. Satılmı , **Ön. ver.**, s. 654; Yılmaz, Abdurrahman, **Ön. ver.**, s. 225.

²²³ **BOA**, MSM. Dosya No: 48, Gömlek Sıra No: 1229; **BOA**, MSM. Dosya No: 49, Gömlek Sıra No: 1238; Layard, **Ön. ver.**, s. 131; Satılmı , **Ön. ver.**, s. 657; DüNDAR, Safiye, **Ön. ver.**, s. 95; Bedirhan Bey, ikinci saldırısında Nasturilerden kadın-erkek ve çocuk olarak yirmi binden fazla ki iyi öldürmü tü.

²²⁴ **BOA**, MVL. Dosya No: 250, Gömlek Sıra No: 46.

²²⁵ **BOA**, MSM. Dosya No: 48, Gömlek Sıra No: 1229.

²²⁶ **BOA**, HR. TO. Dosya No: 240, Gömlek Sıra No: 26; Nasturi Patri i'nin ngilizlerle ili kiye girmesinin temel nedeni ba ımsız olma dü üncesinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Dalyan, 2012, **Ön. ver.**, s. 95.

bölgede güçlü bir Osmanlı Devleti isteyen İngiltere Nasturilerin isteklerini geri çevirecekti.

İngiltere'den umduklarını bulamayan Nasturiler geleceklerini Rusya çarlığına baskılamalarıydı. Van Konsolosunun 3 Nisan 1880 tarihinde İngiltere Sefaretine gönderdiği bir yazıda, Baskı kale'de Marşimon ile görüşünü ve Nasturilerin Ruslarla mektuplaşmalarını ve Rus idaresinin altında olmak istediklerini belirtiyordu.²²⁷

Kürtler ile Nasturiler arasındaki asayişsizlik Seyyid Ubeydullah döneminde de kendini gösterdi. Emsalinan'da yayıyan Nasturiler de Seyyid Ubeydullah'ın büyük oğluluğu ile üç Kürt beyi tarafından soyulmaya baskılamalarıydı. Nasturiler vergilerini Seyyid Ubeydullah'a muntazaman verseler de bu e yalarının alınmasına mani olmadı. Nasturiler bu duruma dayanamayıp Rusya'ya hicret ettiler.²²⁸

Hakkari dahilinde bulunan Nasturilere Kürt saldırileri ve kabileleri saldırılarını artırdı. Bunun üzerine Nasturiler de kendilerini savunmak için hazırlıklara baskıladılar. 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa, gerek Van vilayetindeki gerekse mahalli kumandanlıklara ve idarecilere bu fenalıkların önünün alınması için Nasturi Hıristiyanlarıyla Kürt saldırilerinin birbirlerine kuvvet uygulamalarını engellemesi için 6 Kasım 1886 tarihinde tebligatını yaptı. Osmanlı Hükümetini endi elendiren diğeri bir konu ise Nasturilerin Ermenilerle birleşme ihtimaliydi. Asayişin sağlanması ve Nasturilerin Ermenilerle yapacakları olası saldırıların önüne geçilebilmesi için madiye'ye 2 bölük piyade askeri gönderildi.²²⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kürtler ile Nasturiler arasındaki gerilimde azalma olmadı. Kürtler fırsat bulduklarında Nasturilere saldırmaktaydılar. Georgis adındaki Nasturi Hakkari bölgesindeki Nasturilerin Kürtler tarafından zulüm gördüğünü, arazilerinin ellerinden alındığını ve birkaç seneden beri de adliye seçimlerine dahil edilmediklerini 10 Temmuz 1886 tarihinde bir telgrafla Hakkari vilayetine bildirdi.²³⁰

Hakkari dahilindeki Nasturilerle Kürtler arasındaki çekişmeleri önlemek için Hakkari mutasarrıflığına gerekli tedbirlerin alınması için 12 Ağustos 1888 tarihinde tebligat yapıldı. Özellikle Çölemerik kazasındaki olayların barışı içerisinde

²²⁷ BOA, HR. TO. Dosya No: 258, Gömlek Sıra No: 72.

²²⁸ BOA, HR. TO. Dosya No: 261, Gömlek Sıra No: 83; BOA, HR. SYS. Dosya No: 82, Gömlek Sıra No: 69.

²²⁹ BOA, Y. PRK. MYD. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 85; 1891 yılında Hakkari'de asayişin sağlanması için kuvvet olarak 250 jandarma ve 3 komiser, 9 polis memuru görev yapıyordu. Bkz. Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** (Paris: 1891), s. 718.

²³⁰ BOA, DH. MKT. Dosya No: 1354, Gömlek Sıra No: 75.

çözümlemesi için gerekli olan neyse yapılması istenmekteydi. Bunun için de Musul sanca ında bulunan Ertu i a ireti a ası Hacı A a'ya da telkinde bulunuldu.²³¹

Kürtlerle Nasturiler arasında hayvan hırsızlıkları da vuku bulmaktaydı. Çölemerik havalisinde Ertu i a ireti Nasturilerin Tiyari a iretinin 400 koyununu gasp etmi ve bunları geri almaya gelen iki Nasturiyi de darp etmeleri üzerine Nasturiler ayaklanarak Levin nahiyesindeki Kürtlerin bulundu u mahallere saldırdılar. Ertu i a iretinin saldırılarını önlemek için Van'da bulunan 3.000 asker ve Erçek'de bulunan bir piyade taburunun iki kıta da topuyla Çölemerik'e gönderilmesi emri 28 Ekim 1894 tarihinde verildi.²³²

Nasturiler ile Kürtlerin birbirlerine olan saldırılarında ticari hayatları da zarar görüyordu. Çölemerik kazası ve Levin nahiyesi ile kazanın di er köylerinden olan Kürtlerin ileri gelenleriyle Tiyar-i Aliye ve Süfela Nasturileri arasında 1900 senesinin Ekim ayının ikinci Per embe günü Çölemerik kazasına dört saat mesafede bulunan Dirse köyünde barı antla ması yapıldı. Nasturiler ve Kürtler emniyet içerisinde birbirlerine gidip gelemedikleri için mahsullerini satamıyorlardı. Bundan da vurguncular yararlanmaktaydı. Ve iki taraf arasında bir antla ma yapmaya ihtiyaç duyuldu. Bu barı antla masına göre köyler birbirine bir daha saldırmayacak ve saldıran olursa da taarruz u rayan adam Hükümet güçlerine müracaat edecekti. E er taarruz edeni saklayan veya koruyan olursa Hükümet güçlerine teslim etmezse, o ki i de en az onun kadar suçlu olup antla maya kar ı geldi i için de hükümetçe hemen tutulması sa lanacaktı. Yine e er bir hayvan veya mal zayı olursa o mahallin reisi tarafından ortaya çıkartılıp sahibine teslim edilecek ya da tazmin edilecekti.²³³

Tablo 4: 17 Ocak 1901 Tarihinde Çölemerik Bölgesinde Nasturi Nüfusu²³⁴

Mevki	Köy Adedi	Gayr-i Müslim Hane	Müslim Hane	Toplam Hane	Gayrimüslim			Müslim			Toplam Nüfus
					Kız	Erkek	Toplam	Kız	Erkek	Toplam	
Tiyar-i Aliye Nahiyesi	22	329	150	479	1.727	1.750	3.477	378	372	750	4.227
Tiyar-i Süfela Nahiyesi	13	382	150	532	831	776	1.607	290	290	580	2.187
Baz Nahiyesi	6	290	156	446	784	796	1.580	335	345	680	2.260
Tuhup Nahiyesi	9	840	115	955	2.790	2.790	5.580	297	298	595	6.175

²³¹ BOA, Y. PRK. MYD. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 42.

²³² BOA, Y. EE. Dosya No: 132, Gömlek Sıra No: 26, s. 12.

²³³ BOA, Y. PRK. KOM. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 73.

²³⁴ BOA, Y. PRK. KOM. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 73.

Diz Nahiyesi	10	300	4	304	883	917	1.800	10	14	24	1.824
Tal Nahiyesi	7	233	-	233	637	636	1.273	-	-	-	1.273
Koçanis Köyü	1	37	-	37	52	75	127	-	-	-	127
Çölemerik Köyü	1	30	-	30	91	89	180	-	-	-	180
Halil Köyü	1	8	-	8	19	10	29	-	-	-	29
Çölemerik Kazası Toplamı	70	2.449	575	3.024	7.814	7.839	15.453	1.310	1.319	2.629	18.282
emdinan Kazası Nasturileri	-	-	-	-	674	596	1.270	-	-	-	-
Hamidiye Kazası Nasturileri	-	-	-	-	77	80	157	-	-	-	-
Cilo Nahiyesinden Gayri Gever Kazası Nasturileri	-	-	-	-	1.001	1.221	2.222	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	-	1.752	1.897	3.649	-	-	-	-
Hakkari Sanca 1 Nasturi Genel Toplamı	-	-	-	-	9.566	9.376	19.302	-	-	-	-

Tablo 4'e göre, Çölemerik kazasına ba lı nahiye ve köylerinde Nasturilerin yo unlukta oldu u görülmektedir. Nasturi köylerinin en fazla oldu u yer Tiyar-i Aliye nahiyesidir. Hakkari sanca nda Nasturilerin ya adı ı bölgede Müslüman nüfusun sayısı çok azdı. Nasturilerin ya adı ı Tiyar-i Süfela, Tal nahiyeleri ile Çölemerik köyü, Halil köyü ve emdinan kazasında Nasturilerin kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır.

1900 senesinde Kürtlerle Nasturiler arasında yapılan antla maya ra men iki tarafın saldırıları devam etmekteydi. 1913 yılı Mayıs ayında a iretlerin, Van taraflarında Ermenilere, Hakkari taraflarında ise Nasturilere saldırdı ı haberini alan İngiliz Dı i leri Bakanı Grey, Haziran 1913'te suçluların cezalandırılmasının huzur ve asayi için gerekli oldu unu söyledi.²³⁵

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Sava ı'na girince Kürtlerle çatı ma halinde olan Hıristiyan azınlıklar, emperyalist devletlerin vaatlerine inanarak Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmı ve sava mı lardı. Sava ın ilk yıllarında Rusya'nın

²³⁵ Volkan Martin, "Bir Osmanlı Kurumun Adı ve Etkinli i Üzerine", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 5 (Aralık 2011), s. 21.

koruyuculuğunda Osmanlı Devleti'ne karşı hareket eden Nasturiler, 1917 Hıtlalı'ndan sonra bu defa İngiltere'nin yanında yer almışlardı.²³⁶

Birinci Dünya Harbinin ilk yıllarında Nasturilerin çekilmesi üzerine Hakkari bölgesinde nüfus azaldı.²³⁷ Asurlular, yayla ve dağ halkı olduğu için geri çekilmeleri sırasında Irak'ın sıcak ovalarında ve şehirlerinde perihan oldular, çeşitli hastalıklara yakalandılar.²³⁸ Yine de 50.000 civarında Asurlu ve Ermeni, 1918 Avasustos'u ortalarında Hamadan'a varmayı başardı. Buradan Peyderpey, Bağdat'a elli kilometre kadar uzakta, Diyala üzerinde bulunan Bakuba kampına gönderildiler.²³⁹

1920 baharında, savaş sırasında Asurlu birliklerin lideri rolünü oynayan ve Bağdat'tan bir dağlı Asurlu Petros Ağa, Hakkari vilayetindeki dağlarda bulunan topraklarına geri dönmek isteyenlere bu tercih hakkını vererek Türk-Irak sınırı üzerinde Hakkari ile Urmiye'nin birleştirilerek tampon bir Asurlu devleti yaratma planını yaptı.²⁴⁰ 1920'deki büyük Arap isyanı, Ekimde Akra'nın kuzeyindeki bölgelerde yaygın Kürtlerin direnci ve Petros Ağa'nın kapasitesizliği yüzünden zaten iflas etmiş bulunan bu planın uygulanmasını geciktirdi. Asurlular, çarpışmalar sırasında savaşa katılmayarak Kürtlerin yaydığı birçok bölgeyi yayımladı.²⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yurtsuz kalan Asuriler İngilizlerin desteğiyle kendilerine memleket aramaya başladılar. Fakat ne Türkiye ne de Irak Asurilerin Hakkari ve Urmiye bölgelerine yerleşmelerine yanaşmıyorlardı. Bunun üzerine yaklaşık 8.000 Asuri, gizlice Hakkari'ye yerleşerek 1924'e kadar orada kaldılar.²⁴²

Nasturilerin durumu Lozan görüşmelerinde ele alındı. Nasturi lideri Ağa Petros Türk tarafı ile görüşerek Nasturi isteklerinin gerçekleştirilebilmesi için Hakkari'nin Nasturi yurdu olmasını teklifte bulundu. Eğer bu gerçekleştirilemezse

²³⁶ BOA, HR. SYS. Dosya No: 2304, Gömlek Sıra No: 8; Yonca Anzerlioğlu, "XIX. yy. ve Sonrasında Nasturi Hıristiyanlarının Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, Cilt-Sayı: XVIII-134 (Ekim 1998), s. 180.

²³⁷ Zbırak, 1951, **Ön. ver.**, s. 49.

²³⁸ Arvas, **Ön. ver.**, s. 46.

²³⁹ Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 103.

²⁴⁰ Bayburt, **Ön. ver.**, s. 5.

²⁴¹ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 222; Yukarıda bahsedilen plana göre, 1920 kış mevsimi Urmiye'de geçirildikten sonra baharla birlikte Ermenilerin yoğun yaydığı ahrevan'a oradan da Hakkari bölgesine geçilip Musul'a ulaşılacaktı. Musul ele geçirilince, İngilizlerin vaat ettiği "bağımsızlık" ilan edilecekti. Kısaca Asurilerin "ata toprağı" dedikleri bu yerlerde Asuristan kurulacaktı. Ancak Malek Xosaba Yawsep bu planı beğenmedi. Tiyari ve Thuma ağıret reisleri de plana çekince koydular. Bunun üzerine Ağa Petros, planından vazgeçmek zorunda kaldı. Böylece ve tereddüdü yakalayan Kürt ağıretleri karşı saldırıya geçerek Nasturi birliklerini büyük bir yenilgiye uğattılar. Bkz. Bulut, **Ön. ver.**, s. 196.

²⁴² Bulut, **Ön. ver.**, s. 198.

Gever ve Çölemerik bölgeleri ile Ba kale ve emdinan bölgelerinden biri Nasturilere bırakılmıydı. Ayrıca sava tan evvel Çölemerik ve Gever bölgesinde oturan fakat göç etmek zorunda kalan ve bunlardan ba ka ran, Ba dat vs. memleketlerde bulunan Nasturilerin Türk Devleti tarafından tahsis olunacak bir bölgede toplu halde bulunmalarına müsaade edilmesini istedi. Bu artlar kabul edildi i takdirde Nasturi heyeti Türklerle bir davaları olmadı mı ilan edecek ve bundan ba ka halen Musul ve havalisinde bulunan Keldani kıtaatı ngilizlerden ayrılarak Türklere katılacak ve e er Türkiye arzu ederse Musul'daki amaçlarını elde edebilmek için Türkiye'ye yardım edeceklerdi. Ayrıca A a Petros mutabakat sa lanırsa kendisinin ve heyetinin Ankara'ya gitmeye hazır oldu unu da sözlerine eklemi ti. Bu istek Türk delegasyonu tarafından iddetle geri çevrildi.²⁴³

Hakkari bölgesine gizlice sızdırılan Nasturilerin 1924 senesi A ustos ayında çıkarmı oldu u asayi sızlıkler üzerine hükümetin kanun ve emirleri üzerine o zamanki Vali, J. Miralayı Halil Rifat ve J. Komutanı Bnb. Hüseyin Bey Nasturilere nasihatte bulunmak için Çukurca'ya gittiler. Nasihat heyeti Han deresinde ve Güzere in 20 km. kadar do usunda Nasturiler tarafından pusuya dü ürüldüler. Bnb. Hüseyin Bey ehit edilerek di erleri de esir edildiler. Esirler Geyman köyündeki A uta Nasturilerin reisi Melik Ho abe tarafından kurtarılarak Çukurca'ya getirildi. Bu pusu hadisesi üzerine bir alay ile Elcezire cephesindeki kuvvetler Nasturileri tenkil için gönderildiler ve halkında yardımıyla bunlar hudut dı na çıkarıldılar.²⁴⁴

Kendilerine ülke arayan Nasturiler her dönem sorun oldular. Yurtsuz kalanlar eski yerlerine tekrar geri dönebilmek için çe itli çarelere ba vurdular. Nitekim Nasturiler ve Ermeniler 1929 senesinde ran tarafından Hakkari ile ran arasında bir bölgeye yerle tirilmeye çalı ıldı fakat uygun arazi bulunamadı.²⁴⁵

Ayaklanmalarından sonra Yeni Türkiye Devleti tarafından sınır dı na çıkarılan Nasturiler Irak hudut mntıkasında çok rahat hareket ediyorlar ve hatta sınırı 10 kilometre geçerek Türkiye topraklarında dola ıyorlardı. Hududu geçerken yakalanan bir Nasturinin üzerinde madiye Kaymakamlı ı'nın 4 Nisan 1929 ve 430 numaralı belgesi ve 187,978 numaralı bir ngiliz tüfe i vardı. Nasturinin üzerinde

²⁴³ Salahi R. Sonyel, *The Assyrians of Turkey Victims of Power Policy* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s. 165.

²⁴⁴ Arvas, *Ön. ver.*, s. 100.

²⁴⁵ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 108, Dosya No: 706, Sıra No: 3, s. 1; **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 7, s. 3.

çıkanlar, Nasturilerin hududu geçmelerine Irak Hükümeti tarafından yasak getirilmedi ini gösteriyordu.

Irak'ta bulunan Nasturilerin terk etmi oldukları ve Türkiye içerisinde kalan topraklarından faydalanabilmeleri için 17 Haziran 1930 tarihinde Mardin'de toplanan Türkiye-İrak Daimi Hudut Komisyonunun 8'inci toplantısında, Iraklı delegeler tarafından teklifte bulunuldu fakat Türk yetkililer bu teklife iddetle kar ı çıkarak Nasturilerin Türkiye topraklarına giremeyecekleri belirtildi. Yine bu toplantıda, hudut mıntukasında silahlı Nasturilerin bulundu u ve bunların huduttan daha uzak noktalarda iskan ettirilmeleri Iraklı delegelere iletildi. Hudut yakınlarında Nasturilerle birlikte Ermeni kolonisinin te kil halinde oldu u söylenmesi üzerine Iraklı delegeler hududa 60 kilometre mesafedeki metruk bir köyde 100 kadar silahsız Ermeni'nin iskan etti i ve bunların Türkiye'den firar etmi olanlardan olmad ı belirtildi. Ermeni ve Nasturilerin kontrol edilemeyen hareketleri onların yeniden bir araya gelerek Türkiye'ye zarar verebilecekleri izlenimini uyandırıyordu.²⁴⁶

ngiltere Musul meselesinin kendi lehleri yönünde çözülmesi için kullandı ı Nasturi milletine özerk bir yer bulma aray ı ndaydı. Londra Büyükelçili i Hariciye Vekaletine gönderdi i 18 A ustos 1933 tarihli telgrafında Irak'taki ngiliz sefiri ile Irak sefirinin Londra'da görü tüklerini ve bu görü mede Hakkari'yi Türkiye'ye bırakan Milletler Cemiyeti kararını sorguladıklarını ve Nasturileri Suriye'ye ya da bölgede uygun bir yere yerle tirmeye çalı tıklarını belirtiyordu.²⁴⁷

Irak'tan çıkarılan Nasturilerin Suriye'de yerle tirilmesi için ngiltere ile Fransa arasında bir anla ma oldu u haberi Suriye'de derin bir heyecan uyandırdı. İlk Nasturi kabilelerinin Irak hududunu geçerek Fransız mandasına katılmak için Suriye topraklarına girmeleri bu haberlerin do ru oldu unu teyit ediyordu.²⁴⁸ Hemen hemen 5.000 ki ilik bir Nasturi kfilesi, Fransız Hükümetinin yardımıyla Suriye'nin kuzeyinde Elcezire kısmında yerle tirilecekti. Suriyeliler, Nasturilerin kendi topraklarında yerle tirilmelerini istemedikleri yönünde derhal Vatani Fırka bir toplantı yapmı , birçok kararlar vermi ve bütün dünya milletlerine de 1934 Eylül ayında bir protesto beyannamesi yayınlamı tı.

²⁴⁶ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 8, s. 4; Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dı Politikasında Musul Sorunu", **Cumhuriyet Tarihi Ara tırmaları Dergisi**, Sayı: 14 (Güz 2011), s. 148.

²⁴⁷ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 259, Dosya No: 742, Sıra No: 3.

²⁴⁸ Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 104.

Vatani Fırka, bu beyannamesinin başında “Suriye Suriyelilerindir” düsturunu tekrarladıktan sonra Fransa’yı kendisine verilmiş olan mandayı suiistimal ederek bu nazariyeyi baltalamakla itham etmekte ve şu satırları da ilave etmekteydi. “On binlerce Suriyeli vatanda aç kaldıkları ve bir iş bulamadıkları için memleketlerini bırakarak başka yere göç etmeye mecbur oldukları ve aile ar vergilerini veremeyen Suriye köylülerinin harman ve hayvanları haciz altına alındıkları bir sırada, Nasturiler gibi ekavet ve kan dökücülükleri ile her devirde ve her hükümet idaresinde, önemli karga alıklar çıkaran bir unsurun Suriye’ye yerle tirilmesine asla müsaade edilmeyecektir. Fransızların yüz binlerce Ermeniye başımıza bela ettikleri yetmiyormu gibi şimdi bir de Nasturi sorununu çıkarmak ve komşularımızla ilişkilerimizi bulandırmak istemelerini dünya medeniyeti önünde protesto ediyoruz” demiştir. Beyannamenin sonunda, Nasturiler Suriye’de yerle tirilirse bundan çıkacak karga alıkların sorumluluğu da Fransa’ya yükletilmektedir.²⁴⁹

Bu gelişmeler üzerine Nasturiler silahlarıyla birlikte Irak’a iade edildiler ve sınırda Irak ordusuyla çarpıştılar. Irak’ın değişik bölgelerinde savaş devam etti. Katalikos-patrik ve akrabalarından bazıları sınır dışı edilerek Kıbrıs’a yerle tirildiler. Yedi yıl sonra Katalikos kendi isteğiyle Amerika’ya gitti. Nasturiler İngilizler tarafından yüzüstü bırakılmıştı. İngilizler kullandıkları Nasturileri hiçbir yere yerle tiremedi. Nasturiler yurtsuz bir şekilde Avrupa şehirlerine göç ederek oralara yerle tiler.²⁵⁰

1.3. ERMENİLER

Hımsa’nın doğumundan altı yüz yıl önce Tisalya’dan Anadolu’ya geçen Ermeniler yavaş yavaş Kızılırmak boylarına doğru ilerlediler. Bir müddet sonra Malatya-Kemah hattına ve sonraki yüzyıllar içinde de Fırat ve Karasu vadilerine girdiler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine gelişleri ise Medlerin ortadan kalkmasından sonralara ve en azır basan iddialara göre de Urartuların çöküş zamanına rastlar. İlk zamanları yerli halk arasında amelelik ve ailecilik gibi hizmetlerde kullanılan Ermeniler, romanlılar zamanında nisbi bir benliğe sahip oldular. Esasen Ermeniler kendilerini Karadolak ve Açıkbaba olarak iki kısma ayırırlar. Doğuda oturanlar Karadolak, Tisalya’dan gelen ve batıda oturanlar da

²⁴⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 10 (Birinci Teşrin 1934/Ekim 1934), s. 264.

²⁵⁰ Kılıç, Sami, 2005, **Ön. ver.**, s. 104.

Açıkba tırlar.²⁵¹ Ermeniler Hıristiyanlık öncesi ranlılar gibi tabiata taparlardı. M.Ö. V. yüzyılda ran'ın idaresi altındayken Zerdü t inancını ve onun tanrılarına inandılar. Ermeniler M.S. 301 yılında Aziz Gregory sayesinde Hıristiyanlı ı resmi devlet dini olarak kabul ettiler.²⁵²

Müslümanların Ermenilerle ilk münasebetleri ve Ermenilerin ya adı ı Ermeniyeye bölgesine ilk akınları Halife Hz. Ömer dönemine rastlar. Müslümanların Ermenilere tanıdı ı cazip haklar, onların slam hakimiyetini kabule ve Bizans hakimiyetini reddetmelerine yeterli bir neden oldu.²⁵³ Ermeniler 1375 yılından itibaren Osmanlı egemenli ine girdiler²⁵⁴ ve Osmanlı hakimiyetinin ba ında Anadolu co rafyasında güçlü bir Ermeni toplumu vardı. Selçuklular döneminde de durum farklı de ildi.²⁵⁵

Fransız Akademisi tarafından çizilmi olup Ermeni yazarlarca 1765 yılında hazırlanmı olan Ana Ermenistan haritasında Ermenistan'ın bütün bölgelerinin sınırları verilmektedir. Ülkelerinin güney sınırı yakla ık olarak Cizre, Amadiye ve Nehri da larını izler, aynı yönde do uya do ru devam eder. Bu hattın güneyinde kalan ve Za ros da sisteminde geçen arazi eridi “Kürtler Ülkesi” olarak adlandırılmaktadır.²⁵⁶

Osmanlı döneminde Do u vilayetlerinde oturan Ermeniler eskiden bu bölgenin zengin tabakasını olu turuyorlardı.²⁵⁷ Zamanla zenginle en Ermeniler kırdan kente göçüp, büyük ehirlere yerle tiler. Bu bakımdan Kürtlere oranla daha yerle ik bir hayat sürdürdüler.²⁵⁸ Bunlar her türlü sanat, ticaret ve çiftçilikle u ra ırlardı.²⁵⁹ Çiftçilik köylülere mahsustu. Ermeniler genellikle ehirli ve köylü

²⁵¹ Van, 21 Nisan 1945, s. 3.

²⁵² Zeynep skefiyeli, “Ermeni Kimli inin Olu umunda Din Faktörü: Hırsitiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, **SBE Akademik ncelemeler Dergisi**, Cilt-Sayı: II-1 (2007), s. 35; Cahit Külekçi, “Toplumsal Boyutlarıyla Osmanlı Devleti’nde Heterodoks Ermeniler”, **slam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi**, Cilt-Sayı: XI-21 (2013), s. 105.

²⁵³ Oktay Bozan, “Abbasi daresi Altında Ermeniler ve Ermeni syanları”, **slam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi**, Cilt-Sayı: XI-22 (2013), s. 23-26.

²⁵⁴ Bulut, **Ön. ver.**, s. 30.

²⁵⁵ Nebi Gümü , “Osmanlı’da Birlikte Ya ama Tecrübesi: Ermeniler Örne i”, **Milel ve Nihal: nanç, Kültür ve Mitoloji Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: VI-2 (2009), s. 167.

²⁵⁶ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Payla ımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 132; Ermenistan toprakları genel olarak Kürdistan topraklarının kuzeyinde yer alıyordu. Bkz. smail Be ikçi, **Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölü üm Mücadelesi (1915-1925) I** (Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1992a), s. 78.

²⁵⁷ **Ayn.** s. 82.

²⁵⁸ Bulut, **Ön. ver.**, s. 33.

²⁵⁹ Gümü , **Ön. ver.**, s. 172.

diye ikiye ayrılırdı. Ermeniler Rumların bulunmadığı yerlerde ticareti genellikle ellerinde bulundurlardı.²⁶⁰

Türkiye'deki köylerde yaayan Ermenilerin durumu Rusya'dakilerden daha iyiydi. Gerek Türk gerekse Ermenilerin yaadığı köyler göçer Kürtler tarafından talan edilmekteydi. Ermeni köyleri Kürt köylerinden çok daha zengindi. Hükümetin gücü bu bölgede hissedilmediğinden Ermeni köylerinden bazıları hükümet tarafından de il de Kürt beylerinden sıkıntı yaamaktaydı.²⁶¹ Eer bazı Ermeni köyleri Kürtler tarafından güvenceye alınmışa artık o köylüler devlete vergi vermezlerdi. Çünkü Kürtler devlete vergi vermez ve devleti tanımazlardı. Kürtlerin korumasında olan Ermeniler hem güvence de oluyor, hem de vergiden kurtuluyordu. Osmanlı hükümeti, böyle yerlerde nüfuzunu sürdürebilmek için bazı eylere göz yumuyordu.

1895-1896 yıllarında Kürtlerle Ermeniler arasında so ukluk girdi. Ermeni komitecileri Türklerle Kürtler arasında nifak tohumları attılar.²⁶² İngiliz, Rus ve ranlı olan kı kırtıcılar da özellikle Van sınırından iç bölgelere silah kaçırıyorlardı.²⁶³ Yüz seneden beri dostça yaayan Ermenilerle Kürtler arasında 1896 Haziran ayında çatı maların hayli yo un oldu u Van ayaklanması ba ladı.²⁶⁴ Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinde Ermeni komitecileri tarafından kanlı eylemler yapıldı.²⁶⁵ Bu çatı malarda her ne kadar Ermenilerin nüfusça zayıfının 300 bin ki i oldu u iddia edilse de bu gerçek dı ıdır.²⁶⁶ Ermeni çetelerinin ba vurdu u katliam sadece Türklere kar ı olmayıp Hakkari ve bölgesindeki Yahudileri de kapsıyordu.²⁶⁷

Ermeni meselesi olarak kendini gösteren bu asayi sizliklerin temelinde ise Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statüleri de il suni olarak olu turulan ve

²⁶⁰ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 121.

²⁶¹ **Aym.** s. 122.

²⁶² **Aym.** s. 126; General Mayewski'nin bu açıklamasında Kürtlerin devlete vergi vermediği dönem Kürtlerin asayi sizliklerinin yo unluğuna XIX. yüzyılın sonlarına do rudur. Bu döneme kadar Osmanlı Devleti Kürdistan eyaletinde bulunan sancak ve livalardan muntazaman vergisini almaktaydı. Kürdistan eyaleti dahilinde Hakkari sancağına ba lı kaza ve nahiyelerinin 1847 senesinden kalma 251.175 kuru verginin tadil ve tesviyesinin kararı vali hazretlerine gönderilen 5 Muharrem 1265/1 Aralık 1848 tarihli tahrirattan anla ılmaktadır. Bkz. **BOA**, . DH. Dosya No: 184, Gömlek Sıra No: 10199.

²⁶³ **BOA**, Y. PRK. UM. Dosya No: 32, Gömlek Sıra No: 20.

²⁶⁴ Mayewski, 1986, **Ön. ver.**, s. 36; Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 138.

²⁶⁵ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 137-139.

²⁶⁶ **Aym.** s. 148.

²⁶⁷ Ahmet Fuat Mütevelli, "Ermeni Soykırımı ddiaları Kar ısında Gerçekler", **Otam**, Sayı: 12 (2001), s. 285.

“ ark Meselesi” olarak adlandırılan uluslararası emperyalist bir stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır.²⁶⁸

Osmanlı Devleti dahilinde önemli bir yer tutan²⁶⁹ ve asli unsur olan sadık vatanda Ermenileri,²⁷⁰ Osmanlı Devleti’ne ihanet noktasına getiren ruh ve fiil de i iminin gerisinde Avrupalı misyonerlerin XIX. yüzyıl ortalarında açtıkları mektep ve kolej kurulu larındaki hummalı çalı maların varlı ı bir gerçektir.²⁷¹ Batılı ülkelerin kı kırtma ve donanımlarıyla harekete geçen Ermeniler, misyoner çalı malarını genellikle okullar ve kiliseler aracılı ıyla gerçekle tirmilerdir. Ermenilerin kurmu oldukları misyoner okullarının sayısı 624’ü bulurken ö renci sayısı da 27 bine ula mı tı.²⁷²

Özellikle XIX. yüzyılın son çeyre inde Ermeni sorununu Amerika ve Avrupa kamuoyuna aktarmakta büyük ba arı kazanan Amerika’daki Ermeni lobisi, Türk aleyhtarlı mını i leyen akla gelebilecek bütün yöntemleri uygulamaya koydular. Ermenilerin nihai hedefi “Ba ımsız Ermenistan”dı ve bu konuda her yol mubah görülüyordu.²⁷³ Amerikan misyonerlerinin de deste iyle mitingler yapılıyor, yardım organizasyonları düzenleniyor, Amerikan hükümetine ve yabancı devlet adamlarına mektuplar yazılıyor, devrimci komiteler te kil ediliyor, Amerika’daki Müslümanlara ve Türk yanlısı olanlara kar ı suikastlar düzenleniyor, kiliselerde vaazlar veriliyor, basında Anadolu’da Ermenileri ayaklanmaya te vik eden ve Osmanlı Devleti’ni a ır bir ekilde suçlayan yazılar yazılıyordu.²⁷⁴

Uzun süre birlikte ya amanın bir sonucu olarak Türkler ve Ermeniler birçok yönden birbirlerinden etkilenmi lerdir.²⁷⁵ Yıllarca Türklerle birlikte ya ayıp sosyal, askeri, dini, iktisadi her türlü hak ve hürriyetten ve birçok imtiyaz ve ihsandan yararlanmı olan Ermenilerin “sadık teb’a”lıktan bir isyancı haline gelmelerini Rus Generali Mayewski ba lıca üç sebebe dayandırmaktadır. Bunlar; Ermenilerin siyasette ileri gitmeleri; aralarında milliyet, hürriyet ve ba ımsızlık fikirlerinin

²⁶⁸ Abdurrahman Çaycı, **Türk Ermeni li kilerinde Gerçekler** (Ankara: Atatürk Ara tırma Merkezi Yayınları, 2000), s. 20.

²⁶⁹ Celal Nuri, “ cmal-i Efkar: Ermeniler ve Ermenistan”, **Edebiyyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Cilt-Sayı: III-75 (1336/1918), s. 833.

²⁷⁰ Gümü , **Ön. ver.**, s. 169.

²⁷¹ Yusuf Ziya Bildirici, “Fransa-Ermeniler ve Soykırım”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 51 (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2001), s. 88.

²⁷² Çaycı, **Ön. ver.**, s. 20.

²⁷³ Mehmetzade Mirza Bala, **Ermeniler ve ran** (stanbul: Necm-i stikbal Matbaası, 1927), s. 5.

²⁷⁴ Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan li kilerine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19 (2006), s. 93; Sezer, **Ön. ver.**, s. 175.

²⁷⁵ Gümü , **Ön. ver.**, s. 181.

geli mesi ve bu fikirlerin batılı devletler tarafından tahrik edilerek papazların telkin ve gayretleriyle yayılmasıdır. Bu isyankar tutumun aksiyon haline dönü mesini ise yine batılıların maddi ve manevi deste iyle, komiteler, dernekler yapımı ve cemaatlerini felaketten felakete sürüklemeleridir.²⁷⁶ Ermenileri Osmanlı için ilk olarak mesele haline getiren Ruslar olmu tur.²⁷⁷

Ermenilerin Hıncak cemiyeti Ta nak, Hıncak namıyla komitelere ayrıldı.²⁷⁸ En ta kını Ta naksiyun Partisi idi. Ermeni tüccarlarından birisinin öldürülmesi icap ederse hemen karar alır ve yerine getirirdi. Kurayı çeken mahkumun o lu ise derhal babasını vurmaya zorunda kalırdı. Aksi takdirde kendisini vururlardı. Bunların ba ı Avram Pa a idi. Hıncak Partisi ise daha ılımlı idi. Bunlar da özgürlük pe inde idiler fakat iddet göstermek suretiyle de il, büyük devletlerin himayelerini yanlarına çekmek suretiyle Büyük Ermenistan'ı kurmak emelindeydiler. Ta nak ise vurup kırıp bölgede terör yapmak suretiyle Ermenistan'ı kurmak istiyordu.²⁷⁹ Ermenilerdeki milliyetçilik duygusu sosyo ekonomik temellere dayanmaktaydı.²⁸⁰

Rusya, ran ve Osmanlı Ermenileriyle birle erek bölgedeki Müslüman halka saldıran Ermeniler bölgedeki asayişin bozulmasına neden oldu. Ermeniler Kürt kıyafetleri giyerek saldırdıkları için bölge halkını birbirine dü ürdüler. ran, Osmanlı Devleti tarafından uyarıldı ı vakit yardım edeceğini söylese de, olaylara karı an Ermenilere müsamahalı görünüyordu, buna kar ı bölgede hâkimiyeti kalmadı ı için sözünü kimseye de dinletemiyordu. Bu yüzden ran hududundan Osmanlı topraklarına saldırı olayları arttı. Osmanlı Devleti çareyi bölgede hem asker sayısını artırmakta, hem de halkı Ermeni baskınlarından korumak amacıyla Kürt a iretlerinden olu an Hamidiye Alaylarını kurarak mahalli savunma kuvvetleriyle bölgedeki güvenli i sa lamaya çalı tı.²⁸¹

²⁷⁶ Mayewski, **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, Çeviren: Azmi Süslü (Ankara: Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986), s. 16; Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin dari Yapısı: Ermeniler Örne i", **Milel ve Nihal: nanç, Kültür ve Mitoloji Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: II-2 (2005), s. 133.

²⁷⁷ Gümü , **Ön. ver.**, s. 187.

²⁷⁸ Mayewski, 1986, **Ön. ver.**, s. 22.

²⁷⁹ Arvas, **Ön. ver.**, s. 16.

²⁸⁰ smail Be ikçi, **Do u Anadolu'nun Düzeni II** (Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1992b), s. 386.

²⁸¹ Melike Sarıkçıo lu, **Osmanlı ran Hudut Sorunları (1847-1913)** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 62; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 129.

Bölgedeki Ermeni nüfusu kaynaklara göre çe itlilik göstermektedir. Neryosof'un²⁸² 1881 senesinde yayımlanı oldu u kitabındaki Van ve civar kazalarındaki Kürt ve Ermenilerin nüfus istatistikleri öyledir.

Tablo 5: 1881 Yılında Van ve Hakkari'de Kürt ve Ermeni Nüfusu²⁸³

Mıntıka smi	Hane Miktarı		Nüfus Adedi		Bir Haneye sabet Eden Nüfus Miktarı	
	Kürt	Ermeni	Kürt	Ermeni	Kürt (%)	Ermeni (%)
Van ehri	1.311	8.394	21.400	83.906	16,3	10
Albak (Ba kale)	1.300	1.200	11.000	10.500	7,7	8,7
Mahmudiye	4.126	2.216	31.520	12.205	7,7	5,5
Erci	2.680	2.248	25.934	24.500	9,6	10,9
Adilcevaz	2.086	1.904	18.160	19.260	8,7	10,1
ıtah	1.000	1.230	6.200	10.990	6,2	8,8
(Hakkari) Beytü ebap	220	80	2.400	810	7	10
(Hakkari) emdınan	1.990	440	25.260	3.240	12,6	7,4

Tablo 5'e bakıldı ında, Neryosof eserinde vermi oldu u istatistiklerde çeli kilerin oldu u ve rakamların abartılı oranlarda gösterildi i göze çarpmaktadır. Van ve kazalarında Ermeni nüfusu Mahmudiye kazası hariç hemen hepsinde Kürt nüfusundan fazla gösterilmi tir. Bu durum ise Ermenilerin Kürtlerle nüfus olarak aynı ya da Kürtlerden çok oldu u belirtilerek azınlık statüsünde olmadıklarını Avrupa'ya ispat etme çabası içine girildi ini göstermektedir.

XIX. yüzyılda Hakkari'de nüfusu gerçekçi olarak ortaya koyabilecek nüfus sayımları yapılamamı tı. Bölgede asayi sızlık fazla oldu u için yeteri kadar askeri kuvvetle nüfus sayımları yapılabilmekteydi.²⁸⁴

Kürtlerle Ermeniler arasında toprak anla mazlıkları vuku buluyordu. 1910 yılının A ustos ayının üçüncü haftasında Kürtlerin saldırılarından dolayı Gever ve Ba kale'deki Hıristiyanlar güvenlik amacıyla Van'a kaçtılar. Asayi in sa lanması için bölgeye askeri kuvvetler gönderildi.²⁸⁵

Kürt ve Ermeniler arasındaki çatı malar Birinci Dünya Sava ı'nda da devam etti. Osmanlı hükümeti çareyi Ermenileri bölgeden uzakla tırmakta buldu. 14 Mayıs

²⁸² Neryosof, Rusların Erzurum vilayetini i gal etti i dönemde Erzurum, Bayezit, Ele kirt, Horasan, Hınıs, Oltu kazalarında nüfus tahriri yapması için görevlendirildi. Bkz. **Aym.** s. 210.

²⁸³ **Aym.** s. 211.

²⁸⁴ **BOA**, MV. Dosya No: 79, Gömlek Sıra No: 69.

²⁸⁵ Salahi R. Sonyel, "Osmanlı mparatorlu u'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", **Belleten**, Cilt-Sayı: LXI-231 (A ustos 1997), s. 3.

1915’de Tehcir Kanunu çıkarıldı.²⁸⁶ Tehcirin uygulanması esnasında bazı sorunlar ya andı. Bu sorunlardan birisi, Ermenilerin yollarda saldırıya u ramaları, di eri ise Ermenilere ia e temininde kar ıla ılan zorluklardı.²⁸⁷

Tehcir sonrası Ermeniler batı dünyasında Türkleri katil, zalim, Ermenileri de masum, mazlum ve ma dur olarak gösterme çabası içindeydiler.²⁸⁸ Kürtçülük idealinde bulunan ara tırmacı ve yazarlar da Ermenilerin tehcir esnasında katledildiklerini devamlı surette dile getirmektedirler. Onların dayandı ı belgeler ise abartılı olan siyasi içerikli raporlardır. Bu raporlarda iki milyon insanın katledildi i iddiaları da mevcuttur. Ancak göç olayı ayrıntılarıyla incelendi inde Birinci Dünya Sava ı’nın getirdi i olumsuz artlardan ve yolculuk esnasında görülen salgın hastalıklardan dolayı yalnızca 25-30 bin ki inin öldü ü görülmektedir. Bu konuda ciddi önlemler alınırken di er yandan Arap a iretlerinin özellikle Halep-Zor arasındaki saldırıları bu sayıyı artırmı tır.²⁸⁹ Ayrıca 1916’da gönüllü olarak Rus saflarına katılan Ermeni birliklerinin Türklere kar ı sava ırken ölmü olması da katliam olarak de erlendirilemeyecek kadar bariz bir gerçektir.²⁹⁰

Batılı devletler tarafından ısrarla sözü edilen Türk barbarlı ına hiçbir yerde rastlanmamı tır. Gerçekte böyle bir Türk barbarlı ı mevcut de ildir, bu bilimsel olarak icat edilmi politik bir masaldır. Gerçe i oldu u gibi söylemek gerekirse, itiraf etmek gerekir ki, Do u’da barbar olanlar Müslümanlar de il, bilakis Hıristiyanlardır. Do u’da bütün kötülüklerini yapanlar ve sonra da bunları korumasız Müslümanların üstüne atanlar hep Hıristiyanlardır.²⁹¹

1.4. YEZİDLER/EZİDLER

Yezidiler, Anadolu’da ya ayan dini-sosyal gruplardan birisidir.²⁹² Irak, ran, Suriye, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan’da azınlık halinde ya adılar. Yezidiler esas

²⁸⁶ Mehmet Seyitdanlı lu, “Takvim-i Vekayi’de Ermenilerle lgili Haberler (1908-1915)”, **Bellekten**, Cilt-Sayı: LV-214 (Aralık 1991), s. 799.

²⁸⁷ Gümü , **Ön. ver.**, s. 190.

²⁸⁸ Giridi Ahmed Saki, “Mizan-ı Adalet Birdir: Ermenilerin craatına Dair Münte ir Vesaik Münasebetiyle”, **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Cilt-Sayı: V-110 (1337/1919), s. 1392.

²⁸⁹ Yusuf Halaço lu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), s. 59; Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi** (stanbul: Milli E itim Bakanlığı Yayınları, 2004), s. 167.

²⁹⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), s. 223.

²⁹¹ Mayewski, 1986, **Ön. ver.**, s. 74.

²⁹² Ahmet Ta ın, **Yezidiler** (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), s. 17.

olarak Musul'un güneybatısındaki Sincar da larında²⁹³ ve eyxan bölgesinde yo unla makla birlikte, Türkiye'nin sınır yörelerinde yerle mi leri.²⁹⁴ Yezidilerin dini mezhep ve millet olarak tanındıkları yer ise Osmanlı topraklarıydı.²⁹⁵

Yezidi isminin kayna ı hakkında birbirinden farklı bazı görü ler ileri sürülmü tür. Bu görü lerden yaygın olanı; Emevilerin birinci halifesi Muaviye'nin o lu Yezid'in isminden geldi ini belirten görü tür. Bu görü ve di erleri Yezidi toplumu dı ndakiler tarafından ortaya atılmaktadır.²⁹⁶ ii Müslümanlar Yezidilere, Hasan ve Hüseyin'i öldürerek Halifeli i gayrimeru yollardan gasp etmeye çalı an Yezid'in soyundan geldikleri gözüyle bakarlar.²⁹⁷

Bir görü e göre Yezidi ismi, eski ran dinindeki iyilik tanrısı olan “zd” veya “Yezdan” kelimesinden gelmektedir.²⁹⁸ Di er taraftan Zerdü tlük'te “horoz” kutsal bir hayvandır. Yezidilikte'de kutsal ve her eyin yaratıcısı durumunda olan “Melek Tavus” horoza benzer bir ekilde tasvir edilmektedir. Yezidi toplulu unun Adem peygamberden sonraki ikinci ataları Ezda (Tanrı verdi)'dir. Yezidilere bundan dolayı “Ezdai, Ezidi veya Yezidi” denmektedir. Nitekim kendilerinin “Ezda” dan geldiklerine inanan Yezidiler, kendi soylarından olmayan birinin bu dine girebilmesini mümkün görmemektedir. Çünkü onlara göre Yezidi soyu temizdir ve di er ırklardan üstündür. Yezidi inanı na göre Hz. Adem'in kanından yaratılmı lardır. Di er dinlere mensup insanlar ise Hz. Havva'nın kanından yaratılmı tır.²⁹⁹

Son yıllarda Ezidi toplumu, Yezidi adının Emevi Halifesi Yezid b. Muaviye gönderme yapan küçümseyici, a a ılayıcı bir adlandırma oldu unu belirterek rahatsızlık duyduklarını ifade etmektedirler. Kullandıkları ve kullanmasını istedikleri ad ise “Ezidi”dir.³⁰⁰

²⁹³ W. A. Wigram, *The Cradle Of Mankind Life n Eastern Kurdistan* (Newyork: The Macmillan Company, 2013), s. 61; Nurgün Oktik, “Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örne i”, *Mu la Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15 (Güz 2005), s. 129.

²⁹⁴ Bulut, *Ön. ver.*, s. 47; Avyarov, *Ön. ver.*, s. 144.

²⁹⁵ Wigram, *Ön. ver.*, s. 61.

²⁹⁶ Sami Kılıç, “Yezidilik ve Yezidilikte Harrani zleri”, *Turkish Studies*, Cilt-Sayı: 6-3 (Yaz 2011), s. 288; Muammer Ulutürk, “Etno-Dinsel Bir Topluluk Olan Ezidilerin Batman ve Çevresindeki Son Yerle im Yerleri ve Nüfusları Üzerine”, *Turkish Studies*, Cilt-Sayı: 8-5 (Bahar 2013), s. 843.

²⁹⁷ *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı* (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 129.

²⁹⁸ Orhan Türkdoğan, *Do u ve Güneydo u Kabile-A ilet Yapısı* (stanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2005), s. 476.

²⁹⁹ Oktik, *Ön. ver.*, s. 128; Yezidi ismini kayna ı için ayrıca bkz. Kılıç, Sami, Yaz 2011, *Ön. ver.*, s. 288.

³⁰⁰ Ulutürk, *Ön. ver.*, s. 843.

Yezidiler, en eski zamanlardan beri tam bir izolasyon içinde yaşamırlardır.³⁰¹ Yezidiler, Kürtçe konu malarına ve öteki bütün görenek ve giyini leri Kürtlerinkine benzemesine kar ın inanç farklılı ından dolayı toplumla uyum amamı lar ve topluma yabancı kalmırlardır. Çevre ko ullarına oranla çok daha ilkel bir hayat ya ayan Yezidilerin gerek çevreyle gerekse devletle olan resmi ili kileri son derece sınırlıdır.³⁰²

Yezidilik, birçok din ve kültürün birle imi özelliklerini göstermektedir. Üçüncü heterodoks mezhep, yanlış ve küfür olarak “eytana tapanlar”³⁰³ olarak tanıtilan Yezidiler kendi içlerine kapanmı , de i ime kapalı bir topluluk olarak tanınmı olmalarına ra men Kürtlerin ço unlukta ya adı ı alanlarda Kürt a iretleri içinde yer almırlardır.³⁰⁴

Zaman ve mekan ile sınırlı olmayan, bütün her eyi yaratan bir tek Tanrı inancına sahip olan Yezidiler, yanlış olarak eytana tapanlar olarak isimlendirilmilerdir. Bunun sebebi, Yezidilerin inançlarında Allah tarafından affedilen “yeryüzüne inmi melek” “Melek Tavus” kültürünün önemli bir yer tutmasıdır. Bu durum Yezidilerin kelime-i ahadetlerinde, “La ilahe illallah, Emin Cebrail Habibullah” (Allah’tan ba ka ilah yoktur, Emin Cebrail (Melek Tavus) Allah’ın sevgili mele idir) ekinde yer almaktadır. Yezidi inanç esaslarında melek ve peygamber inançları iç içe bulunmaktadır. Yezidi inancına göre Melek Tavus, hiçbir ey yokken vardır ve Tanrı’nın izniyle Yezidilere yol göstermek için Tanrı’nın katından yeryüzüne insan ekline bürünmü olarak gelir. Bunun yanı sıra Tanrı haftanın her bir gününde ayrı bir melek yaratmı ve bunlar Yezidilikte önemli olan ahsiyetlerle temsil edilmi tir.³⁰⁵

Tavusku u Kralı Yezidilerin eytan için örtmecisidir. Fakat bu eytan ile ilgi kurulmasını gerektirmemektedir. Tavusku u ekindeki görüntüsü, tanrıça Pallas’ın Truva’yı koruyan heykeli gibi Yezidilerin koruyucu heykeli olarak algılanmaktadır. Heykel kırmızı kuma la kaplı bir türbede bulunmaktaydı.³⁰⁶ kincisi “Melek sa”, yani peygamber sa’dır. Tanrı dünyayı “Melek Tavus” aracılı ıyla yaratmı tir ve

³⁰¹ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 130.

³⁰² Be ikçi, 1992b, **Ön. ver.**, s. 512.

³⁰³ Yezidiler, “eytan mukarreb bir melektir” derler. Di er batıl bir itikadları da “eyh Adi bizim namazımızı kılıp orucumuzu tutmu tur. Kıyamet gününde hesapsız cennete dahil eder” demektedirler. Bkz. Çelebi, **Ön. ver.**, s. 690; Karl May, **Vah i Kürdistan çlerinde**, Çeviren: Atilla Dirim (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2013), s. 7.

³⁰⁴ Ulutürk, **Ön. ver.**, s. 843.

³⁰⁵ Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 289.

³⁰⁶ Wigram, **Ön. ver.**, s. 66.

kendisine on bin sene vermi tir. Bu on bin senenin bugüne dek altı bini geçmi tir. Sancak³⁰⁷ ismi verilen bronzdan yapılmı bir tavus ku u heykelci i Melek Tavus'u temsil eder ve buna tapılırdı.³⁰⁸

Yezidi papazların sorumlulu unda yedi adet heykel bulunuyordu. Bunlardan biri eyh Adi tapına ındaydı. Di erleri ise imanlı, sadık ve tapına a onda bir oranında vergi veren köylerde dola tırılmaktaydı fakat heykellerin gezdirilmesi Yezidiler için tehlikeliydi. Kürtler Yezidilere saldırarak bu heykelleri almaya çalı ıyorlardı. Muhtemelen bu heykellerin bir tanesi de ngiltere'de British Museum'da bulunmaktaydı. Kürtler 1892 yılında tapına ı ya maladı ında heykeli kaçırdıklarını iddia etmi lerdi. Papazlar ise asıl heykelin gizli bir yerde saklandı nı Kürtlerin ise bunun bir kopyasını kaçırdıklarını ileri sürüyorlardı.³⁰⁹

Yezidili in kurucusu Adi b. Müsafir, am'ın Baalbek nahiyesinin Beytifar köyünde³¹⁰ 1072 yılında do mu ve 1162 yılında Sincar'da ölmü tür. Adi b. Müsafir, ailesinden dolayı Adeviye ve Sohbetiye tarikatlarıyla anılmakta ve büyük bir mutasavvıf ve din bilginidir. Tasavvuf kaynaklarında adına özellikle Ebu'l Vefa Hulvani, Ahmet Rufai ve Abdülkadir Geylani gibi dönemin büyük mutasavvıflarının menakıbnamelerinde rastlamak mümkündür. Kendisi, adı geçen mutasavvıflarla görü mü , onların sohbetlerinde bulunmu , kendileriyle dostluk kurmu ve güvenlerini kazanmı tır.³¹¹

Adi, Hakkari'de, Lale 'te (Çukurca Çayırılı bölgesinde), bir Hıristiyan manastırının yıkıntılarına yerle ti. Nefsine hakim olu u, yoksunluk içinde ya ayı ı ve mucizeleriyle bütün o eyalette kendisine tam bir nüfuz sa ladı.³¹²

Bu tanınmı lı na ra men Adi b. Müsafir'in vefatından sonra kendisi ve Yezidilik tarihi adeta belirsizle mektedir. Çok sınırlı kaynaklarda özellikle Selçuklular döneminde Nurettin Zengi'nin komutanı Bedrettin Lü'lü döneminde kabrinin yakılıp yıkılmasından söz edilmektedir.³¹³

Ölümünden sonra vasiyeti gere i yerine ye eni Ebu'l-Berakat b. Sahr seçilmi , takipçileri de Adeviler (Adevilik) olarak anılmaya ba lamı tır. Adevili in antik inançlarla sentezlenmesi, eyh Adi'nin torunu Hasan b. Adi döneminde

³⁰⁷ Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 290.

³⁰⁸ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 131.

³⁰⁹ Wigam, **Ön. ver.**, s. 66.

³¹⁰ Türkdo an, **Ön. ver.**, s. 483.

³¹¹ Ta m, **Ön. ver.**, s. 17; Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 287.

³¹² Nikitine, **Ön. ver.**, s. 411.

³¹³ Ta m, **Ön. ver.**, s. 18.

olmu tur. Mo olların bölgeyi istilasından sonra XIII. ve XIV. yüzyılda bölgedeki otorite bo lu undan yararlanan Yezidilik faaliyeti Musul, Hakkari, Botan çayı yöresi, Cizre, Nusaybin, Mardin, Van ve Urmiye'deki a iretler arasında kök salmı tir.³¹⁴

Yezidili in Kitab-ı Cilve (Vahiy/Tecelli Kitabı) ve Mushaf-ı Re (Kara Kitap)³¹⁵ isimli asılları Kürtçe olan iki kutsal kitabı vardır. eyh Adi b. Müsafır'e Melek Tavus tarafından vahyedildi ine inanılan Kitab-ı Cilve sekiz sayfa ve 109 satır; evrenin yaratılı mın anlatıldı ı Mushaf-ı Re ise 12 sayfa 152 satırdır. Yezidili in inanç esasları arasında ahrete inanmanın yanı sıra tenasüh inancı da yer almaktadır. Tenasüh inancı Kitab-ı Cilve'de öyle izah edilmektedir: “*E er istersem öldürdü üm kimseyi, ruhların tenasühü yolu ile bu dünyaya bir, iki veya üç defa gönderirim*”. Buradan hareketle, Yezidilerin ahret inancını farklı yorumladıklarını söylemek mümkündür.³¹⁶

Günlük olarak yaptıkları ibadetleri bulunmaktadır. Güne do arken ve batarken olmak üzere günde iki kez yapılır. Aralık ayının ilk Salı, Çar amba ve Per embe günlerinde oruç tutulur. Oruç, sabahtan ak ama kadar hiçbir ey yememek, içmemek ve cinsel ili kide bulunmamaktan ibarettir. Din adamları ise yazın ve kı ın olmak üzere seksen gün oruç tutarlar.³¹⁷ Hac için Ekim ayının ilk haftasında Adi b. Müsafır'in kabrinin bulundu u Lale 'e gidilir.³¹⁸

ran ve Mezopotamya'da³¹⁹ ya amı ve ya ayan dinlerin izlerinin ve tesirinin görüldü ü Yezidilik, hem ismi hem de tarihi açısından günümüze kadar tartışıl gelmi tir.³²⁰

Yezidilik inancı bazı hususlarda Hıristiyanlık ve Müslümanlıktan da esinlenmi tir. Bugün bile tam olarak nasıl olu tu u, ilk olarak tarihin hangi döneminde ortaya çıktı ı tartışılmaktadır.³²¹

³¹⁴ Ulutürk, **Ön. ver.**, s. 843.

³¹⁵ Layard, **Ön. ver.**, s. 14; Mehmed Uzun, **Dicle'nin Sürgünleri**, Çeviren: Muhsin Kızılkaya (stanbul: Kaya Matbaacılık, 2003), s. 56.

³¹⁶ Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 289.

³¹⁷ **Ayn.** s. 290.

³¹⁸ Ta ın, **Ön. ver.**, s. 22; Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 290'da Hac vakti için 15-20 Eylül tarihi verilmektedir.

³¹⁹ Mezopotamya, Yunanca da “ ki nehir arası” anlamına gelmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen “Naharina” ismini vermi lerdı. slami devirlerde ise Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye “ada” manasına gelen “cezire” denilmi tir. Bkz. Ekrem Memi , “Eskiça da Irak-Anadolu li kileri”, **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi kinci Orta Do u Semineri Bildirileri II** (Elazı : Fırat Üniversitesi Basımevi, 2006), s. 418.

³²⁰ Ta ın, **Ön. ver.**, s. 17.

³²¹ Tan, **Ön. ver.**, s. 41; Yezidilik, Mani eizm ve Zerdü tlükle büyük benzerlik gösterir.

Yezidiler, kendilerini Müslüman olarak tanımlamamaktadırlar.³²² Kürtlerle soyda tır,³²³ ama dinleri ve dünyaya kapalı ya amalarıyla apayrı bir topluluk olu tururlar.³²⁴ Türkiye’de ço unlukla Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Hakkari taraflarında ya amaktadırlar.³²⁵

nançlarına göre Yezidi olunmaz, Yezidi do ulur. Bu nedenle Yezidili i yaymak gibi bir kaygı ve çabaları yoktur ve aynı zamanda yabancı ırkların aralarına karı ması gibi bir durum da yoktur. Ba ka inançlara sahip ki ilerle karı ık evlilik yapma imkanı hiç yoktur, hatta birbirinden çok kesin hatlarla ayrılmı de i ik kastlar arasında bile evlilik imkanı yoktur. Bu dini kastlar unlardır: eyhler, Pirlere, Fakirler, Kawallar, Koçerler, Müritler ve eyh Adi mezarının hizmetçileridir. Karısını özgürce seçme hakkı sadece Emir’e aittir ve Emir’in birden fazla karısı olabilir.³²⁶

Yezidiler, sadece Kürtçe konu urlar, ba ka lisanları yoktur.³²⁷ Bazı dini kitapları Arapça yazılmı olmakla birlikte, ba lıca duasının Kürtçe okundu u hususuna da dikkat etmek gerekir. eyh tarafından okunan vaftiz duası Kürtçedir, dini arkılar Kürtçedir ve inançlarına göre, tanrı Kürtçe konu ur.

çinde buldukları artlar itibariyle garip olan Yezidi halkının kökeni Kürtlerinkinden bile çok daha belirsizdir. Yezidilerin kendileri, dünyanın bütün di er halklarından daha eski bir kökene sahip olduklarını söylemektedirler. Kutsal din kitaplarının Arapça yazılmı olması gerçe ine dayanarak Yezidilerin Arap kökenli oldu u, sonradan Kürtle ti i ekinde bir görü te olu turulmu tur. Ama hiçbir kanıt yoktur. Aksine, eldeki her ey böyle bir iddiayı çürütmektedir, çünkü Arap dili yazı yoluyla ö renilebilir, oysa Kürtçe bugüne dek hiçbir zaman bir yazı dili olmamı tır. Üstelik sadece küçük bir rahipler grubu Arapça bilmekte ve okumaktadır. Arapça sadece teolojik bir dildir, duaların dili de ildir.³²⁸

Yezidilerin durumları her zaman zor olmu tur. eytan adını telaffuz etmeleri, hatta duymaları ve hatta hatta bu kelimenin hecelerini söylemeleri ve mavi renk

³²² Kılıç, Sami, Yaz 2011, **Ön. ver.**, s. 288.

³²³ Oktik, **Ön. ver.**, s. 129.

³²⁴ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 153; Bulut, **Ön. ver.**, s. 47.

³²⁵ Oktik, **Ön. ver.**, s. 129.

³²⁶ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 130; Oktik, **Ön. ver.**, s. 129.

³²⁷ Bruinessen, **Ön. ver.**, s. 45.

³²⁸ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 129; 1880’lerde Kürdistan’a giden pek çok Batılı, Yezidilerin kutsal kitaplarının ilk versiyonlarının Arapça basımlarını ortaya çıkardılar. Fakat 1911’de Carmelite Papazı Anastase Marie, Yezidilerin kutsal kitaplarının orijinal Kürtçe versiyonlarını buldu unu duyurdu. Bkz. Shahab Valı, “Yarsan ve Yezidi Kürtlerin Yazılı Edebiyatı”, **Kürt Tarihi**, Sayı: 11 (ubat-Mart 2014), s. 34.

giymeleri yasaklanmı tı. Bu özellikler ve dinlerinin içerdiği gizli tapınmalar askerlik hizmetleri açısından birçok zorluklar yaratmı tı. Rusya'da, bir dönem askerlikten muaf tutulan Yezidiler Türkiye'de ise askerlikten muaf de ildiler.³²⁹

XIX. yüzyılda Hakkari sanca ına ba lı on dört köyde ve Musul civarında ya ayan ve 1892 yılına kadar askere alınmayan ve nüfus sayımları yapılmayan Yezidiler Hamidiye alaylarının kurulu unda yer almak istemi ti. Fakat bu iste in Dördüncü Ordu Humayunu tarafından 25 Mart 1892 tarihinde yayınlanan tezkereyle kabul olmadı ı beyan edildi. Yezidilerin kendi hallerine bırakılması da bir takım sorunlar yarataca ı dü ünüldü ünden yedek asker olarak yazılmaları uygun bulundu.³³⁰

1892 yılında Musul'a iyimser ve yenilikçi biri olan Osman Bey vali olarak atandı. Osman Bey bu bölgeyi düzene sokmak için reform hareketlerinde bulunmaya ba ladı. Üç eyi uygulamaya çalı tı. Birincisi, Arapların göçebe hayatını iyile tirmek, ikincisi, Kürtlerin vergilerini ödemelerini sa lamak, üçüncüsü ise Yezidileri bo ve batıl inançlarını terk etmeleri yönünde ikna etmekte.³³¹

Ölüm tehdidi haricinde Yezidilerin çok azı dinlerinden tövbe ederek vazgeçmi lerdı. 1892 yılında Kürtler Yezidi köylerine saldırarak katliamda bulundular. 1892 yılındaki katliamı di er yıllardaki i kence ve eziyetler izledi. Elli yıldan az bir süre öncesinde de Yezidiler Kürtler tarafından köylerinden sürüldü. Rewanduz bölgesindeki beyler Yezidileri öldürmek için olanca güçleriyle saldırdılar. Musul'a sı ınmak için kaçan Yezidiler Dicle Nehri'nin kendilerine engel olmasıyla kaçmayı ba aramadılar ve binlercesi katledildi.³³²

Kürtler, a ilet sava larında, Yezidileri ya öldürüyor ya da köle yapıyorlardı.³³³ Kadınlar tutsak edildi. Erkekleri ise i kence gördü. Yezidi öldürmek Müslüman Kürtler tarafından dinen caiz olarak görülüyordu. XIX. yüzyılda hemen

³²⁹ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 131; **BOA**, MF. MKT. Dosya No: 145, Gömlek Sıra No: 101; 22 Zilhicce 1309/ 18 Temmuz 1892 tarihli tahriratta Hakkari sanca ına tabi on dört köyde ve Musul cihetinde bulunan Yezidi taifesinin tedricen askerli e alı tırılmaları için Yaver Ekrem Pa a ile Erkan-ı Harbiye Feriki saadetlü akir Pa alar tarafından takdim olunan arzda Dersim sanca ında bazı mekatiblerin açılmasının gerekli oldu u ve bunun için yapılacak masrafin ne kadar olaca ı yönünde ara tırmaların yapıldıktan sonra karar verilece i yönünde bilgi bulunmaktadır.

³³⁰ **BOA**, Y. EE. Dosya No: 139, Gömlek Sıra No: 15.

³³¹ Wigram, **Ön. ver.**, s. 67.

³³² **Ayn.** s. 69.

³³³ Nikitine, **Ön. ver.**, s. 409.

hemen 500 köyde 150.000 Yezidi ya ıyordu. Yezidi köyleri kendilerini çeviren Kürt ve Hıristiyan köylerinden ayırt edilebiliyordu.³³⁴

1.5. YAHUD LER

ran'ın bir kısmı, Kuzey Irak, Ermenistan, Suriye ve Türkiye'nin do usunda Yahudi topluluklarına rastlanılmaktaydı. Bunlara Kürdistan Yahudileri de denilmekteydi.³³⁵ M.Ö. VI. yüzyılda Babilli bir fatih Yahudilerin ibadet merkezini, Kudüs'teki büyük tapına ı yıkarak pek çok Yahudi'yi Mezopotamya'ya sürdü.³³⁶ Bu srailo ulları bir Do u Aram diyalektiyle, yani Asur-Kalde Hıristiyanlarının konutları dialektle konuşmaktaydılar. Giyim konusunda Kürtlerden pek az farklılık gösterirlerdi. Ticaret ve küçük zanaat i lerinde nam salmı lardı.³³⁷

Yahudiler, di er gayrimüslim gruplarla birlikte Osmanlı yönetiminde yüzyıllarca huzur içinde ya adılar.³³⁸ 1835 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen³³⁹ Osmanlı Yahudileri di er cemaatlerden farklı olarak kendilerine tanınan geni hürriyet ve imtiyazlardan memnun oldular ve bunlardan sessizce yararlandılar. Di er topluluklar Avrupa devletlerince ba ımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken Yahudiler dinsel bir grup olarak ya amayı sürdürdüler. Tanzimat döneminde reformlar sonrası kurulan eyalet ve liva meclislerine Yahudi temsilcileri de alındı.³⁴⁰

³³⁴ Wigram, **Ön. ver.**, s. 66.

³³⁵ Yusuf Acar, **Yahudili in Gizli Tarihi** (stanbul: Nokta Kitap, Basım Yılı Yok), s. 216.

³³⁶ Roberts, **Ön. ver.**, s. 88; Çı , **Ön. ver.**, s. 690; Nedim pek ve Bayram Kodaman, "Yahudilerin Filistin'e Yerle tirilmeleriyle lgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", **Belleten**, Cilt-Sayı: LVII-219 (A ustos 1993), s. 565; Nebukadnezzar'ın hüküm sürdü ü Babil mparatorlu u'nun, M.Ö. 598 ve M.Ö. 587 yıllarında Yahuda Krallı ını i gal etmesi sonucu Kudüs'teki Süleyman mabedi yıkılı ve Yahudiler Babil'e sürgün edilmi lerdir. Bkz. Mustafa Yi ito lu, "Babil Esaretinden Miladi lk Yıllara Yahudiler", **Tarih Bilinci: Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı: 13-14 (Yayın Tarihi Yok), s. 229.

³³⁷ Nikitine, **Ön. ver.**, s. 406.

³³⁸ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi li kilerine Genel Bir Bakı ", **Belleten**, Cilt-Sayı: LVII-219 (A ustos 1993), s. 541; Salahi R. Sonyel, "Osmanlı mparatorlu u'na Yapılan lk Musevi Göçlerinin Be yüzüncü Yıldönümü", **Belleten**, Cilt-Sayı: LVI-215 (Nisan 1992), s. 203; Mustafa Emil Elove, "Türkiye'de Din imtiyazları", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1 (1953), 315; Nuh Arslanta , "Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Genç Akademisyenler İlahiyat Ara tırmaları Sempozyumu** (stanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), s. 723.

³³⁹ Seyfeli, **Ön. ver.**, s. 132.

³⁴⁰ Bozkurt, **Ön. ver.**, s. 544; Yahudiler kendilerine tanınan imtiyazlardan Milli Mücadele döneminde de faydalandılar. Yahudiler di er gayrimüslimler gibi askerlikten muaf tutulmu lardır. Bkz. **stiklal Harbi Gazetesi**, "Musevilerin de Askerlik Yapmamaları Kararla tı", 13 A ustos 1919, s. 2; Misyonerler Anadolu'da ilk önce Yahudilere yönelik Protestanla tırma faaliyetlerinde bulunmu olmalarına ra men Yahudilerin Osmanlı devlet düzeninde ibadet ve geleneklerini uygulama yönünden dini bir bütünlük arz etmesi misyonerlerin Yahudiler üzerindeki çalı malarını ba arısızlıkla

XIX. yüzyılda Hakkari sancaının toplam nüfusu yaklaşık olarak 300.000 kişiden oluşuyordu. Bu nüfusun 4.000'i Yahudilerden müteekkildi ve Hakkari bölgesindeki dağlarda köylerde yaşıyordu.³⁴¹

1868 yılında Van sancaına tabi Bakale kazasında yaşayan Yahudilere Müslüman ahalî ve buradaki hükümet çalışanlarınınca kötü muamele yapılıyordu. Bu olayların araştırılması için idare tarafından tetkik komisyonu oluşturuldu. Bakale'de yaşayan ve topraksız olan Yahudilere devlet tarafından karlıksız olarak toprak dağıtıldı ve Hakkari tapusu tarafından kayıt altına alındı.³⁴²

Hakkari sancaının merkez idaresi olan Bakale'de yaşayan Hahamba 12 Nisan 1880 tarihinde dördüncü meclisi anından bir nişan ile taltif edildi.³⁴³

Museviler Hakkari mıntıkasında Albak (Bakale) kazası ile Gever (Yüksekova) kazası arasında yaşamaktadırlar. Hakkari'nin 20 kilometre kadar güneyinde ve Çukurca'ya çok yakın olan madiye kazasında Museviler iskan edildiler. 1899 tarihinde Bakale kazasında 150 hane, Kalanis köyünde 12 hane nüfuslu Yahudi vardı. Burada her türlü ticaretle ve sanayiyle uğraşıyorlardı. Gever kazasında ise 3 hane Yahudiydi. Van civarında Yahudilerin yerleşim yeri olmadığı bir köy dahi yoktu.³⁴⁴

Cumhuriyet devrinin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında Hakkari vilayetinde 43 erkek, 31 kadın olmak üzere 74 Musevi mevcuttu.³⁴⁵ Bu Yahudiler Gever'de Dize³⁴⁶ ve Yahudi mahallesinde yaşıyorlardı. 1931 yılında resmi izin almadan İran tabiiyetine geçen Gever kazası Yahudi mahallesinin 47 numaralı hanesi üzerine kayıtlı Musevi cemaatinden 1874 doğumlu İbrahim oğlu Askerin 1312 numaralı Vatandaşlık Kanununun 9'uncu maddesine göre ve Dahiliye Vekaletinin 11 Mart 1931 tarih ve 4367/194 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 18 Mart 1931 tarihli toplantısında aldığı karar üzerine vatandaşlıktan çıkarıldı.³⁴⁷

sonuçlandırmıştır. Bkz. Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 50-2 (2009), s. 154.

³⁴¹ Mangaltepe, **Ön. ver.**, s. 339.

³⁴² BOA, HR. SYS. Dosya No: 81, Gömlek Sıra No: 51, s. 2.

³⁴³ BOA, . DH. Dosya No: 811, Gömlek Sıra No: 65521.

³⁴⁴ **1330 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1310/1892), s. 175; Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 303.

³⁴⁵ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: istatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. LIII.

³⁴⁶ **T.C. Resmi Gazete**, 17.9.1952, s. 4500.

³⁴⁷ **T.C. Resmi Gazete**, 14.5.1931, s. 465.

1945 genel nüfus sayımında ise 34 Yahudi ya amaktaydı. Bir önceki sayıma göre nüfusları azalmı tı. Bunun sebebi göç olabilir. Nüfusun 21'i erkek, 13'ü kadındı. Erkek olan Yahudilerin 8'i sanayi ve küçük sanatlarla u ra maktaydı. 13'ü ise mesleksiz grubundandı.³⁴⁸

Hakkari'de bulunan son Yahudi grubu 1948'de srail Devleti'nin kurulmasından sonra srail'e göç etti.³⁴⁹ Yahudilerin büyük bir ço unlu unun srail'e göç etmi oldu u ve Hakkari'de hiç Yahudi vatanda mın kalmadı ı resmi kayıtlarda olmakla birlikte Hakkari vilayetinde halen sayıları az da olsa Müslüman ve Kürt olan Yahudilerin bulundu u Hakkarililer tarafından dile getirilmektedir.

³⁴⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 9.

³⁴⁹ Tan, **Ön. ver.**, s. 31; Dursun, **Ön. ver.**, s. 1246.

2. BÖLÜM: HAKKAR V LAYET N N MÜLK DAR YAPISI VE S YAS HAYATI

2.1. V LAYET N MÜLK DAR YAPISI

2.1.1. Tanzimat Öncesi dari Yapılanma

Osmanlı idari te kilatının esasını ve temel birimini sancak olu turmakta idi.³⁵⁰ Osmanlı ta ra te kilatında eyaletler sancaklardan, sancaklar kazalardan, kazalar nahiye ve köylerden meydana gelmektedir.³⁵¹ mparatorlukta, devletin vergi hasılatını belirlemek ve asker temin etmek amacıyla yaptırılan sayımlarda birim olarak sancak esas alınmı tı. mparatorlu un idaresiyle ilgili bütün yazı malarda da sancak idaresi esas olarak kabul edilmi ti.³⁵²

Sancaklar; Klasik Osmanlı sancakları, Ekrad sancakları ve Hükümet sancakları olmak üzere üç ba lık altında toplanmaktadır.

Klasik Osmanlı Sancakları; Sancakbeyi do rudan merkez tarafından tayin edilmekte ve gerek görüldü ünde derhal görevinden alınabilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir ayrıcalı a sahip de ildir. Bu tür sancaklar genellikle a ilet yapısının kuvvetli olmadı ı veya belirli bir a iletin ço unlukla sahip olmadı ı yerlerde meydana gelmi tir. Özellikle ehirle menin, yerle ik hayatın ve ziraat hayatının hakim oldu u bölgelerde bu sancakların bulundu unu görüyoruz.³⁵³

Ekrad (Kürtler) Sancakları; Bu sancakların idaresi genellikle bölgeye eskiden beri egemen olan erk sahibi, eski yerel beylere ve hanedanlara mülkiyet yoluyla “Yurtluk ve Ocaklık” olarak verilmi tir. Buna neden, önce bu eski beylerin fetih zamanında yani Malazgirt zaferinden sonra Osmanlı’ya verdikleri hizmetleri ve itaatleri, sonra bölgenin özellikleridir. Bu ekilde sanca a sahip olan beyler ço unlukla ölünceye kadar Sancakbeyli ini yürütmekte ve ölümü halinde kural olarak o lu veya akrabalarından biri yerini almaktadır. Ancak, ihanetleri halinde

³⁵⁰ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 15.

³⁵¹ Abdulkadiro lu, vd, **Ön. ver.**, s. 106; Kılıç, Orhan, 1999, **Ön. ver.**, s. 119.

³⁵² Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 10 (1999), s. 119.

³⁵³ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 18.

sancakbeyi stanbul tarafından derhal de i tirilebilmekte ve yerine yine o lu veya hanedandan birisini tayin edebilmektedir.

Bu “Ekrad” sancaklar da birer tahrir defterine sahipti. Yani, klasik Osmanlı sancaklarında oldu u gibi bunların gelirleri de “tahrir-i defter” olunmakta, padi ah ve Sancakbeyi hasları çıktıktan sonra, geri kalan hasılat zeamet ve tımar sahiplerine da ıtılmaktadır. Sefer zamanında Sancakbeyi askerleriyle birlikte Beylerbeyi’nin hizmetine girmekle yükümlüdür. Yine bu tür sancaklara merkezden kadı tayin edilmektedir. Bu kadılar mali ve hukuki konularda bazı yetkilere sahipti.³⁵⁴

Hükümet Sancakları; Bu hükümet sancakları da Ekrad sancaklarında oldu u gibi fetih zamanında sahiplerine hizmet ve itaatleri kar ılı nda mülk olarak verilmi tir. Yine, aynı ekilde ocaklık yoluyla mülkiyet ekinde kullanılmaktadır. Sancakbeylerinin en önemli özellikleri “mefruz-ül kalem” ve “maktu-ül kadem” olduklarından yoklama i lemine tabi tutulmamı olmalarıdır.³⁵⁵ Yoklama yapılmadı ndan tımar sistemi de bu sancaklarda uygulanmamı ,³⁵⁶ dolayısıyla Osmanlı beyleri ve amirlerinden de kimse bu bölgelere gelmemi tir. Hükümet sancaklarında yine sancak beyleri ölümü ve ihaneti halinde, yerine evlatlarından veya akrabalarından biri tayin edilmek artıyla de i tirilebilmektedir. Soy tükenmedikçe dı tan bir kimse atanamazdı.

Hükümet sanca ı kullanım hakkı olan Beyler sancak dahilinde vergileri bizzat toplama hakkına sahip oldukları gibi, yargı yetkilerini de üzerlerinde bulunduruyorlardı. Bu ayrıcalıklı durumuna ra men hükümet sancakları da sefer zamanında kuvvetleriyle birlikte Beylerbeyi’nin emrine girmek mecburiyetindeydiler.³⁵⁷

Hükümetler, eyaletlerin bir alt birimi oldu u için idari bakımdan sancaklarla e de er olarak nitelendirilmekteydiler. Ancak yönetimlerinin hakim olarak adlandırılan mahalli bir bey ile temsil edilmesi sebebiyle liva veya sancak tabiri kullanılmadan ifade edilmekteydiler. Yurtluk-ocaklık sancaklar da belli bir ailenin idaresine verilmekle beraber, liva veya sancak olarak ifade edilmekte ancak Sancak Tevcih Defterleri’nde ocaklık oldukları özellikle vurgulanmaktaydı. Yurtluk-ocaklık

³⁵⁴ Aym. s. 19.

³⁵⁵ Aym. s. 20.

³⁵⁶ Mustafa Sönmez, **Do u Anadolu’nun Hikayesi** (Ankara: Arkada Yayınevi, 1992), s. 79.

³⁵⁷ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 21.

ve hükümetler arasındaki en belirgin fark, hükümetler de tahrir yapılmaması buna karşılık yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılmasıydı.³⁵⁸

Osmanlı Devleti hakimiyeti altına aldığı yerlerde, idari sistemde mutlak bir merkezîyetçilik yerine,³⁵⁹ pragmatik davranarak ve ihtiyaca göre Osmanlı idaresinin prensiplerine riayet edilerek her bölgenin yerel, coğrafi ve tarihi özelliklerine göre farklı örgütlenmeye gidilmiştir. Hatta bu farklılık veya çeşitlilik sadece aynı eyalete bağlı sancaklar arasında değil, bazen aynı sancağa bağlı kaza, nahiyeler ve cemaatler içinde söz konusu olabiliyordu. Bu yüzden her sancak için olduğu gibi farklı bazı nahiyeler ve cemaatler için de kanunnameler düzenlendi. Bu farklılıklardan ötürü, bazı sancaklar özelliklerine göre değişik statülere bağlanmıştır. Farklı statülerin belirlenmesinde bölgenin fiziki yapısı, ağırlıkların nüfusu ve dağılımı, Osmanlı önceki idari, siyasi ve toplumsal durumu önemli rol oynamıştır.³⁶⁰

XVI. yüzyılın başlarında İran'da yükselen Safevî'lerle karşı koyma arayışındaki Yavuz Sultan Selim, Kürt beyliklerini tanıdığını beyan etmiş ve 16 beyliğe kendi sikkelerini bastırma, Cuma namazlarında kendi adlarına hutbe okutma olanağı tanımıştır. Van, Bitlis, Diyarbakır sancaklarındaki Kürt beyliklerine tanınan özerklik ve karşılık istenen, devlete karşı ayaklanmalarını, İstanbul'un onayı olmadan sınırlarını genişletmemeleriydi.³⁶¹

1534 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Hakkari ve çevresinde kısa bir süre sonra yeniden Safevî ağırlığı görülmeye başlanmıştır fakat 1548 yılında Hakkari Bey'i Seyit Mehmet Bey Osmanlıların Van fethi sırasında boyun eğmiş olup kendisine Hakkari (Ertulu), Pinyani (Beytülbap-Vastan) sancakları verildi ve böylelikle Hakkari de Osmanlı idaresi tam olarak sağlanmıştır.³⁶² Bu süreçte Hakkari Beyleri, Van eyaletine bağlı olarak "hükümet" statüsü altında yöreyi idare ettiler.³⁶³

Fethini müteakip Osmanlı idaresine dahil edilen Van, "eyalet" statüsü kazanmış olup 1568-1574 yıllarında liva tabir edilen 12 sancağa sahipti. İran sınırında olması bakımından hem ordunun hareket noktası hem de önemli merkez olan Van'ın idari yapısı bu savaşlar sebebiyle sık sık değişimlere uğramış, fethedilen yerlerin bir kısmı buraya dahil edilmiştir. Nitekim daha önce 12 olan sancak sayısı,

³⁵⁸ Kılıç, Orhan, 2002 **Ön. ver.**, s. 704.

³⁵⁹ Kılıç, Orhan, 1999, **Ön. ver.**, s. 119.

³⁶⁰ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 16.

³⁶¹ Tori, **Ön. ver.**, s. 98.

³⁶² Kılıç, Orhan, 2002, **Ön. ver.**, s. 710.

³⁶³ Mehmet Top, "Hakkari'nin Osmanlı Dönemi Kültürel Mirası ve Emevî (Nehri)", **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri** (Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 47.

1578-1588'de 27'ye yükselmiştir. Bu tarihte Van eyaletine bağlı yeni sancaklar unları: Hizan, Somay, Markavar, Hakkari, Müküs, Rumi, Albak, Selamas, Hoy-ı Küçük, Ustün, Tarun, Zenüs, Bayezid, Gü ercinlik ve Kale-i Pesk'di.³⁶⁴

Yine bu dönemde emdinin beylerine ait oldu u bilinen Stune 1565, 1575 ve 1585 tarihlerinde Van Eyaletine ba lı bir sancaktı. Stune dı nda 1575-1585 tarihleri arasında emdinin beylerine ait Mergever ve Tarun isimli iki sancak daha da vardı.³⁶⁵

Van eyaletinin idari yapısındaki de i iklikler XVII. yüzyılda da devam etti. 1609 tarihli Ayn-ı Ali Efendi'nin eserinde, Van'ın sancak sayısı 13 olarak gösterilmekteydi. Bu sancaklar: Van (Pa a sanca ı), Adilcevaz, Erci , Mu , Bargiri, Kargar, Müküs, Kesani, Ispayrıd, A akis, Kotur, Kale-i Bayezid, Berdi ve Ovacık'tı. Daha önce sancak olan Bitlis, bu tarihte hükümet olarak kaydedilmiştir. 1632, 1641 yıllarında bu sancaklara Zırıkı, Sırvi, Ho ab, ıtak, Albak eklenirken Mu , A akis, Bayezid, Berdi ve Ovacık çıkarılmıştı; Bitlis'in hükümet olarak adlandırılan idari yapısı devam ederken Hakkari ve Mahmudi de hükümet statüsüne geçmiştir.³⁶⁶

Tablo 6: Van Eyaletinde dari Yapılanma³⁶⁷

Eyaleti	Kanuni Dönemi		1631-1632 Yılı	
	Sanca ın Adı	Statüsü	Sanca ın Adı	Statüsü
Van	Bitlis	Hükümet	Bitlis	Hükümet
	Hakkari	Hükümet	Hizan	Hükümet
	Mahmudi	Hükümet	Hakkari	Hükümet
	Pinyani i	Hükümet	Mahmudi	Hükümet
			Zediki	Yurtluk-Ocaklık
			ırvi	Yurtluk-Ocaklık
			Müküs	Yurtluk-Ocaklık
			Ho ab	Yurtluk-Ocaklık
			ıtak	Yurtluk-Ocaklık
			Albak	Yurtluk-Ocaklık
			Kotur	Yurtluk-Ocaklık
			Espayrit	Yurtluk-Ocaklık
			Bargiri	Yurtluk-Ocaklık

³⁶⁴ Abdulkadiro lu, vd, **Ön. ver.**, s. 106.

³⁶⁵ Ya ar Kaplan, "Tarihte Hakkari, emdinin, Bahdinin ve Nehri", **Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri** (Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 122.

³⁶⁶ Abdulkadiro lu, vd, **Ön. ver.**, s. 106; Kılıç, Orhan, 1999, **Ön. ver.**, s. 125.

³⁶⁷ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 17; Kılıç, Orhan, 1999, **Ön. ver.**, s. 125.

Tablo 6 incelendi inde, Kanuni döneminde ve sonrasında Hakkari'nin hükümet statüsünde oldu unu görmekteyiz. Dikkat çeken bir husus ise Hakkari'de a ilet olan Pinyani i'nin Kanuni döneminde hükümet statüsünde oldu udur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Do u vilayetlerinin Osmanlı mparatorlu u'na dahil edilmesinden sonraki idari yapıları, imparatorlu un di er bölgelerinden farklı olmu tur. Bir kısım vilayetler, merkezden atanmı valilerin yerine kendilerine Osmanlı unvanları verilmi bölgelerinde etkili Kürt aileleri tarafından yarı özerk bir ekilde yönetiliyordu. Kürt emirliklerinin zamanla güçlenmesi ile birlikte bu durum, merkezce tanınan bazı ailelerin di er aileler üzerindeki nüfuzunu da artırmı tı. Bu emirliklerin özerkliklerinin boyutları farklıydı. Ço unlukla da sözde ba lı buldukları bölge valileri ile olan ili kilerine, mevcut askeri ve ekonomik dengelere göre de i iyordu. Bazı emirlikler daha XVII. yüzyılda merkezin denetimi altına alınmı tı; ne var ki, merkezi yönetim XVIII. yüzyıl boyunca güçten dü tükçe imparatorlu un farklı bölgelerinde ortaya çıkan “ayan”, feodal yapılanmaların benzerleri XIX. yüzyıl ba larında Do u vilayetlerinde de ortaya çıktı. Bunlar arasında en önemlileri; güneyden kuzeye do ru Süleymaniye'yi merkez alan Baban, Revanduz'u merkez alan Soran, madiye'yi merkez alan Behdinan, Çölemerik'i merkez alan Hakkari, Cizre'yi merkez alan Bohtan Emirli i'dir.³⁶⁸

Osmanlı Devleti stratejik dü manı Safevilere kar ı daha çok ran sınırına yakın bölgelerde, Ekrad sanca ı (Yurtluk-Ocaklık) ve hükümet diye adlandırılan bir tür irsi sancak beylikleri olu turmu lardı.³⁶⁹ I. Selim zamanında uygulanmaya konmu olan yurtluk-ocaklık sistemi XIX. yüzyıla gelindi inde Osmanlı Devleti için tamamen i levini yitirmi ti. 1737'de Hükümet-i Hakkari tabiriyle Tahvil Kalemi'nde kayıtlı olan Hakkari Sanca ı, 1827'de yurtluk-ocaklık olarak tanımlanmı sa da 1847'ye kadar hükümet statüsünü devam ettirdi.³⁷⁰

Hakkari'deki müstakil yapılanma ve beylerinin özerk yönetimi XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin bozulması ve yapılan sava larda toprak kaybetmesi, devletin kendisini toparlayabilmesi için de i ik çareler aramasına sebep oldu. Bu çarelerden biri de Do u Anadolu bölgesindeki beylerin

³⁶⁸ Cabir Do an, “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezile me Politikasının Do u Vilayetlerinde Uygulanması”, *Turkish Studies*, Cilt-Sayı: 6-4 (2011), s. 510.

³⁶⁹ Kılıç, Orhan, 1999, *Ön. ver.*, s. 122; Çelebi, *Ön. ver.*, s. 691.

³⁷⁰ Hakkari sanca ı Hakkari beylerine, yaptıkları hizmetlere kar ılık yurtluk-ocaklık olarak verildi. Bkz. *BOA*, rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228; Fazıla Akbal, *1831 Tarihinde Osmanlı mparatorlu u'nda dari Taksimat ve Nüfus* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951), s. 626; Kaplan, *Ön. ver.*, s. 123.

idaresi altındaki toprakları kendi bünyesine katmaktı. Böylelikle vergilendirme sistemini bu bölgelerde oturtarak en azından kötüye giden ekonomisini düzeltebilirdi.

2.1.2. Tanzimat Sonrası İdari Yapılanma

XIX. yüzyıla kadar bölgede a iret reislerinin siyasi etkinlikleri, köylü üstündeki otoriteleri sarsılmadan sürdü. Ancak XIX. yüzyılın ba ında Kürt beyliklerini merkeze daha sıkı bir ba la ba lama yolundaki giri imler, XVI. yüzyıldan beri “olaysız” geçen ili kilerin de bozulmasına neden oldu.

XIX. yüzyılın ba ında devleti merkezile meye zorlayan etkenler iç ve dı geli melerle ilgiliydi. Dı arıda, Sanayi Devrimi'nin yol açtı ı teknik ilerlemelerin sonucunda Batı Avrupa ekonomik ve askeri alanda önemli geli meler gösteriyordu. Yükseli döneminin geride bırakan Osmanlı, ayakta kalabilmek için gücünü toplamak zorundaydı. çeride ise 1808'de imzalanan Sened-i ttifak ile ta radaki ayan, devletten ba ımsız, geni topraklara hükmeden, devlet adına toplanan vergilerden aslan payını alan güç odakları haline gelmi ti.³⁷¹

Padi ah II. Mahmut, Do u vilayetlerindeki ıslahat programlarını gerçekle tirmek amacıyla Sivas valili ine Re it Pa a'yı atadı. Re it Pa a Rumeli'de oldu u zaman Arnavutluk'un ıslahına çalı mı ve buradaki asilere kar ı sert tutumuyla öhret kazanmı tı. Pa a'ya verilen görev bölgeyi ıslah ederek burada devlete ba ımlı olmayan unsurları denetim altına almaktı. Bunun için oldukça geni yetkilerle donatılmı tı. Sivas'tan Van'a, Hakkari'nin batısından Musul'un kuzeyine kadar uzanan oldukça geni ve bir o kadar sorunlu bölge do rudan Re it Pa a'nın denetimine girmi ti.

Re it Pa a'yı zor bir görev beklemekteydi. Zira bu bölge yüzyıllardır kendi haline bırakılmı gibiydi. Dersim'den Musul'a kadar bölgenin her tarafı ba ına buyruk ya ayan derebeyleri ve a iret reisleri ile doluydu. Bunlar arasında en güçlü olanı Revanduz Beyi Mehmet Pa a'ydı. Cizre, Mardin ve Musul bölgesi de tümüyle onun kontrolü altındaydı.

Re it Pa a'nın Revanduz, Hakkari ve Kuzey Irak'ta Sincar bölgesinde yapmaya çalı tı ı idari düzenlemeler, bölgede 1830'da birçok yeni ve büyük isyanın ba lamasına sebep oldu. Bu isyanlar içinde en önemlileri; Bedirhan Bey, Said Bey, Revanduzlu Kör Mehmet Pa a ve Soran a ireti reisi Mir Muhammed isyanlarıdır.³⁷²

³⁷¹ Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 80; Be ikçi, 1992a, **Ön. ver.**, s. 75.

³⁷² Do an, 2011, **Ön. ver.**, s. 511; Re it Pa a, II. Mahmut'un idari anlamdaki uygulamalarını bu bölgede gerçekle tirmek istedi fakat buradaki beyler uygulamaya ıddetle kar ı çıktı. Revanduz Beyi

Vak'ayı Hayriye diye isimlendirilen Yeniçeri Oca ı'nın kaldırılmasından sonra devlet usul ve idaresinde de i iklikler yapıldı. Eyalet merkezi olan sancaklara birer vali atandı.³⁷³ Hakkari, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Van eyaleti içinde bir sancak durumundaydı ve bu eyalete ba lı bir "hükümet" statüsündeydi.³⁷⁴

Te kilatlanmada yapılan de i iklikle oralandaki mahalli memurları bir merkeze, Babıaliye ba lamak, vaktiyle hükümdarlık haklarına, mültezimlerin temettüatına i tirak eden valileri belirli bir miktar maa lı ve sorumlu memur haline sokmak amacı hedefleniyordu.³⁷⁵

Tanzimat'tan sonra il te kilat ve taksimatında yapılan de i iklikler bugünkü durumun temeli sayılacak mahiyettedir.

Tanzimat'ın 1839 yılında hayata geçirilmesiyle birlikte ba layan merkezile me politikaları sürecinde yurtluk-ocaklık sistemi yeniden düzenlendi. Sultan II. Mahmut merkezi otoriteyi güçlendirmek üzere Kürt emirliklerini tasfiye hareketine giri ti.³⁷⁶ Van ve Hakkari bölgesinin Tanzimat'a dahil olması Botan, Hakkari ve Müküs beylerinin mukavemetinden dolayı 1847 yılına kadar gecikmi ti.³⁷⁷ Yurtluk-ocaklıklara devlet tarafından el konulduktan sonra bu beylere bir miktar maa ba lanmı ve devlete ba ımlı hale getirilmi lerdı. Bölgeden uzakla tırılmayan beylerin buldukları sancaklardan biri olan Hakkari bir süreli ine müdürlükle idare edildi. 1848'de eski Hakkari Beyi yeni Hakkari Müdürü Nurullah Bey isyan etti. Nurullah Bey Osmanlı yetkililerini epey u ra tırsa da yakla ık bir buçuk yıl sonra isyan bastırıldı. Bölgede asayi sa landıktan hemen sonra Diyarbakır eyaleti ile Van, Mu , Hakkari sancakları ve Cizre, Bohtan, Mardin kazaları

Kör Mehmet Pa a idarideki de i ikliklere kar ı çıkanlardandı. Mehmet Pa a babası Mustafa Beyin 1827 yılında ölmesiyle imaretin yönetimine geçti ve ba ımsız bir hükümet kurdu. Bölgedeki egemenli ini peki tirmek isteyen Mehmet Pa a, Hosnav, Suriçi, Erbil, Kuyi, Rayne, Altinköprü bölgelerini de alarak sınırlarını Zikoye (Küçük Zap)'a kadar geni letti. Mehmet Pa a zaman içerisinde egemenli i altındaki bölgede eriat yönetimi kurdu. Bu geli melerden rahatsız olan Osmanlı yönetimi Re it Pa a'yı Mehmet Pa a'nın üzerine gönderdi. Mehmet Pa a kendisine sunulan barı teklifini kabul etti. Mehmet Pa a Halifeye ba lılı ını bildirmek için stanbul'a gitti. Re it Pa a'nın ölümünden sonra hakkında ölüm fermanı çıkarıldı. stanbul'da idam edilmesinden çekinilen Mehmet Pa a Revanduz yolunda Sivas'ta idam edildi. Bkz. Yurtta , **Ön. ver.**, s. 117.

³⁷³ **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 44.

³⁷⁴ **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 206; Tuncel, **Ön. ver.**, s. 204; Akbal, **Ön. ver.**, s. 626.

³⁷⁵ **dare**, Sayı: 141 (Birinci Kanun/Aralık 1939), s. 1303.

³⁷⁶ Kutlay, **Ön. ver.**, s. 7.

³⁷⁷ Sinan Hakan, "19. Yüzyılın İlk Çeyre inden Tanzimat'a Hakkâri Bölgesi Sosyo-Siyasal Geli meleri ve Osmanlı ran Münasebetleri", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valili i Yayınları, 2008), s. 359.

birle tirilerek Aralık 1847’de Kürdistan Eyaleti kuruldu.³⁷⁸ 1856’da Kürdistan Eyaleti’nin sınırları yeniden düzenlendi ve 1864’te Kürdistan Eyaleti, Diyarbakır ve Van vilayetlerine bölünerek son buldu.³⁷⁹

Hakkari bölgesinde 1847 yılında Bedirhan Bey tarafından Nasturilere yönelik gerçeikle tirilen katliamdan sonra Hakkari’nin mülki yapılanması ile ilgili de i iklim e gidilmesi ihtiyacı do du. Hakkari sanca ı Erzurum’a çok uzak olması sebebiyle buraların kontrol altına alınması, Bedirhan Bey’in buradan sökülüp atılması ve buralarda asayin tam olarak sa lanabilmesi için Musul’a ba lanmasının faydalı olaca ı yönünde de erlendirildi. Musul Valisi Tayyar Pa a’nın dirayetli ve i ini çok iyi yapmasının da bunda etkisi vardı.³⁸⁰

Tablo 7: Hakkari Mülki dari Yapılanması³⁸¹

Yıl	Yerle im Yeri	Statüsü	Ba lı Oldu u Yer
1847	Hakkari	Sancak	Kürdistan Eyaleti
1849	Hakkari	Sancak	Diyarbakır Eyaleti
1850	Hakkari	Eyalet	-
1851	Hakkari	Vilayet	Van Sanca ı
1852-1855	Hakkari	Eyalet	-
1861-1862	Hakkari	Vilayet	Van Eyaleti
1864	Hakkari	Eyalet	-
1865	Albak, Çölemerik, Gever, Beytü ebap, Çal-Tiyari, emdinan, Kotur	Kaza	Erzurum Vilayeti

³⁷⁸ Nihat Falay, “19. Yüzyıl Sonlarında Van Gölü Havzası’nın Sosyo-Ekonomik yapısı”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valili i Yayınları, 2008), s. 468; **dare**, Sayı: 141 (Birinci Kanun/Aralık 1939), s. 1331; Yurttta , **Ön. ver.**, s. 125.

³⁷⁹ Kutlay, **Ön. ver.**, s. 35.

³⁸⁰ BOA, rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Sıra No: 10.

³⁸¹ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları** (Ankara: T.C. Ba bakanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü Yayın No: 21, 2006), s. 216; **Van**, 17 Mart 1945, s. 2; **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 48; **dare**, Sayı: 141 (Birinci Kanun/Aralık 1939), s. 1331; **1287 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1287/1870), s. 59; **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 61; **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 64; **1290 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1290/1873), s. 69; **1291 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1291/1874), s.69; **1292 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1292/1875), s. 91-92; **1293 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1293/1876), s. 104-105; **Van**, 6 Sonkanun/Ocak 1945, s. 2; **1299 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1299/1882), s. 51; **1304 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1304/1887), s. 123-186; **1310 Salname-i Vilayet-i Bitlis** (Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1310/1892), s. 97; **1308 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 660-672; **1309 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 688-698; **1310 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 696-706; **1311 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 732-741; **1312 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 750-759; Tevfik Güran, **Osmanlı Devleti’nin İlk statistik Yıllı ı (1897)**, Cilt: 5 (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1997), s. 6; **1317 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir** (Diyarbakır: Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1317/1899), s. 59; **1325 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1325/1907), s. 69; **1330 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1330/1912), s. 73; **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 51; **BCA**, Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 5, Dosya No: 32, Sıra No: 10.

1867	Çölemerik, Albak, Gever, emdinan	Kaza	Erzurum Vilayeti
1870,1871 1872,1873,1874,1875	Çölemerik, Gever	Kaza	Van Sanca ı
1876	Çölemerik, Gever	Kaza	Van Sanca ı
1888,1891- 1899,1903,1906-1918	Hakkari	Sancak	Van Vilayeti

Tablo 7'ye bakıldığında, Hakkari'nin 1850, 1852-1855 ve 1864 yıllarında eyalet oldu unu görmekteyiz. 1865, 1867, 1870-1876 yılları arasında Çölemerik ve Gever kaza olarak yapılandırılmıştır. 1849'dan itibaren ortadan kaldırılan Hakkari ve emdinan beylikleri bu tarihten itibaren yeni tekilatlanmaya başlı olarak merkezden atanan memurlar tarafından yönetilmeye başlandı ve aynı yıl Diyarbakır eyaletine başlı sancak durumuna getirildi.³⁸²

Hakkari'nin gelir durumu da idari yapılanmasının ekillenmesinde önemli rol oynamaktaydı. Hakkari eyaletinin geliri giderlerini karşılamadığından borçları bir hayli artmıştı. 1850 yılında Hakkari eyaletine Van sancağı da ilave edildi için biriken borçların ödenmesine azami çaba sarf ediliyordu fakat çabalar yetersizdi. Borçların Kürdistan eyaletinin mal ve mülkünden karşılanabilmesi için Meclis-i Vela tarafından Anadolu Ordu Hümayun Müdirine, Kürdistan valisine ve Hakkari valisine 4 Ekim 1850 tarihinde bir yazı gönderildi.³⁸³

Geliri düşük olan Hakkari 1851 yılında tekrar vilayet olarak yapılandırıldı ve Van'a başlandı.³⁸⁴ Hakkari 1852'den sonra Van, Mardin ve Cizre ile birlikte Hakkari Eyaleti adı altında yeniden tekilatlandırıldı. 1855 tarihli Devlet Salnamesinde mülki yapılanmada Hakkari eyalet olarak gösterilmekte ve Van liva olarak Hakkari'ye başlıydı.³⁸⁵ 1852 yılından itibaren Hakkari'nin eyalet olarak tekilatlanmasına Yezdanîr'in bölgedeki itaatsiz hareketleri neden olmuştu. Yezdanîr 1853 yılındaki Kırım Savaşı öncesinde bölgedeki Nasturilerin ve Ermenilerin desteğini alarak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandı. 1861-1862 Osmanlı Devlet Salnamesine göre Hakkari ve Musul vilayetleri Van Eyaletine başlı olup³⁸⁶ 1864 yılında Hakkari tekrar

³⁸² Sezen, **Ön. ver.**, s. 216.

³⁸³ BOA, . MVL. Dosya No: 186, Gömlek Sıra No: 5633.

³⁸⁴ Van, 17 Mart 1945, s. 2.

³⁸⁵ **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-Austos 1954), s. 48; Nihat Falay çalışması; Hakkari sancağının Aralık 1949 tarihi itibarıyla eyalet haline getirildiğini belirtmektedir. Nihat Falay'ın çalışması için bkz. Falay, **Ön. ver.**, s. 468; Sezen, **Ön. ver.**, s. 216'da ise Hakkari'nin 1850 yılı itibarıyla eyalet konumuna getirildiğini ve 1855 yılında Van Eyaletine başlı sancak durumunda olduğunu belirtmektedir.

³⁸⁶ **dare**, Sayı: 141 (Birinci Kanun/Aralık 1939), s. 1331.

eyalet olarak tekilatlandırıldı.³⁸⁷ 1867 yılında Van Erzurum'a tabi livaydı. Çölemerik, Albak, Gever, emdinan ise kazalarıydı.³⁸⁸ 1870-1875 tarihleri arasındaki Erzurum Vilayet Salnamelerinde Çölemerik, Gever kazaları Van sancaına, Van sancaınının da Erzurum vilayetine ba lı olarak tekilatlandırıldı nı görmekteyiz.³⁸⁹

1875 ve 1876 yılında Hakkari ve Gever, Erzurum vilayetine ba lı olan Van sancaının kazalarıydı. Beytü ebap ve Çal Çölemerik'in, emdinan, Oramar, Humaro, Gerdi ise Gever'in nahiyeleriydi.³⁹⁰ Van sancaına ba lı olan Çölemerik kısa bir süre vilayet merkezi haline getirilmi ,³⁹¹ daha sonra 23 Aralık 1876'da kabul edilen Kanunu Esasi'de, Hakkari sancak olarak Van vilayetine ba lanmı tı.³⁹²

Musul sancaına tabi olan madiye kazasının sınırları dahilinde bulunan Tiyari, Tuhub, Valto, Baz, Çal ve emsal nahiyeleri madiye kazasına yedi sekiz saat mesafede bulunması nedeniyle zorluklar ya anıyordu. madiye kazasının Musul sancaından ayrılarak Hakkari sancaına ba lanması zorunlu olmu tu. Ve bu durum Hakkari sancaı meclis idaresinde 11 Aralık 1878 tarihinde kabul edildi. Musul sancaına Hakkari sancaından daha yakın olan emdinan nahiyesine ise Musul ve Revanduz a iretlerinden Heriki a ireti ve sair a iretlerin gelerek her türlü zalim ve dü manlıkları yapması nedeniyle burada ya ayan halkın ikayetleri devamlı artıyordu. Bu yüzden emdinan nahiyesinin ise Hakkari'den ziyade Musul sancaına ba lı kalması faydalı görüldü.³⁹³ 1882 yılında Hakkari tekrar Erzurum eyaletine ba lı vilayet haline getirildi.³⁹⁴

³⁸⁷ Sezen, **Ön. ver.**, s. 216.

³⁸⁸ **Van**, 17 Mart 1945, s. 2; 1866 yılında Van Hakkari'nin kazası durumundaydı. Bkz. **BOA**, EV. MH. Dosya No: 01281, Gömlek Sıra No: 11.

³⁸⁹ **1287 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1287/1870), s. 59; **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 61; **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 64; **1290 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1290/1873), s. 69; **1291 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1291/1874), s.69; **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 49.

³⁹⁰ **1292 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1292/1875), s. 91-92; **1293 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1293/1876), s. 104-105; **Van**, 6 Sonkanun/Ocak 1945, s. 2.

³⁹¹ Tuncel, **Ön. ver.**, s. 204; YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1.

³⁹² **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 50.

³⁹³ **BOA**, D. MLK. Dosya No: 2150, Gömlek Sıra No: 47; **BOA**, D. MLK. Dosya No: 1874, Gömlek Sıra No: 2.

³⁹⁴ **1299 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1299/1882), s. 51; 1882 yılında Albak, Çölemerik, Gever, Beytü ebap, Çal ve Tiyari, emdinan kazaları Hakkari'ye ba lıydı. Bkz. **Evkaf Defterleri**, Kod: Ev.d, Defter No: 16257, s. 6.

1887 yılında Hakkari vilayet olup Albak, Gever, Çölemerik'e ba lı Beytü ebap ve Çal kazası, Gever'e ba lı Çeldi aliye ve Süfela kazası, merkez liva Çölemerik, Hakkari merkez vilayeti, Hakkari merkez livasına ba lı Diri nahiyesi, Gever'e ba lı Oramar, Kotur nahiyesi, Norduz kazası Hakkari vilayetine ba lıydı.³⁹⁵ 1888 yılında sancak olan Hakkari³⁹⁶ 11 kaza 49 nahije ve 1555 köyden olu maktaydı³⁹⁷ ve madiye kazası Hakkari sanca ına ba lıydı.³⁹⁸

Tablo 8: 1888 Yılında Hakkari'de dâri Durum³⁹⁹

Kazalar	Nahiyeler	Köyler
Çölemerik	Silehiyan, Berwari, Kiat-tabia	120
Elbak	ikefti, ıvelan, Serelbak, Elnuh, Suvartan, Kenarburç, Masiro, Deviç	180
Gever	Pırxulki, Ildır, Dıri, Bılecın, Malbibı	260
emdinan	Zerza, Gerdi, Herki, Humaro	140
Mahmudi	Merzıki, Milan, Takori, Yezidi, emsiki	91
Nordız	Alan, idan	80
Çal (Çukurca)	Pınyanı , Tuhub, Ertu , A.Tiyar, Y.Tiyar	136
Mamuret'ül-Hamid	Yrian, Akçakale	70
Oramar	Cilo, tazın	32
madiye	Berwari Bala, Berwarijeri, Rekan, Nerwe, Davudiye	366
Beytu ebap	Guli, Sındi, Gewdan, Goyan, Mamxuran, Jirki, Piroсан	80
11 Kaza	49 Nahije	1.555 Köy

Tablo 8'e göre, 1888 yılında madiye Hakkari'ye ba lı olup en fazla köye sahiptir. En az köy ise Oramar nahiyesinde bulunmaktadır. 28 Temmuz 1887 tarihinde Van'da olu ması muhtemel Ermenistan tehdidine kar ı Hakkari vilayeti la vedilerek Van ve Hakkari vilayetleri birle tirildi. Hakkari vilayetinin Gever ve Albak sancakları birle tirilerek iki mutasarrıflık olarak Van'a ba landı.⁴⁰⁰

1891'de Hakkari Sanca ı; Çölemerik, Albak, Gever, emdinan, Mahmudi, Nordiz, Çal, Mamuretül-Hamid, Beytü ebap, Oramar ve madiye kazalarını kapsamaktaydı.⁴⁰¹

³⁹⁵ **1304 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1304/1887), s. 123-186.

³⁹⁶ Sezen, **Ön. ver.**, s. 216.

³⁹⁷ Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** (Paris: 1891), s. 717.

³⁹⁸ **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1413, Gömlek No: 83.

³⁹⁹ Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** (Paris: 1891), s. 717.

⁴⁰⁰ **BOA**, .MMS. Dosya No: 92, Gömlek No: 3885; **BOA**, MV. Dosya No: 23, Gömlek Sıra No: 36.

⁴⁰¹ Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** (Paris: 1891), s. 717.

Tablo 9: 1891 Yılında Hakkari’de Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı⁴⁰²

Dinsel Grup	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman	Türk	20.000	180.000
	Kürt	160.000	
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	112.000
“	Nasturi Reaya	40.000	
“	Nasturi Otonom	52.000	
“	Katolik Keldani	5.000	
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Tablo 9’a göre, nüfusun yarısından fazlasını Müslümanlar oluşturmaktadır. Müslümanlardan sonra nüfusu en fazla olan ise Nasturilerdir.

1891’de Cuinet’e göre dinsel ve etnik nüfusun kazalar arası dağılımı şu şekildeydi.

Tablo 10: Van ve Hakkari’de Kazalar Arası Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı⁴⁰³

Kaza	Müslüman	Ermeni	Nasturi	Keldani	Yahudi	Yezidi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	-	-	-	33.900
emdinan	15.270	-	3.000	-	200	-	18.470
Gever	14.700	1.900	9.000	300	300	-	26.200
Çal	11.930	-	31.960	-	-	-	43.890
Beytü ebap	12.000	-	5.000	1.700	-	-	18.700
Oramar	14.870	-	11.040	-	-	-	25.910
Elbak	28.270	3.000	10.000	-	1.600	-	42.870
Mamuret’ul-Hamid	13.840	3.000	-	-	-	-	16.840
madiye	14.540	-	3.000	3.000	1.900	1.500	23.940
Mahmudi	25.680	2.500	1.000	-	-	2.500	31.680
Nordız	12.000	2.600	3.000	-	-	-	17.600
Toplam	180.000	15.000	92.000	5.000	4.000	4.000	300.000

Tablo 10’a göre, Nasturi nüfus sadece Hakkari’de bulunmaktadır. Ermeni nüfus ise Çölemerik ve Gever’de toplanmaktadır. Cuinet’in verdiği nüfus dağılımında Yahudilerin emdinan, Albak ve Gever’de olduğu görülmektedir. Yezidi nüfusu madiye ve Mahmudi’de kümelenmektedir.

Hakkari sancağının bu dönemdeki idari yapılanmasındaki değişiklikler asayî sorunlarıyla da ilgiliydi. madiye kazasında çoğunlukla Nasturiler iskan etmekteydi.

⁴⁰² Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie* (Paris: 1891), s. 719.

⁴⁰³ *Aynı.* s. 718-759.

madiye kazasının Berwari nahiyesindeki Nasturilerin oturdukları yerlere ve kullandıkları tarlalara Kürtler tarafından saldırılıyordu. Asayişsizlik her defasında meydana gelmesindeki sebeplerden biri ise ulaşım durumunun hiç de iyi olmaması nedeniyle asker sevkiyatının kolay bir şekilde yapılamayışıydı. Buraya posta on on beş günde ancak gelebilmekteydi. Sorunun çözümü için madiye'nin Musul'a bağlanması elzem oldu. Madiye Musul'a 25 saat mesafede idi. Hakkari sancağına ise on iki günlük mesafede bulunmaktaydı. 1891 yılında Devlet Dahiliye Nezaretinin 28 A ustos 1891 tarihli mazbatasında madiye Musul vilayetine bağlandı.⁴⁰⁴

Hakkari, 1892,⁴⁰⁵-1896 yıllarında Van Vilayetine bağlı sancak konumundaydı. Sancak beyi bir diğeri adı ile mutasarrıf tarafından idare ediliyordu.

1892 yılında Hakkari, Merkez, Albak, Gever, emdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamuratel Hamid, Beytül ebap, Oramar, madiye kazalarından müteekkildi. Hakkari sancağına bağlı merkez kazada 3 nahiyeye, 116 köy, Albak kazasında 8 nahiyeye, 154 köy, Gever kazasında 5 nahiyeye, 150 köy, emdinan kazasında 4 nahiyeye, 129 köy, Mahmudi kazasında 5 nahiyeye, 83 köy, Norduz kazasında 2 nahiyeye, 71 köy, Çal kazasında 6 nahiyeye, 50 köy, Mamuratel Hamid kazasında 2 nahiyeye, 34 köy, Beytül ebap kazasında 7 nahiyeye, 46 köy, Oramar kazasında 2 nahiyeye, 34 köy, madiye kazasında 5 nahiyeye, 384 köy olmak üzere Hakkari sancağında toplam, 11 kaza, 54 nahiyeye, 1272 köy vardı. Aynı tarihte Van vilayetinde 7 kaza, 57 nahiyeye, 724 köy mevcuttu.⁴⁰⁶

1893 yılında Hakkari, Merkez, Albak, Gever, emdinan, Mahmudi, Mamuratel Hamid, Beytül ebap, madiye kazalarından müteekkildi. Hakkari sancağına bağlı merkez kazada 4 nahiyeye, 166 köy, Albak kazasında 8 nahiyeye, 154 köy, Gever kazasında 6 nahiyeye, 184 köy, emdinan kazasında 4 nahiyeye, 129 köy, Mahmudi kazasında 5 nahiyeye, 83 köy, Mamuratel Hamid kazasında 2 nahiyeye, 34 köy, Beytül ebap kazasında 7 nahiyeye, 46 köy, madiye kazasında 5 nahiyeye, 404 köy bulunuyordu. Hakkari sancağında toplam, 8 kaza, 55 nahiyeye, 1272 köy vardı. Aynı tarihte Van vilayetinde 7 kaza, 59 nahiyeye, 724 köy bulunmaktaydı. 1892 senesinde Hakkari sancağına bağlı olan Norduz kazası, 1893 yılında nahiyeye çevrilerek

⁴⁰⁴ BOA, . MMS. Dosya No: 123, Gömlek Sıra No: 5320.

⁴⁰⁵ 1310 Salname-i Vilayet-i Bitlis (Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1310/1892), s. 97.

⁴⁰⁶ 1308 Senesi Devlet Salnamesi (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 660-672.

Van'ın itak kazasına, Çal kazası Hakkari merkez kazasına, Oramar kazası ise, Gever kazasına ba landı.⁴⁰⁷

1894 yılında Hakkari, Merkez, Albak, Gever, emdinan, Mahmudi, Mamuratel Hamid, Beytül ebap, madiye kazalarından müte ekkildi. Hakkari sanca ına ba lı merkez kazada 4 nahiye, 166 köy, Albak kazasında 8 nahiye, 154 köy, Gever kazasında 6 nahiye, 184 köy, emdinan kazasında 4 nahiye, 129 köy, Mahmudi kazasında 5 nahiye, 83 köy, Mamuratel Hamid kazasında 2 nahiye, 34 köy, Beytül ebap kazasında 7 nahiye, 46 köy, madiye kazasında 5 nahiye, 404 köy bulunmaktaydı. Hakkari sanca ında toplam, 8 kaza, 55 nahiye, 1272 köy vardı. Aynı tarihte Van vilayetinde 7 kaza, 59 nahiye, 724 köy bulunmaktaydı.⁴⁰⁸

1895 yılında Hakkari sanca ı Merkez, Albak, Gever, emdinan, Mahmudi, Mamuratü'l-Hamid, Beytül ebap kazalarından müte ekkildi. Hakkari sanca ına ba lı merkez kazada 4 nahiye, 165 köy, Albak kazasında 8 nahiye, 154 köy, Gever kazasında 6 nahiye, 184 köy, emdinan kazasında 4 nahiye, 129 köy, Mahmudi kazasında 5 nahiye, 83 köy, Mamuratü'l-Hamid kazasında 2 nahiye, 34 köy, Beytül ebap kazasında 7 nahiye, 46 köy vardı. Hakkari sanca ında toplam, 7 kaza, 50 nahiye, 867 köy vardı. Aynı tarihte Van vilayetinde 7 kaza, 55 nahiye, 728 köy bulunmaktaydı.⁴⁰⁹ madiye kaza olarak Hakkari'den ayrıldı. 1896 yılında da Hakkari sanca ının idari yapılanmasında herhangi bir de i iklik olmadı. 1895 yılındaki kaza, nahiye ve köy sayıları 1896 yılında da aynıydı.⁴¹⁰ 1896 yılında Hakkari sanca ının merkezi olan Çölemerik'te elli küsur sayıda nizamiye askeri vardı. Bu sayıdaki askerin Nasturilerin Ermenilerle olan birle melerine engel olamayaca ı için Hakkari sanca ının merkezi Albak'a alındı.⁴¹¹

1897 Yılında Osmanlı Devleti'nin idari yapılanı ına baktı ımızda Hakkari Sanca ı Van vilayetine tabiydi. Kazaları ise; Hakkari, Çölemerik, Gever (Yüksekova), emdinan (emdinli), Mamuretülhamidiye, Beytül ebap'tı.⁴¹²

1899 yılında Van vilayetine tabi olan Hakkari sanca ının⁴¹³ kazaları ve nüfusu u ekildeydi; Hakkari Sanca ı'nın merkez kazası Elbak'tı. Buna göre, Elbak kazası; ikefti, ivelan, Masiro, Suvartan, Kenarburç, Serelbak, nahiyelerinden

⁴⁰⁷ **1309 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 688-698.

⁴⁰⁸ **1310 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 696-706.

⁴⁰⁹ **1311 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 732-741.

⁴¹⁰ **1312 Senesi Devlet Salnamesi** (Dersaadet: Basım Yılı Yok), s. 750-759.

⁴¹¹ BOA, DH. TM K. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 52.

⁴¹² Güran, **Ön. ver.**, s. 6.

⁴¹³ **1317 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir** (Diyarbakır: Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1317/1899), s. 59.

olu makta ve Ertu i, ikak, Pinyani i, Bako ani ve ıvelan a iretleri ya amaktaydı. Çölemerik ise Çal, Ertu ve Tiyyar nahiyelerinden olu maktaydı. Gever'in merkezi Dize olup Bajirge ve Oramar isimli iki nahiyesi vardı.⁴¹⁴

1899 yılında Hakkari sanca ına ba lı olan eski adı Albak olan Ba kale kazasına ba lı 144 köy ve 3.548 hane bulunuyordu.⁴¹⁵ Ba kale kazasında 2.643 hanede Kürtler, 562 hanede Ermeniler, 184 hanede Nasturiler, 159 hanede Yahudiler ya ıyordu.

Hamidiye (Ho ab) kazasına ba lı 57 köy ve bu köylerde toplam 1.220 hane vardı. Bu hanelerden 885 hane Kürtlere, 299 hane Ermenilere, 36 hane Nasturilere aitti.⁴¹⁶

Gever kazasında 92 köy ve 2.439 hane vardı. Gever kazasının ço unlu u Kürt olup % 65'i Kürt, % 7'si Türk, % 4'ü Ermeni, % 23'ü Nasturi ve % 1'de Yahudi nüfustu.⁴¹⁷

Çölemerik kazasına ba lı 66 köy ve 1.912 hane vardı. 85 hane Ermenilerin, 1.362 hane Kürtlerin, 465 hane Nasturilerindi.⁴¹⁸ Çölemerik kazasında Türk nüfus hemen hemen yoktu.

Beytü ebap kazasına ba lı 72 köy ve 2.425 hane vardı. 1.830 hanede Kürtler, 595 hanede Nasturiler ya ıyordu. Beytü ebap kazası 1899 yılına kadar daha kaymakam yüzü görmemi ti.⁴¹⁹

emdinan kazasında 117 köy ve 2.016 hane vardı. 1.891 hane Kürtlere, 125 hane Nasturilere aitti ve kazanın toplam nüfusu 2.700 ki iydi.⁴²⁰

1899 yılında Hakkari sanca ı kazalarının yüzölçümleri öleydi;

Albak (merkez kaza) 2.150 km², Hamidiye 1.250 km², Gever 2.500 km², Çölemerik 1.375 km², Beytü ebap 1.600 km², emdinan 2.125 km², Nasturi a iretinin ya adı ı alan 2.000 km² olup toplam 13.000 km²di.⁴²¹

1903 Devlet Salnamesi'nde aynı yönetsel bölünme korunmakla birlikte, Beytü ebap ve madiye kazaları Hakkari Sanca ı'na ba lı de ildi.⁴²² 1907 ve 1912 yılında Hakkari Van vilayetinin sanca ı konumundaydı.⁴²³

⁴¹⁴ Kaplan, **Ön. ver.**, s. 126.

⁴¹⁵ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 296.

⁴¹⁶ **Aym.** s. 303.

⁴¹⁷ **Aym.** s. 307-311.

⁴¹⁸ **Aym.** s. 315.

⁴¹⁹ **Aym.** s. 319.

⁴²⁰ **Aym.** s. 323.

⁴²¹ **Aym.** s. 5.

⁴²² Kaplan, **Ön. ver.**, s. 126.

Vilayet idaresinde etkinli i sa lamak amacıyla Vilayet Özel dareleri, 26 Mart 1913 tarihli “ dare-i Umumiye-yi Vilayat” kanunu ile te kil edildi.⁴²⁴

4 Ocak 1913 tarihinde emdinan, Çölemerik ve Gever kazalarının idaresi geçici olarak Musul vilayetine verilmi ve emdinan merkez liva olmu tu.⁴²⁵ Çal nahiyesinin idaresi de geçici olarak madiye’ye verilmi ti.⁴²⁶

1916-1918 yılları arasında Van Vilayeti’ne ba lı olan Hakkari sanca ı, Çölemerik, Gever, emdinan, Mamüretür-Re ad, Muradiye, Beytü ebap ve Ho ap kazalarından olu maktaydı.⁴²⁷

25 Aralık 1920 tarih ve 9996/455 numaralı tezkerede Hakkari vilayetinin müstakilen idare edilece i Dahiliye Vekaletine bildirildi.⁴²⁸

Van vilayeti dahilinde bulunan Hakkari sanca ına mülhak Ba kale ve Çölemerik kazalarının Van sanca ına dahil edilmesi ve Hakkari sanca ı merkezinin Çölemerik ve Çölemerik kazası merkezinin Ba kale’ye nakli 7 Ekim 1922 tarihinde karar kılındı.⁴²⁹

Hakkari sanca ının vilayet olarak yapılandırılması ya da merkez kazalarının seçiminin temelinde öncelikli olarak ayaklanmalar ve asayi sorunları yatmaktadır. Hakkari’nin güneyinde bulunan emdinli ile madiye kazalarının da Hakkari’ye ya da Musul sanca ına ba lı olmaları için yapılan düzenlemelerde ula ım sorunu ve a iretlerin çıkardı ı olaylar birinci öncelikli hususlar olmu tur.

2.1.3. Cumhuriyet Döneminde Hakkari dari Yapılanması

Cumhuriyet ilan edildi inde Türkiye’de 77 vilayet bulunuyordu. Bu vilayetlerden 10 tanesi ise mülhak vilayet durumundaydı. Yani bir ba ka vilayete ba lı bir ekilde te kilatlandırılmı tı. Bu mülhak vilayetler ise Mersin, Cebelibereket, Kozan, Gelibolu, Tekirda , Kırkkilise, Ergani, Üsküdar, Beyo lu ve Hakkari idi.

Hakkari 3-4 bin nüfusu ve 19 bin lirayı geçmeyen geliriyle Van vilayetine ba lı olarak idare ediliyordu.⁴³⁰

⁴²³ **1325 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1325/1907), s. 69; **1330 Musul Vilayeti Salnamesi** (Musul: Musul Vilayet Matbaası, 1330/1912), s. 73.

⁴²⁴ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 38 (lkte rin/Ekim 1938), s. 28.

⁴²⁵ **BOA**, DH. FR. Dosya No: 56, Gömlek Sıra No: 284; **BOA**, DH/ -UM. Dosya No: 92, Gömlek Sıra No: 7.

⁴²⁶ **BOA**, DH. FR. Dosya No: 56, Gömlek Sıra No: 279.

⁴²⁷ **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 51.

⁴²⁸ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 66, Dosya No: 439, Sıra No: 10, s. 4.

⁴²⁹ **BCA**, Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 5, Dosya No: 32, Sıra No: 10.

⁴³⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çıtıma Senesi: 1, Cilt: 4 (8 Kanunuevvel 1339/8 Aralık 1923), s. 116.

Hakkari'nin hem İran hem de Irak ile sınır olması coğrafi konumunu ve siyasi önemini artırıyordu. Van vilayetine bağlı olarak de il müstakil bir vilayet olarak idare edilmesi gerekmektedir. Gelirinin düşük olması esasta Van vilayetine bağlı olmasını gerektirmiyordu. Bu sebeplerden ötürü Hakkari mebusu Nazmi Bey ve Van mebusu İbrahim Bey Hakkari'nin müstakil vilayet olması için Meclise önerge verdiler.⁴³¹

Cumhuriyetin ilk kurulduğu yılda Van vilayetine bağlı olan fakat vilayet olarak görülen Hakkari 8 Mart 1924 tarihinde müstakil vilayet oldu⁴³² ve yüzölçümü 15.505 km² idi.⁴³³

1925-1926 Devlet Salnamesinde, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde 74 vilayet ile vilayet merkez kazaları hariç 325 kaza yer almaktaydı. Bu salnamede vilayet olarak yapılandırılmış olan Hakkari'nin⁴³⁴ merkezi Çölemerik'ti.⁴³⁵

Hakkari, güneyde geniş bir alan boyunca Irak, doğuda İran sınırına uzanan ve bu memleketler topraklarından tabii hudutlarla ayrılmış bulunan bir sınır ilimiz olmuştur.⁴³⁶ 1926 yılında Hakkari vilayeti; Çölemerik, Beytü ebap, Gever ve emdinan ilçelerinden müteekkildi.⁴³⁷

1927 yılında, Hakkari vilayeti merkez Çölemerik kazasından başka 3 kaza, sekiz nahiye ve 429 köyden ibaretti. Çölemerik kazasının Livin, Çal, Salenyakan nahiyeleri vardı. Beytü ebap kazasının nahiyesi yoktu. Oramar, Bacirge (Diri deresi), Dostki nahiyeleri Gever (Dize) kazasına, Gerdi (Heriki), Humaru nahiyeleri, emdinan (Nehri) kazasına bağlıydı.⁴³⁸

⁴³¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çifti Senesi 2, Cilt: 7 (8.3.1340/8.3.1924), s. 194.

⁴³² Abdulkadiroğlu, vd, **Ön. ver.**, s. 131; Heckmann, **Ön. ver.**, s. 93; Sezen, **Ön. ver.**, s. 216'da Hakkari'nin 1926 yılında vilayet olduğu belirtilmektedir.

⁴³³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 11; Bilal İnik ve Çidem Görgün, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Merkezileme Arayışları: Mülkiyede Yeniden Yapılanma", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 69-4 (2014), s. 786.

⁴³⁴ **Ön. ver.**, Sayı: 226 (Temmuz-Ağustos 1954), s. 53.

⁴³⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1.

⁴³⁶ Zbırak, 1951, **Ön. ver.**, s. 60.

⁴³⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1; **1926 Türk Ticaret Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 519; **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 610.

⁴³⁸ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 860.

Tablo 11: 1927 Yılı Hakkari Vilayetinde Görev Yapan Memurlar⁴³⁹

Memuriyet	ismi
Vali	Abdulhalim Bey
Muhasebeci	Rahmi Bey
Tahrirat Müdür Vekili	Ahmed Hilmi Bey
Müftü	Mahmud Efendi
Ceza Hâkimi	ükrü Bey
Sıhhiye ve Muavenat Çıtımeye Müdürü	-
Merkez Hükümet Tabibi	-
Vilayet Jandarma Kumandanı	Süreyya Bey
Hususi Muhasebe Müdürü	Dervi Bey
Nüfus Müdür Vekili	Cemal Bey
Tapu Müdür Vekili	Abdullah Bey
Posta ve Telgraf Ba Müdürü	Kazım Bey
Posta ve Telgraf Merkez Müdürü	Süreyya Bey
Belediye Reisi	Halid A a
Gever Kazası	
Kaymakam	Hamdi Bey
Mal Müdürü	Kasım Bey
Müftü	Kasım Efendi
Hükümet Tabibi	-
Posta ve Telgraf Müdürü	Yusuf Bey
emdinan Kazası	
Kaymakam	Remzi Bey
Mal Müdür Vekili	Ali Resna Bey
Hükümet Tabibi	Ali Resna Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Ali Baki Bey
Beytü ebap Kazası	
Kaymakam	ükrü Bey
Mal Müdürü	evki Bey
Müftü	Halid Efendi
Posta ve Telgraf Müdürü	Rasim Bey

Tablo 11'e göre, Hakkari il merkezde sıhhat müdürü ve hükümet tabibi haricinde di er memurların görev yaptı ı görölmektedir. Ceza hakimli i sadece il merkezde olup kazalarda ise yoktur. Hükümet tabibi sadece emdinan'da bulunmaktadır. Sa lık te kilatının bulunmaması nedeniyle halk sa lık sorunları ya amı ve bula ıcı hastalıklarla mücadele edebilmesi çok yetersiz kalmı tır.

1929 senesinde Hakkari vilayetinin kazaları; Hakkari merkez, Beytü ebap, emdinan, Gever'di. Nahiyeleri ise; Beytü ebap kazası Goyan Nahiyesi, emdinan kazası Herki Nahiyesi, Homaro Nahiyesi, Hakkari Merkez Levin Nahiyesi, Gever

⁴³⁹ 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 863.

kazası Oramar Nahiyesiydi.⁴⁴⁰ 1927 yılına göre 1929 yılında kaza sayısı aynı kalmakla beraber nahiyeye sayısı sekizden be e dü mü tür. 1929 yılında Hakkari merkezdeki Çal ve Salenyakan nahiyeleri ile Gever kazasının Bacirge ve Dostki nahiyeleri bulunmamaktadır. Beytü ebap kazasında 1927 yılında nahiyeye yokken 1929 yılında Goyan nahiyesi eklendi. emdinin kazasında ise bir de i iklik yoktur.

20.5.1933 tarih ve 2197 sayılı kanunla Hakkari vilayeti la v oldu.⁴⁴¹ Hakkari kaza haline getirilerek Gever kazası ile birlikte Van vilayetine ve Beytü ebap kazası Siirt vilayetine ba landı.⁴⁴²

Hakkari vilayetinin merkezinin nüfusunun 800 ve genelinin nüfusunun 25.000 olması, co rafi durumunun devlet nazarında siyasi bir öneme haiz olmaması, genel gelirinin 74.000 lira, özel gelirinin ise 143.000 lira olması gibi nedenlerle vilayet olma artlarına sahip olmadığı için ilçe haline getirildi.⁴⁴³

Hakkari halkı vilayetten kaza durumuna dü ürülmelerine çok üzülerken Ba bakanlı a bir mektup gönderdiler. Bu mektupta vilayetlerinin kazaya dönü türülmesinin kendilerinde yarattı ı üzüntüyü dile getirdiler.⁴⁴⁴ “*Vilayetimizin la vı haberi Hakimiyet-i Milliye gazetesinde okundu unda bütüin vilayet halkı bu haberden dolayı çok üzülmü olup a a ıda arz edilecek önemli hususlar nedeniyle imdilik vilayetimizin la vının uygun görülmemesini arzı istirham eyleriz. öyle ki vilayetimiz genel harpte Ruslar ve bilahare Nasturiler tarafından iki defa istila görmü olup gerçekte iktisadi yönden di er vilayetlere örnek olmasa da siyasi mevkisi çok yüksek bir öneme sahiptir. Fransa, ran ve Irak hükümetleriyle hemhudut bulundu umuz dolayısıyla imdi hudut boyunda büyük bir kitleyi te kil eden Nasturi ve Ermeni milletlerinin gözleri memleketimiz üzerinde olaca ından vilayet unvanının kaldırılmasıyla meskun halk rahat olamayacaktır. Her ne kadar Hakkari iktisadi yönden geri kalmı olsa da vilayet konumunun de i tirilmesiyle halk daha büyük acılar ya ayacaktır. Hakkari'nin sahip oldu u askeri, siyasi ve idari noktalarından*

⁴⁴⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 2, Cilt: 15 (20.5.1933), s. 199; **dare**, Sayı:10 (Kanunusani/Ocak 1929), s. 267.

⁴⁴¹ **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 53; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, çtima: 3, Cilt: 21 (28.11.1941), s. 72, **T.C. Resmî Gazete**, 27.5.1933, s. 2511.

⁴⁴² **dare**, Sayı: 62 (Mayıs 1933), s. 584; Cemil Koçak, **Umumi Müfetti likler (1927-1950)** (stanbul: leti im Yayınları, 2010), s. 72; Tu ba Korhan, “Cumhuriyet Döneminde Umum Müfetti likleri le ilgili Bir De erlendirme”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7 (Nisan 2012), s. 135; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 2, Cilt: 15 (20.5.1933), s. 199.

⁴⁴³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 2, Cilt: 15 (20.5.1933), Sıra No: 174, s. 2.

⁴⁴⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, çtima: 3, Cilt: 21 (28.11.1941), s. 72.

dolayı evliya Cumhur efendilerimiz bu hususta la v cihetine gitmeyecekleri kanaatindeyiz.”⁴⁴⁵

Hakkari genel harpte hem Ruslar hem de Nasturiler tarafından i gale u radı ı için iktisat yönünden toparlanamamı tı. ran ve Irak ülkelerine sınır olmaları Hakkari vilayetini stratejik açıdan çok kıymetli kılıyordu. Kazaların köylerle ve merkezle arasında ula ımı sa layan yollarının olmaması zaten halka büyük sıkıntılar ya atıyordu. Yatırımları beklerken vilayet konumundan kaza durumuna geçirilmeleri halkta bu sebeplerden ötürü büyük bir üzüntü yaratmı tı.

Hakkari Van'a ba lı kaza durumundan 1935 yılının sonlarında çıkarıldı. 25 Aralık 1935 gün ve 2885 sayılı kanunla emdinli, Hakkari, Gever kazalarıyla Siirt vilayetinin Beytü ebap kazasından te ekkül etmek ve merkezi Çölemerik kasabası olmak üzere Hakkari vilayeti tekrar kuruldu.⁴⁴⁶ Hakkari vilayetinin ran ve Irak gibi stratejik iki Ortado u ülkesi ile sınırdı olması önemini artırmaktaydı. Hakkari bölgesinin da lık olması ve yollarının müsait olmaması ise bölge halkının di er ehirlerle irtibat kurmasını ve neticede ekonomik olarak kalkınmalarını da olumsuz yönde etkilemekteydi.

Hakkari vilayeti nahiyeler kapsamında da bazı düzenlemelere ihtiyaç duymaktaydı. Buradaki asıl mesele halkın ihtiyaçlarını kolay mesafeden kar ılayabilece i bir idari te kilatlanmasının olmamasıydı.

Hakkari kazasına ba lı Livin nahiyesi merkezi 8 Mayıs 1934 tarihinde Piyanis köyünden Kaval köyüne ta ındı.⁴⁴⁷

Hakkari vilayetinin merkez kazasına ba lı Kaval nahiyesinin merkezi, nahiyeye adı yine Kaval olarak kalmak üzere, 27 Temmuz 1938 tarihinde bulundu u Kaval köyünden kaldırılıp aynı nahiyeye çevresindeki Piyanis köyüne nakledildi.

Hakkari vilayeti merkez kazasına ba lı Kaval nahiyesinin merkezi Piyanis köyü iken asi ve Nasturi köylerinin Cumhuriyetin ba langıç yıllarında çıkardı ı asayisizlikler nedeniyle Kaval köyüne nakledilmi ti. Bu pürüz tamamen ortadan

⁴⁴⁵ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 66, Dosya No: 441, Sıra No: 5, s. 29.

⁴⁴⁶ **dare**, Sayı: 127 (Birinci Te rin/Ekim 1938), s. 304; **dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954), s. 53; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: V, çtım: 2, Cilt: 14 (11.12.1936), S. Sayısı: 23, s. 1; **T.C. Resmi Gazete**, 4.1.1936, s. 5902; **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 207'de 4 Ocak 1936 tarih ve 2885 sayılı kanunla yeniden il yapıldı ı bilgisi verilmektedir.

⁴⁴⁷ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 86, Dosya No: 11, Sıra No: 15; Hakkari kazasına ba lı Livin Nahiyesi merkezinin bulundu u Piyanis köyü, nahiyeyi te kil eden köylerin ortasında olmamasından dolayı bu nahiyeye merkezinin tamamıyla Kaval köyüne nakledilmesi faydalı ve uygun olaca ına dair Van Vilayeti Umumi Meclis ve dare Heyeti tarafından ittihaz olunan kararlar Vilayet daresi Kanununun ikinci maddesine uygun olarak ba lı kararname tanzim olundu.

kalkmı ve esasen bataklık ve sıtmalı bulunan ve her türlü içtimai varlıktan yoksun olup bir dere içinde sıkı ık ve havasız bir köy oldu undan yine eskisi gibi nahiyeye merkezinin Piyanis köyüne kaldırılması hakkında vilayet idare heyeti ve umumi meclis kararları alındı. Bu karara dayanılarak Hakkari vilayetinden ve Birinci Umumi Müfetti likten yapılan teklif üzerine nahiyeye merkezi 27 Temmuz 1938 tarihinde Piyanis köyüne ta ındı.⁴⁴⁸

Van ili Ba kale ilçesinin ivelan Buca ına ba lı olup Hakkari ilini Van iline ba layan yol üzerindeki vadide bulunan Evranis, Piran, Pikanis, Asingiran köyleri ile bucak merkezi olan Hazekyan ve bu köylere ba lı Evranis; Eremyan, Harabegevi , Hisane, Karinç mahalleleri, Hazekyan; Kürüm, etinis, Gevil mahalleleri, Piran; Palanis, Gezne, Biriman mahalleleri, Pirkanis; Napatik, Erdanis, Kasrik, Singisir mahalleleri, Asingiran; Zereni, Kanikes mahalleleri olmak üzere toplam 16 mahallenin ba lı buldukları Ba kale ilçesine 40-65 kilometre mesafede olmalarına kar ı Hakkari ili merkez ilçesine 20-45 kilometre mesafede olup bütün alı veri lerini Hakkari merkezi ile yapmakta ve ekonomi münasebetleri de Hakkari ile sıkı sıkıya ba lı bulunmaktaydı. dare de de halka kolaylık sa lamak üzere bahis konusu köyler Hakkari merkez ilçesine ve ivelan buca ına ba lı di er köy ve mahallelerin de Ba kale ilçesi merkez buca ına ba lanması 11 Aralık 1950 tarihinde ç i leri Bakanlı ı tarafından Ba bakanlı a teklif edildi.

Van Valili i ise ivelan bucak merkezinin Hazekyan köyünden Sikanis köyüne kaldırılarak ivelan Buca ından arta kalan köy ve ba lı mahalleleri kapsamak ve yine Ba kale ilçesine ba lı kalmak suretiyle sözü geçen köy ve mahallelerin Hakkari merkez buca ına ba lanmasını mütalaa etti. ç i leri Bakanlı ı'nın teklifi Ba bakanlıkça uygun görülerek 2 Ocak 1951 tarihinde Cumhurba kanı tarafından onandı.⁴⁴⁹

dari te kilatlanmalardaki düzenlemelere ilave olarak köyler arasındaki sınır anla mazlıklarında da düzenlemeler yapıldı. Köyden ba layarak bütün idare ünitelerinin sınırlarının tespitinde ihtilafa en çok yol açan sebepler; tarihi seyrin neticesi olarak otlak, yaylak ve meraların aidiyet, hudut ve miktarlarının belli olmaması; mü terek faydalanma nizamının sa lam ekilde tanzim edilememesi, memlekette toprak reformunun gerçeikle tirilememi olması; iktisadi zaruretler ve

⁴⁴⁸ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 122, Dosya No: 21, Sıra No: 6; dare, Sayı: 124 (Temmuz 1938), s. 532.

⁴⁴⁹ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 220, Dosya No: 2, Sıra No: 3.

teknik ziraat vasıtalarının memlekette yaygınlaşması sebebi ile mera ve yaylalara olan tecavüzlerin artması ve buna ilave olarak özel mülkiyet toprakların da tapuya bağlanmaması olmasındı.⁴⁵⁰

Hakkari vilayeti merkez kazası İvelan nahiyesine bağlı Asingiran köyü Zereni, Kanikes mahalleleri ile Van Vilayeti Bakale kazası merkez nahiyesi arasındaki iki vilayet arası sınır 23 Mayıs 1956 tarihinde düzeltilti. Bu düzeltmeye göre; Sari mevkiinden çıkıp Ahsuvar dağının doğusunda Hakkari-Bakale arasındaki oseyi kesen derenin Zap suyuna karıştığı noktadan başlayarak bu dereyi takiben Sari istikametine doğru kıvrıldı. Bu nokta ve bu noktadan Ahsuvar tepesine giden hat, Ahsuvar tepesiyle Aytepe tepesi arasındaki Hazekyan'dan Asingirana giden eski patika yolun geçtiği boyun noktası ve buradan Süleyman köprüsüne inen yol ve köprüden de Kurum ile Asingiran köylerini ayıran Bereespi sırtı, Keylageni ve Hilfeti sırtını takiben Cem İlelan sırtına kadar uzanan hat sınır olarak belirlendi.⁴⁵¹

2.2. HAKKARİ VİLAYETİNİN İLÇELERİ

Hakkari vilayetinin ilçeleri birbirine uzak mesafede kurulmuş olup ulaşım imkanları çok sınırlıydı. Hemen hemen her ilçe dağlık bölgede konulmuştu. Özellikle kış aylarında ulaşım çok zorluklarla yapılıyordu. Ulaşımın olmaması halkın ekonomik seviyesini de düşürüyordu. İktisadi yapı hayvancılık üzerine kurulmuştu. Arazi ve iklim sadece buna izin veremekteydi. Tarım çok az oranda yapılmaktaydı. Bölge halkı devlet görevlilerinin ilgisizliğinden yakınınıyordu.

2.2.1. Çölemerik

Hakkari'nin uzun yıllar merkez kazası olan Çölemerik,⁴⁵² yukarı Zap vadisini takip ederek Bakale ve Gever ovalarından gelen ve bir yandan İran'a, bir yandan Van'a, bir yandan da Irak'a uzanan iki yolun, Irak'ı Van'a bağlayan en kısa fakat ancak yazın geçit veren diğeri bir yolla kavuşturulmuştu. Çölemerik, Büyük Zap nehrinin gömük vadisine birkaç kademedden atlayarak inen Katramas

⁴⁵⁰ **Özdemir**, Sayı: 260 (Eylül-Ekim 1960), s. 38.

⁴⁵¹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 259, Dosya No: 30, Sıra No: 29.

⁴⁵² Çölemerik'in adını bir ağırdan aldığı rivayet edilmektedir. Bkz. **Vatan** (Memleket İncelemeleri) (5 Kasım 1952), s. 3.

çayının kuzeyindeki bir düzlükte yer almaktadır.⁴⁵³ Kaza merkezinin deniz seviyesinden olan yüksekli i 1.650 metredir.⁴⁵⁴

Do u Anadolu'nun güneydo u kö esinin en büyük yerle me yeri, ba lıca kasabası ve Hakkari ilinin merkezidir. Kuzeyini Van'ın Ba kale ve Gürpınar, do usunu Hakkari'nin Yüksekova, batısını Beytü ebap, güneyini Çukurca ilçeleri çevrelemektedir.⁴⁵⁵

Çölemerik, etrafı da larla çevrilmli küçük bir kasabadır.⁴⁵⁶ Da lar arasına sıkı mı bulunan kasaba da ınık ve birbirinden uzak ev kümelerinden olu mu Bulak, Da köylü, Biçer, Pehlivan, Kırhan, Fakirhan, Prüdan ve Merzan mahallelerinden meydana gelmi tir. Bu da ınık mahalleler, kuzeyde Karada 'ın güneybatıya do ru uzanan bir bölümünden kayna ını alan Hakkari deresi ile yine aynı yüksek da ın güneydeki bir parçası olan Çokar Da ı'ndan inen ba ka bir küçük dere boyunda yer yer kurulmu tur. Kasabanın bu da ınık mahallelerin birbirinden en uzak olanları arasında 4-5 km.lik mesafe vardır. Kasabanın bu derece da ınık olmasının sebebi buradaki yer ekillerinde aranmalıdır. Gerçekten Hakkari kasabasının kurulu oldu u yer, yüksek da larla çevrili (kuzeyde Karada 3.630 metre, do uda Mere Da ı 3.200 metre, güneydo uda, Cilo'nun bir bölümü olan Sümbül Da ı 3.940 metre, güneyde Beridalo Da ı 3.250 metre), çukur bir yöredir. Bu çukur yerin yüksekli i 1.650-1.700 metre arasında de i ir. Bu çukurluk, batı ve kuzeyden inen derelerle yarılı mı , yer yer seki biçimli kaya düzlükleri ve genel olarak kayalık çıkıntılar meydana gelmi tir.⁴⁵⁷ Bu engebe sebebiyle kazada tarla ziraatı yok denecek kadar mahdut oldu u gibi hayvancılık da oldukça önemsiz bir derecede bulunmakta ve halkın ba lıca geçimini sa lamaktaydı.⁴⁵⁸

Hakkari bölgesinde yüzlerce yıldan beri Nasturi ve Ermeniler birlikte ya amaktaydı. 1899 tarihinde Çölemerik'te 66 köy vardı. Bu köylerde; 1.362 Kürt,

⁴⁵³ Erinç, **Ön. ver.**, s. 57; **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 207.

⁴⁵⁴ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 209; **slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15 (stanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 204; Oya Çiçeko lu, vd, **Hakkâri li Yapı Malzemesi ve Mahalli artları** (Ankara: Bayındırlık Bakanlı ı Yayınları, 1969), s. 1'de; Kaza merkezinin denizden yüksekli i 1.620 metre olarak verilmi tir; **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 29'da kaza merkezinin deniz seviyesinden olan yüksekli i 1.747 metre olarak verilmi tir.

⁴⁵⁵ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 1.

⁴⁵⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1.

⁴⁵⁷ zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 56.

⁴⁵⁸ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 1.

465 Nasturi, 85 Ermeni ya amaktaydı. Yüzde olarak de erlendirirsek yüzde 71 Kürt, yüzde 25 Nasturi, yüzde 4 Ermeni Çölemerik'te yerle ik hayat sürüyordu.⁴⁵⁹

Çölemerik halkı bir küçük kasabalı seviyesindeydi. 1937 yılında Çölemerik merkezde 130 ev ve 900'ü a kın nüfus vardı.⁴⁶⁰ Bir kısmı okuryazar ve aydın olan fakir halkın büyük bir kısmı köylü hal ve seviyesinde bir hayat sürmekteydi.⁴⁶¹ Hakkari'nin iktisaden en iyi durumu Osmanlı dönemindeydi. Tarımla u ra an Nasturilerin ve Ermenilerin Cumhuriyet döneminde olmamaları tarımı ve iktisadi yapısını olumsuz etkiledi. Cumhuriyet döneminde geli im hem iktisadi hem de e itim anlamında olmalıydı. Ö retmen ve sanat okullarının kurulması gençlerin kısa sürede meslek sahibi olmasına katkıda bulunacaktı.⁴⁶²

Hakkari'yi Türkiye'den kopartan en büyük etken ise yollarının olmamasıydı. Ula ım çok büyük zorluklarla sa lanmaktaydı. Ba lıca yolu, Van'ı Çölemerik'e ba layan toprak tesviyesi halinde 6 no'lu devlet yolundan ibaret bulunmaktaydı. Di er ilçe ve çevre yerle im yerlerine olan ula ım sarp ve arızalı yerlerden geçen patikalara dayanmakta ve yol kı ın aylarca karla kapalı kalmaktaydı.

Hakkari hudutları içinde kı ların so uk olması nedeniyle kısıtlı miktarda yeti en tarla mahsulleri haricinde önemli bir sanayi dalı yoktu. Mahalli için vilayet merkezinde ve kazalarda kurulmu birkaç el dokuma tezgahı ve çanak çömlekçilik, bütün sanayini te kil etmekteydi. Di er ihtiyaç maddeleri kom u ehirlerden temin olunmaktaydı.⁴⁶³ Hayvancılık geçim kayna ı olmasına ra men vilayette et kombinası bulunmamaktaydı. Özellikle Ba kale ile Çölemerik arasında kükürt madeni olmasına ra men i letilememekteydi. Hakkari'nin do al zenginliklerinden ilgisizlikten dolayı faydalanılamıyordu. Devletin bazı kurumlarına da ihtiyaç vardı ve bunların süratle kurulması gerekiyordu. Bunlardan halkın kredi ihtiyacını kar ılayacak Emlak Kredi Bankası ubesinin ve Toprak Mahsulleri Ofisinin açılmasına ihtiyaç vardı. Devlet kredisinden faydalanabilmek için halk Van'a gitmek zorunda kalıyordu. Ula ımın imkansızlı ı nedeniyle ço u insan gidememekteydi ve kredi ihtiyacını yüksek faizle para veren simsarlardan kar ılamak zorunda kalmaktaydı.⁴⁶⁴

Uzun yıllar eksikli i ya anan elektrik hidrolik santralden temin edilmekteydi. Çölemerik'in elektrik etüdü 1947 yılında ller Bankası tarafından proje edilmesine

⁴⁵⁹ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 315.

⁴⁶⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s.132.

⁴⁶¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1.

⁴⁶² **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 3.

⁴⁶³ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 1.

⁴⁶⁴ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 3.

ra men 1949 yılında ihalesi daha yapılamadı.⁴⁶⁵ 2 grup halinde 18 kilovat gücünde olan santral 1952 yılında tesis edilebildi. Santralin toplam gücü, 38 KVA ve 220 volt'du. Ayda sarf edilen enerji, 2780 Kws'di ve ihtiyaca yetmiyordu. Enerjinin Kws. fiyatı, 50 kuru 'tu. Yaz mevsiminde santralin suyu azalmakta ve elektri in gücü de dü üyordu.⁴⁶⁶

Hakkari'nin da lık ve arızalı araziye sahip olması su sorunu ya amasına da sebep oldu. Çölemerik'in çevresinde güçlü sular vardı fakat su kaynaklarının çok fazla oldu u bu bölgede suyu halka ula tıracak idarecilere ihtiyaç duyuluyordu. Çölemerik halkı güneybatıdan geçen derenin suyunu, bahçe sulaması i lerinde ve içme suyunda kullanıyordu. çme suyunun temini için ilk çalı malar 1948 yılında ç i leri Bakanlığı ı'nın Çölemerik'in içme suyu etütlerini ller Bankası aracılı ıyla yaptırmayıyla ba ladı.⁴⁶⁷

Isıtma aracı olarak sobalardan istifade ediliyordu. Yakacak malzeme olarak da larda bolca bulunan me e odunu kullanılıyordu. Devlet yapılarında tesis edilecek kalorifer için Van'ın Gürpınar kazasına ba lı ahmanis köyünden linyit kömürü getiriliyordu.⁴⁶⁸

Farklı millet ve mezhepleri ba rında ya atmı olan Çölemerik özellikle Nasturilerin 1924 yılındaki ayaklanmaları sonrasında sınır dı ı edilmeleri ile nüfusunda azalmalar oldu. Rus i galiyle topraklarını terk eden Hakkarililerin 1925 yılında tekrar Hakkari'ye gelmeleriyle nüfusunda artı oldu. İlk nüfus sayımının yapıldı ı 1927 yılından 1960 senesine kadar olan süre içinde Çölemerik'in nüfusu yüzde 109 oranında artma göstermi tir.

Tablo 12: Yıllar itibariyle Çölemerik Nüfusu

Yıllar	Çölemerik					
	Nüfusu			Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yo unlu u (Ki i)	Oran (%)
	Erkek	Kadın	Toplam			
1926 ⁴⁶⁹	-	-	1.280	-	-	-
1927 ⁴⁷⁰	3.856	3.417	7.273	3.510	2	-

⁴⁶⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 32.

⁴⁶⁶ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 3.

⁴⁶⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 24.

⁴⁶⁸ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 3.

⁴⁶⁹ **1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 610; Köyler hariç merkez ilçe nüfusudur.

⁴⁷⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII; 3.856 erkek, 3.417 kadın nüfus vardı. Yüzölçümü ve nüfus yo unlu u bilgisi ile ilgili olarak ayrıca bkz, Necdet Nuri, **1929 Türkiye Salnamesi** (stanbul: Yayın Yeri ve Yılı Yok), s. 345.

1940 ⁴⁷¹	5.632	5.387	11.019	2.948	4	35+
1942 ⁴⁷²	-	-	10.033	2.948	3	9-
1945 ⁴⁷³	6.228	5.724	11.952	2.948	4	16+
1950 ⁴⁷⁴	-	-	14.473	2.948	5	17+
1955 ⁴⁷⁵	6.463	5.386	11.849	2.280	5	18-
1960 ⁴⁷⁶	8.395	6.853	15.248	2.280	7	22+

Tablo 12'ye göre, devamlı artma e iliminde olan Çölemerik nüfusunda 1942 ve 1955 yıllarında bir önceki yıllara göre azalma vardır. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye açısından yaratacağı tehlikelere karşı hazırlıklı olabilmek için askere alınanların sayısında artışı olmuş ve askerlik süresi uzatılmıştır. Erkeklerin askerde olması nedeniyle nüfusda azalma meydana gelmiştir.

Hakkari nüfusunun merkez ilçe, bucak ve köylerinin nüfus değişimleri ile ilgili detaylı bilgiler 1945 ve 1955 yıllarındaki genel nüfus sayımlarında verilmiştir.

Tablo 13: Hakkari'de İlçe, Bucak ve Nahiyelerin Nüfusu⁴⁷⁷

1945 Yılı Hakkari Merkez İlçesi ve Bucaklar İtibariyle Nüfusu					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Başına Ortalama Nüfus
ehir	1.154	991	2.145	-	-
Merkez Bucakları	1.759	1.651	3.410	9	379
Çukurca	1.963	1.848	3.811	11	346
Livin	1.352	1.234	2.586	9	287
Toplam	6.228	5.724	11.952	29	412
1955 Yılı Hakkari Merkez İlçesi ve Nahiyeler İtibariyle Nüfusu					
Nahiyeler	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Başına Ortalama Nüfus
ehir	1.829	1.333	3.162	-	-

⁴⁷¹ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **20. İktebirin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 294; T.C. Babakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁴⁷² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1.

⁴⁷³ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268.

⁴⁷⁴ T.C. Babakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁴⁷⁵ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; Merkez ilçede 6.463 erkek, 5.386 kadın nüfusu vardı.

⁴⁷⁶ T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁴⁷⁷ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; Merkez ilçede 6.463 erkek, 5.386 kadın nüfusu vardı. Bkz. T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

Merkez Nahiye	2.074	1.904	3.978	12	331
Livin	1.914	1.700	3.614	9	401
ivelan	646	449	1.095	5	219
Toplam	6.463	5.386	11.849	26	455
1960 Yılı Hakkari Merkez İlçesi ve Nahiyele r tibarikle Nüfusu					
Nahiyeler	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Ba rna Ortalama Nüfus
ehir	2.503	1.479	3.982	-	-
Merkez Buca ı	2.829	2.642	5.471	14	391
Livin	2.377	2.189	4.566	9	507
ivelan	686	543	1.229	5	246
Toplam	8.395	6.853	15.248	28	544

Tablo 13'e göre, 1945 yılında Hakkari merkez ilçesinin üç buca ı vardı. Nüfusu en kalabalık olan bucak ise Çukurca'ydı. 1945 yılında 29 muhtarlık varken bu sayı 1955 yılında 26'ya dü mü tür. 1955 yılında muhtarlık sayısı en az olan ivelan nahiyesidir. 1955 yılında 26 olan muhtarlık sayısı 1960 yılında 28'e çıkmı tır. 1960 yılında nüfusu en fazla olan bucak merkez buca ıydı. Muhtarlık sayılarındaki de i iklik nahiye ve köylerin kazalara olan ba lılıklarının de i mesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 14: Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu⁴⁷⁸

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez Kaza	1.154	991	2.145	1.829	1.333	3.162	2.503	1.479	3.982
Merkez Nahiye									
Hananis	199	192	391	214	190	404	341	343	684
Bay	157	155	312	97	91	188	131	124	255
Belan	247	220	467	212	227	439	300	278	578
Biri	174	173	347	221	221	442	290	275	565
Dirise	123	103	126	132	116	238	155	140	295
Dize	338	323	661	305	265	570	400	320	720
Kotranis	205	185	390	239	173	412	277	266	543
Mendan	78	64	142	80	76	156	77	69	146
Sivin	238	236	474	293	278	571	348	317	665
Baz	-	-	-	88	93	181	106	108	214

⁴⁷⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

imuninis	-	-	-	102	82	184	97	127	224
Tal	-	-	-	91	92	183	138	124	262
Rumtil	-	-	-	-	-	-	107	85	192
Gelezo	-	-	-	-	-	-	62	66	128
Toplam	1.759	1.651	3.410	2.074	1.904	3.978	2.829	2.642	5.421

Tablo 14'e göre, 1945 ve 1955 yıllarında Merkez bucakta Nasturilerden kalma köylerin isimleri devam ettirilmekteydi. 1955 yılında Merkez nahiyede Baz, Belan ve Tal köylerinde kadın nüfusu erkek nüfusundan fazlaydı. 1945 yılında 9 muhtarlık varken 1955 yılında 12 muhtarlık olmu tur. 1955 yılında 1945 yılından farklı olarak Baz, imuninis ve Tal köyleri ilave edilmi tir. 1960 yılında Çanaklı, Kaymaklı, Kırıkda , Otluca köylerinin kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır. Üzümcü nüfusu en fazla olan köydür. Kırıkda ise nüfusu en az olan köydür. 1960 yılından sonra Hakkari vilayetindeki yerle im yerlerinin isimleri Türkçe isimlerle de i tirildi. Bay (Ba köy), Dirise (Biçenek), Baz (Çanaklı), Sivin (Çaltıkoru), Biri (Çaylıca), Belan (Durankaya), Rumtil (Geçimli), imununis (Kaymaklı), Gelezo (Kırıkda), Tal (O ul), Hananis (Otluca), Kotranis (Ördekli), Mendan (Umutlu), Dize (Üzümcü) isimleriyle de i tirildi.⁴⁷⁹

Tablo 15: 1945 Yılı Merkez Ba lı Çukurca Buca ı Nüfusu⁴⁸⁰

Çukurca Buca ı			
1945			
Mevkiler	Erkek	Kadın	Toplam
Çukurca	349	286	635
Bilecan	201	180	381
Biyadır	189	183	372
Ertu	108	100	208
Erij	115	95	210
Ertu	329	333	662
Güzere	168	138	306
Marufan	91	94	185
Çivi k	79	84	163
Tuhupzavitesi	162	208	370
Ziyani	172	147	319
Toplam	1.963	1.848	3.811

Tablo 15'e göre, 1945 yılında Çukurca buca ının Tuhupzavitesi köyündeki kadın nüfusu erkek nüfusundan oldukça fazladır.

⁴⁷⁹ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

⁴⁸⁰ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268.

Tablo 16: Merkez Ba lı Livin Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁴⁸¹

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Piyanis	238	228	466	346	275	621	361	343	704
Anitos	70	60	130	109	103	212	148	139	287
Balekan	134	123	257	148	190	338	263	270	533
Betkar	85	94	179	135	114	249	166	137	303
Bülüh	84	100	184	189	178	367	231	208	439
Kaval	154	133	287	199	169	368	215	196	411
Merinos	312	273	585	387	328	715	433	390	823
Nispas	126	107	233	159	139	298	222	196	418
Ni e	149	116	265	242	204	446	338	310	648
Toplam	1.352	1.234	2.586	1.914	1.700	3.614	2.377	2.189	4.566

Tablo 16'ya göre, 1945 yılında Livin Buca ı'nda Betkar ve Bülüh köylerinde kadın nüfusu erkek nüfusundan fazlaydı. 1945 yılında Nasturilerin ço unlukla yerle mi oldu u Çölemerik, Livin ve Çukurca bucaklarında Nasturi köylerinin isimleri kullanılıyordu. 1945 yılında kadın nüfusunun erkek nüfusundan fazla oldu u Betkar ve Bülüh köylerinde 1955 yılında erkek nüfusu kadın nüfusundan fazla hale gelmi tir. 1955 ve 1960 yıllarında sadece Balekan köyünde kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır. Köyün erkeklerinin geçim artlarını kolayla tırmak için ehirlere çalı maya gitmeleri köylerde erkek nüfusunun azalmasına sebebiyet vermektedir. 1960 yılı itibariyle Livin nahiyesinin köylerinin isimleri Türkçe isimlerle de i tirildi. Piyanis (Geçitli), Bülüh (Aksu), Betkar (Cevizdibi), Nispas (Elmacık), Ni e (I ık), Merinos (Kavaklı), Balekan (Pınarca), Anitos (Yoncalı) oldu.⁴⁸²

Tablo 17: Merkez Ba lı İvelan Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁴⁸³

Mevkiler	1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Hazekyan (Nahiye Merkezi)	241	138	379	204	176	380
Asıngıran	38	32	70	53	38	91
Evrans	87	73	160	96	81	177
Piran	166	120	286	204	152	356

⁴⁸¹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁴⁸² T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

⁴⁸³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

Pirkanis	114	86	200	129	96	225
Toplam	646	449	1.095	686	543	1.229

Tablo 17'ye göre, 1955 yılında İvelan nahiyesinde Asıngıran nüfusu en az olan köydür. İvelan nahiyesi ise diğer nahiyelere göre nüfusu en az olan nahiyedir. 1960 yılında Hazekyan bucak merkezinin nüfusu diğer köylerden fazladır. Asıngıran ise nüfusu en düşük olan köydür. 1960 yılı itibarıyla İvelan nahiyesinin köylerinin isimleri değiştirilerek yeni isimler kullanılmaya başlandı. Hazekyan (Başlı), Asıngıran (Boybeyi), Evranis (Demirtaş), Piran (Doğanyurt), Pirkanis (İçkar) isimleriyle değiştirildi.⁴⁸⁴

2.2.2. Beytü ebap

Hakkari'nin 80 kilometre batısında olan ilçe dağlık araziye sahip olması sebebiyle mahrumiyet içinde bulunmaktadır.⁴⁸⁵ İlçe hudutları içinde 3.300 rakımlı Altında ve 3.200 rakımlı Galameni dağları vardır. İlçe merkezi ve köyler, bu dağların arasındaki derin vadilerin içinde sapa bir halde kalmıştır.⁴⁸⁶

Deniz seviyesinden olan yüksekliği 1.650 metre olan Beytü ebap ilçesi batıda Siirt, güneyde Irak ve kuzeyde Van ile sınırdır.⁴⁸⁷

Dağlık alanda olması, yollarının patika olması ve doğrudan düzgün yollarının bulunmaması nedeniyle ilçenin gelişmesi çok yavaş olmuştur.⁴⁸⁸ Gelişimini yapabilmesi ise Beytü ebap ilçesini diğer ilçelere bağlayan Hakkari-Beytü ebap-Uludere yolu ile Beytü ebap ehri içi geçi yolunun yapılmasına bağlıdır.⁴⁸⁹

Beytü ebap'ın idari anlamdaki bağılılığı dönem dönem değişmiştir. Bir dönem Siirt vilayetine bağlıyken bir dönem ise Hakkari vilayetine bağlı durumuna getirilmiştir. Beytü ebap Van vilayetinin Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye iken 13 Ocak 1914 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla kazaya dönüştürüldü.⁴⁹⁰ Cumhuriyetin ilanından sonra bir süre Siirt iline bağlı olan Beytü ebap, 1926 yılında Hakkari vilayetine bağlandı. Hakkari'nin 1933'de Van'a bağlı ilçe haline

⁴⁸⁴ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

⁴⁸⁵ **Vatan** (Memleket İhalleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁴⁸⁶ Çiçekoğlu, vd, **Ön. ver.**, s. 9.

⁴⁸⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64; Çiçekoğlu, vd, **Ön. ver.**, s. 9.

⁴⁸⁸ **Vatan** (Memleket İhalleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁴⁸⁹ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 4.

⁴⁹⁰ **BOA**, DH. UM. Dosya No: E-86, Gömlek No: 73.

getirilmesinden sonra Beytül ebap Siirt vilayetine ba landı.⁴⁹¹ 1935’de Hakkari’nin yeniden il olması üzerine Hakkari’nin ilçesi haline getirildi.⁴⁹²

1935 yılında Hakkari’nin yeniden il olması nedeniyle Beytül ebap’ta mülki idare yapısında yeni düzenlemeler yapıldı. Beytül ebap ilçesinden ayrılan köyler; Gerur (nahiye merkezi), Belluh, İvit, Mirve, Alo , Becüh, Ruzik, Zeyvan, Hodana, Hedri , Merge, Ziravik, Kalik köyleri, 31 Ocak 1936 tarihinde yeni tekil edilen Gerur nahyesine ba landı.⁴⁹³

Hakkari bölgesindeki ilçeler arasında mülki taksimatta yapılan de i ikliklerin ana esasını halkın hükümetle olan i lerini daha kısa yoldan yapması olu turuyordu. Irak ile sınır olması sebebiyle de buradaki a iretlerle olan huzursuzluklar ve asayi sizlikler de de i iklikler yapılmasının bir ba ka sebebiydi. te bu asayi sizliklerden biri de Hakkari vilayetinin Beytül ebap ilçesi merkez nahyesine ba lı Ka uri bölgesine yayılmış bulunan Ka uri halkının zaman zaman yaptıkları ekavet Irak Hükümeti ile Türk Hükümetini kar ı kar ıya getiriyordu.

Hudut üzerinde da ınık ve irtibattan uzak bir halde bulunan bu a irete ait köyler Beytül ebap ilçe merkezine 70 kilometre uzakta bulunmaktaydılar ve meydana gelebilecek bu tür olayları önlemek ve halkı sıkı bir kontrol altına almak için bir takım düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı.

Asayi sorununun halli için merkezi Alamon köyü olmak üzere Zap adıyla bir nahiye kurulması kararı Hakkari Vilayeti dare Heyeti ve Daimi Encümenince 20 ubat 1942 tarihinde onandı. Nahiye kurulması demek oraya jandarma karakolunun in ası demekti. Her ne kadar karakolda görevli askerin sayısı az olsa da bu tür asayi sizlikler bu karakol vasıtasıyla halledilebilirdi.

Yeni kurulan Zap nahiyesi, batısı Habur çayları, kuzeydo uda Cemikurcinin, güneyinde Maronez deresiyle Zap suyunun birle ti i dirsekten ba layarak batıya do ru 2.350 metre rakımlı Suvare, Hobriya, Kelakimisbah, Latecaki, Te riz tepesi, Nefsura da ve tepelerinin en üstünden geçen hat ve güneyinde Irak sınırı ile çevriliydi.

⁴⁹¹ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 38, Dosya No: 54, Sıra No: 13; T.C. Resmi Gazete, 27.5.1933, s. 2511.

⁴⁹² Hakkari 1 Yıllı ı (1967) (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 32.

⁴⁹³ dare, Sayı: 97 (Nisan 1936), s. 513; T.C. Resmi Gazete, 29.2.1936, s. 6178.

Livin nahiyesinden 5, Çukurca nahiyesinden 9 ve merkez kazasından 6 köy ba lı buldukları merkezlerden alınarak Zap nahiyesine ba landılar.⁴⁹⁴

Zap nahiyesine ise; Beytü ebap merkez nahiyesinden; A ut, Aru , Alamon, Geresün, iverezan, Hanki köyleri, Livin nahiyesinden; Meluta, de, Kelitan, Bite, Serispi köyleri, Çukurca nahiyesinden; Zire, Büretre , De tan, Lizan, Mecregan, Zavita, Minyani , Kasran, Gündük-Harabe köyleri ba landı.⁴⁹⁵

Mülki taksimatta sınırlar belirlenirken nahiye ve köylerin merkez kaza ve nahiye merkezlerine olan uzaklıkları ve halkın iktisadi ya antısı dikkate alınmadı ı için halk büyük sıkıntılar ya ıyordu. Hakkari ili Beytü ebap ilçesi Zap buca ına ba lı De tan, Mirkan ve Minyani köyleri, ba lı buldukları Zap Buca ına 28-65 kilometre, Beytü ebap ilçe merkezine 90-120 kilometre mesafede olmalarına kar ı Çukurca Buca ına 20-25 kilometre, Hakkari merkez ilçesine 80-90 kilometre mesafede idi.

Halkın ekonomik ilgisi daha çok Hakkari merkezi ve Çukurca buca ı ile oldu undan Beytü ebap ilçesi ile ili kisi yalnız resmi i ler yönünde olmaktaydı. Halka kolaylık sa laması bakımından Çukurca buca ına ba lanmaları halkın dile i üzerine dare Kurulu ve Daimi Komisyon kararlarına dayanılarak Hakkari Valili i tarafından teklif edilmi ve Birinci Genel Müfetti likte bu karara katılmı tı.

çi leri Bakanlı ı'nca yapılan incelemede bu teklif yerinde görüldü. Türkçeye uymayan De tan köyünün (Deste), Mirkan köyünün (Çe meler), Minyani köyünün isminin de (Minik) olarak de i tirilmesine karar verilerek Beytü ebap ilçesinin Zap buca ına ba lı Deste (De tan), Çe meler (Mirkan) ve Minik (Minyani) köyleri 3 Mart 1947 tarihinde Cumhurba kanının onayıyla Hakkari merkez ilçesinin Çukurca buca ına ba landı.⁴⁹⁶

dari anlamdaki de i ikliklerin yanı sıra birbirine sınır olan Hakkari ile Van arasında kalan ilçeler arasında da sınır anla mazlıkları kendini göstermekteydi. Beytü ebap ilçesi ile Van ilinin ıtak ilçesinin köyleri arasında sınır anla mazlı ı vardı. Van vilayetinin ıtak⁴⁹⁷ ilçesine ba lı Martanis ve Alakan köyleriyle Hakkari

⁴⁹⁴ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 152, Dosya No: 6, Sıra No: 5; **dare**, Sayı: 166 (ubat 1942), s. 3375.

⁴⁹⁵ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 152, Dosya No: 6, Sıra No: 5; **T.C. Resmi Gazete**, 2.3.1942, s. 2361.

⁴⁹⁶ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 189, Dosya No: 5, Sıra No: 16.

⁴⁹⁷ Van vilayetine ba lı olan ıtak kazasının adı 27 Mayıs 1943 tarihinde Çatak olarak de i tirildi. 1874-1876 tarihleri arasında nahiye halindeki adı Ta , kaza olunca ıtak'a çevrildi. Bu adla anılan kaza adının; at-Ar ayık Türkçede Hidiv, Ta tabirinin de da anlamına geldi inden atak adının Da -Hidivi olması muhtemeldir. Bununla beraber at Ermenice de "çok" anlamına gelmektedir. Bu

vilayetinin Beytü ebap ilçesine ba lı Mezra köyü arasında çıkan ve iki vilayet sınır anla mazlı ı mahiyetini alan hadise hakkında her iki taraftan seçilen mü terek heyet 26 Temmuz 1942 tarihinde hadise mahalline gitti. Heyet anla mazlı ın haline çalı mı ise de her iki vilayet temsilcileri ayrı ayrı ileri sürdükleri bakı açılırları üzerinde ısrar etmi lerdı. Bu sebepten dolayı durum Dahiliye Vekaletince tetkik olunarak u sonuca varıldı:

Beytü ebap ilçesine ba lı köyler tartı ma konusu olan yere 25 kilometre uzak bir mesafede buldukları halde ıtak ilçesinin Martanis, Alakan muhtarlıklarına ba lı mahalleler hududa asgari 500 metre, azami 2,5 kilometre yakındı. Bununla beraber ıtak ilçesinde abur suyu kenarında bir jandarma karakolu tesis olunarak meyilli saha üzerindeki köyler daimi surette kontrol altında bulunduruluyordu. Bu itibarla gerek emniyet ve asayi in muhafazası ve gerek co rafi durum gereklerine göre sınırın “Do uda Nihalehuri deresinden ba layarak güneye do ru Serhanis ve batıya do ru Mamusa da ları hattı balalarını takiben Hüsrevpa a deresine, Hüsrevpa a ve Türbe Hasan ile Masura derelerinin yataklarını takiben Avkarı deresine son hat” olarak çizilmesi kararla tırıldı.⁴⁹⁸

ktisadi hayatı zorluklarla dolu olan Beytü ebap halkı genellikle koyunculukla me guldü. Da lık alan çok fazla oldu undan ziraat yapmaya uygun de ildi. İçenin ticareti ise, av derileri ile koyun yeti tiricili inden olu maktaydı. İçenin 1926 yılındaki genel geliri, altı bin liraydı.⁴⁹⁹

Da larla çevrilmı , küçük tarlaları kayalıklarla kaplı olan ilçe halkının geneli çok yoksuldu. Bu yoksulluk Türkiye'nin hiçbir yerine benzememekteydi. Beytü ebap halkı tarlalarında kum darıdan ba ka hububat yeti tiremiyordu.⁵⁰⁰

İçenin sadece yüzde üçü ziraata elveri liydi. Yüzde üçlük kısmın yüzde yetmi ini ise darı yeti tiricili i te kil etmekteydi ve bu mahsul ise iki ay kadar yetmekteydi.⁵⁰¹ Senelik ia e maddeleri ise büyük zorluklarla Cizre'den kar ılanmaktaydı. Esas geçim kayna ı davarcılık olup davarlar senenin 4-5 ayı yaylalarda ve köylere yakın otlaklarda otlanıyordu.

sebeplerden dolayı öz Türkçeye asla uygun olmayan bu gibi karı ık tabirlerin bertaraf edilerek, Norduz-Sortkin ırmaklarının birle ti i yerde bulunan ıtak kazasının isminin Çatak olarak de i tirilmesini bu bölgeyi ziyaret eden Mare al Fevzi Çakmak'ta istedi. ıtak adının Çatak adıyla de i tirilmesi, 4015 sayılı kanunun D fıkrası hükmüne uygun gerçekte ti. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 161, Dosya No: 11, Sıra No: 9.

⁴⁹⁸ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 160, Dosya No: 8, Sıra No: 14.

⁴⁹⁹ **1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 611.

⁵⁰⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 473, Dosya No: 1933, Sıra No: 1, s. 44.

⁵⁰¹ **1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 611.

Gelişimini engelleyen sadece arazisi ve ulaşımının olmaması değil idarecilerin de halkın ihtiyaçlarına ilgisiz yaklaşımları insanları bezdiriyordu. Halkın esas geçim kaynağı olan davarcılığın önceki yıllara göre gelişmesini engelleyen ise yaylaların yüksek fiyatta satılmasıydı. Köylere yakın olan ve davarların otlatıldığı Meydanı Koli, Meydanı Casus yaylaları 1939 senesinden beri üç yıldır maliye tarafından satılmaktaydı. Birinci sene 6, ikinci sene 16, 1941 senesinde ise 200 liraya satılmıştı. Birkaç yılda bu yaylakların binlerce liraya satılacağı korkusu Beytü ebap halkında hakim olmaya başladı. Beytü ebap ilçesinde 20.000 davar vardı. Davar başına bir lira alınması sonuçta çok büyük meblağlara ulaşması demektir. Halk ise davarlarını otlatacakları başka yayla bulamayacağı için bu parayı vermek zorunda kalacaktı fakat bu durum onların daha da fakirleşmesi anlamına geliyordu.⁵⁰²

Kurumların yetersizliği de insanların yaşamını zorlaştırıyordu. Halkın doğaya yaşamı kolaylaştırması beklenen belediye 1933 yılında kuruldu. Fakat belediyenin kurulmasından sonra halkın durumunu iyileştirme ve bölgeyi kalkındırma amaçlı faaliyet gösteremedi. Belediyenin geliri ancak çalışanlarının maaşlarını ödeyecek kadar oldu bu için halk belediye hizmetlerinden mahrum kaldı. Halkın en öncelikli ihtiyacı olan temiz içme suyu uzun bir süre halka ulaştırılmadı. Güney kuzey istikametinde ilçe içerisinde geçmekte olan Karaın deresine ilçe içerisinde, doğu istikametinden gelen Singeber suyu karışmaktaydı. Bu Singeber suyu ilçenin içme suyu ihtiyacının sadece bir kısmını karşılamakta olup bahçelerin sulanmasında ve birkaç iptidai ürünün döndürülmesinde faydası sağlıyordu.

Halkın içme suyu Faraın deresinden kaynaklarla getirilmekteydi.⁵⁰³ İçme suyu tesisleri 1954 yılında yapıldı ve saniyede 8 litre su akmasını sağlayan bu tesis halkın su ihtiyacını karşılayabiliyordu.⁵⁰⁴

Belediyenin randımanlı çalışanı insanlarının sağlığını da olumsuz yönde etkilemekteydi. Pis suları boşaltabilecek kanal yolu olmadığı için açık çukurlara akıtılıyordu. Köyde elektrik yoktu ve aydınlanma gaz lambaları vasıtasıyla

⁵⁰² Hakkari vilayetine bağlı Beytü ebap kazası Balakan ve Gelejer köyleri muhtarı Mehmet oğlu Süleyman, Barzan ceman muhtarı Abuzeyt oğlu Musa, Bismil Direstur muhtarı Hadi oğlu Hacı'nin 29 Nisan 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği hayat hikayelerini anlatan telgraf. Bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 473, Dosya No: 1933, Sıra No: 1, s. 44; Meydanı Koli yaylasının bir kısmında 1950 yılından beri civar köylerden gelenlerin yerleştiği meskun mahal Tuzluca isminde başsuz bir köy haline getirildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 10.2.1956, s. 13545.

⁵⁰³ **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: 6 (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1953), s. 297.

⁵⁰⁴ **Hakkari 1 Yıllığı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203.

yapılıyordu.⁵⁰⁵ Halkın ısıtma aracı olarak kullandığı sobalarda meşale odunu yakılıyordu. Devlet dairelerinde tesis edilecek kalorifer için mahallinden temin edilebilecek belli başlı bir yakıt yoktu.⁵⁰⁶

Osmanlı döneminde Beytü ebap'ta Kürt nüfus çoğunlukta olmakla beraber az da olsa Nasturi nüfus da vardı. 1899 yılında Beytü ebap'ta 72 köy vardı ve bu köylerde 1.830 Kürt, 595 Nasturi yaşıyordu.⁵⁰⁷ Nasturi nüfusu 1924 yılındaki ayaklanmalarından sonra Beytü ebap'ta görülmedi. Cumhuriyet döneminde Beytü ebap ilçesinin nüfusu diğer ilçelere göre daha fazlaydı.

Tablo 18: Yıllar itibarıyla Beytü ebap İlçesinin Nüfusu

Yıllar	Nüfusu			Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yoğunluğu (Kişi)	Oran (%)
	Erkek	Kadın	Toplam			
1927 ⁵⁰⁸	6.435	6.448	12.883	4.400	3	-
1940 ⁵⁰⁹	8.157	7.977	16.134	2.948	5	21+
1942 ⁵¹⁰	-	-	15.697	2.948	5	3-
1945 ⁵¹¹	6.550	6.314	12.864	2.948	4	18-
1950 ⁵¹²	-	-	17.013	2.948	6	25+
1955 ⁵¹³	10.299	8.675	18.974	2.308	8	11+
1960 ⁵¹⁴	5.943	5.336	11.279	1.717	7	41-

⁵⁰⁵ Çiçekoğlu, vd, **Ön. ver.**, s. 12; 1968 yılında İller Bankası hidroelektrik inşaatına başlaması ve tesislerin 1972 yılında bitirilmesi planlanmaktaydı. Bkz. **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203.

⁵⁰⁶ Çiçekoğlu, vd, **Ön. ver.**, s. 12.

⁵⁰⁷ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 318.

⁵⁰⁸ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. VIII; İlk nüfus sayımında Beytü ebap'ta 6.435 erkek, 6.448 kadın nüfus vardı; Nuri, Necdet, **Ön. ver.**, s. 345; 1927 senesine ait olan Devlet Salnamesinde ilçenin genel nüfus sayısı tutmakla beraber kadın ve erkek nüfusunda farklılık vardır. Salnamede erkek 7.069, kadın 5.814 kişi olarak belirtilmiştir. Bkz. **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862.

⁵⁰⁹ T.C. Ba vekalet statistik Genel Müdürlüğü, **20 Ekim 1940 Genel Nüfus Sayımı**, (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 293; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yıllık 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁵¹⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No:2, s. 1.

⁵¹¹ T.C. Ba vekalet statistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2, s. 6-9; 1946 senesi içinde CHP Genel Sekreterliği'ne bildirilen nüfus bilgileridir.

⁵¹² T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yıllık 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, cilt: 3, Cilt: 20 (19.6.1957), S. Sayısı: 221, s. 5.

⁵¹³ T.C. Ba vekalet statistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; İller ve Belediyeler Dergisinin 1955-1956 yılı sayılarında Beytü ebap ilçesinin genel nüfusu 18.864 kişi, merkezinin nüfusu ise 1.287 kişi olarak belirtilmiştir. Bkz. **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 122 (Aralık 1955), s. 680; **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18.

⁵¹⁴ T.C. Ba vekalet Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 263.

Tablo 18'e göre, 1940-1945-1950 nüfus sayımlarında Beytü ebap ilçesinin yüzölçümü 2.948 km²'dir. 1955 nüfus sayımında yüzölçümünün dü tu ü görülmektedir. Nahiyeler ve köyler arasındaki sınır düzenlemeleri ve kom u ilçeler ile ba lantılı olan köylerin idari yapılanmasındaki de i ikliklerden dolayı azalma görülmektedir.⁵¹⁵ Beytü ebap ilçesinin 1945 yılı nüfusunda di er ilçelerde oldu u gibi azalma vardır. 1960 yılındaki nüfus ve yüzölçümündeki azalmanın nedeni ise 1957 yılında Beytü ebap'a ba lı olan Goyan ve Gerür nahiyelerinin birle tirilerek Uludere isminde bir ilçenin kurulmu olmasıdır.⁵¹⁶ Yokluklar halkın ba ka vilayetlere göç etmesine neden oldu. Da lar arasında sıkı mı kalmı , ula ımın yapılamadı ı, yatırımların ula tırılmadı ı, okullarda verilen yetersiz e itimler insanların kaçı mını hızlandırmı tır.

Beytü ebap ilçesi ile ilgili bucak ve köy nüfus bilgilerini detaylı olarak 1945, 1955 ve 1960 yılı genel nüfus sayımları vermektedir.

Tablo 19: Beytü ebap İlçe ve Nahiyelerin Nüfusu⁵¹⁷

1945 Yılı Beytü ebap İlçesi ve Nahiyeler tıbariyle Nüfusu					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Ba ma Ortalama Nüfus
ehir	392	354	746	-	-
Merkez Bucak ı	2.584	2.552	5.136	21	245
Gerur	969	858	1.827	3	609
Kılaban	2.026	1.931	3.957	11	360
Zap	579	619	1.198	4	299
Toplam	6.550	6.314	12.864	39	329
1955 Yılı Beytü ebap İlçesi ve Nahiyeler tıbariyle Nüfusu					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Ba ma Ortalama Nüfus
ehir	808	566	1.374	-	-
Merkez Bucak ı	4.745	3.917	8.662	25	346
Gerur	1.797	1.526	3.323	6	554
Kılaban	2.949	2.666	5.615	9	624
Toplam	10.299	8.675	18.974	40	474
1960 Yılı Beytü ebap İlçesi ve Nahiyeler tıbariyle Nüfusu					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Ba ma Ortalama Nüfus
ehir	785	813	1.598	-	-
Merkez Bucak ı	5.158	4.523	9.681	27	358
Toplam	5.943	5.336	11.279	-	-

⁵¹⁵ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁵¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 20 (19.6.1957), S. Sayısı: 221, s. 5.

⁵¹⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 269; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

Tablo 19'a göre, 1945 yılında Merkez bucaının nüfusu diğer yerleim birimlerine nispetle daha kalabalıktı. Zap bucaındaki nüfus durumuna baktığımızda kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğunu görmekteyiz. 1945 yılında dört bucak varken 1955 yılında üç bucak vardı. Zap bucaı 1953 yılında Çukurca'nın ilçe olmasıyla buraya bağlandı. 1960 yılında Beytü ebap ehir merkezinde kadın nüfusu erkek nüfustan fazladır. Uludere'nin 1957 yılında ilçe olmasıyla birlikte 1955 yılında bucakları olan Kılaban ve Gerür Uludere'ye bağlandı için 1960 yılında sadece Merkez bucaı vardı.⁵¹⁸

Tablo 20: Beytü ebap Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu⁵¹⁹

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
ehir	392	354	746	808	566	1.374	-	-	-
Merkez Nahiye									
Bate	51	55	106	91	83	174	103	89	192
Bi i	158	161	319	101	71	172	94	84	178
Bizal	19	17	36	84	63	147	93	60	153
Çemhaski	106	87	193	397	341	738	132	105	237
Dirahini	230	253	483	631	436	1.067	517	483	1.000
Fara in	224	197	421	183	165	348	323	279	602
Gelejir	125	118	243	40	38	78	108	89	197
Germav	57	70	127	193	172	365	252	219	471
Gezneh	75	83	158	95	92	187	99	102	201
Hemkan	70	72	142	152	140	292	215	165	380
ısrvan	98	69	167	153	130	283	171	141	312
Kaçitbehen	6	5	11	78	61	139	9	8	17
Kelitan	113	110	223	-	-	-	-	-	-
Kitir	168	140	308	205	148	253	214	196	410
Mezrea	328	305	633	328	278	606	408	376	784
Mihri	138	161	299	228	214	442	272	270	542
Pertavin	212	248	460	256	221	477	214	205	419
Pirdudan	67	67	134	-	-	-	-	-	-
Pirusan	193	211	404	406	367	773	533	430	963
Tivur	67	67	134	72	53	125	41	40	81
Zerbil	79	56	135	85	65	150	85	87	172
Çemaninizar	-	-	-	114	75	189	177	174	351
Doli	-	-	-	96	99	195	140	120	260
Evrek	-	-	-	145	123	268	71	61	132
Karçana	-	-	-	251	187	438	360	277	637
Kespiyanis	-	-	-	154	119	273	125	100	225
Varihokan	-	-	-	207	176	383	196	210	406
Tuzluca	-	-	-	-	-	-	101	76	177
Yenice	-	-	-	-	-	-	203	177	380
Toplam	2.584	2.552	5.136	4.745	3.917	8.662	5.158	4.523	9.681

⁵¹⁸ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

⁵¹⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 269; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

Tablo 20'ye göre, 1945 yılında Bata, Bi i, Dirahini, Germav, Gezneh, Homkan, Mihri, Pertavin ve Pirusan köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. Di er köyler arasında Kaçitbehren nüfusu en az olarak tabloda göze çarpmaktadır. Dirahini köyü ise tabloda nüfusu en fazla oldu u yerle im yeri olma özelli iyle dikkati çekmektedir. 1955 yılında Doli köyünde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. Dirhanini köyü nüfusu en kalabalık, Gelejir köyü ise nüfusu en az olan köydür. 1960 yılında Dirahini köyü nüfusu en kalabalık, Kaçitbehran nüfusu en az olan köylerdir. Gezneh, Varihokan, Zerbil köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. 1960 yılı itibariyle devlet politikası nedeniyle Kürtçe ve Nasturi isimli köylere Türkçe isimler verilerek yeni köy isimleri kullanılmaya ba ladı. Bate (Güneykaya), Bi i (Bola aç), Bizal (Ortalı), Çemhaski (Pirinçli), Dirahini (Uzungeçit), Fara in (Ye ilöz), Gelejir (A a idere), Germav (Ilıcak), Gezneh (Ceviza acı), Hemkan (Be a aç), Isırvan (Akarsu), Kaçitbehren (Toptepe), Kitir (Bo azören), Mihri (Kovankaya), Pertavin (Dilekyolu), Pirusan (Bölucak), Tivur (Da altı), Zerbil (Koyunoba), Çemeninizar (Ba aran), Doli (Oymakaya), Evrek (Gökçe), Karçana (Çı lıca), Kespiyanis (Mutluca), Varihokan (Do anyol) isimleri ile de i tirildi.⁵²⁰

Tablo 21: Gerur Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁵²¹

Mevkiler	1945			1955		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Gerur	298	240	538	368	282	650
Becuh	369	324	693	142	128	270
Nirve	302	294	596	617	565	1.182
Hedris	-	-	-	252	197	449
Robozik	-	-	-	149	132	281
Ziravik	-	-	-	269	222	491
Toplam	969	858	1.827	1.797	1.526	3.323

Tablo 21'e göre, 1945 yılında Gerur buca nda üç köy vardır. Becuh nüfusu en fazla olan köydür. 1955 yılında köy sayısı altıya çıkmı tır. 1955 yılında Nirve köyü nüfusu en fazla, Becüh köyü ise nüfusu en az olandır. Becuh 1945 yılında nüfusu en fazla köy iken 1955 yılında nüfusu en az olan köy durumuna gelmi tir.

⁵²⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 265.

⁵²¹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 269; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245.

Tablo 22: Kılaban Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁵²²

Mevkiler	1945			1955		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Kılaban	181	177	358	329	332	661
Helet	361	349	710	582	515	1.097
Hilal	451	419	870	652	596	1.248
Kadın	58	54	112	104	72	176
Nijin	216	223	439	311	286	597
Nire	138	112	250	222	180	402
Rupin	184	183	367	377	332	709
Sekerek	104	94	198	138	130	268
i	122	116	238	234	223	457
iri	71	72	143	-	-	-
Ziravik	140	132	272	-	-	-
Toplam	2.026	1.931	3.957	2.949	2.666	5.615

Tablo 22'ye göre, 1945 yılında Nijin ve iri köylerinde kadın nüfus erkek nüfusa oranla fazladır. 1945 ve 1955 yıllarında Hilal köyü nüfusu en fazla olan, Kadun köyü ise nüfusu en az olandır. 1955 yılında Kılaban nahiyeye merkezinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır.

Tablo 23: Zap Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁵²³

1945			
Mevkiler	Erkek	Kadın	Toplam
Alamun	156	163	319
A uta	248	250	498
Deli	60	63	123
Kelitan	115	143	258
Toplam	579	619	1.198

Tablo 23'e göre, 1945 yılında Zap bucaının tüm köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. A uta köyü Zap nahiyesinin merkez köyü konumunda olup nüfusu en fazla olandır.

Ulaımı zor olan bir yerde bulunan Beytü ebap ilçesinde kaymakamlar Beytü ebap'ın Hakkari'ye bağılandı 1926 yılından 1960 yılına kadar hemen hemen eksiksiz bir şekilde hizmet verdiler. Yaşamlarının çok ağırdı bu ilçede kaymakamlar vazifelerini layıkıyla yapmaya çalıştılar.

⁵²² T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 269; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245.

⁵²³ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 269.

Tablo 24: Beytü ebap İçesinde Görev Yapmış Kaymakamlar

Sıra No	Adı Soyadı	Görev Süresi
1	slam Ferit	-----/1930
2	Hasan Faik ⁵²⁴	14.5.1930-16.8.1930
3	M. Kamil Bey ⁵²⁵	1931-1932
4	Adnan Bey ⁵²⁶	6.7.1933-8.5.1934
5	Cenap Aksuyun ⁵²⁷	-----/20.7.1936
6	Mustafa E ref Oykun ⁵²⁸	29.09.1936-16.08.1938
7	Necmi Kalaçlar ⁵²⁹	16.08.1938-30.03.1939
8	Suphi Batur ⁵³⁰	24.05.1939-27.07.1940
9	Lütfü Bingöl ⁵³¹	Eylül 1940-04.11.1940
10	Kemal Ta kıran ⁵³²	4.11.1940-23.05.1942
11	hsan Ecemi ⁵³³	16.07.1942-16.03.1943
12	Fahrettin Akkutlu ⁵³⁴	29.09.1943-30.07.1945

⁵²⁴ 14.5.1930 tarihinde Beytü ebap Kaymakamı slam Ferit Kozan kaymakamı ına, Bor Kaymakamı Hasan Faik Beytü ebap kaymakamı ına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 6.7.1930, s. 9197; Hasan Faik 16 A ustos 1930 tarihinde Ergani Madeni kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 9.9.1930, s. 9355.

⁵²⁵ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 62, Dosya No: 11, Sıra No: 7; **dare**, Sayı: 55 (Birinci Te rin/Ekim 1932), s. 1147; M. Kamil Bey, 5.5.1931 tarihinde Garzan kaymakamı ından tayin edildi.

⁵²⁶ Adnan Bey, 6 Temmuz 1933 tarihinde Malkara kaymakamı ından atandı. 29.4.1934 tarihinde Ba kale kaymakamı ına getirildi. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 86, Dosya No: 11, Sıra No: 7. **T.C. Resmi Gazete**, 13.8.1933, s. 2937; **T.C. Resmi Gazete**, 20.6.1934, s. 4001.

⁵²⁷ **dare**, Sayı: 101 (A ustos 1936), s. 1148; Cenap Aksuyun 1936 senesi A ustos ayında Aksaray kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 10.8.1936, s. 7047.

⁵²⁸ **T.C. Resmi Gazete**, 10.8.1936, s. 7047; **dare**, Sayı: 101 (A ustos 1936), s. 1148; Mustafa E ref Oykun, Göynük kaymakamı ından atandı; 1938 yılında Beytü ebap Kaymakamı Mustafa E ref Oykun 1553 gizli nüfus, 928 ölüm ile 98 do um, 40 ölüm vukuatını tespit ederek tescil ettirdi inden Hakkâri vilayetince takdir edildi. Bkz. **dare**, Sayı: 124 (Temmuz 1938), s. 532; 16.08.1938 tarihinde Bor kaymakamı ına atandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 123, Dosya No: 26, Sıra No: 5; **dare**, Sayı: 125 (A ustos 1938), s. 664; **T.C. Resmi Gazete**, 5.9.1938, s. 10563.

⁵²⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 123, Dosya No: 26, Sıra No: 5; **T.C. Resmi Gazete**, 5.9.1938, s. 10563. **dare**, Sayı: 125 (A ustos 1938), s. 664; Ürgüp kaymakamı ından atanan Beytü ebap Kaymakamı Necmi Kalaçlar, 29 Ekim 1938 tarihinden itibaren 3'üncü sınıftan 2'nci sınıfa terfi etti. Bkz. **dare**, Sayı: 128 (kinci Te rin/Kasım 1938), s. 748; 30.03.1939 tarihinde Be iri kaymakamı ına atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 133 (Nisan 1939), s. 641.

⁵³⁰ **T.C. Resmi Gazete**, 6.4.1939, s. 11527; **dare**, Sayı: 133 (Nisan 1939), s. 641; Suphi Batur, Garzan kaymakamı ından atandı; 20 Nisan 1940 ve 11 Temmuz 1940 tarihinde Beytü ebap Kaymakamı Suphi Batur köy okullarının in aatının tamamlanması için gösterdi i gayretten ve çalı malarından dolayı Hakkari Vilayetince takdirname ile ödüllendirildi. Bkz. **dare**, Sayı: 147 (Haziran 1940), s. 1785; **dare**, Sayı: 149 (A ustos 1940), s. 2037; Suphi Batur'un 27.7.1940 tarihinde zmir Hukuk leri Müdürlü üne ataması yapıldı. Bkz. **dare**, Sayı: 148 (Temmuz 1940), s. 1897; **T.C. Resmi Gazete**, 1.8.1940, s. 14417.

⁵³¹ **dare**, Sayı: 150 (Eylül 1940), s. 2182; Lütfü Bingöl, Malatya Maiyyet memurlu undan atandı.

⁵³² Kemal Ta kıran Pınarba ı kaymakamı ından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 5.10.1940, s. 14793. **dare**, Sayı: 160 (Temmuz 1941), s. 2969; 23 Mayıs 1942 tarihinde ırnak kaymakamı ına atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 169 (Mayıs 1942), s. 3479; **T.C. Resmi Gazete**, 9.6.1942, s. 3105.

⁵³³ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 154, Dosya No: 18, Sıra No: 4; hsan Ecemi , 5.6.1942 tarihinde Ürgüp kaymakamı ından atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 27.6.1942, s. 3265.

13	Ziya Önder ⁵³⁵	16.11.1945-05.12.1947
14	Cihat Mutver ⁵³⁶	16.7.1948-22.9.1948
15	Eyüp skender ⁵³⁷	30.05.1949-16.12.1950
16	Celal Öziç ⁵³⁸	21.4.1951-22.5.1952
17	Nizamettin Erkmen ⁵³⁹	22.5.1952-24.11.1952
18	Naim Cömerto lu ⁵⁴⁰	24.11.1952-14.5.1954
19	Özer Özmen ⁵⁴¹	21.10.1953-09.02.1955
20	Özcan Ertan ⁵⁴²	30.07.1957-04.12.1957
21	Niyazi Oral ⁵⁴³	4.8.1958-
22	Samim Gökyar	13.08.1960-25.07.1961

Tablo 24'e göre, Beytü ebap ilçesinde görev yapan kaymakamlar en fazla iki yıl süre ile hizmette bulunmuşlardır. Kaymakamların tayin edildikleri tarih ile görev başladıkları tarih arasında fark vardır. Bu fark ise gerek mehil süresinden gerekse Beytü ebap kazasının ulaşımının elverişi olması nedeniyle kaynaklanmaktadır. 1960 askeri darbesinden sonra 1960 senesinin Kasım ayında Beytü ebap kazasının Kaymakamlık ve Belediye Başkanlığı görevini Kıdemli Binbaşı Abdullah Dolunay yaptı.⁵⁴⁴

⁵³⁴ Fahrettin Akkutlu, 18 A ustos 1943 tarihinde Elmalı kaymakamlığından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 25.8.1943, s. 5725; 30 Temmuz 1945 tarihinde Vezirköprü kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 7.8.1945, s. 9166.

⁵³⁵ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 177, Dosya No: 22, Sıra No: 3; **T.C. Resmi Gazete**, 21.8.1945, s. 9221; Ziya Önder, 12 A ustos 1945 tarihinde Soma kaymakamlığından atandı. 5 Aralık 1947 tarihinde Trabzon ili Sürmene kaymakamlığına atandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 194, Dosya No: 30, Sıra No: 20; **T.C. Resmi Gazete**, 15.12.1947, s. 13245.

⁵³⁶ Cihat Mutver, Arapkir kaymakamlığından 16 Temmuz 1948 tarihinde Beytü ebap kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.7.1948, s. 14453; 22 Eylül 1948 tarihinde Diyarbakır Çermik kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 28.9.1948, s. 14897.

⁵³⁷ Eyüp skender'in erken tarihte Beytü ebap'tan ayrılması üzerine Hakkâri Hukukleri Müdürü Adil Baal 30 Eylül 1950 tarihinde vekaleten Beytü ebap kaymakamlığına atandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 217, Dosya No: 35, Sıra No: 13.

⁵³⁸ Celal Öziç, Havza kaymakamlığından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 30.4.1951, s. 1065; 22 Mayıs 1952 tarihinde Yeşilhisar kaymakamlığına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 30.5.1952, s. 3789.

⁵³⁹ Nizamettin Erkmen, 22 Mayıs 1952 tarihinde Fatsa kaymakamlığından atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 30.5.1952, s. 1050.

⁵⁴⁰ Naim Cömerto lu, Elazığ Maiyet memurluğundan tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 6.12.1952, s. 5081; 14 Mayıs 1954 tarihinde Kemaliye kaymakamlığına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 29.5.1954, s. 9541.

⁵⁴¹ Özer Özmen, emdinli kaymakamlığından 10.9.1953 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 21.9.1953, s. 7235; 31 Ocak 1955 tarihinde Bulancak kaymakamlığına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 8.2.1955, s. 11012.

⁵⁴² 26'ncı dönem kaymakamlık kursunu başarıyla bitiren Bursa Maiyet memuru Özcan Ertan 29 Haziran 1957 tarihinde Beytü ebap kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 3.7.1957, s. 17490.

⁵⁴³ Niyazi Oral, Başkanlık kaymakamlığından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 9.8.1958, s. 19958.

⁵⁴⁴ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 181 (Kasım 1960), s. 452.

2.2.3. Çukurca

Çukurca, Hakkari merkezinin güneyinde ve merkeze 90 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.⁵⁴⁵ Kuzeyini Hakkari'nin merkez, doğusunu Yüksekova, batısını Beytülâbap ilçeleri, güneyini Türkiye-Irak hududu çevrelemektedir.⁵⁴⁶ Irak hududuna 2 kilometre mesafede ve sadece Hakkari vilayeti ile irtibatı olan bir kazadır.⁵⁴⁷ Deniz seviyesinden olan yüksekliği ise 1.275 metredir.⁵⁴⁸

Çok eski bir yerleşim yeri olan Çukurca'nın eski adı Çal (Arikiçal) olup halkı Pinyani adını almıştır.⁵⁴⁹ Musul Atabeyleri Zengilerin Hakkari bölgesine hakim olmak için kurdukları medeniyet kalesinden sonra ikinci durakları Çukurca kalesi olmuştur.⁵⁵⁰

İlçe, Türkiye'nin güneydoğusunda ve dağlık bir bölgede olması ve yolunun bulunmaması sebepleri ile ekonomik olarak çok geri kalmış ancak kendi imkânları ile kendi ihtiyaçlarını kısmen karşılamaya çalışmış olup pek çok şeylerden mahrum bulunmaktaydı. Kış mevsiminde Hakkari ile katırlar vasıtasıyla sağlanan irtibat tamamen kesilmekte kaza kendi kaderi ile baş başa kalmaktaydı.

İlçe ekonomisi kısıtlı ziraatçılık ile kısmi hayvancılığa dayanmaktaydı. Çukurca'nın iklimi diğer ilçelere göre daha yumuşaktır ve ılıman bir hava vardır. Fakat zirai tekilatlanmanın olmaması ve halkın ziraata yönlendirilmemesi çok az tarımla uğralmalarına neden olmuştur. Halk ancak kendi ihtiyacını karşılayabilecek kadar çeltik, buğday gibi mahsuller ile koyun, keçi ve sığırtı gibi hayvanlar yeti tirmekteydi. Hayvanlardan yün, yağ, peynir gibi ürünler elde edilmekteydi.⁵⁵¹

Hakkari ili Merkez İlçesine bağlı Çukurca Bucakı 4.200 km² gibi en geniş yüzölçümüne sahip olmakla birlikte nüfusu azdı. Çukurca Irak'la 120 kilometre uzunluğunda bir sınıra sahipti. Emniyet ve asayiş yönlerinden de üzerinde hassasiyetle durulması gereken bu bölgenin özellikle kış aylarında her tarafla ilgisi

⁵⁴⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64.

⁵⁴⁶ Çiçekolu, vd, **Ön. ver.**, s. 16.

⁵⁴⁷ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 117, Dosya No: 740, Sıra No: 6; Çukurca Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde başlı bulunduğ u Hakkari vilayeti ile iki yolla başlanmaktaydı ki bu yollardan biri rakımı yüksek yerlerden geçmekte ve Haziran ayında açılıp Ekim ayında karla kapanmaktaydı. Çukurca'yı Hakkari'ye bağlayan bu 95 kilometrelik yolda Hazirandan Ekime kadar hayvan sırtında birçok zorluklarla seyahat yapılabiliyordu. Diğer yol ise, bir vadiyi takip eden ve ancak kışın zaruri hallerde insan sırtında nakliye yapılabilen bir yoldu ki, bu yolda hayvanlarla ne kış ne de yaz seyahate imkân yoktu.

⁵⁴⁸ Çiçekolu, vd, **Ön. ver.**, s. 16.

⁵⁴⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65; YSE, **Hakkari Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 2.

⁵⁵⁰ **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 34.

⁵⁵¹ Çiçekolu, vd, **Ön. ver.**, s. 16.

kesilmekteydi. Co rafi durumları itibariyle de il merkeziyle iktisadi ilgileri olmadı ndan kendi çevresinde iktisadi bir merkez yaratmı durumdaydı. Çukurca'nın etrafında yer almı olan 17 köy ile bu köylere ba lı 28 mahalleden olu mu bir ilçenin te kilatlandırılması, halkın kalkınmasında, hizmetlerin kolayca görülmesinde, halk ve hükümet ili kilerinin düzenlenmesinde büyük faydalar sa layaca ı hususları de erlendirilerek Çukurca Buca ı ilçe haline getirildi.⁵⁵²

27 ubat 1953 tarihli ve 6068 sayılı kanunla ilçe olan Çukurca'ya ba lanan nahiye ve köyler unlardır:

Tablo 25: Çukurca İlçesine Ba lanan Nahiye ve Köyler⁵⁵³

Vilayeti		Kazanın Adı		Merkezi
Hakkâri		Çukurca		Çukurca
Merkez Nahiyesi				
Köyün Adı		Ba lı Oldu u Mahallesi		Ba lı Oldu u dari Birim
Eski Adı	Yeni Adı	Eski Adı	Yeni Adı	Alındı ı Merkez
Biyadır	Narlı	Belatagunt	Ta lık	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Tuhup Zaviyesi	Kayalık	Hi et	Me eli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Sivasilbey	Kazan	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Sifsidan	Benekli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Tuhup	Çeltik	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Güzere	Cevizli	Mezra	Yaylak	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Piri	Güven	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Marufan	Kurudere	-	-	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Bilican	Kavu ak	Talisan	Madenli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Serani	Pepeli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Sivi k	Kavaklı	-	-	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Ziyani	I ıklı	-	-	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Eriç	Eri	ilike	Pınarlı	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	ivarezan	Çınarlı	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Canmemdan	Kandil	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Bircilan	Karasu	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Mirkani	Sarp	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Kasr	Kö k	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Ertu	Uzundere	Betrut	Dede	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Erdu	Ça layan	Kurbe	Tümsek	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Hilal	Küçükköy	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Gundek	Günde	Geyman	Köprülü	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Mirgan	Çimenli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Minyanis	Güzeldere	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
-	-	Tivar Zavitesi	Ormanlı	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden

⁵⁵² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (27.2.1953), S. Sayısı: 147, s. 15; **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 117, Dosya No: 740, Sıra No: 6; **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 237, Dosya No: 9, Sıra No: 9; **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 90 (Nisan 1953), s. 65.

⁵⁵³ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 237, Dosya No: 9, Sıra No: 9; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (27.2.1953), S. Sayısı: 147, s. 43, 69; **T.C. Resmi Gazete**, 3.3.1953, s. 5704; **T.C. Resmi Gazete**, 7.4.1953, s. 5982.

-	-	Lizan	Çiçekli	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
De tan	Üzümlü	Siyavirk	Sarıyer	Merkez İlçesi Çukurca Nahiyesinden
Zap Nahiyesi				
Alamun	Zap	Geramus	Yarma	Beytü ebap Kazasının Zap Nahiyesinden
A uta	Çı lı	Betkar	Serin	Beytü ebap Kazasının Zap Nahiyesinden
Aru	Ortaköy	-	-	Beytü ebap Kazasının Zap Nahiyesinden
Serispiyan	Akkaya	Bite	Dikenli	Beytü ebap Kazasının Zap Nahiyesinden
Kelitan	Ta ba ı	de	deli	Beytü ebap Kazasının Zap Nahiyesinden

Tablo 25'e göre, 1953 yılında Çukurca ilçesinin te kilinde köylerin eski ve yeni isimleri birlikte verilmiştir. Be köyden Zap nahiyesi, 27 köy ve mahalleden ise merkez nahiye te kil edilmiştir. Yerle im yerinin nahiye veya ilçe olması demek devletin kurumlarının gelmesi demektir. Kurumlar açılmakta açılmasına fakat buralarda çalı tıracak memuru bulmakta zorluklar ya anıyordu. Vatanda ların müracaat edebilecekleri en yakın idare kademesi olan nahiyelerin ço unda bir nahiye müdürü ile jandarma karakolundan ba ka devlet te kilatı yoktu. E itim seviyesi dü ük olan halkı aydınlatacak kadroların olmaması ekonomisinin geli mesini engellemekte ve do al zenginliklerine ula masını geciktirmekteydi.

Çukurca'nın ilçe olmasıyla birlikte idari yapılanmada sorunlar ba gösterdi. Nahiye merkezlerinin yanlı seçimi halka zorluklar ya atıyordu. A ıretçili in hüküm sürdü ü bu bölgede a ıret liderlerinin idari yapılanmada da söz sahibi oldukları halk tarafından ileri sürülmektedir.

Halk basit bir i için evvela nahiyeye u ramak, sonra da bazen aksi istikamette olan kaza ve vilayet merkezine geçmek gibi güç bir durumda kalabilmekteydi.⁵⁵⁴

Hakkari vilayetinin Çukurca kazasına ba lı Zap nahiyesinin merkezi Alamun köyü de halka zorluk çıkartan konumdaydı. Bu köy, nahiyeye ba lı köylere göre merkezi vaziyette olmadı ı gibi ancak 3-4 haneden ibaretti. Özellikle yaz mevsiminde mevsimsel artların kötü olmasından dolayı gelecekte de geli me vaat etmiyordu. Köyün 15 kilometre do usunda ve yol üzerinde bulunan Suvarakutran sırtı kı ın uzun müddet kaza ile irtibatına engel olmaktaydı. Bu nahiye merkezinin do usunda bulunan köylüler kazadaki i lerini görmek ve takip etmek için önce batıya

⁵⁵⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtım: F, Cilt: 1 (14.6.1954), s. 164.

gidip nahiyeye u radıktan sonra tekrar do uda bulunan Çukurca kaza merkezine gitmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu durum ise köylüye külfet getirmekteydi.

Alamun köyünün olumsuz artlarının aksine içinde köy okulu, gümrük muhafaza karakolu ve bir seyyar müfreze olan Çı lı (A uta köyü) her bakımdan geli meye açık olan bir yerdi. Bu köyde zamanında 700 haneden fazla Nasturi vardı ve bu tarihte de 20 haneden fazla Nasturi ya ıyordu. Çı lı (A uta) köyü Zap nahiyeye merkezine 24 kilometre daha yakındı. Bu nedenlerden dolayı Çı lı (A uta) köyünün nahiyeye merkezi olması her bakımdan faydalıydı. Sözü edilen nahiyeye merkezinin Alamun köyünden kaldırılarak Çı lı (A uta) köyüne nakledilmesi dare Kurulunun 16.7.1953 gün ve 53 sayılı, Genel Meclisin 14.12.1953 günlü mütalaalarına dayanılarak Hakkari vilayetince teklif edildi. Çukurca kazasına ba lı Zap nahiyesinin merkezi 28 Ekim 1954 tarihinde Alamun köyünden kaldırılarak Çı lı (A uta) köyüne nakledildi.⁵⁵⁵

Yeni ilçe konumuna getirilen Çukurca'da sınır anla mazlıkları kendini gösterdi. Hakkari vilayeti merkez kazasına ba lı Tal köyü ile Çukurca kazasına ba lı Sivi k, Tuhup, Marufan ve Ziyani köyleri bölgesindeki iki kaza arası sınır anla mazlı ı 30 Eylül 1955 tarihinde düzeltildi. Bu düzeltmeye göre; Sakar Da ı tepesinin hemen güneyinde bulunan kayalıktan tepelerin en yükse inden geçen doruk çizgisini takiben Talsuta suyuna inilerek Talsuta suyunun akarına müteakiben Behlüle deresiyle bulu tu u noktadan itibaren Behlüle deresinin kayna ına do ru çıkmak suretiyle kaynakta son bulan hat sınır olarak belirlendi.⁵⁵⁶

Sınırların belirlenmesinde köylerin mesafeleri ve sahip oldukları hane sayılarına bakılmadan kararlar verildi. Çukurca belediyesi kurulurken de belediyenin sınırlarının belirlenmesinde yapılan bu hata belediye gelirinin dü ük olmasına sebep oldu. öyle ki, Çukurca Belediyesi 8 Kasım 1953 tarihinden itibaren te ekkül etmi ti. Belediyede üç memur ve bir hizmetli çalı maktaydı. Bu memur ve hizmetlilerin senelik maa ı 6.120 lirayı bulmaktaydı. Belediyenin 1955 muhammen geliri ise 9.500 lira kadardı.

Bütçeye konulan 9.500 liradan ancak 7.000 lirası tahsil olunmaktaydı. Tahsil edilen 7.000 lira da 6.120 lirası maa lara verilerek geride 880 lira kadar bir gelir kalmaktaydı. Belediyenin sınırı dahilinde hiçbir kanuni kaynak olmad ından

⁵⁵⁵ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 247, Dosya No: 33, Sıra No: 2; T.C. Resmi Gazete, 10.11.1954, s. 10578.

⁵⁵⁶ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 253, Dosya No: 32, Sıra No: 18.

belediyenin bütçesi gayet dar olması sebebiyle belediye daima borç içinde yürümekteydi. Bu durumda gelir temin edecek kaynak İller Bankasındaki hisselerdi. O da Çukurca'nın nüfusu 577 ki i oldu undan hiçbir gelir temin edememekteydi. Çukurca'nın bir saat uzaklı nda bulunan Belat köyü 6 haneden ibaret olup Çukurca'nın belediye hudutları içine alınmı tı. Narlı köyü ise 50 haneli ve Çukurca merkeze yarım saatlik mesafede olmasına ra men belediye hudutları içine alınmamı tı. En azından Narlı köyü belediye hudutları içine alınabilmi olsaydı belediyenin az çok geliri olabilirdi. Fakat Narlı köyünün belediye sınırları içine alınması ise Belediye Kanununun 7'nci maddesine göre seçmenlerin oylarıyla mümkün olabilirdi.⁵⁵⁷

27.2.1956 tarihinde Çukurca kazasının Eriç köyüne ba lı Canmendan, ivarezan (Çınarlı), Bircilan ve Mirkani mahalleleri birle tirilerek merkezi iverezan (Çınarlı) mahallesi olmak üzere iverezan (Çınarlı) köyü olu turuldu.⁵⁵⁸

Çukurca'nın ilçe olarak girdi i ilk nüfus sayımı 1955 yılıdır.⁵⁵⁹

Tablo 26: Çukurca İlçesi Nüfusu

Çukurca						
Yıllar	Nüfusu			Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yo unlu u (Ki i)	Oran (%)
	Erkek	Kadın	Toplam			
1955 ⁵⁶⁰	3.463	3.134	6.597	1.015	6	-
1960 ⁵⁶¹	4.379	3.808	8.187	1.015	8	19+

Tablo 26'ya göre, 1960 yılı nüfusu 1955 yılına göre % 19 oranında artı göstermi tir. Erkek nüfusunun kadın nüfusa göre bir nebze de olsa daha fazla artı gösterdi i tablodan anla ılmaktadır.

⁵⁵⁷ İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 120 (Ekim 1955), s. 579; Narlı'nın belediye hudutları içerisine alınmasıyla ilgili herhangi bir çalı ma elde edilememi tir.

⁵⁵⁸ T.C. Resmi Gazete, 6.6.1956, s. 14490.

⁵⁵⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı (Ankara: 1961), s. 245.

⁵⁶⁰ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı (Ankara: 1961), s. 245; İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18.

⁵⁶¹ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

Tablo 27: Çukurca İlçesi Merkez Nahiye ve Köylerinin Nüfusu⁵⁶²

Mevkiler	1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
ehir	378	312	690	583	388	971
Merkez Nahiye						
Cevizli	244	250	494	287	306	593
Ça layan	147	121	268	201	152	353
Eriç/Çayırılı	189	166	355	113	102	215
Günde	194	194	388	266	239	505
İ ikli	210	157	367	240	193	433
Kavaklı	140	116	256	139	127	266
Kavun ak	268	222	490	268	222	598
Kayalık	276	268	544	276	268	691
Kurudere	116	114	230	116	114	276
Narlı	180	163	343	180	163	426
Uzundere	429	419	848	429	419	974
Üzümlü	77	73	150	77	73	199
Çınarlı	-	-	-	123	110	233
Toplam	2.470	2.263	4.733	3.034	2.728	5.762

Tablo 27'ye göre, 1955 ve 1960 yıllarında Cevizli köyünde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. 1955 ve 1960 yıllarında Uzundere köyü nüfusu en fazla Üzümlü köyü ise nüfusu en az olandır. Eriç köyünün ismi 1960 yılı itibariyle Çayırılı olarak değiştirildi.

Tablo 28: Çukurca İlçesi Zap Nahiyesi ve Köyleri Nüfusu⁵⁶³

Mevkiler	1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
A uta (N. M.)	153	110	263	130	144	274
Serispiyen	75	66	141	98	94	192
Alamon	177	181	358	231	194	425
Aru	96	69	165	113	88	201
Kelitan	114	133	247	190	172	362
Toplam	615	559	1.174	762	692	1.454

Tablo 28'e göre, 1955 yılında Alamon köyünün kadın nüfusu erkek nüfustan fazla ve nüfusu diğer köylere göre en kalabalık olan köydür. Zap nahiyesinde de köy isimleri 1960 yılı itibariyle yeni isimlerle değiştirildi. A uta (Çı lı), Serispiyen

⁵⁶² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; **İ ler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁵⁶³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; **İ ler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

(Akkaya), Aru (Ortaköy), Alamon (Andaç), Kelitan (Ta ba ı) isimleri ile de i tirildi.

Zap bucak merkezi 1954 yılında Alamon'dan alınarak Çı lı (A uta) ya ta ınmı tı. Ta ınma gerekçelerinden biri de buradaki nüfusun az oldu u yönündeydi ve Çukurca merkeze olan uzaklı ıydı. Bir di er neden ise Andaç ile do usundaki Çukurca arasındaki Suvarukotra da bölgesinin geçi e izin vermemesiydi. 1960 yılında Alamon yeni adıyla Andaç köyü nüfusu di er köy nüfuslarından daha fazlaydı.

Çukurca'da di er ilçeler gibi iyi idarecilerden yoksundu. Uzun yıllar Çukurca'da kaymakam görmek dahi imkansızdı. İlçe oldu u 1953 yılı ile 1960 yılı arasında iki kaymakam görev yaptı. 27 Mayıs 1954 tarihinde Çukurca kaymakamlığı na Mülkiye Müfetti i Orhan Öztrak atandı.⁵⁶⁴ Dahiliye Vekaleti Vilayetler daresi Umum Müdür Muavini Mehmet Bahattin Kargın ise 19.4.1958 tarihinde Çukurca Kaymakamı olarak tayin edildi.⁵⁶⁵ Mehmet Bahattin Kargın'ın 30.9.1958 tarihinde tekrar Vilayetler daresi Umum Müdürlü üne ataması yapıldı.⁵⁶⁶

2.2.4. emdinli

eyhler diyarı olarak anılan ve eski adı emdinan olan emdinli ilçesinin merkezi Nav ar'dı.⁵⁶⁷ emdinli ilçesi Hakkari il merkezinin güney do usunda olup Irak ve ran'a sınıra olan ilçedir.⁵⁶⁸ İlçenin kuzeyini Yüksekova, do usunu Türkiye-ran hududu, batı ve güneyini Türkiye-Irak hududu çevrelemektedir. ran sınırına 15 kilometre mesafede ihan Da ı'nın güney do usunda, Zap suyunun kollarından emdinli Çayı vadisinde ve me e fundalıkları ile kaplı da lık bir bölgede kurulmu tur. Denizden yüksekli i 1.820 metredir.⁵⁶⁹ emdinli ran ve Irak devletleriyle sınırda olması sebebiyle önemli bir konumdadır.⁵⁷⁰

emdinli Osmanlı döneminde özerk yönetimle idare edildi. Tanzimat'ın idari yapılanmada getirdi i yeni uygulamalar sonucunda uzun yıllar bu bölgede otorite sahibi olan emdinanlı mirlerin hakimiyeti eyh Ubeydullah dönemine kadar devam etti. Yönetim esasında eyh Ubeydullah ile birlikte mirlerden Sadat-ı Nehri (yani Nehri Seyitleri-Peygamber soyundan gelenler) adıyla tanınan bu eyh ailesine geçti.

⁵⁶⁴ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 245, Dosya No: 21, Sıra No: 6.

⁵⁶⁵ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 281, Dosya No: 12, Sıra No: 2; T.C. Resmi Gazete, 26.4.1958, s. 19172.

⁵⁶⁶ T.C. Resmi Gazete, 6.10.1958, s. 20303.

⁵⁶⁷ Vatan (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁵⁶⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64.

⁵⁶⁹ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 22.

⁵⁷⁰ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 22.

Sadat-ı Nehri diye anılan emdinan ailesinin kökeni Abdülkadir El-Geylani'ye dayanır.⁵⁷¹ emdinanlı Seyyitler idarede söz sahibi oldular. Devletin gönderdiği kaymakamların burada otoritesi hemen hemen yoktu. Türkiye'nin bu bölgedeki sorunları ile olan münasebetleri emdinan'daki şeyhler tarafından yürütüldü. Osmanlı ve Cumhuriyet Devleti'ni uzağı tıran Kürtçülük hareketlerinin odak noktasındaki kişiler de emdinan'dan yetmişlerdi.⁵⁷²

Tanzimat'ın ilanı sonrası idari yapılanmada ki değişiklik üzerine Hakkari vilayeti ve sancakları müdürlükle idare edilmeye başlandı. emdinli'de de yapılan yeni düzenlemeyle iki nahiye birleştirilerek müdürlükle yönetime geçildi. Dahiliye Nezaretinin 27 Ağustos 1885 tarihinde gönderdiği kararnameye göre; Gever sancağına bağlı emdinan kazası dahilinde bulunan Gerdi ve Heriki nahiyelerinin konumlarının önemi ve sınır bulunduğuna Revanduz ve Erzurum taraflarındaki emgıyanın asayişsizlikleri sonrasında adı geçen nahiye taraflarına firar etmeleri nedeniyle Gerdi ve Heriki nahiyelerinin birleştirilmesi uygun görülerek en uygun mevki olan Bacırgir'de ve Gerdi nahiyesinde birer müdüriyet teşkil edilmesine karar verildi. Oramar ve Humar nahiyeleri müdürlükleri kaldırılarak bu iki nahiyeden toplanan aylık iki yüz elli dokuz kuruş ile Albak (Bağkale) sancağına bağlı kaza olan Norduz nahiyesi zabıta memuriyetinden elde edilen 806 kuruştan 800 kuruşun Bacırgir ve Gerdi müdürlerine dörder yüz kuruş maaş olarak aktarılması uygun görüldü.⁵⁷³

1899 yılında emdinli'de 117 köy vardı. Bu köylerde; 1.891 Kürt, 125 Nasturi yaşıyordu. emdinli'nin köylerine ait bu demografik rakamlar Kürt nüfusunun bu yerleşim birimlerinde fazla Nasturilerin ise sayıca oldukça az olduğunu açıklamaktadır.⁵⁷⁴

Erzurum ve Irak gibi iki ülkeye sınır olan emdinli'nin önemine rağmen Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında ilçenin uzak ve yakın çevresiyle irtibatını sağlayan düzgün yolları yoktu. Türkiye'nin en uzak noktasında bulunan ilçe sanki unutulmuş çasına mevcudiyetini güçlölle devam ettiriyordu. emdinli öteden beri muhtelif sebeplerle atıl bir vaziyette kalmış bir köy halindeydi.⁵⁷⁵ emdinli'yi Hakkari'ye bağlayan tek yol ise Yüksekova yoludur. Fakat bu yol da

⁵⁷¹ Nikitine, **Ön. ver.**, s. 252.

⁵⁷² Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324.

⁵⁷³ **BOA**, . D. Dosya No: 76, Gömlek Sıra No: 4498.

⁵⁷⁴ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324.

⁵⁷⁵ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 22.

kullanılmayacak durumda idi.⁵⁷⁶ Yollarının olmaması nedeniyle emdinli yurdun en mahrum ve fakir yerlerinden biriydi. Nakliyat hayvanlarla yapılmaktaydı. İçenin iktisadi ve sosyal durumu çok kötüydü. Bazı yerlerde bu day, arpa, çeltik, tütün⁵⁷⁷ ve nohut yeti tirilirdi.⁵⁷⁸ Cumhuriyet döneminde ilgilenilmeyen emdinli tütünü özellikle XIX. yüzyılda çok me hurdu ve ran'a satılıyordu.⁵⁷⁹ Bir miktar da hayvancılık yapılırdı. Belediye ve bayındırlıkla alakalı hiçbir faaliyet yoktu.⁵⁸⁰

1924 yılında Hakkari'nin vilayet olmasıyla birlikte emdinli kaza olarak yapılandırıldı.⁵⁸¹ Bir ara, 28 Haziran 1932 gün ve 2042 sayılı kanunla Hakkari vilayetinin emdinan kazası Herki ve Homaro nahiyeleri ile birlikte kaldırılarak merkezi Sürünü olmak üzere emdinan Gever kazasına ba lı nahiye haline getirildi.⁵⁸² 20 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı kanunla Hakkari vilayeti la vedilince, emdinli'de Yüksekova ile birlikte bir süre Van'ın buca ı oldu,⁵⁸³ Hakkari'nin yeniden vilayet olması üzerine 5 ubat 1936 tarihinde emdinan nahiyesi kaldırılarak yerine emdinli ilçesi kuruldu.⁵⁸⁴

2885 sayılı kanunla 1936 yılında kurulan Hakkari vilayetine tabi Gever kazasından Eski emdinan Nahiyesi Nav ar (kaza merkezi), Zevkan, Tise, Haruna, Külenk, Sürnüs, Bembo, apatan, Bemtur, avata, Kele in, ekiftan, Yukarı Katuna, Sa ı Katuna, Bedav, Rubuna, Hazne, Ka ara, Kale k, Sararo, Seyhan, Evliyan, Benevik, Besusun, Zerine, Hordin, Parevi, Zivarezi, Suni, Belutyan, Çeman, Derik, Begijne, Mavan, Rubaruk, Beygur, evrinan, Kilit, Kelrtuk, Girane, Rizi, nadar, Herku k, Biskan, Beruh, Mamra , Serukani, syan, Müsikan, Nehava, No aylan, Bezano, Bezeli, Bedavda, Salarana, Mezre, Betkar, Re itan, Bay, Deh, Salaran köyleri alınarak emdinli ilçesine ba landı.⁵⁸⁵

⁵⁷⁶ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 4.

⁵⁷⁷ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 210.

⁵⁷⁸ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁵⁷⁹ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324.

⁵⁸⁰ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁵⁸¹ Sezen, **Ön. ver.**, s. 381.

⁵⁸² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 1, Cilt: 9 (28.6.1932), s. 403; **dare**, Sayı: 52 (Temmuz 1932), s. 819; **T.C. Resmi Gazete**, 4.7.1932, s. 1665.

⁵⁸³ **Hakkari 1 Yıll ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 36.

⁵⁸⁴ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 101, Dosya No: 4, Sıra No: 18; **T.C. Resmi Gazete**, 22.2.1936, s. 6135.

⁵⁸⁵ **dare**, Sayı: 97 (Nisan 1936), s. 525; **T.C. Resmi Gazete**, 3.4.1936, s. 6266;

İçenin kurulmasından sonra köy isimlerinde de i iklik yapıldı. 14 Eylül 1938 tarihinden itibaren emdinli kazasına ba lı syan köyü adı Ye ilköy, Siveri in (Asice) köyü adı (Suluca) olarak de i tirildi.⁵⁸⁶

Tablo 29: Yıllar tibiariyle emdinli Nüfusu

emdinli						
Yıllar	Nüfusu			Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yo unlu u (Ki i)	Oran (%)
	Erkek	Kadın	Toplam			
1927 ⁵⁸⁷	924	691	1.615	4.555	3	-
1940 ⁵⁸⁸	1.667	1816	3.483	3.189	1	53+
1942 ⁵⁸⁹	-	-	4.033	1.514	2	13+
1945 ⁵⁹⁰	1.895	1.753	3.648	1.514	2	9-
1950 ⁵⁹¹	-	-	4.365	1.514	3	16+
1955 ⁵⁹²	3.106	2.736	5.842	1.652	3	25+
1960 ⁵⁹³	3.998	3.398	7.396	1.652	4	21+

Tablo 29'a göre, 27 Ekim 1927 tarihinde yapılan ilk nüfus sayımında emdinan'da 924 erkek, 691 kadın olmak üzere toplam 1.615 ki i vardı.⁵⁹⁴ Bu nüfus sayımında emdinan kazasının nüfusu di er kazalara göre çok dü üktür. Bunun sebebi ise, eyh Sait ayaklanması sonrası Seyit Abdulkadir ve o lunun idam edilmesi sonucu emdinanlı olan Seyit Abdulkadir'in o lu olan eyh Abdullah'ın emdinan'da ayaklanmasıdır. Bu ayaklanma sonucunda emdinan'da oturanların büyük ço unlu u Irak bölgesine iltica etmi ti. emdinli'de de 1945 yılı nüfusunda

⁵⁸⁶ **dare**, Sayı: 126 (Eylül 1938), s. 323.

⁵⁸⁷ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII; 1927 yılı nüfus sayımında **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862'de emdinli nüfusu 1.009 erkek, 706 kadın olmak üzere 1.755 ki i olarak belirtilmektedir.

⁵⁸⁸ .C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁵⁸⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 109.

⁵⁹⁰ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2, s. 10; 1946 senesi içinde CHP Genel Sekreterli i'ne bildirilen nüfus bilgileridir.

⁵⁹¹ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁵⁹² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18.

⁵⁹³ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁵⁹⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII; **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862'de emdinli nüfusu 1.009 erkek, 706 kadın olmak üzere 1.755 ki i olarak belirtilmektedir.

azalma vardır. Diğer sayım yıllarında ise nüfusta artış söz konusudur. 1945, 1955 ve 1960 yılları genel nüfus sayımlarında emdinli ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir.

Tablo 30: emdinli İlçesi Bucak ve Muhtarlıklar tıbariyle Nüfusu⁵⁹⁵

1945 Yılı emdinli İlçesi Bucak ve Muhtarlıklar tıbariyle Nüfus					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Baına Ortalama Nüfus
ehir	397	157	554	-	-
Merkez Buca 1	1.498	1.596	3.094	21	147
Toplam	1.895	1.753	3.648	-	-
1955 Yılı emdinli İlçesi Bucak ve Muhtarlıklar tıbariyle Nüfus					
ehir	446	147	593	-	-
Merkez Buca 1	2.660	2.589	5.249	21	250
Toplam	3.106	2.736	5.842	-	-
1960 Yılı emdinli İlçesi Bucak ve Muhtarlıklar tıbariyle Nüfus					
ehir	618	222	840	-	-
Merkez Buca 1	3.380	3.176	6.556	21	312
Toplam	3.998	3.398	7.396	-	-

Tablo 30'a göre, 1945 yılında kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır. Diğer yıllarda erkek nüfusu kadın nüfusundan fazla hale gelmiştir. Muhtarlık sayısında da değişiklik olmamıştır.

Tablo 31: emdinli İlçesi Merkez Buca 1 ve Köylerinin Nüfusu⁵⁹⁶

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
ehir	397	157	554	446	147	593	618	222	840
Merkez Bucak									
Bay	88	114	202	91	119	210	77	119	196
Bedav	223	260	483	310	308	618	336	348	684
Bemtur	65	63	128	55	69	124	62	58	120
Beruh	117	138	255	186	141	327	119	128	247
Besü in	68	65	133	132	107	239	151	112	263
Betkar	90	101	191	91	103	194	98	90	188
Bidevi	28	30	58	36	49	85	45	48	93
Evliyan	68	58	126	87	95	182	83	117	200
Girana	110	140	250	254	242	496	320	287	607

⁵⁹⁵ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50; 1946 senesi içinde CHP Genel Sekreterli i'ne bildirilen nüfus bilgileridir. Bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2, s. 10; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 123 (Ocak 1956), s. 18; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁵⁹⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

Gülenk	67	51	118	221	221	442	349	311	660
Hazne	30	23	53	-	-	-	-	-	-
Herki	40	49	89	51	54	105	65	65	130
Hordin	12	9	21	-	-	-	-	-	-
Kelit	136	129	265	135	135	270	184	181	365
Nehri	40	35	75	34	23	57	43	31	74
Nu aylan	78	70	148	132	118	250	137	134	271
Salaran	36	39	75	43	44	87	61	61	122
Sürünüs	44	53	97	91	94	185	141	136	277
apatan	47	49	96	101	89	190	144	125	269
Seyhan	48	60	108	-	-	-	-	-	-
Yukarı Katuna	63	60	123	148	150	298	220	203	423
Kala ık	-	-	-	215	189	404	320	259	579
Gerdi apatan	-	-	-	213	197	410	359	310	669
Mezre	-	-	-	34	42	76	66	53	119
Toplam	1.498	1.596	3.094	2.660	2.589	5.249	3.380	3.176	6.556

Tablo 31'e göre, 1945 yılında Bay, Bedav, Beruh, Betkar, Bidevi, Girana, Herki, Salaran, Sürünüs, apatan ve Seyhan köylerinde kadın nüfus erkek nüfusundan daha fazladır. 1945, 1955 ve 1960 yıllarında Bedav nüfusu en kalabalık köydür. 1945 yılında Hazne nüfusu en az olan köydür. 1955 yılında Bay, Bedevi, Bemtur, Betkar, Evliyan, Herki, Katuna, Mezre, Salaran ve Sürünüs köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan daha fazladır. Mezre nüfusu en az olan köydür. 1960 yılında Beruh, Bedev, Bedevi, Bay ve Evliyan köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. Nehri nüfusu en az olan köydür. 1960 yılı itibariyle emdinli'deki köylere Türkçe yeni isimler verildi. apatan (Altınsu), Beruh (Anada), Bedav (Ayrınlı), Nehri (Ba lar), Bidevi (Beyyurdu), Mezre (Bo asköy), Bay (Çevre), Bemtur (Çubuklu), Gerdi apatan (Geli en), Kala ık (Günyazı), Katuna (Kayalar), Kelit (Koçyi it), Nugaylan (Konur), Gülenk (Korgan), Herki (Me elik), Besüsin (Ortaklar), Sürünüs (Öveç), Evliyan (Tütünlü), Betkar (U uraçan), Girana (Umurlu), Salaran (Yaylapınar) isimleri ile de i tirildi.⁵⁹⁷

İçelerde mülki idare amirli i yapan kaymakamlar halka en çok yakın olması gereken kurumlardandır. emdinli halkı devletin temsilcisi olan kaymakamları çok fazla göremedi. emdinli'ye gelen kaymakamlar görev sürelerini dahi bitirmeden kaçarcasına ilçeyi terk ediyorlardı.

⁵⁹⁷ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264; 1904 emdinli do umlu olan Rahim kızı Gül konsolosluklara be yıldan fazla süre ile kayıt yaptırmadı ı için ç i leri Bakanlı ı'nın 6.4.1949 tarihli ve 73111/00-3170/1715 sayılı yazısı üzerine 1312 sayılı kanunun 10'uncu maddesine göre Bakanlar Kurulunun 19 Nisan 1949 tarihli kararıyla Türk vatanda lı ından çıkarıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 24.6.1949, s. 16269.

Tablo 32: emdinli İçesinde Görev Yapmış Kaymakamlar

Sıra No	Adı Soyadı	Görev Süresi
1	Remzi Bey	-----/14.5.1930
2	Re at Bey ⁵⁹⁸	14.5.1930-22.3.1931
3	Sabri Günesenin ⁵⁹⁹	10.10.1936
4	Fahri Sözen ⁶⁰⁰	30.11.1936-21.07.1939
5	akir Canalp ⁶⁰¹	21.07.1939-10.09.1939
6	Celal De er ⁶⁰²	21.08.1940-04.03.1941
7	Nuri Altıok ⁶⁰³	07.07.1941-27.07.1941
8	adan Altıok ⁶⁰⁴	27.07.1941-17.7.1942
9	Fehmi Akın ⁶⁰⁵	01.09.1942-05.08.1944
10	evket Yurdakul ⁶⁰⁶	19.09.1944-12.10.1944
11	Orhan Ergin ⁶⁰⁷	02.12.1944-20.07.1945
12	Hayrettin Lokmancıo lu ⁶⁰⁸	06.10.1945-01.11.1947

⁵⁹⁸ 14 Mayıs 1930 tarihinde Anamur kaymakamı na tayin edilen Remzi Bey'in yerine Kemalpa a kaymakamı ndan atanan Re at Bey verildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 6.7.1930, s. 9197; Re at Bey 22.3.1931 tarihinde Birinci Umumi Müfetti lik Asayi übesi Müdür Muavinli ine tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 13.4.1931, s. 417.

⁵⁹⁹ Sabri Günesenin, iran kaymakamı ndan tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 15.10.1936, s. 7219.

⁶⁰⁰ **dare**, Sayı: 116 (Kasım 1937), s. 1238; **dare**, Sayı: 136 (Temmuz 1939), s. 686; Fahri Sözen, 21 Temmuz 1939 tarihinde Balya kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 4.8.1939, s. 12400.

⁶⁰¹ **dare**, Sayı: 136 (Temmuz 1939), s. 686; akir Canalp, 21 Temmuz 1939 tarihinde Yeni ehir kaymakamı ndan emdinli kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 4.8.1939, s. 12400; 10 Eylül 1939 tarihinde Erci kaymakamı na tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 15.9.1939, s. 12605.

⁶⁰² **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 60 (A ustos 1940), s. 223; **dare**, Sayı: 148 (Temmuz 1940), s. 1896; Celal De er, 5 Temmuz 1940 tarihinde Gürün kaymakamı ndan emdinli kaymakamı na atandı; 4 Mart 1941 tarihinde slahiye kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 11.7.1940, s. 14277; **dare**, Sayı: 156 (Mart 1941), s. 2123; **T.C. Resmi Gazete**, 12.3.1941, s. 606.

⁶⁰³ **T.C. Resmi Gazete**, 12.7.1941, s. 1328; **dare**, Sayı: 160 (Temmuz 1941), s. 2964; 10 Temmuz 1941 tarihinde Siirt Mektupçu Vekili ve Ankara Maiyet memuru Nuri Altıok stajını bitirdikten sonra emdinli kaymakamı na atandı; emdinli'de en kısa süre kaymakamlık yapan Nuri Altıok, 27 Temmuz 1941 tarihinde Artova kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 8.8.1941, s. 1526; **dare**, Sayı: 161 (A ustos 1941), s. 3140.

⁶⁰⁴ adan Altıok, Edremit kaymakamı ndan atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 161 (A ustos 1941), s. 3140; 17 Temmuz 1942 tarihinde Pasinler kaymakamı na tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 21.7.1942, s. 3382.

⁶⁰⁵ Fehmi Akın, Seyitgazi kaymakamı ndan atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 21.7.1942, s. 3382; 5 A ustos 1944 tarihinde Demirci kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 12.8.1944, s. 7493.

⁶⁰⁶ evket Yurdakul, Kozan kaymakamı ndan atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 12.8.1944, s. 7493; 12 Eylül 1944 tarihinde Gürpınar kaymakamı na ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 14.10.1944, s. 7747.

⁶⁰⁷ Orhan Ergin, 12.10.1944 tarihinde Ulukı la kaymakamı ndan tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 14.10.1944, s. 7747; 20 Temmuz 1945 tarihinde Baskil kaymakamı na atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 1.8.1945, s. 9137.

⁶⁰⁸ Hayrettin Lokmancıo lu, 12 A ustos 1945 tarihinde ereflikoçhisar kaymakamı ndan emdinli kaymakamı na atandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 177, Dosya No: 22, Sıra No: 3;

13	akir Behlülgil ⁶⁰⁹	15.06.1949-13.04.1951
14	Mehmet ahin ⁶¹⁰	28.10.1951-22.5.1952
15	Celal Özek ⁶¹¹	22.5.1952-18.7.1952
16	Özer Özmen ⁶¹²	02.01.1953-10.09.1953
17	Hayrettin Gündeniz ⁶¹³	28.06.1954-21.06.1956
18	Cemal Eryavuz ⁶¹⁴	31.08.1958-06.10.1958
19	Ali Demirtürk ⁶¹⁵	27.07.1960-27.07.1961

Tablo 32'ye göre, emdinli'de 20 gün süre ile görev yapan kaymakam oldu u gibi üç yıl süreyle kaymakamlık yapan da vardı. Devlet memurları genelde bu bölgeye zaman geçirmek adına gelir ya da gelmemek için türlü bahaneler yaratırlardı. Bu nedenle emdinli'ye atanan kaymakamların mülki ve idari olarak ilçenin ve halkın meselelerine çözüm getirmeye yönelik faaliyetleri bulunmamaktadır.

2.2.5. Uludere

Hakkari iline ba lı olan Uludere, Hakkari ile Siirt arasında yer alan da lık sahanın güney kısımlarında bir dere boyunda, yamaçta kurulmu tur. Uludere ilçesi, Hakkari vilayetinin güneybatısında olup ilçenin do usunu Çukurca, kuzeydo usunu il merkezi, kuzeyini Van'ın Çatak, kuzeybatısını Hizan ve Siirt'in Pervari, batısını ırnak ve Mardin'in Cizre ilçeleri, güneyini de Türkiye-Irak hududu çevrelemektedir. Uludere ilçesinin deniz seviyesinden olan yüksekli i 1.300 metredir.⁶¹⁶

emdinli kaymakaml ı görevinde iken 1 Kasım1947 tarihinde Isparta ilçesinin Uluborlu kaymakaml ına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 7.11.1947, s. 13093.

⁶⁰⁹ akir Behlülgil, 25 Kasım 1948 tarihinde Kastamonu ili Araç ilçesi kaymakaml ından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 1.12.1948, s. 15185; 13 Nisan 1951 tarihinde Kulp kaymakaml ına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 27.4.1951, s. 1050.

⁶¹⁰ Mehmet ahin, Kur unlu kaymakaml ından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 10.11.1951, s. 2233.

⁶¹¹ Celal Özek'in Aya kaymakaml ından ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 30.5.1952, s. 3789; 18 Temmuz 1952 tarihinde Mihaliççık kaymakaml ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 29.7.1952, s. 4233.

⁶¹² Özer Özmen, 24 Kasım 1952 tarihinde Aydın Maiyet memurlu undan atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 6.12.1952, s. 5081, 10 Eylül 1953 tarihinde Beytü ebap kaymakaml ına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 21.9.1953, s. 7235.

⁶¹³ Hayrettin Gündeniz, 21 Haziran 1956 tarihinde Kadınhamı kaymakaml ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.6.1956, s. 14643.

⁶¹⁴ Cemal Eryavuz, 4 A ustos 1958 tarihinde Antalya Maiyet memurlu undan tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 9.8.1958, s. 19959; 30 Eylül 1958 tarihinde Arpaçay kaymakaml ına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 6.10.1958, s. 20304.

⁶¹⁵ Ali Demirtürk'ün uhut kaymakaml ından 2 Haziran 1960 tarihinde ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 27.7.1960, s. 1819.

⁶¹⁶ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 30.

İlçe merkezinin adı Klob veya Kılaban'dır. 1929'da Beytü ebap'a ba lı bir bucak⁶¹⁷ olan eski Güyan⁶¹⁸ (Kılaban) Uludere 19.6.1957 tarihli ve 7033 sayılı kanunla ilçe haline getirildi.⁶¹⁹ Uludere ilçesi bir nahiye ve 14 köyden te kil edildi. Uludere'nin genel nüfusu 7.734, merkezinin nüfusu ise 657 ki iydi.⁶²⁰

Mülki yapılanma da 1957 yılında yapılan bu de i klikle Beytü ebap ilçesinin Güyan ve Gerür nahiyelerinden alınan köyler Uludere ilçesine ba landı.⁶²¹

Tablo 33: Uludere İlçesi Mülki Te kilatlanması⁶²²

Vilayeti	Kazanın Adı	Merkezi
Hakkari	Uludere	Kılaban
Köyün Adı	Alındı ı Merkez	
Merkez Nahiyesi		
Helet	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Hilal	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Kadun	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Mijjin	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Nire	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Rupin	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Sekerek	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
iköy	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Güyan Nahiyesinden	
Gerür Nahiyesi		
Gerür N.M	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	
Becüh	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	
Hedri	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	
Nirve	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	
Robozik	Hakkari Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	
Ziravik	Hakkâri Vilayeti Beytü ebap Kazasının Gerür Nahiyesinden	

Tablo 33'e göre, Uludere ilçesi merkez ve Beytü ebap ilçesine ba lı Gerür nahiyesinden te kil edilmi tir. Bu iki nahiyenin köylerinin Beytü ebap ilçe merkezine uzak olmaları Uludere'de ilçe te kiline sebep olmu tur. Uludere ilçesinin iktisadi yapısı fakirdi. İlçede zirai faaliyet, iklime ve topo rafik artlara ba lı olarak

⁶¹⁷ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 38.

⁶¹⁸ YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1.

⁶¹⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 269, Dosya No: 12, Sıra No: 9; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 135; **T.C. Resmi Gazete**, 27.6.1957, s. 17440; Sezen, **Ön. ver.**, s. 500.

⁶²⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 20 (19.6.1957), S. Sayısı: 221, s. 1; **T.C. Resmi Gazete**, 27.6.1957, s. 17440.

⁶²¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 20 (19.6.1957), S. Sayısı: 221, s. X.

⁶²² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 20 (19.6.1957), S. Sayısı: 221, s. X.

gelişimi, bunun yanında arazinin hayvancılığa nispeten müsait olması sebebiyle, hayvancılık, Uludere ilçesinin iktisadiyatında, birinci öneme sahiptir.⁶²³

Uludere ilçesinin Kılaban Belediyesi 1957 yılında 7033 sayılı karar ile kuruldu.⁶²⁴ İlçenin belediye faaliyetleri hemen hemen yoktu. Temiz su sistemi, memba olup dere suyundan faydalanılmaktaydı. Pis sular için kapalı çukurlar kullanılmaktaydı. Enerji ve aydınlatma için, petrol lambası vardı. Isınma da umumiyetle soba, ocak, mangal kullanılıyordu.⁶²⁵ Bu nedenle hidroelektrik tesisine ihtiyaç vardı.⁶²⁶ Belediyenin gelir ve imkanları yeterli olmadığından dolayı ilçede hizmetler devlet yardımıyla yapılmaya çalışılıyordu.⁶²⁷

Tablo 34: 1960 Yılı Uludere İlçesi Nüfusu⁶²⁸

Mevkiler		Erkek	Kadın	Toplam
ehir		579	358	937
Merkez Nahiyesi				
Eski Adı	Yeni Adı			
Mijin	Akduman	345	305	650
Kadun	Ba luca	110	96	206
Nire	Bulakba 1	244	234	478
Halet	Gündo du	627	568	1.195
Hilal		768	708	1.476
iköy	Onbudak	273	261	534
Sekerek	enoba	159	141	300
Rupin	Ye ilyuva	381	357	738
Toplam		2.907	2.670	5.577
Gerür Nahiyesi				
Gerür	Ortaba (N.M.)	469	386	855
Hedris	Da dibi	313	284	597
Becüh	Gülyazı	203	186	389
Ziravik	nceler	328	304	632
Robozik	Ortasu	196	168	364
Nirve	Ta delen	599	522	1.121
Toplam		2.108	1.850	3.958

Tablo 34'e göre, Hilal nüfusu en kalabalık olan köydür. Uludere ilçe olarak ilk nüfus sayımına 1960 yılında girdi. 1960 yılı sayımına göre ilçenin toplam nüfusu

⁶²³ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 30.

⁶²⁴ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 150 (Nisan 1958), s. 155; **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203'de Uludere Belediyesi'nin 5 Mayıs 1958 tarihinde kuruldu u belirtilmektedir.

⁶²⁵ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 32.

⁶²⁶ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 4.

⁶²⁷ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203.

⁶²⁸ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

10.472 ki iydi. Bu nüfusun 937 ki isi ilçe merkezinde ya amaktaydı. Yüzölçümü, 581 km², nüfus yo unlu u ise 18 ki iydi.

Hilal köyü nüfusu en fazla olan, Ba luca köyü ise nüfusu en az olandır. Gerür nahiyesinde Ta delen köyü nüfusu en fazla olan köydür.

Uludere'nin ilk Kaymakamı olan Hilmi Tunçel, 12 Aralık 1957 tarihinde Dahiliye Vekaleti Nüfus leri Umum Müdürlü ünden atandı.⁶²⁹ 2.6.1960 tarihinde Nüfus leri Umum Müdür Muavinli ine tayin edildi.⁶³⁰

2.2.6. Yüksekova

Yüksekova, Hakkari'nin en do u ve rakım itibariyle memleketimizin en yüksek ilçelerinden biridir. İlçe merkezi Yüksekova'nın rakımı 1.950 metredir.⁶³¹ Yüksekova ilçesi, Hakkari vilayetinin do usunda olup kuzeyini, Van'ın Ba kale ilçesi ile Türkiye- ran hududu, do usunu Türkiye- ran hududu, batısını Hakkari'nin merkez, güneyini emdinli ilçeleri ve Türkiye-Irak hududu çevrelemektedir.⁶³² Yüksekova, Zap vadisini geçtikten sonra ba layan çok büyük ve verimli fakat pek az kısmı ekilmi , di er kısımları tamamen çayır halinde kalmı da lar arasında 15 kilometre geni likte ve 30 kilometre uzunlukta çok geni bir ovanın içindedir.⁶³³ Merkeze 70 kilometre uzaklıkta olan ilçenin iktisadi ve sosyal bakımdan di er ilçelerden de hiçbir farkı yoktur.⁶³⁴

1926 yılında Yüksekova ilçesi, 2 nahiyeye ve 94 köyden ibaretti.⁶³⁵ Yüksekova çok eski tarihlerden beri ilçe merkezi oldu u halde, imar görmemi ve köy karakterini de i tirmemi ti.⁶³⁶

1933 yılında Hakkari vilayeti ilçeye dönü türülünce Gever ilçesi de Van vilayetine ba landı. 29 Kasım 1935 tarihinde Gever ismi Yüksekova olarak de i tirildi⁶³⁷ ve 1936 yılında ilçe oldu.⁶³⁸

Yüksekova ilçesinde de nahiyeye ve köylerin mülki idari yapılarında yapılan de i liklerle halkın iktisadi hayatının ve devletle olan i lerinin kolayla tırılması

⁶²⁹ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 270, Dosya No: 14, Sıra No: 16; **T.C. Resmi Gazete**, 16.12.1957, s. 18355.

⁶³⁰ **T.C. Resmi Gazete**, 15.8.1960, s. 1949.

⁶³¹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 69.

⁶³² Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 36.

⁶³³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 69; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 210.

⁶³⁴ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 9.

⁶³⁵ **1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 611.

⁶³⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 69.

⁶³⁷ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 60, Dosya No: 91, Sıra No: 10; **dare**, Sayı: 94 (Ocak 1936), s. 100; **T.C. Resmi Gazete**, 16.12.1935, s. 5845.

⁶³⁸ Sezen, **Ön. ver.**, s. 581; **Hakkari 1 Yılı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 40.

sa lanmı oldu. Yüksekova'ya tabi Bacirge nahiyesine ba lı “ le, Dire, Bani, Gelenkani, Bikoza, Besiki, Kurtekevil, Avik, Hermi, Mitirban, Aylavan ve Me kan” köylerinin Yüksekova merkezine olan mesafeleri daha yakın oldu undan ve iktisadi ili kileri de bu ilçe ile cereyan etmekte bulundu undan halkın hükümet i lerini kolayla tırmak için 24 Ekim 1932 tarihinde bu on iki köyün irtibatları Bacirge nahiyesinden alınarak Yüksekova merkezine ba landı.⁶³⁹

Van ili Ba kale ilçesi ivelan Buca ının Peranis köyü ile bu köye ba lı Zevkan, Hisarik, Süre, Do ani, Peranis, Manis, Dizberan, Takurabat, Surlurt adındaki dokuz mahallenin ba lı oldukları ilçe merkezine 36-45 kilometre uzaklıkta olmasına kar ı Yüksekova ilçesine 12-22 kilometre mesafede bulunuyorlardı. Aralarındaki arazi arızalı olmakla birlikte kı mevsiminde de Ba kale ile irtibatı kesilmekte ve halkın hükümetle olan ili kileri aksamaktaydı.

Halkın ekonomik ilgisi daha çok Yüksekova ilçesi ile oldu undan Ba kale ilçesi ile ili kileri sadece resmi i ler yönünde idi. Halka kolaylık sa laması bakımından halkın iste i ve idare kurulu ve daimi komisyon kararlarına ba lı kalınarak Van ve Hakkari valiliklerinin teklifine Birinci Genel Müfetti likte olur verdi inden ç i leri Bakanlı nca bu de i iklik gerçekleştirildi ve Van ili Ba kale ilçesi ivelan Buca na ba lı Peranis köyü ile ba lı mahalleleri 22 Mart 1947 tarihinde Hakkari ili Yüksekova ilçesinin Merkez Buca na ba landı.⁶⁴⁰

Hakkari'nin di er ilçelerinde de oldu u gibi Yüksekova halkının ço unlu u Kürt olup Kürtçe konu maktadırlar. İlçe merkezinde önemli miktarda Türk vardı. Türk olmayan yerli halk Türkçe de konu maktaydı.⁶⁴¹

Yüksekova'ya gitmek için Van-Ba kale güzergahı kullanılmaktadır. Van'dan Ba kale'ye kadar kamyonla bir günde, Ba kale'den Yüksekova'ya kadar atla iki günde gidilebilmekteydi. Zap vadisini takip eden yol araba ile geçmeye uygun de ildi. Buradan ancak atla geçilebilmekteydi. Zap'tan sonra Yüksekova düzlü üne inilirdi. Yüksekova'daki mevcut yollar, arabaların ve her türlü tekerlekli araçların i lmesine müsaitti.⁶⁴²

Yüksekova'da, arazi artları nedeniyle her dönem ço unlukla hayvancılıkla u ra ıldı. XIX. yüzyılda Yüksekova'da hayvan yeti tirmek çiftçilikten daha

⁶³⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 73, Dosya No: 28, Sıra No: 7; **dare**, Sayı: 55 (Birinci Te rin/Ekim 1932), s. 1162; **T.C. Resmi Gazete**, 14.11.1932, 1991.

⁶⁴⁰ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 190, Dosya No: 7, Sıra No: 18; **T.C. Resmi Gazete**, 31.3.1947, s. 12082.

⁶⁴¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 70.

⁶⁴² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 69.

ilerideydi. Yeterli miktarda tütün yeti tiricili i de yapılmaktaydı.⁶⁴³ Cumhuriyet döneminde de Yüksekova ilçesinde geni ölçüde hayvan beslenmekteydi. Hayvan ve hayvan ürünleri satı 1, halka iyi gelir sa lamaktaydı. Yapılan hesaba göre ilçe dahilinde nüfus ba ına 15 davar dü mekteydi.⁶⁴⁴ Ziraat oldukça ilerlemi durumdaydı. Harmanlar, düvenle ve nakliyat da ka nılarla yapılmaktaydı. 1941 yılında ilçe dahilinde 90 aileye 7.600 küsur dekar arazi da ıtıldı. Hazineye ait daha üç bin parçadan fazla arazi bulundu u idare amirleri tarafından açıklanmı tı. Yüksekova Hakkari'nin di er ilçelerine göre tarımsal ürünleri ve çe itleri fazla olan ilçeydi. İçede, bu daydan ba ka, mısır, arpa, bostan, ba ve çe itli sebzelerde yeti tirilmekte ve bal üretilmekteydi.

ran'la sınır olması ilçenin ekonomisini canlandırmasını sa layabilirdi. Fakat ran istikametine bir gümrük kapısının açılmamı olması,⁶⁴⁵ ilçe halkının üretti i bazı ürünlerin satı ını güçle tiriyor ve ilçenin muhtaç oldu u bazı maddelerin de ran'dan gümrük hükümlerine uygun bir tarzda ilçeye girmesine engel oluyordu. Bu yüzden, halkın mahrumiyeti artmaktaydı, bazı tüketim maddelerinin ölçsüz derecede fiyat yüksekli ine sebep oluyordu.⁶⁴⁶

Yüksekova'da di er ilçeler gibi en temel ihtiyaçlarını dahi kar ılamaktan yoksundu. Su, bu temel ihtiyaçların ba ında geliyordu. Yüksekova ilçesi yüzyıllardan beri içme suyundan mahrumdu. İçi leri Bakanlı ı ller Bankasını faaliyete geçirek 1948 yılında ilçenin içme suyu etütlerini yaptırdı.⁶⁴⁷ 1955 yılında tesis edilen memba usulü tazyikli ebeke ile su tevzii edilmeye ba landı. Saniyede 8 litre kapasiteli su veren 50 tonluk bir su deposu vardı fakat ihtiyacı kar ılamıyordu.⁶⁴⁸

Cumhuriyet döneminde 1926 yılında ilk nüfusu 4.000 kadardı.⁶⁴⁹ Yüksekova'nın nüfus seyrine baktı ımızda devamlı artan bir nüfus yapısı olmu tur.

⁶⁴³ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 312.

⁶⁴⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 70.

⁶⁴⁵ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1, s. 2.

⁶⁴⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 70.

⁶⁴⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 24.

⁶⁴⁸ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 39.

⁶⁴⁹ **1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 611.

Tablo 35: Yıllar itibariyle Yüksekova İlçesi Nüfusu

Yıllar	Nüfusu			Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yo unlu u (Ki i)	Oran (%)
	Erkek	Kadın	Toplam			
1927 ⁶⁵⁰	1.753	1.456	3.209	3.040	1	-
1940 ⁶⁵¹	3.004	2.806	5.810	4.406	3	45+
1942 ⁶⁵²	-	-	6.103	-	3	5+
1945 ⁶⁵³	3.528	3.132	6.660	2.231	3	8+
1950 ⁶⁵⁴	-	-	8.353	2.231	4	20+
1955 ⁶⁵⁵	6.045	5.517	11.562	2.165	5	28+
1960 ⁶⁵⁶	8.023	7.161	15.184	2.165	7	24+

Tablo 35'e göre, Yüksekova nüfusu ilk sayımın oldu u 1927 yılı itibariyle devamlı artı göstermi tir. Hakkari'nin di er ilçelerinin 1945 yılı nüfusu dü ük olmasına kar ın Yüksekova'nın nüfusu artmı tir. Yüksekova'nın iktisadi alanında geli imi nüfusunun artmasına sebep olmu tur. 1945, 1955 ve 1960 yılları genel nüfus sayımında Yüksekova'nın köy nüfusları ile ilgili detaylı bilgiler verilmi tir.

Tablo 36: Yüksekova İlçesi Bucak ve Muhtarlıklar İtibariyle Nüfusu⁶⁵⁷

1945 Yılı İlçe ve Bucaklar İtibariyle Yüksekova Nüfusu					
Bucaklar	Erkek	Kadın	Toplam	Muhtarlık Sayısı	Muhtarlık Ba ına Ortalama Nüfus
ehir	746	466	1.212	-	-
Merkez Buca ı	1.271	1.181	2.452	9	272
Bacirge	223	219	442	2	221
Oramar	1.288	1.266	2.554	10	255
Toplam	3.528	3.132	6.660	21	317

⁶⁵⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII.

⁶⁵¹ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Genel Müdürlü ü, **20 lkte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 293; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁶⁵² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s.1.

⁶⁵³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2, s. 11-13; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 50.

⁶⁵⁴ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 270.

⁶⁵⁵ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245.

⁶⁵⁶ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁶⁵⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

1955 Yılı İç ve Bucaklar itibariyle Yüksekova Nüfusu					
ehir	809	588	1.397	-	-
Merkez Buca 1	2.915	2.857	5.772	13	444
Bacirge	388	373	761	2	380
Oramar	1.933	1.699	3.632	10	363
Toplam	6.045	5.517	11.562	25	462
1960 Yılı İç ve Bucaklar itibariyle Yüksekova Nüfusu					
ehir	976	652	1.628	-	-
Merkez Buca 1	4.160	3.948	8.108	13	623
Bacirge	529	448	977	2	488
Oramar	2.358	2.113	4.471	10	447
Toplam	8.023	7.161	15.184	25	607

Tablo 36'ya göre, 1945 yılında Oramar, nüfusu en fazla olan bucaktır. 1955 ve 1960 yıllarında Merkez buca mın nüfusunda artı olmu tur. Bacirge ise nüfusu en az olan bucaktır.

Tablo 37: Yüksekova İçesi Merkez Bucak ve Köylerin Nüfusu⁶⁵⁸

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
ehir	746	466	1.212	809	588	1.397	976	652	1.628
Merkez Bucak									
Alakan	115	121	236	83	113	196	132	110	242
Bavanis	121	112	233	289	267	556	336	320	656
Dilezi	144	134	278	153	137	290	236	242	478
Heleis	210	170	380	302	253	555	305	249	554
Hırvata	205	197	402	370	362	732	498	494	992
Kapurt	78	77	155	468	488	956	844	754	1.598
Kerpil	146	140	286	-	-	-	-	-	-
Metolanis	35	28	63	150	147	297	137	150	287
Pirzalan	217	202	419	149	124	273	240	210	450
Befrican	-	-	-	340	284	624	491	415	906
Bölük	-	-	-	77	70	147	156	156	312
Hulhis	-	-	-	217	243	460	364	351	715
Manis	-	-	-	124	143	267	171	195	366
Peranis	-	-	-	193	226	419	250	302	552
Toplam	1.271	1.181	2.452	2.915	2.857	5.772	4.160	3.948	8.108

Tablo 37'ye göre, 1945 yılında Alakan köyünün kadın nüfusu erkek nüfustan fazladır. Pirzalan nüfusu en kalabalık, Netalanis nüfusu en dü ük olan köylerdir. 1955 yılında Alakan, Kapurt, Hulhis, Manis ve Peranis köyleri kadın nüfusu erkek nüfustan fazla olan yerlerdir. Kapurt nüfusu en fazla, Bölük nüfusu en az olan

⁶⁵⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

köylerdir. 1960 yılında Metolanis, Peranis, Manis ve Dilezi köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. Kapurt nüfusu en kalabalık olan köydür.

Tablo 38: Yüksekova İlçesi Bacirge Buca 1 ve Köyleri Nüfusu⁶⁵⁹

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
ahi	101	108	209	179	181	360	277	233	510
Saryan	122	111	233	209	192	401	-	-	-
Bacirge Bucak Merkezi	-	-	-	-	-	-	252	215	467
Toplam	223	219	442	388	373	761	529	448	977

Tablo 38'e göre, 1945 ve 1955 yıllarında ahi köyünde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. 1945 ve 1955 yıllarında Bacirge buca 1 merkezi Soryan köyü iken 1960 yılında Esendere bucak merkezi olmuştur. 1960 yılı itibarıyla köy isimlerinde de değişiklik yapılmıştır. Bacirge (Esendere), ahi (Güvenli) olarak değiştirilmiştir.⁶⁶⁰

Tablo 39: Yüksekova İlçesi Oramar Buca 1 ve Köyleri Nüfusu⁶⁶¹

Mevkiler	1945			1955			1960		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Oramar	271	276	547	481	462	943	682	596	1.278
Besitki	71	61	132	82	81	163	122	112	234
Hacıyan	144	142	286	173	153	326	181	174	355
Halkan	197	182	379	167	157	324	182	166	348
Kulurt	104	103	207	194	155	349	197	183	380
Kinyani	92	79	171	149	130	279	162	156	318
Pi kasir	74	78	152	116	113	229	137	115	252
Sat	110	126	236	161	132	293	248	224	472
ahkulurt	126	116	242	201	149	350	234	195	429
uke	99	103	202	209	167	376	213	192	405
Toplam	1.288	1.266	5.448	1.933	1.699	3.632	2.358	2.113	4.471

Tablo 39'a göre, 1945 yılında Oramar, Pi kasir, Sat ve uke köylerinde kadın nüfus erkek nüfustan fazladır. Oramar nüfusu en kalabalık, Besitki nüfusu en az olan

⁶⁵⁹ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁶⁶⁰ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 270; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

⁶⁶¹ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 268; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1961), s. 245; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

köylerdir.⁶⁶² 1955 yılında Oramar nahiye merkezinin nüfusu en fazla olan, Besitki köyü nüfusu en az olandır. 1960 yılında Oramar buca 1 nüfusu en kalabalık olan yerdir. Oramar buca ına ba lı köylerin nüfus sayıları bir önceki döneme göre artma göstermi tir.

1960 yılı itibariyle köy isimlerinin de i tirilmesiyle Oramar (Da lıca), Kulurt (Bostancık), Suke (Dilekli), ahkulurt (Gürkavak), Sat (kiyaka), Pi kası (Kö künü), Halkan (Pınargözü), Kinyanis (Pirinçeken), Besitki (Süretli), Hacıyan (Tu lu) olarak yeni isimlerine kavu tu.

1960 yılı nüfus sayımında gördü ümüz Do u ve Güney Do u Anadolu bölgesindeki yer adı de i iklikleri, büyük ölçüde 1957 yılında kurulan ç i leri Ba kanlı ı Ad De i tirme htisas Kurulu tarafından yapılmı tir.⁶⁶³ Komisyon tarafından köy ve mahalle adları tetkik edilerek mevcut Türkçe isimler muhafaza edilecek ve yabancı isim ta ıyan köy ve mahalle adları Türkçe ile tirilecekti.⁶⁶⁴ Fakat konunun uzmanlarının yer almadı ı bu komisyonun, isabetli kararlar veremedi i, Türkçe kökenli yer adlarını bile de i tirdi i açıkça ortadadır. Mesela “Nor in” adı, zannedildi i gibi Kürtçe bir kelime olmayıp Urartu kökenli bir kelimedir. Zira Urartular ileri karakollarına Nor en/Nor in veya Norgah adını vermekteydiler. Kürtçe oldu u dü ünülen pek çok yerle me adı ise Urartu, Saka ve Kıpçak toplumlarından günümüze intikal etmi tir.⁶⁶⁵

Kaymakamlar ilçeleri idare etmekte ve kurumlar arasında koordinasyonu sa lamaktadır. Devletin yaptı ı yatırımların do ru i lerde harcanmasını takip etmekte ve ilçenin sosyo-iktisadi ve kültürel yönlerden kalkınmasında devletin itici kuvveti durumundadır.

Tablo 40: Yüksekova İlçesinde Görev Yapmı Kaymakamlar

Sıra No	Adı Soyadı	Görev Süresi
1	Emekli Binba ı Mahmut Cemil Efendi ⁶⁶⁶	1925/...
2	Jandarma Yüzba ı Mustafa Hamid ⁶⁶⁷	27.09.1926-26.06.1930

⁶⁶² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 271.

⁶⁶³ Arınc, **Ön. ver.**, s. 23.

⁶⁶⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 4 (7.5.1958), s. 54.

⁶⁶⁵ Arınc, **Ön. ver.**, s. 23.

⁶⁶⁶ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 18, Dosya No: 43, Sıra No: 17.

⁶⁶⁷ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 27, Dosya No: 34, Sıra No: 8; Mustafa Hamid, 26 Haziran 1930 tarihinde Bala kaymakamlı ına atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 25 (Nisan 1930), s. 1130; **T.C. Resmî Gazete**, 29.7.1930, s. 9271.

3	Fikri Bey ⁶⁶⁸	26.06.1930-11.06.1931
4	Fahri Bey ⁶⁶⁹	12.8.1931-16.09.1931
5	Osman Fikri Bey ⁶⁷⁰	19.09.1931-24.02.1932
6	Osman Bey ⁶⁷¹	-----/13.7.1937
7	Fikri Atayata ⁶⁷²	04.09.1937-09.01.1939
8	Fuat Alper ⁶⁷³	06.10.1939-25.11.1939
9	Kazım Atakul ⁶⁷⁴	20.08.1940-06.11.1942
10	Avni Yasal ⁶⁷⁵	27.11.1942-04.05.1943
11	Arif Dayanç ⁶⁷⁶	18.08.1943-23.02.1944
12	Faruk Önder ⁶⁷⁷	06.09.1944-14.10.1946
13	Sabahattin Esen ⁶⁷⁸	14.10.1946-21.02.1947
14	Necip Seyhan ⁶⁷⁹	01.08.1947-30.08.1949
15	Osman Gümrükçüo lu ⁶⁸⁰	31.10.1949-28.10.1951

⁶⁶⁸ Fikri Bey, Ermenek kaymakamı ından Gever kaymakamı ına atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 25 (Nisan 1930), s. 1130; **T.C. Resmi Gazete**, 29.7.1930, s. 9271; 11 Haziran 1931 tarihinde kaymakamlık idaresinde gösterdi i aciz ve kabiliyetsizlikten dolayı kaymakamlıktan alındı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 63, Dosya No: 15, Sıra No: 7.

⁶⁶⁹ **dare**, Sayı: 41 (A ustos 1931), s. 912; Fahri Bey, 12 A ustos 1931 Avanos kaymakamı ından Gever kaymakamı ına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 2.9.1931, s. 785; 19 Eylül 1931 tarihinde Bulanık kaymakamı ına atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 42 (Eylül 1931), s. 1056; **T.C. Resmi Gazete**, 13.10.1931, s. 907.

⁶⁷⁰ **dare**, Sayı: 42 (Eylül 1931), s. 1056; Osman Fikri Bey, 16 Eylül 1931 tarihinde Arapsun kaymakamı ından atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 13.10.1931, s. 907; Osman Fikri Bey, 24 ubat 1932 tarihinde Vekalet emrine alındı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 69, Dosya No: 6, Sıra No: 6; **T.C. Resmi Gazete**, 6.3.1932, s. 1275.

⁶⁷¹ Osman Bey, 13 Temmuz 1937 tarihinde Palu kaymakamı ına atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 20.7.1937, s. 8495.

⁶⁷² Fikri Atayata, Salihli kaymakamı ından 13 Temmuz 1937 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 20.7.1937, s. 8495.

⁶⁷³ **dare**, Sayı: 136 (Temmuz 1939), s. 686; Fuat Alper, 27 Haziran 1939 tarihinde Orhangazi kaymakamı ından atandı; 25 Kasım 1939 tarihinde Tatvan kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 2.12.1939, s. 12897; **dare**, Sayı: 140 (Kasım 1939), s. 1104.

⁶⁷⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1144, Dosya No: 15, Sıra No: 2, s. 10; Kazım Atakul, 27 Temmuz 1940 tarihinde Bünyan kaymakamı ından atandı. Bkz. **dare**, Sayı: 148 (Temmuz 1940), s. 1897; **T.C. Resmi Gazete**, 1.8.1940, s. 14417; 6 Kasım 1942 tarihinde Kızıltepe kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 11.11.1942, s. 3961.

⁶⁷⁵ Avni Yasal, Bünyan kaymakamı ından 27 Kasım 1942 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 2.12.1942, s. 4077; 4 Mayıs 1943 tarihinde Viran ehir kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 12.5.1943, s. 5007.

⁶⁷⁶ Arif Dayanç, Foça kaymakamı ından 18 A ustos 1943 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 25.8.1943, s. 5725.

⁶⁷⁷ Faruk Önder, Pazarcık kaymakamı ından 10 Temmuz 1944 tarihinde ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 19.7.1944, s. 7314; 14 Ekim 1946 tarihinde Çanakkale ili Ayvalık ilçesi kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.10.1946, s. 11349.

⁶⁷⁸ Sabahattin Esen, Sorgun kaymakamı ından 14 Ekim 1946 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.10.1946, s. 11349.

⁶⁷⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 191, Dosya No: 15, Sıra No: 14; Necip Seyhan 27 Mayıs 1947 tarihinde Manavgat kaymakamı ından atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 3.7.1947, s. 12605; 30 A ustos 1949 tarihinde Ni de ili Nev ehir ilçesi kaymakamı ına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 8.9.1949, s. 16838.

16	efik Gürpınarlı ⁶⁸¹	28.07.1952-16.07.1954
17	Mustafa Tütüncü ⁶⁸²	30.04.1955-12.11.1955
18	Fikret Yılmaz ⁶⁸³	03.08.1957-19.04.1958
19	Turgay Zileli ⁶⁸⁴	24.11.1958-20.07.1959
20	O. Orhan Balı ⁶⁸⁵	02.06.1960-08.09.1961

Tablo 40'a bakıldığında Fahri Bey ile Fuat Alper Bey bir ay gibi çok kısa süre kaymakamlık yapan kişilerdir. Jandarma Yüzbaşı Mustafa Hamid ise dört yıl süreyle en fazla kaymakamlık yapandır. Diğer kaymakamlar ise bir ile iki yıl arasında görev yapmışlardır.

2.3.MEMUR DURUMU

Hakkari iline gelen memurlar diğer yerlerde çeşitli sebeplerden dolayı başarısız olmuştur, yeterli bilgi donanımına sahip olmayan, tecrübesiz kimselerdir. Hakkari'nin vilayet olmasından itibaren uzun yıllar sicili bozuk ve tecrübesiz memurlar görevlendirildi. Batıda çalışan memurların disiplinsizlikleri nedeniyle aldıkları ceza sürgün cezasıydı ve gönderileceklerin yerlerinde ise Hakkari geliyordu. Bu cezalandırma yöntemi neredeyse devletin politikası oldu. Bu bölgelere hizmet verecek görevinde başarılı memurların atanması her şeyden önemliydi.

Bu memurların bu bölgede kaldıkları müddetçe ihtiyaçlarının karşılanması da gerekiyordu. Görevli memurların çocuklarını okutabilecekleri doğru düzgün okul yoktu, ev bulamıyorlardı ve günlük yiyeceklerini dahi temin etmekte güçlük çekiyorlardı. Hakkari'ye atanan memurlara bu sıkıntılara karşılık batıdaki

⁶⁸⁰ Osman Gümrükçüoğlu, Bursa Maiyet memurluğundan 12 Eylül 1949 tarihinde tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 22.9.1949, s. 16941; 28 Ekim 1951 tarihinde Dikili kaymakamlığına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 10.11.1951, s. 2233.

⁶⁸¹ efik Gürpınarlı, Readiye kaymakamlığından 22 Mayıs 1952 tarihinde atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 30.5.1952, s. 3789; 16 Temmuz 1954 tarihinde Karahallı kaymakamlığına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 24.7.1954, s. 9938.

⁶⁸² Mustafa Tütüncü, Ermenek eski kaymakamı olup 30 Nisan 1955 tarihinde ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 13.5.1955, s. 11849; 12 Kasım 1955 tarihinde Nusaybin kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 24.11.1955, s. 13085.

⁶⁸³ Fikret Yılmaz, 29 Haziran 1957 tarihinde Çel Maiyet memurluğundan atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 3.7.1957, s. 17490; 19 Nisan 1958 tarihinde Gürpınar kaymakamlığına ataması yapıldı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 26.4.1958, s. 19171.

⁶⁸⁴ Turgay Zileli, Serik kaymakamlığından 24 Kasım 1958 tarihinde atandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 27.11.1958, s. 20572; 20 Temmuz 1959 tarihinde Serik kaymakamlığına tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.7.1959, s. 22213.

⁶⁸⁵ Orhan Balı, 2 Haziran 1960 tarihinde Çayırılı kaymakamlığından tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 27.7.1960, s. 1820.

memurlardan farklı olarak maaşlarında zam yapılması lüzumu vardı.⁶⁸⁶ Burada görev yapan memurların ekonomik sıkıntıları da çok fazlaydı. Genellikle emelleri de çalışmadığından tek maaş yetmiyordu. Memurlar ailesini geçindirebilmek ve çocuklarının eğitim masraflarını karşılamakta zorlukları yaşıyordu.⁶⁸⁷ En azından devlet örenim çağındaki çocukları parasız okutabiliyordu.⁶⁸⁸ Memurlar ya adıkları bu geçim sıkıntısı nedeniyle doğudun batıya kaçmayı düşünüyorlardı.⁶⁸⁹

Vilayet merkezi ve ilçelerde kalan memurlar kendilerini sürgüne gönderilmi olarak görüyorlar ve bir an evvel Hakkari'den gitmek için fırsat kolluyorlardı. Hakkari'de, vazifesine ve üzerine aldığı emel, candan ve yüksek bir idealle ve memleket sevgisi ile bağlı memur hemen hemen yok gibiydi. Bu yüzden tüm idare mekanizmasında bir aksaklık söz konusuydu.⁶⁹⁰ Bakanlıklar istedikleri memurları batının gelişimi vilayetlerinde, istemediklerini ise Hakkari gibi gelişimini tamamlayamamış yerlerde görevlendiriyorlardı.⁶⁹¹ Mahrumiyetin yanı sıra bu bölgede atamasını yaptığı çoğu memuru devlet burada unuttuyordu. Bu memurlardan biri de Beytülbab'ın Hilal köyünün öretmeniydi. Bu öretmen 17 yıl boyunca bu köyde öretmenlik yaptığundan Türkçeyi unutmuş ve Kürtçe eğitim veriyordu.⁶⁹²

Devlet tarafından anılan bu sıkıntılar nedeniyle çoğu zaman Doğu Anadolu bölgesine memur tayininde ciddi güçlükler yaşıyordu.⁶⁹³ Çoğu memur Hakkari'ye gelip çalışmak dahi istemiyordu.⁶⁹⁴ Ortaya çıkan memur eksikliğinden dolayı vilayet, yapılan vekaletlerle idare ediliyordu. 1941 yılında pek çok daire müdürleri mesela, Nafia, Sıhhat, Maarif, Ziraat, Baytar müdürlükleri boştu. Çünkü nahiye müdürlüğünde idareci yoktu. Köy emdinli ilçesi ise kaymakamsızdı.⁶⁹⁵

⁶⁸⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 75.

⁶⁸⁷ BCA, Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 3, Dosya No: 28, Sıra No: 15; İkinci Dünya Savaşı'nda gıda maddeleri kıtları fiyatları artınca memurların durumu da kötüleşti. Buna bir çare olarak hükümet, memurlara kömür, elbise, şeker, yağ ve pirinç gibi ihtiyaç maddelerinde yardımlarda bulunmak amacıyla 1942 yılında 4306 sayılı Dar Gelirlilere Yardım Kanununu çıkarttı. Bkz. Ünal, **Ön. ver.**, s. 30.

⁶⁸⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 75.

⁶⁸⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, Çitima: 2, Cilt: 10 (20.2.1956), s. 253.

⁶⁹⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 89.

⁶⁹¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çitima: 1, Cilt: 3 (9.4.1958), s. 237.

⁶⁹² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 4 (31.1.1951), s. 476; Çorum Milletvekili Ahmet Başıbüyük'ün Doğu Anadolu'da görev yapan memurların yaşadığı sorunları anlatırken kendisinin de Beytülbab'ta hakimlik görevini icra ettiği sırada Hilal köyündeki öretmeni tanıdığını belirtmektedir.

⁶⁹³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, Çitima: 1, Cilt: 4 (10.1.1955), s. 48.

⁶⁹⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Çitima senesi: 2, Cilt: 15 (11.3.1341/11.3.1925), s. 386.

⁶⁹⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 89.

Tablo 41: Hakkari Vilayetinde Memur Durumu⁶⁹⁶

Vilayet	Seneler	Memur Adet	Ücretli Adet	Toplam	Vilayet	Seneler	Memur Adet	Ücretli Adet	Toplam
Hakkari	1925	-	-	-	Van	1925	42	40	82
	1926	-	-	-		1926	47	34	81
	1927	5	7	12		1927	44	34	78
	1928	7	11	18		1928	45	77	122
	1929	16	7	23		1929	117	55	172
	1930	17	6	23		1930	83	81	164
	1931	14	6	20		1931	63	107	170

Tablo 41'e bakıldığında, Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda 1927 yılına kadar Hakkari'de bir memurun bile bulunmadığı dikkati çekmektedir. Diğer yıllarda ise çok az bir memur kadrosuyla Hakkari'nin idare edilmeye çalışıldığı çok bariz olarak göze çarpmaktadır. Van'daki memur sayısının Hakkari'ye oranla çok daha fazla olduğu bu tabloda açıkça görülmektedir. Hakkari'deki halk resmi işlerini yürütmek için yeterince memuru bulamıyordu. Bulduğu memur ise sürgün olarak gönderilmiş kişiler olduğundan halka karşı ilgisiz davranıyorlardı.

Memurların sosyal yaşıtlarının olmaması, çocuklarının okul sorunları ve maaşlarının yetersizliğinin yanı sıra görev sürelerinin de uzun olması memurları bıktırıyordu. Memurların görev süreleri ile ilgili çalışmaları Sait ayaklanmasından sonra bölgede incelemelerde bulunan Çankırı Mebusu Mustafa Abdülhalik Renda Bey tarafından yapıldı. Abdülhalik Renda Bey 14 Eylül 1925 tarihinde Bakanlık memurlarına sunmuş olduğu raporunda "Bütün devlet memurlarına emil olmak üzere mecburi hizmet kanunu çıkarılmasını ve buralara gitmeyenlerin terfi ettirilmemesi gerektiğini belirtmekteydi. Üç yıldan az olmamak üzere yapılacak bu hizmetin 4,5 veya 5 yıl olarak düzenlenmesini, ayrıca, salk memurlarına verildiği gibi diğer memurlara da ek zam verilmesini teklif etti."⁶⁹⁷

Mustafa Abdülhalik Renda Bey'in Doğu bölgesindeki görev süreleri ile ilgili teklifi Hakkari vilayetindeki memurlar için çok da geçerli olmadı. Doğu illerinde görev süresi kadar çalışanlar sadece zabıtlardı. 1930 senesinde Hakkari bölgesinde ki zabıtlar üç seneden on seneye kadar çalıştıklarından bu durumu şikâyet ediyorlardı. Çok uzun süreli çalışmaları zabıtlar üzerinde yorgunluğa ve bıkkınlığa sebep oluyordu.

⁶⁹⁶ T.C. Ba vekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1931 Memurlar İstatisti** (Ankara: 1933), s. 54.

⁶⁹⁷ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 439.

Hatta bu zabitlerden bazıları bölgedeki kızlarla evlenerek görevlerini suiistimal yoluna dahi gidiyorlardı.⁶⁹⁸

Hakkari vilayetinin co rafi vaziyeti ve iklim artları senenin on ayı içinde yolların kapalı kalmasını do urmakta ve irtibatı ve ula ımını kesmekteydi. Bu sebeple burada bulunan memur ve jandarmalar uzun süren bu mahrumiyet devresinde zaruri ihtiyaçlarını temin edemiyorlardı.

Hakkari vilayetinde ticaret geli memi oldu undan çok ufak sermayeli esnaf bu mahrumiyet devresini stok yaparak kar ılama imkanını bulamıyordu.

Memurlar bazı zamanlarda ekme k ihtiyaçlarını askeri taburdan tedarik ediyorlardı. Bir kilo ekeri 100 kuru a, sabunu 125 kuru a ve ekme i 25 kuru a bile kolaylıkla bulmak mümkün olmuyordu. Ticari sermayenin yoklu una ilave olarak ula ımın da olmaması hayat artlarını güçle tiriyordu ve memurlar maa larıyla bu zorlukları gö üsleyemiyordu. Ya sebze, meyve, tahıl ve di er gıda ürünlerinin alınmasında ya anan sıkıntıdan ba ka giyecek satı ı yapacak bir tek dükkan dahi yoktu. Bunun önüne geçebilmek için giyecek e ya satı ı yapan Sümerbank bir ubesini Hakkari’de açmı olsaydı memurların ve halkın bu tür sıkıntıları bir ölçüde giderilebilirdi.⁶⁹⁹

Memurlar yoklukların yanında bir de ev sorunları ya ıyordu. Az sayıda ev olmasına kar ın ev kiralaları da oldukça yüksekti.⁷⁰⁰ Birinci Umum Müfetti i Abidin Özmen müfetti lik bölgesindeki memurların ya am kalitesini artırmak ve memurların ço unlukla kar ıla tı ı ev sorunlarını da çözmek için 950 bin liralık ödene in 1939

⁶⁹⁸ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 36; 23.5.1957 tarihli ve 6966 sayılı Ordu Mensuplarının Nakil ve Tayinleri Hakkında Kanunun uygulanmasında jandarma mensuplarının nakil ve tayinleri ilgili olarak Türkiye geneli dört co rafi bölgeye ayrıldı. Bu dört co rafi bölge içindeki mahallerde iktisadi, sosyal, iklim ve ula ım durumları ile kültür ve sa lık tesisleri bakımından bir tasnife tabi tutularak dört tali bölgeye ayrıldı. Hakkari dördüncü co rafi bölge içinde (D) dördüncü sınıf tali bölgesi içinde yer almaktadır. Co rafi bölgelerin A, B, C tali bölgelerinde jandarma personelinin altı yıl kalması esas iken dördüncü co rafi bölgedeki D tali bölgesindeki hudut koruma ve kaçakçılıkla mücadelede görevlendirilen seyyar jandarma kıtasının hudut üzerindeki birliklerinde kalma müddeti iki yıl, dördüncü co rafi bölgenin B ve C tali bölgelerinde kalma müddeti üç yıl olarak düzenlendi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 15.1.1958, s. 18.486.

⁶⁹⁹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 14, s. 6; Dahiliye Vekaletinin 12.9.1941 tarih ve 1/464 sayılı “Ba vekalet Yüksek Makamına” yazdı ı rapora kar ılık Ticaret Vekili 1941 Eylül ayında skenderun’dan Mardin ve civarına yola çıkan petrolden 20 tonunun Hakkari vilayetine bırakılacağını ve bu miktarın da senelik ihtiyaca yetece ini bildirmekteydi. Gümrük ve nhisarlar Vekili ise Hakkari vilayetinde sermaye hareketinin yetersiz olmasından dolayı 3780 numaralı Milli Koruma Kanununun salâhiyetlerinden faydalandırılması gerekti ini bu olmadı ı takdirde Milli bir banka tarafından mahalli belediyesine veya bu i i ba arabilecek bir te ekküle açılacak bir kredi ile temininin mümkün olabilece ini belirtmektedir.

⁷⁰⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5 (5.2.1951), s. 42.

yılı bütçesine konulmasını talep etti. 30 Mart 1939 tarihinde Ba vekalet ve Maliye Vekaletine gönderdi i yazıya cevaben talep edilen miktarın verilemeyece i bildirildi.

Birinci Umum Müfetti lik bölgesinde bulunan Hakkari ve Van vilayetleri için de memur evlerinin yapılması teklif edildi. Böylelikle yüksek rakamlarla kiralık evlerde oturan memurlar az da olsa ekonomik sıkıntı ya amayacaktı. Bu amaçla, Hakkari vilayetinin emdinli kazasına 10, Van vilayetinin kazalarından Gürpınar 12, ıtak 5, Ba kale 3, Özalp 12, Muradiye 5, Geva 3 adet memur evinin planlaması yapıldı.⁷⁰¹

Hakkari il merkezinde memur evlerinin yapımı için 1944 yılında Birinci Genel Müfetti li e tahsis edilen 750 bin liradan 40 bin lirası Hakkari için ayrıldı. Fakat bu para kanunla tahsis kılınan bu i in dı nda harcandı ve memur evleri yapılamadı.⁷⁰²

Memurlar gibi ö retmenlerin de kalabilecekleri do ru düzgün ev yoktu. İlkokul Ö retmenleri Yapı Sandı ı bu soruna az da olsa çözüm olması için Hakkari merkezde 3, Yüksekova'da 1, Beytü ebap'ta 1 ev yaptırdı.⁷⁰³

Yine Birinci Umum Müfetti inin Hakkari vilayetinde yaptı ı tetkik neticesinde Dahiliye Vekaletine 3 Eylül 1943 tarih ve 277/246 sayılı rapor gönderdi. Bu raporunda, ark vilayetlerinin önemine binaen bu mntıkada idarenin her yerden ziyade itina ile seçilmi elemanlardan te kil edilmesi üzerinde durularak ve ço unlukla yolları senenin on ayı kapalı bulunan Hakkari vilayetinin memur durumu pek esef verici bulunmu , her türlü denetimden uzak ve dört be yılda bir olsun tefti görmeyen memurları vazife ve kanun anlayı ndan uzakla mı , mesleki ve ahsi ahlak bakımından Cumhuriyet idaresine yakı mayacak vaziyete dü mü olarak vasıflandırmı tı.

Dahiliye Vekaleti müfetti li in gönderdi i rapor üzerine Hakkari vilayetinin te kilat kadrosunda de i iklikler yaptı. Açık kalan memuriyetlerin doldurulması için

⁷⁰¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 70, Dosya No: 461, Sıra No: 5, s. 12; Birinci Umum Müfetti lik içindeki 28 kaza için toplam 200 memur evinin yapılmasına ihtiyaç vardı. O dönemin artlarına göre bir evin maliyeti yakla ık olarak üç bin liraydı; Gayrimenkul Kiraları Kanunu'nun 2'nci maddesine göre 1939 yılında kirada bulunan meskenlerde mukavelelerine nazaran meskenlere % 200, mesken harici yerlere % 400 zammı kabul edildi. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, ıtıma: 2, Cilt: 7 (11.2.1959), s. 112.

⁷⁰² **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Zeynel Abidin Erener, Dosya Sicil No: 874; 1944 ve 1945 yıllarında genel bütçeye konmu olup mahalli özel idarelere devredilen paralar ve ayrıca genel bütçeden verilen ödeneklerle Hakkari, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Erzurum, Bingöl, Tunceli ve Elazı il ve ilçelerinde 162 memur evi yapıldı ı bilgisi için bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, ıtıma: 1, Cilt: 5 (19.2.1951), s. 260.

⁷⁰³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 24 (3.7.1953), s. 217; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 16 (21.2.1949), s. 209.

Adliye, Maliye, Maarif, Ziraat, Nafia, Sıhhat ve itimai Muavenet Vekaletlerine durum arz edildi.

Maliye, Ziraat ve Adliye Vekaletlerinden alınan cevaplarda; kadro ve eleman mevcudu nispetinde ihtiyacın giderilmeye çalı ıldı ı bildirilmi , Sıhhat ve itimai Muavenet Vekaleti ise 4 Kasım 1943 tarih ve Muamelat ve Zat leri Umum Müdürlü ü 27073/232 sayılı cevabında Hakkari vilayetinde bir doktorun bir seneden fazla çalı mı olması doktorluk bilgi birikimi ve yetene inin kaybolaca ı nedeniyle doktorların senede bir defa de i tirildi i belirtilmi tir. Açık olan memur kadrolarının doldurulmamasına sebep olarak memurların katlanmak zorunda kaldıkları mahrumiyetlere kar ılıklı di er mntıklardan farklı bir muamele yapılmadı ı ileri sürülerek bu mntıklardaki memurlara bir miktar maa veya ücret farkı verilmesi teklif edilmi tir.

ark vilayetlerinin bugünkü vaziyeti buralara gidecek memurların ailesini barındıracak bir ev tedarikine hatta zarur i ihtiyacını temin edecek bir bakkal dükkanına bile rastlamasına imkan vermedi inden ark vilayetlerinde vazife almaya kimse ra bet etmiyordu. Mecburi olarak gönderilenlerden de layıkıyla istifade edilemiyordu. Bunun için de ark vilayetlerinin bazı yerlerindeki memurlara katlandıkları mahrumiyetler kar ılı ı ve müsait vaziyette bulunan di er mahaller memurlarından farklı olarak (uzaklık zammı) veya ba ka bir nam altında bir miktar maa veya ücret farkı verilmek suretiyle buralarda vazife almayı cazip bir hale getirmek lüzum ve zarureti kendini göstermekteydi.⁷⁰⁴

Tablo 42: 31 Ocak 1946 Tarihinde Maa lı ve cretli Memur Sayısı⁷⁰⁵

İller	Genel Bütçe	Katma Bütçe	Belediyeler	zel dareler	ktisadi Devlet Te ekklleri	Toplam
Hakkari	183	69	8	50	9	319
Van	399	253	59	121	11	843

Tablo 42'ye göre, kadro açıklarını düzenlemeleri sonucunda Hakkari'deki memur sayısında önceki yıllara oranla artı oldu. 1946 yılında memur sayısı 319'u buldu. Ne yazık ki mecburi hizmet sisteminin uygulanması memur kadrolarında ki bo lukları doldurmaya yetmemi ti. Bir kısım do u illerimizde ilçeler öyle dursun vilayet merkezinde bile bir hükümet doktoru yoktu. Cumhuriyet Hükümetinin uzun

⁷⁰⁴ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 132, Dosya No: 949, Sıra No: 18, s. 2.

⁷⁰⁵ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1950**, Cilt: 18 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 282-283.

yıllar üzerinde durdu u fakat bir türlü gerçekte tiremedi i zam, bölgeye gelecek olan memurları menfi yönde etkileyen en büyük etkendi.⁷⁰⁶

1962 senesinde hazırlanan ve 1963 yılından itibaren ba layacak olan 5 yıllık kalkınma planına göre bölgeye kaliteli memur gönderilecek ve bir sürgün yeri olma anlayı ı yıkılacaktı. yi idare amirlerinin ve iyi memurların mıntıkaya sa layaca ı fayda dü ünülürken bu memurların hususi surette yeti tirilmelerine ve terfilerine de önem verilecekti. Bu bölgeye tayin olanların terfi süreleri kısaltılacak, mesken ihtiyaçları giderilecekti.⁷⁰⁷

2.3.1. 1923-1960 Dönemi Hakkari Valileri

Hakkari vilayeti 1933-1936 yılları arasında kaymakamlıkla idare edildi. Hakkari ilçe oldu unda ilk kaymakamı 31 Mayıs 1933 tarihinde Beytü ebap Kaymakamı ı'ndan atanan Kamil Bey'di.⁷⁰⁸

12 Ekim 1933 tarihinde Hakkari kaymakamı Kamil Bey'in Alanya kaymakamı na nakli ile yerine Sö üt kaymakamı Asaf Bey atandı.⁷⁰⁹ 1936 yılı itibariyle Hakkari valilikle idare edilmeye ba lanınca, Hakkari eski kaymakamı Asaf Bey Sivrice Kaymakamı na atandı.⁷¹⁰

Tablo 43: 1923-1960 Yılları Arası Görev Yapmı Hakkari Valileri

Sıra No	Adı Soyadı	Görev Süresi
1	Mustafa Vasfi Bey	27.08.1923-11.05.1924
2	Halil Rifat Bey	15.05.1924-14.05.1926
3	Bekir Lütü Bey	21.07.1925-15.01.1927
4	Abdülhalim Hamit Vardar	01.03.1927-21.07.1928
5	Ahmet Fahrettin Bey	21.08.1928-11.10.1929
6	Ahmet Rifat Vonalı	20.09.1931-27.05.1933
7	Mithat Kemal Algülo lu	20.04.1936-21.11.1936
8	Hasan Basri Konyar	01.06.1937-12.06.1938
9	Sadullah Kolo lu	26.05.1938-19.11.1940
10	Ahmet Rü tü Günday	25.01.1941-07.06.1942
11	Abdullah Sunalp	20.06.1942-03.11.1943
12	Ali Fuat Yurtta	03.11.1943-18.09.1944

⁷⁰⁶ Asım Us, "Do udaki Memurlarımıza Mahrumiyet Zammı", **Ayn Tarihi**, Sayı: 148 (Mart 1946), s. 32.

⁷⁰⁷ **Van Ekspres** (12 Mart 1962), s. 1.

⁷⁰⁸ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 78, Dosya No: 18, Sıra No: 1; **dare**, Sayı: 63 (Haziran 1933), s. 685; **T.C. Resmi Gazete**, 16.7.1933, s. 2866.

⁷⁰⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 82, Dosya No: 39, Sıra No: 2; **dare**, Sayı: 68 (kinci Te rin/Kasım 1933), s. 1401.

⁷¹⁰ **dare**, Sayı: 97 (Nisan 1936), s. 466.

13	Zeynel Abidin Erener	18.09.1944-22.11.1945
14	hsan Nuri Olgun	22.11.1945-03.08.1946
15	Hüseyin Cahit Ortaç	03.08.1946-28.11.1949
16	Abdullah Zeki Köymen	28.11.1949-03.05.1951
17	Fazıl Kaftano lu	28.05.1951-30.10.1953
18	Alaattin Sarıalio lu ⁷¹¹	30.11.1953-18.11.1955
19	erafettin Atak	30.11.1955-01.07.1959
20	Hilmi nanç	18.07.1959-10.06.1960
21	Nihat Etiz	19.06.1960-13.03.1961

Tablo 43'e bakıldı ında 1923-1960 yılları arasında Hakkari vilayetinde 21 valinin görev yaptı nını görmekteyiz. Hüseyin Cahit Ortaç 3 yıl görev süresi ile en uzun, Mithat Kemal Algülo lu 7 ay süre ile en kısa dönem çalı an validir.

a. Halil Rıfat Bey

Hasan Efendi'nin o lu olan Halil Rıfat Bey, 1873 yılında Selanik'e ba lı Karaferya Kasabası'nda do du. Mekteb-i Harbiye'den 1893'de mezun oldu. Ordunun çe itli kademelerinde görev yaptı. Adana Jandarma Mıntıka Müfetti li i görevinden valilik görevine tayin edildi. 1924-1926 Hakkari, 1926-1928 Mu la, 1928-1929 Siirt vilayetleri valiliklerinde bulundu. 1929'da dönemin ç i leri Bakanı ükrü Kaya'nın aleyhine düzenledi i bir sicil raporuyla valilik görevinden alındı ve sicili Jandarma Te kilatına geri gönderildi.⁷¹²

b. Bekir Lütfi Bey

Hafız Ahmet efendi'nin o lu olan Bekir Lütfi Bey, 1875 yılında zmir'de do du. Erkan-ı Harbiye'den 1905'de Kurmay Yüzba ı olarak mezun oldu. Ordunun çe itli kademelerinde görev yaptı. Daha sonra idare mesle ine geçti. 1925-1927 Hakkari, 1927 Bitlis vilayetleri valiliklerinde bulundu. 1927 sonlarında Tokat Milletvekili olarak Meclis'e girdi. 3. ve 4. dönemlerde milletvekilli i yaptı. 30 Ocak 1933'te milletvekili iken geçirdi i bir rahatsızlık sonucu vefat etti.⁷¹³

c. Abdülhalim Hamit Vardar

aban A a'nın o lu olan Abdülhalim Hamit Vardar, 1880 yılında Gevgili'de do du. Mekteb-i Harbiye'den 1903'de mezun oldu. Ordunun çe itli kademelerinde

⁷¹¹ Alaattin Sarıalio lu, 14 Ekim 1953 tarihinde zmir Vali Muavini görevinde iken Hakkari Valili ine tayin edildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 24.10.1953, s. 7441.

⁷¹² Ali Galip Baltao lu, **Atatürk Dönemi Valileri** (Ankara: Ocak Yayınları, 1998), s. 343.

⁷¹³ **Aynı.** s. 342; Hakkari Valisi Kurmay Yarbay Bekir Lütfi Bey aynı zamanda Örfi dare Kumandanıydı. Bkz. **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 8; Tokat mebuslu u ve vefatı için ayrıca bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 2, Cilt: 15 (11.5.1933), Sıra No: 162.

görev yaptı. Daha sonra mülki idare mesleğine geçti. 1925-1926 Dersim, 1926-1928 Hakkari vilayetleri valiliklerinde bulundu. 1928 yılında Hakkari Valiliği'nden alınarak tasfiye edildi. Bu karara karşı Devletin nezdinde itiraz etti. 1933'te neticelenen mahkeme kararı aleyhinde oldu.⁷¹⁴

ç. Ahmet Fahrettin Bey

Kılavuz Kaptan Hacı Cemal Efendi'nin oğlu olan Ahmet Fahrettin Bey, 1888 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Selanik'de tamamladı. Mekteb-i Hukuk'tan 1911'de mezun oldu. Adli ve mülki idarenin çeşitli kademelerinde çalıştı. 1921'de mutasarrıf olarak atandı. Bolu'da vali oldu. 1923 Bolu, 1923-1926 Samsun, 1926 Bitlis, 1928-1929 Hakkari,⁷¹⁵ 1929-1930 Elazığ vilayetleri valiliklerinde bulundu.⁷¹⁶ Fransızca bilen Ahmet Fahrettin Bey, Elazığ Valisi iken 23 Kasım 1930'da görevi başında vefat etti.⁷¹⁷

d. Ahmet Rifat Vonalı

Ordu'dan Fakih-zade İbrahim Nihat Efendi ile Mahinur Hanım'ın oğlu olan Ahmet Rifat Vonalı, 1887 yılında Ordu'da doğdu. Orta öğrenimini Ordu Rüştiyesi ile Mercan'da tamamladı. Mülkiye Mektebinden 1911'de mezun oldu. Mülki idarenin çeşitli kademelerinde görev yaptı. 1924-1925 Ordu, 1925-1926 Ergani,⁷¹⁸ 1931-1933 Hakkari,⁷¹⁹ 1933-1934 Adana vilayetleri valiliklerinde bulundu. 26 Mayıs 1934'te Adana Valiliği'nden emekli edildi.⁷²⁰

e. Mithat Kemal Algüloğlu

Bartın Bidayet Mahkemesi başkatiplerinden Mustafa Vehbi Efendi ile Sadriye Hanım'ın oğlu olan Mithat Kemal Algüloğlu, 1889 yılında Ankara Ayağık'ta doğdu. Liseyi Bolu ve Ankara'da tamamladı.⁷²¹ Mekteb-i Mülkiye'den 1911'de mezun oldu. Mülki idarenin çeşitli kademelerinde görev yaptı.⁷²² Van Vali Muavinliği görevinde iken 19 Şubat 1936 tarihinde Hakkari Valiliğine atandı.⁷²³ 19 Ekim 1936 tarihinde ise Siirt Valiliğine atandı.⁷²⁴ 1936-1938 yıllarında Siirt

⁷¹⁴ Baltacıoğlu, **Ön. ver.**, s. 342.

⁷¹⁵ **Aynı.** s. 333.

⁷¹⁶ **dare**, Sayı: 17 (Ağustos 1929), s. 1319.

⁷¹⁷ Baltacıoğlu, **Ön. ver.**, s. 333.

⁷¹⁸ **Aynı.** s. 294.

⁷¹⁹ **dare**, Sayı: 42 (Eylül 1931), s. 1055.

⁷²⁰ Baltacıoğlu, **Ön. ver.**, s. 294.

⁷²¹ **Çiğdemli Bakanlık Arşivi**, Mithat Kemal Algüloğlu, Dosya Sicil No: 1058.

⁷²² Baltacıoğlu, **Ön. ver.**, s. 323.

⁷²³ **dare**, Sayı: 97 (Nisan 1936), s. 465; **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 62, Dosya No: 14, Sıra No: 4.

⁷²⁴ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 69, Dosya No: 82, Sıra No: 12.

valili inde bulundu. Fransızca bilen Algülo lu, Siirt Valisi iken rahatsızlandı. Damar sertli i hastalı ndan tedavi görmekte oldu u stanbul'da 28 Kasım 1938'de vefat etti.⁷²⁵

f. Hasan Basri Konyar

Binba ılıktan emekli Abdülvecid Bey ile Mükerrerem Hanım'ın o lu olan Konyar, 1891 yılında Kayalar Kasabası'nın Erdo mu Köyü'nde do du. Nüfusa kayıtlı oldu u yer Pire ova'dır. 23 Temmuz 1910 tarihinde am Mekteb-i dadisinden idadi ahadetname ile 19 Kasım 1913 tarihinde Mekteb-i Mülkiye'den ali ahadetname ile mezun oldu.⁷²⁶ Nahiy e müdürlükleri ve kaymakamlık görevlerinde bulundu.

Tablo 44: Hasan Basri Konyar'ın Görev Yerleri⁷²⁷

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Edirne Karaca Halil Nahiyesi Müdürlü ü	22.11.1913-23.04.1914
2	Babaeski Pavli Nahiyesi Müdürlü ü	29.04.1914-15.10.1914
3	Basra Zübeyir Kazası Kaymakamlı ı	11.12.1914-15.03.1915
4	Dohuk Kazası Kaymakamlı ı ⁷²⁸	29.05.1915-01.04.1917
5	Zonguldak Tahrirat Müdüriyeti	16.10.1920-04.10.1922
6	Kastamonu Tahrirat Müdüriyeti	18.10.1922-02.02.1924
7	Kastamonu Darülmualimin Tarih ve Co rafya Muallimlikleri Vekaleti	19.02.1924-06.1924
8	Eski ehir Vilayeti Tahrirat Müdüriyeti	15.09.1924-21.08.1925
9	Sivas Vilayeti Tahrirat Müdürlü ü	02.05.1926-10.09.1930
10	Diyarbakır Mektupçulu u	21.09.1930-24.11.1932
11	Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfetti li i	24.11.1932-27.10.1936
12	kin ci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	27.10.1936-01.06.1937
13	Hakkari Valili i	01.06.1937-12.06.1938
14	kin ci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	12.06.1938-26.11.1941
15	Konya dare Heyeti Azalı ı	29.11.1941-20.07.1949

Hasan Basri Konyar, 9 Aralık 1936 tarih ve 2/5702 sayılı karar ile Hakkari valili ine atandı.⁷²⁹ 01 Haziran 1937-12 Haziran 1938 tarihleri arasında Hakkari

⁷²⁵ Baltao lu, **Ön. ver.**, s. 323.

⁷²⁶ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963, s. 2.

⁷²⁷ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963.

⁷²⁸ 29 Mayıs 1915 tarihinde ba ladı ı Dohuk kazası kaymakamlı ı görevinde iken intihar giri iminde bulundu u için 1 Nisan 1917 tarihinde görevinden azledildi. Bkz. **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963.

⁷²⁹ **T.C. Resmi Gazete**, 24.12.1936, s. 7457.

Valili i görevinde bulundu.⁷³⁰ Hasan Basri Konyar Hakkari vilayetinde yaptı ı çalı malarla halkın sevgisini kazandı. Hakkarililerin sorunu olan kı hayatı ve hayat pahalılı ında esaslı temeller attı. Kı ın yarattı ı zorluklar nedeniyle meydana gelen hayat pahalılı ı yüzünden Çölemerik Memurlar Kooperatifine el koyarak bütün ihtiyaçların ucuza kar ılanması yolunda çalı malar yaptı.⁷³¹ Hasan Basri Konyar 31 Temmuz 1949 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere emekli edildi.⁷³² 28 Aralık 1952'de emekli olarak ikamet etti i Hatay Dört Yol'da vefat etti.⁷³³

g. Sadullah Kolo lu

Hacı Mebruk Efendi ile Ulu Zeynep Hanım'ın o lu olan Kolo lu, 1880 yılında Derne kasabasında do du. Nüfus sicilinde Edirne Pınarhisar kazasına kayıtlıdır. A ilet Mektebi'nden sonra 13 Temmuz 1901 tarihinde Mekteb-i Mülkiye-i ahane'den aliyyülala derecelerden tasdikname ve ahadetname aldı. Arapça ve Farsça bilen Sadullah Kolo lu, Fransızca ve Rumca konu abilmekteydi. Sadullah Kolo lu çe itli mülki görevlerde bulundu.

Tablo 45: Sadullah Kolo lu'nun Görev Yerleri⁷³⁴

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Bingazi Sanca ı Maiyet Memurlu u	14.12.1901-13.07.1905
2	Hasa Nahiyesi Müdürlü ü	15.11.1907-28.01.1910
3	Edirne Birika Nahiyesi Müdürlü ü	28.01.1910-31.12.1910
4	Buldan Kaymakamı ı	28.01.1911-05.01.1914
5	Edirne Pınarhisar Kaymakamı ı	20.01.1914-10.10.1917
6	Vize Kaymakamı ı	11.10.1917-18.08.1919
7	Trabzon Sürmene Kaymakamı ı	01.06.1925-05.08.1928
8	Kadınhanı Kaymakamı ı	02.09.1928-04.11.1929
9	Trabzon Of Kaymakamı ı	23.11.1929-04.08.1930
10	znik Kaymakamı ı	03.10.1930-13.10.1931
11	Bursa Karacabey Kaymakamı ı	14.10.1931-08.03.1934
12	Çatalca Kaymakamı ı	21.03.1934-04.08.1934
13	Konya Vilayeti dare Heyeti Azalı ı	14.08.1934-14.06.1938
14	Hakkari Valili i	09.07.1938-17.12.1940
15	Bingöl Valili i	24.12.1940-22.11.1941

⁷³⁰ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963; Hasan Basri Konyar'n Hakkari Valili ine atanması ile ilgili olarak ayrıca bkz. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 70, Dosya No: 94, Sıra No: 18; Baltao lu, **Ön. ver.**, s. 300'de Hasan Basri Konyar'ın Hakkari valili inden sonra 1938'de Adana Bölgesi Mülkiye Müfetti li ine tayin oldu u bilgisinin do rulu una üpheyle yakla mak gerekir. çi leri Bakanlı ı Ar ivi'nde Hasan Basri Konyar'a ait olan sicil dosyasında, bulundu u memuriyetler çizelgesinde 1938 tarihinde kinci Sınıf Mülkiye Müfetti li i'nde görev yaptı ı belirtilmektedir.

⁷³¹ **Yeni Yurd Van** (21 A ustos 1937), s. 1.

⁷³² **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963.

⁷³³ Baltao lu, **Ön. ver.**, s. 300.

⁷³⁴ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Sadullah Kolo lu, Dosya Sicil No: 849.

Sadullah Kolo lu, 26 Mayıs 1938 tarih ve 8853 sayılı kararname ile Hakkari Valili ine atandı. 9 Temmuz 1938-17 Aralık 1940 tarihleri arasında Hakkari Valili i görevinde bulundu. Sadullah Kolo lu Hakkari Valili i görevinde iken yedi ilkokulun in aatının bitirilmesi hususunda gösterdi i yakın alakadan dolayı Maarif Vekaletince, 1940 yılı hayvan sayımı i inde 17.723 fazla hayvan tespit ve kayıt etmesinden dolayı Maliye Vekaletince ödüllendirildi. Bingöl Valili i görevinde iken 10 Kasım 1941 tarihinde emekli oldu. 1942 yılında Toprak Ofisi Umum Müdürlü ü Tarsus Çuval Bürosu Kontrolörlü üne tayin edildi.⁷³⁵ Altı yıla yakın Çocuk Esirgeme Kurumu müfetti li i görevini yürüttü. 1948’de Libya Devleti’nin kurulmasından sonra Libya Kralı Emir dris Es-Sunusi’nin daveti üzerine Libya’ya gitti. Burada Ba bakan olarak Libya Hükümeti’ni kurdu. Daha sonraları Sa lık ve Milli E itim Bakanlıklarında bulundu. Kolo lu 18 Nisan 1952’de Bingazi’de vefat etti ve burada defnedildi.⁷³⁶

. Ahmet Rü tü Günday

Yusuf ve Vesile hanımın o lu olan Ahmet Rü tü Günday, 1888 yılında Sivas ili Divri i kazası Karayusuf mahallesinde do du. 1911 yılında Mekteb-i Mülkiye’den mezun oldu. Fransızca bilen Ahmet Rü tü Günday, kaymakamlık görevlerinde bulundu. 25 Ocak 1941 tarihinde Hakkari Valili ine atandı. 25 Ocak 1941-07 Haziran 1942 tarihleri arasında Hakkari Valili inde bulundu. Ahmet Rü tü Günday görevinin ba ında iken Hakkari’nin rakımının yüksek ve sularının da kireçli olması nedeniyle rahatsızlandı ve tayin istemek zorunda kaldı.⁷³⁷

Tablo 46: Ahmet Rü tü Günday’ın Görev Yerleri⁷³⁸

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Karaköse Kaymakamlı ı	01.08.1918-13.04.1919
2	Çar amba Kaymakamlı ı	14.02.1921-07.07.1922
3	Terme Kaymakamlı ı	16.07.1922-10.10.1922
4	Büyükçekmece Kaymakamlı ı	07.08.1924-09.03.1925
5	Erbaa Kaymakamlı ı	02.04.1925-21.04.1926
6	spir Kaymakamlı ı	05.06.1926-11.11.1930
7	E ridir Kaymakamlı ı	29.11.1930-08.07.1933

⁷³⁵ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Sadullah Kolo lu, Dosya Sicil No: 849; Sadullah Kolo lu’nun Bingöl Valili ine atanmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 93, Dosya No: 108, Sıra No: 14; **dare**, Sayı: 153 (Birinci Kanun/Aralık 1940), s. 2334.

⁷³⁶ Baltao lu, **Ön. ver.**, s. 328.

⁷³⁷ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Ahmet Rü tü Günday, Dosya Sicil No: 116; Ahmet Rü tü Günday’ın Hakkari Valili ine atanması ile ilgili olarak ayrıca bkz. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 93, Dosya No: 108, Sıra No: 14; **dare**, Sayı: 153 (Birinci Kanun/Aralık 1940), s. 2334; **Hakkari ı Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 3.

⁷³⁸ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Ahmet Rü tü Günday, Dosya Sicil No: 116.

8	Bolvadin Kaymakamı 1	13.07.1933-01.12.1934
9	Hafik Kaymakamı 1	05.12.1934-03.11.1936
10	E il Kaymakamı 1	05.11.1936-04.09.1937
11	Haymana Kaymakamı 1	11.09.1937-26.05.1939
12	Gördes Kaymakamı 1	07.06.1939-17.12.1940
13	Hakkari Valili i	25.01.1941-07.06.1942

h. Ali Fuat Yurtta

Rıza Bey ve Fatma Hanımın o lu olan Ali Fuat Yurtta , 1903 yılında Ankara'da do du. Ankara Sultanisinin 12'nci sınıfında iken Milli Mücadele döneminde mektebin Kayseri'ye nakli dolayısıyla mektebi terk etti. Daha sonra Ankara Hukuk Fakültesine dahil olmu olup 25 Kasım 1928 senesi dersiyesi nihayetinde ikmalî tahsil ile ala dereceden diploma almaya hak kazandı. Adli, nüfus ve mülki görevlerde bulundu.

Tablo 47: Ali Fuat Yurtta 'ın Görev Yerleri⁷³⁹

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Ankara stinaf Mahkemesi Zabıt Kitabesi	08.05.1921-27.03.1922
2	Ankara 5. Tahrirat Mübeyyizli i	28.03.1922-14.07.1922
3	Dahiliye Vekaleti Heyeti Tefti iye Kitabesi	15.07.1922- 09.1923
4	Dahiliye Vekaleti Heyeti Evrak Kalemi Kitabesi	01.10.1923-19.05.1925
5	Hukuk Mü avirli i 1. Sınıf Katipli i	20.05.1925-08.06.1927
6	Ba vekalet Müdevvenat Müdürlü ü Kavanin Memurlu u	08.06.1927-12.08.1928
7	Ankara Maiyet Memurlu u	25.08.1928-22.06.1929
8	Safranbolu Kaymakamı 1	29.06.1929-01.09.1931
9	Adana Umuru Hukukiye Müdürlü ü	12.09.1931-15.08.1933
10	zmir Umuru Hukukiye Müdürlü ü	22.08.1933-16.07.1935
11	Nüfus leri Umum Müdürlü ü ube 4. Müdürlü ü	20.07.1935-20.06.1936
12	Nüfus leri Umum Müdürlü ü ube 3. Müdürlü ü	20.06.1936-06.07.1939
13	Nüfus leri Umum Müdürlü ü Muavinli i ve ube 1. Müdürlü ü	06.07.1939-11.08.1941
14	Marmaris Kaymakamı 1	23.08.1941-07.09.1942
15	zmir Vali Muavinli i	10.09.1942-28.05.1943
16	Emniyet Umum Müdür Muavinli i	31.05.1943-20.10.1943
17	Hakkari Valili i	06.11.1943-08.10.1944
18	zmir dare Heyeti Azalı 1	09.10.1944-06.04.1946

⁷³⁹ çileri Bakanlı ı Ar ivi, Fuat Yurtta , Dosya Sicil No: 1859.

19	Gümü hane Valili i	25.04.1946-18.11.1946
20	Bakanlık Müste ar Muavinli i	02.12.1946-14.08.1947
21	Hatay Valili i	22.08.1947-01.07.1950
22	5439 Sayılı Kanun ile Müfetti likte	03.07.1950---
23	Müfetti Vali	31.05.1951-06.11.1951

Emniyet Umum Müdür Muavinli i görevinde iken Fuat Yurtta 'ın Hakkari valili ine tayini; Dahiliye Vekilli inin 11 Ekim 1943 tarih ve 511/8534 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine cra Vekilleri Heyetinin 14 Ekim 1943 tarihli toplantısında kabul olundu.⁷⁴⁰ 14 Ekim 1943 tarih ve 2/20750 sayılı kararname ile Hakkari Valili ine atandı.

Hakkari valili i görevinde iken 1943 yılı hususi idare varidatının tahsili hususundaki gösterdi i faaliyete binaen I. Umum Müfetti likçe 31 Temmuz 1944 tarihinde takdirname ile ödüllendirildi.⁷⁴¹

Vali Ali Fuat Yurtta , görevde bulundu u dönemde Hakkari iline yapılan yardımların gere i gibi harcanmaması konusunda soru turma geçirdi. Hakkari ili Özel dare adına Ticaret Bakanlı ı'nca Sivas Çimento fabrikasından gönderilmek üzere 1.095 lira de erinde 15 ton çimento tahsis edildi. Bu çimentonun bedeli ve nakliye ücretine kar ılık olarak yetkisi olmadığı halde valilik parası olan 17 bin lira avansı Hakkari'de müteahhitlik yapan Siirtli Yusuf Yüzen'e verilmesine karar verdi. Müteahhit ise Sivas'tan aldığı bu çimentonun Hakkari'ye nakli sırasında bir takım yolsuz ve uydurma senetlerle nakliye masraflarını fazla göstermek suretiyle devleti zarara uğrattı ı suçu ispat olunduğundan lüzumu muhakemesine ve yargılanmasına Yargıtay'da yapılmasına karar verildi.

Vali Fuat Yurtta hakkında Danı tay 2'nci Dairesince birinci derecede verilmi olan 25 ubat 1950 gün ve 4485/1532 sayılı lüzumu muhakeme kararı vaki itiraz üzerine Danı tay genel kurulunca tetkik edilerek suçun mahiyet ve i leni tarihi itibariyle 5677 sayılı af kanunu ümulüne dahil ef'alden olup kamu hakları davası af münasebetiyle ortadan kalkmı olduğundan Fuat Yurtta hakkında verilen son soru turması açılması kararının bozularak bu suçtan dolayı takibat yapılamayacağına 5 Haziran 1951 tarihinde oy birli i ile karar verildi.

⁷⁴⁰ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 103, Dosya No: 75, Sıra No: 15; **T.C. Resmi Gazete**, 23.10.1943, s. 5966.

⁷⁴¹ **Çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Fuat Yurtta , Dosya Sicil No: 1859.

Vali Fuat Yurtta yine Hakkari Valili inde iken otomobil lastiklerini karaborsaya intikal ettirmekten dolayı hakkında soru turma yapılmasına rağmen Danıştay 2'nci dairesi Fuat Yurtta 'ın yargılanmasına izin vermedi. Danıştay'ın verdiği bu karar 11 Nisan 1949 tarihinde genel kurul tarafından onandı. Vali Fuat Yurtta 19 Eylül 1951 tarihinde emekliye çıkarıldı.⁷⁴²

1. Zeynel Abidin Erener

eyh Ahmet'in o lu olan Zeynel Abidin Erener, 1884 yılında Köprülü'de doğdu. 6 Ekim 1913 tarihinde devlet hizmetine girdi. Emniyet ve mülki görevlerde bulundu.

Tablo 48: Zeynel Abidin Erener'in Görev Yerleri⁷⁴³

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Beyo lu Serkomiserli i	06.10.1913-19.12.1915
2	Kaleisultaniye Polis Merkez Memurlu u	20.12.1915-18.04.1917
3	Karesi Polis Merkez Memurlu u	19.04.1917-25.09.1917
4	zmit Polis Merkez Memurlu u	26.09.1917-09.05.1920
5	Orhangazi Kaymakamı ı	10.05.1920-09.07.1920
6	Gemlik'in ngiliz ve bilahare Yunanlılar tarafından i gali üzerine i ten el çektirilmesine mebni açık	10.07.1920-29.08.1920
7	Sivrihisar Kaymakamı ı	30.08.1920-06.04.1921
8	Ak ehir Kaymakamı ı	15.04.1921-21.09.1922
9	Bayındır Kaymakamı ı	06.10.1922-04.08.1923
10	Ödemi Kaymakamı ı	04.08.1923-06.03.1925
11	Bayazıt Kaymakamı ı	19.11.1925-26.05.1930
12	Be iri Kaymakamı ı	21.06.1930-01.09.1931
13	Ere li Kaymakamı ı	18.10.1931-31.10.1932
14	Karaman Kaymakamı ı	31.10.1932-03.08.1933
15	Çorlu Kaymakamı ı	13.08.1933-05.09.1933
16	Vilayetler daresi Umum Müdürlü ü 2'nci ube Müdürlü ü	21.09.1933-13.01.1936
17	Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfetti li i	14.01.1936-08.02.1939
18	kinici Sınıf Mülkiye Müfetti li i	08.02.1939-18.11.1942
19	Kastamonu Vali Muavinli i	04.12.1942-12.10.1944
20	Hakkari Valili i	01.11.1944-07.06.1945

Abidin Erener Kastamonu Vali Muavini iken Hakkari valili ine tayini, Dahiliye Vekilli inin 13 Eylül 1944 tarih ve 511/10428/18811 sayılı tezkeresiyle

⁷⁴² ç i leri Bakanlı ı Ar ıvi, Fuat Yurtta , Dosya Sicil No: 1859.

⁷⁴³ ç i leri Bakanlı ı Ar ıvi, Zeynel Abidin Erener, Dosya Sicil No: 874.

yapılan teklifi üzerine cra Vekilleri Heyetince 27 Eylül 1944 tarihinde kabul olundu.⁷⁴⁴ Hakkari Valili i görevini yürütürken 1 Aralık 1945 tarihinde emeklili e ayrıldı.⁷⁴⁵

Hakkari iline yapılan yatırımlar ve maddi yardımlar il yöneticilerinin yanlı ve kanun dı ı uygulamaları nedeniyle yerinde kullanılamamı tır.

Zeynel Abidin Erener hakkında kendisinden bir önceki Vali Ali Fuat Yurtta döneminde Ticaret Bakanlı ı'nın Hakkari iline tertip etti i çimentonun sevki konusunda görevi kötüye kullanma suçundan dolayı soru turma ba latıldı. Zeynel Abidin Erener, sahte çimento nakliye masraf senetlerinde bir ço unun Hakkari'de tanzim edildi ini bildi i halde mes'ul muhasip sıfatıyla bu senetleri bilerek kabul etmek ve mes'ul muhasibin kabul ederek daimi komisyona sevk etti i evrak ve senetleri tetkik etmeden ve soru turmadan tasdik ve kabul ile mahsubunun icrasına karar vermek suretiyle görevi kötüye kullanmak ve savsaklamak suçunu i ledi i kapsamında fezleke düzenlendi.

1945 yılında Hakkari iline tahsis edilen 21 iç ve 28 dı lasti ini sahte evrakla karaborsaya intikal ettiren Valilik mutemedi Abdülkadir nanç'a mutemetlik vesikası vermekten dolayı Zeynel Abidin Erener hakkında evrak düzenlendi. Fakat verildi i iddia olunan evrak bulunamadı ndan dolayı Danı tay 2'nci dairesince men'i muhakeme kararı verildi. 13 ubat 1949 gün ve 338/1427 sayılı men'i muhakeme kararı genel kurul kararınca 11 Nisan 1949 tarihinde oybirli i ile onandı.

Yine 4626 sayılı kanun gere ince 1944 mali yılında il merkezinde memur evleri yaptırılmak üzere genel müfetti likler emrine ayrılan 2 milyon liradan Birinci Genel Müfetti li e tahsis edilen 750 bin liranın 25 bin lirası dispanser, 40 bin lirası da memur evleri yapılmak üzere umumi muvazeneden verilen 65 bin lirayı kanunla tahsis kılındı ı i in dı nda ba ka yerlere harcamak ve aynı paradan usulsüz olarak avans vermekten dolayı Vali Zeynel Abidin Erener hakkında 17 Nisan 1947 gün ve 2333/975 sayılı lüzumu muhakeme kararı genel kurulca oybirli i ile onandı. Zeynel Abidin Erener'in 08 ubat 1949 tarihinde vefat etmesi ile hakkında açılan soru turmalar sonlandırıldı.⁷⁴⁶

⁷⁴⁴ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 106, Dosya No: 66, Sıra No: 6.

⁷⁴⁵ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 109, Dosya No: 67, Sıra No: 20; Hakkari Valisi Abidin Erener'in 1426 sayılı kanunun, 1851 sayılı kanunun 3 üncü maddesiyle de i tirilen 17 nci maddesine göre emekliye çıkarılması, ç i leri Bakanlı ı'nın 10 Kasım 1945 tarihli ve 511/10566 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nca 22 Kasım 1945 tarihinde kabul olundu.

⁷⁴⁶ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Zeynel Abidin Erener, Dosya Sicil No: 874.

i. hsan Nuri Olgun

Nuri ve Rukiye hanımın o lu olan hsan Nuri Olgun, 18 Temmuz 1910 tarihinde Yozgat'ta do du. 1931 yılında Mekteb-i Mülkiye'den, 1952 yılında hukuk fakültesinden mezun oldu. Çe itli mülki görevlerde bulundu.⁷⁴⁷ hsan Nuri Olgun Mülkiye Müfetti i görevinde iken 3907 sayılı kanunun ikinci maddesine göre Hakkari Vali Vekilli ine tayini; ç i leri Bakanlı ı'nın 10 Kasım 1945 tarihli ve 511/10676 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 22 Kasım 1945 tarihinde kararla tırıldı.⁷⁴⁸ Hakkari Vali Vekilli i görevinde iken hsan Nuri Olgun'un bu il valili ine tayini ç i leri Bakanlı ı'nın 23 Mayıs 1946 tarih ve 511-4340-10884 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 30 Mayıs 1946 tarihinde kabul olundu.⁷⁴⁹

Tablo 49: hsan Nuri Olgun'un Görev Yerleri⁷⁵⁰

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Yozgat Maiyet Memurlu u	29.08.1931-10.02.1934
2	Torul Kaymakamı 1	10.02.1934-20.01.1936
3	Ka ızman Kaymakamı 1	28.01.1936-30.05.1937
4	I dır Kaymakamı 1	31.05.1937-04.09.1939
5	Osmaniye Kaymakamı 1	21.09.1939-16.12.1940
6	Kırıkhan Kaymakamı 1	18.12.1940-05.02.1941
7	Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfetti li i	07.02.1941-13.07.1943
8	İkinci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	13.07.1943-24.11.1944
9	Dahiliye Vekaleti Mahalli dareler Umum Müdürlü ü Daire Reisli i	08.12.1944-03.07.1945
10	2'nci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	07.07.1945-21.12.1945
11	Hakkari Vali Vekilli i ⁷⁵¹	17.12.1945-30.05.1946
12	Hakkari Valili i	30.05.1946-03.08.1946
13	Yozgat Milletvekili i	16.08.1946-22.05.1950
14	2'nci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	22.09.1950-15.02.1952
15	1'inci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	15.02.1952-03.07.1954
16	Mülkiye Müfetti i olup 5439 Sayılı Kanunla A rı Hesap leri Müdürlü ü	05.07.1954-07.12.1954
17	1'inci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	07.12.1954-10.08.1956

⁷⁴⁷ Ç i leri Bakanlı ı Ar ıvi, hsan Olgun, Dosya Sicil No: 2799.

⁷⁴⁸ T.C. Resmi Gazete, 8.12.1945, s. 9694.

⁷⁴⁹ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 111, Dosya No: 39, Sıra No: 6.

⁷⁵⁰ Ç i leri Bakanlı ı Ar ıvi, hsan Olgun, Dosya Sicil No: 2799.

⁷⁵¹ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 109, Dosya No: 67, Sıra No: 19; Mülkiye Müfetti i hsan Nuri Olgun'un 3907 sayılı kanunun ikinci maddesine göre Hakkari Vali Vekilli ine tayini ç i leri Bakanlı ı'nın 10 Kasım 1945 tarih ve 511/10676 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nca 22 Kasım 1945 tarihinde kabul olundu.

18	Mülkiye Müfetti i olup 5439 Sayılı Kanunun 2'nci maddesi gere ince Vilayetler dareler Umum Müdürlü ü emrinde	10.08.1956-28.12.1956
19	Birinci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	28.12.1956-05.03.1959
20	Mülkiye Ba Müfetti li i	05.03.1959-30.06.1960

j. Hüseyin Cahit Ortaç

Abdülkerim ve Hacer hanımın o lu olan Hüseyin Cahit Ortaç, 1910 yılında Selanik'te do du. Kabata Lisesi'nden ve 1932 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu. Çe itli mülki görevlerde bulundu.

Tablo 50: Hüseyin Cahit Ortaç'ın Görev Yerleri⁷⁵²

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Dalaman Nahiyesi Müdürlü ü	25.10.1932-25.01.1933
2	stanbul Vilayeti maiyet memurlu u	31.01.1933-16.07.1935
3	Aluçra Kaymakamlı 1	31.07.1935-30.05.1937
4	Sürmene Kaymakamlı 1	01.06.1937-27.01.1938
5	3'üncü Umum Müfetti lik Yazı i leri Müdürlü ü	31.01.1938-20.06.1939
6	Emniyet Umum Müdürlü ü 4'üncü Sınıf Emniyet Müdürlü ü	27.06.1939-13.10.1939
7	Kargı Kaymakamlı 1	27.10.1939-31.10.1940
8	Poshof Kaymakamlı 1	21.11.1940-03.08.1942
9	Mustafa Kemal Pa a Kaymakamlı 1	20.08.1942-19.05.1943
10	3'üncü Sınıf Mülkiye Müfetti li i	19.05.1943-22.03.1946
11	2'nci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	22.03.1946-13.11.1946
12	Hakkari Vali Vekilli i	13.11.1946-08.02.1947
13	Hakkari Valili i	08.02.1947-21.11.1949
14	Hakkari Valisi olup 5439 Sayılı Kanunla Mülkiye Müfetti li inde ⁷⁵³	31.11.1949-26.06.1950
15	Kırklareli Valili i	30.06.1950-10.12.1951
16	Bursa Valili i	25.12.1951-12.12.1954
17	Mahalli dareler Genel Müdürlü ü	23.12.1954-16.01.1960

⁷⁵² ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Hüseyin Cahit Ortaç, Dosya Sicil No: 2896.

⁷⁵³ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 120, Dosya No: 79, Sıra No: 14; T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (26.3.1951), S. Sayısı: 88, s. 7.

k. Abdullah Zeki Köymen

Recep Efendi ve Zihan Hanımın oğlu olan Abdullah Zeki Köymen, 1902 yılında Tekirdağ ili Hayrabolu ilçesinde doğdu. 10 Temmuz 1924 tarihinde Mekteb-i Mülkiye’de ikmalî tahsil ile aliyülâlâ dereceden şahadetname aldı.

Tablo 51: Abdullah Zeki Köymen’in Görev Yerleri⁷⁵⁴

SıraNo	Bulunduğu Görev	Hizmet Süresi
1	Maksudlu Nahiyesi Müdürlüğü	01.09.1924-08.08.1926
2	Lalapaşa Nahiyesi Müdürlüğü	09.08.1926-05.09.1926
3	Zalif Nahiyesi Müdürlüğü	05.09.1926-15.10.1926
4	Suçehri Kaymakamlığı	05.12.1926-31.01.1931
5	Gönen Kaymakamlığı	22.02.1931-22.01.1934
6	Nazimiye Kaymakamlığı	10.02.1934-03.09.1935
7	Diyadin Kaymakamlığı	27.09.1935-02.12.1938
8	Hayrabolu Kaymakamlığı	26.12.1938-06.02.1939
9	Vize Kaymakamlığı	14.02.1939-14.04.1941
10	Nüfus Umum Müdürlüğü Şube 4’üncü Müdürlüğü	30.04.1941-13.08.1941
11	Nüfus Umum Müdürlüğü Şube 3’üncü Müdürlüğü	13.08.1941-26.11.1943
12	Nüfus Umum Müdür Muavini ve Şube 1’inci Müdürlüğü	26.11.1943-23.08.1945
13	Çoruh Valiliği	12.09.1945-12.02.1948
14	Tunceli Vali Muavini olup 5439 Sayılı Kanunla Hakkari Valiliği	28.11.1949-19.08.1950
15	Hakkari Valiliği	19.08.1950-03.05.1951
16	Afyon Valiliği	25.05.1951-16.04.1953
17	Kırklareli Valiliği	30.04.1953-21.12.1953

Hakkari valiliği görevinde cezaevinden kaçan hükümlülerin yakalanmasında gösterdiği olağanüstü başarıdan dolayı 20 Nisan 1950 tarihinde İçişleri Bakanlığı’na takdirname ile ödüllendirildi. Kırklareli valisi iken 7 Aralık 1953 tarihinde emekli oldu.⁷⁵⁵

l. Fazıl Kaftanoğlu

Süleyman Nazım ve Hünkar Hanımın oğlu olan Fazıl Kaftanoğlu, 1908 yılında Oltu-Pitkir’de doğdu. Erzurum Lisesi’nden 1 Temmuz 1930 tarihinde, 2 Temmuz 1933 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Çeşitli mülki görevlerde bulundu.

⁷⁵⁴ İçişleri Bakanlığı Arşivi, Abdullah Zeki Köymen, Dosya Sicil No: 2327.

⁷⁵⁵ İçişleri Bakanlığı Arşivi, Abdullah Zeki Köymen, Dosya Sicil No: 2327.

Tablo 52: Fazıl Kaftano lu'nun Görev Yerleri⁷⁵⁶

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Ankara skan statistik Memurlu u	30.07.1933-10.10.1935
2	zmir Maiyet Memurlu u	24.10.1935-31.03.1936
3	Samsun Kavak Kaymakamı 1	15.04.1936-06.12.1938
4	Siirt ırnak Kaymakamı 1	28.12.1938-01.06.1942
5	Tokat Erbaa Kaymakamı 1	19.06.1942-28.02.1943
6	Manisa Ala ehir Kaymakamı 1	16.03.1943-02.04.1946
7	Hatay Altınözü Kaymakamı 1	21.04.1946-10.12.1946
8	3'üncü Sınıf Mülkiye Müfetti li i	17.12.1946-04.03.1947
9	Kocaeli Adapazarı Kaymakamı 1	04.03.1947-01.08.1949
10	stanbul Be ikta Kaymakamı 1	11.08.1949-10.07.1950
11	Sinop Valili i	15.07.1950-16.05.1951
12	Hakkari Valili i	28.05.1951-30.10.1953
13	Tokat Valili i	21.11.1953-09.06.1960

Hakkari Valisi iken 14 Ekim 1953 tarihinde Tokat Valili ine⁷⁵⁷ atanan Fazıl Kaftano lu 31 Aralık 1960 tarihinde emekli oldu.⁷⁵⁸

m. erafettin Atak

Ömer Lütfü ve Fatma Hanımın o lu olan erafettin Atak, 1917 yılında Giresun'da do du. 9 Haziran 1941 tarihinde stambul Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Çe itli mülki görevlerde hizmette bulundu.

Tablo 53: erafettin Atak'ın Görev Yerleri⁷⁵⁹

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Tütüncü Nahiyesi Müdürlü ü	30.05.1944-26.01.1945
2	Balıkesir Valili i Maiyet Memurlu u	29.01.1945-09.03.1945
3	Giresun Valili i Maiyet Memurlu u	24.03.1945-12.08.1947
4	Torul Kaymakamı 1	28.08.1947-25.05.1949
5	Tekman Kaymakamı 1	01.06.1949-18.06.1951
6	ebinkarahisar Kaymakamı 1	26.06.1951-26.11.1954
7	Kalecik Kaymakamı 1	30.11.1954-28.02.1955
8	Çubuk Kaymakamı 1	28.02.1955-30.04.1955
9	Kalecik Kaymakamı 1	30.04.1955-26.11.1955
10	Kalecik Kaymakamı 1'nda iken 5439 Sayılı Kanunla Hakkari	30.11.1955-03.08.1958

⁷⁵⁶ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Fazıl Kaftano lu, Dosya Sicil No: 3006.

⁷⁵⁷ T.C. Resmi Gazete, 24.10.1953, s. 7441.

⁷⁵⁸ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Fazıl Kaftano lu, Dosya Sicil No: 3006.

⁷⁵⁹ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, erafettin Atak, Dosya Sicil No: 5443.

	Valili inde	
11	Hakkari Valili i	04.08.1958-01.07.1959
12	Urfa Valili i	20.07.1959-30.11.1960
13	Çankırı Valili i Hukuk leri Müdürlü ü	30.11.1960-05.10.1962
14	Çankırı l Hukuk leri Müdürü olup 5439 Sayılı Kanunla Tetkik Kurulu Ba kanlı ı Emrinde	11.10.1962-01.12.1964

1 Aralık 1964 tarihinde emekli olan erafettin Atak, Hakkari'ye en çok hizmeti olan valilerdendi. Hakkari'nin nafia i lerini koordine etmesinde ve emdinli yolunun açılmasında gösterdi i ola anüstü gayretler nedeniyle Nafia Vekaletince 19 Kasım 1957 yılında ve yine çöl çekirgesi mücadelesinde göstermi oldu u üstün çalı malar nedeniyle cra Vekilleri Heyetince 28 Ekim 1958 tarihinde takdirname ile ödüllendirildi.

Hakkari Valisi erafettin Atak'ın, Hakkari'de gece gündüz demeden yaptığı çalı malarla Hakkari'lerin takdirini kazandı. Hakkari'deki içme sularının ve ilkokulların in asında büyük yararlılıkları oldu. Hakkari'li erafettin Atak'ı fahri hem erileri olarak kabul etti. Nitekim 29 Haziran 1959 tarihinde Belediye Reisi Vekili Kasım Çetin, aza Agit Ünal, aza Mehmet Ertu , aza Mustafa im ek, aza Cemal Erip, aza Sıddık Çetin, aza Hasan Tuncer, aza Salih Uçar, aza Salih Güzel, aza Mehmet Çiftçi, aza Re it Ertu imzalarıyla erafettin Atak'a fahri hem erilik sıfatı verildi ve mazbatası Yüksek Dahiliye Vekaletine gönderildi.⁷⁶⁰

n. Hilmi nanç

Mustafa Mahmut ve Zafer Hanımın o lu olan Hilmi nanç, 1915 yılında Tirebolu'da do du. 5 Aralık 1940 tarihinde Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezun oldu.

Tablo 54: Hilmi nanç'ın Görev Yerleri⁷⁶¹

Sıra No	Bulundu u Görev	Hizmet Süresi
1	Trabzon Vilayeti Maiyet Memurlu u	29.07.1940-26.12.1944
2	Kastamonu Daday Kaymakamı ı	29.12.1944-24.10.1946
3	Çoruh Borçka Kaymakamı ı	02.11.1946-02.06.1949
4	Erzurum enkaya Kaymakamı ı	13.06.1949-31.10.1949
5	Özel Kalem Müdürlü ü	02.11.1949-09.07.1953
6	2'nci Sınıf Mülkiye Müfetti li i	09.07.1953-04.12.1954
7	Mülkiye Müfetti i olup 5439 Sayılı Kanunla Artvin Valili i	04.12.1954-20.09.1956
8	Ni de Valili i	29.09.1956-19.05.1958

⁷⁶⁰ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, erafettin Atak, Dosya Sicil No: 5443.

⁷⁶¹ ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Hilmi nanç, Dosya Sicil No: 4825.

9	Ni de Valisi olup 5439 Sayılı Kanunla Tetkik Kurulu Ba kanlı ı Emrinde	02.06.1958-13.07.1959
10	Hakkari Valili i	18.07.1959-09.06.1960
11	Hakkari Valisi olup 5439 Sayılı Kanunla Tefti Heyeti Reisli i Emrinde	15.06.1960-26.06.1971
12	Mara Valisi	28.06.1971-02.07.1972

Vali Hilmi nanç Hakkari vilayetine ilk suyu getiren ki idir. Kanisarık mevkiinden suyu Hakkari merkezine getirterek insanların susuzlu unu ve buna dayalı olan sarılık hastalı nı önlemi tir.⁷⁶²

Hakkari ilinde görev yapan valiler canla ba la halka hizmet ettiler. Zorlu tabiatlı olan bu bölgede görev yapmak hiçte kolay de ildi. Hakkari'de uzun yıllar görev yapan vali oldu u gibi Ahmet Rü tü Günday gibi buranın co rafi artlarına ayak uyduramayıp rahatsızlanan ve görevini bırakmak zorunda kalan vali de vardı. Hakkari'yi Vali erafettin Atak gibi memleketin bir parçası olarak görüp canını di ine takıp hizmette bulunan valiler Hakkari'lilere Türkiye'nin ayrılmaz, ayrılamaz bir parçası olduklarını ispat edercesine çalı tılar. Valilerin önlerindeki en büyük engel ise Hakkari'nin içinde bulundu u sarp kayalıklar ve da larla çevrili arazisiydi. Hakkari'deki valilerin tutumu Hakkari'nin geli mesine veya geri kalmasına neden olmu tur. Hakkari'nin geri kalmı lı mın sebeplerinden biri de devlet tarafından buraya gönderilen yardımların Zeynel Abidin Erener, Ali Fuat Yurtta gibi valilerin ki isel verdikleri kararlar neticesinde yanlış kalemlerde harcanmasıdır.

Hakkari'de görev yapan valilerden 3'ü Harbiye, 9'u mülkiye, 4'ü hukuk, 1'i ise emniyet kökenlidir.

2.4. HAKKAR V LAYET N N S YAS HAYATI

2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Birinci Dünya Sava ı sırasında Ermeniler ve Nasturiler Ruslarla birlikte hareket ettiler. Hakkari Ruslar tarafından 3 Aralık 1914 tarihinde ilk defa olmak üzere kısa süreli bir i gal ya adı. Ruslar Urmiye'de bulunan Türk müfrezeleri tarafından geri bölgedeki birliklerinin baskına u ramasından korktukları için i gali sonlandırdılar. 23 Mayıs 1915 tarihinde Nasturilerin de yardımıyla Ruslar Hakkari vilayetini ele geçirdiler. Bu durum Nasturiler ile Kürtler arasında çatı maların çıkmasına sebep oldu. Barzani a ireti Nasturi a iretlerinden Thuma, Tiyari, Cilo ve

⁷⁶² ç i leri Bakanlı ı Ar ivi, Hilmi nanç, Dosya Sicil No: 4825.

Baz'daki Nasturi a iretlerinin köylerini yıkıma u rattılar. 1914-1918 dönemi Rusların i gali ile Nasturilerin ran bölgesine çekilmesiyle geçti. Rusların i gali ile Kürtlerin büyük bir ço unlu u Irak'a göç etti. Erbil yollarında binlerce Kürt açlıktan ve so uktan hayatlarını kaybetti. 1914-1918 yılları arasında Hakkari vilayetini Mecliste temsil eden milletvekilleri ise Mehmet Münip Efendi ile Mehmet Hamza Beydi.⁷⁶³

Milli Mücadele döneminde ise 25 Kasım 1919 tarihinde ark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin stanbul merkezi tarafından Hakkari livası mebuslu una Mazhar Müfid Bey ve Asaf Bey'in atanması uygun bulundu.⁷⁶⁴

23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Hakkari adına Ba kaleli Mehmet Tufan Bey⁷⁶⁵ ve Mazhar Müfid Bey⁷⁶⁶ katıldılar. Birinci Meclis için seçimler Hakkari'de 13 A ustos 1920 tarihinde yapıldı. Oy ço unlu unu alan mebus adayları Haydarpa azade brahim Arvas Bey, Çölemerikli Ömer Efendi, Seyit Muslihiddin Pa a ve Seyyid Taha Efendi istifa ettikleri için 24 A ustos 1920'de tekrar seçim yapıldı. İçelerde ise 4 Eylül 1920'de seçim yapıldı. 5 Eylül 1920 tarihinde Nisabı Müzakere Kanunu kabul edildi. Bu kanundan sonra Salih Bey ve Ali Rıza Bey'e mazbata verildi i için⁷⁶⁷ Mebuslu a seçilen Salih Bey⁷⁶⁸ ile Hakkari

⁷⁶³ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, çtım Senesi: 1, Cilt: 2 (2.7.1330/15.7.1914), s. 270; **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, çtım Senesi: 1, Cilt: 2 (2.7.1330/15.7.1914), s. 400; Meclisi Mebusan'ın 1'inci döneminde 4.12.1324/17.12.1908-21.5.1327/3.6.1911 tarihleri arasında Hakkari Milletvekili Taha Efendidir. Bkz. **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, çtım Senesi: 3, Cilt: 1 (8.12.1326/21.12.1910), s. 557.

⁷⁶⁴ **ATASE**, ATAZB, D. 1336/3-5, F. 1-109; **ATASE**, ATAZB, D. 1336/3-6, F. 1-27; **ATASE**, ATAZB, D. 1336/1-1, F. 37; Hakkâri Mebusu Asaf Bey, Milli Mücadeledeki ba arılarından dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 31 Aralık 1925 tarihinde beyaz eritli stiklal Madalyası ile taltif edildi. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 195, Dosya No: 332, Sıra No: 3. s. 3; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 3, Cilt: 20 (31.12.1341/31.12.1925), s. 313; Mazhar Müfid Bey ise Milli Mücadele esnasında birçok tehlikelere maruz kalan, dahili isyan ve ihtilalleri bastırmakta görevli stiklal Mahkemesinde görev aldı ı için kendisine kırmızı beyaz kurdaleli stiklal Madalyası taltif edildi. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım senesi: 2, Cilt: 18 (22.4.1341/22.4.1925), s. 394.

⁷⁶⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 3 (4.9.1336/4.9.1920), s. 514; Hakkari Mebusu Tufan Bey'in mazbatası 11 Ekim 1920 tarihinde Meclis tarafından onandı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 5 (11.10.1336/11.10.1920), s. 29; T.B.M.M. Birinci Dönem Hakkari Milletvekili Tufan Bey'in e i Nazire Hanım, 15 Aralık 1948 tarihli 5269 sayılı kanun gere i aylık 175 lira vatana hizmet aylı ı almaya ba lamı tur. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. Ç/12.

⁷⁶⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 1 (2.5.1336/2.5.1920), s. 186; T.B.M.M. Birinci Dönem Hakkari Milletvekili Mazhar Müfid Kansu'nun e i Atiye hsan Hanım, 15 Aralık 1948 tarihli 5269 sayılı kanun gere i aylık 175 lira vatana hizmet aylı ı almaya ba lamı tur. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. Ç/15.

⁷⁶⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım: 2, Cilt: 9 (19.3.1337/19.3.1921), s. 141; brahim Arvas Bey Meclis yoklamalarında namevcut olarak geçmektedir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 3 (6.9.1336/6.9.1920), s. 592; Çölemerikli Ömer Efendi, sabık mebus olarak geçmektedir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım Senesi: 3, Cilt: 23 (18.9.1338/18.9.1922), s. 100.

muhasebecisi Ali Rıza Bey'in⁷⁶⁹ mazbatası Meclis tarafından onanmadı ve mebuslukları dü tü.

2.4.2. Tek Parti Dönemi

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ve Lozan antlaşması sonrasında 11 A ustos 1923'te Büyük Millet Meclisi'nin ikinci Dönemi açıldı. Bu dönemde Hakkari milletvekili olarak Asaf (Doras) Bey ve Tahrirat Müdürü Nazmi (Dilavero lu) katıldılar.⁷⁷⁰ Bu ikinci dönemde Van mebuslu una ise Hakkari Mutasarrıfı Münip Bey, emdınan Kaymakamı brahim Bey ve Van eski mebusu Hakkı Bey seçildiler.⁷⁷¹

1 Kasım 1927 tarihinde III. Dönem⁷⁷² ve 4 Mayıs 1931 tarihinde IV. Dönem Milletvekilli ine Hakkari Milletvekili olarak brahim Arvas Bey seçildi.⁷⁷³ 1935 yılına kadar milletvekilli ini devam ettirdi.

Tek Parti döneminde hükümetten demokratik yaklaşım beklemek tabii ki do ru olmazdı. 12 Kasım 1930 tarihinde vilayetlerdeki CHP tekilatları Genel Merkezlerinden vali ve kaymakamların, müddei umumilerin, jandarma kumandanlarının ve polis müdürlerinin CHP'nin bütün fikir ve ruhuna ba lı ki ilerden seçilmesini istiyordu.⁷⁷⁴

Hakkari vilayetinin 1935 yılında Van vilayetine ba lı bir ilçe olması nedeniyle Hakkari'den V. Dönem Milletvekili yoktu.

1935 senesinde yapılan seçimlerde kadın seçmenlerinde dahil olmasıyla memleket genelinde 1931 senesindeki seçimlere göre 78 milletvekili fazlasıyla

⁷⁶⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım: 1, Cilt: 8 (8.2.1337/8.2.1921), s. 130.

⁷⁶⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtım: 2, Cilt: 9 (19.3.1337/19.3.1921), s. 141.

⁷⁷⁰ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 74, Dosya No: 486, Sıra No: 9, s. 2; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 1 (11.8.1339/11.8.1923), s. 6; Mebusların mazbataları 19 A ustos 1923 tarihinde onandı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 1 (19.8.1339/19.8.1923), s. 100.

⁷⁷¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 1 (19.8.1339/19.8.1923), s. 101.

⁷⁷² **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 74, Dosya No: 486, Sıra No: 9, s. 2; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım Senesi: 1, Cilt: 1 (19 Kanunuevvel 1927/19 Aralık 1927), s. 147; Hakkari mebusu brahim Bey 4 Kasım 1929 tarihinde Arzuhal Encümenli ine seçildi. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 3, Cilt: 13 (4.11.1929), s. 10.

⁷⁷³ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 74, Dosya No: 489, Sıra No: 9, s. 12; **Türkiye Hilaliahmer Mecmuası**, Sayı: 130 (Mayıs 1933), s. 589; 1930, 1931, 1932, 1933 ve 1934 yıllarında Büyük Millet Meclisi'nde Hakkâri mebusu brahim Bey Arzuhal Encümeni oldu. Van mebusu Hakkı Bey Meclis Hesaplarının Tetkiki Encümeni oldu. Bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı: 12 (Birinci Kanun 1934/Aralık 1934), s. 28; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 4, Cilt: 22 (6.11.1930), s. 9; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 1, Cilt: 4 (7.11.1931), s. 9; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 10 (7.11.1932), s. 9; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 3, Cilt: 18 (9.11.1933), s. 11.

⁷⁷⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 284, Dosya No: 1141, Sıra No: 2, s. 38; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 4, Cilt: 25 (8.11.1934), s. 10.

Mecliste 395 milletvekili olacaktı. Seçim tarihinden sonra ilga edilmiş olan Aksaray vilayetinin 4, Artvin vilayetinin 2, Cebeli Bereket vilayetinin 3, Hakkari vilayetinin 1, Keban vilayetinin 3 ve Mersin vilayetinin 3 ve toplam 16 milletvekili ilave edilince 1931 seçiminde çıkarılan milletvekili toplamı 317 ye ulaştı.⁷⁷⁵

8 Mart 1935 Cuma sabahı her tarafta birden başlayan sayılabilecek seçim, o gün saat 22.00'de bütün memleket çevresinde bitirilmiş ve 17'si bayan olmak üzere 376 Cumhuriyet Halk Fırkası adayı oybirliğiyle ve 13 müstakil aday da kısmen oybirliğiyle ve kısmen çoğunlukla Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliğine seçildiler. Hakkari Öngen, Müniip Boya ve İbrahim Arvas Van milletvekili olarak Mecliste yerlerini aldılar.⁷⁷⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin altıncı seçim devresi için yapılan seçim neticesinde Hakkari vilayeti mebusluğuna seçilen Zühtü Ulvi Aykurt 21 Nisan 1939 tarihinde aldığı mazbatasını⁷⁷⁷ 3 Mayıs 1939 tarihinde Meclis tarafından onandı.⁷⁷⁸

Hakkari milletvekili Zühtü Ulvi Aykurt, Hakkari bölgesinden olmayan milletvekillerinden idi. Kendisi Hakkari'ye gitmeyi vazife icabı olarak görüyordu. Hakkari'ye gitmeden önce de bu bölgeyi çok iyi bilenlerle mülakat yaptığını belirtmekteydi.⁷⁷⁹

Cumhuriyet Halk Partisinin müfettişlerinin Doğu Anadolu bölgesinde yaptıkları teftişlerde halkın genelinen partiden memnun oldukları yönünde tespitleri vardı. Türkçe konuşmayan fakat Türk olduklarını söyleyen halkın, merkezde ve ilçelerde, doğrudan doğruya hükümet ve rejim aleyhtarlığını anlatacak hiçbir vakaya tesadüf olunmadığı, halkın, hükümetten ve takip olunan siyasetten çok memnun oldukları, millete, devlete ve Milli Şef'e dua ettikleri raporlarında belirtilmiştir.⁷⁸⁰

Büyük Millet Meclisince milletvekili seçiminin yenilenmesine 14 Ocak 1943 tarihinde karar verildi. Geçen devre 429 olan milletvekili toplamını 1943 devresinde 28 fazla ve 2 eksik farkıyla 455 olarak tespit edildi.⁷⁸¹

⁷⁷⁵ **dare**, Sayı: 82 (kinci Kanun/Ocak 1935), s. 285; **Aynı Tarihi**, Sayı: 13 (kinci Kanun/Ocak 1935), s. 24.

⁷⁷⁶ **dare**, Sayı: 84 (Mart 1935), s. 570.

⁷⁷⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 76, Dosya No: 500, Sıra No: 16; **Türkiye Kızılay Mecmuası**, Sayı: 166 (Haziran 1939), s. 107; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: 1 (10.4.1939), s. 19; Zühtü Ulvi Aykurt, 363 oyla Maarif Encümenliğine seçildi.

⁷⁷⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: 2 (3.5.1939), s. 3.

⁷⁷⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s.1.

⁷⁸⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 21; CHP Bitlis Bölgesi Müfettişi Hasip Aytuna'nın Hakkâri Halkevi hakkında verdiği 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı teftiş raporudur.

⁷⁸¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 76, Dosya No: 504, Sıra No: 3.

1943 senesinde Hakkari vilayetinden milletvekili olmak isteyenler mebusluk talepnamesi doldurarak CHP Genel Sekreterli ine dilekçe ile ba vurdular. 1943 senesi seçimleri için 1889 Serez do umlu Kemal Öztürk,⁷⁸² 1889 Kayseri do umlu Hulusi Sato lu,⁷⁸³ 1912 Be ikta do umlu Müfide Çankaya,⁷⁸⁴ 1882 stanbul do umlu Nuri Çerman,⁷⁸⁵ Antalya vilayeti Seferberlik Müdürü Fikri Bakırcıo lu,⁷⁸⁶ 1897 stanbul do umlu Server Ziya Gürevin⁷⁸⁷ Hakkari'den milletvekili adayı oldular.

Seçim sonucunda Ali Re at Göksidan 27 Mart 1943 tarihinde Hakkari mebuslu una seçilerek ahsi ve umumi iki kıt'a mazbatasını teslim aldı.⁷⁸⁸

Hakkari vilayetinde CHP te kilatını 22 A ustos 1945 tarihinde CHP Erzincan milletvekili Mu Bölge Müfetti i Feyzi Kalfagil kurdu. Feyzi Kalfagil Parti l daresini kurarak be ki ilik idare kurulu üyelerini yedekleriyle birlikte seçimi gerçekle tirdi. Re it Keskin⁷⁸⁹ ba kan, brahim Kaya⁷⁹⁰ muhasip katip, Selim Seven,⁷⁹¹ Sait Korkmaz,⁷⁹² Mehmet Çallı⁷⁹³ ise üye olarak seçildiler.⁷⁹⁴ Yedek

⁷⁸² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 2; Kemal Öztürk'ün mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-25.

⁷⁸³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 4; Hulusi Sato lu'nun mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-26.

⁷⁸⁴ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 5; Müfide Çankaya'nın mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-27.

⁷⁸⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 6; Nuri Çerman'ın mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-28.

⁷⁸⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 7; Fikri Bakırcıo lu'nun mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-29.

⁷⁸⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 8; Server Ziya Gürevin'in mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-30.

⁷⁸⁸ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 76, Dosya No: 504, Sıra No: 13, s. 2; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, Cilt: 1 (5.4.1943), s. 53.

⁷⁸⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 8; 1940'tan beri Belediye Ba kanlı ı yapan Re it Keskin, Hazine darzade, 1890 tarihinde do du. Pinyani a ıretinin Silahlı kabilesinden olup rü tiye mektebi mezunuydu. Daha önceki yıllarda Belediye Daimi Encümen üyeli i, tahriri arazi komisyon ba kanlı ı, Belediye Ba kan Muavinli i yapmı olup üyelerden Sait Korkmaz'ın damadıydı. eyh Sait, emdinli ve Oramar isyanlarında milis te kilatında devlet lehinde çalı mı , uzun zamandan beri müspet hareket etmi , hatırlı, güvenilir bir ahıstı.

⁷⁹⁰ BC A, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 10; brahim Kaya, Merkez Ba ulya mahallesinden olup 1894 tarihinde do du. Çiftçilikle u ra maktaydı ve rü tiye mektebi mezunuydu. brahim Kaya'nın Abbasiler soyundan oldu u iddia edilmektedir. Ba kan Re it Keskin ve di er bazıları kendisine kusur bulmayarak baba ve dedelerinin zulüm yaptıklarını, bu itibarla sevmediklerini söylemekte iseler de ba ka ahıslar asilzade, hanedan, temiz, namuslu, güvenilir oldu undan bahis ve hükümete sadık oldu unu ifade etmi lerdir.

⁷⁹¹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 10; Selim Seven, Da göl mahallesinden olup 1864 tarihinde do du. 1920 senesinde Hakkâri'nin Marinos köyünden gelerek merkezde yerle mi , medrese mezunu, Musul'un madiye ilçesine ba lı Bamerni köyünde oturmakta idi. Nak i eyhi Bahaddin'den el almı olmakla beraber ayin yapmamakta, on be dönümlük arazisi ve 30 koyunu vardı. Bütün Hakkâri halkının sevgi ve saygısını kazanmı , uzun zamandan beri devlet lehine çalı mı tı. Mesela, 1926 yılındaki Çölemerik taarruzuna i tirakle isyan eden Giravi a ıret reislerinden Lezgin'i Irak'tan nasihat ederek getirip Hükümete teslim etmi ve daima devlete yardımcı olmu ve müspet politika takip etmi birisiydi. Bu ahsın karakter sa lamlı ı ve halk üzerindeki nüfuz

üyeleri ise Sait Ans, Mehmet Ertu, Kasım Çetin, Tahir Ta ve Mustafa im ek olu turdu.⁷⁹⁵

Feyzi Kalfagil üyelerin seçiminde hem a ilet hem de akrabalık ili kilerine dikkat ederek CHP Hakkari 1 dare Kurulunu olu turdu. Üyelerden Selim Seven brahim Kaya'nın kız karde iyle evli, Re it Keskin de Sait Korkmaz'ın damadıydı. Hakkari'de söz sahibi olan ve a iletin ileri gelenlerinin destek verdi i ve kan ba ı ile akrabalı ı olan ki ilerın seçilmesine dikkat edilmı ti.

Selim Seven bütün Hakkari halkı tarafından sevilip sayılmaktaydı. Gerek idare kurulu üyeleri ve gerekse halk arasında uyum ve düzeni temin eder kanaatiyle il idaresine alınmı tı. Selim Seven'in kayınbiraderi brahim Kaya ise kökleri Abbasilere kadar uzanan Hakkari'de dini yönü a ır basan ki ilerın deste inin alınması gayesiyle üyeli e seçildi.⁷⁹⁶

1946 yılında tek dereceli 4918 sayılı Milletvekilli i Seçimi Kanunu Büyük Millet Meclisince kabul edilerek Resmi Gazete de yayınlandı. Kanuna nazaran 55 bine kadar 1, 55.001 den 95 bine kadar 2, 95.001 den 135 bine kadar 3, 135.001 den 175 bine kadar 4 milletvekili seçilecekti. Nüfus miktarı yükseldikçe milletvekili sayısı bu yolla artırılacaktı.⁷⁹⁷

1946 senesi için Hakkari vilayetinden mebuslu a adaylı ını koyanlardan iki ki i Hakkari vilayetindendi. Bunlardan biri Beytü ebap Halk dare Kurulu üyesi

ve tesiri ve idare kuruluna alınan ahıslardan hepsinin onun sözünden çıkamayaca ı göz önüne alındı ında Selim Seven'in ilk bakı ta CHP Hakkari 1 Ba kamı olması dü ünüliyordu. Fakat yeni harfleri okuyup yazamayan Selim Seven'in insana emniyet veren simasının sakallı bulunması seçilmesine katkı sa ladı.

⁷⁹² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 10; Sait Korkmaz, Da göl mahallesinden olup 1877 tarihinde do mu , okuma yazma bilmeyen yalnız imzasını atabilen bir ki iydi. Giravi a ilet a a ve ileri gelenlerinden olup 1904'den 1914'e kadar Belediye Ba kanlı ı yaptı. Rus istilası dolayısıyla gitti i Irak'ın Amediye ilçesinin Davidiye buca ında 1914'ten 1918'e kadar müdürlük, ngilizlerin orayı i galeri üzerine Van'a gelerek Levin buca ında 1928'e kadar yine bucak müdürlü ü görevlerinde bulundu. 1928'den beri de Hakkâri merkezi olan Çölemerik daimi encümen üyeli ini yapmı ve bu sırada daimi encümen üyesiydi. Anlatıldı ına göre 1914'te Kuvayı Seferiye Komutanı Halil Pa a'nın erzak satın alınması ve gönderilmesi konusunda kendisine teslim etti i 2.000 altın lirayı Rusların Hakkâri'yi istilası ve Nasturilerin tazyiki dolayısıyla maksada uygun bir ekilde sarfa imkan bulamadı ı gibi hemen iadeye de muvaffak olamadı ı için yanında saklamı ve Halil Pa a'ya üç sene sonra iade etmi bir ahıstı. Yalnız öteden beri iki taraflı bir politika takip etmekteydi. Feyzi Kalfagil, Sait Korkmaz'ın nüfuzu çok oldu u için 1 idaresinin dı ında kalmasını mahzurlu görerek kurula almayı faydalı buldu unu belirtmekteydi.

⁷⁹³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 10; Mehmet Çallı, Da göl mahallesinden olup 1900 tarihinde do du. Çallızade, babasının ismine izafeten "telli" de denilmekteydi. Çiftçilikle u ra maktaydı ve okuryazar de ildi. mzasını ancak atabilen Mehmet Çallı, bu sırada belediye daimi encümen üyeli i yapmakta ve anlayı lı, bilhassa merkezde sevilir sayılır, hatırlı güvenilir birisiydi.

⁷⁹⁴ **Van**, 24 A ustos 1945, s. 2.

⁷⁹⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 7.

⁷⁹⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 8.

⁷⁹⁷ **Van** (8 Haziran 1946), s. 1.

Mehmet Özmen, di eri de Hakkari 1 dare Kurulu Asil Üyesi ve 1 Vaizi M. Selim Seven idi. M. Selim Seven 6 Haziran 1946 tarihinde CHP Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu'ya Hakkari vilayetinden mebus adayı oldu unu bildiren bir dilekçe gönderdi.⁷⁹⁸

Hakkari vilayetine milletvekili adaylı nı koyanlardan biri de Türkiye Tiftik Derne i muhasebecisi Muhlis Arıkan,⁷⁹⁹ Düzce Sorgu Yargıcı Necati Ongan⁸⁰⁰ idi.

21 Temmuz 1946 günü yapılan Milletvekilli i seçimlerinde Halk Partisi 391, Demokratlar 62, Ba ımsızlar 7 milletvekilli i kazandı. Hakkari vilayetinden milletvekilli i Selim Seven,⁸⁰¹ Van vilayetinden ise CHP adayları brahim Arvas, Muzaffer Koçak, Rü tü Oktar kazandı.⁸⁰²

1946 yılı Cumhuriyet Türkiye'sinde önemli bir kilometre ta ıydı. Politik açıdan 1946, tek parti rejiminden çok partili döneme geçi in ba langıç tarihi idi. Bu de i imle birlikte seçimden seçime de olsa i çi, köylü, küçük üretici gibi nüfusun ana gövdesini olu turan kesimlerin ekonomik ve toplumsal taleplerini dikkate alma zorunlulu u do mu tu.⁸⁰³ 1946 senesi içinde Hakkari ilçelerinde CHP te kilatları yoktu.⁸⁰⁴ CHP te kilatlanmasını Hakkari'de tam anlamıyla yapamamı tı.

CHP 1 dare Kurulu Ba kanı Re it Keskin, Hakkari merkez ilçesinin 1946 senesi muhtarlık, genel meclis ve belediye seçimlerinin sonuçlarını açıkladı. Bu sonuçlara göre Merkez ilçeye ba lı 4 mahallenin muhtarlı nı ve belediye ile genel meclis üyeliklerini CHP kazandı.⁸⁰⁵

1 Eylül 1946 Pazar günü yapılan 1 Genel Meclisi üyeli i seçimini Merkez ilçeden Mehmet Çallı, Beytü ebap ilçesinden Sait Korkmaz, Yüksekova ilçesinden Kerem Zeydan, emdinli ilçesinden dris Bora kazandı.⁸⁰⁶ Kar ı partilerin Hakkari

⁷⁹⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 4; M. Selim Seven'in mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-31.

⁷⁹⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 5; Muhlis Arıkan'ın mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-32.

⁸⁰⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 2; Necati Ongan'ın mebusluk talepnamesi dilekçesi için bkz. EK-33.

⁸⁰¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 77, Dosya No: 507, Sıra No: 3; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Devre: VIII, Cilt: 1 (12.8.1946), s. 15; Selim Seven sekizinci dönemde Milli Savunma Komisyonu üyeli ine seçildi; 11 Kasım 1946 tarihinde 294 oyla Meclis Kitaplı ı Komisyonuna seçildi. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 2 (11.11.1946), s. 14; Selim Seven 19 A ustos 1946 tarihinde Milletvekili andımı içti. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Devre: VIII, Cilt: 1 (19.8.1946), s. 80.

⁸⁰² **Van** (27 Temmuz 1946), s. 1.

⁸⁰³ Mustafa Sönmez, **Türkiye'de Gelir E itsizli i** (stanbul: leti im Yayınları, 1990), s. 78.

⁸⁰⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2, s. 1.

⁸⁰⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 19.

⁸⁰⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 29; Seçim sonuçları için bkz. EK-34.

vilayeti dahilinde tekkülü olmayıp yalnız baımsız olarak Beytü ebap'tan emekli Özel dare memuru Rıza Teymuçin adaylı nı koymu ise de partinin göstermi oldu u alaka ve hassasiyet üzerine kazanamamı tı.⁸⁰⁷

1946 seçimlerine hile karı tırıldı nı öne süren Hakkari Genel Meclis yedek üyeli ine seçilen Bahrem Demir 5 Eylül 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterli ine bir dilekçe gönderdi. Bahrem Demir dilekçesinde;

1. Hakkari'nin Çukurca bucaına baılı birçok köylerden birçok seçmenler Hakkari merkezindeki inaat i lerinde çalı tıkları halde bu seçmenlerin adına oy toplandı nı görülmesi üzerine valili e durum bildirilmi fakat seçmenlerin ikâyette bulunmaması üzerine herhangi bir i lemin gerçekleştirilmedi i ve bunu da valinin Genel Meclis üyeli ini kazanan Mehmet Çallı'yı korudu unun belgesi oldu unu,

2. Hiçbir sebep ve suretle ba kasının adına oy atılamayaca ı 4928 sayılı kanununun 104'üncü maddesinin 10'uncu fıkrasında açıkça yazılı iken buna riayet edilmedi ini,

3. Mehmet Çallı'nın okuryazar olmadığı halde yalan yere Ulus Okulu tasdiknamesini ibraz etti ini, Ulus okulundan mezun olanların okuma yazma bilmeleri gerekti ini ve Mehmet Çallı'nın valilikte okuryazarlık durumunun kontrolünün yapılmasını yazdı nı fakat valilikçe dikkate alınmadı nı,

4. Seçim bürolarında kendisine verilen oyların Mehmet Çallı'ya verilmi gibi sayıldı nı ahit göstererek ikâyette bulundu u halde ikayetinin geri çevrildi ini,

5. Hakkari'nin Belan, Beri, Mendan köylerinin tamamının kendisine oy verdi i halde seçim komisyonlarındaki kâtiplerin yolsuzluk yaparak oyları Mehmet Çallı'ya aktardıklarını belirtiyordu.⁸⁰⁸

Hakkari'de 30 Mayıs 1947 Cuma günü muhtarlık seçimi yapıldı. Hakkari vilayet merkezinin 1947 nüfusu 2.521 ki iydi ve dört muhtarlık bölgesi bulunmaktaydı. Seçim hakkına haiz olanların 475'i erkek, 705'i kadındı. Oy kullananlar ise 304 erkek, 364 kadındı. Oy kullanma oranı % 56 idi. Kullanılan oyun genel nüfusa oranı ise % 35.109 idi. Hakkari vilayet merkezinin muhtar ve ihtiyar heyeti kurulları üyeliklerinin tamamını CHP kazandı.⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 1.

⁸⁰⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 22.

⁸⁰⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 238, Dosya No: 947, Sıra No: 5.

Beytü ebap CHP İlçe dare Kurulu Kurul Başkanı Kerevan Adıyaman tarafından 15.4.1949 tarihinde kuruldu.⁸¹⁰ 1949 yılına kadar Beytü ebap ilçesinin Gerür ve Goyan bucaklarından CHP'ne 630 üye kaydedildi.⁸¹¹

emdinli CHP İlçe dare Kurulu Kurul Başkanı brahim Töre tarafından 9.5.1949 tarihinde kuruldu.⁸¹²

21 Ekim 1950 tarihinde yapılan İl Genel Meclisi üyeliği seçimini Merkez ilçeden CHP adayı Mehmet Çallı, Beytü ebap ilçesinden CHP adayı Mehmet Dursun, emdinli ilçesinden CHP adayı brahim Töre, Yüksekova ilçesinden DP adayı Fettah Öner kazandı.⁸¹³

1950 yılına kadar yapılan seçimleri CHP büyük bir çoğunlukla kazandı. CHP'nin kazanması halkın memnuniyeti dolayısıyla mı yoksa airtaalarının partililerce iyi geçinmesinden mi kaynaklandı il konusunda ise bir takım düünceleri akıllara getirmektedir.

2.4.3. Demokrat Parti Dönemi

1949 senesine kadar Türkiye'nin her köşesinde Demokrat Parti mevcudiyetini gösterirken Hakkari'de bu partinin açılmamasının sebebi vilayet yöneticilerinin gayretleri de il Hakkari halkının CHP hükümetinden memnun olmasından kaynaklandı ileri sürülmektedir.⁸¹⁴

1948 yılında Hakkari il merkezinde Demokrat Parti'nin kurulması CHP tarafından hoş karşılanmadığı için CHP'nin il tekilatı ile halktan bir kısım vatandaş bu parti tekilatını kapattırması. Demokrat Parti tekilatını kuran Siirtli Mehmet Yüzen'in bu hareketi Hakkari CHP milletvekili Selim Seven tarafından fena hareket olarak yorumlanmıştır.⁸¹⁵

1948 yılının Eylül ayında ırnak kazasından Demokrat Partiye başlı Abdulkerim Uysal adında bir şahıs Beytü ebap'a başlı Gerür bucaının Merge köyüne gelerek halkı Demokrat Partiyi kurmayı tevik etmiş ve bu köy halkından

⁸¹⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1589, Dosya No: 488, Sıra No: 3, s. 2.

⁸¹¹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 32.

⁸¹² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1242, Dosya No: 137, Sıra No: 3, s. 11.

⁸¹³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1; 21 Ekim 1950 tarihinde yapılan il genel meclisi üyeliği seçimleri için ayrıca bkz. EK-35, EK-36.

⁸¹⁴ Demokrat Parti'nin Hakkari'de tekilatlanmamasının sebebi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereince Hakkari İl Özel Dairesine ait olan Koçanis köyü arazisinin Encümen üyesi Mehmet Çallı'ya satılmasının yasal olmadığını CHP Genel Sekreterliği'ne ikayet eden Koçanis köyü sakinlerinin ikayet dilekçesinde geçmektedir. Bu dilekçede 1949 senesinde Hakkari Valisi olan Cahit Ortaç'ın Demokrat Parti'nin tekilatlanmasını engellemediğini, Hakkari halkının CHP yönetimine sadık olmasından kaynaklandığını açıkça belirtmektedir. Bkz. BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 473, Dosya No: 1933, Sıra No: 1, s. 29.

⁸¹⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 32.

Hüsam o lu Yakup, Yusuf o lu Osman, Ömer o lu Haso Dino, Miho o lu Osman, Halil o lu Ahmet, Findo o lu Ebuzeyit, Miho o lu Soro, Osman o lu Abdo'yu Demokrat Partiye kaydederek bunlara birer Demokrat Parti rozeti hediye ederek kendilerinden iki er buçuk liradan aidat parası tahsil etti. Nahiye müdürü Nazmi Erdo an ırnaklı Abdulkerim Uysal'ın bu bölgedeki Demokrat Partiye üye kazandırma çalı malarına engel olarak çok fazla ba arı elde etmesine engel oldu.⁸¹⁶

Hakkari valisi Cahit Ortaç, Hakkari bölgesinde Demokrat Parti'nin te kilatlanma çalı malarını yakından takip ediyordu. Van'ın Norduz bölgesinin a ası olan Ebubekir A a⁸¹⁷ Demokrat Partililerce partiye girmesi hususunda görü ülen ki ilerdendi.

Demokrat kelimesinin Hakkari bölgesindeki vatanda larca yanlı anla ılabilece inden korkuluyordu. Hakkari Valisi Cahit Ortaç, hudutlarda Rus ajanlarının dola tı mını ve 1947'de ran'da yıkılan Kürt Demokrat hükümetinin tekrar kurulaca mının propagandasını yaptıklarını söylüyordu. Halkın cahil oldu unu ve demokrat kelimesinin gerçekte olan manasını halkın anlayamayaca mını ve yanlı yorumlayarak hariçten gelen propagandalarla anlamını kar ı tırmasından korkuyordu.

Demokrat kelimesinin ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlamasından korkulması ve kürtçülü ün yayılmaması için özellikle Beytü ebap'ın Irak'la fazla teması olan ve bulu malara meydan veren Hilal köyünde karakol açılması teklif edildi fakat bütçenin yetersiz olması nedeniyle karakol açılmadı.⁸¹⁸

1950 seçimlerini Demokrat Parti'nin kazanarak tek ba ına iktidar olması halkta bir takım umutlar do urdu. Demokrat Parti'nin iktidar mevkiine gelmesi ile halk artık kendisine külfet olan bazı vergilerden kurtulacaktı. Halkın omuzlarına yüklenen mektep in aatlarının yapımına son verilece i ve vatanda ların bir daha bu ekilde kendisini a an yüklerle kar ı kar ıya bırakılmayaca ı ümit edilmmişti. Halkın geçim artlarını a ırla tıran a nam ve yol vergileri kaldırılmı tı. Jandarmanın halka olan yakla ımı düzelmi ve asayi yeni ba tan kurulmu tu. Demokrat Parti iktidarında Van-Hakkari yolunun i ler hale getirilmesi Hakkari'nin iktisadi simasını

⁸¹⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 9.

⁸¹⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 60; Ebubekir A a, 1926 yılında Çatak'ta Mecburi skân Kanununa muhalefet etti i için ayaklanan ki iydi. Ebubekir A a, ayaklanma sonrası ran'a geçti ve af çıktıktan sonra 1930 senesinde tekrar Çatak bölgesine geldi. Bkz. hsan Çölemerik, **Mezopotamya Uygarlı ında Hakkâri** (Diyarbakır: Lis Yayınları, 2006), s. 452.

⁸¹⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 61; Hakkari Valisi Cahit Ortaç'ın CHP Genel Sekreterli i'ne gönderdi i 8.5.1948 gün ve 32550 sayılı yazısıdır.

de i tirmeye ba lamı tı. Yolun sayesinde Hakkari'de halkın üretti i yün, ya , bal gibi tüm ürünler artık eskisinden fazla para ediyordu.

Bütün bu olumlu de i ikliklere ra men Halk Partisi Hakkari'de kuvvetini muhafaza etmi ti. Bunun sebebi olarak halkın ileri gelenlerinin ahsi etkilerinin oldu unu söylemek mümkündü. Hakkari'de ve Yüksekova'da belediyeye Halk partililer, di er kazalarda ise Demokratlar hakimdi.⁸¹⁹

Çok partili hayatın getirdi i olumlu geli melerle beraber halkın içinde kutupla malar da kendini göstermeye ba ladı. Hatta bu kutupla malar zaman zaman iddete dahi dönü üyordu. Hakkari merkezde bulunan smet nönü'ye ait olan büst 28 Aralık 1950 gecesi yerinden sökülerek atılmı tı.⁸²⁰ Demokrat Parti ile CHP üyeleri arasında husumet her geçen gün artmaktaydı. 24 Nisan 1951 tarihinde Hakkari vilayetinin Livin Bucak merkezine ba lı olan Piyani köyünden Demokrat Partililer CHP üyelerine saldırarak Cumhuriyet Halk Partili bir vatanda ı döverek öldürmü lerdı. Bu kavganın sebebi ise 1950 seçimlerini Cumhuriyet Halk Partisinin kazanmı olmasaydı.⁸²¹

1950 yılında çok partili olarak girilen seçimlerdeki milletvekili sayısı hükümet tarafından belirlendi. Bakanlar Kurulu 25 Mart 1950 tarih ve 3/10923 sayılı kararına göre Hakkari vilayeti 1, Van vilayeti 3 milletvekili çıkaracaktı.⁸²²

Demokrasinin tam olarak i ledi i 1950 senesi milletvekilli i seçimlerine Hakkari vilayetinden ve 1950 senesinde halen milletvekili olan Cumhuriyet Halk Partisinden Selim Seven adaylı ını koydu.⁸²³ 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimde dokuzuncu devre Hakkari milletvekilli ine Selim Seven seçildi.⁸²⁴ 1950 senesinde Hakkari 1, Van 3 milletvekili çıkardı.⁸²⁵ Selim Seven'in milletvekilli ine seçilmesi ile ilgili mazbata vardı fakat seçim tutana ı aleyhinde itiraz olması nedeniyle tutanak Tutanakları nceleme Komisyonuna havale edildi.⁸²⁶

⁸¹⁹ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

⁸²⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 460, Dosya No: 1888, Sıra No: 4, s. 1.

⁸²¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 460, Dosya No: 1888, Sıra No: 4, s. 2.

⁸²² **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 55 (Nisan 1950), s. 49.

⁸²³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 3.

⁸²⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1 (29.5.1950), s. 39; Selim Seven 361 oyla Sayı tay Komisyonu üyeli ine seçildi.

⁸²⁵ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 77, Dosya No: 513, Sıra No: 5; Selim Seven CHP'den mebuslu u 12.384 oyla kazandı. DP adayı Mithat Eri 'in kazandı ı oy bulunmamaktaydı. Bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı: 198 (Mayıs 1950), s. 17.

⁸²⁶ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1 (16.6.1950), s. 187; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1 (19.6.1950), s. 198; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2 (20.11.1950), s. 165.

Van'ın Kuruba Demokrat Parti Oca 1 Ba kanı Esat Durmaz tarafından 17 Mayıs 1950 tarihinde Yüksek Seçim Kuruluna çekilen telgrafla, Hakkari Halk Partisi Milletvekili Selim Seven'in Türkçe okur yazar olmadığından bahisle yeterli ine itirazda bulunuldu. Komisyonca yapılan tahkikatta Selim Seven'in sekizinci dönem milletvekili albümünden Arapça ve Farsça bildiği, özel tahsil gördüğü ve il vaizi olduğu ve okuma yazma bilmediği hakkındaki iddianın ise yapılan inceleme sonucunda gerçeğe dayalı olduğu anlaşıldığından ve Anayasa'nın 12'nci ve Milletvekilleri Seçimi Kanununun 11'inci maddelerini tahdit eden bir engel bulunmadığından oybirliğiyle seçim tutanağı kabul edildi.⁸²⁷

Selim Seven hastalığı nedeniyle Mecliste 6 Kasım 1950 tarihinde and içebildi.⁸²⁸ Halk Partili olarak seçilen Milletvekili Selim Seven daha sonra Demokrat Partiye geçti.⁸²⁹

14 Mayıs 1950 seçimlerinde Hakkari halkının yaylalarda olduğu dönemde yapılan bu seçimde oy oranı çok düşüktü. 19.302 seçmenden 12.384'ü oy kullandı, oy kullanma oranı % 64.2 idi. Memleket genelinde ise 8.905.576 seçmenden 7.916.091 kiisi oy kullandı, oy kullanma oranı, % 89.3'dü.⁸³⁰

1950 seçimlerinde Hakkari 1 Genel Meclisi üyeliklerini Yüksekova ilçesinden Demokrat Parti'den Fettah Öner, Emdinli ilçesinden CHP'sinden İbrahim Töre, Beytü ebap ilçesinden CHP'sinden Mehmet Dursun, Merkez ilçesinden CHP'sinden Mehmet Çallı kazandı.⁸³¹

1950 seçimlerinde 1 Genel Meclisi üyesi İne Beytü ebap ilçesinden CHP'nin adayı Mehmet Dursun seçildi. Beytü ebap ilçesinden aday olan Bahrem Demir ise itirazda bulundu. İtiraz konusu ise Mehmet Dursun'un 30 yaşının altında olmasıydı. İtiraz sonucunda Mehmet Dursun'un 1924 tarihi doğumlu olması sebebiyle Seçim Kanununun 33'üncü ve 5670 sayılı kanununun 2'nci maddelerine göre üyesi seçilmeye yeterliliği olmadığından 1 Genel Meclisi üyesi İne Demokrat Parti adayı Bahrem Demir seçilmiş oldu.⁸³²

⁸²⁷ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2 (22.11.1950), s. 184.

⁸²⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2 (6.11.1950), s. 21.

⁸²⁹ **Vatan** (Memleket kaveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

⁸³⁰ T.C. Ba vekâlet istatistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 177; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlüğü, **statistik Yılı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 225.

⁸³¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1; Merkez ilçe ve ilçelerden adayların aldıkları oy durumlarını görmek için bkz. EK:35; 21 Ekim 1950 tarihinde Hakkari merkez ilçe seçim ba kanlığında 1 Genel Meclis üyesi İne aday olanların merkez ilçeye bağlı köy ve muhtarlıklardan aldıkları oylar için bkz. EK: 36.

⁸³² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 11.

2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan milletvekili seçimini Demokrat Parti adayı 1923 Hakkari do umlu Avukat Übeydullah Seven kazandı.⁸³³ 1954 seçimlerinde Hakkari’de ki 23.103 seçmenden 18.038 seçmen oy kullandı. Übeydullah Seven 9.801 seçmenin oyunu alarak milletvekili oldu. 1954 seçimlerinde Hakkari’den 1, Van’dan 4 milletvekili çıkarıldı.⁸³⁴

Tablo 55: 1954 Yılı Milletvekili Seçimi Neticeleri⁸³⁵

Seçime tirak					Kazanan Rey Adedi					Oyların % Nisbeti				
Hakkari	Seçmen	tirak	%	1950 le Nisbeti	DP	CHP	CMP	KP	Ba .	DP	CHP	CMP	KP	Ba .
		23.049	18.343	80	+15,8	12.346	5.997	-	-	-	67,31	32,69	-	-

Tablo 55’e göre, 1954 seçimlerinde Hakkari halkının % 80’ni oy kullandı. Oylarda 1950 yılı seçimlerindeki oy kullanma oranına göre % 15,8 artı vardır. Demokrat Parti adayı Übeydullah Seven oyların % 67’sini alarak milletvekili seçildi. Tablo 56: 1950-1954 Yılı Seçimlerinde Hakkari’nin Oy Oranları⁸³⁶

Vilayet	1950				1954			
	DP		CHP		DP		CHP	
Umumi Yekûn	4342831	57,87	3165096	42,13	5141434	61,6	3203670	38,39
Hakkari	-	100,00	12.384	-	12.346	67,31	5.997	32,69

Tablo 56’ya göre, Hakkari’de 1950 seçimlerinde % 64 olan oy kullanma oranı 1954 yılında % 80 oldu. 1950 seçimlerinde Hakkari’de oyların hepsini CHP kazandı. 1954 yılı seçimlerinde ise DP oyların büyük bir ço unlu unu alarak Hakkari’den milletvekili çıkardı.

9 Mayıs 1954 tarihinde imzalanan seçim tutana nda 1 Seçim Kurulu Ba kanı rfan Öztürk’ün, Belediyeden üye olan; Tahir Çallı ve Ahmet Gültekin’in, 1 Genel Meclisinden üye olan; Mehmet Çallı ve Bahrem Demir’in, Demokrat Parti’den

⁸³³ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 78, Dosya No: 517, Sıra No: 29; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: F, Cilt: 1 (17.5.1954), s. 17; Übeydullah Seven 1954 seçimlerinde Mecliste 365 oyla Maliye Encümenli ine seçildi. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: F, Cilt: 1 (24.5.1954), s. 42; 1 Kasım 1955 tarihinde 350 oyla Riyaset Divanı Katipli ine seçildi. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: 2, Cilt: 8 (1.11.1955), s. 22; 1.11.1956 tarihinde 283 oyla Riyaset Divanı Katipli ine seçildi. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: 3, Cilt: 14 (1.11.1956), s. 16.

⁸³⁴ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 78, Dosya No: 517, Sıra No: 29, s. 5.

⁸³⁵ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 51, Dosya No: 309, Sıra No: 7.

⁸³⁶ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 51, Dosya No: 309, Sıra No: 7.

üye olan; Hıfzullah Sevinç, Kasım Çetin ve Mehmet Ertu 'un, CHP'den üye olan; dris Bora, hsan Ta ve Hasan Çallı'nın imzaları vardı.⁸³⁷

1954 senesinde iktidar da bulunan Demokrat Parti'nin Hakkâri bölgesindeki yatırımları vatanda lar tarafından takdirle kar ılandı. emdinli halkını temsilen Demokrat Parti Ba kanı Abdullah Çiftçi Ba bakan Adnan Menderes'e te ekkür telgrafi gönderdi. Bu telgrafta Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden itibaren emdinli kazasında okulların yapıldı ını, köylerin içme ve sulama suyuna kavu tu unu ve 1954 senesinde 70 ton yemeklik ve tohumlu un gönderilmesinin emdinli halkında memnuniyet uyandırdı ını belirtiyordu.⁸³⁸

27 Ekim 1957 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde Hakkari, Demokrat Parti'den 1 milletvekili, Van ise CHP'den 5 milletvekili çıkardı. Türkiye genelinde ise; DP, oyların % 69,50 ile 424 sandalye, CHP % 29, 18 ile 178 sandalye, CMP % 0,66 ile 4 sandalye, Hür Parti % 0,66 ile 4 sandalye kazandı.

Tablo 57: Türkiye Geneli 1950-1954-1957 Yılı Seçimlerinin Durumu⁸³⁹

Partiler	Milletvekili Sayısı			% Nispeti tıbarıyla Milletvekili Sayısı		
	1950	1954	1957	1950	1954	1957
DP	417	503	424	85,63	92,98	69,50
CHP	66	31	178	13,55	5,73	29,18
CMP	1	5	4	0,20	0,92	0,66
Hür Parti	-	-	4	-	-	0,66
Ba ımsız	3	2	-	0,62	0,37	-
Toplam	487	541	610	100,00	100,00	100,00

Tablo 57'ye göre, Türkiye genelinde Demokrat Parti, her üç seçimde de iktidar oldu. Demokrat Parti 1950 ve 1954 yıllarında ezici ço unlu u elde ederken 1957 seçimlerinde daha önceki aldı ı oylarda dü ü vardı. 1957 seçimlerinde Hakkari'de kayıtlı seçmen sayısı 25.358, seçime katılma oranı ise % 76,1 idi.

Tablo 58: 1957 Yılı Seçimlerinde Hakkari'de Oy Durumu⁸⁴⁰

Partiler	Aldı ı Oy	Oy Yüzdesi (%)	Milletvekili Sayısı
CHP	5.907	30,7	-
DP	13.068	67,8	1
HP	294	1,5	-

⁸³⁷ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 78, Dosya No: 517, Sıra No: 29.

⁸³⁸ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 19, Dosya No: 107, Sıra No: 7.

⁸³⁹ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 52, Dosya No: 312, Sıra No: 4.

⁸⁴⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 1 (15.11.1957), s. 14; Übeydullah Seven Meclis katip üyeli ine 391 oyla seçildi; Übeydullah Seven Riyaset Divanındaki vazifesinden sıhhi mazeretine binaen 14 ubat 1958 tarihinde istifa etti. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 2 (14.2.1958), s. 92.

Tablo 58'e göre, 1957 yılı seçimlerinde DP adayı Übeydullah Seven Hakkari'de oyların % 67,8'ini alarak milletvekili oldu.

Tablo 59: 1950-1954-1957 Yılı Seçimlerinde Do u ve Güneydo u Anadolu llerinde Oy Durumu⁸⁴¹

İller	1950		1954		1957	
	CHP (%)	DP (%)	CHP (%)	DP (%)	CHP (%)	DP (%)
A rı	35.5	64.4	28.7	70.3	41.5	50.1
Bingöl	56.2	29.9	26.1	31.7	33.9	38.5
Bitlis	57.8	28.8	22.4	67.4	37.4	60.9
Diyarbakır	47.2	52.8	35.7	61.4	30.1	49.2
Elazı	46.5	53.5	44.4	41.8	48.4	41.4
Erzincan	60.4	39.6	48.1	51.5	48.4	41.8
Erzurum	35.7	64.3	23.1	58.3	32.3	50.2
Hakkari	100.0	-	23.8	54.4	30.7	67.8
Kars	58.5	41.3	49.8	38.6	58.6	36.8
Malatya	59.3	40.7	54.3	44.5	65.3	32.8
Mardin	49.7	42.8	41.2	55.9	53.1	46.3
Mu	48.7	51.3	28.7	43.3	30.9	44.4
Siirt	41.0	59.0	26.2	59.5	43.4	49.5
Tunceli	41.3	58.7	48.8	42.2	53.8	34.8
anlıurfa	48.1	51.9	39.1	49.8	51.9	45.4
Van	50.5	41.0	35.3	64.1	56.7	42.1
Türkiye Geneli	39.9	53.5	34.8	56.6	40.6	47.3
Milletvekili Sayısı	69	408	30	490	178	419

Tablo 59'a baktığımızda, Hakkari halkının oy kültürünün Do u'daki diğer illere göre çok açık farklar gösterdiğini görmekteyiz. 1950 seçimlerinde CHP Hakkari'de oyların hepsini alırken DP 1 oy dahi çıkaramamıştır. Demokrat Parti'nin 1950 yılı seçimlerinde 1 oy dahi alamamasının sebebi ise Demokrat Parti'nin Hakkari'de tekilatlanmasının geç olması ve "demokrat" kelimesinin yöneticiler üzerindeki etkisinin olumsuz algılanması ve bunun halka yansıtılmasıdır. 1954 ve 1957 yıllarındaki seçimleri incelediğimizde DP 1954 yılı seçimlerinde Do u illerinde yüksek oy alırken 1957 yılı seçimlerinde oy sayısı düşmüştür. Fakat Hakkari vilayetinde ise tam tersi olmuştur, DP 1954 ve 1957 yılları seçimlerinde giderek artan bir oy potansiyeline sahip olmuştur. Bu durum ise Hakkari CHP tekilatı içerisinde bulunanların devletin tüm haklarından yararlanırken, halkın büyük bir kısmının ise mağdur edilmiş olmasıdır. Özellikle toprak reformunun çıktığı yıllarda CHP tekilatı içerisinde bulunanların devlete ait arazileri kendileri üzerine tapulamaması, çoğu

⁸⁴¹ Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 140-142.

köylünün tarım alanlarının gasp edilmiş olması ve halkın devlete yaptıkları ikayetlerde ise gerek CHP te kilatının ve gerekse Hakkari valili inin duyarsız yaklaşımları halkı CHP'ne karşı sınıtmuş tur.

1960'lı yıllarda yapılan Köy Envanter Etüdüleri, büyük toprak mülkiyetinin açıkça gözlemlendi i illerde, birçok köyün aile, ki i ya da sülaleye ait oldu unu saptıyordu.⁸⁴² Hakkari CHP te kilatı içerisinde bulunan Çallı ailesinin Koçanis köyünün mera alanlarını kendi üzerlerine geçirmelerinde bu durum kendini göstermektedir.

1957 seçimlerinden sonrasında da Demokrat Partiye olan üyelikler giderek artıyordu. CHP te kilatı içerisinde olan üyeler partilerinden istifa ederek Demokrat Partiye geçtiler.

18 Mayıs 1959 tarihinde emdinli Deh köyü ocak başkanı Bektaş ve Bedap köyü ocak başkanı Muhtar Ükrü Saraç, Hervigi köyü ocak başkanı Yasin Sevinç ile beraber CHP'den 407 kişi istifa ederek Demokrat Parti Vatan Cephesine geçtiler.⁸⁴³

Halk Partisinin tutumunu be nemeyenlerden Demokrat Parti'ye geçtiler Hakkari vilayetinde 1959 senesinde çok fazlaydı. Hakkari Belediyesi Elektrik Makinisti Naim Orhun, Hakkari Dağöl Mahallesinden Ükrü en, Çukurca Biyadır köyünden Muhtar Hacı nağ, Ali Dindar, skender Akar, Mehmet Özek, Abdullah Erdal, Tuhup köyünden Hacı Abdurrahman ve Hacı Ramazan 30 kişi ile birlikte yıllardır üyesi buldukları Cumhuriyet Halk Partisinden istifa ederek Demokrat Parti'ye geçtiler.⁸⁴⁴

2.4.4.1960 Httalalinin Hakkari'deki Yansımaları

Demokrat Parti'nin on yıllık siyasi hakimiyetinin ardından ülkede bir takım karga alıklar ya anmaya başladı. 28 Nisan 1960 tarihinde başlayan olaylar 27 Mayıs sabahında ordunun müdahalesi ile son buldu.⁸⁴⁵ Demokrasi bu darbe ile çok a ır bir yara aldı.

⁸⁴² Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 140-142.

⁸⁴³ emdinli Nugaylan, Bezeli, Gürkan köyleri CHP Ocak Başkanları ve Vilayet Meclisi Azası Ahmet Gündo an'ın Demokrat Parti Genel Başkanlığı'na gönderdiği dilekçe bkz. **BCA**, Fon No: 10 9 0 0, Kutu No: 218, Dosya No: 676, Sıra No: 1, s. 262; 1959 yılı Ocak ayından başlanarak, iç politikada yeni sosyal olumlar geli ti. "Vatan Cephesi Ocakları" ülke genelinde örgütlenmeye başladı. Bununla iktidara, partinin sağlayabilece inden daha geniş bir taban bulmak amaçlanmı tı. Bkz. A gın, **Ön. ver.**, s. 56.

⁸⁴⁴ **BCA**, Fon No: 10 9 0 0, Kutu No: 218, Dosya No: 676, Sıra No: 1.

⁸⁴⁵ **PTT Bülteni**, Sayı: 10 (Ocak 1961), s. 12.

28 Aralık 1960 tarihinde Sait Erdiñç Hakkari'den Kurucu Meclis üyeli ine seçildi.⁸⁴⁶ Hakkari milletvekili Sait Erdiñç Van milletvekili Ferit Melen ile Hakkari'ye gelerek sırasıyla CHP te kilatını ve yeni açılan YTP parti te kilatını ziyaret ettiler.⁸⁴⁷

Darbe sonrasında yapılacak olan anayasa seçimleri ile ilgili bilgilendirme çalı maları ba ladı. Temsilciler Meclisi üyesi Prof. Dr. Fehmi Yavuz ve Sait Erdiñç 27 Haziran 1961 tarihinde Anayasa seçimi münasebetiyle halkı aydınlatmak için Hakkari merkez, Yüksekova ve emdinli'ye gelerek halkla görü meler yaptı.⁸⁴⁸

9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan Anayasa oylamasında⁸⁴⁹ Hakkari'de 179 sandıkta 25.574 seçmenden 21.705 seçmen oy kullandı. Oy kullanma oranı % 84.9'du. 75 oyun geçersiz oldu u bu oylamada 20.095 oy evet, 1.535 oy hayır olarak çıktı. Hakkari halkının % 92.9'u yeni anayasayı kabul ediyordu.⁸⁵⁰

15 Ekim 1961 yılında yapılan Senato ve milletvekili seçiminde CHP adayı Ahmet Zeydan Hakkari milletvekilli ine,⁸⁵¹ Adil Türko lu Cumhuriyet Senatosu üyeli ine seçildi.⁸⁵² 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimde kayıtlı 26.377 seçmenden 21.607 seçmen oy kullandı ve katılma oranı ise % 82 idi.⁸⁵³

Tablo 60: 15 Ekim 1961 Tarihli Hakkari'de Milletvekili ve Senato Seçimi Durumu⁸⁵⁴

Milletvekili Seçimleri			
Partiler	Aldı ı Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili Sayısı
AP	667	3,1	-
CHP	8.846	41,3	1
YTP	5.426	25,3	-
BA IMSIZ	6.491	30,3	-

⁸⁴⁶ T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 6 (23.3.1961), s. 93.

⁸⁴⁷ Hakkâri (9 Haziran 1961), s. 1.

⁸⁴⁸ Hakkâri (30 Haziran 1961), s. 1; T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 6 (21.6.1961), s. 128.

⁸⁴⁹ T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 6 (21.6.1961), s. 127.

⁸⁵⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 201; Hakkâri (14 Temmuz 1961), s. 1'de 9 Temmuz 1960 yeni anayasa oylamasıyla ilgili olarak Hakkari vilayetinde Anayasa oylamasına, i tirak eden 21.776 seçmenden 20.317 evet, 1.447 hayır oyu kullandı ı ve 12 oyun geçersiz oldu u bilgisini vermektedir. Adı geçen gazetede verilen bu bilgiler çeli mektedir.

⁸⁵¹ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 206-207; T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 2 (29.5.1963), s. 69; Hakkâri (23 Ekim 1961), s. 1.

⁸⁵² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 2 (29.5.1963), s. 75.

⁸⁵³ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 204-205.

⁸⁵⁴ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 204-205.

Cumhuriyet Senatosu Seçimleri			
Partiler	Aldığı Oy	Oy Yüzdesi	Cumhuriyet Senatosu Üye Sayısı
AP	742	3,5	-
CHP	7.977	37,5	1
YTP	7.684	36,1	-
BA IMSİZ	4.896	22,9	-

Tablo 60'a göre, milletvekili seçiminde CHP diğer partilere açık farkla milletvekili çıkartırken, senato seçiminde CHP çok az bir farkla senato üyesi çıkarabildi. Darbe sonrasında Hakkari'de CHP 1950 öncesine dönüş yaptı.

1954 ve 1957 dönemlerinde Hakkari eski milletvekili olan Ubeydullah Seven, 27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra Yassıada mahkemeleri neticesinde 4 sene 2 ay cezaya mahkûm edildi. Yassıada mahkemesinde Demokrat Parti milletvekillerinin büyük bir çoğunluğu yargılandı. 1961 yılında siyasi aftan faydalanan Ubeydullah Seven avukatlık mesleğini icra etmeye karar verdi.⁸⁵⁵

2.4.5. Hakkari Belediyesi

Belediyeler 1877 yılında çıkarılan kanunla kurulmuşlardır. Bu kanunun tatbik edildiği elli yıllık bir müddet içinde belediyeler kendilerinden beklenen işleri hakkıyla görememişlerdir. Belediyelerin verimli işlere başlaması asri ve medeni ehirlere ihtiyacını karşılayacak bir kurum haline gelmeleri 1930 yılı Eylülünde tatbik konan 1580 sayılı Belediye Kanunu ile başladı. Bu kanuna göre; Belediye; beldenin ve belde de oturanların mahalli mahiyette medeni ve birleşik ihtiyaçlarını düzene koymak ve karşılamakla mükellef birer hükmi şahsiyettir.⁸⁵⁶

Cumhuriyet döneminde Hakkari Belediyesi'nin kuruluşunu 1925 yılına kadar geriye götürmek mümkündür.⁸⁵⁷ Belediyede sadece 4 memur görev yapıyordu.⁸⁵⁸ 1928 yılında Hakkari vilayetinin genel geliri, 71.156 lira 84 kuru, hususi geliri ise, 34.200 liraydı.⁸⁵⁹ Çölemerik merkez ilçesi belediyesinin geliri, 2.000 lira, Yüksekova

⁸⁵⁵ **Hakkâri** (21 Aralık 1962), s. 1.

⁸⁵⁶ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 1 (Ağustos 1935), s. 30.

⁸⁵⁷ **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 201'de Hakkari Belediyesinin 1928 yılında kurulduğunu belirtmektedir; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çifti: Senesi: 2, Cilt: 14 (18.2.1341/18.2.1925), s. 101'de ise Hakkari Mebusu Asaf Bey ve arkadaşları tarafından Hakkari Vilayeti Merkezi Belediye Reisi Halit A'nın vatanperverane yardımlarından ötürü kendisine 500 kuru maaş bağlanması için 1925 yılında Meclise önerge vermeleri, Hakkari Belediyesinin daha önceden kurulduğunu göstermektedir.

⁸⁵⁸ Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **1931/1932 Mali istatistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 169.

⁸⁵⁹ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862.

Belediyesinin 1.000 liraydı.⁸⁶⁰ Beytü ebap Belediyeinin geliri olmakla beraber tekil etmemiştir. Emdinli Belediyeinin tekil etmediği geliri yoktu.⁸⁶¹ Çölemerik merkez ilçesi belediyesinin masrafı ile Yüksekova belediyesinin masrafı 1.000 liraydı.⁸⁶²

Planlı hareketi finanse etmek maksadıyla 1933 yılında 15.000.000 lira sermayeli belediyeler bankası kuruldu. Cumhuriyetin onuncu yıl dönümüne tesadüf eden 29 Ekim 1933 tarihinde açılma merasimi yapılan banka 1 Kasım 1933 tarihinde faaliyete başladı.⁸⁶³

Hakkari ve Yüksekova belediyelerinin gelir durumları çok düşüktü. 1933 yılında Belediyeler Bankasına Hakkari vilayetine yapılan para yardımı 768 lira 10 kuru, Yüksekova Belediyesine yapılan yardım ise 618 lira 50 kuru tu.⁸⁶⁴

Belediyeler bankasının ilk kuruluştan 31 Mayıs 1937 tarihine kadar Hakkari-Çölemerik belediyesinden 415 lira 62 kuru, Beytü ebap belediyesinden 229 lira 65 kuru, Yüksekova belediyesinden 467 lira 62 kuru, emdinli belediyesinden 2 lira 45 kuru sermaye tahsil etti.⁸⁶⁵

1934 yılında 359 nüfuslu Beytü ebap Belediyeinin bütçesi 1.037 lira, 801 nüfuslu Hakkari Belediyeinin bütçesi 1.194 lira, 6.981 nüfuslu Van Belediyeinin bütçesi 29.096 lira idi.⁸⁶⁶

1935 yılında Hakkari-Çölemerik belediyesinin bütçesi 2.233 lira, emdinli 0 (sıfır) lira, Yüksekova 1.500 lira, Beytü ebap 2.280 liraydı.⁸⁶⁷

Hakkari Valisi Sadullah Kolo lu'nun 27 Aralık 1938 tarihinde Dahiliye Vekaletine ve CHP Genel Sekreterliği'ne Merkez ilçe, Beytü ebap, Yüksekova, emdinli belediye meclislerinin asıl ve yedek üyelerinin ad, yaşı ve meslek durumlarını belirten çizelgeyi gönderdi.

⁸⁶⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **1931/1932 Mali istatistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 141.

⁸⁶¹ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862;

⁸⁶² T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **1931/1932 Mali istatistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 157.

⁸⁶³ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 38 (Ekim 1938), s. 25; 24 Haziran 1933 tarihli ve 2301 numaralı kanunla ve on beş milyon lira sermaye ile tekkül eden "Belediyeler Bankası" on iki senelik bir süre içinde ödevini yaptıktan sonra Cumhuriyet Hükümetinin, gördüğü lüzum üzerine 23 Haziran 1945 tarihli ve 4759 numaralı kanunla bu bankanın sermaye ve görevlerini genişletmek maksadıyla İller Bankası Kanununu çıkarttı. Bkz. B. Faik Türel, "İller Bankası ve Amaçları", **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 1 (1 Ekim 1945), s. 11.

⁸⁶⁴ **dare**, Sayı: 79 (Birinci Teşrin Evri 1934), s. 1765.

⁸⁶⁵ **Belediyeler Dergisi**, Sayı:26-27 (Eylül 1937), s. 39.

⁸⁶⁶ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 1 (Ağustos 1935), s. 43.

⁸⁶⁷ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 8 (Mart 1936), s. 85.

Tablo 61: Hakkari Vilayeti Merkez Çölemerik İlçesinin 1580 Sayılı Belediye Kanununa Tevfikan 1938 Yılı Üçüncü Devre Seçiminde Üyelerin Namzet Listesi⁸⁶⁸

Çölemerik İlçesi						
Asıl Adaylar						
Sıra No	Adı Soyadı	Baba Adı	Do umu	i	Okur Yazarlı ı	Genel Durumu
1	Halit Ertu	Abdullah	1890	Dükkancı	Okuryazar	yidir, Yeni
2	Hasan Tuncer	Tahir	1899	Dükkancı	Okuryazar	yidir, Yeni
3	Mustafa im ek	brahim	1896	Dükkancı	Okuryazar	yidir, Yeni
4	Salih Güzel	Mehmet	1896	Dükkancı	Okuryazar	yidir, Yeni
5	Bayan Fidan	Halit Selçuk	1890	Çiftçi	Okuryazar	yidir, Yeni
6	smaıl Çallı	Halit	1880	Rençber	Okuryazar	Belediye Eski Azası
7	Re it Keskin	Abdurrahman	1890	Dükkancı	Okuryazar	Belediye Eski Azası
8	Sait ans	H. brahim	1884	Müteahhit	Okuryazar	Belediye Eski Azası
9	M. erif A ır	brahim	1881	Dükkancı	Okuryazar	Belediye Eski Azası
10	Hasan Atlı	Mehmet	1884	Dükkancı	Okuryazar	Belediye Eski Azası
11	Mahmut Da göl	Sait	1902	Dükkancı	Okuryazar	Belediye Eski Azası
12	Kasım Çetin	H. Abdurrahman	1896	Çiftçi	Okuryazar	Yeni
Yedek Adaylar						
1	Sabri Balık	H. Mehmet	1864	Çiftçi	Okuryazar	yidir, Eski Aza, Ya lıdır
2	brahim Ümit	Miro	1914	Dükkancı	Okuryazar	yidir
3	. Ahmet Da göl	smaıl	1887	Dükkancı	Okuryazar	yidir
4	erif Çiftçi	brahim	1864	Çiftçi	Okuryazar	yidir
5	Tahir Ta	Esat	1879	Çiftçi	Okuryazar	yidir
6	Mehmet Besi	H. Abdullah	1894	Emektar	Okuryazar	Tahsildar
7	Yasin Sevmi	Ali	1890	Dükkancı	Okuryazar	yidir
8	Casim Se en	Halil	1884	Çiftçi	Okuryazar	yidir
9	Mehmet Artu	Tahir	1884	Çiftçi	Okuryazar	yidir
10	Rauf	Molla Mehmet	1884	Çiftçi	Okuryazar	yidir
11	Hüseyin Ceyhan	Fendi	1879	Çiftçi	Okuryazar	yidir
12	Halit Okay	Re it	1884	Çiftçi	Okuryazar	yidir

Tablo 61'e göre, Çölemerik ilçesinde Meclis üyelerinin geneli dükkancı i letmekte olup çok azı ise çiftçilikle u ra ıyordu. Üyelerin hepsi okuryazardı. Çölemerik ilçesinin asıl adaylardan en ya lı aday smaıl Çallı, en genç aday ise Mahmut Da göl'dür. Yedek adaylardan en ya lı olanı Sabri Balık ve erif Çiftçi, en genç aday ise brahim Ümit'tir.

⁸⁶⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 31.

Tablo 62: Hakkari Vilayeti İçlerinin 1580 Sayılı Belediye Kanununa Tevfikan
1938 Yılı Üçüncü Devre Seçiminde Üyelerin Namzet Listesi⁸⁶⁹

Beytü ebap İçesi			
Asıl Üyeler			
Sıra No	Adı Soyadı	Do um Tarihi	Mesle i
1	Yusuf o lu Hasan Atman	1878	Rençber
2	Süleyman o lu smail Yüzer	1903	Bakkal
3	Sadullah o lu Abdullah Sayın	1875	Rençber
4	ahvan o lu Mustafa Atman	1884	Rençber
5	Atman o lu smail Atman	1877	Rençber
6	Sadi o lu Hacı Bal	1883	Rençber
7	Mehmet o lu Hasan Atman	1893	Rençber
8	Hüseyin o lu Abo Atman	1911	Rençber
9	Molla o lu Süleyman Ayku	1897	Rençber
10	Mehmet o lu Abdülkerim Akda	1919	Rençber
11	Mehmet o lu Re it Kılıç	-	Rençber
12	Tahir o lu Mahmut Atman	1909	Rençber
Yedek Üyeler			
1	Abdullah o lu Hasin Dursun	1897	Rençber
2	Yusuf o lu Re it Atman	1899	Rençber
3	Mikail o lu Osman Durmu	1897	Rençber
4	smail o lu Yunus Atman	1899	Rençber
5	Nimo o lu smail Kılıç	1908	Rençber
6	Mehmet o lu Hasan Obik	1893	Rençber
7	Kebo o lu Simo Atman	1887	Rençber
8	Mehmet o lu Tahir Atman	1884	Rençber
9	brahim o lu Ahmet Kılıç	1887	Rençber
10	Yusuf o lu Salih Kılıç	1897	Rençber
11	Mikail o lu brahim Durmu	1889	Rençber
12	Miho o lu Erci Atman	1897	Rençber
emdinli İçesi			
Asıl Üyeler			
1	Safi Sakın	1887	Rençber
2	Nebi o lu Samet Ökten	1890	Rençber
3	Mesih o lu Sait Kaya	1887	Rençber
4	Mustafa o lu Mustafa Gökalp	1898	Rençber
5	Mamsin o lu Eyüp Özel	1898	Rençber
6	Abdullah o lu Mustafa Ak	1884	Rençber
7	Mevlüt o lu Yusuf Kılıç	1876	Rençber
8	Abdurrahman o lu Hasan Kanat	1889	Rençber
9	Rahim Yılmaz	1894	Rençber

⁸⁶⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 31.

10	Baki o lu Ömer Çelik	1884	Rençber
11	Sevdin o lu Mikail Kılıç	1892	Rençber
12	Abbas o lu Bilal Aksu	1870	Rençber
Yedek Üyeler			
1	Mamsin o lu Hamo Özel	1899	Rençber
2	Kasım kızı Fatma Sakın	1897	Rençber
3	Yusuf karısı Cazi Kılıç	1893	Rençber
4	Sait karısı Ay e Kaya	1871	Rençber
5	Mustafa karısı SadeF Gökalp	1899	Rençber
6	Samet karısı Fatma Ökten	1894	Rençber
7	Emine Ak	1867	Rençber
8	Gurbet Aksu	1895	Rençber
9	irin Yılmaz	1894	Rençber
10	Halime Ökten	1899	Rençber
11	Süheyla Ökten	1904	Rençber
12	Emine Özel	1889	Rençber
Yüksekova İlçesi			
Asıl Üyeler			
1	Eyyüp Do an	1890	Bakkal
2	hsan Gezen	1896	Kahveci
3	Hacı Oral	1874	Bakkal
4	Dervi Ay	1889	Tüccar
5	Kasım Yıldırım	1879	Rençber
6	brahim Arslan	1876	Tüccar
7	Re it Öz	1877	Müteahhit
8	Mecit Kesici	1888	Kasap
9	Nuri Kaya	1879	Bakkal
10	Leman Erkinkol	1913	-
11	Vadine Yener	1898	-
12	Ay e Niron	1897	-
Yedek Üyeler			
1	Sertip Somay	1884	Rençber
2	Mahmut Bora	1888	Rençber
3	Muhittin Aksoyan	1869	Rençber
4	Abdurrahman Cidal	1891	Sandık Emni
5	Yunus Ta cı	1884	Binacı
6	Sabri Akdo an	1899	Rençber
7	Sabri Öner	1889	Rençber
8	Salih Kertis	1888	Rençber
9	Fuat Orhan	1913	Tüccar
10	Kafur Eskici	1899	Eskici
11	Sadi Somay	1892	Rençber
12	Re it Er	1909	Bakkal

Tablo 62'ye göre, belediye meclisi üye adaylarının geneli rençperdir. emdinli ilçesinde 11 yedek üye, Yüksekova ilçesinde 3 asil üye kadındır.

22 Ekim 1930 tarih ve 10099 sayılı kararname ile idare amirleri uhdesine verilmi olan Hakkari vilayeti ile Yüksekova (Gever) ilçesi belediye reisli i vazifelerinin halen idare amirleri uhdesine tevdiini icap ettiren lüzum ve zaruret kalmamı oldu undan 10099 sayılı kararnamenin adı geçen vilayet ve kazaya ait hükmün ortadan kaldırılması; Dahiliye Vekilli inin 3 Haziran 1940 tarih ve 28/9505 sayılı teklifi üzerine Belediye Kanununun 94'üncü maddesinin B ve D fıkralarına tevfikan cra Vekilleri Heyetince 15 Haziran 1940 tarihinde kabul oldu.⁸⁷⁰ 1930 yılında idare amirlerinin idaresi altına bırakılan Hakkari Belediyesi 1940 yılında alınan bu kararla özerk bir belediye te kilatlanmasını kurabildi.⁸⁷¹

Hakkari Belediyesinin 1936 yılında 5.209 lira tahsilatı, 4.424 lira ise masarifatı vardı.⁸⁷² 1937 yılında tahsilatı 10.882 lira, masarifatı ise 9.351 liraydı. 1938 yılında tahsilatı 11.497 lira, masarifatı ise 7.993 liraydı.⁸⁷³ Bu verilerden Hakkari Belediyesinin gelir ve giderlerinde bir artı oldu u anla ılmaktadır.

1939 yılında Hakkari Çölemerik belediyesinin bütçesi 5.860 lira, Beytü ebap belediyesinin 2.700 lira, Yüksekova belediyesinin 3.005 lira, emdinli belediyesinin 212 liraydı.⁸⁷⁴ Çok dü ük orandaki bu bütçeler nedeniyle belediye namına hiç bir ey görülememekteydi.⁸⁷⁵ Çölemerik'in merkez olması nedeniyle belediye gelirinde artı söz konusudur. emdinli belediyesi, di er ilçelere nazaran geri durumda olması, geli imini tamamlayamaması ve gelirini artıracak herhangi bir hizmeti olmadı ı için bütçesi oldukça dü üktür.

⁸⁷⁰ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 91, Dosya No: 58, Sıra No: 1; **dare**, Sayı: 147 (Haziran 1940), s. 1843; **T.C. Resmi Gazete**, 28.6.1940, s. 14157.

⁸⁷¹ Hakkari Belediyesinin Vali tarafından, Yüksekova, Beytü ebap ve emdinli belediyelerinin ise kaymakamlar tarafından idare edilmesi, Dahiliye Vekaletinin 18.10.1930 tarih ve 724/131 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine cra Vekilleri Heyetinin 22 Ekim 1930 tarihli toplantısında kabul edilmi tir. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 12.11.1930, s. 31; **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

⁸⁷² Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1940-1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi, Basım Yılı Yok), s. 254.

⁸⁷³ Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1943)**, Cilt: 14 (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi, 1944), s. 316.

⁸⁷⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1497, Dosya No: 102, Sıra No: 1, s. 2.

⁸⁷⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 89.

1940 yılında İller Bankası Hakkari-Çölemerik belediyesinden 946 lira 85 kuru , Beytü ebap belediyesinden 486 lira 23 kuru , Yüksekova belediyesinden 707 lira 98 kuru , emdinli belediyesinden 33 lira 47 kuru tahsil etti.⁸⁷⁶

Hakkari Belediyesi tekilat kadrosuna 30 lira aylık ücretli bir belediye reisliinin ilavesi Dahiliye Vekilliinin 19 ubat 1941 tarih ve 102/2843 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine 3656 sayılı kanununun 23 üncü maddesine uygun olarak İcra Vekilleri Heyetince 1 Mart 1941 tarihinde kabul olundu.⁸⁷⁷

Çölemerik Belediye Meclisince Re it Keskin'in Belediye Reisliine seçilmesi 18 Ekim 1940 tarihinde Belediye kanununun 89'ncü maddesine göre Reisisicumhur smet nönü tarafından onandı.⁸⁷⁸

1946 senesinde yapılan belediye başkanlığı seçimini CHP adayı eski başkan Re it Keskin kazandı.⁸⁷⁹ Hakkari Belediye Başkanlığına seçilen Re it Keskin'in başkanlığı 3 Temmuz 1946 tarihinde Cumhurbaşkanlığı tarafından onandı.⁸⁸⁰

7 Eylül 1950 tarihinde yapılan belediye seçimlerinde il ve ilçelerden bildirilen sonuçlara göre Hakkari vilayetinde Hakkari merkez, Beytü ebap, emdinli, Yüksekova ilçeleri belediyelerini CHP kazandı.⁸⁸¹

Tablo 63: 1950 Yılı Belediye Seçimleri Sonuçları⁸⁸²

İl	Seçmen Sayısı	Seçime Girilenler					Belediye Üyeleri				
		Yekûn	DP	CHP	MP	Ba ımsız	Yekûn	DP	CHP	MP	Ba ımsız
Hakkari	2.539	1.404	41	942	-	66	48	4	44	-	-
Van	11.530	6.361	2.758	2.840	-	692	99	46	41	-	12

Tablo 63'e göre, 1950 Eylülünde yapılan belediye seçimini Hakkari'de CHP adayı Re it Keskin kazandı.⁸⁸³ Hakkari Belediye Başkanlığına seçilen Re it

⁸⁷⁶ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 61 (Eylül 1940), s. 58.

⁸⁷⁷ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 94, Dosya No: 16, Sıra No: 7.

⁸⁷⁸ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 142, Dosya No: 35, Sıra No: 3.

⁸⁷⁹ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 12 (1Eylül 1946), s. 457; **Ayın Tarihi**, Sayı: 150 (Mayıs 1946), s. 25; 26 Mayıs 1946 tarihinde yapılan belediye seçimlerine Hakkari'de katılma oranı % 89 dur. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 23 (31.5.1946), s. 240.

⁸⁸⁰ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 184, Dosya No: 23, Sıra No: 9.

⁸⁸¹ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 51, Dosya No: 309, Sıra No: 3.

⁸⁸² **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 65 (ubat 1951), s. 91.

⁸⁸³ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 65 (ubat 1951), s. 91.

Keskin'in başkanlığı 2 Ocak 1951 tarihinde 1580 sayılı Belediye Kanununun 89. maddesine uygun olarak Cumhurbaşkanlığı tarafından onandı.⁸⁸⁴

Hakkari belediyesinin 1952 yılı itibarıyla bütçesi ise 20 bin lira kadardı.⁸⁸⁵ 1958 yılında geliri ise 87 bin liraydı.⁸⁸⁶ Bu bütçenin hemen yarısı, bir reis, bir muhasip, bir tahsildar, bir zabıta memuru ve bir tanzimat amelesinden müteekkil belediye memur kadrosunun maaşlarını karşılıyordu. Geri kalanın dört bin lirası, istikraz karılığı olarak ödeniyordu.

Bir belediyenin kesesi bu kadar fakir olursa o şehrin halini bir düşünün. Nitekim Hakkari'nin taştan cadde ve sokakları, elektrikli yoktu. Mevcut bir iki cadde tamamıyla topraktı. Hakkari belediyesine kayıtlı motorlu vasıtalar 2 kamyon ve bir posta Jeep'inden ibaretti.⁸⁸⁷ Hakkari belediyesinin tabelasından başkaca bir şey yoktu.

Şehir kovanından başkaca itfaiye tekiyatı dahi yoktu. Su ve elektrik ihtiyacının karşılanmaması nedeniyle doktorlar başta olmak üzere memurlar Hakkari'ye gelmek istemiyorlardı.⁸⁸⁸

21 Aralık 1955 tarihinde yapılan belediye seçimlerinde Hakkari Belediye Başkanlığı'na Mustafa Cümbüş seçildi.⁸⁸⁹

⁸⁸⁴ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 219, Dosya No: 42, Sıra No: 3.

⁸⁸⁵ **Vatan** (Memleket kâhveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

⁸⁸⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtırma: 2, Cilt: 8 (30.3.1959), s. 220.

⁸⁸⁷ **Vatan** (Memleket kâhveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

⁸⁸⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtırma: 3, Cilt: 12 (25.2.1960), s. 537.

⁸⁸⁹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 255, Dosya No: 5, Sıra No: 13.

3. BÖLÜM: HAKKARİ VİLAYETİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

3.1. TOPLUM YAPISI

Hakkari vilayeti halkının, merkezde ve ilçelerdeki nüfusunun genellikle büyük bir çoğunluğu Kürt kökenli olup Kürtçe konuşmaktadır. Zorlu koşulları nedeniyle halk, ziraat, kültür ve iktisat bakımından çok geri kalmıştır. Düzenli ve senenin her yerinde geçilebilir yolları olmadığı için buralara kültür ve medeniyet girememiştir, Cumhuriyet idaresinin nimetleri ve feyzleri yayılamamıştır.⁸⁹⁰

Fakir, cahil ve mazlum olan halk hakkını aramasını bilmiyor, derdini hükümetine duyurmayı adeta ayıp sayıyordu. Müracaatlar yapmaktan, yardım talep etmekten çekiniyordu. Kırsal yollar kapanıp da kasabalarla irtibat kesildi mi, mukadderatıyla baş başa kalıyordu.⁸⁹¹

Hakkari'nin sosyal tabakasını aşiret, kabile ve klanlar oluşturmaktadır. Bu sınıflar, milletle temas ve modernleşme sürecini yaşamamıştır, dış dünyaya kapalı kalmıştır, ekonomik ve kültürel gelişimini tamamlayamamıştır ve kan bağılarının güçlü olduğu sosyal gruplardır.⁸⁹² Açık bölgelerin aksine olarak kapalı bölgelerde sosyolojik değişimler çok yavaş olup dini ve ahlaki yaşayışın günlük hayattaki tesiri fazladır. Hakkari halkı da yarı göçebe zümrelerden müteekkil olup halen aralarında aşiret ruhu hakimdir.⁸⁹³

Büyük aşiretler ve kalabalık aileler şeklinde yaşayan halkta birden fazla kadın ile evlilik yaygındır. Tek hanımla evliler ya yabancı memurlar yahut da gençlerdir. Orta ve ileri yaş takileri genellikle birden fazla hanımla evliyediler. Buna sebep olarak da evlilerin çokluğu, yayla ve köy, kasaba ve şehirlerde evlerinin oluşunu, hizmetin aksamasını göstermekteydiler.⁸⁹⁴ Hakkari'de kentlerde, kasabalarda ya

⁸⁹⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85.

⁸⁹¹ Van Ekspres (16 Mart 1962), s. 1.

⁸⁹² Bir yerin kapalı veya açık bölge sayılmasında en önemli amil; o yerden transit yolların geçip geçmemesi, o yerde hava ve deniz limanlarının bulunup bulunmaması, iç ve dış turizm ve ticaret bakımından bir hareketliliğin olup olmayışıdır. Bu duruma göre mesela Adana, Nevşehir, Kayseri, İstanbul gibi şehirler açık bölge, Çankırı, Artvin, Adıyaman ve Hakkari gibi şehirler kapalı bölge sayılırlar. Bkz. Şafak, **Ön. ver.**, s. 74; DüNDAR, Safiye, **Ön. ver.**, s. 23.

⁸⁹³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65.

⁸⁹⁴ Şafak, **Ön. ver.**, s. 76.

da köylerdeki tüm sosyal kesimlerde, imam nikâhsız bir evlilik asla kabul edilebilir bir şey de ildi.⁸⁹⁵

Tablo 64: statistik Yıllarında Hakkari’de Resmi Evlenme Kayıtları⁸⁹⁶

Vilayet	Yıllar	Sayı
Hakkari	1930-1932	3
	1936-1939	16
	1940	13
	1941	15
	1942	28
	1943	35
	1944	62
	1945	49
	1946	19
	1947	13
	1948	23
	1949	24
	1950	19
	1951	27
	1952	24
	1953	36
	1954	47
	1955	47
	1956	30
	1957	23
1958	24	
1959	29	
1960	39	
1961	45	
1962	49	

Tablo 64’e göre, Hakkari’de kayıt altına alınan evlilikler de memurlar tarafından yapılmaktaydı. Ba langıç yıllarında kayıt altına alınan evlilikler azdır fakat ilerleyen yıllarda resmi nikah sayısında artı olsa da nüfus mevcuduyla

⁸⁹⁵ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 297.

⁸⁹⁶ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 116; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1950**, Cilt: 18 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 53; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 94; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 93; **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 190 (A ustos 1961), s. 334; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 90.

mukayese yapıldı ında resmi evliliklerin az oldu u açıktır. Halktan imam nikahlı ve iki e li olanların sayısı azımsanmayacak kadar fazladır.

Tablo 65: statistik Yıllarında Hakkari’de Resmi Bo anma Kayıtları⁸⁹⁷

Bo anma statistikleri		
Vilayet	Yıllar	Sayı
Hakkari	1939	-
	1940	-
	1941	-
	1942	-
	1943	2
	1944	-
	1945	-
	1946	-
	1947	-
	1948	-
	1949	1
	1950	-
	1951	1
	1952	5
	1953	1
	1954	6
	1955	4
	1956	-
	1957	1
	1958	5
1959	2	
1960	1	
1961	3	
1962	2	

Tablo 65’e göre, Hakkari vilayetinde bo anmayı resmi anlamda gerçekle tirenlerde memurlardı. Halk bo anma meselesine töre anlayı ı içerisinde pek sıcak bakmadı ı için bo anma sayısı dü üktür.

XX. yüzyılın ortalarına kadar toplumun birle tiricili i görevinde eyhler olmu tur. 1956 yılına kadar halk üzerinde iyi bir otorite kuran kültürlü Nak ibendi

⁸⁹⁷ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 122; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 123; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 119; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 98; **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 190 (A ustos 1961), s. 334; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 94.

eyhi Selim Efendi bu tarihte vefat edince Hakkari nüfuzlu liderini yitirmiş oldu. Hakkari Medresesinden yetmişim alimlerin, Selim Efendi gibi bölgenin başından çıkardığı kilerin tükenmesi dar bölge halkının, başsız kalmasına yol açmış, halk arasında ihtilafı, doğru kararlanmayan fikirler hızlı bir şekilde yayılmaya başlandı. Doğrudan gelen memurlar, öğretmenler de olumlu bir tesir bırakma yönünden çeşitli sebeplerle eskiler kadar muvaffak olamadılar. Bu durum İmrahor ilçesi ve Nehri (Bağlar) köyü için de geçerliydi. Öğretmenler ki iler yetiştiren o yerler de onlara talebe olacak kilerin bile bulunmadığı anlatılırdı. Yüksekova ilçesinde yaayan, orta tahsilini Irak'ta, yüksek tahsilini İran'da yapan ve İran'da yıllarca kadılık görevinde bulunduktan sonra Türkiye'ye sığınmış doğum yeri Yüksekova'ya 1955'lerde yerleşen, alim ve birkaç dil bilen Hüseyin Narçın'ın o bölge halkı üzerindeki tesiri bir öğretmenle ölçülemeyecek derecede fazlaydı. Halkı aydınlatmada halkın başından çıkan unsurlar oldukça önemliydi.⁸⁹⁸

Hakkari ilinde yaayan halkın % 97,9'u İslam, % 2,1'i Hıristiyan dinine mensuptu.⁸⁹⁹ Hakkari yöresinde halkın dini duygularını istismar edici, Seyyid veya şerif geçinen kilere rastlanılmazdı. Ancak gayriresmi olarak Irak'a geçiş Zaho'da okuyanlar yaz aylarında Türkiye'ye gelip yaylalarda dolaşmakta, halktan zekat ve öbür adı altında vergiler toplamaktalar ki, böylece dini vecibelerini yerine getirmek arzusunda olanların dileğini istismar edilmekteydi.⁹⁰⁰ Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu'da ahali, aralarındaki ihtilafı aile ve seyyidler aracılığıyla çözmekteydiler.⁹⁰¹

Hakkari'de halk kanunlarla getirilen yeniliklerden çok mahalli adetlerin, ahlaki anlayışların tesiri altındaydı. Kılık ve kıyafetten tutun pek çok içtimai ve ailevi meselelere kadar çeşitli konularda mahalli anlayışların tesiri görülürdü.⁹⁰²

Her toplumda, her millette belli sınıflar ve katmanlar olduğu gibi, Kürt toplumunda da sosyal yapı belli katmanlardan oluşmaktadır. Kürt toplumunun feodal-yönetici üst kesimi şunlardan oluşur:

⁸⁹⁸ Şafak, **Ön. ver.**, s. 82.

⁸⁹⁹ **Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 133.

⁹⁰⁰ Şafak, **Ön. ver.**, s. 83; Seyyid: Hz. Muhammed'in soyundan olan, onun izinden giden, temiz ve fazilet sahibi Müslüman zata denilir. Şerif: Hz. Peygamber neslinden ve Hz. Hüseyin soyundan olup da İslamiyet'e tam sadakatle bağlı temiz kisi demektir. Sadat: Seyyidler anlamına gelir. Peygamber'in soyundan gelenler ve onun izinden gidenler, özellikle Hz. Hasan neslinden gelenlere Seyyid ve Hz. Hüseyin neslinden gelenlere de şerif denilmektedir.

⁹⁰¹ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 435.

⁹⁰² Şafak, **Ön. ver.**, s. 86.

Mirler (Beyler); Kürt toplumunun en aristokrat kesimidir. Bunlara yerel hükümdarlar da denilebilir. A ıret reisleri ve sıradan a alardan farkları, tarihin herhangi bir döneminde siyasi hakimiyet sa lamı olmaları ve birçok a ıret ve a adan meydana gelen geni bir bölgeyi yönetmi olmalarıdır.⁹⁰³

A alar; kastedilen a ıret a alarıdır. Büyük toprak sahibi veya zengin olanlar a a kavramı içinde kastedilmemektedir. Kürt toplumundaki a a küçük bir a ıretin a ası olabilece i gibi onlarca a ıretten olu mu bir a ıretler federasyonunun a ası da olabilir.

A aların ço unlu u, e itimsiz, okur-yazar olmayan, etkinliklerini ço unlukla akrabalarının çoklu u ile kaba kuvvetten alan ki ilerdir. A ıret a alı ı ço unlukla babadan o ula geçer ancak ailenin bir di er ferdi de etkinlik göstererek a alı ı alabilir. Rekabet ço u kez amca-ye en veya amca çocukları arasındadır.⁹⁰⁴

E raf; ehir ve ilçe merkezlerindeki büyük ailelerdir. Bunlar ço unlukla köy-a ıret kökenli olmakla beraber en az üç-be ku ak önce herhangi bir nedenle ehre yerle mi ve aile fertleri içinde çok sayıda memur, tüccar, alim ve asker olan ailelerdir. En önemli özellikleri e itimli olmaları, zenginlikleri ve devlet yönetimindeki etkinlikleridir.⁹⁰⁵

Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın merkezile tirme siyaseti sonucu yerel Kürt yönetimleri olan mirlikler tasfiye edilince ehirli e raf devlet ile i birli ine girerek etkinli ini artırdı. Tanzimat'tan sonraki dönemde ve Cumhuriyet'in kurulmasından 1950'de Demokrat Parti'nin iktidarı devralmasına kadar geçen sürede Kürtler içerisinde ehirli e raf, etkinlikte mirlerin de önüne geçmi ti.

ehirli e raf aileleri özellikle Birinci Dünya Sava ı sonrası olu an çatı ma ortamında, ttihat ve Terakki ve Cumhuriyet yönetimi ile i birli i yoluyla gayrimüslim malları ve hazine arazilerini ellerine geçirerek büyük ekonomik güç kazandı.⁹⁰⁶

eyhler; Tarikatların ve onların dini liderleri olan eyhlerin Kürtler içerisindeki etkinlikleri öteden beri mevcuttu. Her zaman bey, hükümdar ve sultanların yanında önemli ve saygın yerleri olan eyhler dönem dönem halk üzerindeki etkileriyle Osmanlı padi ahlarını bile endi elendirmi leri.

⁹⁰³ Tan, **Ön. ver.**, s. 50.

⁹⁰⁴ **Aym.** s. 51.

⁹⁰⁵ **Aym.** s. 52.

⁹⁰⁶ Tan, **Ön. ver.**, s. 52.

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı'ndan sonra yerel Kürt beyliklerini tasfiye ederek merkezile tirme siyasetine hız verince, özellikle kırsal kesimlerde olu an otorite bo lu unu eyhler doldurmaya ba lamı , Sultan Abdülhamit'in imparatorlu u ayakta tutabilmek için slamcılık siyasetine a ırlık vermesi ise eyhlerin altın ça larını ya amalarına neden olmu tu.⁹⁰⁷

Cumhuriyet döneminde ise eyhler rejim için tehlike olu turmaktaydılar. Özellikle ayaklanmalardan sonra yeni Cumhuriyet idaresi eyhleri kontrol altına almak için etkin ve sıkı tedbirler uyguluyorlardı. Birinci Umum Müfetti li inin 12 ubat 1931 tarihinde smet Pa a'ya gönderdi i tamimde eyhlik etmi ve bu gayrette olanların köylerde bırakılmayarak yerlerinin de i tirilmesi veya zabitanın kontrolü altında bulundurulmaları teklif edilmekteydi.⁹⁰⁸

Melalar (Mollalar); Kürtlerin aydınlarıdır. Melalar medreselerde on iki yıl süresince e itim aldıktan sonra mezun olurlardı. Toplum içinde saygın konumları vardı. Halk içinde meydana gelen ihtilaflarda hakem, arabulucu ve çözüm mevkiindedirler. Melalar bir eyhe ba lanmadan faaliyet gösterdikleri gibi eyhe ba lı olarak da faaliyet yürütebilirlerdi.⁹⁰⁹

3.2. A RET YAPISI

Kürt toplumunu açıklamada anahtar kavram, a ıretçiliktir. A ıretçilik olgusu anla ılmadan, Kürt tarihi ve toplumsal yapısı izah edilemez. A ıret yapısı Kürt tarihinin erken döneminden beri çok az de i ime u rayarak Kürtlerin tarihini belirlemi tir. Kürt halkının acıları ve övünçleri a ıretlerinde gizlidir. Kürtler için a ıret, ya ayabilmek için vazgeçilmez bir ocaktır. Zor ve a ırt artlar altında ya ayabilmek için güçlü olmak, güçlü olabilmek için güçlü bir a ırete sahip olmak gerekmi tir. Bu, tercihten öte ya ayabilmek için tek seçenektir. Co rafi, sosyal ve siyasal artlardaki ya am küçük bir dünya olan a ıretçili i do urmu ve “a ıret kabu unu” sürekli güçlendirmi tir.⁹¹⁰

slâm tarihçi ve co rafyacılarının da Kürtlerle ilgili rivayetlerinde dikkati çeken en önemli nokta Kürtlerin ba langıçtan itibaren a ıretler ekinde örgütlenmi olmasıdır. A ıretlerin kırsal kesimde ya adıkları vadi veya yaylalara zum - ram

⁹⁰⁷ Aym. s. 56.

⁹⁰⁸ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 455, Sıra No: 2, s. 2.

⁹⁰⁹ Tan, **Ön. ver.**, s. 56.

⁹¹⁰ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 238.

(zom) adı verilmi tir.⁹¹¹ A iretlerin ba nda eyh veya a a bulunmaktadır.⁹¹² A iret liderleri ve eyhleri Kürt halkının siyasi, ekonomik, adli ve sosyal sorunlarını çözmeye hususunda etkin rol oynamı tur. A iret a aları bölgedeki egemen devletin temsilcisidir. Devlet adına vergi toplamak, kanun koymak, sava zamanında devlete asker vermek, bölgede güvenli i sa lamak, yolların güvenli ini temin etmek a iretlerin devlete kar ı görevidir. A iretler devletle Kürt halkı arasında temsilci ve arabulucu olmu tur.⁹¹³

A iret klanlardan (taife, bar, tira) olu mu tur. Bu klanlar da kendi aralarında yine hoz, xel ya da binamal olarak bölünebilir.⁹¹⁴ Kürtlerin tarihleri boyunca kabile ve a iretler⁹¹⁵ ekinde örgütlenmi ve ya amı olması olumlu ve olumsuz birtakım sonuçlar do urmu tur. Kürtlerin ya adı ı da lık bölgeler, onları sayısız sava ve istilalardan koruyan do al bir sı ınak ve kale görevi görmü tür. Da ların kendilerini korumaya yetmedi i yerde kendilerine muhkem kaleler yapmı lardır. Bölgenin fiziki co rafyası Kürt halkının çe itli gruplarla temasını güçle tirmi ve onların benliklerini korumasını temin etmi tir. Bölgenin da lık kesimleriyle ula ım ve ileti im zor oldu u için Kürtler ba ka toplumlar tarafından asimile edilememi tir. Öte yandan Kürt a iretler Kürtleri birbirinden soyutlamı , kendi içinde ayrı maya yol açmı ve kültürel farklılıkları do urmu tur. Kürtçe içinde bu kadar çok lehçe ve ivenin do ması da a iretlerin ço u zaman ayrı ya amasının do al sonucudur. Bu durum ise Kürtlerin ortak kültürel payda olu turmalarını ve birlik sa lamalarını engelleme tir. Hatta bu yüzden Kürt a iretler ço u zaman iç sava a girmi tir.⁹¹⁶

Eyyûbi Devleti'nin parçalanması Kürt a iretler arasında siyasi çatı mayı tazelemi ve hanedanlar küçülerek büyük devletler yerine küçük küçük ehir devletleri kurulmu tur. Kürt toplulukları içinde, Kilis'te Canpolatlar, Hasankeyf Eyyûbîleri, ırvan Beyleri, Palu Beyleri, Çemi gezek Beyleri, Bitlis Mirleri, Hakkari Mirleri, Mirdas Beyleri, Cizre/Botan Beyleri, Erdelan Beyleri, Mahmudi Beyleri, madiye Beyleri, Babanlılar gibi irili-ufaklı otuz kadar Kürt hanedanı ortaya

⁹¹¹ Biçer, Aralık 2012, **Ön. ver.**, s. 56.

⁹¹² Mahmut Tezcan, "Memleketimizde Köy Ya antısının Bazı Toplumsal Sorunları ve Çözüm Yolları", **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-1 (1969), s. 141.

⁹¹³ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 239.

⁹¹⁴ Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 133.

⁹¹⁵ **stiklal Harbi Gazetesi**, "Orien News Kürtlere Çatıyor", 13 A ustos 1919, s. 2.

⁹¹⁶ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 239.

çıkmasıdır. Bu Kürt a ilet ve hanedanları hiç bir zaman bir araya gelememi ve siyasi birlik kuramamı tır.⁹¹⁷

Hakkari a iletler memleketidir.⁹¹⁸ Hakkari ilinde, tarihi bir ya antı olarak kabul edilen a ilet hayatı, bazı kesimlerde hala geleneksel özelli ini geçmi ten günümüze sürdürmektedir ve bölgesel kalkınmayı da kısmen de engellemektedir.⁹¹⁹

A ilet, her eyden önce soy sop birli ine dayanan, kendi soyundan olmayana kapalı, “bizlik” duygusu ve de erlerinin ve anonim ili kilerinin önemli rol oynadı ı, daima bir reisin liderli ine hareket eden ilkel bir toplumsal ve siyasal ekildir.⁹²⁰

Kan akrabalı na dayanan a iletçilik⁹²¹ bu bölgede u anda bile varlı mı sürdürmektedir. Her a iletin bir a iri vardır ki, ona reis, nadiren a a da denilir. Genç bir kimse de a ir olabilir. Bu makamın dini bir yetkisi yoktur amaç a iletin hukukunu di a kar ı korumaktır. Bazı hallerde akraba olmayanlar da bir a irete katılıp reisin himayesine sı nabilir. A ilet mensupları reise her bakımdan yardımcı olmak zorundadır.⁹²²

XIX. yüzyılda Hakkari bölgesinde Kürtler gibi Nasturiler de a ilet yapılanması içindeydi. Bunlardan da silah ta ıyan a iletler de er görmekteydi. Silahı olmayan Nasturiler iki eye itaat etmek zorundaydılar. Bunlardan biri Osmanlı Hükümeti, di eri ise Kürt beyleridir.

A iletler arasında kavgalar olmaktadır fakat bu kan davası haline pek gelmezdi. Kürt ve Nasturi a iletleri arasındaki silah miktarına bakıldı nda Nasturi a iletlerinin sahip oldu u silah miktarı Kürtlere oranla fazlaydı.

Sultan Abdülhamit’e kadar Kürt ve Nasturi a iletleri arasındaki çatı malarda adilane bir uygulama vardı. Düstur ise; “*saldırdı ın köyde her eyi al fakat geride bıraktıklarına zarar verme, hele hele kadınlara hiç dokunma idi*”. Bu dü ünçe bir gelenek haline gelmi ti. Evden e yalar alınırđ fakat ev yakılmazdı. Kadınlara ise el dahi sürülmezdi.⁹²³

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin a ilet hayatını tasvip etmemesinin sebebi a ilet a alarının bölgenin en güçlü kesimi olmasıydı. A aların nüfuzu ve iktisadi zenginli i devlet için tehdit olu turuyordu. Çankırı mebusu Abdülhalik Bey’in eyh

⁹¹⁷ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 247.

⁹¹⁸ Wigam, **Ön. ver.**, s. 88.

⁹¹⁹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 89.

⁹²⁰ Hay, **Ön. ver.**, s. 71; Be ikçi, 1992b, **Ön. ver.**, s. 381.

⁹²¹ Tezcan, **Ön. ver.**, s. 131.

⁹²² afak, **Ön. ver.**, s. 83.

⁹²³ Wigam, **Ön. ver.**, s. 108.

Sait ayaklanmasından sonra Ba bakan smet nönü'ye sundu u raporunda a iretlerin kaldırılabilmesi için öncelikli olarak hükümetin güçlü olması gerekti i yönünde de erlendirmesini yapmaktaydı.⁹²⁴

1930'lu yıllarda Türkiye sınırları içinde otuz be vilayette oturak, gezginci ve yarı gezginci bir vaziyette 387 a iret vardı. Sınırlarımız içinde oturan a iretlerden 162'si oturak, 94'ü yarım oturak, 131'i gezginciydi.

162 oturak a iretin 41'i Türk, 89'u Kürt, 22'si Zaza, 10'u Arap ırkına mensuptu.

96 yarım oturak a iretin 8'i Türk, 75'i Kürt, 5'i Arap, 8'i Zaza idi.

Gezginci a iretlerin 96'sı Türk, 35'i Kürt'tü. Bunların hakiki nüfus miktarlarını tespit etmek oldukça güçtür. A iret geleneklerine göre özellikle erkek çocukları nüfusa kaydettirmemek teamül halini almı tı.⁹²⁵

Hakkari vilayeti; birçok a iretlerin semt semt yerle tikleri ve yaz aylarında göçer bir halde dola tıkları vilayetlerimizden biriydi. Bu a iretlerin birço u, topra a ba lanmı ve köylerde yerle mi lerdı.⁹²⁶ Hakkari'deki bütün a iretler, mezhep itibariyle a fiidirler.⁹²⁷

En çok tanınmı olan a iretler ise unlardı:

Pinyani a ireti: Silahi, Pinyani ve Çeki olmak üzere üç boya ayrılmaktadırlar. Çukurca nahiyesinde ve köylerinde yerle ik hayat sürüyorlardı. Bu nahiyede, Çal ve Ertu i a iretleri de vardı. Bunlar, silahsızdı, kısmen ziraatla ve daha fazla hayvan yeti tirmekle me guldüler. Aralarında a ikar bir a alık te kilatı yok gibi görünmekte ise de, a alık zihniyeti sönmemi ti. A alardan bazıları köylerde muhtarlık vazifesine seçilmi lerdı. Bu a iretler, yaz aylarında, hayvanlarıyla birlikte yaylalarda dola ır, mevsimin mühim bir kısmını, yarı-göçer bir halde geçirirlerdi. Bu a iretler arasında seyitlik veya hocalık nüfuzu tesis edenler yok gibiydi.⁹²⁸

Ertu i A ireti: Hakkari Ertu ileri iki kola ayrılırlar. Birinci kol Beytü ebap Ertu ileri olup bunlar da yedi boya ayrılmaktadırlar; Gevdan, Mamhuran, Jirki,

⁹²⁴ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 436.

⁹²⁵ **dare**, Sayı: 130 (kinci Kanun/Ocak 1939), s. 148.

⁹²⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 86.

⁹²⁷ Ya ar Kalafat, **Harezim'den Hakkari'ye Hakkari'den Golan'a** (Ankara: Berikan Yayınları, 2009), s. 74.

⁹²⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 86; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65; Türkdo an, **Ön. ver.**, s. 66.

Ka uran, Giravi, erefkan, idan'dır. kinci Ertu i kolu ise Çatak Ertu ileri olarak anılır. Bunlar da be boya ayrılır; Alan, Ezdinan, Halilan, Havu an ve Piran'dır.⁹²⁹

Beytü ebap'ta yerle mi ba lıca a iretler unlardı:

Gevdan 350 hanelik, Mamhuran 300-400 hanelik, Jirki yahut Jirkan 300 hanelik, Ka uran 150 hanelik, Goyan 2000 hanelik a iretler olup bunlar da toprakla ve hayvancılıkla u ra ırlar, yaz aylarında yaylalarda dola arak göçerlik yaparlardı.

Yüksekova'daki a iretlerden kalabalık olanları: Pinyani 300 hanelik, Dostki 200 hanelik, Oramar 200 hanelik ve Diri yahut Diryan a iretleridir. Cahil halk, a iret reislerini tanımakta, saymakta ve onlara köle gibi ba lı bulunmaktaydı.⁹³⁰

Genel Harp esnasında çalı kan ve i inde gücünde olan Gever kazasından Pinyani , Dostki, Diri a iretlerinden 200 kadar Kürt peri an bir halde Urumiye'ye hicret etmi ti. 1924 senesinde bu a iretler tekrar eski yerlerine dönmek istediler. Bu durum yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti içinde iyi olacaktı fakat ran ile olan sınır köylerine yerle ecek olan bu a iretler sınırın güvenli ini sa layacaktı.⁹³¹

Ba kale'de, erefan, Merziki ve Mosiro a iretleri me hurdur. Bunlar da, öteki a iretler gibi kısmen yerle mi ve kısmen göçer haldeydiler.

emdinli'de, Herki, Gerdi, Zerzan a iretleri tanınmı tı. Bunlardan Herkilerin mühim bir kısmı, ran hudutları içinde kalmı lardı. Hakkari vilayeti ve emdinli ilçesi hudutları içinde kalanlar ancak 200 hane kadardı. Bütün a iret halkı hükümete son derece ba lı ve sadıktı.⁹³²

Hakkari'de a iretçi ya am ortaça kalıntısı olarak görülüyordu. XVII. yüzyılda ahsi gelecek ve mevkilerini devam ettirmek için vatandaşlar arasında çe itli taktiklerle ikilik yaratarak bir kısmına sol a iret, bir kısmına sa a iret denilmi ti.⁹³³ Sa (bask-a rast) kanadın liderli ini Pinyani i A ireti, sol (bask-a cep) kanadın liderli ini ise Ertu i a ireti yapmaktadır.⁹³⁴ Bu konfederasyonların arasında ya da çevresinde ya ayan di er küçük a iretler de bu iki konfederasyondan birine dahil edilerek sınıflandırılıyordu. Bu sınıflandırma aynı zamanda beyli in iki

⁹²⁹ Türkdo an, **Ön. ver.**, s. 66.

⁹³⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 86; CHP Bitlis Bölgesi Müfetti i Tokat Mebusu Hasip A. Aytuna'nın Hakkari Halk evinde yaptı ı tefti te hazırlamı oldu u ve CHP Genel Sekreterli ine gönderdi i 11 Kasım 1941 tarih ve 35 sayılı raporudur.

⁹³¹ **BCA**, Fon No: 272 0 0 11, Kutu No: 21, Dosya No: 105, Sıra No: 2.

⁹³² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 87.

⁹³³ Abdurrahman Seven, "Bu Zihniyetler Ya adıkça", **Hakkâri** (17 Aralık 1962), s. 1.

⁹³⁴ Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 41; Yazıcı, Nevin, 2014, **Ön. ver.**, s. 45; Efsaneye göre Ertu ve Pinyani aynı da ın birisi güneyinde di eri kuzeyinde ya ayan iki karde tirler. ran'dan göç edip geldiklerine dair anlatılar vardır. Bkz. Kalafat, 2009, **Ön. ver.**, s. 74.

ehrinde ya ayan küçük sülaleler için de geçerliydi. Böylelikle sadece emirli in tamamında de il tüm bölge ve ehirlerde de sa ve sol sınıflandırması mevcuttu.⁹³⁵

kili yapı içinde her yapıda on iki a ilet bulunmaktadır. Bu yapılanma Orta Asya Türklerinde de görülüyordu. Hakkari bölgesindeki a iletlerin isimlerine bakıldı nda köken olarak Türkçedirler. Bölgede Kartı , Hartı , Artı , Ertü gibi çe itli ekillerde söylenen a iletin kollarının birço u Alan, idan gibi Türk adı ta ır.⁹³⁶

Tablo 66: Hakkari Bölgesindeki A iletlerin Yerle im Yerleri⁹³⁷

A iletin smi	Bulundu u Yerler
Diri	Yüksekova ilçesi: Demirkonak, Yoncalık, Akpınar, Bölük, Kısıklı, Güllüce, Güvenli, Esendere köyleri. Uludere ilçesi: Da dibi köyü. A iletin yarısı ran'ın Siro buca ı bölgesinde yerle mi tir.
Dostki	Yüksekova ilçesi: Karlı, Adaklı, Yoncalık ve Kö könü köyleri. A iletin yarısı Irak'ta sınır boyuna yerle mi tir.
Ertü i	Merkez ilçe: Kavaklı, Yoncalı, Kaval, Elmacık, U uraçan, Geçitli, I ık köyleri. Çukurca ilçesi: Ça layan ve Uzundere köyleri. Irak'ta kolları ve Van ilinin Ba kale, Gürpınar, Çatak ilçeleri ile Beytü ebap'da mensupları vardır.
Giravi	Merkez ilçe: Ördekli, Kaymaklı, Çaltıkoru köyleri. Van ilinin Ba kale, Çatak ve Gürpınar ilçelerinde mensupları vardır.
Gevdan	Beytü ebap ilçesi: Ilıcak, Da altı, Akarsu, Ortalı, Ye ilöz, Do anyol ve Pınarca köyleri.
Mamhuran	Beytü ebap ilçesi: Bölücek, Mezraa, Gökçe. Merkez ilçe: Aksu, Çaltıkoru köyleri.
Gerdi	emdinli ilçesi: Anada , Ortaklar, Geli en, Umurlu, Koçyi it, Günyazı, Altınsu köyleri. Beytü ebap ilçesi: Ye ilöz köyü.
Goyan	Uludere ilçesi: (Hilale) "Köle" kabilesi; Akduman, Onbudak köyleri. (Klaban kabilesi): ilçe merkezi ve nceler köyü; Uludere ilçesi: (Mendikan kabilesi); Ortaba , Gülyazı, Da dibi, Ortasu, Uzungeçit; Beytü ebap ilçesi; Kovankaya köyü, Uludere ilçesi; (Rebakan kabilesi) Gündo du, Ta delen köyleri. emdinli ilçesi: (Rupin kabilesi) Ba lar köyü, Uludere ilçesi: nceler ve Ye ilyuva köyleri.
Herki	emdinli ilçesi: U uraçan, Me elik, Bo azköy, Konur ve Aksu köyleri. A iletin yarısı Irak sınırının yakınına yerle mi tir.
Humara	emdinli ilçesi: Korgan, Öveç ve çevre köyleri.
Jirki	Beytü ebap ilçesi: Tuzluca, Bola aç, Piriçli, Koyunoba, A a ı Dere, Mutluca, Ba aran, Bo azören, Yenice, Dilekyolu köyleri. Merkez ilçe: Pınarca, Kırıkda köyleri.
Ka uran	Çukurca ilçesi: Çı lı köyü, Andaç, Geçimli, Günde köyleri; Merkez ilçe: Üzümcü köyü.
Oramar	Yüksekova ilçesi: Da lıca, Suretli, Tu lu, Pınargözü, Gürkavak, Dilekli, Bostancık, Piriçken, Kö könü ve kikaya köyleri.
Pinyani	Çukurca ilçesi: Cevizli, I ıklı, Kayalık, Kavaklı, Kurudere, Kavı ak, Narlı köyleri. Yüksekova ilçesi: Ortaç, Akocak, Ba altı, Büyükçiftlikköy, Dilekta ı, Armutdüzü ve Ba da köyleri.
Sılahiye	Merkez ilçe: Otluca, Üzümcü, Durankaya, Çaylıca ve Biçenek köyleri.
Zerzan	emdinli ilçesi: Tütünlü, Ba lar, Günyazı, A a ı Kayalar, Yukarı Kayalar köyleri ile ilçe merkezi.

Tablo 66 incelendi inde, Yüksekova ilçesinde; Diri, Dostki ve Oramar a iletleri, Merkez ilçede; Ertü i ve Giravi, Beytü ebap ilçesinde; Gevdan,

⁹³⁵ Bruinessen, **Ön. ver.**, s. 123.

⁹³⁶ "Kardoklar", **Van** (6 Ocak 1945), s. 3; Ertü , Do u Türkistan'da Ka gar'ın 65 kilometre batısında bir ehirdir. Bkz. Süleyman Sabri Pa a, **Ön. ver.**, s. 41.

⁹³⁷ **A iletler Raporu** (stanbul: Kaynak Yayınları, 2003), s. 153.

Mamhuran, Jirki, emdinli ilçesinde; Gerdi, Herki, Humara ve Zerzan, Çukurca ilçesinde; Pinyani ve Ka uran, Uludere ilçesinde Goyan a iretlerinin bulundu u görülmektedir.

3.3. KÜLTÜREL YA AM

Co rafi yapısı, tarihi geli imi ve ula ım imkanları bakımından Cumhuriyet devrine kadar büyük bir ihmalin ve asayi sizli in içinde ya ayan Hakkari ve çevresinde kültür hayatı, ilk ça lardan bu yana devam edegelen alı kanlıkların ötesine pek geçemedi.

XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine giren Hakkari'de, bu yüzyıldan sonra zamanın kültür müesseseleri olan birkaç medrese yapılmı ve bu medreselerde Osmanlı ve slam kültürüne ait bilgiler verilmeye çalı ılmı tır. Hakkari'de Osmanlı devrinden miras kalan bu medreselerin isimleri unlardır: Hakkari Merkez Biçer Mahallesiindeki brahim Bey Medresesi, Melik Esat ve Zeynel Bey Medreseleri, Da göl Mahallesiinde zzettin ir Medresesi, emdinli ilçesinde Nehri Medresesi, Çukurca lçesinde aban Bey Medresesi'dir. Bu medreselerde Molla Yasin, Molla Dervi , Molla Tahir ve Molla Osman adlarında de erli müderrisler hizmet gördüler.⁹³⁸

Hakkari'nin zor co rafi artları ve yollarının olmaması kültürel geli mesinde içe dönük olmasını sa ladı. Dı dünya ile etkile im yok gibiydi. Hakkari'de sanat kolları 1960 yılları öncesinde hemen hemen yoktu. Yarı göçebe ya ayan halk yaz aylarında zomalarda hayvan yeti tiricili iyle me gul olmakta, uzun süren kı aylarında ise hayatta kalabilme mücadelesi veriyordu. Okuma yazma oranı dahi Türkiye ortalamasından çok dü ük olan bu kentte insanlar zorluklarla okuma yazma ö renmeye çalı ıyordu. Batıdaki sanatsal etkinliklerin Hakkari'de adı dahi geçmiyordu. 1960 yılından sonra hem devlet hem halk sanat konusunda duyarlılık göstermeye ba lamı tır denilebilir.

Köy ve zoma ya antısı içinde köy odası, dükkan, lokanta gibi tesisler yoktu. Bu da il nüfusunun % 80'inin ya adı ı köylerde sosyal geli meyi önlemekte, katı geleneklerin yumu amasını güçle tirmekteydi.⁹³⁹ Hakkarili erkeklerin bir araya geldi i kahvehane bile 1951'de açıldı.⁹⁴⁰

⁹³⁸ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 102.

⁹³⁹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 89.

⁹⁴⁰ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

Halkın faydalanabildiği tek sinema ise askeri gazinoda vardı. Bu sinema ise belediye kanunları gereğince verginin alınması nedeniyle sivil vatandaşlara kapatılmıştı. Ehirdeki tek sinemanın vatandaşlara yasaklanmasıyla halkta büyük üzüntü oldu.⁹⁴¹

Hakkari'nin ilk sineması olan Lale Sineması, 505.846.09 liraya mal oldu. Tesisin yıllık geliri 86.400 liraydı. Sinema tesisine ortak olan idarelerin isimleri ve katkıları öyleydi.

Tablo 67: Hakkari Sinemasına Yapılan Yardım⁹⁴²

darenin Adı	Katkı Miktarı (TL)
Çaltıkoru Köyü (Merkez)	48.006.86
İıklar Köyü (Merkez)	34.767.67
Pınarca Köyü (Merkez)	34.676.67
Ördekli Köyü (Merkez)	20.427.07
Kaymaklı Köyü (Merkez)	20.427.07
Demirtaş Köyü (Merkez)	26.427.07
Cevizli Köyü (Çukurca)	48.006.86
Narlı Köyü (Çukurca)	48.006.86
Kayalık Köyü (Çukurca)	34.767.67
Andaç Köyü (Çukurca)	20.734.67
Kurudere Köyü (Çukurca)	20.734.67
Ayrılanlı Köyü (Çukurca)	20.734.67
Cevizdibi Köyü (Merkez)	8.437.02
Kaval Köyü (Merkez)	8.437.02
İık Köyü (Merkez)	7.021.73
Kavaklı Köyü (Merkez)	4.460.15
Özel dare	87.681.38
Toplam	505.846.09

Tablo 67'ye göre, Merkez ilçeye bağlı on köy, Çukurca'ya bağlı altı köy para yardımında bulundu. Yardımın büyük bir çoğunluğu Hakkari halkı tarafından yapıldı. Hakkari halkı tarafından 418.165 lira, Özel dare tarafından 87.681 lira para verildi.

Hakkari'de ilk resim ve fotoğraf sergisi Hakkari Lisesi'nde, 25 Kasım 1962 tarihinde açıldı. Veteriner Üstemen Mete Özer'in çektiği ve hazırladığı çok

⁹⁴¹ **Hakkâri** (14 Aralık 1962), s. 1.

⁹⁴² **Hakkari 1 Yıllığı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 200.

enteresan foto raflarla 118. Seyyar Jandarma Adli Subayı Özcan Do ruöz'ün fırçasından çıkan tablolarından meydana gelen sergi oldukça ilgi çekmi ti.⁹⁴³

Hakkari'deki ilk münazara 27 Aralık 1962 tarihinde ilkokul konferans salonunda yapıldı. Münazaranın konusu Fert mi? Cemiyet mi? idi. Münazaraya katılan ekiplerden Ekrem Kabay, Adil Ertunç, Mehmet Özer toplumların kalkınmasında Cemiyetin rolünü, Abdurrahman Seven, brahim Hatipo lu ve O uz Özgür toplumların kalkınmasında Fertlerin önemini savunmu lardı. Jüri heyetinde, Saadettin Benli, Osman Kaya, Necati Özdo an ve Bahattin Kurt bulunmu tu. İlk olarak Cemiyetçiler onu takiben Fertçilerin sundu u bir buçuk saate yakın münazara sonunda Cemiyetçiler 1145 puan alarak birinci oldu. Fertçiler 1040 puan aldı.⁹⁴⁴

1962 yılına kadar herhangi bir orkestra veya müzik grubu Hakkari'ye gelmemi ti. Vali Zühtü Öner moral e itimi bakımından büyük ihtiyaç hissetti i Cumhurba kanlı ı Flormani Orkestrasının 18 Nisan 1962 tarihinde Hakkari'ye gelece inin müjdesini verdi.⁹⁴⁵

Van'dan sonra Hakkari'de temsil vermek için 1962 yılında buraya gelen Devlet Tiyatrosu sanatçıları Hakkari'de iki saat kaldıktan sonra Hakkari'nin durumundan korktuklarını ifade ederek Vali'ye de haber vermeden adeta kaçmı lardı. Sanatçılar Tatvan'da da temsil vermeden do rudan do ruya Elazı 'a geçmı lardı. Olay Hakkari'de ve bütün do u illerinde üzüntüyle kar ıldı.⁹⁴⁶

3.4. MAR YAPISI

Tarihi sebeplerin tesiri altında Do u illerimiz imar bakımından Anadolu'nun di er bölgelerine nispetle geri kalmı tı.⁹⁴⁷ Hakkari ise en fazla geri kalan illerden biriydi. Hakkari denildi i zaman ilk akla gelen ey Türkiye'nin en ücra kö esi, muasır medeni dünyanın hemen hemen en geri vilayetlerinden biri oldu udur.⁹⁴⁸

Hakkari'de halk vadilerde yerle mi tir.⁹⁴⁹ Bu vadiler da larla karı arak uzadı ndan köylerin dar sahada çok nüfuslu olarak te ekkül etmelerine mani olmu tu. Köyler da ınıktı ve az nüfusluymu du, birbiriyle teması yoktu. Bir köy biterken

⁹⁴³ **Hakkâri** (26 Kasım 1962), s. 1.

⁹⁴⁴ **Hakkâri** (28 Aralık 1962), s. 1.

⁹⁴⁵ **Hakkâri** (6 Nisan 1962), s. 1; Cumhurba kanlı ı Filormani Orkestrası 19 Nisan 1962 tarihinde Hakkâri merkezine geldi.

⁹⁴⁶ **Van Ekspres** (30 Haziran 1962), s. 1.

⁹⁴⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı: 148 (Mart 1946), s. 32.

⁹⁴⁸ **Hakkâri** (1 Ocak 1962), s. 1.

⁹⁴⁹ Erinç, **Ön. ver.**, s. 55.

di er köy be on saat sonra ba lıyordu. Co rafi durum köylerin birbirlerine sınır olmasına engel te kil ediyordu, büyümesini engelliyordu.⁹⁵⁰

Köylerin 98'i toplu, 27'si da lık, 7'si yol boyu ve 2'si seyrek köy tipindeydi. Binalar 1-2 katlı olup yı ma, ta , kerpiç, toprak ve hu '⁹⁵¹dan yapılmı tır. Dam örtü malzemesi ise toprak, saz ve çinkodur. Dam ekileri % 98,6'sı düz ve % 1,4'ü be iktir.⁹⁵² Sokaklar gayri muntazam, evler plansızdı.⁹⁵³

ki dere arasındaki dar bir düzlükte kurulmu bulunan Hakkari'nin merkez mahallesi, 250 metre kadar uzunlukta ve 5-6 metre geni likteki bir çar ı caddesi ile buna yanlardan uzanan birkaç dar sokaktan ve bunların iki tarafında sıralanmı bir iki katlı binalarla dükkanlardan ibaretti.⁹⁵⁴

Hakkari'deki evler plansız ve yı ma, ta ve kerpiçten yapıldıkları için ilk ça görüntüsündeydi.⁹⁵⁵ Hakkari merkezde birkaç resmi bina haricinde tüm evler topraktandı.⁹⁵⁶

Hakkari'de görev yapan memurlar bu toprak evlerde ya ıyorlardı. Evlerin üstleri, dam halinde oldu u için ya murlarda akıyordu.⁹⁵⁷ Bu evler mal olu fiyatına bir aylı ma kiraya veriliyordu. Memur lojmanlarına giremeyen bekar evli memurların bu evlerde kaldıklarında aklı melekelerini, ruhsal ve beden sa lıklarını kaybetmeden oturabilmeleri bir mucize gibiydi.⁹⁵⁸

Tablo 68: 1 Eylül 1931 Tarihinde Hakkari'de Ev Kiraları⁹⁵⁹

1 Eylül 1931 Yılı Ev Kiraları														
Vilayet	10 (Lira)	20 (Lira)	30 (Lira)	40 (Lira)	50 (Lira)	60 (Lira)	70 (Lira)	80 (Lira)	90 (Lira)	100 (Lira)	100+ (Lira)	Kira Verenler	Kira Vermeyenler	Toplam
Hakkari	72	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	73	52	125
Van	166	26										192	195	387

⁹⁵⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 22 (11.5.1953), s. 180.

⁹⁵¹ Hu ; saz ve kamı tan yapılmı çadır biçiminde barakadır. Bkz. lhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük** (stanbul: Mas Matbaacılık, 2006), s. 1293.

⁹⁵² **Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 134.

⁹⁵³ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 2.

⁹⁵⁴ zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 57.

⁹⁵⁵ Orhan Yurteri, "Kı ve Yaz Dertleri", **Hakkari** (8 Eylül 1961), s. 1.

⁹⁵⁶ Re at Gültekin, "Hakari Niçin Geli miyor", **Hakari Sesi** (21 Mart 1963), s. 1.

⁹⁵⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 90.

⁹⁵⁸ Yurteri, **Ön. ver.**, s. 1.

⁹⁵⁹ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **1931 Memurlar statisti i** (Ankara:1933), s. 32.

Tablo 68'e göre, kira veren 73 evden 72'si 10 liradan, bir ev 40 liradan kiraya verilmi tir. 73 memur kira verirken 52 memur kira vermiyordu. Kira verilmeyen ev sayısı ise 42'dir.

Cumhuriyet devrinde 1960'lı yıllara gelindi inde sürgünler vilayeti olan Hakkari'de do ru düzgün umumi bir tuvalet dahi yoktu.⁹⁶⁰ Hakkari'de umumi tuvaletin olmaması Hakkari merkezinin çok pis kokmasına neden oluyordu.⁹⁶¹ Hele küçük köylerde tuvaletin varlı ından bahsetmek söz konusu bile de ildi. Gündüz olsun, gece olsun; yaz olsun, kar, buz olsun; köyün yanı ba ındaki bo bir tarla; ba kalarının da gelip geçebilece i bir harabe, bir duvar arkası bir insanın tuvalet ihtiyacının giderilmesine kafi idi. Bazısı da yolun ortasında, dört yanı çuval parçalarıyla örtülmü , üzerine iki tahta uzatılmı küçük, açık çukurlar vardı. Buralara binlerce çe it ha ere, sinek konup kalkar, insan, yiyecek, içecek ne varsa hepsine mikrobunu a ıladı.⁹⁶² Sa lık artlarının elveri li olmadı ı Hakkari vilayetinde insanların yıkanıp temizlenebilece i hamam da yoktu. nsanlar vücut temizli i için Van'a gitmek zorunda kalıyorlardı.⁹⁶³

1942 yılı itibariyle, Hakkari'de imar hareketleri ba ladı. Sıhhiye dairesi, posta ve telgraf, hususi idare binası ve aygır hane ve sair binalar yapılıp bitmi ti. Çar ı ve yolların düzenlenmesine çalı ılmaktaydı.⁹⁶⁴

1945 yılında, Hakkari vilayet merkezinin çar ısında 20-30 kadar küçük dükkan vardı; bu dükkanlar tek katlı, önleri camekansız⁹⁶⁵ ve barakalar biçiminde sıralanmı ta ve kerpiç yapıları. Bunların hepsi basit, vitrinsiz, az sermayeli dükkanlardı. Ço u bakkal e yası satar ve bunlar arasında bir kö esinde bir iki sepet içinde sebze ve öteki kö esinde bir iki top basma ve patiska, raflarında da gripin gibi ilaçları satan bakkal dükkanları vardı. O yıl içinde bir de küçük bir terzi dükkanı açılmı tı. 1945 yılında Hakkari'de, berber, kunduracı, lokanta, otel, han, hamam hatta fırın yoktu.

⁹⁶⁰ **Hakkâri Postası** (14 Haziran 1963), s. 1.

⁹⁶¹ **Hakkâri** (1 Ocak 1962), s. 1.

⁹⁶² **Türkiye ktisat Mecmuası**, Sayı: 23 (Ocak 1950), s. 14.

⁹⁶³ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 185 (Mart 1961), s. 90.

⁹⁶⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 2; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 319.

⁹⁶⁵ Dahiliye Vekili ükrü Kaya Hakkari'ye cam gitti i zaman Hakkari'li çocukların buz sanarak camı a zına aldıklarını camın ne oldu unu bilmeyen Hakkari'ye medeniyeti getirme azmi içinde olduklarını belirtmektedir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 1, Cilt: 9 (22.6.1932), s. 246.

Hakkari merkez ilçesi olan Çölemerik'te 1945-1950 yılları arasında kalkınma konusunda biraz kıpırdanma oldu. Çölemerik'e 29 Ekim 1949 tarihinde elektrik getirilmesi, ortaokulun açılması, birkaç yeni dükkan ilave edilmesi gibi faaliyetler görülmüştür de, bunlar daha ziyade yüzeysel kalmış, bu çevrenin ehil özellikleri gösterebilecek ve bölge halkının en zaruri medeni ihtiyaçlarını sağlayabilecekleri bir lica merkez olması gereken Hakkari, asıl gelişme imkanlarını henüz bulamamıştır.⁹⁶⁶

Hakkari gibi genel bayındırlık durumu çok geri olan yerlerde devlet otoritesini tesis edecek hükümet konaklarının inşası zaruridir.⁹⁶⁷ İlçelerde hükümet konakları ve adliye binaları yoktu. Bu binaların eksik olması nedeniyle resmi daireler vatandaşlara ait toprak evlerde kira vermek suretiyle hizmet veriyordu.⁹⁶⁸ Hizmet binalarının bu durumu halk üzerinde psikolojik olarak menfi tesirler bırakıyordu.⁹⁶⁹

Hakkari hükümet konağının inşaatı 647.413.08 lira kefiyet bedeli üzerinden 21 Haziran 1946 tarihinde eksiltmeye çıkarılarak⁹⁷⁰ % 1 tenzilatla müteahhit Tevfik Sınmaz, Celalettin Seçilen ve Aydın Boysan'a ihale edilerek 25 Aralık 1947 tarihinde bitirilmek suretiyle 26 Temmuz 1946 tarihinde sözleşme yapıldı.

Sözleşme başlangıcında kolayca temin edilen çimentonun temininde zorluklar yaşanmaya başlandı. Müteahhidin daha önceden piyasadan temin ettiği çimentonun bitmesi üzerine 26 Haziran 1947 tarihinde Sivas Çimento Fabrikasına yapılmış siparişler 95 gün sonra yani 29 Eylül 1947 tarihinde Kurtalan'a sevk edilmeye başlandı. Ancak bu tarihlerde Kurtalan'dan Hakkari'ye nakliyat yapılmasına imkan olmadığından bu nakliyatın yollarını izlemeye müsait zamanı olan 1948 senesi Temmuzuna kadar gecikeceği Hakkari valisi tarafından Ulaştırma Bakanlığı'na bildirildi. Gerek çimentonun zamanında temin edilememesinden gerek nakliyatın 1948 senesi Temmuzuna kadar yapılamamasından dolayı hasıl olan 280 gün gecikmeden ötürü sözleşme süresinin 3 Ekim 1948 gününe kadar uzatılması Bakanlıkça uygun görüldü.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ Zbırak, 1951, **Ön. ver.**, s. 58.

⁹⁶⁷ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 2, Cilt: 8 (26.12.1947), s. 203.

⁹⁶⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 8 (11.6.1951), s. 179; **Hakkâri** (5 Mart 1962), s. 1; Uludere, Beytü'l-İbap, Çukurca kazaları ile altı nahiyede birer hükümet konağı yapılması programı alındı. Bkz. **Hakkâri** (6 Nisan 1962), s. 1.

⁹⁶⁹ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 433.

⁹⁷⁰ **T.C. Resmi Gazete**, 7.6.1946, s. 10719.

⁹⁷¹ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 201, Dosya No: 26, Sıra No: 14; T.C. Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlık Dergisi** (Aralık 1949), s. 136.

Kentle menin izlerinin görülmedi i Hakkari merkezinde cami dahi yoktu. Cami yapımı için Hakkari'ye devletin yardımı da çok azdı. Vakıflar Umum Müdürlü ünce sadece 1957 yılında Hakkari'deki be cami için 68.300 lira yardımda bulunuldu.⁹⁷² 1958 yılında in asına ba lanan cami halkın fakir olması, mahalli imkânların yetersiz olması ve borçlar nedeniyle bitirilemiyordu.⁹⁷³

Hakkari'nin topo rafik haritası ller Bankasınca 1953 Kasım ayında 10.840 liraya ikmal olundu.⁹⁷⁴ 1959 yılında imar planı yapılmasına ra men 1965 yılında kadastro halen gelmemi ti.⁹⁷⁵

ehrin çehresini güzelle tiren resmi binalardan; 1948 yılında lise binası, 1952 yılında sa lık merkezi,⁹⁷⁶ 1952 yılında 6 adet memur evi, 1954 yılında hükümet binası, 1959 yılında Karayolları ube tesisleri, 1960 yılında ilkokul, 1962 yılında 2 adet subay lojmanı, 1963 yılında yapılan yatılı bölge okulu vardı.⁹⁷⁷

Beytü ebap kazasında da mahalli yapılar eski usulde yapılmaktaydı. Kazada yapılmı olan mahalli yapıların yarısına yakın bir kısmı tek katlıydı. ki katlı olan evlerin alt katlarında ahır ve samanlık gibi bölümler bulunmaktaydı. Evlere çatı yerine düz toprak damlar yapılmı tı. Evlerin temelleri çamur harçlı olarak moloz ta lardan yapılmı , ta yıyıcı duvarlar ise çamur veya kireç harçlı olarak moloz ve kısmen ta lardan in a edilmı ti. Beytü ebap kazasının hâlihazır haritası 1954'de, ller Bankasınca 1957 A ustos ve Eylül aylarında imar planı 6.500 lira bedelle ihale olundu⁹⁷⁸ ve imar planı 1957'de yapıldı.

Beytü ebap'ta 1952 yılında Ö retmen evi, 1953 yılında 4 adet memur lojmanı yapıldı. 1965 yılında bir ilkokul ile sa lık merkezinin halen in aatı

⁹⁷² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre XI, çtima 3, Cilt: 10 (25.11.1959), s. 171.

⁹⁷³ **Hakkâri** (13 Haziran 1963), s. 1; "Utaç Verici Bir ", **Hakkâri Postası** (19 ubat 1963), s. 1.

⁹⁷⁴ **ller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 100 (ubat 1954), s. 191.

⁹⁷⁵ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 2; **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11'de Hakkari'nin imar planının 1952 yılında yapıldı ı belirtilmektedir; ehir ve kasabaların kadastro faaliyet sahalalarına alını ndaki kıstas, kanunlardaki tercih sebepleriyle, idari, iktisadi ve adli lüzum ve zaruretlendir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 10 (4.12.1959), s. 280.

⁹⁷⁶ T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Aralık 1949), s. 142; Do u kalkınması ödene inden ayrılacak para ile Hakkari sa lık merkezinin 1950 yılında bitirilmesi planlandı.

⁹⁷⁷ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 2; **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11'de yedi adet memur evinin in a edildi ini belirtmektedir; 18 Nisan 1962 tarihinde Hakkari vilayetinin subay lojmanlarının temeli atıldı. Bkz. **Hakkâri** (20 Nisan 1962), s. 1; **Hakkâri** (31 A ustos 1962), s. 1'de 30 A ustos 1962 tarihinde hizmete açılan jandarma subay lojmanlarının 8 adet oldu u yazmaktadır; Merkez hükümet kona mın ke if bedeli olan 98.090,43 lira 5 Temmuz 1939 tarihinde tasdik edildi. Bkz. T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 2 (Temmuz 1939), s. 129; Hakkari Hükümet Kona ı binasının in ası için 172.533,54 lira ödenek ayrıldı. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (20.2.1952), s. 237; 1952 yılında bitmi olarak görülen memur evleri 30.883,41 lira ke if bedeli ile 4 Eylül 1945 tarihinde ihale edildi. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık Dergisi**, Sayı: 1 (Mart 1946), s. 102.

⁹⁷⁸ **ller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 144 (Ekim 1957), s. 460.

bitmemi ti.⁹⁷⁹ Hükümet kona ının 51.842,07 lira olan ke if bedeli 7.4.1939 tarihinde tasdik edildi.⁹⁸⁰

Yüksekova ilçesinin evleri tek katlı ve düz toprak damlıydı. Birçok evin hemen biti i inde ahır ve samanlık gibi bölümler bulunuyordu. Evlerin temel duvarları çamur harçlı olarak moloz ta larından, ta ıyıcı duvarlar ve bölme duvarlarının ekserisi çamur harçlı olarak kerpiçten, kısmen de çamur harçlı olarak moloz ta ından yapılmı , evlerin üstlerine yuvarlak kesitli ah ap kiri ler atılarak üstüne çırpı serilmi ve onun üstüne kamı yayılarak çamurla sıvanmı tı.

Yüksekova ilçesinin topo rafik haritası 1955 yılında yapıldı.⁹⁸¹ mar planı ller Bankasınca 1956 Ocak- ubat aylarında 4.789 lira bedelle ihale edildi⁹⁸² ve 1960 yılında yapıldı. 1948 yılında ilkokul, 1953 yılında memur evleri, 1954 yılında Hükümet Kona ı, 1956 yılında sa lık merkezi yapıldı.⁹⁸³

Yüksekova hükümet kona ının in aatı 261.579.15 lira ke if tutarlı olup % 2, 25 indirme ile müteahhit Ahmet Arslan'a 255.693.62 liraya ihale olundu ve 20.10.1954 tarihinde bitirilmek suretiyle mukavelesi 6 A ustos 1953 tarihinde imzalandı. Bu in aatın yapımında da ince demirin bulunması çok zordu ve bu durum in aatın zamanında bitirilememesine sebep oluyordu. Bundan dolayı da müteahhidin gecikmeden dolayı ceza yememesi için mukaveleye ilave madde konuldu.⁹⁸⁴

Uludere ilçesinde 210 hanelik mahalli yapıları, umumiyetle % 70 iki katlı, % 20 üç katlı, % 10 tek katlı, çatılar düz dam ekinde, toprak örtülü binalar te kil etmekteydi. Topo rafik haritası, kadastro haritası, imar planı yapılmamı tı. 1953-1965 yılları arasında Cumhuriyet lkokulunun ek in aatının yapımı devam etti. 1965 yılında Jandarma Merkez Karakolunun in aatı tamamlandı.⁹⁸⁵

emdinli ilçesinin topo rafik haritası 1945 yılında yapıldı. mar planı ller Bankasınca 1957 A ustos ve Eylül aylarında 6.900 lira bedelle ihale olundu.⁹⁸⁶

⁹⁷⁹ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 12; Beytü ebap Sa lık Merkezi doktor evi ve garaj binaları 1 inci kısım in aatı mukavelesi 9 Aralık 1953 tarihinde Hakkari Valili i ile yüklenici smail Yüzer arasında imzalandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 272, Dosya No: 27, Sıra No: 10.

⁹⁸⁰ T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 12 (Mayıs 1939), s. 62.

⁹⁸¹ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 39.

⁹⁸² **ller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 129 (Temmuz 1956), s. 471.

⁹⁸³ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 39; Yüksekova hükümet kona ının ke if bedeli olan 47.446,30 lira 7.4.1939 tarihinde tasdik edildi. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 12 (Mayıs 1939), s. 62.

⁹⁸⁴ **BCA**, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 256, Dosya No: 8, Sıra No: 13; Yüksekova hükümet kona ının 47.446,30 liralık ke if bedeli 7 Nisan 1939 tarihinde tasdik edildi. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 12 (Mayıs 1939), s. 62.

⁹⁸⁵ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 33.

⁹⁸⁶ **ller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 144 (Ekim 1957), s. 460.

Kadastro haritası yapılmamı tı. 1936 yılında hükümet binası,⁹⁸⁷ 1958 yılında doktor lojmanı, 1962 yılında ilkokul yapıldı. 1965 yılı itibariyle sa lık merkezi ile orman muhafaza evi in aat halindeydi.⁹⁸⁸

Çukurca ilçesinin 1965 yılı itibariyle topo rafik ve kadastro haritası yapılmamı tı ve imar planı yoktu. Çukurca'daki tek resmi bina 1962 yılında yapılan ilkokuldur.⁹⁸⁹

l merkezi ile ilçe merkezlerinde, resmi binalar dı ında, yerli halkın barındı ı konutlar ile köylerdeki konut ve yerle me durumları medeni bir ya antıya imkan verecek biçimde de ildi. Esasen ilin co rafi yapısı, iklim ve ula ım durumu da konut ve yerle me durumlarını büyük ölçüde etkilemekteydi.⁹⁹⁰ Nafia Vekaleti'nde yeteri kadar fen adamının bulunmaması da in aatların gereksiz yere beklemesine sebep oluyordu.⁹⁹¹

Hakkari'de kentle me sorunu hemen her dönem ya anmı tır. Ya anılan bu sorunlara dair; emdinli hükümet kona ının in ası için 1936, 1938, 1941 yıllarında ödenek ayrılarak ihaleye çıkartılması, Hakkari merkez ve Yüksekova hükümet konaklarının in ası için 1939 yılında ödenek ayrılmasına ra men 1954 yılında in aatlarının bitmesi ve Hakkari merkezdeki memur evlerinin 1945 yılında ihale edilmesine ra men 1952 yılında bitirilmesi Hakkari'ye yapılan yatırımların yanlı ve ba ka kalemlere harcandı ını göstermesi iyi bir örnek te kil etmektedir. Bir in aat için birden fazla ihale yapılması ve 10-15 yıl zaman sonrasında bitirilmesi maddi kaynakların verimli bir ekilde kullanılamadı ını ortaya koymaktadır. Devlet tarafından yapılan yatırımların etkin bir ekilde de erlendirilememesinde ise idarecilerin kusuru bulunmaktadır. Yolun olmaması, arazinin zorlu ve sert iklime sahip olması in aat faaliyetlerini olumsuz ekilde etkilemesi yönünden ikinci bir

⁹⁸⁷ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 319'da emdinli hükümet kona ının 1936 yılında faaliyete geçti i belirtilse de emdinli hükümet kona ı in ası, 1936 yılında 6.545 lira 87 kuru ile birinci ke if bedeli ile ihaleye çıkarıldı. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 5 (Birincite rin/Ekim 1937); emdinli hükümet kona ı 9.606,29 lira ke if bedeli, 9.563,76 lira ihale bedeli ile in asına 29.9.1938 tarihinde ba lanması ve 30 Ekim 1939 tarihinde bitirilmesi planlandı. Bkz. T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 5 (Birincite rin/Ekim 1939); emdinli hükümet kona ının in aatı 9.303,64 lira ke if bedeli 20 ubat 1941 tarihinde tasdik edildi. Bkz. T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 10 (Mart 1941), s. 106; emdinli hükümet kona ının in aatı 7 Nisan 1941 tarihinde ihale edildi. Bkz. T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 12 (Mayıs 1941), s. 99.

⁹⁸⁸ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 25; **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 144 (Ekim 1957), s. 460'da İller Bankasınınca 1957 A ustos ve Eylül aylarında emdinli kazasının imar planı 6.900 lira bedelle ihale olundu olarak belirtilmektedir.

⁹⁸⁹ Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 19.

⁹⁹⁰ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 90.

⁹⁹¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 1, Cilt: 5 (24.2.1955), s. 657.

etkendir. öyle ki, Çukurca'da yapılan ilkokulun in aatında kullanılan kalaslar Hakkari merkezden Zap suyuna bırakılıyor ve Çukurca Narlı köyünde bu kalaslar Zap suyundan alınarak in aat yerine ta nınıyordu.

3.5. ADL TE K LATLANMA

Hukuk sosyolojisi ve zabıta vak'aları bakımından kapalı bölgelerle açık bölgeler arasında önemli farklılıklar görülür. Açık bölgelerde günlük hayatta ferdi ya ayı daha çok hakim iken kapalı bölgelerde ki iler aile ve kabilesinin daha çok yakın kontrolü altındadır ve kabile hayatı hakimdir. Bunun yanında açık bölgelerde gizli kalmı suçlar, suç neveleri çok fazla de ilken kapalı bölgelerde gizli kalmı , zabıtaya intikal etmemi suç neveleri ya fazla oldu undan yahut da ki iler ve kabileler arasındaki ihtilaflar mahkemeye gitmeden çözüldü ünden adliyenin yükü ve i hacmi oldukça azalmı tı. Dini ve ahlaki kaide ve kurallara ba lılık yönünden, bu manevi duyguların kuvvetlili i yönünden her iki bölge arasında kriminolojik bakımdan suç nispetlerinde önemli farklılıklar vardı.⁹⁹²

Bölgede kan davası sorunu vardı. Kasden ve hataen katil ve müessir fiil durumunda ma durun kendisi veya tarafları hukuk mahkemelerinde maddi ve manevi tazminat talebi yerine, suçlu taraf ile oturup anla ma yapıyor ve bir miktar para alıyorlar ki buna “diyet, kan bedeli, müsaleha bedeli, hiyn bedeli” denilmekteydi. Zira böyle bir para veya ayn, cürüm ceza mahkemesince görülse de yine verilirdi. Hal böyle olunca bu terim slam Hukukunda mevcut olan diyet müessesesinin ifade etti i anlama gelmiyor, yalnızca bir isim benzerli inin oldu u sonucu çıkarılmaktadır.

Hakkari ve civar bölgede diyet verilen yerlerde, cemiyette içtimai mevkii yüksek olanlar (a ilet reisleri) bir araya gelirler, din görevlilerinden de aralarına alırlar ve diyeti tespit ederlerdi. emdinli ve Çukurca taraflarında Irak tarafından gelen eyhler diyet meselesini çözmekteydi. öyle ki; katil vak'alarında öldürme e er kasıtlı ise diyet olarak mesela 50 bin lira ve suç aleti silah verilirdi. Bu miktar 100 bin liraya kadar çıkardı. Bu miktar er'a göre de il örfeye göre idi. Hataen katillerde para miktarı daha azdı, silah da verilmezdi. Yaralamalarda kasıt yoksa diyeti de gerekmezdi. Birçok aileler hataen katillerde de diyet almazlardı.

⁹⁹² afak, **Ön. ver.**, s. 73.

Diyet denilen i bu tazminatı ödeme ekli aileden aileye de i irdi. Bazı a iretlerde a iret mensupları mü tereken öderdi. Küçük ailelerde suçlunun kendisi öderdi. Diyet genellikle nakit olarak verilirdi. Eskiden ve halen bazı yerlerde tarla da diyet olarak verilir ki, o tarlaya “kan tarlası” denilirdi. Tarla kan bedeli olarak tespit edilince tapu fera ı zahiren satı senedi ile yapılırdı. Diyet olarak para tespit olundu unda onun kar ılı ı menkul mal da verilebilirdi.

Bu diyet ma durun bizzat kendisine, küçükse velisine ve maktulun en yakın erkek mirasçılarına verilirdi. Buna ra men dava amme davası olup takibi ikayete ba lı de ildi. Diyetin tatbik sebebi; iki tarafı barı tırmak ve sürüp giden kan davasına son vermektir. Diyet verildikten sonra ma dur ahsi davasından vazgeçer, hukuk mahkemesine ba vurmazdı. Uludere ve havalisi ile Beytü ebap’ın bazı a iretleri arasında diyet usulü yoktu. Oralarda tarafların a iret reisleri bir araya gelirler ve birbirlerine mesela sigara ve benzeri eylerle ikramda bulunarak birbirlerini ba ı larlar, barı ırlardı. Böyle bir tatbikata ra men kan davası sürüp gitmekteydi.

Diyet usulüyle ihtilafı çözmeye bazı dini kaidelerden, özellikle sulhla mayı tavsiye eden hükümlerden istifade ve onları delil gösterirlerdi. te böyle bir helalle me ve sulha ra men ma dur tarafı mahkemede maddi ve manevi tazminat talep ederse her iki tarafın adamları buna gücenirdi. Sulhu bozmak gayri ahlaki bir davranı sayılırdı. Birkaç bölge hariç böyle bir diyetle her geçen gün kan davalarının kısmen de olsa azaldı ına bazı yerliler kanidirler. Sulha yana mayanı mensubu oldu u a iret ve aile fertleri de desteklemezdi.

Mala tamaen cana kıyılmaz, mal için hiçbir katil vak’ası, ya ma ve gasp yoktu. Kiralık katil söz konusu de ildi. Kız kaçırma ve tarla davalarında da adam öldürmelere rastlanılırdı.

Bölgede mevsuf hırsızlık yoksa da basit hırsızlık vak’aları sık sık oluyordu. Böyle durumlarda ekseriya mahkemeye gidilirdi. Hırsıza ebeveyni bile sahip çıkmazdı. “*Cezası ne ise bulsun*” diye beddua ederlerdi. Halk arasında yalan ahitli i ve rü vet vermek oldukça yaygındı. Zina ve benzeri suçlarda mücrim ekseriya mahkemeye verilirdi. Ellerinden gelirse intikam yolu tercih edilirdi. Bazılarını da affettirmek suretiyle veya araya giren a iret reisleri kapatmaya çalı ırlardı. çki ve kumar suçları ne il merkezinde ne de ilçe ve köylerde yaygındı. çki biraz fazla tüketiliyorsa da daha çok dı arıdan gelenler kullanıyordu.

Gizli kalmı suçlardan eroınman yok ise de resmiyete intikal etmemi zinadan bazen söz edilebilirdi. Bunlar ya adliyeye intikal etmiyor veya ettirilmiyordu. Bunun

sebebi; çevrenin darlığı, çok u defa tarafların akrabalığı ve ihbar vaki oldu unda a iretin izzet ve erefini yitirme korkusuydu. Bir di eri, kalabalık nüfusun, yakın akrabaların dar evlerde kalmalarıydı. İlçelerin birisinde çocuk sevici ve kullanıcı birisi suçüstü halinde yakalanıyor ve hemen tutuklanıyordu. Çok geçmeden, ba ta ma durun akrabaları olmak üzere ilçe halkı toplu halde mahkemeye yürüyor ve mevkuf sanı ın kesin surette tahliyesini istiyorlardı. Psikolojik baskı altında kalan idareciler halkı teskin ve bir vukuatın çıkmaması için gerekli ne ise onu yapıyorlardı. Halbuki benzeri bir cürüm Orta Anadolu'da nüfusu biraz daha kalabalık bir ilçede i leniyor, sanık kolluk kuvvetlerinin yardımıyla linç edilmekten kurtuluyordu. Emniyet tedbiri altında duru malar yürütülmü ve mahkum ki i hanesini bilinmeyen bir yere nakletmi ti, cezasını yine bir ba ka yerde çekmekteydi.⁹⁹³

XIX. yüzyıl da Hakkari'de adli te kilatlanmada eksiklikler vardı. Gerek Hakkari'de gerekse ilçelerinde te kilatlanma yoktu. Adliye Nezareti Celilesine Van vilayetinden 15 Ekim 1884 tarihinde gönderilen yazıda Gever ve Albak sancakları mahkemeleri kanun dairesinde henüz te kil edilmemi oldu u gibi Hakkari'de dahi mahkeme istinaf olmadı ından Hakkari bidayet mahkemesine Van stinaf Mahkemesinin baktı ı ve bu durumu mü külat yarattı ı beyanıyla anılan sancaklarda kanun dairesinde mahkemelerinin te kili ve merkez vilayet de dahi bir istinaf mahkemesi tesisi ve madiye kazasındaki adliyenin de Musul'dan ayırmaksızın Hakkari mahkemesine ba lanması teklif edilmekteydi.⁹⁹⁴

Hakkari vilayetinde adli te kilatlanmada uzun yıllar eksiklik ya andı. A iret ya antısı içinde ileri gelenler ve a iret reisleri ba kanlı ında anla mazlıklarda bir nevi mahkemeler olu turulsa da devletin hukukunu uygulayacak mahkemeler tam anlamıyla te kilatlandırılmadı. Cumhuriyetin ilk yıllarından uzunca bir süreye kadar Hakkari vilayeti merkezinde hakimi münferitlik te kilatı vardı. İlçelerde adli te kilat yoktu.⁹⁹⁵ Hakkari vilayetinin tabi oldu u adli ihtisas mahkemeleri Van vilayetinde bulunuyordu.⁹⁹⁶

1946 yılında Hakkari merkezde bir asliye mahkemesi ve Yüksekova ile Beytü ebap ilçelerinde birer sulh yargıçlı ı mevcuttu. emdinli ilçesinde te kilat yoksa da i lerinin azlı ı ve Yüksekova'nın yakın olması dolayısıyla i leri Yüksekova sulh yargıçlı ı tarafından idare ediliyordu. Beytü ebap'ta adli olaylar fazla vuku

⁹⁹³ afak, **Ön. ver.**, s. 101.

⁹⁹⁴ BOA, DH. MKT. Dosya No: 1345, Gömlek No: 108.

⁹⁹⁵ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 294.

⁹⁹⁶ **dare**, Sayı: 46 (Kanunusani/Ocak 1932), s. 64.

bulmakta, kı ın ise merkez ile posta irtibatı ancak bir ayda ve insan sırtında temin edilebilmekte oldu undan bu ilçenin bir asliye te kilatına iddetle ihtiyacı vardı. Hakkari'ye gelmemenin ve Van'a gitmenin zorlu u kar ısında birçok mühim vakalar adliyeye aksetmemekte veya ahitsiz ve delilsiz kalmaktaydı. Bütün bu sorunlardan dolayı Beytü ebap'ta asliye ve Hakkari merkezinde mürettep a ır ceza mahkemesi kurulması zaruri idi. Merkez ve ilçelerine tayin edilen hâkimlerin ya ama artları da mevkilerine uygun hale getirilmesi gerekiyordu. Hakkari'ye tayin edilen hâkimler gelmekten çekinmekte, gelenlerde kısa bir müddet sonra ayrılmanın çaresini aramaktaydılar. Bu durum yargıçlıkların senelerce bo kalmasına sebep olmakta ve bunun için buralara tayin edilecek hâkimlerin dönü ümlü olarak belirli bir süreli ine ve buralardan çıkı larında da batıda iyi yerlere tayin edilmeleri ve iyi maa verilmesi gerekiyordu.⁹⁹⁷ emdinli ilçesinde sulh mahkemesi 1946 yılında eksik memurlu olarak açıldı.⁹⁹⁸

Hakkari'de bir a ır ceza mahkemesine ihtiyaç vardı.⁹⁹⁹ Halk 1924 yılından beri 27 senedir devamlı feryat etmesine ra men mürettep mahkeme tesis edilmemi ti.¹⁰⁰⁰ Merkezde a ır ceza te kilatı olmadığı için vatanda lar Van'a 6-7 günde atla gidiyorlardı ve uzun süren kı süresince bu zorlu u ya ıyorlardı. A ır cezalı i lerde kı ın sekiz ayında Hakkari'den veya ilçelerinden Van'a sanık ve tanık sıfatı ile gitmek ölümü göze almak kadar güçtü. Aynı sıkıntılar Beytü ebap ilçesi ile merkez ilçesinde de vardı. Bu yolculu un hem a ır hem de tehlikeli olması yüzünden vatanda lar ızdırap çekmekteydiler ve ahitler Van'a gitmemek için hakikati gizliyorlardı ve i in içinden sıyrılmak için yalan yere yemin dahi ediyorlardı.¹⁰⁰¹ Kı ın yolların en az sekiz ay kapalı kalmasıyla Hakkari'deki a ır cezalı i ler Van mahkemesine senenin altı ayı götürüleliyordu. Bu da mahkeme yapılmadan, hakim huzuruna çıkmadan bir vatanda ın altı ay tutuklu olarak kalmasına sebep olmaktaydı.¹⁰⁰² Bu eksiklik Hakkari'de 1951 yılında a ır ceza mahkemesi ihdas

⁹⁹⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 68.

⁹⁹⁸ **Van** (16 Mart 1946), s. 4.

⁹⁹⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, çtım: 1, Cilt: 5 (14.2.1951), s. 166; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, çtım: 1, Cilt: 5 (19.2.1951), s. 93.

¹⁰⁰⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, çtım: 1, Cilt: 5 (22.2.1951), s. 476.

¹⁰⁰¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 20; CHP Bitlis Bölgesi Müfetti i Hasip Aytuna'nın 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı raporudur.

¹⁰⁰² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 22 (9.12.1949), s. 147; **T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 3 (14.4.1961), s. 232.

edilmesiyle son buldu.¹⁰⁰³ Mürettep a ır ceza mahkemesi memleket genelinde özellikle do u vilayetleri olmak üzere sekiz yerde te kilatlandırılmı tı.¹⁰⁰⁴

Beytü ebap, Çukurca, emdinli ve Yüksekova ilçelerindeki asliye mahkemeleri 1958 yılında yapılan düzenlemeyle tek hakimli sulh mahkemeleri haline getirildi.¹⁰⁰⁵

Tablo 69: A ır, Asliye, Sulh Ceza Mahkemelerinde Yargılama Durumu¹⁰⁰⁶

	Yıllar	Mahkûmiyet	Beraat	Davası Dü en (Sukut)	Men-i Muhakeme
Hakkari	1935	-	-	-	-
	1936	8	-	-	-
	1937	20	4	35	-
	1938	12	36	6	50
	1939	67	67	7	41
	1940	26	41	17	4
	1941	76	55	22	2
	1942	69	78	33	-
	1943	65	77	40	45
	1944	83	57	91	-
	1945	18	-	-	-
	1946	-	49	60	7
	1947	-	213	169	20
	1948	-	354	134	4
	1950	-	-	-	-
	1951	137	123	187	-
	1952	202	145		117
	1953	292	123		118
	1954	194	124		133
1955	272	148		171	
1956	261	174		149	
1957	423	304		254	
1958	202	104		467	

¹⁰⁰³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 134.

¹⁰⁰⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 6 (9.1.1959), s. 404; Do u Anadolu bölgesinde Hakkari ve Bingöl haricinde a ır ceza te kilatı vardı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt ceridesi**, Devre: VI, çtım: 2, Cilt: 18 (26.6.1941), s. 169.

¹⁰⁰⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 6 (5.1.1959), s. 328; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 6 (9.1.1959), s. 406; Çukurca'daki asliye mahkemesi 1953 yılında kuruldu. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 22 (29.5.1953), s. 479; emdinli sulh mahkemesi 1953 yılında tek hakimli asliye mahkemesi haline getirildi. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 22 (29.5.1953), s. 480.

¹⁰⁰⁶ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 161; Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1949**, Cilt: 17 (Ankara: 1949), s. 103; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1950**, Cilt: 18 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 101; C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 134; 1952 yılından itibaren davası dü en ve men'i muhakeme kararları birle tirilerek tek bir çizelge halinde toplanmı tır. Bkz. T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 194; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 185.

	1959	88	99	158
	1960	122	185	480
	1961	156	174	80

Tablo 69'a göre, Hakkari'de suç oranları ve ceza alanlar 1950 yılından itibaren artı göstermektedir. 1946, 1947 ve 1948 yıllarında mahkumiyet kararları olmayıp beraat ve dü en dava sayısı fazladır. Çok partili hayata geçi ten sonra vatandaşlar arasında partililik yapanlardan birbirlerine zarar verenlerin sayısında da artı ya anmı tır.¹⁰⁰⁷

Hakkari'de maddi imkansızlıklar nedeniyle uzun yıllar cezaevi yoktu. Osmanlı döneminde de Hakkari merkezde hapisaneye ihtiyaç vardı. En yakın hapisane ise Ba kale'de bulunmaktaydı. Maliye Nezareti tarafından Hakkari Kaymakamı ı'na 20 Ocak 1862 tarihinde gönderdi i yazıda Hakkari'de hapisane in ası pahalı olaca ı için yerel kaynaklarca daha ucuza hapisane yapılması belirtilmekteydi.¹⁰⁰⁸

Cumhuriyet döneminde ise cezaevi ile ilgili sıhhi olanaklarının yoklu u ya anyordu. Hakkari'de Selçuklu devrinden kalma Meydan Camii uzun yıllar cezaevi olarak kullanıldı. Bu cezaevine giren mahpuslar bu binanın bodrumlarında sanki zindandaymı gibi çürümekte ve çıktıkları zaman da romatizma hastalı ı ya ıyorlardı.¹⁰⁰⁹ Hakkari ehir cezaevinin ihalesi 15 Ocak 1963'te yapılması planlandı. Bu yapının bitmesiyle Hakkari'de bir canlılık beklenmekteydi.¹⁰¹⁰ Hakkari'de bir buçuk milyon bedel ile ihale edilen cezaevi in aatı ile mahkûmlar rahat bir nefes alabilecekti. Hakkari'de cezaevi olmadı ı için mecburiyetten bir süre hükümet kona ının rutubetli ve gayri sıhhi bodrum katı hapisane olarak kullanıldı. Sonrasında bir kerpiç binaya ta ınarak bir süre de burası hapisane olarak kullanıldı.¹⁰¹¹

3.6. ASAY DURUMU

Osmanlı döneminde özellikle XIX. yüzyılda devlet otoritesinin zaafiyete u raması nedeniyle Hakkari bölgesi misyonerlerin gözünde haydutlar cenneti olarak bilinirdi. Haydutlar yol keser, insanları soyar ve kendilerine kar ı koyanları ise

¹⁰⁰⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 460, Dosya No: 1888, Sıra No: 4, s. 2.

¹⁰⁰⁸ BOA, . MVL. Dosya No: 462, Gömlek Sıra No: 20799.

¹⁰⁰⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (14.2.1950), s. 572.

¹⁰¹⁰ Hakkâri (11 Ocak 1963), s. 1.

¹⁰¹¹ Nevzat Tüfekçi, "Bir halenin Dü ündürdükleri", Hakkâri Postası (15 ubat 1963), s. 1.

çekinmeden öldürürlerdi. Hakkari’de süngü yardımı olmaksızın Osmanlı hükümdarlarının iradesi yerine getirilmezdi. Her a ilet reisi hükümdarların emirlerinden çıkarı olanını yapar, çıkarı olmayan emri uygulamazdı. A ilet reislerinin oldu u bölgelerde Sultan’ın otoritesi hemen hemen yok gibiydi.

XIX. yüzyılda bölgeyi gezen yabancı seyyahlar için Türkiye’nin do usunda üç derece güvenlik vardı. Birincisi, ki inin tamamen güvende oldu u yerler, ikincisi, zaptiyelerce güvenli in sa landı ı yerler, üçüncüsü, zaptiyelerin dahi güvenli i sa layamadı ı yerlerdir.¹⁰¹²

Osmanlı Devletinin askeri gücünün a iletler arasındaki sorunları çözmede yetersiz kalması idari anlamda yeni bir te kilatlanmaya gidilmesi sonucunu do urdu. Revanduz bölgesindeki Heriki a iletinin yaylalara çıkmak için emdinin bölgesine gelmeleri ve buralarda yaptıkları hırsızlıklar halkı isyan noktasına getirdi. Bunlar sürüleriyle yaylalara çıktıklarında ço u kez kendilerine resmi güzergah olarak gösterilmi yollardan geçme yerine yerle ik halkın ekin, ba ve bahçelerinden yahut ekili arazinin yakınlarındaki yollardan gidiyorlardı. Yayla dönemi bitip kı laklara dönerlerken de ikinci kez halkın ekin ve ürününe zarar veriyorlardı. Geçtikleri bölgeden de hayvan hırsızlıkları yapıyorlardı.¹⁰¹³ Heriki a ilet Revanduz bölgesinde Hıristiyan köylerine de saldırarak iki üç bin kadar koyun çaldı. Köylüler ngiliz idaresine ba vurdu fakat çözüm bulmak çok zordu. Osmanlı Hükümeti ise yeteri kadar askeri olmadı ı için çalınan bu koyunları a iletten geriye alamıyordu. Bu bölgede Osmanlı Hükümeti do ru düzgün vergilerini dahi toplayamıyordu. Musul Valisi vergilerin toplanması i ini bölgede otoritesi fazla olan Barzan eyhine verdi. Heriki a iletinin çaldı ı koyunlar ancak Barzan eyhinin çabalarıyla alınabiliyordu.¹⁰¹⁴ A iletlerin birbirleriyle olan çatı malarından ziyade eyh Ubeydullah’ın bölgedeki otoritesi ve bölgedeki ileri gelenlerle olan münasebetleri de devleti korkutmu tu. Bölgenin kontrol altında bulundurulması ve devlet otoritesinin buralarda sa lanması için 24 Nisan 1878 tarihinde emdinin Musul sanca ına ba landı ve asayi in temini için iki tabur piyade ile iki bölük süvari askeri ve iki da topu verildi.¹⁰¹⁵

¹⁰¹² Wigram, **Ön. ver.**, s. 89.

¹⁰¹³ Musa Çadırcı, “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu’da Ç Güvenlik”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 13-24 (1980), s. 50.

¹⁰¹⁴ Wigram, **Ön. ver.**, s. 98.

¹⁰¹⁵ **BOA**, D. MLK. Dosya No: 1874, Gömlek Sıra No: 5.

Milli Mücadele döneminden itibaren memleketin genelinde asayi sızlıklar söz konusuydu. Asayi sızlıkların önlenmesi ve kurumların çalı ır hale gelebilmesi için 5 Ekim 1921 tarihinde altı mıntıkada Umum Müfetti li i kuruldu. Hakkari altıncı mıntıkada yer alıyordu. Valiler ve Jandarma komutanları do rudan do ruya Umum Müfetti lerine ba lı hareket edecekti. Umum Müfetti lerinin emrinde ise top ve makineli ile teçhiz edilmi her biri yüz mevcutlu be bölükten tertip edilmi atlı bir jandarma alayı olacaktı.¹⁰¹⁶

Asayi olaylarını bastırmakta görevli olan Jandarma kuvveti, Van vilayeti Jandarma Alayına ba lı olan Van Taburu, Hakkari Taburu ve Çölemerik Taburundan olu makta idi.¹⁰¹⁷

Mevsimsel ve co rafi artlar asayi olaylarının artmasında önemli yer tuttu. Sarp ve geçilmez yüksek da larla çevrili bölgede e kıyalar daha rahat hareket etti. Bu da lık bölgelerde ula ımın yapılamaması olaylara müdahale etmeyi güçle tirdi. Kı aylarında kar ve çı nedeniyle ana ve köy yolları kapandı nda vukua gelen olaylara el konulmakta güçlük çekildi.¹⁰¹⁸

eyh Sait ayaklanmasından sonra Hakkari'de meydana gelen ayaklanmalardan sonra da bölgede asayi i bozan ba ına buyruk çeteler devleti çok u ra tırdı. 3. Ordu Müfetti li i, 27 Nisan 1926 tarihinde Dahiliye Vekaletine gönderdi i raporunda Çölemerik bölgesinde 500-600 civarında e kıyanın oldu unu belirtti.¹⁰¹⁹

Hakkari bölgesinin geni ve da lık olması ile sınır vilayeti olması sebebiyle çetecilerin faaliyetlerinin bastırılmasında zorluklar ya anmaktaydı. 3. Ordu Müfetti li i 16 Nisan 1927 tarihli raporunda Hakkari Valisinin tahmin etti i kadar be altı yüz civarında olan asinin Çölemerik Kasabası istikametinde ilerledi ini ve bunların tecavüzatlarını önlemek için bir jandarma alayı ile 2 hudut bölü ünün takipte olduklarını bildirdi.¹⁰²⁰

Bölgedeki askeri birliklerin sayısının yetersiz olması Van'dan gelecek kuvvete ihtiyaç duyulması bu çetelerin rahat hareket etmelerini sa ladı. Van'dan

¹⁰¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtima: 2, Cilt: 13 (17.10.1337/17.10.1921), s. 169.

¹⁰¹⁷ **dare**, Sayı: 178 (Ocak- ubat 1946), s. 35; 1872 yılında Erzurum vilayetine ba lı yedi tabur vardı. Van sanca ndaki tabur ikinci taburdu ve be süvari, be piyade bölü ü tabura ba lıydı. Birinci Erzurum taburu, üçüncü Mu taburu, dördüncü Erzincan taburu, be inci Çıldır taburu, altıncı Kars taburu, yedinci Beyazıt taburu olarak te kilatlandırılmı tı. Bkz. **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 119-122.

¹⁰¹⁸ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 97.

¹⁰¹⁹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 126, Dosya No: 898, Sıra No: 22.

¹⁰²⁰ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 126, Dosya No: 898, Sıra No: 22.

askeri birlik gelene kadar e kıya hemen da lara çekilmekte ya da sınırı geçerek izlerini kaybettiriyorlardı. E kıyalar olur olmaz zamanlarda askeri birliklere saldırıda bulunuyorlardı.¹⁰²¹

ranlı çapulcular yıllardan beri zaman zaman sınırı aarak çapulculuk yaptılar.¹⁰²² Bu çapulculu un önünün alınamamasının sebeplerinden biri de ran ve Irak hududunun sadece bizim tarafımızdan kontrol edilmeye çalı ılmasıydı. 1926 yılından sonra devletin a ilet hayatına son verme çabaları sonucu halkın silahını toplamasıyla ran e kıyaları serbest kaldı ve sınır illerini özellikle Van ve Hakkari'yi vurgun yata ı haline getirdi. 1930 yılında ran'la yapılan anla maya göre asayi sizlik yapanlar tespit edilerek ilgili birimlere teslim edilecekti.¹⁰²³

ran ve Irak tarafındaki e kıyalar gibi Hakkari ve ırnak bölgesindeki e kıya da hem Hakkari bölgesinde hem de Irak ve ran tarafında asayi i bozucu hareketlerde bulunuyordu. ırnak Goyan mıntıkasında Süleyman A a'nın adamlarından olu an çete 1930 yılında Irak hududunda Sinat Köyü ve De tah karakollarına üç baskın yaparak iki Irak polisini ve Iraklı bir çobanı katletti, bir polisi de yaraladı.¹⁰²⁴

Ayaklanmalardan bunalan devlet çetelerin faaliyetlerine son vermek için olanca gücüyle kar ı saldırıya geçti. Hakkari, Siirt vilayetleri mıntıkasında asayi i ihlal eden aki Reyso çetesiyle Ali Abdo, Re it Tahir ve aki Bozu çeteleri efradından bir kısmının diri ve bir kısmının da ölü olarak ele geçirilmesiyle bu çeteler faaliyetlerine son verdi.¹⁰²⁵

Siirt, Van, Mu bölgelerinde faaliyet gösteren Gürgür çetesi yapılan takip sonucunda teslim oldu ve faaliyetlerine son verildi. Van vilayetinin asayi ini ihlal eden Kindisli aki Esat o lu ile beraber yakalandı. Birkaç seneden beri ekavet yaparak Van, Beyazıt, Bitlis asayi ini ihlal eden Müküslü Arif öldürüldü ve çetesi da ıtıldı. Van mıntıkasında ekavette bulunan ve ran topraklarında barınan “Dünya Malı” çetesiyle de i ik zamanlarda çatı malar ya andı ve çetenin azılı efradından bir kaçı vurularak ele geçti.¹⁰²⁶ Hakkari vilayeti bölgesinde asayi i bozanlardan Gevdanlı smail'in babası Çoban smail ve iki arkada ı, Re o ve Ali, Barzan

¹⁰²¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 127, Dosya No: 913, Sıra No: 8, s. 14.

¹⁰²² **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 262, Dosya No: 763, Sıra No: 46; Nihat Erım, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Do u ve Do u Sınırları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 9-1 (1952), s. 20.

¹⁰²³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 22 (14.12.1949), s. 213.

¹⁰²⁴ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 8, s. 3.

¹⁰²⁵ **dare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 64.

¹⁰²⁶ **dare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 65.

eyhinin adamlarından aki Fettah ölü olarak ele geçirildiler.¹⁰²⁷ Van vilayeti bölgesinde ise Müküslü Adil, Geti, Zeylanlı Zevi , ehir Pazar müsademesinde 2, Erci Kızıldizede iki aki olmak üzere 11 aki ölü olarak ele geçirildi.¹⁰²⁸

1932 Haziran ayı içinde Irak hükümeti ile mücadelede bulunan Barzan eyhi Ahmet gördü ü tazyik üzerine 1.000 kadar adamıyla sınırlarımıza dayandı fakat yapılan mücadelede dayanamayarak geldi i istikametten kaçarak gitti.¹⁰²⁹ Barzanlar A rı ayaklanması sırasında Hakkari'nin Oramar bölgesine yapılan saldırılarda ba ı çekti. Barzanlar hem Cumhuriyet devletine hem de Irak Devleti'ne zaman zaman saldırılarda bulunuyorlardı. Buldukları bölgelerde kendilerine ait bir yönetime sahip olmak için bu iki devlete sorun çıkarıyorlardı.

Genç Türkiye devletinin bu bölgede otorite tesis etmesi hiç de kolay olmadı. Arazi ve zorlu iklim ko ulları askeri e kıya takibinde zorluyordu. Hakkari'de görülen en son ayaklanma olan daha do rusu Barzanların Oramar köyüne yaptıkları saldırı olayının sonrasında ayaklanma ile ba lantısı olanların yakalanmaları için sarf edilen gayret neticesinde 1933 senesinin ilk aylarında 4 ki i tutuklandı.

Tablo 70: Hakkari ve Van Vilayetlerinin Yıllara Göre Asayi Durumu¹⁰³⁰

Vilayet	Senesi	Siyasi ekavet	Adi ekavet	Yol Kesmek	Da a Adam Kaldırmak	Silahlı Gasp	Katıl	Cebri Sirkat	Hayvan Hırsızlı ı	Haneyeye Taarruz
Hakkari	1926	-	-	-	-		5	-	-	-
	1927	-	-	-	-		2	-	-	-
	1928	-	1	-	-		5	-	2	-
	1929	-	1	-	-		9	-	-	-
	1930	-	-	1	-	2	15	-	-	-
	1931	-	3	-	-	2	-	-	1	-
	1932	-	2	2	-		-	3	8	2
	1933	-	-	1	-		-	-	-	2
Van	1926	-	15	1	-	36	18	6	9	1
	1927	-	1	2	-	24	17	4	2	4
	1928	-	-	-	1	7	16	8	2	2
	1929	-	10	-	-	15	21	-	1	4
	1930	-	-	2	-	16	29	-	2	1
	1931	-	5	-	-	3	-	-	-	-
	1932	-	1	4	-	8	4	-	8	1
	1933	-	-	-	-	-	4	-	3	3

¹⁰²⁷ **idare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 73.

¹⁰²⁸ **idare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 74.

¹⁰²⁹ **idare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 67.

¹⁰³⁰ **idare**, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 92.

Tablo 70 incelendi inde Hakkari'nin genel asayi durumu Van vilayetine göre daha iyi durumda oldu u anla ılmaktadır. Van vilayetinde silahlı gasp, adam öldürme, hayvan hırsızlıkları Hakkari'ye göre fazladır. Hakkari'de ise adam öldürme olaylarının di er suç türlerine göre fazla oldu u görülmektedir. Da a adam kaldırma olayı Van'da olup Hakkari'de böyle bir suç i lenmemi tir. Cebri sirkat yani zor kullanılarak yapılan hırsızlık olayı ise Hakkari'de 1932 yılında gerçekte mi tir. Hakkari ve Van'da siyasi ekavet suçları yoktur. Suç miktarlarının 1920'li yılların sonlarına do ru artmı olmasının sebebi 1926-1930 yılları arasında vuku bulan A rı bölgesindeki olaylardır. Devlet büyük oranda askeri gücünü A rı bölgesinde kullanmasından dolayı bozgunculuk olayları artı göstermi tir.

Hakkari vilayetinde özellikle Irak ve ran bölgelerinde ya ayan a iretlerin yaylaya çıkmak için Hakkari bölgesine geldiklerinde geçtikleri köylerde yaptıkları hırsızlık olayları çok fazlaydı.

Yaylaya çıkma meseleleri Osmanlı döneminde oldu u gibi Cumhuriyet döneminde de devam etti. Heriki a ireti sorun çıkararak tek a iretti. Bu a iretin özellikle emdinin bölgesinde çıkardığı asayi sizlikler Irak ile Türkiye arasındaki sınır komisyonlarında defalarca ele alındı. 17 Ekim 1929 tarihinde Musul'da toplanan Türkiye-Irak Daimi Hudut Komisyonunda Türk delegeler, seyyar a iretlerden Heriki a iretinin emdinin bölgesinde çıkardığı asayi sizlikleri Iraklı delegelere bildirdi. Heriki a ireti ran'a gitmek için emdinin sınırını geçmekteydi fakat her geçi lerinde köyleri talan ediyorlardı. 2 A ustos 1929 tarihinde Heriki a iretine mensup 300 ki ilik bir kabile emdinin kazasında yaylalara baskın yaparak üç askeri ehit ettiler, be askeri de yaraladılar. Heriki a iretinin bu asayi sizliklerine engel olmak için Irak tarafından bu a iretin geçi yapacağı 15-20 günlük süre içinde kuvvet bulundurulması yönünde Iraklı delegelerden teminat istendi.¹⁰³¹

17 Haziran 1930 tarihinde Mardin'de toplanan Türkiye-Irak Daimi Hudut Komisyonunun sekizinci toplantısında, seyyar a iretlere hudut mıntikasından uzak yerlerde meralar tahsis edilmesi, hududa yakla malarının yasaklanması konusunda karar alındı. Seyyar a iretlerden Revanduz kazası dahilinde bulunan Heriki a ireti Hakkari bölgesinde kalan yaylalarını kullanmak için sınırı geçiyorlardı. Bu a iret her sınır geçi inde, geçtikleri köyleri talan ediyorlardı. Iraklı delegeler Heriki a iretinin

¹⁰³¹ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 7, s. 4.

iki kabilesine de teminat senedi alınmak suretiyle sınırı bir daha geçmeyecekleri konusunda Türk yetkililere teminat verdiler.¹⁰³²

Devlet bu akilerin tecavüzatlarını önlemek için tedbirler dü ünmekteydi. 28 Eylül 1936 tarihinde Birinci Umum Müfetti inin tuttu u raporda; ark halkından eleba ı olanların, propagandacılarla irtibatı olanların, köyleri tahrip edilip etrafa da ılanların, herhangi bir surette gayri memnun hale gelmi bulunanların, silahla hükümete kar ı gelmi olanlar cezalarını çekmi bile olsa do u vilayetlerinde ilgisi kalmamak üzere batı vilayetlerine naklini uygun görüyordu.¹⁰³³

Hakkari-Irak hududunda yerle mi halk arasında hısım akrabaları Irak'ta olanlar çoktu. Çe itli hırsızlık ve kaçakçılık hadiselerinin failleri ço unlukla bu insanlardı. Suç i leyenler kar ı tarafa geçerek akrabalarının yardımıyla izlerini kaybettiriyorlardı.¹⁰³⁴

1942 yılı içinde, Van-Hakkari ve Hakkari-Beytü ebap, Hakkari-Yüksekova yolu üzerinde, zaman zaman soygun olayları olmu ve bunlar gün geçtikçe artıyordu. Bütün bu olaylara, bu bölgenin ia e darlı ı ve halkın sefalet ve peri anlı ı sebep olmakta, jandarmanın gev ek idaresi de ayrıca yardım etmekteydi.¹⁰³⁵

Asayiş in bozuk olmasının bir di er nedeni ise jandarmaydı. 1942 yılı içinde halk, jandarmadan ikâyette bulunmaktaydı. Bazı kaçakçılık olaylarında jandarma do rudan do ruya kaçakçılık içindeydi, kaçakçılarla anla ma yapıyordu. Bu anla ma yüzünden bazen kaçak e ya ele geçirildi i halde kaçakçıları jandarma yakalamıyordu. Son bir sene zarfında kaçak e ya hiç yakalanmamı tı. Jandarma erleri ve komutanları bu kaçakçılık nedeniyle zengin olmu lardı. Vazife icabı u radıkları köylerde halka eziyet ediyorlardı. Büyük ia e darlı ı içinde olan halkı zorlayarak kendi yiyeceklerini zorla halktan alıyorlardı.

Hakkari vilayetinde 1942 yılı içinde tespit edildi i kadarıyla çok ciddi surette bozuk bir jandarma te kilatı vardı. Komutanından erine kadar her biri “para yapmak” sevdası pe inde ko uyordu. Bu maksatlarına ula mak için halka yaptıkları fena

¹⁰³² **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 8, s. 8.

¹⁰³³ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 70, Dosya No: 461, Sıra No: 1.

¹⁰³⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 21; CHP Bitlis Bölge Müfetti i Hasip Aytuna'nın Hakkâri Halkevi hakkında verdi i 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı tefti raporudur; Aytuna bu raporunda bu tür olayların önlenmesi için Irak'ta hısım akrabası olanların hudut boylarından kaldırılarak Orta Anadolu köylerine nakledilmelerinin çok faydalı olacağını CHP Genel Sekreterli ine teklif etmi tir.

¹⁰³⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 21; CHP Bitlis Bölge Müfetti i Hasip Aytuna'nın Hakkari Halkevi hakkında verdi i 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı tefti raporudur.

muamelelerle halkı, hükümetten so utmakta, halkı aynen “jandarma bizi koruyaca ı yerde, e kıya gibi soymakta” tarzında acı ve manalı ikâyetler duyuluyordu.¹⁰³⁶

1948 yılında Hakkari ilinin asayi i eski yıllara göre nispeten düzgündü. Fakat Irak ve ran’la sınır olması yüzünden sık sık dı arıdan gelen çapulcuların meydana getirdikleri olaylar meydana geliyordu. Uzun olan sınır hattının korunması için tahsis edilen kuvvetlerin sayısı azdı.¹⁰³⁷ Asayi sorunlarına çözüm olması için 1948 yılında Hakkari’de Jandarma Tugayı kuruldu.¹⁰³⁸

Bölgede rahat hareket etme imkanı bulan e kıyanın verdi i zarar halkı da bezdirmişti. Do u Anadolu bölgesindeki e kıyanın temizlenmesi için 1963 yılında bölgede geni çapta askeri hareket yapılmasına karar verildi. E kıya avında kullanılmak üzere bu bölgeye 12 telsiz gönderildi. imdiye kadar Jandarma tarafından hüviyetleri tespit edildi i halde bir türlü ele geçmeyen 372 aki bulundu u ve bunlardan 110’nun Hakkari, 161’inin Siirt, 39’unun Mu , 33’ünün Bitlis’te, 29’unun ise Van bölgesi da larında barındıkları ö renilmi ti.¹⁰³⁹

Jandarma Genel Kumandanlı ırının talimatı ile do u illerinde bulunan Jandarma 500 kadar e kıyanın yakalanması için “Bahar Taarruzuna” geçti.¹⁰⁴⁰

Yedi senedir zabıta kuvvetlerini pe inden ko turan me hur aki Halit Duman Jandarma tarafından yakalanarak tevkif edildi. Halit Duman Merkeze ba lı Marinos köyü halkındandı. Yedi sene evvel da a çıkan aki adam öldürmek, yol kesmek, haraç yemek, gasp gibi suçlardan aranıyordu. Çukurca kazasının A uta köyü yakınlarında tespit edilen aki Irak topraklarına kaçmı fakat Jandarmanın ısrarlı takibi sonucu yakalanmı tı.¹⁰⁴¹

1940’lı yıllardaki jandarmanın halka olan kötü muamelesi 1960’lı yıllarda da devam ediyordu. 1966 yılında Hakkari ile ilgili sorunlar içerisinde Jandarmanın halka olan kötü muamelesi dikkat çekiyordu. Jandarmanın yersiz ve kanunsuz baskısına son verilmesi, küfürün kaldırılması isteniyordu. Ba vekâlet, yaptı ı tamimle, Emniyet ve Jandarma karakollarının vatanda ın emniyet ve huzurunu sa layan kurulu lar oldu u, bu asli vazifelerine uygun muamele ve davranı lar içinde

¹⁰³⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 21.

¹⁰³⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 69.

¹⁰³⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 16 (21.2.1949), s. 132.

¹⁰³⁹ **Hakari Sesi** (7 Haziran 1963), s. 2.

¹⁰⁴⁰ “Bahar Taarruzu”, **Hakkâri Postası** (15 Haziran 1963), s. 1.

¹⁰⁴¹ **Hakari Sesi** (23 A ustos 1963), s. 1.

olmaları, karakolların bir i kence dayak yeri oldu u hakkındaki yanlış intibahı mutlaka ortadan kaldırılması hususunu bütün ilgililere bildirmi ti.¹⁰⁴²

Otorite bo lu u nedeniyle bölgede hakimiyet kuran e kıyaların çıkardığı asayişliklerden baş ka a iretler arasında da kendini gösteren bir takım olaylar vardı. A iretler arasında bazen husumetler meydana geliyordu. Her a iret kendine özgü çeşitli örf ve adetleriyle mevcudiyetini sürdürmekte, bazen maziye dayanan kan davası, rekabet ve yayla ihtilafları gibi sebeplerle silahlı çatışmalara girişiyorlardı. Silahlı çatışmalar daha ziyade Beytü ebap ve Uludere mıntkasında oluyordu. Bu ilçelerde bulunan Jirki ve Mamhuran a iretleri, Siirt ve Mardin illerinden bu bölgelere gelen göçer a iretlere zilliyetleri altında bulunan ve bir kısmı hazineye ait olan yaylaları kiraya vermekte, bu yüzden de bazen müessif olaylar meydana gelmekteydi.¹⁰⁴³

Asayiş bozan kiler nedeniyle özellikle sınır bölgelerinde oturanların devlet tarafından yerlerinden edilerek sırf asayiş i sağlamak adına batı illerine sürülmeleri bu bölgenin insanında bir takım travmalar yaratmıştır. 1930'lu yıllarda dününen bu hal çaresi ne yazık ki 1980'li yıllarda yaşanan terör olayları nedeniyle Devlet tarafından bölge halkına uygulanmış ve sonucunda batı illerinde çarpık kentleşmeye ve suç oranlarının artmasına sebep olmuştur. Tüm memleket genelinde ise bölge insanının suç oranlarını artırdığı yönünde dü ünceler hasıl olmuş ve batı bölgelerinde yaşanan insanların Do u halkına olan bakışını zedelemiştir.

3.6.1. Hakkari Bölgesindeki Ayaklanmalar

Milliyetçiliğe temel teşkil eden ana unsurlar öncelikle vatan, dil ve tarihtir. Bütün milliyetçi hareketlerde olduğu gibi Kürtler de Kürt milliyetçiliğini oluşturmak için bu kavramlara müracaat etmiş ve “bir Kürt ulusu yaratmaya” çalışmıştır. Bu amaçla ulusalcı Kürtler “yeni bir Kürt tarihi inşa” etme yoluna koyulmuştur. Bu noktadan hareketle bağımsız ve birleşik Kürdistan tezi üzerinden büyük Kürt milletinin tarihini, coğrafyasını, sosyal yapısını, dilini ve edebiyatını yeniden yazmaya ve yaratmaya çalışmışlardır. “Her milletin kendi kaderini kendisinin tayin etmesi” ve “her milletin kendi devletini kurup kendi kendini yönetmesi” ana ilkesinden hareket edilmesi ilk bakışta makul ve haklı görülmektedir.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴² BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

¹⁰⁴³ Hakkari 1 Yıllık (1967) (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 97.

¹⁰⁴⁴ Biçer, Haziran 2013b, **Ön. ver.**, s. 233.

Ancak bu fikre co rafi, siyasi, tarihsel, kültürel, edebi ve folklorik temel olu turma çabası tarihsel olarak bir takım sapma ve saptırmaları da do urmu tur. Özellikle Kürt tarihi yazma çalı maları bütün bir slâm tarihinin inkârı ve toptan çarpıtılmasına dönü türülmü tür. öyle ki bin dört yüz yıldır slâm ümmetinin birlikte olu turdu u ortak slâmi ve evrensel de erleri ret edilmi sadece Kürt ulusalcılı ı temeli üzerinden bir ulus yaratılma çabasına girilmi tir. Müslümanların olu turdu u ortak slâmi ve medeni de erler sadece Kürtler tarafından olu turulmu gibi slâm medeniyeti Kürt ulusalcılı ina malzeme olarak kullanılmı ve Kürtçü hareket yapay olarak büyütölmeye çalı ılmı tir. Bu amaçla tarih yapay seleksiyona tabi tutulmu , istedikleri bilgiyi istedikleri hale sokmu lardır. slâm ümmetinin ortak birikimi üzerinden Kürtçülük yapmanın zor hatta mümkün olmadı ını iyi bilen Kürdolog ve ulusalcı Kürt ara tırmacılar ço u kez Kürt tarihinin temel kaynakları olan tarih kitapları üzerinde bile sahtecilik yoluna ba vurmu lardır. Mesela Kürtler açısından en muteber ve makbul sayılan Müslüman âlim ve tarihçi eref Han'ın erefnâme'si ve büyük sûfi ve edib Ahmed-i Hâni'nin Mem u Zin'i gibi eserler üzerinde bile tahrifat tapılmı ve bu eserler ideolojik okumalara tabi tutulmu tur.¹⁰⁴⁵

Hakkari'de XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne kar ı çıkartılan ayaklanmalar siyasi, dini ve etnik yapılanması olmayan ayaklanmalardı.¹⁰⁴⁶ Kürtçülük hareketleri XIX. yüzyılın sonlarında olu maya ba ladı.

Bölgedeki güçlerini kaybeden a iretler merkezi otoritenin de zayıflaması sonucunda Do u bölgesinde isyan olaylarını ba latmı tir.¹⁰⁴⁷ Bu isyanlar unlardır; 1-Babanzade Abdurrahman Pa a syanı, 2-Babanzade Ahmet Pa a syanı, 3-Yezidi syanı¹⁰⁴⁸, 4-Mir Muhammed syanı, 5-Kör Mehmed Pa a syanı, 6-Bedirhan syanı¹⁰⁴⁹, 7-Nurullah Bey syanı¹⁰⁵⁰, 8- ir Yezdan syanı¹⁰⁵¹, 9-Babanzade Ahmed

¹⁰⁴⁵ **Ayni.** s. 234; Kürtlere Kürt milliyetçili ini anlatan istiklal fikir ve a kımı ilk a ılayan ki i olarak Mem ü Zin kitabının yazarı Ahmede Xani oldu u belirtilmektedir. Bkz. Mehmet Bayrak, **ark Islahat Planı** (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 2009), s. 53; Ahmedî Hani, Hakkari'nin Han a iretine mensupdur. 1584'de do mu ve 1647'de Beyazid'de ölmü olup oraya defnedilmi tir. Mem u Zin adlı eseri Berlin'de tab edilmi tir. Kürtçe yazılmı Nevbahar isimindeki Kürdi Arabi lugaı ve Türkçe, Arapça ve Acemce pek çok eseri vardır. Bkz. Abdullah Cevdet Karlıda , "Ermeniler ve Kürtler", **çtihad**, Cilt-Sayı: IV-54 (13 ubat 1328/26 ubat 1913), s. 1210.

¹⁰⁴⁶ Dündar, Safiye, **Ön. ver.**, s. 68.

¹⁰⁴⁷ **Ayni.** s. 68.

¹⁰⁴⁸ 1830 yılında ba layan ve üç yıl süren isyanın nedeni, Yezidilerin, Sultan II. Mahmud'un Revanduz, Hakkari ve Irak/Sincar bölgesinde yapmaya çalı tı ı bazı idari düzenlemeleri bahane etmeleridir. Bkz. **Ayni.** s. 92.

¹⁰⁴⁹ Bitlis Emiri eref Han'ın torunlarından olup, Cizre ve Botan'ın hâkimidir. 1826'da Yeniçeri Oca ı'nın kaldırılmasından sonra yeni ordu kurulu u için devletin, ülkenin her yerinden asker alması kararına, 1828-1829 Osmanlı-Rus sava ından da cesaret alarak muhalefet etti. Bu tutumu ile Osmanlı Devleti'nin dikkatlerini üzerine çekti. Daha sonra Osmanlı ordusunun Kavalalı Mehmed Ali Pa a

Pa a syanı, 10-Bedirhan o ullarından Osman ve Hüseyin Beylerin syanı, 11- eyh Ubeydullah syanı¹⁰⁵², 12-Emin Ali Bedirhan Olayı, Molla Selim syanı'dır.¹⁰⁵³

Kürtlerde milliyetçilik duygusu özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kendini göstermeye ba ladı. Kürdistan adlı ilk Kürt gazetesi Bedirhaniler tarafından 1898 yılından itibaren yayımlanmaya ba ladı.¹⁰⁵⁴ 23 Temmuz 1908 günü Kürt milliyetçilerinin de destekledi i ttihat ve Terakki Fırkası tarafından düzenlenen bir Jön Türk darbesi ile Sultan II. Abdülhamit iktidardan uzakla tırıldı. Jön Türk yönetiminin ilk yıllarında yeni iktidar ile Kürt milliyetçileri arasındaki ili kiler çok sıcaaktı. Hatta emdinanlı Seyyid Abdülkadir "Ayanı Meclis" ba kanı dahi olmu tu. Jön Türk devriminden hemen sonra Osmanlı hükümeti ile uyum içinde çalı an Kürt

kuvvetlerine yenik dü mesiyle Cizre a iretleri ile birlikte Ermeni ve Nasturileri de kendi tarafına çekerek ayaklandı. Bu isyanı bastırılarak devlet tarafından sadakatten ayrılmayaca ına dair söz verdi inden affedildi. Bir ara da Musul Valisi ile ters dü en Bedirhan Bey, batılı misyonerlerin kı kırtmaları sonunda Hakkari bölgesindeki Nasturilerin yıllık vergilerini Bedirhan'ın taraftarı olan Hakkari Bey'ine vermekten vazgeçmesi sonucu, 1843'te Nasturilere saldırarak onbinleri bulan bir katliam yaptı. Olayın uluslar arası bir mesele haline gelmesiyle hükümet kuvvetleri Bedirhan'ın üzerine yürüttü. Etrafındaki a iretlerin Bedirhan'ı yalnız bırakmasıyla 1847'de teslim oldu. Önce stanbul'a getirtildi, Girit Adası'na sürgün edildi, sekiz yıl burada kaldıktan sonra stanbul'a, oradan da am'a yerle ti ve 1870'te am'da öldü. Bkz. **Ayn.** s. 95.

¹⁰⁵⁰ Hakkari'nin yönetiminde görevli olup zimmetine para geçirmesi nedeniyle cezalandırılaca ı endi esiyle olaylar çıkarmı tır. ran'a geçerek ngiliz konsoloslu una sı ınan Nurullah Bey, giri imler neticesinde 1849 yılında teslim alınarak tutuklanmı tır. Bkz. **Ayn.** s. 95.

¹⁰⁵¹ Bedirhan Bey'in ye eni olan Yezdan er, Bedirhan ayaklanmasının bastırılmasında Osmanlı Devleti'ne yardımcı oldu. Devlet tarafından Kürdistan'a genel vali olarak atanaca ını uman Yezdan er dü kırıklı ına u rayınca Osmanlının Kırım sava ında olmasını fırsat bilerek 1854 yılının Aralık ayında Bohtan ve Hakkari bölgesinde ayaklandı. Ayaklanma 1855 yılının kı ı sonunda ve ilkbaharı ba ında doruk noktasındaydı. Ayaklanma alanı içinde ya ayan Süryaniler, Ermeniler, Rumlar ayaklanmaya katıldılar. Osmanlı kuvvetlerinin ayaklanmayı püskürtmesi neticesinde Yezdan er Türk tarafı ile görüşü tü ve teslim oldu. Yezdan er'in teslim olmasında ngilizlere kanması rol oynadı. Yezdan er tutuklandı ve stanbul'a götürülerek hapse atıldı. Öndersiz kalan Kürt isyanı geriledi ve kısa bir süre sonra da tümüyle ortadan kalktı. Bkz. Lazarev, vd, **Ön. ver.**, s. 139; Yurtta , **Ön. ver.**, s. 128; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 75; Yezdan er ve adamları Musul'da ngiliz Konsolusunda misafir edildiler. ngiliz Konsolos yardımcısı M. Rassam, 500 ba ıbozuk adam için 500 katır otura ı temin etti. Bkz. **The Times**, 16 July 1855, s. 9.

¹⁰⁵² Qasımlo, **Ön. ver.**, s. 60; eyh Ubeydullah, Nak ibendîli in Kürdistan'daki yayıcısı Mevlana Halid'in en ünlü halifelerinden emdinanlı Seyyid Taha'nın o ludur. Bkz. Tan, **Ön. ver.**, s. 95; ran'ın Hoy bölgesinde ya ayan ve Nak ibendi tarikatına mensup Kürtlerin ran'a vergi vermek istememesi ile ran ile aralarında huzursuzluk ba gösterince eyh'ten yardım istemi lerdir. eyh Ubeydullah, Mungur a iretinin de yardımıyla 20 bin ki iyle ran sınırını geçerek önce Mahabat'ı i gal ederek Meyanduvap'a yürüyerek pek çok Azeri Türkünü katletmi tır. ran ordusunun harekete geçmesiyle Osmanlı Devleti'ne sı ındı. Bir süre stanbul'da kaldıktan sonra tekrar emdinan'a gelmi fakat huzursuzluk çıkarmaya devam edince Mekke'ye gönderildi ve ölümüne kadar orada kaldı. syan milli duygularla de il tamamen eyhe ba lılıktan kaynaklanmı tır. Bkz. Dünder, Safiye, **Ön. ver.**, s. 95; Celile Celil, **1880 eyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması** (stanbul: Peri Yayınları, 1998), s. 122; eyh Ubeydullah, 1877-1878 Osmanlı Rus harbinde Sultan II. Abdülhamit'in fetvasına uymu ve Hakkari'den cepheye intikal ederek Osmanlı ordusuna katıldı. Fakat eyh Ubeydullah askeri hareketlerin hiçbirine katılmadı. Amacı, Türk ve ran Kürdistan'ının a iretleri üzerindeki etkisini yaymak ve sınır boyu bölgesindeki topraklarını geni letmektir. Bkz. Lazarev, vd, **Ön. ver.**, s. 146.

¹⁰⁵³ Dünder, Safiye, **Ön. ver.**, s. 91-109.

¹⁰⁵⁴ Yurtta , **Ön. ver.**, s. 138.

siyasi ve eğitim örgütleri ortaya çıktı. Kürt kulüpleri Kürtlerin ya da adı her yerde kuruldu.¹⁰⁵⁵

Siyasi ve eğitim alanındaki milliyetçi Kürt hareketleri Cumhuriyet döneminin ilk ve bastırılması en zor olan Seyh Sait ayaklanmasının çıkmasına zemin hazırladı. Kürtlerin ilk politik cemiyeti Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti,¹⁰⁵⁶ Azadi ve Hevi “Kürt Talebe Cemiyeti”, Kürt Nezir ve Maarif Cemiyeti, Kürdistan Tevriki Mesai Cemiyeti, Kürdistan Cemiyeti, Kürt Stiklal Komitesi, Kürt Teavün Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti gibileri Seyh Sait olayının Kürtçü boyutunu ekilendiren mihenk taşları oldu.¹⁰⁵⁷

Bu örgütlerden Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetinin kurucularından olan Mehmet Sekban Kürtçülük hareketleri ve derneğin amacını şöyle de açıklıyordu: *“Bir Kürt devletinin kurulması düünülmemi, Doğu Anadolu’da ıslahat yapmak amaçlanmıdır. Çünkü Osmanlıdan ayrı bir Kürt devletinin ya ayamayacağına ve batılı devletler tarafından derhal yutulacağına inanıyorduk”*.¹⁰⁵⁸

Birinci Dünya Savaının sonunda halkların kendini yönetme özgürlüğü için çaırısından sonra farklı unsurları bünyesinde oluşturan devletlerin özellikle Ortadoğu halklarının arasında ayrımcı girişimler kendini göstermiştir. Bu girişimler ise petrole sahip olmak isteyen emperyalist güçlerce yapılmaktaydı.

Mehmet Sekban’ın Kürt derneklerinin amacının Doğu’da ıslahat yapılması olduğu söylemi Birinci Dünya Savaından sonra yerini özgürlükçü hareketlere bırakmıştır.

Kürt özgürlük oluştumu içinde en önemli yeri Cıvata Azadiya Kurd (Azadi) teşkilatı almaktadır. Teşkilatın kuruluş tarihi yönünde net bilgiler bulunmamaktadır.¹⁰⁵⁹ Ayrıca Azadi’nin örgütlenme anlayışına bakıldığında halk

¹⁰⁵⁵ Lazarev, vd, **Ön. ver.**, s. 172.

¹⁰⁵⁶ Yurtta, **Ön. ver.**, s. 141.

¹⁰⁵⁷ Kalafat, 2003, **Ön. ver.**, s. 95.

¹⁰⁵⁸ Zeyrek, **Ön. ver.**, s. 112.

¹⁰⁵⁹ Azadi örgütünün kuruluş yılı hakkında çoğu yazar kesin bilgi verememektedir. Bu da örgütün kapalı kutu olması, çalıanlarının hakkında da fazla bilgi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Osman Aydın, **1925 Kürt Ulus Hareketi** (İstanbul: Doz Yayınları, 2006), s. 52; Azadi örgütünün kuruluş tarihi ile ilgili olarak kaynaklar 1921, 1922 ve 1923 yılını göstermektedir. Kuruluş tarihi belli olmayan bu örgütün 1923 yılında aktif olarak çalıştığı söylenebilir. Bkz. Cemil Gündoğdu, **1924 Beytül ebap şyanı ve Seyh Sait Ayaklanmasına Etkileri** (İstanbul: Komal Yayınları, 1994), s. 79; Azadi örgütünün eski milis subaylar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bkz. Zürcher, **Ön. ver.**, s. 248.

kesimlerinden ziyade etkili olan sosyal liderlerin (a a, eyh, pir, a iret efi gibi) üzerinde etkili oldu u görülmekteydi.¹⁰⁶⁰

Azadi örgütünün çalı maları sonucu ilk eylemsel hareketlerde kendini göstermeye ba ladı. hsan Nuri ve Yusuf Ziya Bey'in karde i Rıza da dâhil, içinde Azadi'nin önemli üyelerinin bulundu u 7. Kolordu'ya ba lı Beytü ebap'daki bir alay, A ustos 1924'te Hakkari'deki Nasturileri cezalandırmak üzere sefere gönderildi inde, bu ki iler hükümete ba lılık duymadıklarını gösterdiler. Beytü ebap'da buldukları sırada Azadi'nin ili kileri üzerinden askeri telgraf sisteminden yararlanabilen Yusuf Ziya'dan ifreli bir telgraf aldılar. Yusuf Ziya o sırada Türk muhalif çevrelerin durumunu kolaçan etmek üzere stanbul'da bulunuyordu. Azadi örgütünün Bitlis ube Ba kanı olan Yusuf Ziya telgrafta ayaklanmanın ba laması emrini verdi.¹⁰⁶¹ hsan Nuri ve Te men Rıza 1924 yılının 3 Eylül'ü 4 Eylül'e ba layan gece yanlarına birçok silah ve hemen hemen hepsi Kürtlerden olu an dört bölü ü de alarak da lara çıktılar. Bo una yerel Kürt a iretlerini ayaklanmaya katılmaya ikna etmeye çalı mı lardı. Genel bir ayaklanma olmadı nı ve durumlarının çok tehlikeli oldu unu fark ettiklerinde a ır silahları tahrip ederek Irak'a kaçtılar. Burada ngilizlerce misafirperverlikle kar ıldılar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hilafetin 3 Mart 1924'te ilga edilmesinden sonra, Do u Anadolu bölgesinde milliyetçilikten az ya da çok ilham alan bir dizi ayaklanma çıktı.¹⁰⁶² Do u Anadolu bölgesinin hemen hemen tamamı geli memi ve yıkım içindeydi. Halkı ise do ru düzgün okul yüzü dahi görememi ti. E itimin olmadığı ve geli mi lik düzeyi memleketin batı illerine oranla daha geri olan Do u vilayetlerinde yabancı güçlerin de tahrik etmesiyle halk ayaklanmalara sevk edildi.¹⁰⁶³

Cumhuriyetin kuruldu u dönemde memleket içinde tam bir birlik sa lanamamı tı. Genç Cumhuriyeti kuran kadro ulus devleti yaratmak istiyordu.

¹⁰⁶⁰ Aydın, Osman, **Ön. ver.**, s. 55; Azadi örgütünün Van bölgesindeki üyeleri unları; Ertu i a iretlerinden Karaweli Lezgin A a, Lezgin'in karde i Ebubekir A a, Gevdan a iretinden smail A a, Mamhuran a iretinden Ömer A a, ıkak a iretinden Simko smail A a, Berwardi a iretinden eyh Abdurrahman Efendi, Jirki a iretinden Yahya A a idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündo an, **Ön. ver.**, s. 204; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 23.

¹⁰⁶¹ Beytü ebap ayaklanmasının ba arısız olması ile ilgili olarak Azadi örgütünün Diyarbakır ube Ba kanı Cemilpa azade Ekrem, ba arısızlı ı Yusuf Ziya'nın "hayalperest" ve "ta kın" ki ili ne ba lamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündo an, **Ön. ver.**, s. 138.

¹⁰⁶² Cumhuriyetin ilan edilmesiyle menfaatlerinin haleldar oldu unu gören eyhler, beyler, a alar dahilde fesat çıkarmak te ebbüslerine ba ladılar. eyh Sait isyanı bu yoldaki te ebbüslerin ba langıcıdır. Bkz. **dare**, Sayı: 67, (Birincite rin/Ekim 1933), s. 57.

¹⁰⁶³ Mehmed Emin Eri irgil, " ark Vilayetlerimiz ve Gençlik", **Hayat Mecmuası**, Cilt-Sayı: I-5 (30 Kanunuevvel 1926/30 Aralık 1926), s. 81.

Memleket sathında özellikle Do u ve Güneydo u Anadolu bölgesinde İngilizlerin tahrikleri devam ediyordu.

Genç Cumhuriyet için ilk ve en büyük tehlikeli ayaklanma 13 ubat 1925'te Bingöl'de çıkan eyh Sait ayaklanmasıydı.¹⁰⁶⁴ eyh Sait ayaklanmasının karakteri dini ve etnik olmak üzere iki katmanlıydı.¹⁰⁶⁵ eyh Said'in ayaklandı mını bildiren telgraf Çankaya Kö kü'ne ula tı ında, Gazi Mustafa Kemal Pa a Kö k'te silah ve dava arkadaş ları ile oyun oynuyordu. Gazi Pa a telgrafı önce Ba vekil Fethi Bey'e gönderdi, Fethi Bey telgrafı okuduktan sonra oyuna devam etti, Atatürk telgrafı smet Pa a'ya gönderdi inde telgrafı okuyan smet Pa a'nın tela lanması üzerine Atatürk, “ *te iki adam arasındaki fark*” diyor ve ilave ediyor, “ *eyh Sait çeteleri emdinin'a gelip dayanmı lar.*”¹⁰⁶⁶

Fethi Bey'in Kürt ayaklanmasına olan rahat yakla ımı, hükümetinin dü mesine, smet Pa a ba kanlı ındaki yeni hükümete Meclis tarafından itimat edilerek kabinenin kurulmasına sebep oldu.¹⁰⁶⁷ Yeni hükümet seçilir seçilmez bir dizi siyasi ve sert önlemler almaya ba ladı.¹⁰⁶⁸ Bunlar sırasıyla; Takrir-i Sükun Kanunu ilan edildi,¹⁰⁶⁹ stiklal Mahkemeleri¹⁰⁷⁰ kuruldu. Hakkari, Elaziz, Genç, Mu , Ergani, Dersim, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis ve Van vilayetleri ile Erzurum vilayetinin Kı ı ve Hınıs kazalarında bir ay süreyle idare-i örfiye ilan edildi.¹⁰⁷¹ Sonrasında da “Kürtleri dizginlemesi” dü ünülen kanunlar çıkarıldı.

¹⁰⁶⁴ A gın, **Ön. ver.**, s. 10; Osmanlı döneminde de zaman zaman Do u ve Güneydo u Anadolu'da bir takım kar ıklıklar çıktı. Bu kar ıklıklar Osmanlı'nın yıkılı ından sonra kurulan yeni Türk Devleti zamanında da devam etti. syan hareketleri dikkatle incelendi inde; bazı iç sebeplerle birlikte olayların planlı bir ekilde dı arıdan da desteklenerek, çıkarıldı ı intibamı vermektedir. Gerçekten de aynı yörede eyh Sait isyanı ile birlikte 1925'den 1930 yılının Haziran ayına kadar ortalama yedi sekiz ay ara ile be yıl boyunca çe itli yerlerde isyanlar çıkarıldı ve devlet bu yo un hareketler kar ısında bunaltılmaya çalı ıldı. Bkz. Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 432; Lazarev, vd, **Ön. ver.**, s. 230.

¹⁰⁶⁵ Youssef M. Choueiri, **Ortado u Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna (stanbul: nkılap Kitabevi, 2011), s. 378.

¹⁰⁶⁶ Yakup Kadri Karaosmano lu, **Politikada 45 Yıl** (stanbul: leti im Yayınları, 2009), s. 74.

¹⁰⁶⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtima Senesi: 2, Cilt: 15 (4.3.1341/4.3.1925), s. 129; Abdi pekçi, **nönü Atatürk'ü Anlatıyor** (stanbul: Dünya Kitapları Basımevi, 2004), s. 60; **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Mart 1925, s. 1; **Tasvir-i Efkâr**, 5 Mart 1925, s. 1.

¹⁰⁶⁸ Bayrak, **Ön. ver.**, s. 11; Lord Kinross, **Atatürk** (stanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2006), s. 466.

¹⁰⁶⁹ O uz Ünal, **Türkiye'de Demokrasinin Do u u** (stanbul: Milliyet Yayınları, 1994), s. 92.

¹⁰⁷⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtima Senesi: 2, Cilt: 15 (4.3.1341/4.3.1925), s. 129; Ergün Aybars, **stiklal Mahkemeleri 1920-1927**, Cilt: I-II (zmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988), s. 261; Ahmet Çermeli, “ eyh Sait syanı Sırasında ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler”, **Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II** (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s. 126.

¹⁰⁷¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtima Senesi: 2, Cilt: 14 (23.2.1341/23.2.1925), s. 288.

Bunlardan ilki ise 8 Eylül 1925 tarih ve 2536 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan *İrk İslahat Planı*dır.¹⁰⁷²

Hakkari a iretleri *eyh Sait* isyanına do rudan katılmamı tı, bunun nedeni muhtemelen, siyasi olaylar, kıtlık, zorunlu göçler nedeniyle bölge nüfusunun önemli ölçüde azalmı olmasıdır.¹⁰⁷³ Hakkari’de ya ayan Kürtler Birinci Dünya Sava ı sürecinde Rus i gali sonrasında topraklarını terk ederek Irak bölgesine göç ettiler. Yeni bir devletin kurulmasından sonra 1925 yılına do ru halk Hakkari’ye gelmeye ba ladı. Halk tam anlamıyla yerle ik hayata geçememi ve geçim kaynaklarını temin etmekte zorluk ya ıyordu. Rus i gali sonrasında ya anan göçle birlikte Hakkarili Kürtlerin kayıp vermesi nüfusunun azalmasına sebep olmu tu. Ya anan bu olumsuzluklar nedeniyle *eyh Sait* ayaklanması Hakkari’den destek bulamamı tır.

Her ne kadar Hakkari a iretleri isyana katılmasa da *eyh Said* ayaklanması sırasında Kürt Teali Cemiyeti’nin ba kanlı nı yapmı olan Seyyit Abdulkadir, ayaklanma ile ba ı oldu u ileri sürülerek yakalandı ve *İrk İstiklal Mahkemesi* tarafından idama mahkûm edilerek o lu Seyyit Mehmet ile beraber 27 Mayıs 1925 tarihinde cezası infaz edildi.¹⁰⁷⁴

3.6.1.1. Nasturi Ayaklanması

Birinci Dünya Sava ı’nda Ruslardan gerekli yardımı göremeyen Nasturiler, yüzlerce yıldır huzur ve barı içinde ya adıkları bölgeyi Birinci Dünya Sava ı’nın sonunda terk etmek zorunda kaldılar. Ruslardan sonra bu sefer de *ngilizler* Nasturileri kullanmaya ba ladılar. *ngilizler* 1919 yılında Nasturileri Kürt a iretlerine saldırmaları konusunda kı kırtıyorlardı.¹⁰⁷⁵ Özerk bir devlet kurma iste inde olan Nasturiler emperyalist güçlerin kı kırtmasıyla yüzlerce yıl birlikte ya adıkları Kürtlere saldırdılar. *ngilizlerin* silahlandırdıkları Nasturilerin hedefinde Zaho

¹⁰⁷² Bayrak, *Ön. ver.*, s. 35; Planın içeri i ise a a ı yukarı undan ibarettir; Kürtlerin ya amı oldu u yerler behemahal Türklerle tirilecektir. Türklerle tirme tamamlanıncaya kadar Fırat’ın batısıyla do usu ve buraların sakinleri özel yönetim araçlarıyla, sıkıyönetimle, umumi müfetti likçe idare edilecektir. Bkz. Bayrak, *Ön. ver.*, s. 15; Bu kanunu, 10 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı Bazı E hasın *İrk Mıntkasından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun*, 1934 yılında 2510 sayılı Mecburi skân Kanunu, 1935 Tunceli Kanunu izledi. Bkz. Bayrak, *Ön. ver.*, s. 153; *İrk* illerindeki sürgüne gönderilerek cezalandırma i i bir facia oldu. Hele mahkum olanların birçok ailelerine kan a lattılar. Bazen baba bir vilayete o lu di er bir vilayete verilirdi. Bkz. Arvas, *Ön. ver.*, s. 60; Arınç, *Ön. ver.*, s. 4.

¹⁰⁷³ Heckmann, *Ön. ver.*, s. 91.

¹⁰⁷⁴ U urlu, *Ön. ver.*, s. 450; Seyyit Abdülkadir Efendi, *ıray-ı Devlet Reisli i ve Ayan azalı ı* yapmı tır. Hakkari vilayetinin emdinan (emdinli) ilçesinden *eyh Abdullah*’m o ludur. Binba ı Noel ile (*ngiliz ajanı*) i birli i yaparak, Malatya Valisi Ali Galip’le beraber, Sivas Kongresi’ni basmak istemi tir; Erdost, *Ön. ver.*, s. 101; Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi* (stanbul: Avesta Yayınları, 1999), s. 16.

¹⁰⁷⁵ Ural, 2007, *Ön. ver.*, s. 446.

Kürtleri de vardı. Nasturiler saldırdıkları her Kürt köyünde i kence ve talan yapmaktaydılar.¹⁰⁷⁶

Lozan görüşleri sonrasında Musul meselesi tartışmalarının odak noktasında Nasturiler tekrar gündeme geldi. Haliç Konferansı'nda Hakkari bölgesindeki daha önce ya adıkları toprakların Nasturilere verilmesi İngilizlerce teklif edildi.¹⁰⁷⁷ Fakat Türk tarafından bu teklif iddetle reddedildi. Daha önce gizli bir şekilde gelerek Hakkari bölgesine yerleşen Nasturiler Musul görüşlerinin yapıldığı dönemde İngilizlerce Türk Hükümetine karşı isyan ettirildiler.¹⁰⁷⁸

İngilizler tarafından desteklenen Nasturilerin Çukurca (Çal) bölgesindeki aşırı şiddetleri her geçen gün artıyordu. Fakat Türk hükümetinin bu bölgedeki hareketleri bastırabilecek birlikleri bulunmuyordu. 7 Ağustos 1924'te Nasturilerin tekilleri ve kuvvet durumunu öğrenmek için yetersiz bir kuvvetle yola çıkan Hakkari Valisi Halil Rifat Bey Tuhup kabilesi reisinin Hangedi bölgesinde tertip ettiği saldırıyla ele geçtiler. Olayı duyan Tiyari kabilesinin reisi Hobe, tutsakların bırakılmasını, bu durumun Türk hükümeti ile aralarında sorunlar çıkartacağını söylemesi üzerine Madiye'ye gönderilecek olan tutsaklar serbest bırakıldı.¹⁰⁷⁹ Bu halkın, Osmanlı makamlarının hiçbir provokasyonu olmaksızın kendilerini arıdan kurtularak kendi yasal hükümetine karşı silahlı bir isyana kalkıştı.¹⁰⁸⁰

Milletler Cemiyeti'nde Musul sorununun çözülmesine yirmi gün kadar kalmı olması, Zaho, Madiye, Akra, Zibar, Revanduz, Erbil'de birer Nasturi taburunun, Köysançak'ta bir Nasturi taburu ile bir Levi Süvari taburunun konuşlandırılması bulunması, Hangedi bölgesi baskınıyla birlikte Nasturilerin bölgede çeteler oluşturduğunu anlaması üzerine Türk Hükümeti, bölgenin askeri yönden pekiştirilmesine, çete yöntemleriyle hareket eden Nasturilerin yakalanması için operasyon başlattı.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁶ “İngiliz Mezalimi”, **Sebilü'r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XX-504 (8 Haziran 1338/8 Haziran 1922), s. 120.

¹⁰⁷⁷ Erdost, **Ön. ver.**, s. 79.

¹⁰⁷⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çıtım Senesi: 3, Cilt: 20 (12.12.1341/12.12.1925), s. 112.

¹⁰⁷⁹ Bulut, **Ön. ver.**, s. 309; Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, kendilerini esir alan Tuhup lideri Gulyano'nun yanında İngiliz muhafızları gördüğü ve üzerlerinden de İngiliz uçaklarının uçtuğunu anlatmaktaydı. Bu tertip edilen olayın arkasında İngilizlerin olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bkz. **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 59; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çıtım Senesi: 2, Cilt: 9 (18.10.1340/18.10.1924), s. 7; Arvas, **Ön. ver.**, s. 100; Erdost, **Ön. ver.**, s. 80.

¹⁰⁸⁰ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 225.

¹⁰⁸¹ Erdost, **Ön. ver.**, s. 80.

Bölgede fazla nüfusa sahip olan Nasturi Tiyari a iretinin tüm iyi niyet yaklaşımlarına rağmen Çal-Oramar-Çölemerik güneyi-Beytü ebap'ın hemen doğusu ve Habur suyu bölgesinde Nasturiler ayaklandı.¹⁰⁸²

Genelkurmay Başkanı Mare al Fevzi Çakmak, sınırimız içindeki Nasturi kuvvetlerinin silah gücü bakımından 1.000-3.000 tüfeğe sahip olduğunu, sınırimız dışında da Erbil ve Musul'da önceleri süvari olduğu öğrenilen Nasturi kıtalarının toplam olarak 300-600 mevcutlu 7-8 taburdan oluştuğunu belirtmekteydi. Bunlar da sınırimız içindeki Nasturi kuvvetlerine eklenecek olursa toplam olarak 3.400 ile en çok 7.500 tüfek mevcuduna yükselecekleri tahmin edilmekteydi.¹⁰⁸³

Harekâta kullanılacak Türk birlikleri ise 7. Kolordu emrinde, Bakale Grubu, Çölemerik Grubu, Beytü ebap Grubu, Habur Grubu, Cizre grubu olmak üzere toplam 5 grup ile 6 tümen, 8 alay, 3 tabur, 6 dağ bataryası, 1 sahra bataryası, 2600 a iret er'inden müte ekkildi.¹⁰⁸⁴

Kuvvet planlanmasında Genelkurmay tarafından her türlü ihtimal düşünüldü. Özellikle İngilizlerin yapabileceği hareketler üzerinde tüm ihtimaller değerlendirilmeye çalışıldı. İngilizlerin imdiye kadar olduğu üzere çeşitli yollara ve oyunlara başvurarak Rumiye'deki Ermeni ve Nasturilerle anlaşlıları doğudan, Nasturilerle diğer Arapları ve a iretleri güneyden (Cizre bölgesinden), Bitlis ve civarındaki Kürtleri de içeriden saldırtmaya ve sınır dolaylarındaki olayları, uçaklar dolaştırmak suretiyle cesaretlendirmeye gayret edecekleri kabul olunarak tedbirler buna göre alındı ve planlamalar bu doğrultuda yapıldı.¹⁰⁸⁵

Harekâtı icra edecek olan 7. Kolordu Komutanlığı, birliklerdeki erlerin yeni tertip oldukları ve savaş tecrübelerinin olmamasından dert yanıyordu. Bu zafiyeti kapatmak için bölgedeki Kürt a iretlerinden faydalanılmalıydı. Fakat bu a iretlerin nerelerde görevlendirileceği hususu Genelkurmay Başkanı tarafından Güneydoğu Sınır Komiserliği ile 7. Kolordu Komutanlığı'na soruldu. Her iki makamda; ancak Kürt a ireti reisi Smail Ağa'nın (Simko) 8. A iret Tümeni emrinde olmak kaydıyla Bezgavur ve Mergavur bölgelerindeki Ermenilere karşı kullanılmak üzere Bakale bölgesinde toplu bulundurmanın, emdinan ve Gever bölgelerindeki a iretlerin ise diğer Ermenilerinin muhtemel tecavüzlerine karşı kullanılmasında fayda olduğu, harekâta katılacak a iretlere, ihtiyaçlarının sağlanması, örtülü ödenekten münasip

¹⁰⁸² Mütercimler, **Ön. ver.**, s. 1058.

¹⁰⁸³ Bulut, **Ön. ver.**, s. 321.

¹⁰⁸⁴ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt Savaşları I** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 70.

¹⁰⁸⁵ Bulut, **Ön. ver.**, s. 323.

ikramiyeler, hil'at, dürbün ve sair verilmesi, içlerinde ola anüstü yararlıkları görülenlerin harp veya istiklal madalyası ile taltif edilmeleri görü ünü Genelkurmay Ba kanlı ı'na bildirdi.¹⁰⁸⁶

Kürt a iretlerinden Gevdan, Mamhuran, Giravi a iretleri 15 Eylül 1924'te Deyrizir (altın kapı) gedi inde Beytü ebap Grubu'na gelerek hizmete hazır olduklarını bildirmiler ve bunlardan 500-600 silahlının harekâta i tiraki uygun görülmü , ayrıca harekâta katılmak isteyen Jirki a iretinin de 300 tüfekle hizmete hazır oldu u ö renilmi ti.

Nasturileri tenkil harekâtı 12 Eylül 1924 tarihinde ba ladı. Fakat tenkil harekâtının öncesinde 9, 10, 12 Eylül tarihlerinde ngiliz uçaklarının yapmı oldu u saldırılarda 3 ehit, on iki yaralı,¹⁰⁸⁷ 14, 20, 21 Eylül 1924 tarihlerinde ngiliz uçaklarının harekâtı yapan Türk askerinin üzerine bombalar atması sonucunda 14 ehit, 15'i a ır olmak üzere 43 er yaralanmı tı.¹⁰⁸⁸

ngilizlerce çıkartılan ve desteklenen Nasturi ayaklanmasının bastırılması 28 Eylül 1924'te sonlandı. Gerçekte Türk kuvvetleri, ne Nasturiler üzerinde ne de Musul meselesinin nihai çözümüne etkili olacak bir ba arı elde edebildiler.¹⁰⁸⁹

ngilizler Musul meselesinin kendi lehleri do rultusunda çözümlenmesi için Nasturi kartını da kullandı. Bu ayaklanmalar genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni zor durumda bıraktı.

3.6.1.2. emdinli Olayı

Seyyid Abdülkadir'in o lu eyh II. Abdullah, babasının eyh Sait'le birlikte asılmı oldu unu ö renince, 1925'de yerel bir isyan ba lattı. ntikam almak isteyen Seyyid Abdullah amcasının o lu Seyyid Müslih ile birlikte ran'da göçer reislerinden be yüz silahlı adam topladı.¹⁰⁹⁰ Oradan Bradost a iretine gitti ve amcasının o lu olan Seyyid Taha'dan da iki yüz silahlı adam aldı. Seyyid Abdullah'ın kuvvet topladı nın haberini alan Seyyar Tabur Komutanı Abdüllatif Bey Nehri'deki Tabur Komutanı smail Hakkı Bey'i arayarak haberdar etti.

10 Haziran 1925 sabahı, Seyyid Abdullah, ran'dan ve sınırı saptanmamı olan ngiliz i gali altında bulunan Irak'tan topladı ı adamlarıyla beraber (tahminen 1.200-1.700 ki i) Nav ar (emdinli) bölü ünü, Gerdi apatan ve Nehri'de bulunan

¹⁰⁸⁶ Bulut, **Ön. ver.**, s. 327.

¹⁰⁸⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtima Senesi: 2, Cilt: 9 (18.10.1340/18.10.1924), s. 9.

¹⁰⁸⁸ Bulut, **Ön. ver.**, s. 349.

¹⁰⁸⁹ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt syanları I** (stanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 126.

¹⁰⁹⁰ **dare**, Sayı: 67 (Birincite rin/Ekim 1933), s. 58.

tabur merkezini bastı. syancılar Pesen deresinde Tabur komutanı ile Tabur doktorunu yakaladılar. Nav ar Bölük komutanı Üste men Bekir Sıtkı Bey, müsademe de kolundan yaralandı ve iki er ehit dü tü. Gerdi apatan takım komutanı Mülazım-ı evvel isyancılara var gücüyle kar ılık verdi.

Seyyid Abdullah'ın esir aldığı mülkiyeli memurlar serbest bırakıldı. Binba ı smail Bey subaylarında serbest bırakılmasını keza emri kendisinin verdi ini söyledi. syancılar subayları Gerdi apatan'a götürdüler ve karargahlarını da oraya kurdular. Esir edilen subaylar öldürülmeleri için a iret reislerine, ileri gelenlerine teslim edildi.

emdinli baskınından üç dört gün sonra Yüksekova'ya 24 uçak geldi. 27 ve 28. alaylardan hazırlanmış bir tümen, 6. Seyyar Taburu, 5 A iret Hafif Süvari Alayı, bir topçu taburu, Süleyman Sabri Pa a komutasında Yüksekova'da toplandı.

1 A ustos 1925 günü sabahı, asker üç koldan emdinli'ye yürüdü. emdinli'de isyana katılan bölgeler ise daha önceden bo altılmıştı. Nehri'den ba layarak Gerdi mıntıkasındaki bütün köyler, çoluk çocuk, kadın ihtiyar toplanmış, Irak'ın ngiliz i gal bölgesi olan Siro köyüne götürüldü. Nav ar'dan ba layarak bütün Zerza mıntıkası ise yine ngiliz i gal bölgesi olan Serkem'e taındı.¹⁰⁹¹

Bu isyan yerel bir isyan olarak kaldı ve çok geçmeden Türk ordusu tarafından bastırıldı. Ailenin önde gelen son üyeleri de Irak ve ran'a kaçmak zorunda kaldı.¹⁰⁹²

Devletin a iretleri özellikle zorunlu göçe tutması tepkilerin artmasına sebep olmaktaydı. Hakkari bölgesi dahil olmak üzere çıkan ayaklanmalar, eyh Sait isyanından beri maalesef, her sene mutad bir mahiyet aldı.¹⁰⁹³

3.6.1.3. Çatak syanı (Lezgin A a syanı)

1925 eyh Sait ayaklanması sonrasında 8 Eylül 1925 tarihinde çıkarılan ark Islahat Planı içerisinde a iret a alarının batıya naklini sa layan düzenlemeler vardı. Yerlerinden olmak istemeyen Lezgin ve Ebubekir a alar Gürpınar ve Çatak bölgesinde ayaklandılar. Bu a alar, bölgedeki Kürtlerin deste ini alabilmek için hükümetin apka giymeyi mecbur bıraktıını, dinin elden gitti i propagandasını yaydılar. syana Giravi a ireti dıında Alan, Ezdinan a iretleri de katılmıştı. Ayaklanma Mart 1926'da gerçekleşti. Kaza çevresindeki askeri birlikler etkisizle tirilerek 70 kadar kayıp verdirildi. syanın bölgeye yayılması üzerine uçaklardan bölge halkına kâ ıtlar atıldı. Bu kâ ıtlarda; bölgedeki Kürtlere yönelik

¹⁰⁹¹ Erdost, **Ön. ver.**, s. 103-110.

¹⁰⁹² Heckmann, **Ön. ver.**, s. 91.

¹⁰⁹³ **Vakit**, 20 A ustos 1930.

herhangi bir hareketin olmadığı sadece Lezgin ve Ebubekir a aların batıya nakledilecekleri yazılıydı. syan Van'dan sevk edilen askeri birlik ve devlet yanlısı a iretler tarafından bastırılmaya çalı ıldı. Ebubekir ve Lezgin a alar devlete teslim olmamak için Beytü ebap üzerinden Irak'a geçtiler. Burada ngilizlerle görüşler. ngiliz yetkililer silahlarını bıraktıkları takdirde Irak'a yerle ebileceklerini söylediler. Fakat Lezgin ve Ebubekir a alar Müslüman Türkiye devletine silahlarını bırakmadıklarını, ngilizlere kesinlikle bırakmayacaklarını bildirerek tekrar Gürpınar bölgesine geldiler. Mayıs ayında bir yüzba ı ve 40 askerden oluş an süvari birli i Lezgin A a'nın yanına gelerek devlet tarafından affedildiklerini ve teslim olmalarını bildirdi. Ebubekir A a ise a abeyi Lezgin A a'ya, 80-90 asker öldürdüklerini, devletin affetmi olamayaca ını ve teslim olmayarak ran'da bulunan Simko A a'ya sı nabileceklerini söyledi. Lezgin A a'nın teslim olmakta kararlı oldu unu gören Ebubekir A a çareyi Simko A a'ya sı nmakta buldu. syanda bulunanlardan Lezgin A a, Ezdinan a ireti reisi Mustafaye Kerevan, Alan a ireti a ası Ali'ye akuli ve Çatak ailesinden eref, Kadir, Cevher, Delo Ahmet, Mustafa teslim oldular. Van'da bir hafta hapis yattıktan sonra Erci yolu üzerinde bulunan Bu day Tepe'de kur una dizildiler. Ebubekir A a ise 1930 yılında çıkartılan aftan yararlanarak Çatak'a geri döndü.¹⁰⁹⁴

3.6.1.4. Jirkili Ehya (Yahya) A a syanı

1924'te Asurîlere karşı yapılan savaşta devletin yanında yer alan Jirki a ireti, 1926 yılının Nisan ayında Gürpınar ve Çatak bölgesinde ayaklanan Lezgin ve Ebubekir a alar ile birlikte Beytü ebap'ta ayaklandı. Önce Beytü ebap kaza merkezini basan Ehya A a, sonra da Uludere çevresine konu landırılan askeri birliklerin üzerine yürüdü. Mergeh karakolunu basarak askerlerin silahlarına el koydu. Ehya A a'nın Uludere'ye giri i haberini alan Ortaba tabur komutanı, birli ini ırnak'a kaydırma kararını aldı. Ehya A a giden taburun pe ini bırakmadı. Tabur, Seyhan deresine vardı ve kendilerine yardım için Siirt'ten gönderilen ikinci

¹⁰⁹⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 60; Lezgin A a ve Ebubekir A aların Irak'tan Türkiye'ye dönmeleri için Nak i eyhi Bahaddin'den el almı olan 1864 do umlu Hakkarili Selim Seven nasihatla bulunmu tur. Lezgin ve Ebubekir A aların Irak'tan geri dönü leri için bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1, s. 1; eyh Sait ayaklanması ve 23 Kasım 1927 yılına kadar asayı sızlikler içerisinde bulunanların affı ilk 28 Mart 1928 tarihinde “ ark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalardaki Ceraimin Tecili Hakkında Kanunun” yayınlanmasıyla uygulandı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtima Senesi 1, Cilt: IV (7.5.1928), s. 5; Rıza Erta , 1933 yılı Çatak Do umlu, Giravi A ireti Lideri ile yapılan “Çatak syanı” konulu görüş me (Van: 11 Ekim 2014); Çölemerikli, **Ön. ver.**, s. 452.

taburla bulu mak üzere iken Ehya A a saldırdı. ki taburun hemen hemen tamamını imha ederek asker gelmeden Kuzey Irak'a kaçtı.¹⁰⁹⁵

3.6.1.5. Giravili smail A a (Özbek) syanı

smail A a'nın 500 silahlı Kürt köylüsü ile gerçekleştirildiği üç gün süren isyandır. 16 Nisan 1926 tarihinde Beytü ebap ve Çölemerik civarında ayaklanan Ertu i reisi smail A a 400 kadar avanesiyle Çölemerik'i muhasara etti.¹⁰⁹⁶ syanın bastırılması için Çukurca A ası Velya Bey ve Çukurca a a ailesinden Mustafa (Turan) 50 ki ilik bir Pinyani i gücü ile madiye a alarından Hacı aban 30 ki ilik silahlı adamıyla, Guzere (Cevizli) köyü ileri gelenlerinden Hacı Abdurrahman 15 silahlı adamıyla, Yüksekova Pinyani ilerinin A ası Kerem Zeydan 70 silahlı adamıyla isyanı bastırmaya geldi. syanın üçüncü günü isyancılar kenar mahalleleri ya malayarak ve hükümet erkânına ait binaları tahrip ederek ku atmaya son verdiler.¹⁰⁹⁷

3.6.1.6. Hakkari Olayı

Bu olayın nedeni; eyh Said olayının ardından Anadolu'da zorunlu ikamete tabi tutulmak istenen eyh Enver'in kararın uygulanmasını engellemek isteği idi. eyhin bir ayaklanma çıkartarak askeri birliklerin gücünü zayıflatma fikri; Ertu , Goyan, Jirki ve erefhan a iretlerinin ileri gelenleri tarafından da uygun bulundu. Bu maksatla 1926 Ekim ayında Hakkari merkez ilçesi Çölemerik ve Beytü ebap ile Van'ın Norduz bölgesinde olaylar çıkartıldı. Devlet daireleri ya malanarak, karakollara baskınlar düzenlendi. 1927 ubat ayında eylem alanının geni lemesi üzerine bölgeye ilave askeri birlikler gönderildi. Harekâta bir kısım insanlar ölürken bir kısmı ran ve Irak'a kaçtı, yakalananlar ise cezalandırıldı.¹⁰⁹⁸

1926 yılı içinde A rı olayları ba ladı. 1930 yılına kadar devam eden bu ayaklanma devleti çok u ra tırdı. Kürtçülük akımı hızını kesmeden büyüyordu. Kürtlük ve Kürtçülük o kadar canlıydı ki, Meclisin aldığı tüm tedbirlere kar ı ayaklanmalar devam ediyordu.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁵ Çölemerikli, **Ön. ver.**, s. 455; Rıza Erta , 1933 yılı Çatak Do umlu, Giravi A ireti Lideri ile yapılan "Çatak syanı" konulu görüşme (Van: 11 Ekim 2014).

¹⁰⁹⁶ **dare**, Sayı: 67 (Birincite rin/Ekim 1933), s. 59.

¹⁰⁹⁷ Çölemerikli, **Ön. ver.**, s. 459.

¹⁰⁹⁸ Dündar, Safiye, **Ön. ver.**, s. 141.

¹⁰⁹⁹ Mustafa Remzi Bucak, **Bir Kürt Aydınından smet nönü'ye Mektup** (stanbul: Doz Yayınları, 1991), s. 52.

3.6.1.7. Oramar Ayaklanması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)

Suriye’de 1927 yılında kurulmuş ve Kürt milliyetçisi bir örgüt olan Hoybun’un¹¹⁰⁰ çalı malarını takip eden örgüt yanlısı gazete ve dergiler, 1929-1930 yıllarında yeni bir Kürt ayaklanması olacağı ile ilgili bilgiler veriyorlardı. 1924 yılında Beytü ebap ayaklanmasında bulunan Hsan Nuri¹¹⁰¹ liderli inde ubat/Mart 1930’da çıkan A rı Da ı civarındaki isyanı, Türkiye’nin do usunda çe itli bölgelerde destek amaçlı çıkan küçük isyanlar takip etti. Bu isyanlardan biri de, Temmuz/A ustos 1930’da Hakkari’nin Oramar bölgesinde çıkan isyandı. Iraklı Barzani ve Gerdi a iretlerinden 500 kadar atlı bir grup, bazı yerel a iretlerin deste ini alarak Oramar’daki jandarma karakoluna saldırdı.¹¹⁰² Saldırı, A rı’daki olayla ilgiliydi. Barzani a iretinden eyh Ahmed’in Türk ordusunu güney tarafa çekerek A rı’daki operasyonu zayıflatmak istedi i iddia ediliyordu. Oramarlı Kasım A a ve arkadaşlarının 21 Temmuz 1930’da Oramar Sınır Bölük Komutanı’na gelerek 21/22 Temmuz 1930 gecesi bölü ün basılacağı haberini vermeleri saldırı yapanların i ini çok zorla tırdı.¹¹⁰³ Yöredeki a iret mensupları (Oramari) ikiye bölündü, bir kısmı Barzani’nin tarafını tutarken di erleri Türk hükümetinin tarafında yer alıyordu.

28 Temmuz 1930 sabahı uçaklar Oramar’ı ku atan grupları bombaladılar. Ak amüzeri milis ve askeri kuvvetler Oramar’a baskın yaptılar ve saldırıyı yapanları püskürterek saat 19.00’da kasabaya girdiler. Böylece yedi günden beri muhasarada bulunan bölük kurtarılmı oldu.¹¹⁰⁴ Bu süre içinde bölük dört ehit, dört yaralı vermi , Barzaniler ise daha çok kayıp vermi ti. Bu olayda Kasım, Kerim ve Ferhat A aların yardımları etkili oldu. Nihayet 30 Temmuz 1930’da Oramar bölü ü ile Ba tazin müfrezesi ve Çal Hudut Bölü ü Gever’e geldiler.¹¹⁰⁵

¹¹⁰⁰ Hoybun, Lübnan’da (Bihamdun’da) 1927 yılında, temeli Ermeni Ta naklardan, organları Kürtlerden ve organizatörü de ngilizlerden olu an bir örgüt olarak kurulmuş tur. Bkz. Dündar, Safiye, **Ön. ver.**, s. 146; Hoybun’un ilk toplantısı 1927 ubat ayı içerisinde Revanduz’daki Seyit Taha’nın evinde yapıldı. Bkz. Kalafat, 2003, **Ön. ver.**, s. 112; Hoybun Meclisi Kürt stiklalini ilan etti. Bkz. **Ak am**, 9 A ustos 1930; Hoybun; Kürt stiklali, Bkz. **Vakit**, 17 A ustos 1930; Hoybun, “Benlik” manasına gelmektedir. Bu kelime Ermeni yurdu anlamına gelen Haybun’un benzeridir. Bkz. Kalafat, 2003, **Ön. ver.**, s. 114; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 24.

¹¹⁰¹ Bitlisli olan Hsan Nuri, A rı Da ı hadisesinde asilerin ba ındaydı. Harbiye’den mezun makineli tüfek zabiti olan Hsan Nuri, Sivas Kongresi’nde de bulundu. Bkz. **Ak am**, 27 Temmuz 1930.

¹¹⁰² **Ak am**, 27 Temmuz 1930; Yurtta , **Ön. ver.**, s. 34.

¹¹⁰³ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt syanları I** (stanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 478.

¹¹⁰⁴ **Ak am**, 31 Temmuz 1930.

¹¹⁰⁵ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt syanları I** (stanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 484.

1930 yılında Türk-İrak siyasi ilişkileri¹¹⁰⁶ iyi olmakla beraber Irak Hükümeti İngiliz mandası altında olduğu için serbest düşecek durumda değildi. Bu ekavet olaylarının da sonlandırılması gerekiyordu. Genelkurmay Başkanı 17. Kolordu'ya emdinan ve Oramar bölgelerindeki asayişsizlikten korkulmadan giderilmesi emrini verdi.

Barzanilerin tedbihi için 3 grup olarak tekilatlanma yapıldı. Emdinan Grubu'nda; 2 hudut taburu, bir dağ bataryası ve Kerim Ağa Milis Kuvvetleri bulunuyordu. Oramar Grubu'nda; 1 hudut taburu, 1 istihkâm, 1 dağ topçu takımı ve Ferhat Ağa Milis Kuvvetleri mevcuttu. Çölemerik Grubu'nda ise; 3 tabur, 1 dağ bataryası ve Ebubekir atlı milis kuvvetleri vardı.

27 Eylül 1930 tarihi itibarıyla 3 koldan 3 grup olarak Barzanilerin bulunduğu bölgelere doğru yürüyüşe başlandı. Harekât sırasında Oramar, Zinebar ve Keletan civarında rastlanan gruplar birliklerin taarruzları¹¹⁰⁷ karşısında Irak arazisine iltica ettiler.¹¹⁰⁸ Oramar ve emdinan isyanlarını sevk ve idare eden Banavikli Ahmet ile emdinanlı Oğuz yakalanarak Çölemerik cezaevine konuldular. Fakat daha sonra bu ikisi 28 Ağustos 1932 yılında ailesiyle birlikte cezaevindeki jandarma ve gardiyanların zafiyetinden yararlanarak kaçtılar.¹¹⁰⁹

3.7. GÖÇ VE İSKAN

Birinci Dünya Savaşı'nda Hakkari Rus istilasına uğradığı zaman halk, Osmanlı topraklarının bir parçası olan Irak'a kaçmıştı. Daha sonra, İngilizler Irak'a girince, bu halk, Irak'tan tekrar yerlerine dönmüştü. Bu göçler yüzünden, büyük maddi zararlara uğramışlardı. Bütün bu göç hareketleri esnasında, askerlik yanında olanlar, askerlik vakitlerini geçirmişlerdi. Daha sonraları ise, ailelik zihniyetinin buralarda hakim olduğu yıllarda, askerlikten kaçmışlar, hatta vergilerini dahi ödememişlerdi.¹¹¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus istilası nedeniyle memleketlerini terk eden ailelerin 1923 senesinde tekrar memleketlerine dönebilmeleri ve yıkılan evlerinin

¹¹⁰⁶ Tedavisi için Berlin'e giden Irak sefiri Oramar'daki ayaklanma ile ilgili olarak haberinin olmadığını, Irak hükümetinin bu mütecavizlere yardım etmesi ve müsamahakâr davranmasının imkânsız olduğunu söylemiştir. Bkz. **Ak am**, 4 Ağustos 1930.

¹¹⁰⁷ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyamları I** (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), s. 488-494.

¹¹⁰⁸ **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Ağustos 1930.

¹¹⁰⁹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 104, Dosya No: 676, Sıra No: 20.

¹¹¹⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85.

in ası için 5 Ocak 1923 tarihinde Maliye Vekaleti'nin bütçesine 500 bin lira ödenek konulması için kanun tasarısı hazırlatıldı.¹¹¹¹

Yeni bir devletin kurulması içe do ru göç hareketlerini hızlandırdı. Umumi Harp nedeniyle Musul bölgesine giden Hakkari halkından 104 haneden 186 erkek, 184 kadın 1925 senesinde Hakkari ve civarına gelerek evlerini in a etmeye ba ladı.¹¹¹²

Rumiye'de bulunan Türk halkının 1924 senesinde Bayezit, Van ve Hakkari'de mesken bulunmaması ve yıkık olan evlerin in ası için imkan olmaması nedeniyle Tercan'a yerle tirilmesine karar verildi.¹¹¹³

15 Kasım 1926 tarihinde ran mültecilerinin Gever ve Ba kale kazalarına iltica ve buralarda iskan edilmeleri söz konusu oldu. Fakat Gever ve Ba kale kazalarına çok fazla kar ya ması nedeniyle bu mültecilerin Bayburt'a gönderilmeleri uygun bulundu.¹¹¹⁴

ark vilayetleri Ruslar tarafından i gal edildi i zaman orta ve batı Anadolu'ya akıp gelen “ ark mültecileri” namı altında iskan bahsinde büyük bir yer tutmu lardı. Harp sonu Rus i gali ortadan kalktı nda bu göç edenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri söz konusu olsa da barınabilecek evlerin olmaması nedeniyle binlerce ki i evsiz ve yurtsuz bir ekilde ya adılar.

Hükümet bunlardan bir kısmını sevk parasını vererek gönderirken gitmek istemeyenleri de oldukları yerlerde barındırmak yönüne gitmi ti.

Bu mültecilerin vaziyeti de tamamen muhacir vaziyeti olup bunları da barındırmak kadar bir de geçindirmek yönü dü ünülmü ve bunlara evden ba ka dükkan veya arazi de verilmi ti. Cumhuriyet devrinde on yıl içinde iskan edilen 9.145 ailenin toplam mevcudu 35.017 nüfustur. Bunlara verilen konutlarla topraklar borçlanma kanununa göre 20 yıl içinde ödenmek üzere hak sahipleri borçlandırıldı. Ancak 1866 numaralı kanun bunlara verilen evlerin iskanı adi derecesinde olan borçlarını affetmi oldu undan bu hanelerin adi iskan haddi dahilinde olan miktarı kendilerine meccanen temlik edilmi ve bu miktar üzerine konan ipotekler kaldırılmı tı.¹¹¹⁵

¹¹¹¹ BCA, Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 6, Dosya No: 43, Sıra No: 4.

¹¹¹² BCA, Fon No: 272 0 0 12, Kutu No: 45, Dosya No: 76, Sıra No: 8.

¹¹¹³ BCA, Fon No: 272 0 0 11, Kutu No: 19, Dosya No: 97, Sıra No: 29.

¹¹¹⁴ BCA, Fon No: 272 0 0 12, Kutu No: 50, Dosya No: 105, Sıra No: 3.

¹¹¹⁵ dare, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933), s. 158.

eyh Sait ayaklanmasından sonra 8 Eylül 1925 tarihinde çıkarılan ark İslahat Planı gereince Doğu Anadolu bölgesindeki a İret liderlerinin batı illerine sevk edilerek iskan edilmeleri için devlet girişimlerinde bulundu. ark İslahat Planı'na olan tepki ilk defa Çatak bölgesinde Giravi a İreti liderinin ve ailesinin sürgün edilmek istenmesi üzerine çıktı. Giravi a İreti lideri sürgüne gönderilmemek için ayaklanma çıkardı. Devlet bu ayaklanmayı bastırmakta zorlandı. Hakkari vilayetinden sürgüne maruz kalan aile yoktu.

Devlet asayişsizlik içinde bulunanlara müsamaha göstermiyordu. Aslanran'ın Rumiye vilayetine bağlı Kurucu köyü halkından ve Kör Hasan kabilesinden olup 1927 senesinde yurda sıınarak Hakkari vilayetinin Dize köyü nüfus kütüğüne tescil edilen ve Van'da oturan Molla Mehmet Bozkurt'un emniyet ve asayiş bakımından hudut üzerinde oturması mahzurlu görüldüğünden aile efratlarıyla birlikte Çorum'un Alaca kazasına nakledilmeleri, Dahiliye Vekillerinin 6 Temmuz 1943 tarih ve 74119/12/4030/460 sayılı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine 2848 sayılı kanununun 6'ncı maddesinin C fıkrasına uygun olarak İraç Vekilleri Heyetinin 8 Temmuz 1943 tarihli toplantısında kabul edildi.¹¹¹⁶

Balkan ülkelerinden yurdumuza gelen göçmenler de vardı. 1956-1959 yılları arasında 116.831 nüfus, 32.418 aile göçmen geldi. Bunlardan 25 aile Hakkari'de iskan edildi.¹¹¹⁷

Irak ve İran'a sınır olan Hakkari, bu ülkelerdeki a İret kavgaları sonucunda buralardan gönderilen a İretlerin mesken edildikleri yer konumuna geldi. Sovyetler Birliği'nde 13 yıl kaldıktan sonra 1959 yılında Irak'a gelen ve Bağdat'ta yaayan Molla Mustafa Barzani ile onun destekçisi olmayan Zabari a İreti ve bir diğeri adı olan Bradost a İreti arasında sürtüşmeler başladı. 1959 Nisan ayı içinde Molla Mustafa Barzani karıştığı olan 700 Kürt Hakkari bölgesine geldi ve on gün içinde bu sayı 3.000'e çıktı.¹¹¹⁸ 1961 yılında Irak'ta iki kabile arasında çıkan ihtilaf yüzünden 800 mülteci Yüksekova'nın Hırrata köyünde iskan edildiler.¹¹¹⁹

Irak'ta meşru yönetime karşı ayaklanan Molla Mustafa Barzani kendisine karşı olan a İretlerle çatışma haline girdi. Irak topraklarında Molla Mustafa Barzani ile İeyh Re İt (Brodostlar) arasında yapılan çarpışmada Molla Mustafa Barzani

¹¹¹⁶ BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 102, Dosya No: 54, Sıra No: 12.

¹¹¹⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çıtıma: 3, Cilt: 10 (11.12.1959), s. 350.

¹¹¹⁸ The Times, 29 April 1959, s. 10; The Times, 6 May 1959, s. 10.

¹¹¹⁹ Hakkâri (28 Temmuz 1961), s. 1.

korlusundan kaayan Brodost a iretine mensup 100 ki i 18 Eylöl 1962 tarihinde emdinli kazasına ba lı Mezar Gedi i mıntıkasına girerek oraya yerle ti.¹¹²⁰

27 A ustos 1963 tarihinde Kürt lideri Molla Mustafa Barzani taraftarı 800 ki ilik bir kafile topraklarımıza iltica etti. Rikan a iretine mensup mülteciler Çukurca kazasının iverezan bölgesinde kampa alındılar.¹¹²¹ Molla Mustafa Barzani'nin Irak devletine kar ı olan ayaklanması 1970'li yıllara kadar sürdü.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu bölgeye olan yakla ımlarında, halkı kazanmak adına yapılan hamleler, özellikle kültürel ve sosyal bütünle meyi sa layıcı e ilimler, temelde bölgenin tarihi hesaba katılarak yapılırsa gerçekçi çözümler bulunabilir. Türk kimli inin yanında Kürt kimli inin varlı ı hep vardı. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Tek Parti Hükümeti'nin Do u'da gerçekle tirdi i icraatlara dikkat edilirse Kürt kimli inin silinerek halkın Türkle tirilmesi gayretlerinin oldu u görölmektedir. Halkı tek kimlik altında bütünle tirmek için yapılan gayretler halkı devlete yakla tırmamı tam tersine uzakla tırmı tır. Memleketin herhangi bir yerinde görölebilen kaçakçılık olaylarının sonrasında bile sınırda ya ayan a iretlerin sorunun kayna ı olarak görölmesi ve yerlerinden yurtlarından edilmesi için geli tirilen yöntemler halkın onarılamayacak sarsıntılar ya amasına neden olmu tur.

3.8. E T M

3.8.1. Cumhuriyet Öncesi Hakkari'de E itim

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk- slam devletlerinin tecrübelerinden de faydalanarak e itim alanında, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde sistematik bir yapının olu masını sa lamı tır.¹¹²² Tanzimat ile birlikte yönetim anlayı nda önemli de i iklikler ya anmasıyla beraber bu de i ikliklere uyum sa layabilecek nitelikte bürokrasinin yeti mesine ihtiyaç duyulmaya ba ladı.¹¹²³ Ço u yerde medreseler de olmadı ı için bu ihtiyaç cami ve kiliseler tarafından kar ılanıyordu.¹¹²⁴

Devlet, e itim faaliyetlerinin sa lıklı yürütölebilmesi için bu i i te kilatlı hale getirdi ve 1857 yılında kurulan Maarif Nezareti her vilayete bir maarif müdürü atadı.

¹¹²⁰ **Hakkari** (21 Eylöl 1962), s. 1.

¹¹²¹ **Hakkâri Postası** (29 A ustos 1963), s. 1.

¹¹²² Ünal Ta kın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", **The Journal Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-3 (Mart 2013), s. 1329.

¹¹²³ Abdulvahap Akıncı, "Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik n asında Okul", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 19 (2014), s. 3.

¹¹²⁴ Ta kın, **Ön. ver.**, s. 1329.

1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,¹¹²⁵ te kilatın idare ve görevlerini kanuni bir hükme ba ladı.¹¹²⁶ E itimi bir devlet meselesi olarak mütalaa eden ve örgün e itimi ilk, orta ve yüksek olarak derecelendiren bu nizamname,¹¹²⁷ son eklini 1881’de alarak Türk e itim tarihinde en kapsamlı düzenleme ve ıslahat hareketi olarak iz bıraktı.¹¹²⁸

3.8.1.1. İptidai Mektepleri

İptidai mekteplerin temelini sıbyan mektepleri oluşturmaktadır. Osmanlı devrinde ilkö retim kurumlarını sıbyan mektepleri temsil ediyordu. Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldı ı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler ile mahalle halkı tarafından da kurulabilirdi. Sıbyan mekteplerinin giderleri mahalle ve köy cemaati tarafından karşılanıyordu.¹¹²⁹ Bu mekteplerin başlıca amaçları, çocuklara Kur’an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak idi. Sıbyan mektepleri, 1862’de iptidai mekteplere dönüşürülerek yeni usulde eğitim ve öğretime başlandı ve bu ıslahat 1871’de genişleyerek devam etti.¹¹³⁰

1872 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesinde Hakkari’deki Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere 11 Sıbyan Mektebi ile eğitim yapılmaktaydı.

Tablo 71: 1872 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine Göre Hakkari’deki Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mektepleri¹¹³¹

Yeri	Müslim	Hıristiyan	Yekün
Albak Kazası	1	2	3
Çal Nahiyesi	1	-	1
Çölemerik Kazası	3	-	3
İmşinli Nahiyesi	4	-	4
Toplam	9	2	11

¹¹²⁵ Zürcher, **Ön. ver.**, s. 96.

¹¹²⁶ Taşkın, **Ön. ver.**, s. 1329.

¹¹²⁷ Ortaylı, 2010b, **Ön. ver.**, s. 214; Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, Cilt-Sayı: 1-2 (2011), s. 13.

¹¹²⁸ Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 13-1 (2008), s. 273; Derya Uzun Aydın, “Osmanlı’nın Son Döneminde Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatına Genel Bir Bakış”, **İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4 (2013), s. 5.

¹¹²⁹ Ortaylı, 2010b, **Ön. ver.**, s. 215.

¹¹³⁰ Taşkın, **Ön. ver.**, s. 1330.

¹¹³¹ **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 148.

Sıbyan mektepleri 1862’de iptidailere dönü türülürken tamamen kapatılmadılar. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken di er taraftan da iptidaiye programları geli tirildi.¹¹³² 1872 yılında Sıbyan mekteplerinin ülke genelinde oldu u gibi Hakkari’de de iptidai mekteplere dönü türülmedi ini görmekteyiz. Hakkari’de temel e itim sıbyan mekteplerinde yapılmaya devam ediyordu. Hakkari kaza ve nahiyeleri içinde Müslim sıbyan mekteplerinden en fazla dört mekteple emdinan’da bulunmaktadır. Bunu üç mekteple Çölemerik kazası takip etmektedir. Bu tarihte Hakkari’nin kazası olan Gever ve Beytü ebap’da sıbyan mektebinin olmadı nı görüyoruz. Hıristiyan sıbyan mektebi iki tane olup sadece Albak’ta e itim yapmaktaydı. Albak’ta 4.800 Hıristiyan, 2.100 Müslüman nüfusu vardı. Albak kazası, Van ve Hakkari bölgesindeki di er kaza ve nahiyelere göre en fazla Hıristiyan nüfusa sahip olan kazaydı.¹¹³³

Tablo 72: 1894-1895 Yılları Van Vilayeti ve Hakkâri Sanca ındaki slam ptidai ve Ö renci Durumu¹¹³⁴

Vilayet/Liva (Ba ımsız Sancak)	Okul Türü			Ö renci			II. Abdülhamit Devrinde Açılan Okul
	Eski Usul	Yeni Usul	Toplam	E	K	Toplam	
Van	66	5	71	1.218	151	1.369	16
Hakkari	54	-	54	585	-	585	Bilinmiyor
Toplam	120	5	125	1.803	151	1.954	16

Tablo 72’ye baktı ımızda Hakkari’deki 54 iptidai mektebin hepsi eski usulle e itim yapmaktaydı. Van’da bulunan 71 iptidai mektebin 5’inde yeni usulle e itim yapılıyordu. Bu yılda Sıbyan mekteplerinin iptidai mekteplere dönü türülmesinin özellikle Hakkari’de hiç yapılamadı ı görülmektedir. 1894-1895 yılında Hakkari’deki 54 iptidai mektepte sadece erkek ö renciler vardı. Van’da ise az sayıda kız çocu u mektebe gidiyordu.

¹¹³² Ta kın, **Ön. ver.**, s. 1330.

¹¹³³ **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 143.

¹¹³⁴ Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernle me Sürecinde E itim istatistikleri (1839-1924)**, Cilt: 6 (Ankara: Devlet istatistik Enstitüsü Matbaası, 2000), s. 96; Osmanlı Devleti’nin 1897 yılındaki ilk istatistik yıllı nda da Van vilayeti ve Hakkari sanca nda 125 okul, 1803 erkek, 151 kız, toplam 1.954 ö renci bilgisi yer almaktadır. Bkz. Güran, **Ön. ver.**, s. 107.

Tablo 73: Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan İptidai Mektepler¹¹³⁵

Liva	Kaza	Bulundu u Yer	Türü	Kurulu Tarihi	Masrafı
Van	Van	Havasor Nahiyesinde	İptidai	15 Aralık 1898	1.200
Van	Van	Cafer Bey Köyünde	İptidai	13 Kasım 1898	1.200
Van	Van	Edremit Köyünde	Erkek İptidai	1899	1.200
Van	Van	Bahçelerde Boya o lu Camiinde	Erkek İptidai	1894	3.720
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	Erkek İptidai	1892	1.200
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	İptidai	13 Mayıs 1899	Meçhul
Van	Van	Hatuniye Mahallesiinde	Kız İptidai	1893	1200
Van	Van	Kasabada Katırcı Mahallesiinde	Erkek İptidai	1893	600
Van	Van	Bahçelerde Hacı Mehmet Efendi	Erkek İptidai	1893	600
Van	Van	Bahçelerde abaniye Mahallesiinde	Erkek İptidai	1893	960
Van	Van	Bahçelerde Halil A a Mahallesiinde	Kız İptidai	1894	5.484
Van	Van	Bahçelerde Halil A a Mahallesiinde	Erkek İptidai	1899	600
Van	Van	Kasabada Hüsrev Pa a Camiinde	Erkek İptidai	1897	1.200
Van	Geva	Vastan Kasabasında	Erkek İptidai	1898	1.200
Van	Geva	Orman Köyünde	İptidai	13 Nisan 1899	Meçhul
Van	Bargiri	Bargiri Kasabasında	İptidai	13 ubat 1899	1.200
Van	Mahmudi	Sanhanesi Köyünde	İptidai	1898	1.200
Van	Erci	E nesi Kasabasında	Kız İptidai	13 Ekim 1898	1.200
Hakkari	Albak	Tuvani Köyünde	Erkek İptidai	1898	1.200
Hakkari	Albak	Kara Balyan Köyünde	Erkek İptidai	1898	1.200
Hakkari	Albak	Ba kale Kasabasında	Erkek İptidai	1892	762
Hakkari	Albak	ikefti Nahiyesinde	İptidai	13 Eylül 1898	Meçhul

Tablo 73'e göre, Van kazasında 13, Geva 'ta 2, Bargiri'de 1, Mahmudi'de 1, Erci 'te 1, Hakkari'de 4 iptidai mektep Sultan II. Abdülhamit döneminde açıldı. 1317 yılı Maarif Salnamesinde 11 iptidai mektep varken 1318, 1319 ve 1321 yılı Maarif Salnamelerinde iptidai mektep sayısı 22'ye çıkmı tır. 1317 yılı Maarif Salnamesinde Hakkari Albak kazası ikefti nahiyesi, Geva kazası Orman köyü, Van kazası Hatuniye Mahallesiindeki 13 Mayıs 1899 tarihinde açılan iptidai mekteplerinin kaydına 1318, 1319 ve 1321 yılı Maarif Salnamelerinde rastlanmamaktadır. Yeterli sayıda ö renci olmadı ı için bu mekteplerin kapatılmak zorunda kalındı ı akla

¹¹³⁵ **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1430; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 926; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 691.

gelmektedir. İptidai mekteplerin 3'ü kız, 12'si erkek iptidai mektebidir. Kız iptidai mektepleri, Van Erciş kasabası, Van merkez Hatuniye Mahallesi ve Bahçeler de Halil Ağa Mahallesi de bulunmaktadır. 12 erkek iptidai mektebin 3'ü Hakkari Albak kazasında, 9'u Van'ın kaza, nahiye ve mahallelerindedir. 7 iptidai mektebin kız ya da erkek mektep olduğu hususunda kesin bilgi yoktur. 1892 yılı itibarıyla en erken açılan iptidai mektep Hakkari Bakale kasabasındaki ve Van merkezdeki Hatuniye Mahallesi'ndeki erkek iptidai mektepleridir.

3.8.1.2. Rü diyeler

Rü diyeler, sıbyan mekteplerinin programının takviyesi ile meydana gelen orta seviyedeki okullardır.¹¹³⁶ Sultan Mahmut, çocukların Kur'an'ı ezberledikleri¹¹³⁷ ve kimi zaman da okuma ve yazmayı öğrendikleri geleneksel ilk mekteplerden mezun olmuş 10-15 yaşlarındaki erkek çocuklar için rü diyeleri 5ubat 1839 tarihinde açtı. Rü diyeler, mektep ile mesleki okul yahut devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında bir köprü oluşturuyordu. Rü diyeler, ilk açıldığında 4 yıllık bir eğitimi amaçlanmıştır. Fakat 21 Mart 1850'de Daru'l-Maarif'in açılmasıyla bu süre 6 yıla çıkarıldı, 1863'te 5, 1869'ta 4 ve son olarak 1892'de 3 yıla indirilmiştir.¹¹³⁸ 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 500 ev bulunan kasabalarda rü diyelerin açılmasını şart koşuyordu.¹¹³⁹

1867'ye kadar rü diyelere yalnızca Müslüman öğrenciler alınırken bu tarihten sonra Gayrimüslim çocuklarda alınmaya başlandı. Ayrıca rü diyeler, erkek, kız, karışık, askeri ve özel statülerde açılabilirdi.¹¹⁴⁰

Hakkari vilayetinde rü diyeleri 1883 yılına kadar yoktu fakat dönem dönem Hakkari'nin merkez kazası konumuna getirilen Bakale'de bu tarihe kadar bir adet rü diyeleri eğitimi yapıyordu ve 1871 tarihinde 21 öğrenci, 1873, 1874 tarihinde 50 öğrenci, 1875 tarihinde 63 öğrencisi vardı.¹¹⁴¹ 1883 yılında Gever ve Albak kazalarında iki adet rü diyeleri bulunmaktaydı. Gever rü diyesinde 35, Albak rü diyesinde 40 öğrenci eğitimi görüyordu.¹¹⁴²

¹¹³⁶ Taşkın, **Ön. ver.**, s. 1334.

¹¹³⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çarlar** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 183.

¹¹³⁸ Zürcher, **Ön. ver.**, s. 96; Taşkın, **Ön. ver.**, s. 1334.

¹¹³⁹ Altın, **Ön. ver.**, s. 275.

¹¹⁴⁰ Taşkın, **Ön. ver.**, s. 1334.

¹¹⁴¹ **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 134;

1290 Erzurum Vilayet Salnamesi (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1290/1873), s. 138; **1291**

Erzurum Vilayet Salnamesi (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1291/1874), s. 138; **1292**

Erzurum Vilayet Salnamesi (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1292/1875), s. 132.

¹¹⁴² Alkan, **Ön. ver.**, s. 46.

Tablo 74: 1894 Yılında Hakkari Sanca ında Rü tiye, Ö renci, Ö retmen ve Memur Durumu¹¹⁴³

HAKKAR SANCA I						
Kazalar	Okulun 1893 Yılından Kalan Ö rencisi	Ders Yılı Ba ından Sonuna Kadar Kabul Edilen Ö renci	Ders Yılı Sonuna Kadar Bir Nedenle Okuldan Ayrılan Ö renci	Sınavla Diploma Alan Ö renci	Sınav Sonrası 1895-1896 Ders Yılına Devren Kalan Ö renci	Memur ve Ö retmen
Albak	20	-	9	2	9	2
Çölemerik	42	-	-	5	37	2
Gever	23	-	-	3	20	1
Toplam	85	-	9	10	66	5

Tablo 74'e göre, 1894 yılında Hakkari sanca ının Çölemerik, Gever ve Albak kazalarında rü diye vardı. En fazla ö renci Çölemerik kazasında bulunuyordu. Bu okullarda ba arılı olabilen ö renci sayısı ise çok azdı. Rü diyelerde okuyan 85 ö rencinin 10'u diploma almaya hak kazanmı tı, Albak kazasındaki 9 ö renci herhangi bir nedenle okuldan ayrıldı , 66 ö renci ise sınavı geçemeyerek ba arısız oldu. Bu okullarda ise toplam 5 memur ve ö retmen görev yapıyordu.

1897 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yılı ında Van vilayeti ve sancakları ile kazalarında 10 rü tiye mektebi mevcuttu. Bu mekteplerde 25'i kız, 313 erkek olmak üzere 338 ö renci e itim görmekte¹¹⁴⁴ ve 16 ö retmen görev yapmaktaydı. Van vilayetinde 1897 yılında bir adet askeri rü tiye bulunmaktaydı ve 139 ö rencisi, 10 ö retmeni, 4 memuru, 6 hademesi vardı.¹¹⁴⁵

¹¹⁴³ Ayn. s. 85.

¹¹⁴⁴ Güran, **Ön. ver.**, s. 107.

¹¹⁴⁵ Güran, **Ön. ver.**, s. 127.

Tablo 75: 1900-1905 Maarif Salnamelerine Göre Van Vilayeti ve Hakkari Sanca ında Bulunan Rü diye Mektepleri Ö renci, Ö retmen ve Hademe Sayıları¹¹⁴⁶

Adı	Ö renci Sayısı					Ö retmen Sayısı					Hademe Sayısı				
	1900	1901	1902	1903	1905	1900	1901	1902	1903	1905	1900	1901	1902	1903	1905
Van Merkez	30	27	21	17	17	3	3	3	3	3	1	1	1	1	1
Edremit	16	25	15	17	17	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Adilcevaz	22	21	21	17	17	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
Geva	8	15	25	21	21	1	1	2	2	2	1	1	1	1	1
Erci	23	22	41	40	40	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1
Hakkari Sanca 1	-	37	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
Albak	20	-	27	50	50	2	-	3	3	3	1	-	1	1	1
Gever	20	22	36	18	18	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Çölemerik	18	36	27	16	16	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1

Tablo 75'e göre Van vilayetinin 5 kazasında, Hakkari sanca ının ise 3 kazasında rü diye mektebi oldu unu görüyoruz. 1901 Maarif Salnamesindeki Hakkari sanca ındaki rü diye mektebi di er hiçbir Maarif Salnamesinde yer almamaktadır. Hakkari sanca ının merkez kazası olan Çölemerik'te ise Maarif salnamelerine göre sadece bir rü diye mektebi bulunmaktadır. 1901 Maarif

¹¹⁴⁶ **1316 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1206-1207; **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1422-1423; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1594-1595; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 922-923; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 688-689.

Salnamesinde Hakkari sanca ında belirtilen rü diyenin Çölemerik kazasındaki rü diye ile karı tırılarak tekrar yazım oldu u dü ünülmektedir. Rü diyeler içinde sadece Albak rü diyesinde ö renci sayısı devamlı artma göstermi tir. Van merkez ve Adilcevaz kazalarında ö renci sayılarında her yıl bir önceki yıla göre azalma vardır. Albak kazası rü diyesinde ö renci sayısı Van merkezdeki ö renci sayısından üç kat fazla olmasına ra men ö retmen sayısı aynıdır. Rü diyeler de hademe sayısı aynı olup bir görevli vardır.

Tablo 76: Rü diyelerde Görevli Ö retmenler¹¹⁴⁷

Yer Adı	Görevi	1900 Maarif Salnamesi	1901 Maarif Salnamesi	1902 Maarif Salnamesi	1903 Maarif Salnamesi	1905 Maarif Salnamesi
Van Merkez	Muallim-i Evvel	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi	Bekir Efendi
	Muallim-i Sani	Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	Iyas Efendi	Iyas Efendi	Iyas Efendi	sa Efendi	sa Efendi
Edremit	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Mehmet Emin Efendi	Abdulhalim Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	-	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi	Nuri Efendi
Adilcevaz	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	Mehmet Efendi	-	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	-	-	-	-	Halil Efendi
Geva	Muallim-i Evvel	-	-	-	-	-
	Muallim-i Sani	-	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
	Ö retmen Vekili	Hacı Yusuf Efendi	-	-	-	-
	Güzel Yazı Ö retmeni	-	-	Cemal Efendi	Cemal Efendi	Cemal Efendi
Erci	Ö retmen	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi	Ahmet Hamdi Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	-	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Necip Efendi
Hakkari Sanca 1	Muallim-i Sani	-	Nuri Efendi	-	-	-
	Güzel Yazı Ö retmeni	-	Dervi Efendi	-	-	-

¹¹⁴⁷ **1316 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1206-1207; **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1422-1423; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1594-1595; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 922-923; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 688-689.

Albak	Muallim-i Evvel	Ömer Lütfi Efendi	-	-	Taha Efendi	Taha Efendi
	Muallim-i Sani	-	-	Nuri Efendi Ziya Alaaddin Efendi	Ziya Alaaddin Efendi	Ziya Alaaddin Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	Dervi Efendi	-	Dervi Efendi	Dervi Efendi	Dervi Efendi
Gever	Ö retmen	Salih Efendi	-	Salih Efendi	Salih Efendi	Salih Efendi
Çölemerik	Muallim-i Sani	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi
	Güzel Yazı Ö retmeni	Hamdi Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi	Mehmet Ferit Efendi

Tablo 76'ya baktığımızda Hakkari sancaındaki rü diyede görevli Nuri Efendi'nin 1902 tarihli salnamede ve Dervi Efendi'nin ise 1900-1905) tarihli salnamelerde Albak rü diyesinde görevli oldukları görülmektedir. Tablo 75 ve Tablo 76'ya bakıldığında Hakkari sanca ı merkezi ve Çölemerik'te iki rü diye oldu u algısı olmaktadır. Halbuki 1901 Maarif Salnamesinde Hakkari sanca ında var olarak gösterilen rü diye Çölemerik merkezdeki rü diyenin kendisidir ve tekrar yazım hatası yapılmı tır.

Tablo 76'ya göre merkez ve merkeze yakın rü diyelerde ö retmen sayısı fazladır. Merkeze uzak olan kazaların rü diyelerinde ö retmen sayısı ö renci sayısı ile orantılı de ildir. Merkeze uzak olan bu rü diyelerde ö renci sayısı fazla olmasına ra men görevlendirilen ö retmen sayısı merkezdeki ö retmen sayısından dü üktür.

Rü diyelerde Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan gibi dil, Birgivi Risalesi ve di er ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlandı. 1846 talimatnamesine göre, Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı ö retilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, Co rafya ve Hendese ilave edildi.¹¹⁴⁸

Tablo 77: Sultan Abdülhamid Devrinde Açılan Rü diye Mektepleri¹¹⁴⁹

Liva	Kaza	Bulundu u Yer	Türü	Kurulu Tarihi	Masraf Miktarı
Van	Van	Bahçelerde Hafızıye Mahallesi	Rü diye	-	10.840
Van	Van	Edremit Karyesinde	Rü diye	-	8.200
Van	Geva	Vastan Kasabasında	Rü diye	-	8.200

¹¹⁴⁸ Ta kın, **Ön. ver.**, s. 1334.

¹¹⁴⁹ **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 926; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 691.

Van	Erci	E nesi Kasabasında	Rü diye	-	8.200
Van	Adilcevaz	Adilcevaz Kasabasında	Rü diye	-	8.200
Hakkari	Albak	Ba kale Kasabasında	Rü diye	-	10.840
Hakkari	Gever	Dize Kasabasında	Rü diye	-	5.800
Hakkari	Çölemerik	Çölemerik Kazasında	Rü diye	-	8.200

Tablo 77'ye göre, rü diye Hakkari sanca ında Albak, Gever ve Çölemerik kazalarında vardı. Sultan Abdülhamit devrinde açılan rü diyeler 1900 ve 1901 Maarif Salnameleri haricinde 1902, 1903 ve 1905 Maarif Salnamelerinde rastlanmaktadır. Van vilayetinin 5 kazasında, Hakkari sanca ının ise 3 kazasında rü diye mektebi açılmıştır.

3.8.1.3. Medreseler

Osmanlı klasik döneminde ilkö retim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek e itim veren kurumlara medrese denilmiştir.¹¹⁵⁰ Medreseler slam dünyasında iiler ve Sünniler arasında e itim alanında ya anan kutupla manın bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Mısır ii Fatimileri, darül-ilim veya darül-hikme adını verdikleri e itim kurumlarında ii mezhebinin propagandasını yapmaları ve Kahire'de bazı Sünni bilginlerin öldürülmesi, Sünnili in özellikle afi'i ve Hanefi mezheplerinin a rlıklı olduğu ülkelerde medrese adı verilen e itim kurumlarının kurulmasına yol açmıştır. slamiyet'in kabulüyle e itimimiz ilk kez medrese denilen planlı ve düzenli bir örgün e itim kurumuydu ve medrese e itimi Osmanlı Devletinin son yıllarında gittikçe köhnele erek Türkiye Cumhuriyeti devrinde 1924 yılına kadar devam etmiştir.¹¹⁵¹ 1869 Maarif Nizamnamesi medreselerle ilgili herhangi bir düzenleme getirmemiştir. II. Me rutiyet döneminde medreseler ıslah edilmeye çalışılmış fakat I. Dünya Sava ı sürecinde ba arılı olunamamıştır.¹¹⁵² Bu durum ise e itimi medresenin dolayısıyla

¹¹⁵⁰ Ta kın, **Ön. ver.**, s. 1342.

¹¹⁵¹ Buket Candan, "Türk Kültüründe Kütüphaneler ve E itim Hayatımıza Etkileri: Cumhuriyet Öncesi Dönem", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 4-2 (2013), s. 107; Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Ya ama Etkisi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19 (2006), s. 66; Zeki Salih Zengin, "Kurtulu Sava ı Döneminde ve Cumhuriyet'in Ba larında Türkiye'de Medreseler ve Din E itimi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 43-2 (2002), s. 308.

¹¹⁵² Zeki Salih Zengin, "II. Me rutiyet Döneminde İslahat Çalışmaları Çerçevesinde Medreselerin Kurulu Sistemi ve dari Te kilatı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 9 (1998), s. 447; Hüseyin Atay, "Medreselerin İslahatı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 25-1 (1982), s. 43; Mustafa Ergün, "II. Me rutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafa Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 30-12 (1982), s. 88.

edinin etkisinden kurtararak laikle tirmek olarak yorumlanmaktadır. Bu ekilde Osmanlı e itim hayatının en önemli kurumu olagelen medreseler ıslah edilme ansını yitirmi , yaygın ve kıymetli bir e itim müessesesi gözden çıkarılmı tur.¹¹⁵³ Medreselerin büyük bir ço unlu u ki isel yardım ve ba ı larla kurulurken buldukları yerin ya da kurucusunun adıyla anılırlar.¹¹⁵⁴

Tablo 78: Van ve Hakkari’deki Medreseler¹¹⁵⁵

Liva	Kaza	Medresenin smi	Yeri	Müderriis	Talebe	Medresenin Kurucusu
Van	Van	Hüsrev Pa a	Hüsrev Pa a Cami	1	5	Hüsrev Pa a
Van	Van	Topçuo lu	Topçuo luMahallesinde	1	12	Topçuo lu
Van	Erci	Yahya Bey	Kasaba Ortasında	1	7	Yahya Bey
Van	Adilcevaz	Hatuniye	Kasaba Ortasında	1	15	Hatuniye
Van	Geva	zzeddin ir	Kasaba Ortasında	1	17	Hakkari Beylerinden zzeddin ir Bey
Van	Van	skender Pa a	Sanayine Mahallesinde	1	5	skender Pa a
Van	Van	Cami Kebir	Cami Kebir	1	17	Abdülrahmin Bey
Hakkari	Albak	Piran	Cami Kebir	1	12	Hakkari Beylerinden Hüsrev Bey
Hakkari	Çölemerik	Meydan	Cami Kebir	1	15	Hakkari Beylerinden zzeddin ir Bey

Tablo 78’ e göre, Van vilayetinde yedi, Hakkari sanca ında ise Albak ve Çölemerik’te birer tane olmak üzere iki medrese bulunmaktadır. Albak’taki Piran medresesi Hakkari beylerinden Hüsrev Bey, Çölemerik’teki Meydan medresesi de Hakkari beylerinden zzeddin ir Bey tarafından kurulmu tur. Medreselerdeki ö renci miktarlarında herhangi bir herhangi bir de i iklik bulunmamaktadır.

3.8.1.4. Gayrimüslim Mektepler

Gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı’nın kendilerine tanıdı ı imtiyaz ile mekteplerini geli tirme ve sayılarını gittikçe artırma imkanına sahip olmu lardır.

¹¹⁵³ Berkes, **Ön. ver.**, s. 231; Ortaylı, 2010a, **Ön. ver.**, s. 109; Altın, **Ön. ver.**, s. 275; “Medreselerin Islahı”, **slam Dünyası**, Sayı: 2 (1329/1913), s. 29; Ermenekli M. Saffet, “Medreselerimiz”, **Beyanülhak**, Cilt-Sayı: IV-87 (15 Te rinisani 1326/28 Kasım 1910), s. 1642.

¹¹⁵⁴ Togay Seçkin Birbudak, “Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde E itim-Ö retim (1898-1903)”, **Kastamonu Üniversitesi Kastamonu E itim Dergisi**, Cilt-Sayı: 15-1 (Mart 2007), s. 310.

¹¹⁵⁵ **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1426; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1596; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 924; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 690; 1871, 1872, 1873, 1874 yılında Albak’ta bir, Çölemerik’te iki medrese vardı. Bkz. **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 148; **1289 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1289/1872), s. 148; **1290 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1290/1873), s. 149; **1291 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1291/1874), s. 149; **Evkaf Defterleri**, Kod: Ev.d, Defter No: 16257, s. 11; **Evkaf Defterleri**, Kod: Ev.d, Defter No: 16668.

1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlere e itim-ö retim konusunda birçok haklar tanınmıştır. Islahat Fermanı'nın getirdiği oldu u “din serbestli i” ilkesi çerçevesinde Hıristiyan unsurlar e itimde özerk hareket ediyorlardı.¹¹⁵⁶ Her ne kadar Babıâli 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi¹¹⁵⁷ gibi yasal düzenlemeler getirse de Hıristiyan unsurların bu özerkli inin önüne geçemedi.¹¹⁵⁸ Gayrimüslim okulların ö retim biçimi ve ö retmenlerinin seçimi padi ahın seçece i üyelerden olu an muhtelit bir maarif meclisinin kontrolü ve denetimi altında olacaktı. Fakat kanun tarafından düzenleme getirilmesine ra men azınlıkların mektep ve programlarına karı ılamıyordu.¹¹⁵⁹ Gayrimüslim okullarda ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler kendini göstermeye ba ladı.¹¹⁶⁰ Özellikle Hıristiyan unsurlardan Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarında Do u'da çıkarmı oldu u ayrılıkçı hareketler kapsamında kendi okullarında da bu ayrımcılı ı vurgulamaktan geri kalmamı lardı. Ermenilerin ço unlukta oldu u Ba kale'de 1871 yılında iki Hıristiyan Okulu, on kilise, Çölemerik'te be kilise, Gevar'da on kilise vardı.¹¹⁶¹ 1888 yılında Ba kale kasabasında Ermenilere ait mektebin muallimi Vani Bancıyan köylere giderek buralarda nüfus yazımı yapıyordu. Bu Ermeni mektebinde aynı zamanda “muzır” arkılar ö retilmekteydi. Bu arkıların programdan kaldırılması için tedbirler alınmı tı.¹¹⁶²

Tablo 79: 1897 Yılı Van Vilayeti ve Sancakları le Kazalarındaki Gayrimüslim Rü tiye ve ptidai Okullarının Durumu¹¹⁶³

	Gayri Müslim Rü di Mektepleri						
	Mektep Adedi	Talebe adedi			Ö retmen Adedi		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
Van	8	1.585	735	2.320	58	18	76
	Gayri Müslim ptidai Mektepleri						
	12	285	159	444	14	1	15
Toplam	20	1.870	894	2.764	72	19	91

¹¹⁵⁶ Elove, **Ön. ver.**, 323; Sezer, **Ön. ver.**, s. 173.

¹¹⁵⁷ Akıncı, **Ön. ver.**, s. 8; Erdal Aslan, “mparatorluktan Cumhuriyete Geçi Sürecinde Ortaö retim Tarih Programlarında De i im I: Orta Mektep”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 7-2 (2012), s. 102.

¹¹⁵⁸ Aydın, Mithat, **Ön. ver.**, s. 87.

¹¹⁵⁹ Ta kın, **Ön. ver.**, s. 1347.

¹¹⁶⁰ Yahya Akyüz, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları le lgili Orijinal ki Belge”, **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-1 (1970), s. 122.

¹¹⁶¹ **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 148.

¹¹⁶² **BOA**, MF. MKT. Dosya No: 94, Gömlek No: 28, 1304.

¹¹⁶³ Güran, **Ön. ver.**, s. 137.

Tablo 79'a göre, 1897 yılında Van vilayeti sancak ve kazalarında 8'i rü diye, 12'si iptidai olmak üzere 20 mektep vardı. Bu mekteplerde kız ö renci sayısı erkek ö renci sayısının yarısı oranındaydı. 1897 yılındaki kız ö renci sayısı toplam mekteplerinde bulunan kız ö renci sayısından çok fazladır. Van vilayetinde 1897 yılında Müslümanlara ait 125 iptidai, 10 rü diye olmak üzere 135 mektepte 176 kız olmak üzere 2.292 ö renci eğitim görüyordu. Müslüman okullarında okullarına 17 ö renci, gayrimüslim okullarında ise 138 ö renci eğitim almaktadır. Hıristiyanlar eğitim konusunda Müslümanlardan çok daha iyiydiler.

Tablo 80: Van ve Hakkari'de Gayrimüslim Mektepler¹¹⁶⁴

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Oldu u Cemaat	Mektebin Derecesi	Kurulu Tarihi
Van	Van	Hamparsum	Ermeni	Rü diye	20 Eylül 1892
Van	Van	Hamparsum	Ermeni	idadi	1879
Van	Van	Erek Kilise	Ermeni	Rü diye	17 Mart 1894
Van	Van	Erek Kilise	Ermeni	idadi	1894
Van	Van	iki Kilise	Ermeni	idadi ve Rü diye	Ruhsatsız
Van	Van	iki Kilise	Ermeni	Rü diye	20 Kasım 1894
Van	Van	Haysusyan	Ermeni	Rü diye	13 Eylül 1897
Van	Van	Haysusyan	Ermeni	idadi	Ruhsatsız
Van	Van	Posantiyan	Ermeni	Rü diye ve iptidai	11 Haziran 1894
Van	Van	Posantiyan	Ermeni	Rü diye	1893
Hakkari	Albak	Narsisyan	Katolik	iptidai	30 Mart 1899
Van	Van	Ermeni Katolik	Katolik	iptidai	11 Nisan 1899
Van	Van	Sosanyan	Ermeni	iptidai	20 Kasım 1899
Van	Van	Sandukyan	Ermeni	Rü diye	13 Kasım 1894
Van	Van	Sandukyan	Ermeni	idadi ve Rü diye	Ruhsatsız

Tablo 80 incelendiğinde, 1900 tarihli Maarif Salnamesinde rü diye ve idadi olarak eğitim veren Erek Kilisesi, iki Kilise, Hamparsum, Sandukyan mektepleri diğer maarif salnamelerinde idadi eğitimi vermeyip sadece rü diyesi eğitim vermektedir. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde Haysusyan mektebi idadi olarak eğitim veriyor iken idadi olma vasfı ortadan kalktı. Bu için diğer maarif salnamelerinde

¹¹⁶⁴ **1316 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1210; **1317 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1426; **1318 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1596; **1319 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 925; **1321 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 690.

rü diye olarak e itim verdi i görülmektedir. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde Pozantiyan mektebinin kurulu tarihi 1893 ve rü diye derecesinde e itim verirken di er maarif salnamelerinde rü diye ve iptidai olarak e itim vermektedir. Hakkari sanca nın Albak kazasında ise Katoliklere ait bir iptidai mektebi vardır. Van vilayetinin merkezindeki Hamparsum idadi mektebi en erken tarihte açılan mekteptir.

Tablo 81: Van ve Hakkari’de Gayrimüslim Mektepleri Ö renci Sayıları¹¹⁶⁵

Liva	Kaza	Adı	Türü	1900 Maarif Salnamesi		1901 Maarif Salnamesi		1902 Maarif Salnamesi		1903 Maarif Salnamesi		1905 Maarif Salnamesi	
				E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Van	Van	Hamparsum	Rü diye	10	-	150	-	150	-	150	-	150	-
Van	Van	Hamparsum	dadi	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Erek Kilise	Rü diye	-	-	160	-	160	-	160	-	160	-
Van	Van	Erek Kilise	dadi	95	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	ki Kilise	dadi ve Rü diye	155	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	ki Kilise	Rü diye	-	-	210	-	210	-	210	-	210	-
Van	Van	Haysusyan	Rü diye	-	-	160	-	160	-	160	-	160	-
Van	Van	Haysusyan	dadi	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Posantiyan	Rü diye ve ptidai	-	-	-	180	-	180	-	180	-	180
Van	Van	Posantiyan	Rü diye	-	85	-	-	-	-	-	-	-	-
Hakkari	Albak	Narsisyan	ptidai	-	-	35	-	35	-	35	-	35	-
Van	Van	Ermeni Katolik	ptidai	-	-	15	-	15	-	15	-	15	-
Van	Van	Sosanyan	ptidai	-	-	-	75	-	75	-	75	-	75
Van	Van	Sandukyan	Rü diye ve dadi	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Van	Van	Sandukyan	Rü diye	-	-	85	-	85	-	85	-	85	-

Tablo 81’e göre Gayrimüslim okullardan sadece ikisinde kızlar e itim görmektedir. Bu mekteplerden Posantiyan mektebi 1900 tarihinde 85 kız ö renci ile rü diye mektebi olarak e itime ba ladıktan sonra di er maarif salnamelerinde kız ö renci sayısı 180’e ula mı ve iptidai ve rü diye olarak e itime devam etmi tir. Kızların e itim gördü ü bir di er mektep ise Sosanyan iptidai mektebi olup 1901 tarihi itibariyle 75 kız ö renci ile e itim verilmi tir. Yabancı okulların ço unda ö renci miktarı ba langıç yıllarına göre artı göstermi tir.

¹¹⁶⁵ **1316 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1210; **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1426; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1596; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 925; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 690.

Tablo 82: 1905-1908 Yılları Arasında Van Vilayeti ve Hakkari Sanca ındaki Resmi ve Özel Okul Sayıları¹¹⁶⁶

Vilayet/Liva (Ba ımsız Sanca k)	Okulların Derecesi	Resmi Okullar			Özel Okullar						
		E	K	KR	Ermeni			Musevi	Nasturi	Amerikan	
					E	K	KR	KR	KR	E	K
Van	iptidai	11	2	15	1	2	27	-	-	-	-
	Rü diye	1	1	-	3	1	1	-	-	1	1
	dadi	1	-	-	2	1	-	-	-	-	-
	Darülmuallimin-i iptidai	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	14	3	15	6	4	28	-	-	1	1
Hakkari	iptidai	2	-	3	-	-	1	1	7	-	-
	Rü diye	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	dadi	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Darülmuallimin-i iptidai	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	7	-	3	-	-	1	1	7	-	-

Tablo 82'ye göre, Ermeni okulları Van'da ço unluktur. Nasturi okulları ise yedi tane olup ço unlukla ya adıkları Hakkari sanca ındadır. Van ve Hakkari'deki okulların ço unlu unu ise iptidai okullar olu turmaktadır. Van'da 38 mektep Ermenilere aittir. Bu tarihte Van'daki resmi okul sayısı ise 32'dir. Ermeni okulları Müslüman okullarından fazladır. Musevilere ait olan tek bir okul ise Hakkari'dedir. Hakkari ve Van'da daha önceki yıllarda idadi derecede mektep yokken 1905-1908 yılları arasındaki dönemde birer idadi mektep bulunmaktadır. Van ve Hakkari'deki okul da ılımlarının Gayrimüslim nüfusla do ru orantılı oldu u yukarıdaki tablodan anla ılmaktadır.

1907 yılında Hakkari sanca ının Gever kazasının merkezi Dize kasabasının ço unlu u Nasturi idi. Burada bir adet rü diye bulunmaktaydı ve bu okuldan Nasturiler faydalanıyordu. Hakkari sanca ının dahilinde bulunan emdinan kazasında ise seksen çocuk mevcudu olan bir rü diye bulunmaktaydı. Gever'deki cemaat burada bir adet iptidai okulunun açılmasını tertip ettiklerinden Gever'deki rü diyenin hademesiyle birlikte maa ları ve masrafları da dahil olmak üzere emdinan'a getirilmesi için Maarif Nezaretinden istekte bulunuldu.¹¹⁶⁷

3.8.1.5. Yabancı Okullar

Yabancı okulların kurulması ve yaygınla masında misyonerlerin etkisi çoktur. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdi i vicdan hürriyeti ile mezhep de i tirme serbestli inden de yararlanarak misyonerler çalı malarına hız verdiler.

¹¹⁶⁶ Alkan, **Ön. ver.**, s. 156.

¹¹⁶⁷ BOA, MF. MKT. Dosya No: 857, Gömlek No: 43, 1323.

1878'de Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilen Berlin Antlaşması da misyonerlerin daha rahat hareket etmelerini sağladı.¹¹⁶⁸ Anadolu'ya ilk gelen Amerikalı Protestan misyonerler 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca American Board olarak anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli tekilatın okullarını açtılar.¹¹⁶⁹ American Board öncelikle Müslümanlar ve Yahudiler üzerinde etkili olmaya çalıştı fakat başarılı olamayınca Ermenilere yönelmişlerdir. Bu toplum üzerinde önemli bir etki ve başarısız bir Ermenistan kurulması yönünde bir bilinçlenme yaratmıştır. Misyoner okullarından mezun olan Ermeniler gerek bu okullarda gerekse kendi cemaat okullarında öğretmenlik yapmak suretiyle toplum üzerindeki etkinliklerini artırmışlardır.¹¹⁷⁰

Osmanlı Devleti, yabancı devlet okullarının sayısı, yaygınlık ve faaliyet açısından siyasi amaçlı ve zarar verici boyutlardaki, gittikçe artan çabalarını önlemek için yasal tedbirler almaya çalıştı fakat yasaları çıkartma ve uygulama sürecinde hem kendi zayıf durumundan hem de yabancı devletlerin baskısından kaynaklanan bir dizi engel nedeniyle beklenen başarıyı elde edemedi.¹¹⁷¹

Yabancı okullar ne yönetim ne de program açısından Osmanlı maarif sistemiyle hiçbir bütünlük kuramamışlardır. Hatta bunların bazıları uzun süre ruhsatsız çalışmıştır. Yabancı okulların Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı dikkat çekicidir. Daha çok uluslararası sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmuşlardır.¹¹⁷²

Misyonerler kendi okullarının açılmasına gayret gösterirken gayrimüslimlerin okullarının açılmasında da öncülük ediyorlardı. 1887 yılında iki İngiliz öğretmen Nasturilerin kendilerine ait okulun inşasının yerinin belirlenmesi için Çölemerik'e gelmiş ve Maarif Nezareti Hakkari vilayetine durumu bildirerek gönderilen iki İngiliz öğretmene yardımcı olunmasını istemiştir.¹¹⁷³ Çölemerik ve Levin nahiyesinde oturan Müslümanlar ile Tiyari Nasturileri arasındaki çatışmanın önüne geçilebilmesi için 17 Ocak 1901 tarihinde hazırlanan raporda ise İngiliz misyoner Mr. Brown

¹¹⁶⁸ Aydın, Mithat, **Ön. ver.**, s. 87.

¹¹⁶⁹ Sezer, **Ön. ver.**, s. 173; Yigitlu, 2012, **Ön. ver.**, s. 106; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3 (1992), s. 2.

¹¹⁷⁰ Hakan Özdemir, "Osmanlı daresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)", **Tarih Dergisi**, Sayı: XIII (Sonbahar-Kış 2012), s. 120; Aydın, Mithat, **Ön. ver.**, s. 98.

¹¹⁷¹ İknur Haydarolu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 24-38 (2005), s. 159.

¹¹⁷² Ortaylı, 2010b, **Ön. ver.**, s. 218.

¹¹⁷³ **BOA**, MF. MKT. Dosya No: 91, Gömlek Sıra No: 50, s. 1303.

tarafından Nasturi ruhanisi Marimon namına Hakkari’de 19 okul açıldı 1 belirtilmektedir. Bu okullardan 1’i merkez livada, 2’si Koçanis’de, 4’ü Gever’de, 3’ü Tuhub’da, 2’si Cilo nahiyesinde, 3’ü Tiyar-ı Süfela’da, 4’ü Dize nahiyesinde faaliyete geçti.¹¹⁷⁴

Çe itli dini ve etnik unsurları bünyesinde ya atan Hakkari’de misyonerler okullarını açmak için seferber oldular. 1905 yılında Hakkari sanca ı Çölemerik kazasında İngiliz Mr. Bravdon iptidai derecesinde be okul, Amerikan vatanda ı Mr. Mc Dowell, biri rü diye, di er dördü iptidai derecesinde olmak üzere be misyoner okulunu Nasturilerin yo unlukta oldu u Çölemerik kazasında hükümetin izni olmadan açtılar.¹¹⁷⁵

Tablo 83: Van’da Yabancı Okullar¹¹⁷⁶

Liva	Kaza	Mektebin ismi	Mektebin Mensup Oldu u Millet	Namına Ruhsat Verilmi Olan Mesul Müdür	Mektebin Derecesi	Ruhsatname Tarihi	Kurulu Tarihi
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbriz	Rü diye	1874	1874
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbriz	Rü diye	1873	1873
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Kıbriz	dadi	1873	1873
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Doktor Rabtus	Rü diye	-	1892
Van	Van	Amerikan	Ermeni	Doktor Rabtus	ptidai	-	1892

Tablo 83’e göre yabancı okullar sadece Van vilayetinde e itim veriyorlardı. 1900 tarihli Maarif Salnamesinde iki rü diye, bir idadi derecesinde olmak üzere üç okul bulunmaktadır. Di er salnamelerde ise bir rü diye, bir iptidai derecesinde olmak üzere iki okul bulunmaktadır. Bu okullar Van vilayetinde Amerikan Protestan Okulu olup okullar Ermeni milletine aittir. En erken tarihte açılan okul 1873 tarihinde açılmış tır.

¹¹⁷⁴ BOA, Y. PRK. KOM. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 73.

¹¹⁷⁵ BOA, MF. MKT. Dosya No: 1058, Gömlek Sıra No: 36, s. 8.

¹¹⁷⁶ **1316 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1210; **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1427; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 925; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 690.

Tablo 84: Van Vilayetinde Yabancı Okullarda Ö renci Sayıları¹¹⁷⁷

Adı	1900 Maarif Salnamesi		1901 Maarif Salnamesi		1902 Maarif Salnamesi		1903 Maarif Salnamesi		1905 Maarif Salnamesi	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Amerikan	-	90	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Amerikan	-	-	210	180	210	180	210	180	210	180
Amerikan	-	-	170	105	170	105	170	105	170	105

Tablo 84'deki okulların ö renci sayıları tablo 83'deki sıralamaya göre verilmiştir. 1900 tarihli salnamede verilen üç okul ile ilgili bilgiler diğer salnamelerde gösterilmemiştir. Yabancı okullarda kız öğrencilerin sayısının yüksek olduğu görülmektedir.

3.8.1.6. Kütüphaneler

Kültür hayatımızdaki tarihi bilinen ilk yazılı belgeler, Göktürkler dönemine ait olmasına rağmen elimizde kütüphanelerin tarihsel temelleri Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrası Karahanlılar döneminde atılmıştır. Selçuklular devrinde fikir hayatı gelişmeye yaygın eğitim kurumu olarak hizmet veren kütüphaneler de çoğalmıştır, o dönemde üretilen birçok yeni eserle zenginleşmiştir. Anadolu'ya yeniden birlik ve beraberliği getiren Osmanlılar, Selçuklulardan devraldıkları Türk kültüründeki kütüphane mirasını daha da geliştirmişlerdir. Özellikle Fatih dönemi ve sonrasında kütüphaneler, diğer bilim ve eğitim kurumlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.¹¹⁷⁸

Tablo 85: Van Vilayetindeki Kütüphaneler¹¹⁷⁹

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Yeri	Kurucusu	Kitap Adedi	Tesis Tarihi
Van	Van	skender Paşa	Kaza içinde	skender Paşa	43	Eski
Van	Albak	ah	Kaza içinde	Abbasiden	300	Eski
Van	Van	skender Paşa	Sananiye Mahallesi	skender Paşa	162	Eski
Van	Van	Cami Kebir	Cami Kebir Mahallesi	Abdulrahman Paşa	60	Eski

¹¹⁷⁷ **1316 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1210; **1317 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1427; **1318 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 925; **1321 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 690.

¹¹⁷⁸ Candan, **Ön. ver.**, s. 120; Anameriç, **Ön. ver.**, s. 55.

¹¹⁷⁹ **1316 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316/1900), s. 1210; **1317 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1427; **1318 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 926; **1321 Maarif Salnamesi** (İstanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 691.

Tablo 85'e göre kütüphaneler Van vilayetinde bulunmaktadır. Maarif salnamelerinde Hakkari'de kütüphane ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Van vilayeti merkez kaza içindeki skender Pa a Kütüphanesi 1900 tarihli Maarif Salnamesinde yer alırken di er salnamelerde kütüphane yeri olarak Sananiye Mahallesi olarak geçmektedir. 1905 tarihli Maarif Salnamesinde Cami Kebir Mahallesindeki kütüphanede kitap miktarı altı adet olarak gösterilmi tir, bu miktarın yanlış yazılarak gerçekte ise di er salnamelerdeki kitap miktarı olan 60 adet oldu u de erlendirilmektedir.

3.8.1.7. Matbaa

Osmanlı'nın son döneminde Hakkari'de kütüphanenin varlı ından bahsetmek mümkün olmadığı na göre burada matbaanın bulunmamasında yadırganacak bir durum yoktur. Hakkari'de matbaanın varlı ına dair bir kaydın yer almadı ı Maarif Salnamelerinde sadece Van'da vilayet matbaası kaydı bulunmaktadır.

Tablo 86: Van Vilayetinde Matbaa¹¹⁸⁰

Liva	Kaza	Matbaanın ismi	Yeri	mtiyaz Sahibi	Türü	Hangi Lisanlarda Eser Tab etti i	Kurulu Tarihi
Van	Van	Vilayet Matbaası	Hükümet Kona ı Civarında	Resmi	Ta Basmaı	Türkçe	1891

Tablo 86'ya göre, vilayet matbaası 1891 tarihinde kurulmu ta -hurufat ve Türkçe baskı yapan bir matbaadır.

3.8.2. Cumhuriyet Döneminde Hakkari'de E itim

Atatürk'ün Kurtulu Sava ı'nı zaferle sonuçlandırması sonrası 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kurulan yeni devlet anlayı ı çerçevesinde özgür ve ça da bir toplum yaratmak, bireylerde ulus ve vatandaşlık bilinci olu turmak için e itim en önemli araç olarak görüldü ve ülke de e itimsel ve kültürel dönü ümler gerçekleşti. Cumhuriyet döneminde e itimde gerçekleşen dönü ümlerin ku kusuz en önemlisi 3 Mart 1924'te uygulamaya konulan Tevhid-i Tedrisat ile

¹¹⁸⁰ **1317 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1901), s. 1427; **1318 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1318/1902), s. 1598; **1319 Maarif Salnamesi** (stanbul: Matbaa-i Amire, 1319/1903), s. 926; **1321 Maarif Salnamesi** (stanbul: Asr Matbaası, 1321/1905), s. 691.

ö retimde birlik sa lanmasıdır. Tevhid-i Tedrisat ile medreseler kapatılarak e itim laikle tirildi, demokratikle tirildi ve Latin harfleri kabul edildi.¹¹⁸¹

Cumhuriyet ilan edildi i yıl Türkiye'nin nüfusu 11-12 milyon civarında idi. Bu nüfusun % 10'u ve kadınların ise sadece %3'ü okuryazardı.¹¹⁸² Türkiye'de 1923-1924 e itim devresinde 4.894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 20 ö retmen okulu, 64 meslek okulu, 9 fakülte ve yüksekokul vardı. lkokullarda 10.238, ortaokullarda 796, liselerde 513, ö retmen okullarında 325, teknik okullarda 258, fakülte ve yüksekokullarda 307 ö retmen olmak üzere toplam 12.437 ö retmen görev yapıyordu.¹¹⁸³ lkokullarda 341.941, ortaokullarda 5.905, liselerde 1.241, ö retmen okullarında 2.528, teknik okullarda 4.019, yüksekö retimde 2.914 olmak üzere toplam 358.548 ö renci vardı.¹¹⁸⁴

Ruhunda Cumhuriyet ilkelerinin yer aldığı 20 Nisan 1924 Anayasası'nın kabulü ile hukuk devleti olma yolunda ça da bir adım atıldı.¹¹⁸⁵ 20 Nisan 1924 günlü Te kilat-ı Esasiye Kanununun 2'nci maddesinde bulunan "Türkiye Devleti'nin dini slam'dır" hükmü 10 Nisan 1928 günü kabul edilen anayasa de i ikli i ile kaldırıldı.¹¹⁸⁶ Yeni kurulan Cumhuriyet devletinin laiklik ilkesi temelinde e itim ve ö retimin birle tirilmesi, medreselerin kaldırılması, Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi, ilahiyat fakültesinin kurulması gibi yapmı oldu u hamlelerin Do u halkları üzerinde yanlı anla ılmaması için çok iyi anlatılması gerekiyordu.¹¹⁸⁷ Halifeli in kaldırılması¹¹⁸⁸ Do u'da çıkan ayaklanmaların bir di er nedenini olu turmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sosyal alanda yaptı ı devrimleri halka

¹¹⁸¹ Akyüz, 2011, **Ön. ver.**, s. 20; Dilek lhan Beyazta ve Suzan Beyza Kaptı, "Cumhuriyetten Günümüze lkokul/ lkö retim Programlarının ncelenmesi", **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 46-2 (2013), s. 328; Sezer, **Ön. ver.**, s. 178; nci Önal, "Tarihsel De i im Sürecinde Ya am Boyu Ö renme ve Okuryazarlık: Türkiye Deneyimi" **Bilgi Dünyası**, Cilt-Sayı: 11-1 (2010), s. 103; Zeki Hafizo lulları, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 45-1 (1996), s. 25.

¹¹⁸² Bahattin Demirta , "Do u ve Güneydo u Anadolu Bölgelerinde E itim ve Ö retim (1923-1938)", **Ankara Üniversitesi Türk nklap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 11-41 (2008), s. 65.

¹¹⁸³ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 24, Dosya No: 138, Sıra No: 7, s. 2; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 148; Demirta , **Ön. ver.**, s. 65.

¹¹⁸⁴ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 24, Dosya No: 138, Sıra No: 7, s. 2.

¹¹⁸⁵ Bige Yavuz, "1924 Türkiyesi'nde Devletin Siyasal Yapısını Laikle tirme Çalı maları ve Kar ı Tepkiler le lgili Bir ngiliz Belgesi", **Ankara Üniversitesi Türk nklap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-11 (1993), s. 323.

¹¹⁸⁶ Orhan Aldıkaçtı, "Atatürk nklaplarından Laiklik", **stanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt-Sayı: 45/1-4 (1979-1981), s. 41.

¹¹⁸⁷ **BCA**, Fon No: 51 0 0 0, Kutu No: 12, Dosya No: 104, Sıra No: 15.

¹¹⁸⁸ Numan Durak Aksoy, "Tarihsel Bakımdan Halifelik", **Hikmet Yurdu Dü ünçe-Yorum Sosyal Bilimler Ara tırma Dergisi**, Sayı: 3 (Ocak-Haziran 2009), s. 226.

benimsetmesi ilk zamanlarda çok zorluk ya amasına sebep oldu. Bu devrimlerin anlatılması ise e itim ordusunun neferleri sayesinde olmalıydı fakat ö retmen okullarının azlığı nedeniyle nitelikli ve sayısal yeterlilikte ö retmen eksikliği ya anyordu. Maarif müdürlerinin vilayet bütçeleri arasındaki maarif varidatını da etkili kullanamayı ları e itimin yaygınlaştırılmasını ve kalitesini olumsuz etkiliyordu.¹¹⁸⁹

Ülke genelinde ve özellikle doğu bölgelerinde e itim ve ö retim i lerine ait raporlar da olumlu de ildi. MAH'ın Ba bakanlığı a 4068 numara ve 8 Nisan 1928 tarih ile sundu u raporunda “Maarif hemen hemen Hakkari vilayetinde yok gibidir” denilmekteydi. Aynı raporda bölgede okul ça ındaki genç ve çocukların okullardan istifade nispetlerinin çok dü ük oldu u aktarılıyordu.¹¹⁹⁰

Tablo 87: 1928 Yılı Do u Anadolu'da Vilayetlere Göre Nüfusun Tahsil ve Okul Durumu¹¹⁹¹

Vilayetler	Cinsiyet	Okuma Bilen %	Okuma Bilmeyen %	Okul Sayısı
Bayazıt (A rı)	E	4.52	95.48	21
	K	0.18	99.82	
Bitlis	E	3.31	96.69	25
	K	0.10	99.90	
Diyarbakır	E	5.86	94.14	19
	K	1.03	98.97	
Elazığ	E	7.70	92.30	74
	K	0.70	99.30	
Erzincan	E	9.39	90.61	87
	K	1.57	98.43	
Erzurum	E	6.82	93.18	139
	K	0.82	99.18	
Gaziantep	E	7.72	92.28	85
	K	1.58	98.42	
Hakkari	E	2.28	97.72	2
	K	0.38	99.62	
Kars	E	4.69	95.31	63
	K	0.81	99.19	
Malatya	E	6.35	93.65	117
	K	0.82	99.18	
Mara	E	4.38	93.62	57
	K	0.80	99.20	
Mardin	E	4.05	95.95	19
	K	0.34	99.66	
Siirt	E	6.66	93.34	17
	K	0.29	99.71	
Urfa	E	5.28	94.72	28
	K	0.61	99.39	
Van	E	2.39	97.61	24
	K	0.12	99.88	

¹¹⁸⁹ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 455, Sıra No: 5, s. 2.

¹¹⁹⁰ Demirtaş, **Ön. ver.**, s. 65; MAH, 6 Ocak 1926 tarihinde kurulan ve Cumhuriyetin ilk istihbarat te kilatı olan Milli Emniyet Hizmeti Riyasetinin kısaltmasıdır. Bu birim 6 Temmuz 1965 tarihli kanun ile Ba bakanlığı a ba lı olan Milli stihbarat Te kilatına (M T) dönü türülmü tür.

¹¹⁹¹ Devlet istatistik Enstitüsü, **statistik Yılı 1929**, Cilt: 2 (Basım Yeri ve Yılı Yok) s. 30-37.

Tablo 87'ye göre, Hakkari okul sayısı bakımından di er illere göre sonuncu sırada yer almaktadır. Erzurum okul sayısı en fazla olan ildir. Tüm vilayetlerde erkeklerde okuma yazma oranı kadınlardan yüksektir. Bu, kızların okula gönderilmemesi gelene inin bir sonucudur. Erkeklerde okuma yazma bilme oranının en yüksek oldu u il Erzincan'dır. Erkeklerde okuma yazma bilme oranı en dü ük olan il ise Hakkari'dir. Van'da okul sayısı Hakkari'den fazla olmasına ra men kadınlarda okuma yazma bilme oranı Hakkari'den dü üktür. Bu durum ise Hakkari'de okula gönderilen kız çocuklarının sayısının Van'dan fazla oldu u izlenimini yaratmaktadır.

Hakkari'de okul sayısının az olması, devlet tarafından Hakkari'ye gönderilen e itim ödene inin az oldu unu göstermektedir. 1933 yılında 5 senelik tahsilata nazaran verilmesi gereken 11.141 liranın sadece 800 lirası Hakkari'ye verildi, 10.341 lira vilayette zimmet olarak kaldı. Ayrılan ödenek ise di er do u illerine göre çok azdı ve Hakkari son sırada gelmekteydi.¹¹⁹² Devletin 1946-1950 yılları arasında Do u illerinde e itim konusunda ki i ba ına yaptı ı kamu harcamaları negatif düzeydeydi. Türkiye'de e itim harcamalarının devlet bütçesine oranı küçük rakamlardan geçerek ancak 1961'de % 19'a çıkabilmi tir. Hakkari 1956-1960 devresinde e itim ödene inden yeterli düzeyde faydalanabildi.¹¹⁹³

Demokrat Parti döneminde devlet Hakkari'de e itim aç ını kapatmak için okul in aatına a ırlık verdi. 1950'li yılların ba langıcı ile beraber devlet e itim ödene inden Hakkari için ayırdı ı payı artırdı. 1951 yılı bütçesine ilave olarak 4 milyon lira çocukların okuma nispeti % 10'dan % 25'e kadar olan 9 do u iline sarf edildi. Hakkari vilayetinde çocukların okuma nispeti % 19,2, Van'ın okuma nispeti ise % 16,1 idi.¹¹⁹⁴ 1954 yılında Maarif Vekaleti için ayrılan 15.000.000 lira ödenekten Hakkari'ye 200.000 lira tahsisat ayrıldı.¹¹⁹⁵ 1955 yılında köy okullarının yapımı için 20.000.000 liralık Maarif Vekaleti ödene inden vilayete 225.000 lira ödenek gönderildi.¹¹⁹⁶ 1957 yılında Mu ile birlikte Hakkari'deki mevcut ilkokulların onarımı için 885.000 lira ödenek konuldu.¹¹⁹⁷ Maarif Vekaletince bu ödenekten

¹¹⁹² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 12 (14.1.1933), Sıra No: 58, s. 3.

¹¹⁹³ A ın, **Ön. ver.**, s. 111-123; Hikmet Sami Türk, "Niçin Halk E itimi?", **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 1-1 (1968), s. 104.

¹¹⁹⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5 (25.2.1951), s. 814.

¹¹⁹⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 1, Cilt: 5 (18.2.1955), s. 235; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 1, Cilt: 5 (28.2.1955), s. 1020.

¹¹⁹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 2, Cilt: 10 (20.2.1956), s. 250, No: 12.

¹¹⁹⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım:1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 186.

Hakkari için 300.000 lira ödenek tahsis edildi.¹¹⁹⁸ Okulsuz köyleri okula kavu turmak için 1958 yılında 30.000.000 lira tahsisattan 275.000 lira,¹¹⁹⁹ 1959 yılında 45.000.000 lira tahsisattan Hakkari'ye 415.000 lira ödenek ayrıldı.¹²⁰⁰ 1950-1960 yılları arasında Hakkari vilayetine e itim ödene inden 3.020.800 lira verildi. Bu süre içinde okulsuz köylere yeniden 50 okul yapılmı , 41 okul onarılmı ve harap olmu okul yerine 9 okul in a edildi. Memleket genelinde ise 314.900.000 lira harcandı. Hakkari için ayrılan pay ise % 0.95 idi.¹²⁰¹ 1961 yılında okul in aatı için 1.135.818 lira ödenek ayrıldı.¹²⁰²

İkokulların in aatı sürdürülürken bir yandan da e zamanlı olarak binaların kiralanması yöntemiyle e itim devam ettiriliyordu. Hakkari Milli E itim Müdürlü ü bulundu u binaya 1952 yılında 35 lira,¹²⁰³ 1954 yılında 750 lira kira veriyordu.¹²⁰⁴ Kiralanan ilkokul binaları için 1956 yılı içinde Hakkari Maarif Müdürlü ünce yıllık 1.850 lira kira bedeli ödenmekteydi.¹²⁰⁵

Hakkari'de köylerin da ınık yerle imi ö rencilerin özellikle uzun kı aylarında zorlu araziye kat ederek okula gitmelerini de engelliyordu. Zorlu arazi yapısı, ula ımın yapılamaması, ö retmen ve okul eksiklikleriyle beraber vilayetteki elektrik yetersizli i de ö retmen ve ö rencileri mü kül duruma sokuyordu.¹²⁰⁶

Hakkari'de çalı mak özveri isterdi. Tüm yokluklara ra men kendisini Hakkari'ye adamı ismi belirsiz ama eserleri hayatta olan fedakar ö retmenler de vardı. Kendini e itime adamı e itim ordusunun neferlerinden biri olan ve "Hakkâri Dedikleri" kitabının yazarı, Selahattin im ek bu kahraman ö retmenlerden biriydi. Herkesin sevdi i Selahattin ö retmen 5 Mayıs 1960 tarihinde Zap nehri kenarında gezinti yaparken aya ının kaymasıyla Zap nehrine kapılarak bo uldu. Bu elim hadise ö rencileriyle birlikte tüm Hakkari halkını derinden üzdü.¹²⁰⁷

¹¹⁹⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım:1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 281; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 17 (20.2.1957), s. 288, No: 13'de 1957 yılı için Maarif Vekaletince Hakkari'ye 200.000 lira ödenek gönderildi i belirtilmektedir.

¹¹⁹⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 7 (20.2.1959), s. 236; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 4 (30.5.1958), s. 271'de Hakkari vilayetine ayrılan payın 225.000 lira oldu u belirtilmektedir.

¹²⁰⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 216.

¹²⁰¹ **T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi**, (20.2.1961), s. 233.

¹²⁰² **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: I, Toplantı: 1, Cilt: 1 (2.2.1962), No:7, s. 243.

¹²⁰³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (20.2.1952), s. 155.

¹²⁰⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, çtım: 4, Cilt: 28 (18.2.1954), s. 203.

¹²⁰⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 2, Cilt: 10 (20.2.1956), s. 197.

¹²⁰⁶ **Hakkâri Postası** (4 ubat 1963), s. 1.

¹²⁰⁷ **Hakkâri** (5 Mayıs 1961), s. 1.

3.8.2.1. Örgün E itim

3.8.2.1.1. İkokul

Cumhuriyetin kuruldu u yılda, 1923-1924 yılında Hakkari’de ö retmen kadrosundaki büyük eksiklikler nedeniyle adı var olan maarif te kilatının kendisi yoktu.¹²⁰⁸ Cumhuriyet devrinin ilk kültür kurumu olan ilkokul 1925 yılında Çukurca’da açıldı. Hakkari merkezde ise 1928 yılında ilkokul e itime ba ladı.¹²⁰⁹ Hakkari’de e itim çok geriydi ve halkta e itime önem vermemekteydi.¹²¹⁰ Bunun nedenleri arasında halkın e itim ve ö retime kar ı gösterdi i ilginin azlı ı, görevlendirilen ö retmenlerin ya bu görevi layıkıyla yerine getiremeyi leri yahut da bir kısım maddi ve manevi baskı ve sebepler sonucu kısa zamanda ba ka yerlere gitmeleriydi. Aslında ö retmenlerin ço u bu gibi bölgelere cezalandırılarak gönderilmi ti. Hayat artlarının ve geçimin zor olu u, muhtarların köylere tayin olunan ö retmenleri idare etmeleri, ö retmenlerin de görev mahalline gitmeyi i, ehir veya ilçe merkezinde her ay maa ını almakla yetinmesi gibi sebepler ilgililerce ileri sürülmekteydi.¹²¹¹

1926 yılı içinde Hakkari vilayeti dahilinde biri kız, di erleri erkek olmak üzere altı ilk mektep vardı.¹²¹² Çölemerik’te 27 talebeli, Gever kazasında 15 talebeli ilk erkek mektebi mevcuttu.¹²¹³

1933-1934 e itim ö retim yılında Hakkari’de 3 sınıflı ilk muallim mezunu bir, köy muallim mektebinden mezun bir, orta ve orta dereceli meslek mektebinden mezun bir erkek ö retmen olmak üzere 3 erkek ö retmen vardı. Gever’de ilkokul mezunu bir, orta ve orta dereceli meslek mektebinden mezun bir erkek olmak üzere 2 erkek ö retmen bulunuyordu.¹²¹⁴

Tablo 88: Vilayetlere Göre İkokullar, Ö retmen ve Ö renci Miktarı (1929-1937)¹²¹⁵

Vilayetler	Seneler	Okul	Ö retmen	Ö renci
A rı	1929-1930	13	30	858
	1936-1937	17	37	1.343
Bitlis	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	11	26	875
Bingöl	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	8	14	553

¹²⁰⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, çtima Senesi: 3, Cilt: 23 (20.3.1926), s. 267; Alkan, **Ön. ver.**, s. 300.

¹²⁰⁹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 102.

¹²¹⁰ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 6.

¹²¹¹ afak, **Ön. ver.**, s. 80.

¹²¹² **1926 Türk Ticaret Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 519.

¹²¹³ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 862.

¹²¹⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1454, Dosya No: 35, Sıra No: 1, s. 80.

¹²¹⁵ Demirta , **Ön. ver.**, s. 69.

Diyarbakır	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	23	84	3.098
Elazı	1929-1930	64	128	3.050
	1936-1937	35	87	3.799
Erzincan	1929-1930	67	107	4.167
	1936-1937	34	78	3.689
Erzurum	1929-1930	82	154	6.830
	1936-1937	98	195	7.845
Gaziantep	1929-1930	62	142	3.696
	1936-1937	71	169	7.698
Hakkari	1929-1930	2	2	44
	1936-1937	3	6	155
Kars	1929-1930	89	133	5.119
	1936-1937	81	159	8.144
Malatya	1929-1930	111	215	6.032
	1936-1937	99	192	9.912
Mara	1929-1930	45	90	3.035
	1936-1937	44	92	4.507
Mardin	1929-1930	18	50	1.365
	1936-1937	28	60	2.361
Mu	1929-1930	12	29	496
	1936-1937	6	17	539
Siirt	1929-1930	10	22	421
	1936-1937	14	37	970
Urfa	1929-1930	35	103	8.023
	1936-1937	31	95	3.374
Van	1929-1930	11	27	644
	1936-1937	12	36	1.201
Toplam 1929-1930		621	1.229	43.780
Toplam 1936-1937		596	1.260	55.537
Türkiye Toplamı 1936-1937		6.123	14.698	711.728

Tablo 88'e göre 1937 yılında Hakkari'de okul, ö retmen ve ö renci miktarı 1929 yılına göre artı göstermesine rağmen di er do u illerine nazaran en geri durumdadır. A rı, Bingöl, Mu ve Van illerinde de okul, ö retmen ve ö renci miktarı di er illere göre dü ük durumdadır.

Bu yıllarda Hakkari'deki ö retmen ve okul ihtiyacının kar ılanması için Birinci Umum Müfetti li i'nin e itim alanındaki hamleleri de görmezden gelinemezdi. Birinci Umum Müfetti li i'nin çabalarıyla Hakkari vilayetindeki okullara 1937 yılında 1 muallim 1 mektep, 1938 yılında 1 muallim 1 mektep, 1939 yılında 7 muallim 5 mektep ilavesi yapıldı.¹²¹⁶

Kültür dairesinden alınan istatistiklere göre 1938-1939 ders yılı içinde merkezle birlikte Beytü ebap, Yüksekova, emdinli kazalarıyla Çukurca okulunda bulunan ve okuyan çocukların erkek ve kız mevcudu 125 idi. Vilayetin nüfusu ise

¹²¹⁶ Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 309.

36.750 idi. Buna göre okuyanların ve dil öğrenenlerin sayısı 294 ki idi 1 ki idi. E er bu yüzde oranıyla ifade edilecek olursa nüfusun üçte biri okuyor ve lisan öğreniyor demektir. Vilayet dahilinde ise 10 öğretmen çalışıyordu. Hakkari merkezinde mevcut halkın yüzde sekseni Türkçe bilmiyordu. Hemen her gün resmi kurumlara işlerini takip için uyanlar memur olan Türk kardeşlerinin karışında aralarında bir parçacık olsun Türkçe bilen hem erilerinin yardımıyla meramlarını anlatmaktaydılar.¹²¹⁷

Hakkari ilinin okuma yazma öğrenmesi ve çocukların okula başlayabilmesi için idareciler var güçleriyle çalışmaktaydılar. Beytülbeyaz Kaymakamı Suphi Batur ve Gerur Nahiyesi Müdürü Nezet Öktem köy ve nahiyelerdeki okulların inşaatının tamamlanması için gösterdikleri üstün gayretten dolayı Hakkari vilayetince 24 Nisan 1940 tarihinde¹²¹⁸ Hakkari Valisi Sadullah Kolo lu'da 7 ilkokul binasının inşaatının bitiminde gösterdiği yararlılıktan dolayı 9 Mayıs 1940 tarihinde Maarif Vekaleti tarafından takdirname ile ödüllendirildi.¹²¹⁹

1942 yılında, vilayet merkezi ve kazalarında 6 ilkokul vardı. Bu mekteplerde, 53 kız, 510 erkek talebe okula gitmekteydi. Halk dersanelerinde ise 1.180 kadın, 2.400 erkek olmak üzere toplam 3.587 vatandaş eğitim görmekteydi.¹²²⁰

Vilayet dahilinde bütün okullarda 1944-1945 ders yılı içinde mevcut 365 erkek, 79 kız olmak üzere 444 öğrenciden 42 erkek, 4 kız öğrenci mezun olabilmisti. Öğrenim çağında ise 2.769 erkek, 2.399 kız olmak üzere 5.168 çocuk vardı ve çocukların büyük bir çoğunluğu okula gitmiyordu. Öğretmeni eksik ve binası yetersiz olan eğitim serüveninde okulu bitiren çocuklar Türkçeyi bile tam anlamıyla öğrenemiyorlardı ve ulaşımda ve kaçakçılıkta kullanılan katırları idare ediyorlardı.¹²²¹

Hakkari'de eğitim kurumlarının yetersizliği ve yetiştirilme öğretmen eksikliği eğitim çarkının dönmesine engel oluyordu. Öğretmen kadroları hiç iyi de ilken öğretmenlerin bir de askere alınmaları okul durumunu çok sarsmıştı. Gönderilen öğretmenler, asker oldukları ve maaşlarını Özel Daireden aldıkları için, Maarif

¹²¹⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 985, Dosya No: 817, Sıra No: 3, s. 3; Hakkâri Halkevinin 20 Ocak 1939 tarihli Altı Aylık İnci Raporudur.

¹²¹⁸ **dare**, Sayı: 147 (Haziran 1940), s. 1785.

¹²¹⁹ **dare**, Sayı: 147 (Haziran 1940), s. 1786.

¹²²⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 4.

¹²²¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 67.

daresi bunların yerine vekil ö retmen de tayin edemiyordu. Bu yüzden okullar ö retmensiz kalmı tı.¹²²²

Türkiye'nin do usundaki okulların hemen hepsi vekil ö retmenler tarafından idare ediliyordu ve maa ları ise hiçbir sıkıntı ya anmadan özel idareler tarafından kar ılanıyordu. 1948 yılında vekil ö retmenlerinde maa larının asil olarak atanmış ö retmenler gibi hazineeden ödenmesi kararla tırıldı kararla tırılmasına ama Maliye Bakanlı ı 1948 yılı içerisinde altı aydan fazla olacak ekilde vekil ö retmenlerin maa larını ödeyemedi i için valilikçe okullar kapatılmak zorunda kalındı.¹²²³

1948 yılında Hakkari ili halkının yüzde doksan sekizi Türkçe bilmedi i gibi bilenlerde ana dil olarak evlerinde ve aralarında Kürtçe konu makta ve okuryazara da nadiren tesadüf ediliyordu. l dahilinde okullar mahdut yerlerde olup bunlara da ö retmen gönderilmemi oldu undan faal durumda de illerdi. l merkezinde bir be sınıflı ilkokul mevcut ise de bu okul hiçbir zaman tam kadro ile çalı mamı ve tecrübeli bir ba ö retmene kavu mamı tı. Bu okulun asil ö retmeni ise 1948 yılı içinde askerlik ödevini yapmaya gitti. Hakkari iline tayin edilmekte olan ö retmenler, tecrübelilerden de il genellikle ilk mezunlardan seçiliyorlardı. Bunlar da harcırahlarını alıp vazifeleri ba ına gelmelerinden birkaç ay sonra askere alınıyorlardı. Yerleri açık kalan bu asil ö retmenlerin yerine vekil ö retmenlerle e itim ö retim faaliyetleri yürütölmeye çalı ılıyordu. l özel idare bütçesinin darlı ı sebebiyle hem asil ve hem de vekile maa verilmemesinde zorluklar oldu u gibi bölge itibariyle de vekil ö retmen bulunmaması da okulların bazen kapalı genellikle randımsız kalmalarına sebep oluyordu.¹²²⁴

Asıl ö retmenlerin askere alınmaları, yerlerine vekil ö retmen bulunamayışı ve ö retmenlere il özel idaresince maa verilememesi gibi sebeplerden dolayı 1948 yılında Hakkari'de ço u okul ö retmensiz kaldı. Merkeze ba lı Livin buca ında, 38 mevcutlu, dört sınıflı ve bir ö retmeni olan okul 1947 yılında lise 1'den ayrılan bir vekil ö retmen tarafından idare edilmi ti fakat 1948 yılında okulda ö retmen yoktu. Marinos köyünde, 36 mevcutlu, bir sınıflı ve bir ö retmenli olan okul 1947 yılında ortanın birinden ayrılması bir vekil tarafından idare edilmi ti fakat bu okul da ö retmensizdi.

¹²²² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 91.

¹²²³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 62; Hakkari Valisi Cahit Ortaç'ın CHP Genel Sekreterli i'ne gönderdi i 08.05.1948 gün ve 32550 sayılı yazısıdır.

¹²²⁴ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 66.

Beytü ebap merkezdeki, 30 mevcutlu ve bir sınıflı olan okul ortaokul birden ayrılmı bir erkek ö retmen tarafından 1947 yılında idare edilmi ti fakat ö retmensizdi. Kılaban buca ında, 40 mevcutlu, bir sınıflı, bir ö retmenli olan okul asil bir ö retmen tarafından 1947 yılında idare edilmi ti fakat 1925 do umlu olan ö retmen 1948 yılında askere gitti i için okul ö retmensizdi. Gerur buca ında, 21 mevcutlu, bir sınıflı ve bir ö retmenli olan okul 1947 yılında ortaokuldan mezun vekille idare edilmi ti fakat 1948 yılında ö retmeni yoktu. Dırahini köyündeki okul ise ö retmen olmamasından dolayı açılammı tı. Beytü ebap'ta asil ö retmeni olan tek köy ise Hilal köyündeki 39 mevcutlu, dört sınıflı okuldu.

Yüksekova ilçe merkezinde 68 mevcutlu, be sınıflı, iki ö retmenli olan okul 1947 yılında bir asil ve ortaokul üçten ayrılmı bir vekille idare edilmi ti fakat 1948 yılında bu okulun da bir ö retmeni yoktu.¹²²⁵ Oramar buca ındaki 15 mevcutlu, iki sınıflı ve bir ö retmenli olan okul ortaokuldan mezun bir erkek vekil ö retmen tarafından idare edilmi ti fakat asil ö retmeni yoktu.

emdinli ilçesi merkezdeki 21 mevcutlu ve be sınıflı olan okul 1947 yılında asil bir ö retmen tarafından idare edilmi ti fakat ö retmeni yoktu.

Tablo 89: 1951-1952 Yılı Döneminde Ba ımsız E itmenli Köy İkokullarında Okul, E itmen, Ö renci ve Diploma Alanların Sayıları¹²²⁶

İller	Okul Sayısı	E itmen Sayısı			Ö renci Sayısı			Diploma Alanlar		
		E	K	T	E	K	T	E	K	T
Hakkari	7	7	-	7	98	12	110	19	-	19
Van	10	10	-	10	158	23	181	11	2	13

¹²²⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 67; 1949 yılında Yüksekova ilçesinde illere yardım bölümünden ayrılan ödenekle üç derslikli bir okul binası yaptırılması uygun görüldü. Yapı malzemesi Erzurum piyasasından sa landı. Bkz. BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 11; Hakkâri Milletvekili Selim Seven'in 25.05.1949 gün ve 3136 sayılı CHP Genel Sekreterlik Makamına göndermi oldu u Hakkâri vilayeti ile ilgili sorunları içeren mektubuna 19.08.1949 gün ve 70/236 sayı ile Milli E itim Bakanının vermi oldu u cevabi yazıdır.

¹²²⁶ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 138; Ö retmen ihtiyacını kısa sürede gerçekçi yoldan çözmek üzere nüfusu ö retmen gönderilmesine elveri li olmayan köylerin ö retim ve e itim i lerini görmek, fenni ziraat için köylülere rehberlik etmek üzere e itmen kullanılmasını öngören 3228 sayılı kanun 1937 yılında çıkarıldı. E itmen köyde do up büyümü , askerli ini yapmı , e itmen oluncaya kadar türlü i lerde sinanmı , çevredeki gerçek hayattan alınması mümkün bilgileri ya ayarak ö renmi bir ki idir. Bkz. Cevat Geray, "Türkiye'de Köy Enstitüleri Hareketi ve Köy Kalkınması", **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-1 (1969), s. 198; E itmenlerin çalı tıkları köy ilkokullarına 7 ile 9 ya ındaki köy çocukları alınmaktadır. Bu çocuklar üçüncü sınıfı bitirene kadar yeniden ö renci alınmamaktadır. Üçüncü yılı bitiren çocuklar ilkokulun birinci devresini bitirmi sayılmakta ve gece derslerine tabi tutulmaktadır. Bir devre bu ekilde bitirildikten sonra birinci sınıfa yeniden ö renci alınmaktadır. Bkz. **Köy Enstitüleri**, s. 24.

Tablo 89'a göre ba ımsız e itmenli köy okullarında Hakkari ile Van vilayetinin okul sayısı ve nüfus durumu göz önüne alındı ında Van'ın e itim yönünden Hakkari'ye göre geri durumda oldu u görülmektedir. Van'daki ö renci sayısı Hakkari'den fazla olmasına ra men mezun olan ö renci sayısı çok azdır. Yukarıdaki tablo bütün olumsuz artlara ra men Hakkari ilinin okumaya istekli oldu unu göstermesi açısından iyi bir örnektir.

1949-1950 ders yılında ilkokul sayısı memleket genelinde 12 bin 511 iken 1959-1960 ders yılında bu miktar 22 bin 11'e çıkarılmı , ö retmen sayısı 33 bin 844'den 53 bin 114'e yükseltilmı tir.¹²²⁷

1951 yılı içinde Hakkari merkezde 3, Beytü ebap'ta 1, emdinli'de 1, Yüksekova'da 1 ilkokul olmak üzere toplam 6 ilkokul vardı. Hakkari merkezde 2, Beytü ebap'ta 1 olmak üzere toplam 3 ilkokula ihtiyaç bulunmaktaydı.¹²²⁸ İhtiyaç duyulan 5 derslikli 3 ilkokulun her birinin bedeli 100.000 liradan 300.000 lira yapıyordu. Her okula 3 ö retmenden toplam 9 ö retmene ihtiyaç vardı. Her okul için yapılacak e ya bedeli için 8.000 liradan 24.000 lira tutmaktaydı.¹²²⁹

Tablo 90: Yeni n a Edilen ve Onarılan Okul Sayısı¹²³⁰

Yer	1951		1952		1953	
	Yeniden	Onarım	Yeniden	Onarım	Yeniden	Onarım
Hakkari Merkez	2	-	1	-	1	-
Beytü ebap	3	-	3	-	2	-
Yüksekova	2	-	2	-	1	-
Çukurca	-	-	1	-	2	-
emdinli	-	-	2	-	-	1
Toplam	7	-	9	-	6	1

Tablo 90'a göre Beytü ebap ilçesinde okul in asına önem verilmi tir. Beytü ebap'ı ise Yüksekova takip etmektedir. Tespit edilen ihtiyaç miktarlarına göre 1952 yılı itibariyle Hakkari'de yapılan okul sayısı fazladır. 1953 yılında Hakkari Merinos'da bir, Beytü ebap Kılaban ve Gerür'de iki, Çukurca Ertu ve A uta'da iki, Yüksekova Oramar'da bir okul olmak üzere altı okulun in ası

¹²²⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 20.

¹²²⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 4 (26.1.1951), s. 423.

¹²²⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 4 (26.1.1951), s. 434.

¹²³⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25 (18.11.1953), s. 334; 2.6.1952 tarihinde 2 adet köy okulu in aatı kapalı zarf usulüyle eksiltmeye tabi tutulmu tur. Bkz. T.C. Resmi Gazete, 3.6.1952, s. 3824.

26.6.1953 tarihinde,¹²³¹ emdinli kazasının Kilit köyündeki bir ilkokulun onarım in aatı 14.9.1953 tarihinde eksiltme usulüyle ihaleye çıkarıldı.¹²³² 1953 yılında Hakkari’de 56 ilkokul ö retmeni, 4 e itmen görev yapıyordu.¹²³³ 1957 yılında ise 69 ilkokul ö retmeni, 3 e itmen vardı.¹²³⁴

Tablo 91: Ba ımsız ve Ba lı Resmi ve Özel lkokullardaki Ö retmen, Ö renci, Diploma Alanların Sayıları¹²³⁵

Yıllar	İller	Okul Sayısı	Ö retmen Sayısı			Ö renci Sayısı			Diploma Alanlar		
			E	K	T	E	K	T	E	K	T
1951-	Hakkari	44	57	-	57	1.521	179	1.700	43	6	49
1952	Van	65	97	27	124	3.255	996	4.251	239	62	301
1959-	Hakkari	30	50	-	50	1.025	140	1.165	-	-	-
1960	Van	135	221	24	245	6.709	2.916	9.625	-	-	-
1960-	Hakkari	71	107	3	110	2.326	467	2.793	-	-	-
1961	Van	173	306	20	326	8.400	3.208	11.608	-	-	-
1961-	Hakkari	55	95	4	99	2.060	470	2.530	-	-	-
1962	Van	184	313	27	340	9.317	3.689	13.006	-	-	-
1962-	Hakkari	66	104	4	108	2.805	663	3.468	-	-	-
1963	Van	197	315	37	352	10.563	4.130	14.693	-	-	-

Tablo 91’e göre, Hakkari’de 1951-1952 devresinde 44 okul, 1959-1960 devresinde 30 okul, 1960-1961 devresinde 71 okul, 1961-1962 devresinde 55 okul ve 1962-1963 devresinde 66 okul vardır. Okul sayıları devreler arasında büyük farklılık göstermektedir. 1951-1952 devresinde Hakkari’deki okullardan mezun olan ö rencilerin sayısı çok azdır. Hakkari’de kız ö renci sayısının en fazla oldu u devre 1962-1963 devresidir. Hakkari’de en fazla 1960-1961 devresinde ö retmen vardır. Kız ö rencilerin okula devamı çok azdır. Bu dini taassubun bir neticesi de il, cehalet yüzünden peyda olan itiyatların bir mahsulü diye telakki edilebilirdi.¹²³⁶ Hakkari’deki her okul sayısına ortalama 1 veya 2 ö retmen dü mekteydi. 1959-1960

¹²³¹ T.C. Resmi Gazete, 27.5.1953, s. 6347; T.C. Resmi Gazete, 30.5.1953, s. 6369.

¹²³² T.C. Resmi Gazete, 17.9.1953, s. 7216.

¹²³³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89.

¹²³⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1959), s. 93.

¹²³⁵ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 139; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 151; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 145-147.

¹²³⁶ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 6.

e itim yılında ö renci miktarında ve okul sayısında dü ü vardı. Okullara ö retmen bulunamadı ndan okullar kapatılmak durumunda kalıyordu.¹²³⁷

1959 yılında Hakkari’de 126 köyden 56 köyde ilkokul vardı, 70 köyde ise hiç okul yoktu. Toplam 4.890 çocuk e itimden mahrumdu.¹²³⁸ 1949-1950 ö retim yılında açılan gezici köy demircili i ve marangozlu u kursu ile biçki ve diki kursları ra bet görüyordu. Okumanın zor ve masraflı oldu unu gören halk kısa sürede zanaat sahibi olabilecek alanlarda u ra ılar veriyordu.¹²³⁹

1960 yılından itibaren Hakkari’de okulla ma oranı artmaya ba ladı. 29 Ekim 1961 Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında Hakkari Valisi Zühtü Öner, 2 tanesi il merkezde, emdinli, Çukurca, Beytü ebap’ta da 1’ er adet olmak üzere irfan yuvası açtı mını belirtmekteydi.¹²⁴⁰

1961 yılında ba lanıp yarım kalan Çukurca, emdinli, Beytü ebap okulları 1962 yılında yeniden ihale edildiler ve merkezde yatılı okul ikmal edilerek hizmete girmesi sa landı.¹²⁴¹

1962 yılı içerisinde ihalesi yapılan 6 ilkokuldan 4’ü bitirilerek hizmete açıldı. Ayrıca 1962 yılı içerisinde ihalesi yapılan Çukurca, emdinli, Beytü ebap ilçelerinde 5 dersanelik ilkokul faaliyete geçti. 1961 yılına nazaran 1962 yılında e itime açılan okullarda % 70 artı bulunmaktaydı.¹²⁴²

Okulsuz köylerin daha ziyade da ınık ve küçük köyler olması nedeniyle bölge yatılı okullarının önemi artmı tı.¹²⁴³ Yatılı ilkokulun in ası için 500.000 liraya ihtiyaç vardı.¹²⁴⁴ Halkın seviyesini yükseltmek için bölge yatılı ilkokullarını mutlaka yatılı ve pansiyonlu haline getirmek ve bir sanat enstitüsü açmak gerekmekteydi.¹²⁴⁵

1960 senesinde in aatına ba lanmı ve 1963 yılının ilk aylarında 3 milyon liraya mal olan bölge yatılı ilkokulunun e itime ba laması beklenmekteydi. in garip tarafı Milli E itim Bakanlığı ’nca 175 bin liralık ödenek, yatak, mutfak e yası, di er

¹²³⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 151.

¹²³⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 8 (27.4.1959), s. 413.

¹²³⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (13.2.1950), s. 307; **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 6.

¹²⁴⁰ **Hakkâri** (3 Kasım 1961), s. 1.

¹²⁴¹ **Hakkâri** (6 Nisan 1962), s. 1.

¹²⁴² **Hakkâri** (7 Nisan 1962), s. 1.

¹²⁴³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (25.2.1960), s. 580.

¹²⁴⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 7 (20.2.1959), s. 208.

¹²⁴⁵ **Hakkâri Postası** (4 Mart 1963), s. 1.

mefru at gönderilmi , 4 ö retmende tayin edilmi hatta istatistiklere de Hakkari Yatılı Bölge lkö retim okulu olarak da girmesine ra men e itime ba lanmamı tı.¹²⁴⁶

Hakkari'deki e itimin iyile tirilmesi için karde okul projesi uygulanmaya ba ladı. Hakkari merkeze ba lı I ıklar lkokulu'na 1962 yılında stanbul Haydarpa a Erkek Lisesi karde okulu tarafından gönderilen yardım ile 30 ö renci okul kıyafetine kavu tu. Ayrıca 5 adet bayrak, okul e yası, kırtasiye ve köylü vatanda lara da kıyafet yardımında bulunmu lardı.¹²⁴⁷

3.8.2.1.2. Ortaokul

Cumhuriyetin ba langıç yıllarından itibaren Do u illerinde ortaokul sayısı ilkokulların sayısına oranla daha azdı. Do u illeri arasında Hakkari ortaokula kavu an en son vilayetti.

Memurlar ve halk çocuklarını ilkokuldan sonra okutamıyorlardı. Vilayet merkezinde bir ortaokula ihtiyaç vardı. Ortaokul olmadı ı için ço u memur bir bahane bularak Hakkari'den gitmeye çalı ıyordu.¹²⁴⁸ Hakkari milletvekili zzet Ulvi Aykurt, bu sorunun giderilmesi için Hakkari'de bir ortaokul açılmasını ve ilkokulların sayısının artırılmasını 1942 yılında hükümete teklif etti.¹²⁴⁹

Vilayet merkezinde, ortaokul maksadıyla bina yapımına ba lanmı tı fakat temeli i lenmi , duvarlar bir insan boyu kadarken bırakılmı ve kaderine terk edilmi görünümü içindeydi.¹²⁵⁰ Uzun çalı malardan sonra nihayet Hakkari'de ortaokul 1945 yılında açılabilirdi.¹²⁵¹

¹²⁴⁶ **Hakari Sesi** (27 Ekim 1963), s. 1; **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

¹²⁴⁷ **Hakkâri** (9 Nisan 1962), s. 1.

¹²⁴⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 103.

¹²⁴⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 4.

¹²⁵⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 91.

¹²⁵¹ **Van**, 22 Eylül 1945, s. 2; Malatya Mebusu Tevfik Ünsalan'ın Maarif Vekaletine 1948 yılından itibaren kaç ortaokul yapıldı ı soru önergesi üzerine Vekaletçe verilen bilgide Hakkari ortaokulunun 1948 yılı itibariyle açıldı ı belirtilmektedir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: 3, Cilt: 18 (24.4.1957), s. 245; Hakkari Ortaokulunun yeni binasının in asına 1946 yılı ödene i ile ba landı. Bkz: **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 3 (18.12.1946), s. 175.

Tablo 92: Ortaokulda Ö retmen, Ö renci, Diploma Alanların Sayısı¹²⁵²

Yıllar	Okul Sayısı	Ö retmen Sayısı			Ö renci Sayısı			Diploma Alanlar		
		E	K	T	E	K	T	E	K	T
1949-1950	1	3	1	4	21	3	24	10	3	13
1950-1951 ¹²⁵³	1	4	2	6	23	4	27	6	1	7
1951-1952 ¹²⁵⁴	1	4	2	6	26	3	29	6	1	7
1959-1960	1	4	4	8	80	7	87	-	-	-
1960-1961	1	1	1	2	75	6	81	-	-	-
1961-1962	1	2	1	3	84	5	89	-	-	-
1962-1963	1	5	2	7	77	8	85	-	-	-

Tablo 92'ye göre 1959-1960 döneminden sonra ortaokulda erkek ö renci sayısında yüksek oranda artı vardır. Kız ö renci sayısı ilkokullarda oldu u gibi ortaokulda da az sayıdadır.

Hakkari'de 1960'lı yıllara kadar sadece bir ortaokul e itim ö retim yaptı. Hakkari merkezdeki ortaokulun bir kısmı da ihtiyaç nedeniyle ilkokul olarak kullanılıyordu.¹²⁵⁵

1949-1950 ders yılında müstakil ortaokullarla liselere ba lı ortaokul sayısı 343 iken, 1959-1960 ders yılında bu miktar yüzde yüzden fazla bir artı la 688'e yükseldi.¹²⁵⁶

1960'lı yılların ba langıcından itibaren sadece ilkokulların in asında artı yapılmı tı. İçelerde ise ortaokul ö retimi yapılamıyordu.¹²⁵⁷ 1963 yılı kalkınma programına ortaokulların in ası da ilave edildi. Böylelikle Yüksekova'da 1965

¹²⁵² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 189; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 162; T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 142; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 156; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 151.

¹²⁵³ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 162; Hakkari ortaokulunda 1. sınıfta; 10 erkek, 2 kız, toplam 12 ö renci, 2. sınıfta; 6 erkek, 1 kız, toplam 7 ö renci, 3. sınıfta; 7 erkek, 1 kız, toplam 8 ö renci, tüm ortaokulda ise 23 erkek, 4 kız olmak üzere 27 ö renci vardı. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 4 (26.1.1951), s. 406.

¹²⁵⁴ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 142; Buradaki istatistiki bilgilerde iller dikkatle incelendi inde ö retmen ve ö renci sayılarının yer itibariyle yanlı yazıldıkları görülecektir; 6 ö retmen ile birlikte bir müdür, bir müdür muavini ve iki hizmetli görev yapmaktaydı. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (8.2.1952), s. 135.

¹²⁵⁵ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 6.

¹²⁵⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 20.

¹²⁵⁷ **Hakkâri** (13 Haziran 1963), s. 1.

yılında, Beytü ebap, Çukurca ve Uludere'de 1966 yılında, emdinli'de 1967 yılında ortaokul açıldı.¹²⁵⁸

3.8.2.1.3. Lise

1952 senesi itibariyle yerli halktan yalnız iki lise mezunu, bir hukuk mezunu vardı. 1952 senesinde Hakkari'nin İstanbul ve Ankara yüksek mekteplerinde okuyan öğrencisi bir hayli fazlalardı.¹²⁵⁹ Hakkari'de lise ise 50'li yılların sonunda ortaokulun liseye dönüştürülmesiyle 1957 yılında açıldı.¹²⁶⁰ Hakkari merkezdeki lise ile ilkokul 1959 yılından beri 2 yıldır aynı binada eğitim görmektedir. İlkokul derslerinin katkılarıyla 5 derslik bir bina açılmasıyla çift öğretime son verildi. Bu nedenle edilecek yeni bina lise olarak kullanılmaya başlandı.¹²⁶¹

1957-1958 öğretim yılında lise de 3 öğretmen ve 87 öğrenci vardı.¹²⁶² Hakkari'de lise hiçbir zaman tam kadro olarak çalışmadığı için branş dersleri yapılamıyordu.¹²⁶³ Fransızca öğretmeni okullar açıldıktan bir ay sonra ayrılmış fakat bu öğretmenin yerine kimse verilmemiştir.¹²⁶⁴ Öğretmen eksiklikleri nedeniyle branş derslerini ihtisası olmayan öğretmenler yürütüyordu. Edebiyat dersine Maarif Müdürü 5 saat süreyle, Türkçe dersine üç ilkokul öğretmeni 14 saat, Tarih dersine iki resim-i öğretmeni 2 saat, coğrafya dersine fen grubu öğretmeni 2 saat, tarih-coğrafya dersine bir subay 4 saat, iki ilkokul öğretmeni 8 saat, resim-i öğretmeni 2 saat süreyle girmektedirler.¹²⁶⁵ Lise deki öğretmen eksikliği öğrencilerin Van'a ya da başka vilayetlere gitmesine sebep oluyordu.¹²⁶⁶

¹²⁵⁸ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7'de, 1966 yılında Hakkari ilinin ortaokulu bulunmayan ilçelerinin ortaokula kavuşturulması amacıyla Beytü ebap, emdinli, Uludere ilçeleri 1968 yılı programına alındı olarak belirtilmektedir; **Hakkari 1 Yılı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 103.

¹²⁵⁹ **Vatan** (Memleket kâhveleri) (5 Kasım 1952), s. 6.

¹²⁶⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 2, Cilt: 7 (20.2.1959), s. 201, 226; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 284; **Hakkari 1 Yılı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 103.

¹²⁶¹ **Hakkâri** (8 Aralık 1961), s. 1.

¹²⁶² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 1, Cilt: 3 (24.3.1958), s. 54.

¹²⁶³ **Hakkâri Postası** (4 Nisan 1963), s. 1.

¹²⁶⁴ **Hakkâri Postası** (7 Nisan 1963), s. 1.

¹²⁶⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 2, Cilt: 5 (17.11.1958), s. 91.

¹²⁶⁶ **Hakkari 1 Yılı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 103.

Tablo 93: Lisede Ö retmen ve Ö renci Sayısı¹²⁶⁷

Yıllar	Okul Sayısı	Ö retmen Sayısı			Ö renci Sayısı		
		E	K	T	E	K	T
1960-1961	1	10	-	10	42	3	45
1961-1962	1	14	-	14	43	4	47
1962-1963	1	8	1	9	55	4	59

Tablo 93'e göre lisede kız ö renci sayısı çok azdır. Erkek ö renci sayısı her yıl bir önceki yıla oranla artı göstermektedir. 1962-1963 döneminde önceki dönemlere göre lisede ö retmen sayısında azalma vardır.

1961-1962 döneminde ö retmen kadrosu tam oldu u için ö rencilerin sınıf geçme ba arısı da artı göstermi tir. Bu dönemde Hakkari Lisesi'nden sınıf geçme oranı; ortaokulda % 68, lisede % 40, lise ve ortaokul beraber % 61 idi.¹²⁶⁸

Hakkari'de liseyi bitiren her genç fakülte kazanamamakta bu da onların i siz olarak kahvehane kö elerinde ö mürlerini tüketmesine sebep olmaktaydı. Lisenin mutlaka yatılı ve pansiyonlu hale getirilmesine ve gençlerin en kısa sürede meslek sahibi olmalarını sa layacak sanat okuluna ihtiyaç duyulmaktaydı. Sanat okulu açılabilirse bu gençler meslek ö renerek hayatlarını kazanır ve Hakkari vilayetinin kalkınmasında da öncülük edebilirlerdi.¹²⁶⁹ 1949-1950 yılında Hakkari ve Tunceli haricinde tüm Do u illerinde ak am kız sanat okulu açıldı.¹²⁷⁰ Hakkari'de ise Ak am Kız Sanat Okulu 1964 yılında faaliyete geçti.¹²⁷¹

3.8.2.2. Yaygın E itim

Yaygın e itim bir di er anlatımla halk e itimi, klasik okullara devam etme ya mını a kın insanların uygar bir toplumun gereklerini yerine getirebilir vatanda lar olarak yeti tirilmesi amacını güden örgütlenmi e itim ve ö retim çalı malarının tümüdür. Programlarında mesleki e itime de yer ayırabilen bu çalı malar temel ve sürekli e itim olmak üzere iki ana yönde yürütülür.

Temel e itim, hiç ö renim görmemi leri okur-yazar yapmak, ki i ve topluluk olarak kar ılaabilecekleri sorunları çözebilmeleri için gerekli asgari bilgilerle

¹²⁶⁷ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 156.

¹²⁶⁸ **Hakkâri** (22 Haziran 1962), s. 1.

¹²⁶⁹ **Hakkâri** (23 ubat 1962), s. 1; **Hakkâri Postası** (4 Mart 1963), s. 1.

¹²⁷⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (13.2.1950), s. 301.

¹²⁷¹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 103; Hakkari, A rı, Mu , Bitlis gibi sanat okulu olmayan vilayetlerde bu okulların ne zaman açılaca ına ili kin soru önergesi 3 Eylül 1947 tarihinde Afyon Milletvekili Kemal Özçoban tarafından verildi. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 6 (3.9.1947), s. 569.

donatmak demektir.¹²⁷² Cumhuriyetin kurulmasını izleyen yıllarda Atatürk'ün yol göstericiliğinde girişilen Millet okulları, halk dershaneleri, ordu okuma-yazma kursları bu alandaki en geniş uygulamadır.¹²⁷³

Sürekli eğitim, en azından temel eğitim kadar bir öğrenim görmülerin hayatları boyunca bilim, düşünce ve sanat dünyasıyla ilişkilerini kesmemelerine, özellikle gelişmeleri izleyip derlendirebilmelerine yardımcı edebilen eğitim ve öğretimdir.

Temel eğitim, okur-yazar oranı düşük ülkelerin davası iken, sürekli eğitim bu sorunu zaten çözmüş ülkelerin ele aldığı bir konudur.¹²⁷⁴

3.8.2.2.1. Millet Mektepleri

Cumhuriyetin daha sonraki zamanlarını etkileyen ve en köklü hareketi olan yeni Türk harfleri 3 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı "Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanunu"nın Cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanarak resmi gazetede yayınlanması ile yürürlüğe girdi. Harf inkılabı yapıldıktan hemen sonra Halk Eğitim Kurumları'nın "Millet Mektepleri" adı altında örgütlenmesi çabaları başlatıldı¹²⁷⁵ ve Millet Mektepleri yönetmeliği 24 Kasım 1928 tarihinde kabul edildi.¹²⁷⁶ Yönetmeliğin birinci maddesinde yer alan; "*Türkiye halkını okuyup yazmaya muktedir bir hale getirmek, ana bilgileri kazandırmak*" ifadesi ile Millet Mektepleri'nin amacı belirtilerek 1 Ocak 1929'dan itibaren derslere başlandı.¹²⁷⁷

Millet Mektepleri yönetmelik hükmüne göre sabit, gezici ve özel mektepler olarak üçe ayrılacaktı ve her birinin A ve B derslikleri bulunacaktı. A dersliklerinde hiç okuma yazma bilmeyenlerin, B dersliklerinde ise Arap harfleriyle okuma yazma bilenlerin eğitilmesi amaçlanmıştı. 1929 yılında alınan kararla mevcut üç mektebe ek olarak köy yatırımları dershaneleri ile halk okuma odaları açılmış ve böylece Millet Mektepleri temel unsurdan oluşan mekteplere dönüşmüştü. Millet Mektepleri'nin Genel Başkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tü.¹²⁷⁸

¹²⁷² Türk, **Ön. ver.**, s. 93.

¹²⁷³ Cevat Geray, "Halk Eğitiminin Kuruluşu", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 7-1 (1974), s. 404.

¹²⁷⁴ Türk, **Ön. ver.**, s. 93.

¹²⁷⁵ Neriman Tongul, "Türk Harf inkılabı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 33-34 (2004), s. 127; Mustafa Ergün, "Cumhuriyet Eğitiminin Genel Değerlendirmesi", **Cumhuriyet III** (Basım Yeri ve Basım Yılı Yok), s. 2075.

¹²⁷⁶ **Ön. ver.**, Sayı: 8 (Kasım 1928), s. 37.

¹²⁷⁷ T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık İşleri Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1939), s. 14; Tongul, **Ön. ver.**, s. 127.

¹²⁷⁸ Tongul, **Ön. ver.**, s. 127; Ayvaz Morkoç, "Türk Harf inkılabı ile Millet Mektepleri ve İzmir'deki Uygulamalar", **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-1 (Kış 2011), s. 1549.

Sabit Millet Mektepleri, daha önce okul binası bulunan yerle im yerlerinde açılarak, ihtiyaca göre kadın, erkek ve karı ık olmak üzere derslikler olu turuldu. Gezici Millet Mektepleri, okulu bulunmayan yerlerde, bilhassa da köylerde faaliyetini yürüttü. Bu mekteplerde ö leden önce 12-16 ya arasındaki çocuklar, ö leden sonra da 16-45 ya arasındaki ki iler e itim aldı. Özel Millet Mektepleri, devlet kurulu ları, belediyeler, bankalar, demiryolu ve liman idareleri ile hapishane gibi yerlerde açılan mekteplerdi. Ayrıca en az yirmi çalı anı bulunan yerlerde özel mektep açılması zorunlu hale getirildi. Köy Yatılı Dershaneleri, okulu bulunmayan köylerdeki 12-18 ya arasındaki çocukların okutulması için il ve ilçe merkezlerinde açılan yatılı mekteplerdir. Köy Okuma Odaları ise daha önceden okuma yazmayı ö renmi ki ilerinin hayatını rahatlıkla idame ettirebilecekleri bilgilerle donatılması amacıyla açılmı tı.¹²⁷⁹

1928 ile 1935 yılları arasında Millet Mektepleri'nin tüm A dersliklerinden 1.086.159, tüm B dersliklerinden 268.096 ki i ba arı göstererek belge aldı. Bütün bu çalı maların bir sonucu olarak 1927 yılında Türkiye'de okuryazar oranı % 10.7 iken yedi dönem boyunca yapılan yo un çalı malar sonucu 1935 yılında bu oran % 19.6'ya çıkmı tır.¹²⁸⁰

Hakkari vilayetinde okuma yazma kursları 1945 yılından itibaren gerçekte ti. Ocak 1945 ayından 31 Mart 1945 ayına kadar devam eden gece kursuna üç ay zarfında 44 ö renci kayıt ettirilerek okuma yazma kursları yapıldı. Bu kursa ayda 30 lira ücretle lise mezunlarından olup Da göl Mahallesiinde oturan Hoca Selim o lu ve evrak memuru olan Übeydullah Mümtaz Seven tarafından 44 ö renciye genel bilgi, hesap (cem, tarh, zarp ve taksim) ve okuma yazma dersleri ö retildi. Kursun bitmesiyle 1 Nisan 1945 tarihinde Hakkari Valisi Abidin Erener ile Maarif Müdürü, Halkevi Ba kanı ve Belediye Reisi huzurlarında 44 ö rencinin imtihanları yapıldı. 18 ö renci pekiyi, 9 ö renci iyi ve 8 ö renci de orta derecede ba arılı oldular. Geriye kalan 9 ö renci de yoksulluk yüzünden ia elerini temin etmek için çalı mak zorunda olduklarından sınavı geçememi ldi.¹²⁸¹

1 Ocak 1947 tarihinden itibaren Hakkari vilayetinde 6 yerde okuma yazma kursu açıldı. Bu kurslar; Çölemerik halkevinde, Beytü ebap, Yüksekova, Çal

¹²⁷⁹ Morkoç, **Ön. ver.**, s. 1549.

¹²⁸⁰ Türk, **Ön. ver.**, s. 97; Morkoç, **Ön. ver.**, s. 1549; Millet mekteplerine devam etmeyenler için Vilayetler dairesi Kanununun 68'inci maddesine göre 5 lira idari para cezası uygulanıyordu. Bkz. **Resmi Gazete**, 17.06.1931, s. 549.

¹²⁸¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 105.

(Çukurca), Gerür, Oramar halkodalarında açıldı. Kurs iki dönem halinde yapıldı. Birinci 5 ay da ilk dönem kurstan sonra bir ay ara verilecekti sonraki be ay da ikinci dönem yapıldıktan sonra da bir ay ara verilecekti. Kurs için vilayetteki en iyi öğretmen seçildi. Kurs için yapılacak masraflar öğretmen maaşı dahil olmak üzere ilk be ay için 900 lira CHP İl Daire Kurul Başkanlığı'na gönderildi.¹²⁸²

15 Ocak 1947 gününden itibaren Hakkari il merkezinde ve Oramar bucağında birer Ulus Okulu daha açıldı. Sadece 25 kadının kayıt yaptırdığı merkezdeki okul bir ay kadar devam ettikten sonra kapandı. Yapılan tüm masraflara karşın ilçede okuma yazma hevesi olmadığı için çocuklarını okula göndermek istemeyenler bu sefer de kendileri okula gitmek istememilerdi. İlkokul mecburi olmasına karşın doğrudan doğruya hiçbir öğrenci okula gitmiyordu. Okula gitmeyenlere ceza-i yaptırım uygulayacak olan kaymakam ve hakimin olmayışı da bunda etkin oluyordu. 1947 senesi için Ulus okulundaki eğitim için 150 lira tahsisat yapıldı. Tahsisattan sadece 350 kuru kitap parası kesilmiş ve okul için başka da masraf yapılmamıştı.¹²⁸³

1948 senesi başında başlayıp Nisan ayı sonunda bitecek olan Türkçe okuma yazma kursu birinci Dağöl Mahallesi merkezinde de açıldı. 1 Ekim 1948 tarihinde Dağöl Mahallesi merkezinde açılan okuma yazma kursu Ahmet Ertuğrul'un binasında Dağöl Mahallesi merkezinde Sait Erol tarafından 20 erkek öğrenciye verildi.¹²⁸⁵

Tablo 94: 1948-1949 Yılı Birinci Dönem Ulus Okulu Mezunları¹²⁸⁶

Adı Soyadı	Babası	Doğumu	Doğum Yeri	Öğrenimi	Aldığı Derece
Kamil Çallı	Smail Çallı	1924	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Yusuf Çiftçi	Bahadır Çiftçi	1931	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Pekiyi
Hasan Akar	Smail Akar	1934	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Ebubekir Güler	Ahmet Güler	1933	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Mehmet Kılıç	Ali Kılıç	1933	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Hamit Eskici	Yusuf Eskici	1930	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Mehmet Kurt	Titan Kurt	1930	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni
Selman Akta	Abdulgafur Akta	1926	Hakkari- Dağöl	A dershanesi	Yeni

¹²⁸² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 102.

¹²⁸³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 78.

¹²⁸⁴ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 63.

¹²⁸⁵ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 36.

¹²⁸⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 34.

Kerem an	Mehmet an	1929	Hakkari- Da göl	A dershanesi	yi
Mehmet Demirer	Eyüp Demirer	1924	Hakkari- Da göl	A dershanesi	yi

Tablo 94'e göre, 1948-1949 ö retim yılında Hakkari merkezde açılan Ulus okuluna gelen 30 ö renciden sadece 10 ö renci belge almaya hak kazandı. Bu ö rencilerden sadece Yusuf Çiftçi pekiyi derecesiyle mezun oldu. Yılın ikinci dönemine ise 20 ö renci katıldı.

1 ubat 1950 tarihinde Biçer Mahallesi okul binasında açılan okuma yazma kursunun ö retmeni smail Karaman'dı. 29 ö rencinin kayıt yaptırdı ı kursun sonunda 27 ö renci imtihana girdi ve 11 ö renci belge almaya hak kazandı.¹²⁸⁷

Okuma yazma kurslarının yanında kadınlara yönelik olarak kurslar da tertip edildi. Do u illerinden 15 vilayette köy kadınları gezici kursları açıldı. Hakkari vilayetindeki genç kız ve kadınlara mahsus köy gezici kurs ö retmenli ine atanan Mesure Uz 1 A ustos 1947 tarihinde ayda 40 lira maa la görevine ba ladı. Fakat görevli ö retmenler görev yerlerinde kalacak yer bulmakta zorluklarla kar ıla ıyorlardı.¹²⁸⁸

1948-1949 ö retim yılında Hakkari'de 221 sayılı diki kursu için açılan Ulus Okulu'na 20 kız ö renci katıldı.¹²⁸⁹ 1949-1950 ö retim yılında Hakkari'de 3 dönem halinde köy kadınları gezici kursu açıldı.¹²⁹⁰ Hakkari merkezde açılan köy kadınları gezici kursunun ö retmeni ise Cemile Nergiz'di.¹²⁹¹ Milli dava olan köy kalkınmasında bu gezici kursların çok faydası vardı.¹²⁹²

Hakkari'de halkın büyük bir ço unlu u Mayıs-Ekim aylarında yaylalarda ya amaktaydı. Bu yüzden de insanlar ehir merkezinde gerçekleştirilen bir takım etkinliklerden faydalanamıyordu. Bunun için Milli E itim Bakanlığı ı Do u Anadolu'da kı mın köylerde yazın yaylalarda ya ayan göçebe a iretlerine okuma yazma ve Türkçe ö retmek için gezici ö retmenler kadrosu ihdas etti.¹²⁹³

¹²⁸⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 6.

¹²⁸⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 136; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 6 (3.9.1947), s. 569; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 2, Cilt: 8 (26.12.1947), s. 183.

¹²⁸⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 23.

¹²⁹⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (13.2.1950), s. 308.

¹²⁹¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1, s. 120.

¹²⁹² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (25.2.1960), s. 577.

¹²⁹³ **Hakkâri** (24 Eylül 1962), s. 1.

3.8.2.2.2. Türk Ocakları

Halkevlerinin kurulu sürecinde model olan Türk Ocakları 1912 yılında kuruldu. Oca ın kurulu unda Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi, Mehmet Emin Yurdakul, Celal Sahir Erozan, Ahmet A ao lu, Ziya Gökalp, Halide Edip ve Fuat Köprülü gibi o dönemin dü ün ve kültür ya amında tanınmı ki iler önemli bir rol oynadı. Türk Ocakları, da ılma sürecinde, mparatorlu un çökü ünü durdurmaya yönelik akımlardan biri olan Türkçülük akımının bir uzantısı olarak biçimlendi. Türk ocaklarından yeti en ya da bu ocaklar da önemli bir rol oynayan aydınlar Milli Mücadelenin ba arıya ula masında büyük pay sahibi oldular. 10 Nisan 1931 tarihinde 257 übesi bulunan Türk Ocakları Ankara'da toplanan Türk Ocakları ola anüstü kongresinde Cumhuriyet Halk Fırkasına katılma kararı alarak 18 Nisan 1931 tarihinde menkul e yanın devri ile Türk Ocakları sonlandırılmı oldu. Türk Ocaklarının kapatılmasından on ay sonra da Halkevleri kuruldu.¹²⁹⁴

Hakkari vilayetindeki Türk Oca ı 29 Ekim 1929 tarihinde kuruldu. 21 Mayıs 1931 tarihine kadar 1061 lira 96 kuru varidat ve 1038 lira 96 kuru masrafı vardı. Türk oca ı binası yedi odalı olup posta telgraf idaresine seneli i üç yüz liradan kiraya verildi.¹²⁹⁵

18 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakları sonlandırılıp menkul e yası devredilmesine ra men Hakkari'deki Türk Oca ının faaliyet gösterdi i bina Dahiliye Vekaletinin 22 Temmuz 1937 tarihinde Hakkari Valili ine gönderdi i tamimle açık arttırma ile satı a çıkarıldı.¹²⁹⁶

3.8.2.2.3. Halkevleri

Türkiye'de halkevleri 16 ubat 1932'de, on dört vilayet merkezinde kuruldu.¹²⁹⁷ Halkevleri, vatanda ın yeti tirilmesinde Türklü ün manevi hayatını, kültür istiklalini, medeniyet üstünlü ünü belirtmek ve kökle tirmek üzere kurulmu fikir kaleleriydi.¹²⁹⁸ Halkevlerinin temel amaçlarından biri de Cumhuriyetin getirdi i de erlerin halka anlatılması ve benimsetilmesiydi. Böylece laik ve ça da bir toplumun kurulmasında ve örgütlenmesinde Halkevlerine büyük görevler dü üyordu. önü Cumhurba kanı oldu unda nüfusu az olan yerlerde halkevinin yerine

¹²⁹⁴ Ünal, **Ön. ver.**, s. 75; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kurulu u ve Tarihsel evi", **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 6-23 (1999), s. 262-266.

¹²⁹⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 68, Dosya No: 257, Sıra No: 1, s. 14.

¹²⁹⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 68, Dosya No: 257, Sıra No: 1, s. 5.

¹²⁹⁷ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 434.

¹²⁹⁸ **Aym Tarihi**, Sayı: 171 (ubat 1948), s. 78; **Aym Tarihi**, Sayı: 135 (ubat 1945), s. 8.

halkodası açılmasına karar verildi. Halkevleri; Dil, Edebiyat, Tarih-Güzel Sanatlar-Temsil-Spor-Sosyal Yardım-Halk Dershaneleri ve Kurslar-Kütüphane ve Yayın-Köycülük-Müze ve Sergiler olmak üzere 9 kol halinde örgütlendi. Her halkevinde bu kolların hepsinin bulunması art ko ulmamı , bölge durum ve özelliklere göre üçünün açılması yeterli görülmü tü. Çok partili ya ama geçtikten sonra Halkevlerinin konumu giderek tartı ma yarattı. Yeni kurulan Demokrat Parti'nin ve ba ka partilerin Halkevlerinden yararlanmak istemelerine tüzü ün elvermedi i gerekçe gösterilerek olumsuz yanıt verildi. Sonunda Halkevleri 8 A ustos 1951 tarih ve 5830 sayılı yasa ile kapatıldı. Bir kısım binaları yeniden açılan Türk Ocaklarına verilmi olup di erleri de hazineye devredildi.¹²⁹⁹

Hakkari halkevi, 21 ubat 1937'de Çölemerik merkezinde, çar ı içinde, küçük, tek katlı bir binada kayıtlı 125 üye ile faaliyetlerine ba ladı.¹³⁰⁰ Dil, edebiyat-tarih, temsil, spor, sosyal yardım, kütüphane-yayın ve köycülük ubelerinden olu an altı ubesi vardı. Güzel sanatlar, müze ve sergiler ile halk dershaneleri ubeleri, yeti mi ve e itimli kadro eksikli i ile malzeme olmaması nedeniyle açılmadı.¹³⁰¹

Halkevi çalı anları, kültürel faaliyetler kapsamında halkı aydınlatma ve memlekette geli en olayları anlatabilmek için radyodan faydalanıyordu. Gazetelerin Hakkari'ye çok geç ula tırılmasından dolayı radyo bu eksikli i büyük bir oranda kapatıyordu. CHP Genel Sekreterli inden daha önce 28 Temmuz 1939 tarihinde hediye olarak alınan bir adet Philips marka ve 21697 numaralı radyo ahizesi ile bir adet kuru pilleri ile beraber batarya sandı ı yine de ihtiyaca cevap vermiyordu. Vatanda lardan konferanslardan faydalanabilmesi için 1000 saatlik bir akümülatör ile buna muadil bir anut bataryasıyla bir hoparlörün tertip edilmesi için Hakkari Halkevi ba kanı brahim O uz 12 Ekim 1939 tarihinde CHP Genel Sekreterli ine bir yazı gönderdi.¹³⁰²

Halkevlerinde ya ama dair ne varsa anlatılmaya ve gösterilmeye çalı ılıyordu. 1930'lu yılların sonunda ba layan dünya sava mın etkileri Türkiye'de de hissedilmeye ba landı. Girilecek olası sava tehlikesine kar ı halkın aydınlatılması için halkevleri nezdinde çalı malar yapılmaktaydı. kinci Dünya Sava ı'nda

¹²⁹⁹ Arıkan, **Ön. ver.**, s. 270-279; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (26. 2. 1960), s. 645.

¹³⁰⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 956, Dosya No: 701, Sıra No: 2, s. 8; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 3; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 434.

¹³⁰¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 92.

¹³⁰² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1229, Dosya No: 91, Sıra No: 1, s. 2-3.

ya anılan hareket türleri memlekette de bir takım tedbirleri almayı gerekli kılmı tı. Herhangi bir yabancı i galine kar ı alınacak ve dikkat edilecek tedbirlerden biri de havadan indirme yapılan ve kısa sürede i gal giri iminde bulunan para ütçülerin tanıtılmasıydı. 4 Temmuz 1940 tarihinde Hakkari Valisi Sadullah Kolo lu, CHP Genel Sekreterli i ve Genelkurmay Ba kanlı ı'nın emir ve direktifleri do rultusunda para üt ve para ütçülerin vatanda lara anlatılması için Hakkari Halkevine talimat verdi. Halkevi görevlileri Hakkari merkez, Livin nahiyesi köyleri ile Çukurca ve tüm köylerini dolaarak halkı aydınlatmaya çalı tılar. Vatanda lara, halkın milli duygularının tahrik ve tenmiyesi, yabancılar, propaganda ve zararları, para üt, para ütçü ve zararları konularında bilgiler verildi.

Halkın milli duygularını tahrik konusunda, Türklerin kökeni, Orta Asya'dan ne zaman geldikleri hususları anlatıldı. Anlatılanlar içerisinde devamlı Türk ve Türkçülük temalarına a ırlık verilerek memleketteki geli melere dikkat çekildi. Ka nının yerini imendiferin aldı nı, bayku lar öten harabeler yerinde fabrikaların yükseldi ini ve Türk yurdunun endüstri merkezi oldu u vurgulandı. Hâlbuki bu anlatılan yer Hakkari idi. Geli mi likle yakından uzaktan alakası olmayan burasının medeniyete ula abilece i bir yolu dahi yoktu. Konferansı verenlerin Türk yurdu olarak kastettikleri yer Türkiye'nin batı bölgeleriydi. Hakkari halkı medeniyeti, zenginli i, refahı ve yolu görememi ken fakirli i, hastalıkları, doktorsuzlukları ya arken Türk yurdunun batısındaki geli melerden ne kadar mutlu olabilirdi. Bütün bu ya ananlar Hakkari için sanki bir hayal dünyasıydı.¹³⁰³

1942 yılında Hakkari Halkevi Köycülük übesi, köy gezilerinde halkın sıhhi evlerde oturması, temiz giyinmesi ve çocuk bakımı ile sıtmadan ve di er bazı bula ıcı hastalıklardan korunma yollarını anlattı. Köylerdeki içme suyollarının sıhhi artlara göre yapılmasını ve evlerde hela kuyuları açılmasına önem verilmesi üzerinde durdu. Mahallinde, bir hela çukurunun nasıl açılaca nı ve etrafının nasıl kapatılaca nı halka göstererek daha sonraki ziyaretlerde evlerin bu hususları yapıp yapmadıklarını ara tırdı. Hayvan bakımı ve yeti tirilmesi meseleleri ile ileri, faydalı ve çok çe itli ekim yapmanın temin edece i faydaları izah etti. Kısacası, köylünün

¹³⁰³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1010, Dosya No: 897, Sıra No: 2, s. 10.

ya ayı tarzını de i tirecek ve iyile tirecek tavsiyelerde bulunulması gibi çalı maları yaptı.¹³⁰⁴

Halkevi müdürleri vilayette görev yapan sıhhat, maarif, nüfus müdürleri ve ba ö retmen gibi memur olanlardan seçiliyordu. Halkevi tüm çabalarına ra men etkin çalı amıyordu ve çalı malarını tam olarak halka tanıtmakta zorluk çekiyordu. Bu sorunu ara tırmak için görevlendirilen Halkevleri müfetti i Kemal Güngör'ün 1942 yılı Mayıs ayında Hakkari Halkevinde yaptı ı denetleme sonucunda yazdı ı raporunda Hakkari Halkevinin iki odalı bir evden ibaret oldu unu bina, eleman ve bütçe darlı ı yüzünden iyi bir ekilde çalı amadı ını belirtiyordu.¹³⁰⁵

Çölemerik Halkevi Ba kanı Übeydullah Mümtaz Seven de CHP Genel Sekreterli i'ne 18 Ekim 1945 tarihinde bir takım sorunları dile getiren bir yazı gönderdi. Bu yazıda Halkevinin Çölemerikliler tarafından tam anlamıyla anla ılamadı ı, kırk ki iyi içine alabilecek okuma odasının sadece memurlarla dolduruldu u ve bu sayının da otuzu geçmedi i belirtiliyordu. Halkevine gelen ki iler de gazete, mecmua ve kitap okumak için de il radyo dinlemek için geliyorlardı. Bu durumu dahi kar ılayabilecek tahsisatları yoktu. Tahsisatsızlık ve malzemesizlik yüzünden açık bulunan spor, köycülük ve sosyal yardım ubeleri de do ru düzgün faaliyet gösteremiyordu. Gerçek anlamda halkı halkevine çekebilmek için zevk tatmin edecek radyo ve pil ile bol miktarda temsile ihtiyaç vardı. Bu arada dil ve edebiyat ubesi üyesizlik yüzünden açılmadı. Bu yüzden halk türküleri ve rakslar üzerinde de hiçbir çalı ma yapılamadı.¹³⁰⁶

1942 yılında Hakkari Halkevi Kütüphane ve Yayın ubesi, okuryazarların sayısını ço altmak maksadıyla okuma-yazma kursları açtı. Halkevinde bulunan kitaplar vatanda lara tanıtıldı. Yüksek sesle ve halka açık gazete okuma saatleri yapılıyordu. Halkın kitap veya gazete okumasını te vik edecek her türlü tedbire ba vurulmaktaydı¹³⁰⁷ fakat kar ıla ılan sorun ise halkın kitaplara olan ilgisizli ydi. Hakkari halkevinin kuruldu u 1937 yılında 325 cilt kitap vardı. Kitap sayısı 1945 yılında 1.266'ya çıktı. Hakkari halkevine Ulus gazetesi, Tan, Cumhuriyet, Son Posta

¹³⁰⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 55; CHP Bitlis Bölge Müfetti i Hasip Aytuna'nın Hakkari Halkevi hakkında verdi i 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı tefti raporudur.

¹³⁰⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1006, Dosya No: 882, Sıra No: 1, s. 28.

¹³⁰⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1037, Dosya No: 987, Sıra No: 1, s. 12.

¹³⁰⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 54; CHP Bitlis Bölge Müfetti i Hasip Aytuna'nın Hakkâri Halkevi hakkında verdi i 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı tefti raporudur.

gazeteleri de geliyordu.¹³⁰⁸ Halkevindeki kütüphane haricinde Hakkari'nin kütüphanesi yoktu. Hakkari'de ilk kütüphane ise 13 ubat 1963 tarihinde açılan ve 250 kitabı olan çocuk kütüphanesiydi.¹³⁰⁹

Gençlerin sporla alakadar olabilmeleri için halkevinin kurulu uyla birlikte halkevi himayesinde “Da lar Eli” namında bir spor kurumu faaliyete ba ladı.¹³¹⁰ Kısıtlı imkanlarına ra men Halkevi spor ubesi, spor faaliyetlerinde kullanmak için Ankara'da bulunan Florya Ma azasından 12 ubat 1945 tarihinde bir adet voleybol a ıyla, bir adet lastikli voleybol topu aldı. Halkevi, ambalaj ve posta nakliye ücretiyle beraber 39 lira 58 kuru verdi.¹³¹¹

Hakkari halkevinin çalı malarının di er ilçelere de ula tırılabilmesi için Hakkari kazalarında halkodaları 19 ubat 1946 tarihinde açıldı. Beytü ebap ilçesine ba lı Gerur Buca ı Halkodası 153 üye, Yüksekova ilçesine ba lı Oramar Buca ı Halkodası 21 üye, Çölemerik ilçesine ba lı Piyanis Bucak merkezindeki halkodası 27 üye, Livin Buca ı Halkodası 27 üye ile faaliyete ba ladı¹³¹²

Hakkari Halkevi ve halkodalarının halkın e itilmesi yönünde gösterdi i iyi çalı malar yanında siyasi yakla ımlarda bulunması da halkevlerine olan ilgiyi azaltmasına sebep oldu. Hakkari bölgesinde yapılan tüm tefti ler Halkevleri tefti kurullarınca yerine getirilmekteydi. En ufak asayi sizlik olaylarının çözümünde bile bu tefti kurulları halkın batı ve orta Anadolu illerine nakledilmeleri konusunda raporlar düzenliyorlardı. Kürt ve Kürtçülü ün unutturulması ve Türk emsiyesi altında birle tirici maksatlı yapılan bu çalı malar ayrı tırmanın da ortaya çıkmasına vesile olmu tur.

3.8.2.2.4. Okur Yazar Durumu

Hakkari'de 1927 yılı itibariyle yapılan tüm nüfus sayımlarında okuma yazma bilmeyen vatandaş lar bilenlere nazaran çok fazlaydı. Bunun ilk ba ta gelen sebebi eski ark zihniyetini ta rıyan köylümüzün hatta merkezde ya ayan vatandaş larımızın okula kar ı olan lakayitsizli inden ileri gelmekteydi. Hükümet vilayetin en ücra kö esinde bile okul yaptırıyordu. Fakir vatandaş ların parasız olarak kız ve erkek çocuklarını okutabilmesi için yatılı ilkokul yaptırılmı tı. Köylerde yaptırılan okullara

¹³⁰⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1046, Dosya No: 1019, Sıra No: 1; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 132.

¹³⁰⁹ O uz Özgür, “Çocuk Kütüphanesi Açılırken”, **Hakkâri** (14 ubat 1963), s. 1; **Hakkâri Postası** (14 ubat 1963), s. 1.

¹³¹⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No:1, s. 132.

¹³¹¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1122, Dosya No: 96, Sıra No: 3.

¹³¹² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 956, Dosya No: 701, Sıra No: 2, s. 8.

5-10 ö renci hatta ço u yerde hiçbir ö renci gitmezdi. Giden ö renciler ise erkekti, kız çocukları okula gönderilmiyordu.¹³¹³

Okuryazarlık durumunu veren kapsamlı çalı malar 1927 ve 1945 nüfus sayımlarında yapılmı tır. Di er dönemlerde ki nüfus sayımlarında ise sadece sayısal veriler kullanılmı tır. 1927 yılında ya gruplarına göre, 1945 yılında ise konu ulan ana lisan ve idari taksimata göre okuma yazma bilme durumları verilmi tir. En kapsamlı bilgiler ise idari taksimata göre olan okuma yazma bilme verileridir.

Tablo 95: 1927 Yılı Nüfus Sayımında Okuma Yazma Bilme Durumu¹³¹⁴

Kazalar	Cinsiyet	Nüfusu	Ya Grupları										Okuma Bilen-Bilmeyen	
			1 Ya ından Küçük	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Ya ı Meçhul	Bilen	Bilmeyen
Hakkari	E	3.856	104	282	605	332	115	1.694	506	152	54	12	156	3.700
	K	3.417	73	215	551	368	151	1.635	298	91	31	4	23	3.394
B. ebap	E	6.435	101	251	683	502	210	1.304	332	89	25	8	20	3.485
	K	6.448	74	237	547	395	238	1.567	325	101	25	10	-	3.519
Gever	E	1.753	64	126	212	108	58	909	179	56	19	22	53	1.700
	K	1.456	83	146	247	104	72	618	117	39	18	12	11	1.445
emdinan	E	924	20	55	114	38	29	535	91	27	15	-	-	924
	K	691	12	40	94	83	51	314	75	11	11	-	-	691
YEKUN	E	12.968	289	714	1.614	980	412	4.442	1.108	324	113	42	229	9.809
	K	12.012	242	638	1.439	950	512	4.134	815	242	85	26	34	9.049
UMUM YEKUN		24.980	531	1.352	3.053	1.930	924	8.576	1.923	566	198	68	263	18.858

¹³¹³ Hakari Sesi (13 A ustos 1963), s. 1.

¹³¹⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 172.

Tablo 95'e göre okuma yazma bilenlerin nüfusa oranı % 1.4'tür. emdinan ilçesinde okuma yazma bilen nüfus hiç yoktur. Beytü ebap ilçesinde okuma yazma bilen kız nüfus olmadığı gibi erkek nüfustan okuma yazma bilme oranı diğer ilçelerdeki okuma yazma bilen erkek nüfusa göre çok azdır. Birinci Dünya Savaşı süresince göç hayatı yaayan sadece hayatta kalabilmek için mucizeler arayan Hakkari halkının 1927 nüfus sayımında okuma yazma bilme oranının çok düşük çıkması kaçınılmaz sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 96: 1945 Yılında 7 Yaşından Yukarı Nüfustan Okuma Bilen ve Bilmeyenlerin İdari Teşkilata Göre Ayrılması¹³¹⁵

Mevkiler	Erkekler					Kadınlar				
	Okuma ve Yazma Bilen	Bilmeyen	Toplam	Oran (%)		Okuma ve Yazma Bilen	Bilmeyen	Toplam	Oran (%)	
				Bilen	Bilmeyen				Bilen	Bilmeyen
Hakkari										
Genel Toplamı	1.380	11.642	13.022	10.6	89.4	159	12.776	12.935	1.2	98.8
Hakkari ehri	263	645	908	29.0	71.0	39	740	779	5.0	95.0
Diğer İlçe, Bucak ve Köyleri	1.117	10.997	12.114	9.2	90.8	120	12.036	12.156	1.0	99.0

Tablo 96'ya göre, 1945 yılında Hakkari ehir merkezinde erkeklerin ve kadınların okuma yazma bilme oranı, ilçe ve köylerindeki erkek ve kadınların okuma yazma bilme oranına göre yüksek olduğu görülmektedir. ehir merkezinde okuma yazma bilme oranının yüksek olmasının sebebi memurların yoğunlukla ehir merkezinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. İlçe, bucak ve köylerde yaayan halkın okuma yazma oranının çok düşük olması ise halkın çocuklarını özellikle kız çocuklarını okula göndermek istemeyi, bölgeye tayin edilen öğretmen sayısının az olması ve tayin edilen öğretmenlerin de bu okullara gelmek istemeyi sebepleri arasında gösterilebilir.¹³¹⁶

¹³¹⁵ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 201.

¹³¹⁶ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (29.2.1952), s. 1327.

Tablo 97: 1945 Yılında İlçe Merkezi, Bucak ve Köylerdeki Okuma Yazma Bilme Durumu¹³¹⁷

İlçe Taksimat	Cinsiyet	Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	Toplam	Oran %	
						Bilen	Bilmeyen
Çölemerik ehir	E	262	2	890	1.154	22.9	77.1
	K	39	-	952	991	3.9	96.1
	T	301	2	1.842	2.145	14.1	85.9
Merkez İlçe: Bucak ve Köyleri	E	216	1	4.857	5.074	4.3	95.7
	K	19	-	4.714	4.733	0.4	99.6
	T	235	1	9.571	9.807	2.4	97.6
Beytü ebap ehir	E	69	-	323	392	17.6	82.4
	K	12	-	342	354	3.4	96.6
	T	81	-	665	746	10.9	89.1
Beytü ebap: Bucak ve Köyleri	E	167	1	5.990	6.158	2.7	97.3
	K	23	-	5.937	5.960	0.4	99.6
	T	190	1	11.927	12.118	1.6	98.4
emdinli ehir	E	231	1	165	397	58.4	41.6
	K	17	-	140	157	10.8	89.2
	T	248	1	305	554	44.9	55.1
emdinli: Bucak ve Köyleri	E	42	2	1.454	1.498	2.9	97.1
	K	4	-	1.592	1.596	0.3	99.7
	T	46	2	3.046	3.094	1.6	98.4
Yüksekova ehir	E	307	1	438	746	41.3	58.7
	K	32	1	433	466	7.1	92.9
	T	339	2	871	1.212	28.1	71.9
Yüksekova: Bucak ve Köyleri	E	80	2	2.700	2.782	2.9	97.1
	K	9	3	2.654	2.666	0.5	99.5
	T	89	5	5.354	5.448	1.7	98.3
Genel Toplam	E	1.374	10	16.817	18.201	7.6	92.4
	K	155	4	16.764	16.923	0.9	99.1
	T	1.529	14	33.581	35.124	4.4	95.6

Tablo 97'ye göre Hakkari ilçe, bucak ve köylerindeki okuma yazma bilme oranı % 4.4'tür. % 95.6'sı okuma yazma bilmemektedir. Bu tablo da dikkati çeken husus ise emdinli ehir merkezinde erkeklerin okuma yazma bilme oranının bilmeyenlerin oranına göre yüksek olduğunu göstermektedir. 1927 yılında hiç okuma yazma bilen yokken 1945 yılında bu oranda artış olması emdinli ehir merkezindeki halkın okula gitme oranının yüksek olduğunu göstermektedir.

¹³¹⁷ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, "Hakkari İli", 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 9.

Tablo 98: 1945 Yılında Kadınların Ana Diller ve Tahsil Durumu itibariyle Nüfus Durumu¹³¹⁸

Ana Diller	Okuma Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	Toplam	Oran %	
					Bilen	Bilmeyen
Türkçe	115	-	1.454	1.569	7.3	92.7
Kürtçe	38	3	15.182	15.223	0.3	99.7
Acemce	-	1	2	3	33.3	66.7
Arapça	-	-	5	5	-	100.0
Fransızca	-	-	-	-	-	-
Sırpça	-	-	-	-	-	-
Yahudice	2	-	11	13	15.4	84.6
Saire	-	-	109	109	-	100.0
Toplam	155	4	16.764	16.923	0.9	99.1

Tablo 98'e göre 1945 yılında nüfusu az sayıda olan ana dili Türkçe olan kadınların okuma yazma bilme oranı ana dili Kürtçe olan kadın nüfusa göre oranı fazladır. Ana dili Kürtçe olan kadın nüfusun % 99.7'si okuma yazma bilmemektedir. Diğer dillerden ise sadece Yahudice konu an kadın nüfustan % 15.4'i okuma yazma bilmektedir. Ana dili Arapça olan kadınların okuma yazma bilmeme oranı ise % 100'dür.

Tablo 99: 1945 Yılında Erkeklerin Ana Diller ve Tahsil Durumu itibariyle Nüfus Durumu¹³¹⁹

Ana Diller	Okuma ve Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	Toplam	Oran %	
					Bilen	Bilmeyen
Türkçe	920	3	1.510	2.433	37.9	62.1
Kürtçe	446	7	15.164	15.617	2.9	97.1
Acemce	-	-	5	5	-	100.0
Arapça	2	-	4	6	33.3	66.7
Fransızca	2	-	-	2	100.0	-
Sırpça	-	-	1	1	-	100.0
Yahudice	4	-	17	21	19.0	81.0
Saire	-	-	115	115	-	100.0
Toplam	1.374	10	16.817	18.201	7.6	92.4

¹³¹⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 9.

¹³¹⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 142.

Tablo 99'a göre 1945 yılında nüfusu az sayıda olan ana dili Türkçe olan erkeklerin okuma yazma bilme oranı ana dili Kürtçe olan erkek nüfusa göre oranı fazladır. Hakkari'ye batı illerinden çalı mak için gelen memur kesim bu seviyeyi yükseltmektedir. Ana dili Acemce ve Sırpça olan erkek nüfusun okuma yazma bilmeme oranı % 100'dür. Arapça konu an nüfusun % 33.3'ü okuma yazma bilmektedir. Ana dili Fransızca olan erkek nüfusun okuma yazma bilme oranı % 100'dür. Yahudice konu an erkek nüfusun % 19'u okuma yazma bilmektedir.

Tablo 100: Sayım Yılları tıbarıyla Hakkari'de Okuma Yazma Bilme Durumu

Sayım Yılları	Nüfus			Okuma Yazma Bilen			Okur Yazar Oranı (%)		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T
1927 ¹³²⁰	12.968	12.012	24.980	229	34	263	1.76	0.28	1.02
1945 ¹³²¹	13.022	12.935	25.957	1.380	159	1.539	10.6	1.2	5.9
1950 ¹³²²	17.800	14.800	32.600	3.600	200	3.800	20.2	1.4	11.7
1955 ¹³²³	21.892	18.501	40.393	4.282	389	4.671	19.5	2.1	10.8

Tablo 100'e göre Hakkari'deki okuma yazma bilme oranları erkek nüfusta 1927, 1945 ve 1950 yıllarında artı göstermi tir. 1955 yılında ise erkek nüfusta 1950 yılına göre azalma vardır. 1955 yılında erkek nüfusta % 20.2 olan okuma yazma oranı 1955 yılında % 19.5'e dü mü tür. Kadın nüfusta ise her sayımda az da olsa okuma yazma bilme oranında artı gözlemlenmektedir. 1955 yılında okuma yazma bilme oranının 1950 yılına göre dü ü göstermesinin sebebi erkek nüfustaki okuma yazma bilme oranının bir önceki sayıma göre dü ü göstermesidir. 1935 yılı sayımında Hakkari Van vilayetinin kazası oldu undan 1935 yılı genel nüfus sayımında Hakkari ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemi tir. 23 Ekim 1960 tarihinde yapılan genel nüfus sayımında ve 1960-1962 istatistik yıllı nda ise okuma yazma bilme oranları iller düzeyinde de il bölgesel ve genel olarak verildi i için 1960 yılında Hakkari'deki okuma yazma bilme oranlarına ula ılamamı tir.

¹³²⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 172; 1927 yılı sayımında emdinli'de okuma yazma bilen ne erkek ne de kadın nüfus vardı; Sayım sonucu Hakkari nüfusunun genel toplamına göre verilmi tir; T.C.Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1929**, Cilt: 1 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1929), s. 23.

¹³²¹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 78; 7 ya ve yukarıdaki nüfus bilgilerine göre yukarıdaki istatistiki bilgiler verilmi tir.

¹³²² T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 78; 7 ya ve yukarıdaki nüfus bilgilerine göre yukarıdaki istatistiki bilgiler verilmi tir.

¹³²³ 6 ya ve yukarıdaki nüfus bilgilerine göre yukarıdaki istatistiki bilgiler verilmi tir. Bkz. T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961) s. 138.

Tablo 101: Yıllar itibariyle Hakkari’de Konu ulan Diller

Ana Diller	Yıllar		
	1927 ¹³²⁴	1945 ¹³²⁵	1955 ¹³²⁶
Türkçe	1.044	4.002	6.295
Kürtçe	17.005	30.840	48.446
Acemce	-	8	2
Arapça	4	11	48
Çekoslovakça	-	2	-
Çerkezce	4	-	2
Ermenice	-	-	11
Fransızca	-	2	-
Pomakça	-	-	1
Rumca	-	-	13
Sırpça	-	1	-
Tatarca	937	-	-
Yahudice	74	34	2
Di er Diller	-	400	2
Meçhul	53	-	2
Toplam	19.121	38.297	54.824

Tablo 101’e bakıldığında, Hakkari’de Kürtçe konu anların sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Ana dili Kürtçe olanların oranı 1927 yılında % 68, 1945 yılında % 88, 1955 yılında ise % 88’dir. Türkçe konu anlar ise Hakkari’ye memur olarak atanan görevlilerdi. 1927 yılında Tatarca konu an 937 kişinin hepsinin bayan ve Yüksekova’da olması dikkat çekicidir. Tatarca konu anların hangi tarihte geldiklerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

1960 yılı nüfus sayımına göre ana dilini Kürtçe olarak belirtenlerin toplam sayısı 1.848.000’dir. 1960 nüfus sayımına göre Türkiye’nin toplam nüfusu 27.754.820 ki idir. Ana dili Kürtçe olanların oranı memleket genelinde % 6.65 dolayındadır.¹³²⁷

1965 yılında Hakkari’de 83.937 olan nüfusun 10.357 kişisi Türkçe, 72.365 kişisi Kürtçe, 165 kişisi Arapça, 1 kişisi Çerkezce konu maktaydı. Kürtçe konu anların nüfusuna oranı ise % 86’dır.¹³²⁸

¹³²⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 239.

¹³²⁵ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 168.

¹³²⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 106.

¹³²⁷ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 78.

¹³²⁸ Buran, **Ön. ver.**, s. 53.

3.9. ULA IM, HABERLE ME, SU VE ENERJ DURUMU

3.9.1. Ula ım Durumu

nsanlı ın tarih sahnesine çıkı ından beri yollar ekonomik, sosyal ve askeri açıdan her zaman büyük bir öneme sahip olmu tur. Her türlü ticari metanın bir yerden ba ka bir yere nakli, sava sırasında orduların a ırlıklarının ta ınması, haberle me ve toplumlar arası ileti im hep yollar aracılı ıyla gerçeikle tirilmi tir.¹³²⁹

Yolun bir memleketin iktisadi ve içtimai hayatında oynadı ı rol ve öneme i arete dahi lüzum yoktur.¹³³⁰ Bir memleketin ekonomik kalkınmasında, kültürel geli mesinde, savunmasında ve netice olarak hayat standardının yükselmesinde en belli ba lı faktörlerden birisi de üphesiz ki ula tırma i leridir.¹³³¹

Yollar bir memleketin kan damarları ve sinir sistemi derecesindedir. Yoldan mahrum geni ova ve çöllerde, da lık yaylalarda irtibat azalır, kendi içine gömülen ve kendi kendine yeten bir hayat ba lar ve derebeylik hüküm sürer. Medeniyet ve kültür bu ıssız yerlere kolay kolay giremez.¹³³²

Yolu olmayan bir yere okul binası yapılırsa hem yapım daha pahalıya mal olur hem de yolu olmayan yerde ö retmenin hizmet vermesi zorla ır. Sa lık oca ı yapılırsa, doktorun buraya gitmesi, gitse de burada kalması güçle ir. Bu yüzden yol yapımı bütün yatırımlardan önce gelmelidir.¹³³³

Türkiye, yolsuzlu un acı ve ıstırabını uzun yıllar çekmi ve elim neticelerine sahne olmu bir memlekettir. Do u vilayetleri ile orta ve batı Anadolu arasında yer yer asırlık farklar görmek mümkündür. Do u, batı, kuzey, güney hepsi bir bütün halde vatan olan bu topraklarda zaman zaman insanı hayretlere dü ürecek bu farklılık kötü bir devlet idaresinin en bariz delillerinden biridir. Sa lık, kültür, ekonomi gibi çe itli konularda geri kalmı olan do u vilayetlerimizde, aynı elim manzaranın öncelikle karayolunda da tespit etmek çok do aldır.¹³³⁴

Do u illerimizin birçok yerlerinde vilayet merkezleri ile bazı kaza merkezlerinin araları en ilkel yollarla bile ba lanmı de ildi.¹³³⁵ Do u Anadolu ba ına gelen felaketlerin ço unu yolsuzluk yüzünden çekmi ti. syanlar, istilalar, kültürel ve sosyal gerilik ve ızdıraplar hep yolsuzlu un do urdu u musibetlerdi. Yer

¹³²⁹ PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 105.

¹³³⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtımı: 1, Cilt: 5 (24.2.1955), s. 670.

¹³³¹ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 15 (Ocak 1952), s. 1.

¹³³² **dare**, Sayı: 261 (Kasım-Aralık 1959), s. 4.

¹³³³ T.C. Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 1 (ubat 1966), s. 22.

¹³³⁴ Kemal Cündübeyo lu, “ ark, Garp, imal, Cenup Hepsi Vatan..”, **Karayolları Bülteni**, Sayı: 36 (Ekim 1953), s. 1.

¹³³⁵ Asım Us, “Yol Programımız ve Do u lleri”, **Ayın Tarihi**, Sayı: 178 (Eylül 1948), s. 24.

yer Anadolu'nun uzun yıllar birbirine ba lanamaması, birbirinden derin çizgilerle ayrılmı bir kültür mozai i halinde kalması, birle ik milli bir uur do masında tereddüt gösterilmesi hep yol denen sinir sisteminin yoklu undan ileri gelmi ti.¹³³⁶

Hakkari Osmanlı döneminde genellikle Van ile irtibatlıydı. Gever ve Çölemerik kazalarının Van sanca ı ile arasındaki mesafe 36 saatti.¹³³⁷ Fakat hem ran hem de Irak ile sınır olu turması Hakkari halkının bu bölgelerle de irtibatını sürekli kılıyordu. Hakkari, Batum-Erivan-Van-Musul-Ba dat yolu üzerinde bulunmaktaydı ve bu yol aynı zamanda güney ile kuzey arasındaki önemli ticaret yoluydu.¹³³⁸ Hakkari ile güneyi arasında kalan bölgeyi birbirine ba layan yollar ise;

Musul-Amadiye-Çölemerik-Ba kale-Van karayolu,

Revanduz-Nehri-Dize-Urmiye,¹³³⁹

Musul-Erbil-Revanduz-Ba kale-Van karayolu,

Musul-Fayda-Zaho-Beytü ebap-Ba kale-Van karayoludur.

ran ile Van-Hakkari-Ba ı lı-Yüksekova (Gever)-Dilezi-Esendere istikametinden geçen yolla ba lanır. Hakkari halkı bu güzergahları uzun yıllardan beri kullandı. Bu güzergahlar, a iretlerin hem akrabalık ili kilerini devam ettirmesinde hem de ticaretin yapılmasında kolaylık sa lıyordu. Özellikle Nasturiler yeti tirdikleri ürünleri bu yollar üzerinden götürüp satıyorlardı.¹³⁴⁰

Hakkari'yi yıllarca di er yerlerden ayıran en önemli etken yollarının olmamasıydı. Yol Hakkari için o kadar önemliydi ki mülki idari yapısında da de i ikliklere sebep oluyordu. 25 Aralık 1886 tarihinde Hakkari'nin merkez nahiyesi olan Çölemerik'in merkez kaza olarak tayin edilmesi hususu yollarının tesviyesiz olması ve di er kaza ve nahiyelerle irtibatının olmaması nedeniyle Vilayet Meclisi tarafından onaylanmadı. Çölemerik'in biri da ve di eri dere olmak üzere iki yolu vardı ve Çölemerik'in merkez olarak tayin edilebilmesi için dere yolunun da kara yolu gibi mutlaka tesviyesine lüzum görülüyordu.¹³⁴¹

Osmanlı Devleti döneminde bir yol sistemi tesis etmek maksadıyla 1860, 1869 ve 1891 yollarında bazı kanunlar yayınlanmı tı. Bu kanunlara nazaran yollar,

¹³³⁶ **dare**, Sayı: 261 (Kasım-Aralık 1959), s. 4.

¹³³⁷ **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 136.

¹³³⁸ Kodaman, **Ön. ver.**, s. 15.

¹³³⁹ Admiralty War Staff ntelligence Division, "Northern Mesopotamia And Central Kurdistan", **A Handbook Of Mesopotamia**, Cilt: 4 (April 1917), s. 16-17.

¹³⁴⁰ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (stanbul: Med Yayınları, 1991), s. 78; Tuncel, **Ön. ver.**, s. 202.

¹³⁴¹ **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1387, Gömlek Sıra No: 30; **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1433, Gömlek Sıra No: 68.

imparatorluk, vilayet ve sancak yolları olmak üzere üçe ayrıldı.¹³⁴² Cumhuriyet dönemine geçildi inde Osmanlı'dan 4.450 kilometre toprak tesviye, 10.000 kilometresi bozuk olmak üzere 18.330 kilometre uzunlu unda yol devredildi.¹³⁴³ Cumhuriyet devrinin ilk günlerinde yol i leri 21 ubat 1921 tarih ve 102 sayılı Tarık Bedeli Nakdisi Kanunu ile ele alındı.¹³⁴⁴ Yolların önemine binaen mevcut kanun yetersiz görülerek 19 Ocak 1925 gün ve 542 Sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu kabul edilerek bedeni mükellefiyet usulü getirildi.¹³⁴⁵ Bu kanunla vilayet yollarının in a ve tamiri az çok imkan dahiline girmi se de 1926 tarihinden itibaren devlet demiryollarının in asına a ırlık verildi i için devlet yollarının in ası için yeteri kadar ödenek ayrılmamasına neden oldu. Bu soruna çözüm olması için 12 Haziran 1927 tarih ve 1131 sayılı kanun çıkarılarak Turuku Hususiye ve Turuku Umumiye tabir ve tasnifleri kaldırılarak her iki yolunda in a ve bakım i leri vilayetlere verildi.¹³⁴⁶ ki senelik uygulamadan sonra vilayetlerinde yol in asında yetersiz kaldı ı görülerek Haziran 1929 tarihli ve 1525 Sayılı ose ve Köprüler Kanunu kabul edildi.¹³⁴⁷ Aynı yıl, yol i leri 10 Haziran 1929 tarih ve 1534 sayılı kanunla Nafia Vekaletine verildi. ose ve Köprüler Kanunu ise daha sonra 15 A ustos 1931 tarih ve 1882 sayılı kanunla özel idarelerin lehine olacak ekilde de i tirilerek yol vergisi 10 liradan 4 liraya ve Nafia Vekaleti hissesi de % 50'den % 15'e dü ürülüp bakiyesi gelir olarak vilayet özel idarelerine bırakıldı.¹³⁴⁸ kinci büyük harbin do urdu u iktisadi güçlükler de yol in aatına hissedilir derecede etki etmi bu sebeple gerek il gerekse devlet yolları in a ve bakım itibariyle daha mü kül bir duruma dü mü tü. Bu durumu önlemek üzere 1943 yılında 4427 sayılı kanun hazırlanmı ve yol vergisi iki katına çıkarılmı ise de illerin ödeme kabiliyeti esasen aksadı ndan bu zam ile ancak kendi açıklarını kapatmaya çalı mı lar ve bakım i leri bu tedbirlerden desteklenememi ti.¹³⁴⁹ Belediye sınırları içerisindeki yol vergisi ödevlerine belediye meclisleri kararıyla % 50'ye kadar zam yapılması da halkın geçim sıkıntılarını

¹³⁴² T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık Dergisi**, Sayı: 4 (Aralık 1947), s. 58.

¹³⁴³ T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık Dergisi**, Sayı: 1 (Mart 1946), s. 100; T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık Dergisi**, (Aralık 1948), s. 11.

¹³⁴⁴ **Ceride-i Resmîye**, 7 Mart 1921, s. 6.

¹³⁴⁵ **T.C. Resmi Ceride**, 23 ubat 1925, s. 7.

¹³⁴⁶ **T.C. Resmi Ceride**, 10 Temmuz 1927, s. 2832.

¹³⁴⁷ **T.C. Resmi Gazete**, 12 Haziran 1929, s. 7523-7527.

¹³⁴⁸ **T.C. Resmi Gazete**, 2 A ustos 1931, s. 710.

¹³⁴⁹ T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık Dergisi**, (Aralık 1948), s. 11-13; Nuray Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yol Vergisi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafa Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 32-53 (2013), s. 216-224; Yol vergisi halka en büyük külfet olmu tu Bkz. Ünal, **Ön. ver.**, s. 112.

artırmı tı.¹³⁵⁰ Cumhuriyetle birlikte yapılan yolların düzenlenmesi çalı maları sadece Osmanlı Dönemi'ndeki izlerin onarımı ekinde kalmı tı.¹³⁵¹

Türkiye'de karayollarının geli imine baktı ımızda bu alanda bir örgütün ancak 1950'li yıllarda kuruldu unu görüyoruz.¹³⁵² Karayolları Genel Müdürlü ü'nün Kurulu ve Görevleri Hakkındaki 5539 Sayılı Kanun 1 Mart 1950 tarihinde uygulamaya girmi tir.¹³⁵³ “Yol parası” adıyla alınmakta olan ve 1952 yılında kaldırılan ve fakir halk için gerçek bir yıkım olan bu vergiye ra men karayolu yapımı ancak 1948'lerden sonra hızlanmı tır.¹³⁵⁴ Amerikan yardımı karayollarının yapımında büyük destek olmu tur.¹³⁵⁵ Yolların yapılmasıyla birlikte 1950 yılından sonra motorlu ta ıt sayısı artmı tır.¹³⁵⁶

Cumhuriyet dönemi öncesinde Hakkari'yi Van'a ba layan yegane yol,¹³⁵⁷ Çuh gedi inden¹³⁵⁸ geçerek Ho ab'dan Ba kale'ye geçen yoldu.¹³⁵⁹ Cumhuriyet döneminde ise Van ve Hakkari'yi birbirine ba layan iki yol vardı. Bunlarda kı mevsiminde uzun müddet karlarla kaplandı ndan ili tecrit edilmi bir duruma sokmaktaydı ve Hakkari tecrit edilmi bir kale hayatı ya amaktaydı.¹³⁶⁰ Bu yollardan biri, 220 kilometre uzunlu undaki Van-Ba kale-Hakkari yoludur. Bu yol, Van-Gürpınar- ahmanis ve Berçelan yaylaları üzerinden geçen yolun kı mevsiminde geçi e izin vermemesi nedeniyle 1950 yılından itibaren kullanılmaya ba landı.¹³⁶¹ Bu yolun Van-Ba kale arasındaki kısmı kısmen muntazam olmasına mukabil Ba kale'den sonra bilhassa Zap vadisini takip eden 70 kilometrelik kısmı yol olmak

¹³⁵⁰ T.C. Resmi Gazete, 26.6.1947, s. 12561.

¹³⁵¹ PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 236.

¹³⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (25.2.1960), s. 530; PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 236.

¹³⁵³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 3 (11.12.1950), s. 132.

¹³⁵⁴ Yol mükellefiyetini bedenen ve nakten ifa etmek isteyen ahısların isimleri muhtar ve ihtiyar meclisleri tarafından her senenin ubat ayı ba ından Nisan ayı sonuna kadar belirlenirdi. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: III, çtima Senesi: 1, Cilt: 2 (13.2.1928), s. 183; Filiz Çolak, “Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ula ım Politikasına Genel Bir Bakı ”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-2 (Kı 2013), s. 348.

¹³⁵⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı: 170 (Ocak 1948), s. 45.

¹³⁵⁶ 1950 yılında 29 bin 118 olan ta ıt sayısı 1959 yılında 99 bin 500'e yükselmi tir. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 34.

¹³⁵⁷ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 29.

¹³⁵⁸ Türk memleketlerinde ve Anadolu'da “Çuh” adına çok rastlanır. Türkistan'ın Farab ehrinde Karaçuh da ı vardır. O uzlar Musul içinde de bir da a bu adı vermi lerdir. Çuh da ları Van merkez ilçesi ile Ba kale ilçesini de yekdi erinden ayırır ve Norduz yaylasını vücuda getirir. Bkz. **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 138; Admiralty War Staff ntelligence Division, “Northern Mesopotamia And Central Kurdistan”, **A Handbook Of Mesopotamia**, Cilt: 4 (April 1917), s. 16-17.

¹³⁵⁹ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 29.

¹³⁶⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 84.

¹³⁶¹ **Hakkari 1 Yıll ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 183.

vasfından uzak¹³⁶² oldu u için patika yolu ile Hakkari'ye ba landı.¹³⁶³ Ba kale'den sonra sarp yerlerden geçen bu yola yerliler Dere yolu adını vermi lerd. Yedi ay müddetle bu yolda hayvanla gidip gelmek mümkündü. Kalan aylar zarfında karla kapalı oldu undan ancak yaya gidilip geliniyordu. Yolun Zap vadisindeki bazı sarp yerleri yolcuları daima hayat tehlikesi ile kar ı kar ıya getiriyordu. Hatta halk bu vadide dik ve sarp kayalarda açılmı gediklere Arslan kapanı, Suran kapanı, Selman kapanı, Ali kapanları gibi adlar vermi ti ki bu isimler ise orada uçuruma yuvarlanarak ölenlerin isimleriydi.¹³⁶⁴ Ba kale üzerinden geçerek Van'dan Hakkari'ye uzanan bu yaya ve yük hayvanı yolu, kış mevsiminde postanın insan sırtında taınarak geçti i tek yoldu¹³⁶⁵ ve posta Hakkari'ye güçlükle ula tırılıyordu.¹³⁶⁶ Van-Hakkari yolu, birçok kısımları kara yolu, birçok yerleri de ta lık, kayalık ve etrafı uçurumlarla çevrili bir da yolu halindeydi.¹³⁶⁷ Dar virajlar ve dik yoku lar bu yolun tehlikesini artıran engeller arasındaydı. Yol, her iki vilayet hudutları içinde kalan birçok yerlerde tamamen bozuk, bazı kısımlar, bataklık halindeydi. Geli i güzel akan, yolları geçilmez birer bataklık haline koyan sular üzerinden ve bataklıklardan geçebilmek için kazma-kürek, kalın a açlar ve tahtalar kullanmak zorunda kalınmaktaydı. 1958 yılına kadar pek elveri li olmayan bu yol, aynı yılda il merkezinde kurulan Karayolları 114. ube eflisi imkanları ile bakım ve kontrol altına alındı.¹³⁶⁸

Van'dan Hakkari'ye giden ikinci yol ise Gürpınar'dan geçen ve uzunlu u 165 kilometre olan yoldur. Di erine nazaran daha arızalı olan Gürpınar yolu tamamıyla Koçkıran da ları üzerinden geçiyordu.¹³⁶⁹ 1950 yılından önce in a edilen bu yol yalnız yazın geçilebiliyordu ve bu mevsimde otomobil dahi kullanılabiliyordu. Bazı yerlerde 3.000 metreye yükselen ve Karada 'da yüksekli i 3.600 metreyi bulan bu yol Van'dan ba layıp Gürpınar ilçesi ile Hakkari'nin Nebirnav, Berçelan yaylalarından, Karada yamaçlarından geçip Sümbül Da ı'nın dibinde Hakkari'ye

¹³⁶² **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 2.

¹³⁶³ Erinç, **Ön. ver.**, s. 59.

¹³⁶⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 141; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (20.2.1950), s. 897.

¹³⁶⁵ zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 67.

¹³⁶⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1569, Dosya No: 384, Sıra No: 2, s. 4.

¹³⁶⁷ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 57 (Mayıs 1940), s. 58.

¹³⁶⁸ **Hakkari 1 Yıll ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 183.

¹³⁶⁹ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 2.

eri iyordu.¹³⁷⁰ Mesafe olarak Ba kale üzerinden geçen yoldan daha kısa olan Gürpınar yolunun kullanılmasından vazgeçilmesinin sebebi sadece yolun zorlu olu u de ildi. Van Hakkari arasındaki ula ımı en kısa mesafeden sa layan bu yolun kullanılması durumunda ran sınırı ile Gürpınar arasında çok açık alanlar olacak ve bu da sınır bölgesini kontrol yönünden zorluklar çıkaracaktı.

Hakkari'de ula ımın sa lanamamasının tek nedeni zorlu arazisidir. Habur ile Zap arasında da silsilesinin yönü do u-batıdır. Zap'ın ötesinde, Cilo zirvesine kadar da ların yönü karma ıktır, burada da ların yönü kuzeybatı-güneydo u olarak kesinlik kazanır. Bu da sistemi çok az geçit verdi inden¹³⁷¹ muntazam yolların uzun yıllar yapılamaması nedeniyle Hakkari'ye katırla gidilebilmekteydi.¹³⁷² Keçi yolu olarak tabir edilen yollarda insanlar ölümle ya am arasındaki çizgide yol alıyorlardı. Bu dar patika yollarda ço u insan ölümle pençele iyordu. Hakkari'ye a ar ihalesi için giden Mu 'lu tahrirat müdürünün keçi yollarından geçi i esnasında Turap suyuna dü erek ölmesi bu hazin olaylardan sadece biriydi.¹³⁷³

Zorlu yol güzergahı ve sert iklim nedeniyle Hakkari'nin ba ka vilayetlerle ve hatta kendi ilçeleri ile bile irtibatı yoktu.¹³⁷⁴ Beytü ebap ilçesi ise ne posta ne de ilaç kolilerini alabiliyordu.¹³⁷⁵ Yol geçirilebilecek vadi tabanlarının çok dar olu u, yolların bazen yükseltisi 3.000 metreyi bulan geçitlere ula ması, da sıralarını a abilmek için sık sık vadi tabanlarından da lara tırmanma zorunlulu u sadece yol yapımını güçle tirmemi aynı zamanda araya iklim artlarının girmesiyle, mevcut yollardan faydalanma süreleri de kısıtlanmı tı. Hakkari'yi ilçe merkezlerine ba layan bir kısım yolların aylarca kapalı kalı nın nedeni buydu.¹³⁷⁶ 1933 senesinde emdinli Van arası 54 saat tutuyordu.¹³⁷⁷ Hakkari'ye Van'dan otomobille ancak 16 saatte gitmek mümkündü.¹³⁷⁸ Ula ımın zor olması nedeniyle Hakkari'de tüketilen tüm ürünlerin fiyatları artmaktaydı. Hele gaz ya ı, eker, sabun gibi maddelerin fiyatı

¹³⁷⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64; **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 183.

¹³⁷¹ **Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı** (İstanbul: Med Yayınları, 1991), s. 78.

¹³⁷² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: 2 (26.5.1939), s. 291.

¹³⁷³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çıtıma Senesi: 1, Cilt: 6 (23.2.1340/23.2.1924), s. 253.

¹³⁷⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra no: 2, s. 2; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Çıtıma Senesi: 2, Cilt: 7/1 (22.3.1340/22.3.1924), s. 955; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 16 (20.6.1952), s. 363; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 2, Cilt: 8 (29.12.1947), s. 651; **T.B.M.M. Tutanak dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (20.2.1950), s. 905.

¹³⁷⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1569, Dosya No: 384, Sıra No: 2, s. 4.

¹³⁷⁶ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 182.

¹³⁷⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 66, Dosya No: 441, Sıra No: 5.

¹³⁷⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 84.

normal fiyatın hemen iki katını bulacak kadar artmıştı.¹³⁷⁹ Sinir ve kan damarlarından mahrum felç halindeki vücut uzvu neyse yoldan mahrum Hakkari’de oydu. Yol olmayan yerde sosyal ve ekonomik hayatın kısırlı olmasını etüt etmek isteyenler için Hakkari tipik bir örnektir.¹³⁸⁰ Hakkari bölgesindeki geriliğin sebebi, yolların muntazam olmamasıdır.¹³⁸¹

Hakkari’deki “yol”suzluk halk kadar idarecileri de zor durumda bırakıyordu. Hakkari’ye tayin olan memurlar Hakkari’ye varmak için “kapan” denilen uçurumları elleriyle tırmanarak geçiyorlardı.¹³⁸² 1961 yılında Uludere’ye ziyarette bulunan Hakkari Valisi Zühtü Öner bu ilçeye Van-Bitlis-Siirt-Mardin yolunu kullanarak gidebildi. ırnak-Uludere arası yolun çok bozuk olması nedeniyle yaya ve katırlarla geçildi. Dönüş yolu olarak da, ırnak-Cizre-Midyat-Diyarbakır-Bitlis-Van güzergahı kullanıldı. Uludere’ye gidebilmek için 5 il geçildi. Gidişte 635 kilometre, dönüşte 1.016 kilometre olmak üzere toplam 1.651 km. yol, dokuz günde kat edildi.¹³⁸³

Zorlu, sarp ve etrafı uçurumlarla çevrili olan bu bölgenin geçilmesini mümkün kılan ise sadece katırdı. Katır, Hakkari vilayetinin en önemli ulaşım araçlarından birisiydi. Özellikle çok sarp bir arazi yapısına sahip olan Çukurca, Zap Vadisi, Emdinli, Oramar (Dağlıca), Durankaya yörelerinde katır ulaşımının ve taşımacılığın vazgeçilmez aracı olmuştur. Katırları bu kadar önemli kılan neden de, sarp kayalıklar, dar patikalar, uçurumlarla dolu olan yollarda, onların en çevik, en cesur ve en güçlü hayvanlar olmasıdır. Hakkari’nin il olduğundan 1954 yılına kadar vali ve önemli idarecilerin makam araçları katırdı. 1954 yılında vali olan Fazıl Kaptan makam aracı olarak Khamo adında katırı köylere gitmek için kullanırdı.¹³⁸⁴

3.9.1.1. Yol ve Köprü İslah Çalışmaları

3.9.1.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi (1923-1950)

Türkiye’nin en uzak noktasında ki Hakkari’nin yüzünü batıya döndürme yani Türkiye ile buluşturma çalışmaları karayolu ve köprülere önem verildi.¹³⁸⁵

¹³⁷⁹ Zıbrak, 1951, **Ön. ver.**, s. 62.

¹³⁸⁰ **Vatan** (Memleket kâveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

¹³⁸¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra no: 2, s. 2.

¹³⁸² **Vatan** (Memleket kâveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

¹³⁸³ Orhan Gülerman, “Hakkâri’den Uludere’ye Dokuz Günde Gidiş Geliş”, **Hakkâri** (23 Haziran 1961), s. 1.

¹³⁸⁴ Tahir Yağar, “Hakkâri’de 1960’lardan Önce Ulaşım ve Ulaşım Araçları”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valiliği Yayınları, 2008), s. 543.

¹³⁸⁵ T.C. Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 7 (Birincikanun/Aralık 1936), s. 31.

Genç Cumhuriyet devletinin hedefi ula ılamayan yer olmamasıydı. Her ne kadar 1930'lu yılların sonlarına do ru Do u Anadolu Bölgesinde yol in asına giri ilse de bu çok yetersizdi. Birinci Umum Müfetti i'nin 28 Eylül 1936 tarihinde tuttu u raporda öncelikli olarak ele alınması gereken yol güzergahlarından biri de Van-Ho ap-Ba kale-Çölemerik yolu oldu u belirtilmekteydi¹³⁸⁶ ve bu yıl içinde Hakkari Van arasındaki yolun geni letilmesi çalı malarına ba landı.¹³⁸⁷

Birinci Umum Müfetti lik kendi tetkikleri neticesinde hazırlamı oldu u mntıkası içindeki kalkınmayı sa layacak programa göre Ba kale-Çölemerik arasındaki 3-4 köprünün üç sene içinde yapılması planlandı.¹³⁸⁸

1936 yılı içinde Hakkari bölgesinde tamir edilecek 13 köprü için 11.851,32 lira harcandı.¹³⁸⁹ 1937 yılı içinde ise Van-Hakkari yolundaki Harami gedi i civarındaki Engil çayı üzerinde yeni bir ah ap köprü yaptırılmı , Van-Ba kale arasındaki iki köprünün tamiratı bitirilmı ti.¹³⁹⁰

Hakkari vilayet merkezini Van'a ba layan ve vilayetçe yolun geni letilmesine ba lanan Ba kale Çölemerik yolunun ve köprülerin in ası için Nafia Vekilli ince¹³⁹¹ 1939 mali yılı ose ve köprüler tahsisatından 12.000 lira Hakkari vilayetine verildi.¹³⁹² Ba kale-Çölemerik arasında Ba kale kazasından itibaren 11 ve 25 inci kilometrelerdeki spiriz ve Karasu üzerinde yapılacak onar metrelik betonarme köprüleri 18.035,76 lira bedel ile 2.9.1938 tarihinde ihale edildi.¹³⁹³ Yine 1939 yılı içinde Hakkari-Ba kale yolunun 0+000-0+225 kilometre arasındaki kaldırım in aatı için 4.487,40 lira 18.11.1939 tarihinde tasdik edildi.¹³⁹⁴

1939 senesi içinde açılmasına ba lanmı olan etrafı yüksek ve korkunç uçurumlarla çevrilmı olan Hakkari-Van arası Zap yolunun 1940 senesi faaliyetine ba landı.¹³⁹⁵

¹³⁸⁶ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 70, Dosya No: 461, Sıra No: 1.

¹³⁸⁷ "Hakkari Yolunda Seyahat", **Son Posta** (29 kincite rin/Kasım 1936).

¹³⁸⁸ **Yeni Yurd Van** (10 A ustos 1937), s. 1.

¹³⁸⁹ T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 5 (Birincite rin/Ekim 1937), Cetvel No: 4.

¹³⁹⁰ **Yeni Yurd Van** (2 Birinci Te rin/Ekim 1937), s. 1.

¹³⁹¹ Nafia Vekaleti Yol, köprü ve nafia i lerinin fazla olması sebebiyle ilk olarak 1912 yılında Nafia Nezareti adı altında te kilatlandırıldı. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 7 (Birincikanun/Aralık 1936), s. 27.

¹³⁹² **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 87, Dosya No: 50, Sıra No: 20.

¹³⁹³ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 317; T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 4 (Eylül 1938), s. 54.

¹³⁹⁴ T.C. Nafia Vekaleti, **Bayındırlık leri Dergisi**, Sayı: 9 (ubat 1940), s. 85.

¹³⁹⁵ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 57 (Mayıs 1940), s. 58.

Hakkari milletvekili zzet Ulvi Aykurt, 1943 yılında Hakkari-Zap-Ba kale yolunun in ası için ödenek talebinde bulunmu tu. Nafia Vekilli ince bu yol için 600.000 liraya ihtiyaç oldu unu fakat bu paranın Nafia Vekilli ince kar ılanamayaca ndan mahalli tedbirlerle yolun yapılabilece ini tavsiye etmekteydi.¹³⁹⁶

1943 yılında yol yapım çalı malarında kullanılacak amelelere ilave olarak Varlık vergisini ödemeyenlerin de dahil edilmesi dü ünüldü. Varlık vergisini vermeyen mükellefler, memleket dahilindeki yollarda çalı tırılacaklardı. Buna göre, vergisini zamanında ödemeyenler, Erzurum'un Zigana, Kop, Deveboynu da ve geçitleriyle Siirt, Bitlis, Van, Hakkari ve Palu vilayet ve kazalarının yollarında çalı tırılacaklardı.¹³⁹⁷

Hakkari-Van yolunun in ası Hakkari'nin yol varidatından kar ılanarak yapılmaktaydı. Hakkari'nin 1944 yılındaki yol varidatından elde edilen 52.408 liranın 21.418 lirası yol in ası için tahsis edildi.¹³⁹⁸ 1945 yılında yedi aylık bütçeye konulan yol varidatı ile Hakkari vilayetinin varidatı 50.353 lira idi. Bu paranın 11.176 lirası bayındırlı a aktarıldı. Yol için ise 9.000 lira ayrıldı.¹³⁹⁹ 1946 yılında 26.462 lira ödenekten 16.620 lirası yol in ası için sarf edildi.¹⁴⁰⁰ 1947 yılında bakanlık ödene inden 27.597,24 lira Hakkari Van yolundaki ah ap olan Keremzeydan Habur köprüsünün yeniden in ası için ayrıldı.¹⁴⁰¹ 1948 yılı bakanlık ödene inden ise bu köprü için 11.611,61 lira ke if bedeli tasdik edildi.¹⁴⁰²

1947 yılından itibaren Hakkari-Van arası yolunun toprak tesviyesine ba lanmı tı. Fakat yolun düzeltilmesi ve geni letilmesi çalı maları çok yava ilerliyordu.¹⁴⁰³

Çalı maların yava olmasının sebeplerinden biri de civardaki halkın büyük bir kısmı katır yeti tiricili i yaptı ı¹⁴⁰⁴ ve katırcılıkla geçindi i için yola dü man olmalarıydı. Refahı kaçan bu az sayıdaki ki iler yolu bozmak, yol üstüne engel

¹³⁹⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 98.

¹³⁹⁷ **Van**, 9 Ocak 1943, s. 3; Varlık vergisi 1942 yılında servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere tesis edildi. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1 (3.7.1950), s. 335.

¹³⁹⁸ T.C. Nafia Vekaleti, **Nafia Dergisi**, Sayı: 2 (Ekim 1944), s. 130.

¹³⁹⁹ T.C. Bayındırlık Bakanlığı ı, **Bayındırlık Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1945), s. 109; T.C. Bayındırlık Bakanlığı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Ekim 1946), s. 103'de 17.636 lira harcandı olarak gösterilmektedir.

¹⁴⁰⁰ T.C. Bayındırlık Bakanlığı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Ekim 1947), Cetvel No: 4.

¹⁴⁰¹ T.C. Bayındırlık Bakanlığı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Ekim 1947), s. 95.

¹⁴⁰² T.C. Bayındırlık Bakanlığı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Aralık 1948), s. 54.

¹⁴⁰³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 55.

¹⁴⁰⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, Cilt: 2 (27.5.1943), s. 295.

yı mak için elden ne gelirse yapıyorlardı.¹⁴⁰⁵ Yolun bir tarafından di er tarafına su geçirmek ve tarlaları sulamak maksadıyla yol sık sık bozulmaktaydı.¹⁴⁰⁶

1949 yılında Van-Hakkari arasındaki mevcut yol, senenin ancak iki ayında geçit verdi i için terk edilmesi cihetine gidilerek Zap vadisi boyunca yeni bir güzergah açılmasına daha önceki yıllarda bakım programı dahilinde ba lamı tı. Sarp kayalıklar mntikasından geçen ve açılmasında büyük güçlüklerle kar ıla ılan bu in aatta, personel, malzeme, araç ve ödenek darlı na ra men önemli bir ilerleme sa landı. Bu yol 1949 yılının Temmuz ayında Do u Kalkınması programı dahilinde ele alınarak, ödene in durumuna göre 300.000 lira ayrıldı. Bu maksatla Hakkari'de yollar 9'uncu Bölge Müdürlü ü'ne ba lı olarak Do u Yolları 5'inci Proje eflisi olu turuldu ve bir mühendis görevlendirildi. Yolda çalı an kompresör sayısı ise ikiye çıkarıldı.¹⁴⁰⁷

1949 senesi içinde Hakkari-Van yolunun en arızalı kesimi olan Hakkari-ivelen yolunda faaliyet devam ediyordu. Bu kesimde iki tünel açılmı , iki tünelin de açılmasına çalı lmaktaydı. 1950 senesi içinde Hakkari-ivelen yolunun tamamlanmasına çalı lıacak ve Van'a kadar olan kısım ele alınacaktı.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁵ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

¹⁴⁰⁶ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

¹⁴⁰⁷ Hakkari Milletvekili Selim Seven'in 25.5.1949 gün ve 3136 sayılı CHP Genel Sekreterlik Makamına göndermi oldu u Hakkari vilayeti ile ilgili sorunları içeren mektubuna 11 Temmuz 1949 gün ve 23143 sayı ile Bayındırlık Bakanının vermi oldu u cevabi yazıdır. Bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 9; Do u bölgesinin yol bakımından yurdun di er yerlerine nazaran daha geri bir durumda kaldı ı göz önünde tutularak do u illerinin acil yol ihtiyaçlarını kar ılamak için hükümetçe Do u kalkınması programı hazırlandı. 1949 bütçesinde teklif edilen 10.000.000 liranın mühim bir kısmı do u yollarına sarf edilmesi planlandı. Bayındırlık Bakanlı ı'nca hazırlanan projeye göre 1950 yılında Gaziantep-Urfa-Diyarbakır-Van-Ba kale-Hakkari yolunun ele alınması kararla tırıldı. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Aralık 1948), s. 40; Do u Kalkınması kapsamında Hakkari-Karasu yolu için 300.000 lira ödenek ayrıldı. Bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlı ı, **Bayındırlık Dergisi** (Aralık 1949), s. 33; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 19 (9.5.1949), s. 288.

¹⁴⁰⁸ **Ayn Tarihi**, Sayı: 192 (Kasım 1949), s. 45; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 21 (11.11.1949), s. 54.

Tablo 102: Hakkari Yol Durumu¹⁴⁰⁹

Yıllar	Genel Uzunluk (Km)	yi ose	Harap ose	malath Tesviye (Km)	malatsız Tesviye (Km)	Ham Yol (Araba Yolu) (Km)
1936	35+000	-	-	35+000	-	-
1937	57+000	-	-	35+000	-	22+000
1938	577+000	-	-	35+000	117+000	425+000
1939	577+000	-	-	35+000	117+000	425+000
1942-1946	886+500	-	-	35+000	139+000	712+500
1947	887	-	-	34+000	164+000	689+000
1948	492	-	-	42+000	74+000	376+000
1949	501	-	-	54+000	99+000	348+000

Tablo 102'ye göre, üzerinde çalı ılan yolların uzunluk mesafeleri her yıl de i mektedir. 1936 yılında 35 kilometrelik yol üzerinde çalı ılmı olup yolun tamamında yapı in a malzemeleri kullanılmı tır. 1947 yılında 887 kilometrelik yolun 34 kilometresi yapı in a malzemeleri kullanılarak yapılmı olup 164 kilometrelik yolda ise yapı in a malzemeleri kullanılmadan sadece çukurların doldurulması ve yolun basitçe onarımı i leri yapılmı tır. 689 kilometrelik yolda ise hiçbir çalı ma yapılamamı tır. Yolların imalatlı tesviye ile yani yapı malzemeleri kullanılarak yapıldı ı mesafeler oldukça azdır. malatsız tesviye yani yapı malzemeleri kullanılmadan onarımı yapılan yolların mesafesi ise oldukça fazladır. Arazinin zorlu yapısı ile dönemin teknik artları uzun mesafelerde yapılacak olan çalı maları olumsuz ekilde etkilemi tir.

3.9.1.1.2. Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)

1950 yılındaki seçim faaliyetleri birçok yerde bayındırlık alanında yeni çalı maların ba lamasına sebep oldu. Karayolları Genel Müdürlü ü “Gidemedi in Yer Senin De ildir” parolasıyla canla ba la yol yapım çalı malarına ba ladı.¹⁴¹⁰ skenderun'dan ba layarak Gaziantep – Urfa – Mardin – Cizre – ırnak– Beytü ebap – Hakkari ve Yüksekova'dan geçmek suretiyle ran'a geçecek “ pek

¹⁴⁰⁹ T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1936), Cetvel No:1; T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1938), Cetvel No:1; T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1939), Cetvel No:1; T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 5 (Ekim 1940), Cetvel No:1; T.C. Ba bakanlık statistik Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 504; 1945 yılı yol bilgileri için ayrıca bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi** (Ekim 1946), s. 120; 1946 yılı yol bilgileri için bkz. T.C. Bayındırlık Bakanlığı 1, **Bayındırlık İleri Dergisi** (Ekim 1947), s. 110; T.C. Ba bakanlık statistik Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1950**, Cilt: 18 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 332.

¹⁴¹⁰ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 30 (Nisan 1953), s. 1.

yolu” adı verilen büyük yolun in asına Urfa’dan ve Mardin’den iki taraflı olarak ba landı.¹⁴¹¹

Bu yolun yapım çalı masının kararı, 25 Aralık 1949 tarihinde ran hükümetinin temsilcileri ile Tahran’da yapılan toplantıda Türkiye ile ran Arasında Yolcu ve Mal Transit ve Nakliyatını Kolayla tırmayı ve Ço altmayı Güden Anla maya istinaden verildi.¹⁴¹² Amaç ran’ı skenderun limanına ba lamaktı. skenderun–Hassa–Kilis–Urfa–Mardin–Cizre–Hakkari–Yüksekova– emdinli istikametinin ilk a masası skenderun-Cizre arasındaydı. Bu a ama büyük oranda gerçekleştirildi. Fakat ikinci a ama olan Cizre-Beytü ebap-Hakkari- emdinli yolunun yapılan etütlerde özellikle Beytü ebap kısmının arazisinin fevkalade arızalı olması bu a amadaki çalı manın iptal edilmesine neden oldu. Halbuki skenderun-ran yolunun özellikle Urfa-Kızıltepe-Mardin-Savur-Midyat- emdinli-Beytü ebap kısmının önemi çok fazlaydı. Bir defa askeri, siyasi durum itibariyle çok önemliydi. kincisi, petrol mıntikasından geçecek bir yol olması itibariyle önemini daha çok artırıyordu.¹⁴¹³

1950 yılından 1951 yılına kadar olan süre içinde Hakkari-Van yolunun Hakkari-Karasu arasında sarp, kayalıklı 30 kilometrelik kısmına 770.000 lira para ayrıldı. Bu para ile 2,5-4 metre geni li inde bir geçidin açılması tamamlandı. Van-Hakkari yolunda iki yıldan beri çalı ılmakta olan Zap vadisindeki kayalık kısmın geni letilmesi için 250.000 lira ayrıldı.¹⁴¹⁴

1951 Temmuzunda Bayındırlık te kilatı Hakkari-Ba kale yolundaki Erziki, eytan, Depin ve Zap Kolu köprülerini 415.000 lira ke if bedeli ile ihaleye çıkardı.¹⁴¹⁵ 53 metre uzunlu unda olan Hakkari-Yüksekova yolundaki eytan köprüsü için 1953 yılında 100.000 lira ilave ödenek verildi.¹⁴¹⁶ l ve köy yolları için 60.000 lira vilayete gönderildi.¹⁴¹⁷

¹⁴¹¹ **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 56 (Mayıs 1950), s. 69.

¹⁴¹² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 11 (5.12.1951), S. Sayısı: 275, s. 14.

¹⁴¹³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 3 (27.12.1950), s. 341.

¹⁴¹⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (16.4.1951), s. 208.

¹⁴¹⁵ **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 70 (Temmuz 1951), s. 78; **Karayolları Bülteni**, Sayı: 10 (A ustos 1951), s. 8.

¹⁴¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, çtima: 4, Cilt: 28 (15.2.1954), s. 368.

¹⁴¹⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: 1, Cilt: 7 (11.5.1955), s. 183; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 14 (24.3.1952), s. 33.

Hakkari, Muş, Bitlis, Ağrı ve Van vilayetleri ile Iğdır kazası hudutları dahilindeki yolları içine almak ve merkezi Van'da olmak üzere, 1952 yılında Yollar 11. Bölge Müdürlüğü tekil edildi.¹⁴¹⁸

1952 senesi içerisinde il ve köy yollarının yapımı için yapılacak yardımın tutarı 250.000 liraydı¹⁴¹⁹ fakat Amerika Birleşik Devletleri tarafından karayollarında kullanılmak üzere 10.000.000 lirayı bulan bir yardım yapıldı.¹⁴²⁰ Bu kaynaktan Hakkari'ye 323.500 lira nakten, 77.500 lira makine olarak yardım gönderildi.¹⁴²¹

Tablo 103: 1950-1952 Yılları Devlet ve İl Yolları¹⁴²²

Vilayet	Devlet ve İl Yolu		Devlet Yolu	İl Yolu	10 Metreden Büyük Köprüler		
	1950	1951	1952		1950	1951	1952
Hakkari	642	264	55	279	3	3	3

Tablo 103'e göre, 1950 yılında 642 kilometre yolun 522 kilometresi patika yoludur. 1951 yılında bunun 380 kilometresi iptal edilerek patika yolu 142 kilometreye indirilmiştir. 1950-1952 yılları arasında genişliği 10 metreden büyük 3 köprü vardı. Siphane köprüsü ile Yüksekova arasındaki yol, 12.8.1952 tarihinde, Yüksekova-İmçinli ilçesi arasındaki yolun muhtelif yerlerindeki toprak tesviyesi için 8.9.1952 tarihinde, Hakkari-Beytüşşebap ilçesi arasındaki yolun toprak tesviyesi için 27.8.1952 tarihinde eksiltme usulü ile ihaleye çıktı.¹⁴²³

Karayolları 11. bölgede bulunan Van-Hakkari karayolunun 128-215'inci kilometreler arasında 5 kilometrelik yolun yapımı 1953 senesi programı içine alındı. Bu 5 kilometrelik yolun yapımı için 50.000 lira ödenek ayrıldı.¹⁴²⁴

Van milletvekilleri Hamit Kartal, Hilmi Durmaz, Muslih Görenta ile Hakkari milletvekili Übeydullah Seven 1953 senesinde yollar 11. Bölge Müdürlüğü'nün yol yapım çalışmalarını denetlediler. Milletvekilleri yol yapım ve onarım çalışmalarından memnun olduklarını belirten bir mektubu Karayolları Genel Müdürlüğü'ne gönderdiler. Milletvekilleri; Van-Geva-Tu yolunda yapılan 68

¹⁴¹⁸ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 20 (Haziran 1952), s. 5; Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü, 14.5.1952 gün ve 0854/1036-49 sayılı Genel Müdürlük emirleri gereğince kuruldu. Bkz. **Karayolları Bülteni**, Sayı: 124 (Eylül 1961), s. 14.

¹⁴¹⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 15 (12.5.1952), s. 200.

¹⁴²⁰ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 30 (Nisan 1953), s. 3.

¹⁴²¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, Çıtım: 1, Cilt: 7 (11.5.1955), s. 183.

¹⁴²² T.C. Babakanlık İstatistik Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 406.

¹⁴²³ **T.C. Resmi Gazete**, 14.8.1952, s. 4336; **T.C. Resmi Gazete**, 20.8.1952, s. 4364; **T.C. Resmi Gazete**, 6.9.1952, s. 4437.

¹⁴²⁴ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 34 (Ağustos 1953), s. 12.

kilometre, Ba kale-Hakkari arasında yapılan 60 kilometre ve Erci -Tu arasında yapılan 110 kilometrelik yollarla Van ve Hakkari civar bölgelerinin mahsur kalmaktan kurtarıldı nı belirttiler.¹⁴²⁵

1953 yılında Van-Hakkari ile Yüksekova-Çukurca iltisak yolları üzerinde bulunan Erziki, Depin ve Zap köprülerinin betonarme olarak yapılması ihaleye verildi.¹⁴²⁶ Aynı yıl Van-Özalp, Van-Geva, Van-Gürpınar-Hakkari, Bendimahi-Muradiye ve Ba kale-Yüksekova yolları için 430.000 lira¹⁴²⁷ sadece Hakkari için 395.000 lira ödenek ayrıldı. 1954 yılında 251.500 lira ödenek gönderildi.¹⁴²⁸ Hakkari'nin bitik vilayetlerle olan irtibatını sağlayacak anayolların 1955 yılından itibaren yol programına dahil edilmesi çalışmaları hız verildi.¹⁴²⁹ Ba kale-Hakkari arasındaki 90 kilometrelik yolda 1955 senesinde çalışmalarına devam edildi. Van-Ba kale yolu geçide açıldı.¹⁴³⁰

1956 senesinde Van-Hakkari yolunun 44-46, 80-90 ve 163-213 kilometreleri arasında toplam 62 kilometrelik tesviye, sanat yapısı ve stabilize yol çalışmaları için 550.000 lira nakit, 150.000 lira bono olacak şekilde ödenek ayrıldı.¹⁴³¹

Van-Hakkari yolunun 77+000 kilometresindeki Güzeldere Mevkiinden 5 kilometre sonra Beble in düzlüğünden geçen ve 83+000 kilometrede 2.250 rakımında Beble in deresini atlayarak Yedi Tepelerin kuzeye bakan yamaçlarından sık sık laseler yaparak 2.300 rakımına kadar yükselen ve tekrar Hirisan Köyü (92+000 km) civarında 2.100 rakımına düşen bu yol oldukça tehlikeliydi. Van-Hakkari yolunda genellikle Nisan-Mayıs ve Ekim-Kasım ayları yağışlı geçtiğinden, bu kısımda tedbir alınmadan rahat bir ulaşım yapılamıyordu. Ayrıca kar mücadelesi bakımından yol genişliğinin müsait olmayışı makinelerin çalışması imkanlarını azaltıyor ve ekipleri çok uzağı tırıyordu. 1957 yılında Van-Ba kale yoluna geçit yolu ödeneğinden verilen tahsisatla bu kısmın yapılması kararlaştırıldı ve Beble in deresini takiben güneye bakan yamaçlarda 12,50 kilometre uzunlukta bir varyant yapılarak yol Yedi Tepelerden kurtarıldı.¹⁴³²

¹⁴²⁵ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 62 (Aralık 1955), s. 3.

¹⁴²⁶ **Ayn Tarihi**, Sayı: 237 (Ağustos 1953), s. 48; **T.C. Resmi Gazete**, 16.1.1953, s. 5303.

¹⁴²⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çitima: 3, Cilt: 13 (8.4.1960), s. 92; Van mebusu Sait Erdinç'in Van vilayeti köy yollarına ayrılan ödeneklerle ilgili 8. Ekim 1959 tarihli yazılı soru önergesi üzerine Nafia Vekaletince verilen cevaptır.

¹⁴²⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çitima: 1, Cilt: 7 (11.5.1955), s. 183.

¹⁴²⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çitima: 1, Cilt: 5 (18.2.1955), s. 377.

¹⁴³⁰ **Ayn Tarihi**, Sayı: 250 (Eylül 1954), s. 45; Ba vekil Adnan Menderes'in 25 Eylül 1954 tarihinde Diyarbakır'da yaptığı konuşma.

¹⁴³¹ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 69 (Temmuz 1956), s. 5.

¹⁴³² **Karayolları Bülteni**, Sayı: 94 (Ağustos 1958), s. 21.

Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü bölgesindeki köprülerin yapım çalı malarına hız verildi. 23 Ocak 1956 tarihinde Van-Hakkari yolu üzerindeki Erziki ve Van-Yüksekova yolu üzerindeki Zap köprülerinin in ası ihaleye çıkarıldı.¹⁴³³ Van-Hakkari yolunda Rekan, Kelekum, Beble in ve Hakkari Betonarme köprüleri 1957 Emanet Programına alındı. Mevsim sonunda Rekan, Hakkari köprüleri tamamen ikmal edilmi , Beble in'in ise temelleri yapılmı durumda idi. Kelekum köprüsü ise yeterli görüldü ünden programdan çıkarıldı.¹⁴³⁴ Aynı yıl, Van vilayetine Van-Özalp, Itisak-Çatak-Narlı, Gürpınar-Hakkari hududu ve Bendimahi-Muradiye-Çaldıran-Do ubeyazıt yolları için 792.183 lira, 1958 yılında Bendimahi-Muradiye-Çaldıran- Itisak-Çatak-Narlı, Gürpınar-Hakkari ve Van-Özalp- ran hududu yolları için de 329.488 lira ödenek ayrıldı.¹⁴³⁵

Karayolları ile bütün il ve köyleri yola kavu turmaya imkan olamayaca ı dü üncesiyle il ve köy yolları yardım bürosu kuruldu.¹⁴³⁶ l ve köy yolları yardım ödene inden 1958 yılında Hakkari vilayetine 350.000 lira, Van'a ise 300.000 lira ödendi.¹⁴³⁷

1960 yılı için Hakkari il ve köy yolları için bakanlıkça 1.200.000 lira ayrıldı. Bu para ile 1960 yılında köy yolları programına alınan yolların in asına ba lanacaktı. Hakkari'nin bu köy yollarından en önemli ve ekonomik yolu Kotranis yoluydu. Çünkü bu yol yaz kı çalı acak ve ahmanis kömürlerinden Van'ın ve Hakkari'nin faydalanmasını temin edecek iktisadi de erde bir yoldu.

Tablo 104: 1960 Yılı Hakkari Köy Yolları Programı¹⁴³⁸

Yolun Adı	Yol Güzergahında Bulunan Köyler	Kilometresi	Ödenek Miktarı (Lira)
Hakkari-Ba kale Devlet Yolu Erziki Ba lantılı Kotranis Grubu Köy Yolu	Goranis, Salan, Sivin, Akar imoninis, Efkanis, Kotranis, Hardalanis	40+000	150.000
Hakkari Vilayeti Merkezi Hananis Grubu Köy Yolu	Halilan, Sürman, A a 1 Hananis, Horuzan, Ömeran, Yukarı Hananis	8+000	50.000

¹⁴³³ T.C. Resmi Gazete, 2.1.1956, s. 13307.

¹⁴³⁴ Ragıp Orhon, "XI. Bölgede Emanet Köprü Yapımı", **Karayolları Bülteni**, Sayı: 100 (ubat 1959), s. 3.

¹⁴³⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 13 (8.4.1960), s. 93; Van mebusu Sait Erdinç'in Van vilayeti köy yollarına ayrılan ödeneklerle ilgili 8.10.1959 tarihli yazılı soru önergesi üzerine Nafia Vekaletince verilen cevaptır.

¹⁴³⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: 1, Cilt: 5 (24.2.1955), s. 660.

¹⁴³⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 2, Cilt: 5 (17.11.1958), s. 125.

¹⁴³⁸ çleri Bakanlı ı Ar ivi, Hilmi nanç, Dosya Sicil No: 4825.

Beytü ebap-Pirusan Grubu Köy Yolu	Halkan, Bata, Herkan, Zevyan Melise, Pirusan	35+000	100.000
emdinli-Nugaylan Köy Yolu Grubu	Derya, Dırahini, Sorinis, Bembo, Bedava, Betkar, Bezeli, Nugaylan	75+000	300.000
Çukurca-Ertu Köy Yolu Grubu	Sivik, Marufan, Bilican, Serani, Talısan, Erbu , Ertu	45+000	200.000
Hakkari-Beytü ebap Yolu Pıyanis-Marunus Köy Yolu Grubu	Elkik, Kaval, Nispas, Betkar, Serberi, Marunus	25+000	50.000
Toplam		228+000	850.000

Tablo 104'e göre 1960 yılı için Hakkari vilayetindeki 41 köy, altı grup halinde "Köy Yolları Programı"na alınmıştır. Yapımı planlanan toplam 228 kilometre köy yolu için 850.000 lira ödenek ayrılmıştır. En çok ödenek ise emdinli ve Çukurca köy yollarının yapımı için ayrılmıştır.

Tablo 105: Yıllar itibariyle Yapılan Yol Çalışmaları¹⁴³⁹

Yolun Adı	Uzunluğu (km)	Platform Geni li i (m)	Yapıldığı Sene	Kaplama Cinsi	Ortalama Hız Km/Saat	
					1953	1960
Van-Ba kale-Hakkari	213	6-8	1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959	Stabilize	18	50
Hakkari ayrımı-Yüksekova-Bajirge	77	9-10	1959-1960	Stabilize	-	40

Tablo 105'e göre, Van-Ba kale-Hakkari yolunun 213 kilometresi yapılmıştır. Yol genişliği ise 6-8 metre arasında değişmektedir. Bu yolda 1953 yılında aracın ortalama hızı 18 km/saat iken 1960 yılında yolun düzgün hale getirilmesiyle araç hızı 50 km/saat'e çıkarılmıştır. 1959-1960 yılı devresinde Hakkari ayrımı Yüksekova-Bajirge yolunun 77 kilometrelik kısmı yapılmıştır. Bu yolun genişliği ise 9-10 metreydi. Bu yolda araç hızı ise 40 km/saat'ti.

¹⁴³⁹ Ekrem Ceyhun, "Yollar 11. Bölge Müdürlüğü 1953-1960 Yılları Faaliyet Raporu", **Karayolları Bülteni**, Sayı: 125 (Mart 1961), s. 18.

Tablo 106: 1950-1962 Yılları Hakkari'de Devlet ve İ Yolları Durumu¹⁴⁴⁰

Vilayet	Yıllar	Devlet Yolları		İ Yolları	
		Yaz ve Kış Geçit Veren	Bozuk Tesviyeli ve Ham	Yaz ve Kış Geçit Veren	Bozuk Tesviyeli ve Ham
Hakkari	1950	-	55	-	586
	1951	-	55	-	209
	1952	-	55	-	279
	1953	-	55	-	209
	1954	-	55	-	209
	1955	-	56	-	353
	1956	66	-	-	438
	1957	42	20	-	350
	1958	42	96	-	381
	1959	60	296	-	468
	1960	60	296	-	397
	1961	60	296	-	373
	1962	60	209	-	315

Tablo 106'ya göre, 1956 yılına kadar Hakkari bölgesinde yaz kış geçit veren bir yol yoktu. 1956 yılından itibaren Hakkari'nin Van ile irtibatını sağlayan devlet yolundan çok az kısmı tüm mevsim boyunca geçit vermekteydi. Başlıca yolları olan il yollarından ise geçit veren yol namına hiçbir şey yoktu. Halen günümüzde bile emsalsiz Çukurca ilçelerini birbirine bağlayan yol yoktur.

3.9.1.2. İç Yolları

3.9.1.2.1. Hakkari-Çukurca Yolu

Hakkari-Çukurca yolu 78 kilometredir. Hakkari ayrımı Çukurca yolunun 1958 yılında inşaatına başlanması olup 1961 senesinde 32'nci kilometresinde çalışıldı.¹⁴⁴¹ 1965 yılında motorlu araçların geçişine imkan verecek hale getirilen yolun 70 kilometresi dar ve derin olan Zap vadisini takip ediyordu.¹⁴⁴² Arazinin sarp ve tek taraflı çalışmaya mecburiyetinin olduğu ve yağışların güçlü üşüşü hızla ilerlemesine engeldi.

Yol Hakkari'ye 7 kilometre mesafede Depin Mevkiinde ayrılarak 18 kilometreye kadar Zap nehrinin sol kıyısını takipten sonra Cemsait Köprüsü ile sahil sahile geçiyordu. 30'uncu kilometrede tekrar sol sahile atlıyordu. Bu yol sayesinde Çukurca'ya atla veya yürüyerek üç günde gitmekten kurtulacak ve oralara da

¹⁴⁴⁰ T.C. Babakanlık İstatistik Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 456; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yıllığı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 454.

¹⁴⁴¹ Ceyhan, **Ön. ver.**, s. 19.

¹⁴⁴² **Hakkari İ Yılı 1 (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 184.

dünya nimetleri gidebilecekti. Yol 6 metre genişlikte inşa edilmekteydi ve standartları il yolları standartlarının üstündeydi.¹⁴⁴³

Zap vadisi ilçeleri birbirinden ayırmaktaydı. Zap nehri üzerine köprü kurmakta oldukça zordu. Çukurca'yı Beytü ebap'tan ve Hakkari merkezden ayıran bu doğal engel üzerine köprü yapılmalıydı. Beytü ebap ile Irak hududu üzerinde bulunan Çukurca nahiyesi arasındaki Zap suyu üzerinde özellikle askeri bakımdan çok önemli bir geçit olan Geyman köprüsünün inşası 1940 yılında bitirildi.¹⁴⁴⁴

Hakkari-Çukurca yolunda Zap nehri üzerinde betonarmeden yapılan Çemkan köprüsü 15 Ağustos 1962 tarihinde halkın hizmetine açıldı. Senelerden beri yoldan mahrum kalan Çukurca halkı bu köprü sayesinde yola kavuşmuş oldu.¹⁴⁴⁵ 1963 yılı itibarıyla Zap suyunun üzerinde Yeni Erziki, Depin, Dize köprüleri inşa edilmiş durumdaydı. 1963 yılında yapılan yol ve köprüler sayesinde Çukurca ilçesine yüksek tonajlı arabalar gidebiliyordu.¹⁴⁴⁶

3.9.1.2.2. Hakkari-Beytü ebap Yolu

Hakkari-Beytü ebap yolu 117 kilometredir. Bu yol 1955 yılında ulaşıma açıldı. Geçitli Buca 1 üzerinden geçen bu yolun güzergahı kırsal geçit vermemesi sebebiyle 1960 yılında derinleştirilerek 40 kilometrelik Zap Vadisi içine alındı. Bu vadiden batıya kıvrılarak yükselen yol Süvarihalil gedi iniş yaparak Beytü ebap'a ulaşmaktaydı. Bu yolun da Süvarihalil gedi kırsal fazla kar yağışı yüzünden geçit vermemekteydi. Bu geçitte karayollarının bir bakımevi vardı.¹⁴⁴⁷ Beytü ebap kazası ile Hakkari arasındaki yol yaz aylarında en hantal arabaların dahi gidiş-gelişine müsait hale getirildi.¹⁴⁴⁸

3.9.1.2.3. Hakkari-Uludere Yolu

Uzunluğu 135 kilometre olan Hakkari-Uludere yolu 1960 yılında ulaşıma açıldı. Bu yol, Beytü ebap ilçe merkezinin 20 kilometre güneyindeki Çeman köyünden batıya doğru kıvrılarak Tanintanin dağlarını aştıktan sonra Uludere'ye ulaşıyordu. Kış mevsiminde kar yüzünden kapanan Hakkari-Uludere yolu Cento karayolunun bir bölümünü teşkil ediyordu.¹⁴⁴⁹ Hakkari'den batıya yönelen bu yol Uludere üzerinden İrnak'a ulaştır. 2.470 metre yükseklikteki Süvarihalil Geçidi'ni

¹⁴⁴³ Ceyhan, **Ön. ver.**, s. 19.

¹⁴⁴⁴ **Ön. ver.**, Sayı: 147 (Haziran 1940), s. 1785.

¹⁴⁴⁵ **Hakkâri** (13 Temmuz 1962), s. 1.

¹⁴⁴⁶ Nevzat Tüfekçi, "Ümitli Gelecek", **Hakkâri postası** (27 Nisan 1963), s. 1.

¹⁴⁴⁷ **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 184.

¹⁴⁴⁸ **Hakkâri postası** (19 Haziran 1963), s. 1.

¹⁴⁴⁹ **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 185.

an bu yol ırnak'ta ikiye ayrılarak biri kuzeybatıya do ru ilerleyip Eruh üzerinden Siirt'e, di eri güneybatıya yönelip Cizre üzerinden Mardin'e ula makta ve adı geçen merkezler aracılı ı ile Hakkari'yi Türkiye'nin di er merkezlerine ba lamaktadır.¹⁴⁵⁰

3.9.1.2.4. Hakkari- emdinli Yolu

Uzunlu u 140 kilometre olan Hakkari- emdinli yolu Yüksekova üzerinden geçmektedir. Yüksekova'dan sonraki yol, Yüksekova düzlü ü bitiminde yükselmekte, Haruna ve apatan gediklerini a arak ilçeye ula maktadır. 3.000 metrenin üstünde olan apatan gedi i ile Haruna gedi i, fazla kar ya ı ı sebebiyle uzun süre kapalı kalıyordu. Bu yüzden kı aylarında ula ım hayvan ve insan gücü ile yapılıyordu.¹⁴⁵¹

Türkiye'nin en güneydo u ucunda bulunan emdinli, Yukarı Katuna- ikeftan üzerinden Gever'e ba lanmaktadır. emdinli'de XIX. yüzyılda yeti tirilen iyi ve kaliteli tütünler bu güzergahtan Gever'e ula tırılıp buradan Esendere üzerinden Urumiye'ye götürülüp satılıyordu. emdinli'nin sadece Gever ve Revanduz ile ba lantısı vardı.¹⁴⁵²

3.9.1.2.5. Hakkari-Yüksekova Yolu

Hakkari-Yüksekova yolunun uzunlu u 84 kilometredir. Bu yolun 77 kilometresini Türk- ran mü terek yapımı olan ve Cento Karayolu veya pek Yolu diye adlandırılan yol te kil etmektedir. l içi yollarının en iyisi olan Hakkari-Yüksekova Yolu, Yüksekova'dan aynı ilçenin Esendere (Bajirge) buca ındaki Türk- ran sınır kapısına kadar uzanmaktadır.

Hakkari-Yüksekova Yolu, aynı zamanda Ba ı lı (ivelan) –Rızaiye yolu olarak adlandırılmakta ve Türkiye ile ran'ı birbirine ba layan önemli bir Cento Karayolu Projesinin bir bölümünü te kil etmektedir. Bu yol, 16 Haziran 1966 tarihinde Esendere Türk- ran Gümrük Kapısında yapılan bir törenle hizmete açıldı.¹⁴⁵³ 1963 yılında Yüksekova- emdinli yolu en hantal arabaların dahi geçi ine müsait hale getirildi.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵⁰ Tuncel, **Ön. ver.**, s. 202.

¹⁴⁵¹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 185.

¹⁴⁵² Erdost, **Ön. ver.**, s. 52.

¹⁴⁵³ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 186.

¹⁴⁵⁴ **Hakkâri Postası** (19 Haziran 1963), s. 1.

3.9.1.3. Uluslararası Antlaşmalarda Hakkari'de Yol Yapımı

3.9.1.3.1. Bağdat Paketi-CENTO

Türkiye'nin Amerika ile olan ikili savunma ilişkileri, soğuk harbin hararetlendiği 1950 senelerinde Sovyet Rusya'nın sınırlarımızın arkasında nüfuzunun artmakta olması, Türkiye'nin bölgesel savunma tertipleri aramasını zorunlu kıldı. Ortadoğuda da Sovyetlere meydanı boş bırakmaktan endişelenen Amerika ve İngiltere, Sovyet yayılmasına karşı bir siper kurmak amacıyla bölgenin en güçlü ülkesi olarak Türkiye'yi ön plana aldılar.¹⁴⁵⁵ Böylelikle Türkiye, Ortadoğuda aktif bir politika içine girdi.¹⁴⁵⁶ 24 Ocak 1955 tarihinde Türkiye ile Irak arasında Bağdat Paketi imzalandı.¹⁴⁵⁷ Türkiye ve Irak arasında 5 sene süreli olarak imzalanan Bağdat Paketi'nin diğer komşularla da imzalamak için çalışmalar yapıldı. Sonuçta, 5 Nisan 1955'de İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran fiilen, Amerika Birleşik Devletleri de bu pakta müdahit olarak katıldı.¹⁴⁵⁸ Üyelik, bütün Arap Birliği üyelerine veya bu bölgeye güven ve huzur getirmek isteyen diğer bütün devletlere açıktı.¹⁴⁵⁹

Bağdat Paketi 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadabat sarayında Türkiye-İran-İrak-Afganistan arasında imzalanan dostluk antlaşmasından farklı olarak esas temelini karlıklı birliği, ekonomik gelişme temeli üzerine oturtmuştur.

Bağdat Paketi ilk konseyi 21-22 Kasım 1955'te Bağdat'ta yaptı. Çalışma organları olarak Siyasi ve İktisadi Komiteleri kuruldu.

Ulaştırma Komitesi 10 Ekim 1956'da Karaî'de bir toplantı yaptı ve bu toplantıda da projelerin hayata geçirilmesi hususları ele alındı:

Demiryolları: Muş-Tatvan-Van-Kotur-Tebriz (Türkiye-İran),

Kurtalan-Cizre-İrak demiryolu bağlantısı (yalnız etüt) (Türkiye-İrak),

Karayolları: Tatvan-Van-Bakale-Bajirge-Rızaiye-Tahran ve Tebriz yolu bağlantısı (Türkiye-İran),

Cizre-Silopi-Zaho (Türkiye-İrak).

¹⁴⁵⁵ Orhan Eralp, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Aktettiği Anlaşmalar", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1 (1993), s. 64.

¹⁴⁵⁶ Ferit Demir, "Dünden Bugüne Türkiye'nin Suriye ve Ortadoğuda Politikası", **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-3 (Yaz 2011), s. 702.

¹⁴⁵⁷ Sabit Duman, "Ortadoğuda Krizleri ve Türkiye", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 35-36 (Kasım 2005), s. 317; Gültekin Sümer, "Stratejik birliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış", **Ege Akademik Bakış Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-2 (2010), s. 685.

¹⁴⁵⁸ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 80 (Haziran 1957), s. 5; Savaş Sertel, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye-Hindistan İlişkileri (1950-1960)", **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 32-1 (2015), s. 296.

¹⁴⁵⁹ İlayheri, "Türkiye'nin Dış Politikası", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 35-36 (Kasım 2005), s. 380.

Bu projeler, mü terak projeler olarak Ba dat Paktı Ekonomik Komitesinin kabul edeceği usule göre i leme tabi tutulacaktı.¹⁴⁶⁰

Amerika Kongresi 5 Ocak 1957 tarihinde Eisenhower Doktrini olarak bilinen bölgede yardım isteyen ülkelere askeri güç dahil her türlü yardımın yapılması kararını aldı.¹⁴⁶¹

Ba dat Paktı Ulaştırma ve Bayındırlık Tali Komitesi III. toplantısını 8-12 Ekim 1957 tarihleri arasında Ankara'da yaptı. Komite, karayolu konusunda Türk Hükümetinin teklifi üzerine Türkiye- ran ve Türkiye-Irak bağlantı yollarını Türkiye hudutları içinde birbirine bağlayan İvelan-Hakkari-Cizre yolunun bir ortak proje olarak kabul edilebilmesi için Türkiye-Irak ve ran Hükümetlerinin işbirliği etmelerini ve daha sonra usulüne göre bu yolu ortak proje halinde ekonomik komiteye sunmalarını telkin etti.¹⁴⁶²

Ba dat Paktı, kuruluğunun ilk gününden itibaren anlaşmazlıklar ya amaya başladı. Irak hükümeti, bölgede tek güç olmak isteyen Mısır lideri Cemal Abdülnasır ve diğer Arap milliyetçileri ve kendi kamuoyundaki Nasır taraftarlarınınca Arap davasına ihanet etmekle suçlandı. Nihayet 14 Temmuz 1958'de Irak ihtilali meydana geldi. Genç Kral Faysal, dayısı Abdülillah ve Nuri Said Pa a katledildiler. Irak'ta darbeyi yapan Abdülkerim Kasım, ülkesini Ba dat Paktı'ndan çekti. Pakтын sekretaryası Ba dat'tan Ankara'ya nakledildi. 5 Mart 1959'da Türkiye, ran ve Pakistan Ankara'da Amerika ile ayrı ayrı savunma anlaşmaları imzaladılar. Ağustos 1959'da da Ba dat Paktı, bu sefer Irak'sız olarak CENTO yani Merkezi Anlaşma Örgütü ismi altında vücuda geldi. Merkezi Ankara'da olan ve Genel Sekreterlik göreviyle üç bölge ülkesi arasında üstlenilen Pakt, Amerika'nın da katıldığı askeri ve diğer komiteler ile NATO'ya benzer bir bünyeye sahipti.¹⁴⁶³

CENTO üyesi ülkeler için ekonomik işbirliğine katkı sağlaması dününen Türkiye- ran mü terak yolu gerek stratejik gerekse haberleşme temini açısından önem arz etmekteydi.¹⁴⁶⁴ İngiltere ve A.B.D'nin sağlam oldukları makine

¹⁴⁶⁰ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 80 (Haziran 1957), s. 5.

¹⁴⁶¹ Eralp, **Ön. ver.**, s. 66.

¹⁴⁶² **Karayolları Bülteni**, Sayı: 80 (Haziran 1957), s. 5; ran'ı Hakkari ve Cizre üzerinden Akdeniz'e indirme çalışmaları Türkiye ile ran arasında 25.12.1949 tarihinde Tahran'da yapılan "Yolcu ve Mal Transit ve Nakliyatını Kolayla tırmayı ve Ço altmayı Güden Antlaşma" çerçevesinde yapıldı. Bu antlaşma mayla, Rizaiye-Bend-Yüksekova-Hakkari-Beytü ebap- ırnak-Urfa-Antep- skenderun yolunun in aşının her iki ülke tarafından yapılması protokole bağlandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 15.12.1951, s. 2422.

¹⁴⁶³ Eralp, **Ön. ver.**, s. 66.

¹⁴⁶⁴ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 109 (Kasım 1959), s. 8.

yardımlarıyla Türkiye ve İran tarafında in a edilecek bu yol sayesinde Türkiye- İran ve Pakistan arasındaki ticari ilişkiler geli ecek, üç memleket arasındaki turizm hareketleri artacaktı.¹⁴⁶⁵ Türkiye ile İran arasında karayolu irtibatını sa lamakta olan halihazırdaki Erzurum-Dobubeyazıt-Gürbulak yolu devamının İran'ın kuzeyine geldi i bu itibarla kı mevsiminde önemli bir mücadele gerektirdi i göz önünde bulundurularak, güney bölgesinden ikinci bir karayolu irtibatı sa lanması üzerinde durularak, CENTO çerçevesinde yapılan çalışmalarda Ba ı lı-Esendere-Rızaiye karayolu irtibatının sa lanmasına karar verildi.¹⁴⁶⁶

CENTO toplantılarında Amerikan delegelerinin teklifi üzerine Türkiye- İran mü terak yolunun her iki memleketin karayolları temsilcileri tarafından beraberce tetkik edilmesi istendi. Mevzubahis yol güzergahı Türkiye'de Van-Hakkari yolu üzerindeki İvelan'dan baş lamakta, Yüksekova kazasından geçerek huduttaki Bajirge'ye ula maktaydı. İran dahilinde ise İro köyü ve Rızaiye ehrini takip etmekteydi.

İn aatın gerçekleştirilmesi ile İran Akdeniz'e direkt olarak baş lanacak ve ikinci bir proje olarak Tahran ile Karah i baş lanması olacaktı. Bu konuda çalış malar yapılmaktaydı.

İvelan'dan hududa kadar yolun uzunlu u 78 kilometre, huduttan Rızaiye'ye kadar 52 kilometreydi. Tahran'dan hududa kadar yol 900 kilometre uzunlu undaydı. Huduttan İskenderun'a kadar da 1.200 kilometreydi. Bu kısımların yapılmasıyla Tahran-Van- İskenderun baş lanması olacak ise de esas güzergah İvelan-Cizre veya İvelan-Siirt olarak direkt yolda İskenderun'a baş lanacaktı. Bu suretle Tahran-İskenderun yolu 150 kilometre kısalacaktı.¹⁴⁶⁷

CENTO antlaş maları kapsamında yapımına karar verilen 78 kilometrelik İvelan-Yüksekova-Bajirge- İran hududu yolunun daha önce 3 A ustos 1948 tarihli ve 3/7840 sayılı kararname ile yaptırılması sıraya konulmu tu. Bu yolun yapımı Nafia Vekaletinin 8 Temmuz 1959 tarihli ve 1350 sayılı yazısı üzerine, 5539 sayılı

¹⁴⁶⁵ T.C. Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 44-3 (A ustos 1966), s. 5; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, Çtım: 3, Cilt: 10 (1.11.1959), s. 14; Reiscumhur Celal Bayar'ın 1 Kasım 1959 günü Meclis açılı nda yaptığı konu mada CENTO çerçevesi içinde Türkiye, İran ve Pakistan ile Amerika Birle ik Devletleri arasında imzalanan ki Taraflı birli i Anlaş malarının, Ortado u'da sulh emniyetin kuvvetlenmesi ve iktisadi refahın temini bakımından önemli rol oynadığını belirtmektedir.

¹⁴⁶⁶ T.C. Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlık İleri Dergisi**, Sayı: 44-3 (A ustos 1966), s. 4.

¹⁴⁶⁷ **Karayolları Bülteni**, Sayı: 109 (Kasım 1959), s. 8.

zzet Ulvi Aykurt ile otomobile Hakkari'ye gittiklerinde Hakkari halkının ilk kez otomobil gördüklerini belirtmekteydi.¹⁴⁷⁷

Tablo 107: Hayvanla İylen Ta ıt Sayısı¹⁴⁷⁸

Yıllar	Fayton		Yaylı Binek		Yaylı Yük		Yaysız Yük		Öküz Arabası		Ka nı
	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	Dört Tekerlekli	iki Tekerlekli	
1944	B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	K	-	-	-	-	-	-	-	59	-	-
1948	B	-	-	-	-	-	2	-	-	35	3
	K	-	-	-	-	-	-	-	-	32	

Tablo 107'ye göre 1944 yılında köy sınırları içinde 59 adet dört tekerlekli öküz arabası, 1948 yılında belediye sınırları içinde 35 adet, köy sınırları içinde 32 adet iki tekerlekli öküz arabası, belediye sınırları içinde 3 adet ka nı, 2 adet çift atlı yaysız yük vardı.

Tablo 108: Motorlu Kara Ta ıtları Sayısı¹⁴⁷⁹

Yıllar	Bisiklet	Motosiklet	Otomobil	Kamyon	Otobüs
	1938	-	-	-	1
1943	-	-	-	1	-
1944	-	-	-	1	-
1945	-	-	-	2	-
1946	-	-	-	1	-
1947	-	-	1	-	-
1948	-	-	1	-	-

Tablo 108'e göre, 1938-1948 yılları arasında bisiklet, motosiklet ve otobüs hiç yoktu. Otomobil ilk kez 1947 yılında Hakkari'de vardı. Kamyon 1945 yılında 2 adetti, di er yıllarda ise 1 kamyon vardı.

¹⁴⁷⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 84; Dahiliye Vekili ükrü Kaya 22.6.1932 tarihli oturumda uzun yıllardır keçi yolu dahi bulunmayan Hakkari'de insanların artık otomobillerle seyahat ettiklerini belirtmektedir. Bu söylem o tarihlerde gerçe i yansıtmamaktadır. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtima: 1, Cilt: 9 (22.6.1932), s. 249.

¹⁴⁷⁸ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 484; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 536; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 414; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 473; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 414.

¹⁴⁷⁹ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 487; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 539; Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1949**, Cilt: 17 (Ankara: 1949), s. 361.

Tablo 109: 1950-1960 Yılları Arası Do u llerinde Otomobil Sayıları¹⁴⁸⁰

İller	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hakkari	1	1	1	2	5	4	7	9	10	16	17
Bingöl	20	18	17	20	14	14	19	17	32	12	15
Bitlis	2	7	1	8	15	23	28	27	27	26	31
Mu	6	5	6	12	16	13	20	21	23	39	46
Siirt	5	7	12	40	46	37	46	39	26	31	61
Van	7	10	14	22	27	31	49	40	47	29	26

Tablo 109'a göre, Hakkari'de otomobil sayısı 1953 yılı itibariyle artı göstermektedir. Di er illerdeki otomobil sayısı ise her yıl itibariyle Hakkari'den daha fazladır. 1954 senesi içinde en fazla araç stanbul'da, en az araç ise Hakkari vilayetinde vardı. stanbul'da; 5.798 hususi, 5.239 taksi, 191 resmi otomobil, 514 otobüs, 5.094 kamyon bulunmaktaydı. Hakkari'de bulunan 5 otomobilin 4'ü resmi, 1'i taksiydi.¹⁴⁸¹

Kaymakamların kullanabilmesi için 1953 yılı bütçesinden ayrılan payla Hakkari'ye bir adet jeep tahsis edildi.¹⁴⁸² Valinin makam aracı olarak kullandı ı katırın yerine 1954 yılının 12 Temmuzunda Hakkari'ye Berçelan yolundan bir pikap getirildi.¹⁴⁸³

Tablo 110: 1950-1960 Yılları Arası Do u llerinde Otobüs Sayıları¹⁴⁸⁴

İller	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hakkari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bingöl	1	1	1	1	1	2	2	5	6	5	5
Bitlis	-	1	1	5	6	8	9	14	7	7	7
Mu	-	-	-	-	-	4	2	14	19	11	11
Siirt	3	4	4	1	3	9	4	20	18	28	34
Van	4	4	4	5	6	13	8	22	20	15	17

¹⁴⁸⁰ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 464.

¹⁴⁸¹ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 110 (Aralık 1954), s. 814.

¹⁴⁸² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtım: 2, Cilt: 8 (16.11.1955), s. 60.

¹⁴⁸³ Ya ar, Tahir, **Ön. ver.**, s. 544.

¹⁴⁸⁴ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 465; Hakkari'de ilk otobüs 1962 yılında görölmektedir. Bkz. T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 469; **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 110 (Aralık 1954), s. 814.

Tablo 110'a göre, Hakkari'de 1950-1960 yılları arasında hiç otobüsün bulunmaması halkın diğer illerle irtibatının neden kesik olduğunu açıklamaya kafidir. Van ve Siirt ise otobüs sayısının en fazla olduğu illerdir.

Tablo 111: 1950-1960 Yılları Arasında Doğu İllerinde Kamyon Sayıları¹⁴⁸⁵

İller	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hakkari	-	1	1	3	3	5	2	15	18	18	17
Bingöl	55	84	57	75	62	43	60	61	49	40	47
Bitlis	42	49	60	48	61	67	91	92	85	90	108
Mu	33	41	51	68	54	52	77	83	86	56	63
Siirt	30	37	44	56	108	121	113	65	39	166	222
Van	53	66	68	81	116	150	159	194	190	209	261

Tablo 111'e göre, Hakkari'de kamyon sayısı 1957 yılından itibaren artı göstermekle birlikte sayı olarak Doğu vilayetleri arasında en az olan yerdir. Van, Siirt ve Bitlis illeri ise yıllara göre en fazla kamyonla sahip olan illerdir.

Tablo 112: 1950-1960 Yılları Arasında Doğu İllerinde Motosiklet Sayıları¹⁴⁸⁶

İller	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hakkari	-	-	-	-	-	-	-	22	26	1	1
Bingöl	-	1	-	1	2	-	1	1	1	2	2
Bitlis	-	-	-	2	1	1	1	1	4	1	2
Mu	-	-	-	-	-	-	2	3	3	-	-
Siirt	-	-	1	6	1	2	3	4	5	5	6
Van	5	3	12	17	25	37	29	37	26	24	34

Tablo 112'ye göre, 1957-1958 yıllarında motosiklet sayısında artı olmasına rağmen takip eden yıllarda 1 motosiklet görülmektedir. Bölgede diğer illere kıyasla Van'da çok fazla motosiklet kullanımı vardı.

Tablo 113: 1950-1960 Yılları Arasında Doğu İllerinde Bisiklet Sayıları¹⁴⁸⁷

İller	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hakkari	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Bingöl	3	3	6	7	6	7	7	3	3	3	3
Bitlis	-	2	3	4	3	4	13	4	6	-	3
Mu	-	-	-	4	-	-	11	15	1	1	-
Siirt	18	16	19	6	2	4	8	8	1	5	6
Van	110	153	65	255	235	328	404	389	318	110	239

¹⁴⁸⁵ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 466; 25.5.1958 tarihinde Hakkari Belediyesine Ford marka 5 tonluk bir kamyon tahsis edildi. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtırma: 2, Cilt: 8 (30.3.1959), s. 210.

¹⁴⁸⁶ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 467.

¹⁴⁸⁷ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 468.

Tablo 113'e göre, Hakkari'de 1953 ve 1955 yıllarında 1 adet bisiklet vardı. Van ise diğer illere göre en fazla bisiklete sahip olan ildir.

Tablo 114: Yıllar itibariyle Hakkari'de Trafik Kazaları Durumu¹⁴⁸⁸

Yıllar	Kaza	Yaralı	Ölü
1951	1	1	-
1952	-	-	-
1953	-	-	-
1954	-	-	-
1955	1	-	1
1956	2	6	3
1957	2	-	1
1958	2	2	-
1959	4	11	1
1960	3	11	1
1961	7	6	3
1962	4	13	4

Tablo 114'e göre, ilk kaza 1951 yılında meydana geldi. İlk kazanın meydana geldiği 1951 yılında 1 kamyon 1 otomobil vardı. İlk ölümlü kazanın meydana geldiği 1955 yılında 1 bisiklet, 5 kamyon, 4 otomobil bulunmaktaydı. 1959 yılı itibariyle kazalardaki yaralı sayılarında artış görülmektedir.¹⁴⁸⁹

“Yol”suzluk ve araçsızlık Hakkari’lilerin çektiği en büyük sorunlardı. Hakkari öylesine tecrit hayatı yaşıyordu ki kaderi ile baş başaydı. Halbuki bayındırlık alanında devletin buraya yaptığı yardımlar bölgedeki diğer illere göre çok fazlaydı.¹⁴⁹⁰ Ya devlet yardımları kalem üzerinde kalıyordu ya da yardımlar bir ekinde baş başa kalemlere harcanıyordu. Halk ise sefaleti yaşıyordu.

3.9.2. Haberleşme Durumu

3.9.2.1. Posta-Telgraf

Osmanlı Devleti eski Türk devletlerinde olduğu gibi haberleşme de ulakları kullandı. Türklerin atlı haberleşme görevlisi için kullandıkları “ulak” sözcüğü Türk postacılığının en eski deyimidir. Osmanlı haberleşme kurumu Lütü Pa'nın Sadrazamlığı (1539-1541) döneminde sistemle tirilerek “ulak-menzilhane” adıyla bir örgüt kuruldu. Osmanlı haberleşme kurumunun ilk dönemini oluşturan “ulak-

¹⁴⁸⁸ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 530; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlüğü, **statistik Yılı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 533; T.C. Ba bakanlık Devlet istatistik Enstitüsü, **statistik Yılı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 489.

¹⁴⁸⁹ 1952 yılında Hakkari'deki trafik tekilatı 1 Büro Polisi, 1 fiili ve trafik polisinden oluşmaktaydı. 1952 yılında memleket genelinde ise 22 motorlu vasıta, 7 emniyet amiri, 6 Ba komiser, 26 Komiser, 84 Komiser Muavini, 175 Büro Polisi, 485 Fiili ve Trafik Polisi vardı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, Çıtırma: 4, Cilt: 29 (10.3.1954), S. Sayısı: 228, s. 5.

¹⁴⁹⁰ A gın, **Ön. ver.**, s. 111-123.

menzilhane” kurumu, haberleşme hizmetlerinin sadece devlet için yapıldığı dönemi yansıtır. Daha sonra I. Abdülhamit döneminde 28 Aralık 1775’de ulaklık görevi yapan Tatarlar, “Tataran Ocakları” adı altında örgütlenerek devlet haberleşmesini yerine getirdi. Haberleşme hizmetlerinden halkın da devlet güvencesinde yararlandırıldığı dönem ise 23 Ekim 1840’ta Posta Nezaretinin kurulmasıyla başlayıp Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar sürdü.¹⁴⁹¹ Avrupa’da geçerli posta kanunları incelenerek ve onlardan geniş çapta faydalanılarak 16 Kasım 1840 ve 15 Temmuz 1871 tarihlerinde iki posta nizamnamesi hazırlandı. 8 Mayıs 1869’da Posta Nezareti merkez ve taraflı kadrolarını düzenleyen Posta dairesi Nizamname-i Esasisi” yürürlüğe girdi. 1855’te Telgraf Nezareti kuruldu. 1871’de ise Posta ve Telgraf Nezaretleri birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezareti oluşturuldu.¹⁴⁹² Posta ve Telgraf Nezareti 1909 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Genel Müdürlük haline getirildi. 1911’de PTT Bakanlığı,¹⁴⁹³ 1913 yılında da Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi Umum Müdürlüğü adını alarak İçişleri Bakanlığı’na bağlandı.¹⁴⁹⁴

Doğu bölgesine İstanbul çıkışlı yapılan posta taşımacılığı iki güzergah üzerinden yapılıyordu. Musul ve Bağdat Irak istikametindeki Erzurum ise Doğu istikametindeki en uzak posta duraklarıydı. Posta İstanbul’dan Samsun’a vapurla ve oradan tatarlar aracılığı ile Gümüşhane, Bayburt yoluyla Erzurum’a ulaştırılırdı.¹⁴⁹⁵ Erzurum’dan Bitlis ve Van’a ve Van’dan Çölemerik kazasına düzenli muntazam Tatar postası teklif edildi. Posta yolunun güzergahı Van-Bağdat-Çölemerik üzerinden geçiyordu. 21 Temmuz 1882 tarihinde Van ve Erzurum vilayetlerine heyet-i teftişçe tarafından gönderilen müzekkerede de posta taşımacılığının merkeple yapılması istendiğinden bu güzergah üzerinde posta taşımacılığı merkeplerle yerine getirilmekteydi.¹⁴⁹⁶ Özel nakliyat için ahali posta hayvanlarından istifade edemezdi. Gösterilen posta yollarında 4-5 saatte bir hayvan denetirilir. Bu hayvanlar özel müteahhitlerin malıydı.¹⁴⁹⁷ Postaya 2-3 saatte bir denetim ve 2-3 kişiden ibaret olan

¹⁴⁹¹ Elif Yüçetürk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Haberleşme: Mültezimlerden Konsorsiyumlara”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 23-24 (Ekim 2000-Mart 2001), s. 290; Nesimi Yazıcı, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Sayı: 3 (1992), s. 334-336.

¹⁴⁹² **PTT Bülteni**, Sayı: 16 (Ağustos 1961), s. 15.

¹⁴⁹³ **PTT Bülteni**, Sayı: 15 (Haziran 1961), s. 15.

¹⁴⁹⁴ Yüçetürk, **Ön. ver.**, s. 291-292.

¹⁴⁹⁵ Tanju Demir, **Türkiye’de Posta, Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)** (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005), s. 19.

¹⁴⁹⁶ **BOA**, D. DH. Dosya No: 2456, Gömlek Sıra No: 35; **BOA**, Y. MTV. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 66.

¹⁴⁹⁷ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 78.

zaptiyeler e lik ediyordu.¹⁴⁹⁸ Posta Van'dan Ba kale'ye 12 saatte, Ba kale'den Dize'ye ise 9 saatte geliyordu.¹⁴⁹⁹

Van'dan Mahmudi, Ba kale ve Çölemerik'den geçerek Cizre'ye ve Ba kale'den ran hududuna kadar olan telgraf hattı 20 Ekim 1881 tarihinde faaliyete geçti.¹⁵⁰⁰ Hakkari telgraf hattının Gever'den emdinan ve Revanduz yoluyla Ba dat ve Çölemerik üzerinden madiye yoluyla Musul telgraf hatlarına ba lanması için gerekli olan direklerin temini urayı Devlet Dahiliye dairesinden 13 Mart 1882 tarihinde kaleme alınan mazbatayla Hakkari Vilayetinden istendi. Ba dat'la irtibatı kuracak tali bir hattın in ası için gerekli olan 442.943 kuru masraflar için ve memur ve hizmetliler için aylık 6.700 kuru 1882 senesi bütçesine ilave edildi.¹⁵⁰¹ 1882 yılında Erzurum, Bitlis, Van ve Hakkari telgraf ba müdürü Mehmet evket Efendi idi. Çölemerik telgraf müdürü Re it Efendi, Türkçe muhabere memuru Ali Rıza Efendi, smail Efendi ve Sabri Efendi, Dize telgraf müdürü Mehmet Nezahat Efendi, Türkçe muhabere memuru Said Efendi idi.¹⁵⁰²

Hakkari vilayetine tabi emdinan kazası ile Ba dat Ba Müdüriyeti dahilinde bulunan Revanduz arasındaki telgraf hattı ise 21 Temmuz 1915 tarihi itibariyle faaliyete geçti.¹⁵⁰³ Van ile Revanduz arasındaki telgraf hattı Ba kale üzerinden Çölemerik'e bir hat ayrılmakta olup di er hat ise Revanduz istikametinde Dize (Gever) kazasından geçiyordu.¹⁵⁰⁴

Bu telgraf hatlarına a iretler tarafından zarar veriliyordu. Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Vekili namına Dahiliye Nezaretine 30 Ekim 1911 tarihinde çekilen telgrafta Gever emdinan arasındaki hattın a iretler tarafından tahrip edilmesi üzerine bu saldırıların sebeplerinin ortadan kaldırılması Van Ba müdüriyetinden istendi.¹⁵⁰⁵

Hakkari'nin sınıra yakın olan yerlerdeki telgraf hatları Ruslar tarafından yıkılıyordu. Van valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdi i 4 Ekim 1913 tarihli telgrafında siyasi anlamda önemi günden güne artmakta olan Bacırgire ile Gever

¹⁴⁹⁸ Yollarda e kıya taarruzlarından korunması için postalara jandarma katılmasına 16 Aralık 1847'de ba lanılmı tı. Bkz. **PTT Bülteni**, Sayı: 16 (A ustos 1961), s. 15.

¹⁴⁹⁹ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 78.

¹⁵⁰⁰ **BOA**, D. DH. Dosya No: 2456, Gömlek Sıra No: 35; **BOA**, Y. MTV. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 66.

¹⁵⁰¹ **BOA**, . D. Dosya No: 58, Gömlek Sıra No: 3292, s. 2.

¹⁵⁰² **1299 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1299/1882), s. 144.

¹⁵⁰³ **BOA**, DH. EUM. KLU. Dosya No: 15, Gömlek Sıra No: 44.

¹⁵⁰⁴ **ATASE**, SH. A. 1-4282, D. 3, F. 7-1.

¹⁵⁰⁵ **BOA**, DH. D. Dosya No: 119-2, Gömlek Sıra No: 33.

hattının önemli mevkilerinin Ruslar tarafından yapılmakta olan saldırı ile tahrip edildi i ve bu tahribatın ise Gever'den on sekiz saat sonra haber alındı ı, bu gibi saldırıların bir daha olmaması için gerekli tertibatın alınarak bu hattın tekrar in a edilmesi gerekti i belirtiliyordu.¹⁵⁰⁶

Cumhuriyetin ilk dönemi ula ım ve haberle me alanında önemli geli melere sahne olmu , posta, telgraf ve telefon her geçen gün önemsenerek, bu alanda köklü atılımlara gidilmi tir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Posta ve Telgraf Genel Müdürlü ü posta ve telgraf muhaberesinde yanlı sevkiyata mahal vermemek ve posta memurlarının da ıtım vazifesini kolayla tırmak maksadıyla 1929 yılında posta ve telgraf merkezlerinin ve bunların ba lı buldukları vilayetlerin yeni harflerle isimlerini yayınladı.¹⁵⁰⁷

dare de kolaylık olması maksadıyla Türkiye Cumhuriyeti on üç bölgeye ayrıldı. Bu bölgeler do rudan do ruya Müdüriyet-i Umumiye'ye ba landı. Birer ba müdüriyet tarafından yönetildiler. Edirne, Erzurum, zmir, stanbul, Ankara, Adana, Bursa, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya ve Van Ba müdürlükleridir.¹⁵⁰⁸

1931 senesi öncesinde emniyetli posta ta ıma i i on be günde bir defa yapılıyordu. Fakat bu durumu vatandaşların ikayet etmesi üzerine haftada bir defa olacak ekilde emniyetli posta ta ıma yapılmaya ba landı. Paralı posta sevkiyatında hırsızlıkların önlenmesi için bir manga askere ihtiyaç oldu u, asayin düzgün ve emniyetin iyi oldu u yerler için sadece 5 neferin görevlendirilmesi planlandı.¹⁵⁰⁹

Osmanlı Devleti zamanında bazen bakanlık, bazen de genel müdürlük ekinde yürütülen Posta Telgraf ve Telefon letmesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında Milli Hükümet'in kurulması ile Dahiliye Vekaleti'ne (çileri Bakanlı ı) ba lı Umum Müdürlük olarak çalı tı. Daha sonra, 23 Mayıs 1933 tarih ve 2208 sayılı Te kilat Kanunu gere ince de Nafia Vekâleti'ne (Bayındırlık Bakanlı ı),¹⁵¹⁰ 31

¹⁵⁰⁶ BOA, DH. D. Dosya No: 145-2, Gömlek Sıra No: 51.

¹⁵⁰⁷ dare, Sayı: 17 (A ustos 1929), s. 1220-1242; **Aym Tarihi**, Cilt-Sayı: 21-71 (ubat 1930), s. 5720; 1929 yılında yayınlanan ve kullanılmaya devam eden Gever ve emdinin isimleri, Nafia Vekaleti tarafından çıkarılan 29 A ustos 1936 tarih ve 932 numaralı tamimle Gever (Dize) merkezinin adı Yüksekova, emdinin merkezinin ise emdinli olarak de i tirildi. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 18.5.1937, s. 8095.

¹⁵⁰⁸ PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 223.

¹⁵⁰⁹ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 128, Dosya No: 921, Sıra No: 31, s. 2.

¹⁵¹⁰ **PTT Bülteni**, Sayı: 15 (Haziran 1961), s. 15.

Mayıs 1939 tarih ve 3613 sayılı yasa ile de Münakalat Vekâleti'ne (Ula tırma Bakanlı ı) ba landı.¹⁵¹¹

Ula ımın güçlkle yapılabildi i Hakkari'de ilk posta merkezi 4 Ocak 1936 tarihinde açıldı. 1937 yılında Ta ra Te kilatı'nda önemli bir organizasyon de i ikli i yapıldı. Ba müdürlükler kaldırılarak yerine do rudan Genel Müdürlü e ba lı vilayet müdürlükleri kuruldu ve Hakkari vilayeti de do rudan Genel Müdürlü e ba landı.¹⁵¹²

Hakkari'de posta ile haberle me, yolların olmaması ve sert iklimi nedeniyle zorluklarla ve ço u yerde insan sırtında yapılyordu.¹⁵¹³ K1 aylarında Ankara'dan gönderilen posta bir aydan önce¹⁵¹⁴ stanbul'dan gönderilen posta ise iki aydan önce buraya ula amazdı.¹⁵¹⁵ Hakkari'nin vah i ve acımasız tabiat artlarında özellikle k1 mevsiminde posta da ıtıcıları hayatlarını kaybetme tehlikesi ya ıyordu. K1 aylarında postacılar postaları zamanında yerlerine ula tıramıyorlardı. Kar kalınlı ı çok fazla oldu undan her an çı tehlikesiyle kar ı kar ıya kalıyorlardı.¹⁵¹⁶ Bu acı ya anmı lıkların örnekleri çok fazlaydı.

1936 yılının so uk k1 mevsiminde feci bir kaza meydana geldi. 22 Kasım 1936 tarihinde Yüksekova'dan çıkıp 24 Kasım 1936 tarihinde Çölemerik'de olması beklenen posta sürücüsüyle birlikte çı altında kaldı. Tüm aramalara ra men bulunamayan postacı Abdülgafur'un baharda karların erimesiyle bulunmasına karar verildi. Bu olaydan be gün sonra Vilayet sandık aç ına kar lık Birinci Umumi Müfetti likten gönderilen be bin lirayı getirmekte olan posta hayvanı 27 Kasım 1936 tarihinde Zap nehrine dü tü. Para ve posta paketleri kayboldu.¹⁵¹⁷

Ülkemizde köy postalarının kurulu u ve atlı posta gezici da ıtıcılı ının meydana getirilerek adli evrakın PTT aracılı ıyla tebli edilmesi hususunda 16 Ocak 1939 tarih ve 3560 sayılı yasa hazırlandı. Bu yasa 1 Ocak 1940 tarihinden itibaren geçerli oldu. Böylece köylülere ait adi mektupların atlı da ıtıcılar aracılı ıyla 5 ubat

¹⁵¹¹ PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 222.

¹⁵¹² **PTT Bülteni**, Sayı: 15 (Haziran 1961), s. 15; PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 225.

¹⁵¹³ Tunceli milletvekili Arslan Bora, Tunceli, Hakkari, Van ve A rı bölgelerinde posta hizmetlerinin arazinin ve sert iklimin olumsuzlukları nedeniyle helikopterle yapılması hususunda meclise teklifte bulunmaktaydı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 2, Cilt: 7 (26.2.1959), s. 1031.

¹⁵¹⁴ Milli Amele Hizmetleri'nin 1928 tarihli Ba bakanlı a sundu u Do u Raporu. Bkz. Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 436.

¹⁵¹⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtima senesi: 2, Cilt: 15 (11.3.1341/11.3.1925), s. 386.

¹⁵¹⁶ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 121, Dosya No: 859, Sıra No: 3, s. 2.

¹⁵¹⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 118, Dosya No: 823, Sıra No: 17; Yüksekova postacısı Abdülgafur'un cesedi Hakkari mahallinde Akiran denilen mevkide bulundu. Postacı Abdülgafur'un donarak öldü ü tespit edildi. Kayboldu u dü ünülen be yüz lira para merhumun üzerinde bulundu.

1941 tarihinden sonra köylere da ıtımı ba lamı oldu. Aynı zamanda köylüler tarafından da ıtıcılara verilecek mektupların pullanarak alınıp merkeze getirilmesi de sa landı. 10 Nisan 1941 tarihinde ise köylülere ait taahhütlü mektupların nakil ve da ıtımı, 26 Haziran 1941'den sonra deney niteli inde havale ve koli kabulüne ba landı.¹⁵¹⁸

Posta ile haberle mede en fazla zorluk çeken Çukurca nahiyesindeki P.T.T. ubesi 1953 yılında merkez haline getirildi.¹⁵¹⁹

Hakkari P.T.T idaresi, kaloriferli hizmet binasına 1966 yılında girdi. Bina iki katlı lojmanlı olup bodrum katında her an hizmete hazır durumda bir jeneratör bulunmaktaydı. ehir cereyanı kesildi inde kanallar bu jeneratörle beslenmekteydi.¹⁵²⁰

3.9.2.2. Telefon

Türkiye'de 1926 yılında Ankara'da,¹⁵²¹ 1928 yılında zmir'de, 1931 yılında stanbul'da otomatik telefon santrallerinin kurulması ile ehir içi otomatik telefon görü me imkanı ba latıldı.¹⁵²²

1953 yılına kadar Hakkari'de telefon hattı ve tesisatı yoktu. Do u ve Güneydo u Anadolu'da Diyarbakır-Siirt-Bitlis-Mu -Van telefon irtibatı 1953 yılında tesis olunacaktı. Hakkari bu telefon hattına telsizle ba lanacaktı. 1954 yılında ayrıca Van ve Hakkari'de yüksek kaliteli telsiz istasyonları kurulması planlandı.¹⁵²³ Hakkari ve Van ehirlerinde kurulacak telsiz istasyonları ile ehirlerarası radyo, telgraf ve telefonla haberle me sa lanacaktı.¹⁵²⁴

ehirlerarası ve NATO hattı denilen ebeke A ustos 1962 tarihinde Hakkari merkeze 58 km. mesafedeki Yeniköprü mıntikasına kadar dö endi. Yeniköprü ile Hakkari merkez arası da bir ay içinde tamamlanması planlandı.¹⁵²⁵

Türkiye'nin en geri kalmı illerinden olan Hakkari'nin ehirlerarası telefondan faydalanması bölgede büyük memnuniyet uyandırdı. Bir zamanlar katırla

¹⁵¹⁸ **PTT Bülteni**, Sayı: 15 (Haziran 1961), s. 15; PTT Genel Müdürlü ü, **Geçmi ten Günümüze Posta** (Ankara: 2007), s. 239.

¹⁵¹⁹ **Ayn Tarihi**, Sayı: 238 (Eylül 1953), s. 12.

¹⁵²⁰ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 96.

¹⁵²¹ **PTT Bülteni**, Sayı: 16 (A ustos 1961), s. 15.

¹⁵²² Yüçetürk, **Ön. ver.**, s. 294.

¹⁵²³ **Ayn Tarihi**, Sayı: 231 (ubat 1953), s. 197; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (27.2.1953), s. 1225; Türkiye'de ilk telsiz istasyonları 1 Eylül 1906 tarihinde i letmeye açıldı. Bkz. **PTT Bülteni**, Sayı: 16 (A ustos 1961), s. 15.

¹⁵²⁴ **Ayn Tarihi**, Sayı: 231 (ubat 1953), s. 198; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (27.2.1953), s. 1227; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, çtima: 4, Cilt: 28 (23.2.1954), s. 760.

¹⁵²⁵ **Hakkâri** (31 A ustos 1962), s. 1.

gitmenin dahi çok zor oldu u bu geri kalmı ilimize karayollarının büyük hizmetlerini müteakip telefon haberle mesinin de temin edilmesi hakiki bir ihtiyaca cevap vermi ti. Hat, bakır devre ekinde ba lanmı tı. Törende P.T.T. Umum Müdürü Enver Kutaydın'da hazır bulundu.¹⁵²⁶

Hakkari vilayetine daha önceden verilen 40'lık telefon santrali ihtiyacı kar ılamadı ı için 1963 yılında P.T.T. Genel Müdürlü ü tarafından Eriksiyon marka 100 abonelik santral verildi.¹⁵²⁷

Tüm bu güzel geli melere kar ın Hakkari-Van, Hakkari ve kazaları arasındaki telefon irtibatı iptidai, teminatsız ve kifayetsizdi.

Hakkari-Van, Hakkari ve kazaları arasındaki telgraf muhaberatı telefonla sa landı ndan muhabere masuniyetinin ihlali artmaktaydı. O kadar ki; kom u santral ve telefon ve telgraf muhaberatını dinlemek, teybe almak ve kar ı tırmak çok kolaydı.

Yol i inde oldu u gibi PTT hatlarının in asında da mntıkanın özel artlarına önem verilmemi ti. 1962 senesinin son aylarında hizmete giren modern PTT hatları co an Zap nehri tarafından yerle bir edilmesi bunun inkâr edilemez bir deliliydi.¹⁵²⁸

3.9.2.3. Gazete

Hakkari'de çıkan ilk gazete "Hakkâri", 28 Nisan 1955 yılında Güven Matbaasında basıldı. Hakkari gazetesi, 1955 yılından 1959 yılına kadar çıkmı sonrasında gazete sahibi ve mesul müdürü olan Abbas Koyuncu'nun askerli i nedeniyle 1961 yılına kadar yayınlanmamı tı.¹⁵²⁹ Bu süre içinde Hakkari'de 1955-1962 yılları arasında bir matbaa hizmet verdi.¹⁵³⁰

Hakkari'de ikinci çıkan gazete "Hakkari Postası" 24 Ocak 1963 tarihinde yayınlanmaya ba ladı. Gazetenin sahibi Y. zzettin Yörükö lu, Yazı leri Mesul Müdürü Av. A. Nevzat Tüfekçi idi. Gazete stiklal Caddesi No: 7'de Birlik Matbaasında basıldı.¹⁵³¹

¹⁵²⁶ Van Ekspres (1 Ekim 1962), s. 1.

¹⁵²⁷ Hakkâri Postası (11 Mart 1963), s. 1; Hakari Sesi (16 Mart 1963), s. 1.

¹⁵²⁸ Hakkâri Postası (18 Haziran 1963), s. 1.

¹⁵²⁹ Abbas Koyuncu, "Yeniden Çıkarken", Hakkâri (31 Mart 1961), s. 1.

¹⁵³⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, statistik Yıllı ı 1960-1962 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 174.

¹⁵³¹ Hakkâri Postası (24 Ocak 1963), s. 1.

Hakkari vilayetinde 11 Mart 1963 tarihi itibariyle üçüncü gazete olarak “Hakari Sesi” gazetesi yayınlanmaya başladı.¹⁵³² Sahibi Mehmet Önal, Yazı İşleri Müdürü Memduh Özdiç idi.¹⁵³³ “Hakari Sesi”, Birlik Matbaasında basıldı.¹⁵³⁴

Hakkari’de gazete basımı çok geç yıllarda oldu. 1960’lı yıllara kadar olan Hakkari’deki tüm gelişmeler Van’da basılıp yayımlanan; 1939 tarihinde basımına başlanan “Van”, “Yeni Yurd Van”¹⁵³⁵ ve 1962 yılında basımına başlanan “Van Ekspres” gazetelerinde yer almıştır.

3.9.2.4. Radyo

Hakkari halkı, radyo ile Cumhuriyet döneminde CHP tarafından oluşturulan Halkevlerinde tanıştı. 1937 yılında Çölemerik’te açılan Halkevinde bir radyo vardı. Halktan ise sadece memurlar bu radyoyu dinleyebiliyordu. Halktan pek fazla katılım yoktu. Zamanla radyo sayısında artış oldu.¹⁵³⁶

Tablo 115: Mevcut Radyoların Buldukları Yerler¹⁵³⁷

Yıllar	İl Merkezinde	İçlerde	Bucaklarda	Köylerde	Toplam	Meskenlerde	Genel Yerlerde	Genel Müesseselerde	Diğer Yerlerde	Toplam
Hakkari										
1943	8	-	-	-	8	8	-	-	-	8
1944	3	6	2	-	11	6	1	4	-	11
1945	8	9	6	1	24	20	2	2	-	24
1946	7	9	5	-	21	17	2	2	-	21
1947	10	16	5	2	33	23	2	8	-	33
1948	14	10	5	1	30	23	5	1	1	30
1949	24	20	5	-	49	36	-	8	5	49
1950	44	40	1	2	87	78	9	-	-	87
1951	52	60	8	5	125	114	2	9	-	125
1952	91	126	21	7	245	238	3	4	-	245

Tablo 115’e göre, radyolar çoğunlukla il ve ilçe merkezlerinde vardı. Köylerde ise çok az sayıda radyo vardı. 1952 yılı itibariyle radyoların sayısında artış olduğu görülmektedir. Meskenlerde bulunan radyo sayısı diğer yerlerde bulunan radyo sayısından fazladır.

¹⁵³² **Hakkâri Postası** (12 Mart 1963), s. 1.

¹⁵³³ **Hakari Sesi** (11 Mart 1963), s. 1.

¹⁵³⁴ **Hakkari 1 Yıllığı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 120.

¹⁵³⁵ **Yeni Yurd Van** gazetesinin basılan sayılarında basım tarihine ait bilgi yer almamaktadır. Tespit edilen gazetenin yayımlandığı tarih ise 1937 yılına aittir.

¹⁵³⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1229, Dosya No: 91, Sıra No: 1, s. 2-3.

¹⁵³⁷ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1949**, Cilt: 17 (Ankara: 1949), s. 407; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 475.

1957 yılında Hakkari’de 382 adet radyo, Van’da ise 2.621 adet radyo vardı.¹⁵³⁸ 1960 yılında Hakkari vilayetinin 133 köyünden 97’sinde radyo olup 36’sında radyo yoktu. Toplamda 612 radyo bulunmaktaydı ve radyoların hepsi pilliydi.¹⁵³⁹ Kapalı ve da lık bir bölge olan Hakkari yöresinde il radyosu halk tarafından pek az dinlenildi inden programları pek ilgi çekmiyordu.¹⁵⁴⁰

3.9.3. Elektrik Durumu

XX. yüzyılın ba ında Osmanlı ülkesinde elektrik enerjisi ilk defa aydınlatma vasıtası olarak kuruldu. Sırasıyla 1902 ve 1914 yıllarında kurulan Tarsus ve stanbul santralleri aydınlatma amacıyla kurulan ilk santrallerdi.¹⁵⁴¹ 1923’ten 1940 yılına kadar olan dönemde Türkiye sınırlı ekonomik imkanlarını en iyi biçimde de erlendirmek için çaba gösterirken enerji konusunu ciddiyetle ele aldı. 1930’larda ba layan sanayi atılımı oldukça ba arılı bir geli me göstermesine ra men II. Dünya Sava mın çıkması ile bu geli meler olumsuz etkilendi. Dı ülkelerle ticaretin büyük ölçüde aksaması sonucu özellikle 1941-1945 yıllarında ülkemizde çok zor bulunur duruma gelen petrol ürünleri, elektrik santrallerinin ve motorlu araçların zaman zaman çalı amamasına sebep oldu. 1940’larda bir süre aksayan kalkınma çabaları, 1950 yılı itibariyle gerçekte en çok partili demokratik rejimle birlikte yeniden canlılık kazandı. 1950’lilerden ba layarak çok sayıda hidrolik ve termik santralin kurulması yoluna gidildi.¹⁵⁴² 1957 yılına kadar 130 termoelektrik ve 46 hidroelektrik santral kurmak suretiyle 55 milyon kilovatsaat civarında üretim fazlası sa ladı.¹⁵⁴³

Elektrik üretiminin Türkiye’deki geli imi içinde Hakkari elektri e kavu an son vilayetlerden biriydi.¹⁵⁴⁴ Elektri in olmadığı dönemde Hakkari ve ilçelerinde halk, yakacak petrol bulamadı ından ıklandırma aracı olarak mümkün oldu unca gaz lambası, kandil, lüks gemici feneri ve çıra kullanıyordu.¹⁵⁴⁵

Hakkari’nin aydınlatılması çalı maları kapsamlı olarak 1940’lı yılların sonunda ba ladı. Daha 1949 yılında memleket genelinde nüfus ba ına 36 kilovat saat

¹⁵³⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima:1, Cilt: 2 (19.2.1958), s. 512.

¹⁵³⁹ Be ikçi, 1992b, **Ön. ver.**, s. 516.

¹⁵⁴⁰ afak, **Ön. ver.**, s. 82.

¹⁵⁴¹ Mazhar Hiç a maz, “Türkiye’de Elektrik Enerjisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 12-3 (1957), s. 2.

¹⁵⁴² Ahmet Demir, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Enerji Politikaları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 35-1 (1980), s. 113-117.

¹⁵⁴³ Hiç a maz, **Ön. ver.**, s. 6.

¹⁵⁴⁴ **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 125 (Mart 1956), s. 123.

¹⁵⁴⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 56; **Köy Envanter Etüdlere Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 135.

enerji üretimi varken¹⁵⁴⁶ toplamda 38 kilovat enerji üreten hidroelektrik santrali Hakkari'ye yetmiyordu. 400 hane bulunan Hakkari merkezinde kasaba halkının dörtte birine elektrik hiç verilemiyordu. Mevcut aboneler ise güz aylarında suyu ekinlere bırakmak, kış aylarında ise don olaylarına karşı gaz lambalarını kullanmak zorunda kalıyordu. 1949 senesi içinde belediyelerin elektrik tesislerinin montajı için gerekli olan makine ve malzemelerin alınması İller Bankası tarafından ihale edildi. Hakkari'nin hidrolik olan tesisinin malzeme ve montaj kefi 96.044 lira, umumi kefi bedeli ise 155.183 liraydı.¹⁵⁴⁷ İlin ilginç tarafı olmayan içme suyu ile kurulmuş elektrik tesisi için belediye, İller Bankasına borçlanmıştı. Belediyenin kanuni hisseleri tamamen borçlarına mahsup edilmekte olduğundan belediyede çalışan 4 personel maaşlarını dahi alamıyordu ve elektrik belediyeye yarım milyona mal oluyordu.¹⁵⁴⁸

1952 senesinde hidroelektrik tesisatı yapılmak üzere planlar hazırlandı. 395 bin liraya mal olacak bu tesisatın karlılığını İller Bankası verecek ve bunun yarısı da yardım sayılacaktı.¹⁵⁴⁹ Yapılan çalışmaların sonunda Hakkari 1954 yılında elektrikleşti.¹⁵⁵⁰ Bu yılda sadece Hakkari merkeze elektrik verilmeye başlandı. İlçeler halen karanlıkta yaşıyordu. İller Bankasının çalışmaları ile 1953 yılı çalışma programında Beytülçabap ilçesinin,¹⁵⁵¹ 1954 Nisan ayında Çukurca kazasının hidroelektrik projesi 5.750 lira bedelle, Emlinli kazasının hidroelektrik projesi 6.400 lira bedelle ihale olundu.¹⁵⁵² Beytülçabap ilçesinin hidroelektrik inşaatı 1953 yılında ihale edilmesine rağmen inşaatı 1968 yılında başladı. Yüksekova ise 1966 yılında alınan iki dizel motor vasıtasıyla elektriğe kavuştu.¹⁵⁵³ Bakale'de ise 1 Aralık 1959 tarihi itibarıyla elektrik verilmeye başlandı.¹⁵⁵⁴

1954 yılında Hakkari'de inşa edilen hidroelektrik santrali o zamanın siyasi görüşlerine göre sadece evlerde aydınlanma yetecek kadar büyüklükte inşa edildi.¹⁵⁵⁵ Hakkari akşam saat 7'den sonra karanlıklar içindeydi, aydınlatma çok yetersizdi. 100 mumluk ampulden alınan ışık ancak 1 mum kadardı. Sık sık voltaj yükselmeleri

¹⁵⁴⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çıtıma: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 14.

¹⁵⁴⁷ İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 47 (Ağustos 1949), s. 48.

¹⁵⁴⁸ Hakkâri (2 Ocak 1962), s. 1.

¹⁵⁴⁹ İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 78 (Nisan 1952), s. 114; Vatan (Memleket Hâveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

¹⁵⁵⁰ İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 125 (Mart 1956), s. 123.

¹⁵⁵¹ İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 92 (Haziran 1953), s. 66.

¹⁵⁵² İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 104 (Haziran 1954), s. 405.

¹⁵⁵³ Hakkari 1 Yılı (1967) (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203.

¹⁵⁵⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çıtıma: 2, Cilt: 8 (29.4.1959), s. 466.

¹⁵⁵⁵ Hakkâri (1 Ocak 1962), s. 1.

elektrikle çalı an radyoların bozulmasına sebep oluyordu ve bir radyonun tamiri ise hemen hemen 100 lirayı buluyordu. Bu karanlı ından ötürü Hakkari Zifiran ülkesine bürünmü tü. Belediye ise sebep olarak tabiatı gösteriyordu. Sular dondu u zaman cereyanın azaldı ını, çözüldü ü zaman yükseldi ini iddia ediyordu.¹⁵⁵⁶ Belediyeler, elektrik konusunu esas itibariyle bir gelir kayna ı olarak gördüklerinden ve i letmecilik tekni ine de vakıf olmadıkları için elektrik tesislerinin ıslahı, bakımı ve geli imi konusunda aksaklıklar ya anmasına ve birçok konuda yakacak, bakım ve i letme masraflarının bütçelere yük olmasına sebep oluyordu.¹⁵⁵⁷

Elektrik sorununun çözülebilmesi için elektrik santralının yenilenmesi, yeni dinamoların alınması ve bakımının yeniden yapılması zaruri idi.¹⁵⁵⁸ Öncelikli olarak mevcut elektri in bir dizel grubu ile takviye edilmesi dü ünüldü. Bunun satın alınması, montajı ve bir kaç yıllık mazot ihtiyacı dikkate alındı ında mevcut ebekenin büyük voltajlı bir hidroelektrik motoru ile Hakkari merkeze yakın olan Depin noktasına kadar uzatılması daha ucuza mal olacaktı.¹⁵⁵⁹

Türkiye’de elektrik üretiminde dizel grubu, buhar santrali ve su santrali kullanılmaktaydı. Hakkari’de hidroelektrik tesisinin dizel olarak ele alınması 1964 yılında gerçeğe tirildi ve dizel grubu aynı yıl kurularak i letmeye açıldı. Dizel elektrojen grubu ile enerji üretiminde ilk tesis masrafları dü ük olmasına ra men üretilen enerji miktarı ço aldı ında masrafları da yükselmektedir.¹⁵⁶⁰

ehrin elektrik ihtiyacının tam olarak kar ılanabilmesi için 1968 yılında Otluca hidroelektrik santralının yapımına ba landı. Çift türbünlü ve 1.240 kilovat enerji üreten santral, 1971 yılı itibariyle faaliyete ba ladı. Bu enerjinin 1/5’i ile ehrein elektrik ihtiyacı kar ılanabiliyordu.¹⁵⁶¹

3.9.4. Su Durumu

Hakkari’nin co rafyası su yönünden çok zengindir. Özellikle rakımı yüksek olan yaylalarda ve debisi yüksek olan Zap suyu bölgenin su zenginli idir. Petrol kadar çok de erli olan hatta dönemine göre petrolden bile daha fazla öneme sahip olan su kaynakları Hakkari’de oldukça bol miktarda bulunur. Hakkari’de su kaynakları fazla olmasına ra men halka bu su ula tırlamıyordu. Suyu halkla

¹⁵⁵⁶ **Hakkâri Postası** (24 Ocak 1963), s. 1; Abdurrahman Seven, “Zifiristan”, **Hakkâri** (8 Eylül 1962), s. 1.

¹⁵⁵⁷ Hiç a maz, **Ön. ver.**, s. 21.

¹⁵⁵⁸ **Hakkâri Postası** (15 Haziran 1963), s. 1.

¹⁵⁵⁹ **Hakkâri** (2 ubat 1962), s. 1.

¹⁵⁶⁰ Hiç a maz, **Ön. ver.**, s. 19; Yalçın, **Ön. ver.**, s. 198.

¹⁵⁶¹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 202.

bulu turacak teknik imkanlar bölgenin arazi yapısına yenik dü mekteydi. Daha önceden kurulmu olan çe meler ise yetersiz durumdaydı.¹⁵⁶²

Cumhuriyet döneminde esaslı olarak su getirme çabaları 1941 yılında ba ladı. Su birkaç kilometre öteden merkeze getirilmeye çalı ıldı.¹⁵⁶³ Bu çalı madan sonra 1950’li yıllara kadar ba ka da bir çalı ma yapılmadı.

1950’li yıllardan itibaren su getirme çalı maları hızlandırıldı.¹⁵⁶⁴ Köy içme suları için 1951 yılında devlet tarafından 20.000 lira ödenek gönderildi.¹⁵⁶⁵ 1952 yılı itibariyle Yüksekova’da bir defada 14 bin lira sarf etmek suretiyle on iki köye sulama imkânları verildi. 25 köyde içme suyu üzerinde çalı malar artırıldı.¹⁵⁶⁶ Devlet tarafından bu sene içerisinde gönderilen yardım ise 40.000 liraydı.¹⁵⁶⁷

1952 senesinde su i i bir esasa ba lanarak fenni projesinin hazırlıklarına ba landı. Projeye göre Kaniserik ve Gülteki isimli sular birle tirilerek ehre getirilecek ve in aata da 1953 yılında ba lanacaktı. Halen Hakkari’nin her mahallesinde üstü örtülü pınarlar vardı, ehrin su ihtiyacı bu pınarların so uk sularıyla kar ılanıyordu.¹⁵⁶⁸

Köylerde halkın yapaca ı su i lerine yardım ödene inden 1953 yılı için Hakkari’ye 75.000 lira para gönderildi. Tüm iller genelinde en az yardım payı alan il Hakkari idi.¹⁵⁶⁹ İller Bankasıncı 1954 Haziran ayında ilk giri imde bulunularak Hakkari vilayetinin içme suyu tesisleri 192.023 lira bedelle ihale olundu.¹⁵⁷⁰ İller Bankasının çalı masıyla 1953 senesi Haziran ayında Beytü ebap ilçesinin,¹⁵⁷¹ Temmuz ve A ustos aylarında da emdinli ilçesinin içme suyu tesisi 219.270 lira bedelle ihale edildi.¹⁵⁷² 1954 yılında içimi güzel olan içme suyuna kavu an Beytü ebap’ta su ihtiyaca cevap veriyordu. Çukurca kazasının içme suyu projesi 1957 yılında ikmal oldu. çme suyuna en son Yüksekova ilçesi kavu tu. Yüksekova

¹⁵⁶² zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 58.

¹⁵⁶³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 90.

¹⁵⁶⁴ Devlet bütçesine konulan ödeneklerle köylerin içme suyu ihtiyacının giderilmesi 1950 yılından itibaren ele alınarak o tarihten 1960 yılına kadar bütün Türkiye’de 24.232 köy ile 9.322 mahalleye içme suyu getirildi. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 13 (23.5.1960), s. 521; 1937 senesinden 1949 senesine kadar geçen 13 yıllık bir devre içinde su i leri için 146 milyon 564 bin lira sarf edildi. 1950 ile 1958 yılları arasında 1 milyar 563 milyon lira tahsisat ayrıldı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima 2, Cilt: 7 (20.2.1959), s. 291.

¹⁵⁶⁵ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 14 (24.3.1952), s. 29; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 14 (28.3.1952), s. 98.

¹⁵⁶⁶ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 3.

¹⁵⁶⁷ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 15 (12.5.1952), s.

¹⁵⁶⁸ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

¹⁵⁶⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25 (16.11.1953), s. 286.

¹⁵⁷⁰ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 105 (Temmuz 1954), s. 460.

¹⁵⁷¹ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 93 (Temmuz 1953), s. 51.

¹⁵⁷² **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 95 (Eylül 1953), s. 61.

ilçesi YSE Müdürlü ü Mıntıka Kontrol Amirli i'nin imkanları ile 1969 yılında içme suyunu kullanmaya başladı.¹⁵⁷³

emdinli kazasına 1956 yılında 270 bin lira ile bir içme suyu yaptırıldı. Bunun için İller Bankasına borçlu olundu u için borç hisselerden kesilmekte idi. Kaza küçük bir yer oldu undan kazaya getirilen içme suyundan üç yerde, yani mahalle aralarında ve cadde üzerlerinde üç çe me kurulmu tu. Bu çe melerden faydalanan bazı evlerde ve seyyar jandarma taburunda sarfiyatı gösteren saat bulunmadı ı için belediye sudan gelir elde edemiyordu ve suyun getirilmesi için İller Bankasından alınan paranın ödenmesinde de zorluk ya amasına sebep oluyordu.¹⁵⁷⁴

Hakkari için su, bu bölge insanı için medeniyetle e de erdi. Burada su sıkıntısı hiçbir dönem bitmedi. Hakkari'de su kaynakları vardı elbette fakat etkili kullanımı konusunda çalı malar eksik kalıyordu. Kanlıbulak çe mesinin kayna ından su fı kırılıyordu fakat bu kaynak kontrol altına alınamadı ı için su bo a akıyordu. Sadece Kanlıbulak çe mesinden de il farklı noktalardan da sondajlar yapılarak su kaynaklarına ula ılabilmesi mümkündü.¹⁵⁷⁵

Su kaynaklarının bol oldu u Hakkari'de halk susuzluktan kırılıyordu. Günlük hayatında kullanaca ı suyu bulamadı ından insanlar sa lıksız ortamlardan su temin etmek zorunda kalıyordu. Halk, Hakkari dere yata ında etrafı insan pislikleri ile çevrili, üstü açık tek membadan, su kabını doldurarak su alıyordu, bundan dolayı da sarılık hastalı ına yakalanmaktan kurtulamıyorlardı. Hakkari Valisi Hilmi nanç, bu üstü açık membayı kapattırarak Hakkari'deki ilk çe meyi yaptırdı.

Bu çe menin kayna ı olan Kaniserik'ten su getirilmesi için Hakkari Belediye Reisli inin 23 Mayıs 1960 tarih ve 3-2/645 sayılı teklifi üzerine 2.530 metre 2 parmaklık galvanizli su borusu, 500 kilo çimento Köy Su i lerinden ödünç olarak verildi.

çme suyu Hakkari'den takriben 13 kilometre mesafedeki Berçelan yaylasından getirilmesi istendi. Fakat asıl kaynak olan Berçelan'dan suyu getirmek en az 2 yıl alaca ı için ilk etapta Kaniserik'ten su getirildi.

Hakkarililer, tenekesi 50 kuru a temin edilen, 1 lt/sn sarfiyatı olan bu ilk çe meden su alabilmek için saatlerce bekliyorlardı¹⁵⁷⁶ ve bu beklèmeler mahalleler

¹⁵⁷³ **Ayın Tarihi**, Sayı: 285 (A ustos 1957), s. 27; **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 203.

¹⁵⁷⁴ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 167 (Eylül 1959), s. 81.

¹⁵⁷⁵ O uz Özgür, "Hakkâri'nin Su Davası", **Hakkâri** (4 A ustos 1961), s. 1.

¹⁵⁷⁶ **çi leri Bakanlı ı Ar ivi**, Hilmi nanç, Dosya Sicil No: 4825.

arasında itilaflar ya anmasına sebep oluyordu. Senelerdir su sıkıntısı çeken ve zaman zaman Da göl Mahallesi halkı ile itilaf halinde bulunan Biçer Mahallesi 26 Mart 1962 tarihi itibariyle Valilik ve Belediye çalı anlarının gayretleri ile suya kavu tu.¹⁵⁷⁷

Berçelan yaylasının suyu çok saf ve berraktı. Suyun içimi çok leziz ve sıhhiydi. Berçelan suyunun getirilmesi i i 8 Temmuz 1962 tarihinde Müteahhit Mevlüt Hamzaolu'na ihale edilmesine ra men hala in aatına ba lanmamı tı.¹⁵⁷⁸ Su getirilmesi i i çok yava ilerliyordu. Hakkari merkeze ihtiyacı kar ılayacak suyun getirilmesi i inin 1963 yılına bırakılması üzerine Hakkari merkezde bulunan dört siyasi partinin temsilcileri Cumhurba kanına, Ba bakana ve mar ve skan Bakanlı ı'na müracaatlarda bulundu.¹⁵⁷⁹ Siyasi temsilcilerinin bu çabaları sonuç verdi. Hakkari milletvekili Ahmet Zeydan ile Senator Adil Türko lu Hakkari Valisi Zühtü Öner'e telgraf çekerek Hakkari'nin su tesisatına ait kanun tasarısının çıktı nı bildirdiler, bu haber ehirde sevinçle kar ılandı.¹⁵⁸⁰

Gerek valilik gerekse siyasetçilerin Hakkari halkına suyu getirme çabaları yetersiz kaldı. Tüm çabalara ra men Hakkari halkına yetecek miktarda su bir türlü getirilemedi. Su kaynakları bo a akıp gidiyordu.¹⁵⁸¹ Su ihtiyacının kar ılanması için daha sonraki yıllarda ehir çevresinde bulunan Dahola üre mevkiinde bulunan ve abuhayat adıyla anılan içme suyunun getirilmesi çalı malarına ba lanacaktı.¹⁵⁸²

3.10. NÜFUS YAPILANMASI

Hakkari ve yöresinde, Birinci Dünya Sava ı'ndan önce hayli kalabalık bir nüfus vardı. 1915 Rus istilasından sonra bölge nüfusunun büyük ço unlu unu meydana getiren Müslüman halk, Irak'a çekilmek zorunda kalmı , bu arada çıkan veba salgını da nüfusun bir hayli azalmasına sebep olmu tu.

Bölge 1918'de Rus istilasından kurtulunca, Irak'a göç eden Müslüman halkın ancak bir kısmı geri dönebildi. Yerli halkın yarısına yakın bir kısmını te kil eden ve ço unlukla Çukurca ve Gever'de ya ayan Nasturiler 1924'de yurt dı na çıkarılınca Hakkari ve çevresi iyice tenhala tı. Bu tenhala ma sırasında daha önce Irak'tan göç etmi olan Müslüman halk, Nasturilerden bo alan köylere yerle tiler.¹⁵⁸³

¹⁵⁷⁷ **Hakkâri** (26 Mart 1962), s. 1.

¹⁵⁷⁸ **Hakkâri** (26 Ocak 1963), s. 1.

¹⁵⁷⁹ **Hakkâri** (6 Nisan 1962), s. 1.

¹⁵⁸⁰ **Hakkâri** (13 Temmuz 1962), s. 1.

¹⁵⁸¹ **Hakkâri Postası** (17 Haziran 1963), s. 1.

¹⁵⁸² **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 202.

¹⁵⁸³ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 45.

1927 yılı itibariyle yapılan nüfus sayımlarında Hakkari’de Müslüman Kürtlerin sayılarının fazla olduğu görülmektedir. Hıristiyan unsur ve Türkçe konu anların nüfus artışı hızı Kürtlerin nüfus artışı ndan çok azdır.

3.10.1. Sayım Yılları itibariyle Nüfus, Yüzölçümü ve Yo unluk

Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapıldı.¹⁵⁸⁴ Hakkari, 1933 yılında Van vilayetinin kazası durumuna getirildi i için 1935 yılındaki nüfus sayımına da Van vilayetinin kazası olarak girdi.

Tablo 116: Sayım Yılları itibariyle Hakkari’nin Nüfusu, Yüzölçümü ve Yo unlu u¹⁵⁸⁵

1927	Nüfus	24.980
	Yüzölçümü	15.505
	Yo unluk	2
1935	Nüfus	32.924
	Yüzölçümü	15.505
	Yo unluk	2
1940	Nüfus	36.446
	Yüzölçümü	9.641
	Yo unluk	4
1945	Nüfus	35.124
	Yüzölçümü	9.641
	Yo unluk	4
1950	Nüfus	44.207
	Yüzölçümü	9.641
	Yo unluk	5
1955	Nüfus	54.824
	Yüzölçümü	9.420
	Yo unluk	6
1960	Nüfus	67.766
	Yüzölçümü	9.532
	Yo unluk	7

Tablo 116’ya göre, Hakkari nüfusu sadece 1945 yılında azalmıştır. 1945 yılındaki nüfus 1940 yılına göre % 3.62 oranında eksilmiştir. 1945 yılındaki nüfus Türkiye genelinde azalma göstermiştir. Diğer sayım yıllarında ise nüfus artmıştır. Hakkari’nin mülki idari yapılanmalarındaki değişiklikler nedeniyle Van ili veya

¹⁵⁸⁴ Adnan Güriz ve Gülfem Ersöz, “Türkiye’de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 28-1 (1971), s. 19.

¹⁵⁸⁵ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: istatistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 36-37; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 450; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlü ü, **20 lkte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. VIII; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s. VIII; T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlü ü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s. 8; T.C. Ba vekalet istatistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 6; T.C. Ba bakanlık Devlet istatistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet istatistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. XIV; 1927 ve 1960 yılları arasında detaylandırılan il, ilçe, bucak ve köy nüfus bilgileri için ayrıca bkz. EK-1; Kadın ve erkek nüfus bilgileri için bkz. EK-2.

kendi içerisindeki kaza, nahiye ve köylerin ba landıkları yerler itibariyle yüzölçümünde de eksilmeler ya da artı lar olmu tur. Yüzölçümündeki bu de i iklikler köy ve muhtarlık sayılarında da artma ve azalmalara sebebiyet vermi tir. Hakkari ile özellikle Van arasında bulunan köylerin ba lı buldukları nahiye merkezlerine uzaklıkları ve ihtiyaçlarını en yakın nahiyelerden kar ılamaları üzerine idari yapılanmada de i iklikler yapılmı tur. Mülki idari yapılanmada yapılan de i iklikler ve nahiyelerin kazaya dönü ümleri sonucu muhtarlık sayılarında de i iklik olmu tur. 1957 yılında Uludere isminde yeni bir ilçenin kurulmasıyla Beytü ebap ilçesinin Goyan ve Gerür nahiyelerinden alınan köyler Uludere'ye ba landı. emdinin nahiyesi 1936 yılında kaldırılarak emdinli kazası kuruldu ve Yüksekova'dan alınan köyler emdinli'ye yine 1953 yılında ilçe olan Çukurca'ya ise Beytü ebap ilçesinin Zap nahiyesinden köyler ba landı.¹⁵⁸⁶ 1940 yılına kadar 15.505 km² olan yüzölçümü % 38 azalma ile 9.641 km², 1955 yılında % 2.3 azalma ile yüzölçümü 9.420 km², 1960 yılında ise % 1.17 artı la yüzölçümü 9.532 km² olmu tur. Nüfus yo unlu u, 1940 yılından itibaren artmı tur. Hakkari'nin yüzölçümünün azalması ve nüfusunun artması dolayısıyla yo unlu unda artma vardır.

Tablo 117: Sayım Yıllarında Türkiye ve Hakkari Nüfusu¹⁵⁸⁷

Sayım Yılları	Türkiye		Hakkari			
	Nüfus	Yüzölçümü	Nüfus	Genel Nüfusa Oranı (%)	Yüzölçümü	Türkiye Yüzölçümüne Oranı (%)
1927	13.648.270	762.736	24.980	0.18	15.505	2.03
1935	16.158.018	762.736	32.924	0.20	15.505	2.03
1940	17.820.950	767.119	36.446	0.20	9.641	1.25
1945	18.790.174	767.119	35.124	0.18	9.641	1.25
1950	20.947.188	767.119	44.207	0.21	9.641	1.25
1955	24.064.763	767.119	54.824	0.22	9.420	1.22
1960	27.754.820	772.091	67.766	0.24	9.532	1.23

¹⁵⁸⁶ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 237, Dosya No: 9, Sıra No: 9; dare, Sayı: 97 (Nisan 1936), s. 525; Köy ve muhtarlık sayıları ile nüfus ve yüzölçümü bilgileri için bkz. EK-3; Nüfus grupları itibariyle köy sayıları ve nüfus bilgileri için bkz. EK-4.

¹⁵⁸⁷ T.C. Ba vekalet statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 3; 1950 yılı Hakkari nüfusu 44.204 olarak verilmi tir. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (29.2.1952), s. 1318; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. VII.

Tablo 117'ye göre, 1935 ve 1940 sayımları arasında Türkiye genel nüfusunda artı nispeti yılda ortalama olarak bin nüfusta 18 ki idi. 1945 senesi içinde bu elde edilen nispet binde 11.8 oldu. Azalmanın tabii olan büyük sebebi, harp yılları içinde yurt savunması içinde evlenecek ve çocuk yapacak ça da olan büyük sayıda yurttan uzun müddet silâh altında kalmalarının doğurduğu çetle tesirlerdi.¹⁵⁸⁸ Türkiye genelinde olduğu gibi 1945 yılında da Hakkari'nin nüfusunda azalma vardır.¹⁵⁸⁹ 1950 yılı itibariyle Hakkari nüfusunun genel nüfusa oranla artışı söz konusudur.

Hakkari'de 1927 yılında nüfus 20-45 yaş aralığında yoğunlaştı. Fakat sayılar tam olarak gerçekçi değildir. Çünkü Beytülbeyaz kazasında 2.930 erkek ve 2.929 kadın nüfus hakkında tasnifi gerektiren ayrıntılı malumat elde edilememiştir.¹⁵⁹⁰ 1945 yılında özellikle 10 ile 55 yaş arasında yoğunlaşma vardır. Hakkari'de özellikle 1945 yılı sonrasında nüfus artışı göstermektedir. 1955 yılında 1945 yılına göre 0 yaş ile 45 yaş arasında nüfus çokluğu vardır.¹⁵⁹¹ 1945 yılında 100 yaşını aşmış 26 kişi var, bunların 17'si erkek, 9'u kadındır.¹⁵⁹² 1955 yılında 70 yaş ve yukarıdaki yaşlı grup sayısında 1945 yılına göre artışı vardır.¹⁵⁹³

Osmanlı döneminde Nasturi Hıristiyanları ile çoğunlukla Bakale ve Yüksekova'da yaşayan Museviler Müslüman Kürtlerle birlikte Hakkari'de din ve kültür mozaiğini oluşturuyorlardı. Nasturi Hıristiyanların 1924 yılında Cumhuriyet Hükümetine ayaklanmaları sonucunda çoğunluğu Irak olmak üzere sınır dışına çıkarıldılar. Hakkari'de nüfusu az olsa kalan Nasturilerin Müslümanlaştırmaları halen devam etmektedir. Musevilerin nüfusu ise her sayım yılında giderek azalmıştır. Musevilerin büyük bir çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin 1948 yılında kurulmasından sonra bu ülkeye göç etmişlerdir. Sayıları az olsa Hakkari'nin çetle kesimlerinde yaşayan Müslüman ve Kürtlerle birlikte Yahudiler olduğu Hakkari'de yaşayanlar tarafından belirtilmektedir.¹⁵⁹⁴

Cumhuriyet döneminde, Hakkari'de halkın geçim kaynakları arasında ziraat ve toprak mahsulleri çoğunlukla yer almaktadır. Osmanlı döneminde tarımla uğraşan

¹⁵⁸⁸ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 2 (1 Kasım 1945), s. 71.

¹⁵⁸⁹ **Aynı Tarihi**, Sayı: 203 (Ekim 1950), s. 29.

¹⁵⁹⁰ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. 173.

¹⁵⁹¹ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 68.

¹⁵⁹² T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 80.

¹⁵⁹³ Yaş gruplarına göre nüfus bilgileri için bkz. EK-5.

¹⁵⁹⁴ Hakkari'deki çetle dinlere mensup olanların nüfus bilgileri için bkz. EK-6.

kesim ise sadece Hıristiyanlardı. Hakkari halkı ise göçer konar hayat ile hayvancılıkla uğraşmaları için tarımın nasıl yapılacağı hususunda bilgileri yoktu. Ekip biçilenler ise sadece kendilerinin ve hayvanlarının gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için ekimden ibaretti. Cumhuriyet döneminin başlangıcı ile beraber tarım Hakkari’de yaygınlaştı ve önemli bir yer tutmaya başladı, hayvancılık ise tarımdan sonra geliyordu. Hakkari sanayiden yoksundu ve sanayi kollarının hemen hemen hiçbirini görmek mümkün değildi. 1945 yılından sonraki nüfus sayımlarında Hakkari’de az da olsa sanayi kollarının olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde büyük yer tutan madencilik faaliyetleri 1945 yılından sonra Hakkari’de görülmektedir fakat Hakkari’deki ulaşım sorunu ile arazi yapısının engebeli olması madencilik alanında kısıtlı çalışmalar yapılmasına neden olmuştur.¹⁵⁹⁵

1955 yılında 15 yaş ve yukarısında çalışan erkek nüfusunda 1945 yılına göre % 45’lik bir artış vardır. 1955 yılında çalışan bayan nüfusunda ise 1945 yılına göre % 900 artış vardır. 1945 yılında çiftçi ya da ziraatçileriyle uğraşan olarak gösterilmeyen kadın nüfusu 1955 yılında aile içinde ücretsiz olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁹⁶ 1960 yılında çalışan erkek nüfus 1955 yılına göre % 19,5 oranında, kadın nüfusta ise % 8 oranında artış söz konusudur. 1955 yılı nüfusuna göre nüfusun % 48, 1960 yılı nüfusuna göre ise nüfusun % 52’si çalışan nüfustur.¹⁵⁹⁷

Hakkari’de evlenmeler ve boşanmalar Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında resmi usullerle yapılmıyordu. Devlet kurumları ile kendini Hakkari’de göstermeye başladığı 1940’lı yıllardan itibaren evlenme ve boşanmalar resmi olarak yapılmaya başladı. Bunda da Hakkari’ye dışarıdan gelen memurların yaşam tarzı etkili oldu. Sayım yıllarında kadın nüfusu devamlı artış gösterirken erkek nüfusta ise 1945 yılında düşüş vardır. Sayım yıllarında hem erkek hem kadın nüfusta evlenme ve dul sayısında artış vardır. Boşanma sayısında ise kadın nüfusunda sayım yıllarına göre artış mevcuttur. Erkek nüfusta boşanma sayısı 1945 yılında düşerken 1955 yılında artmıştır. Hakkari’de 1945 yılındaki nüfus sayımında 10-14 yaş aralığındaki 15 kız çocuğunun evli olduğu görülmektedir. 15-19 yaş aralığındaki kız nüfustan 11’i duldur. 1945 yılında 40-44, 50-54, 70-74 yaş aralığındaki kadın gruplarından dul olanlar çok fazladır. Kadın nüfustaki boşanma sayısı ise erkek nüfustan çoktur.

¹⁵⁹⁵ Meslek grupları itibarıyla nüfus sayımları için bkz. EK-7, EK-8, EK-9, EK-10, EK-11.

¹⁵⁹⁶ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (İstanbul: 1961), s. 182.

¹⁵⁹⁷ T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yılı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 84-85; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 90.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgalinde ve işgalin sonucunda ki göç ile 1926-1930 yılları arasında bölgede meydana gelen ayaklanmalardan dolayı evli erkek nüfusunda meydana gelen azalmadan dolayı dul sayısı fazladır.¹⁵⁹⁸

Hakkari'deki nüfusun çoğunluğu Hakkari'de doğanlar teşkil ediyordu. 1927 yılı nüfusunda 33 kişi yabancı ülkede doğmuş olup bunların 17'si Almanya, 9'u Irak ve 5'i İran, 2'si Rusya doğmuştu.¹⁵⁹⁹ 1945 yılında 117, 1955 yılında 51, 1960 yılında 218 kişi yurt dışında doğanlardı.¹⁶⁰⁰

3.11. SAĞLIK

Uzun yıllar hastanesi olmayan Hakkari'de¹⁶⁰¹ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren doğrudan düzgün hiçbir sağlık teskilatı yoktu. Hakkari'li yıllar yılı salgın hastalıklar ile uğraştı. Hakkari'nin dağlık alanda bulunması, çok sayıda yaylaların olması buralarda hastalıkların olmayacağı izlenimini insanlarda uyandırmaktadır. Halbuki Hakkari'nin doğunun en dip noktasında olması, devletin uzun yıllar buraları ihmal etmesi, insanları hiç kavu amadığı modern tıp imkanlarına alternatif olarak kendi kendilerine yetebilecekleri arayışları içerisine girmelerine yol açmıştır. Hastalıkların tedavisinde kullanılan hiçte bilimsel olmayan alternatif uygulamalar iyi neticeler vermemi aksine insanların sağlıklarını hatta hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur.

Salam havası olması gereken bu bölgede, köylerinde bakımsızlık, ilaç ve hekim azlığı hatta yokluğu yüzünden türlü hastalıklar ve sakatlıklar üremiştir. Mesela 1940'lı yılların sonlarına doğru Hakkari'de sıtma % 8-10, Değ köyünde % 20-25 seviyelerindeydi. Cilo Dağı'nın kuzeyinde Gever ovasının batı kenarındaki sırtlarda 2.000 metreden yüksek bir yerde bulunan 30 kadar nüfuslu ve üç hanelik köyde köyünde kör, topal, egzomalı, kel olmak üzere 12 kişi vardı. Bu çevrede körlük zaman zaman beliren çiçek hastalığı yüzünden oluyordu. Topal, çolak gibi sonradan gelme vücut noksanlıkları ise başlangıçtaki ufak bir arızanın giderilmesine yarayacak

¹⁵⁹⁸ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, "Hakkari İli", **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6; Medeni hal durumları ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. EK-12, EK-13, EK-14, EK-15.

¹⁵⁹⁹ T.C. Babakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. 275.

¹⁶⁰⁰ T.C. Babakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1929), s. 275; T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 12; T.C. Babakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Yılı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 71; Doğum yerleri itibarıyla nüfus bilgileri için bkz. EK-16, EK-17, EK-18.

¹⁶⁰¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Çifti: 3, Cilt: 25 (4.5.1942), s. 12.

ilaç ve hekimin yoklu undan ileri geliyordu. Kel olmalarının sebebi ise, temiz içme ve kullanma suyunun olmaması ve halkın temizlenememesinden kaynaklanıyordu. Bu türlü hususiyetleri bu bölgenin birçok köylerinde görmek mümkündü.¹⁶⁰² Kasabalar bile pislik ve sıhhi yönden mahrum bir haldeydi.¹⁶⁰³ Hakkari'de sadece 4 köyünde helâ vardı. 130 köyünde helâ yoktu. Pis sular ortalık yerlere bırakılıyordu.¹⁶⁰⁴ ehirdede umumi tuvalet olmaması nedeniyle ehirdede çok pis kokuyordu. Bu durum ise zararlı ha erelerin ço almasına sebebiyet veriyordu.¹⁶⁰⁵

Hakkari'de yolun olmaması özellikle kı ın yolların kapanması köylere ya sebze ve meyvelerin ula tırlamamasına neden oluyordu. 1932 ve 1933 yıllarında yolların karla kaplı olması ve sebze, limon ve meyve gibi vitaminli maddelerin gelmemesi nedeniyle Geve kasabasında bulunan Altıncı Hudut Muhafaza Taburu ile Ba kale'deki 5'inci Hudut Taburunda iskorpit hastalısı görüldü. Bu hastalısı n ba ka birliklere yayılmasını önlemek ve yok etmek için ihtiyaç duyulan maddelerin ran'dan getirilmesine 7 Mayıs 1932 tarihinde¹⁶⁰⁶ ve 1933 Nisan ayında izin verildi.¹⁶⁰⁷

1939 senesinde kinci Dünya Sava ı'nın ba laması üzerine sıtma ilaçlarının ihtiyacı kar ılayacak ekilde temin ve tedarik edilememesi ve mevcut stokların bitmesi yüzünden memleketin muhtelif yerlerinde muhtelif iddette sıtma epidemeleri ba gösterdi.¹⁶⁰⁸ Güney vilayetlerde daha çok görülen trahom¹⁶⁰⁹ Çukurca nahiyesinde, Beytü ebap'ta fazla miktarda görülmekle birlikte salgın sıtma hastalısı da ortaya çıktı.¹⁶¹⁰ Haziran ayından itibaren sıcaklıkların artmasıyla bu bölgede sıtma hastalısı yaygın bir hal alıyordu.¹⁶¹¹ Bu bölgeye sıtma ise Suriye ve Irak'tan girmekteydi.¹⁶¹² Hakkari Halkevi Dil-Edebiyat ubsesi 1942 yılında, bölgede

¹⁶⁰² zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 55.

¹⁶⁰³ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 443.

¹⁶⁰⁴ **Köy Envanter Etüdlerine Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 134.

¹⁶⁰⁵ **Hakkâri** (16 Mart 1962), s. 1.

¹⁶⁰⁶ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 28, Dosya No: 35, Sıra No: 17.

¹⁶⁰⁷ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 35, Dosya No: 26, Sıra No: 4; Milli Müdafaa Vekilli i'nin 19 Mart 1933 tarih ve 1226 sayılı tezkeresi üzerine cra Vekilleri Heyeti'nin 15 Nisan 1933 toplamı nda kabul olunmu tur.

¹⁶⁰⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 10, S. Sayısı: 9 (23.12.1959), s. 1.

¹⁶⁰⁹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: 3, Cilt: 17 (20.2.1957), s. 305.

¹⁶¹⁰ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 53; CHP Bitlis Bölge Müfetti i Hasip Aytuna'nın Hakkari Halkevi hakkında verdi i 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı tefti raporudur.

¹⁶¹¹ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 43.

¹⁶¹² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 10 (23.12.1959), s. 447.

görülen sıtma hastalığının tanıtılması ve gereken önlemlerin alınması kapsamında vatandaşlara kültür geceleri planlıyordu.¹⁶¹³

En iptidai memleketlere has olan cüzam hastalığının Anadolu'da da var olması çok üzüntü verici bir durumdur.¹⁶¹⁴ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Ekrem Hayri Üstünda 1941-1950 yılları arasında hastanelerde tedavi gören cüzamlı hasta sayısını; Kars, Artvin, Van, Tunceli, Bingöl, Maraş illerinde yüzde 0.02, Erzurum, Bitlis, Elazığ, Malatya ve Hatay'da % 0.01, Hakkari, Çoruh, Muş, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Erzincan, Amasya, Sivas, Kayseri, Antep, Adana ve Afyon'da % 0.001 olarak vermiştir.¹⁶¹⁵ Hakkari cüzam vakalarında üçüncü dereceden ihbar edilen Artvin, Muş, Siirt ve Sivas illeriyle beraberdir.¹⁶¹⁶ Van ve Hakkari bölgelerinde 1962 senesinde Bağcıbaşı, Yüksekova, Çukurca ve Ercişli bölgelerinde dört binden fazla cüzam hastası tespit edildi.¹⁶¹⁷ Ercişli ilçesinin Bayköyünde tifo salgınından 11 kişi ölmüştür, 70-80 kişi ise hasta olarak yatmaktaydı.¹⁶¹⁸

Cilt hastalıkları için kaplıcalar, ılıcalar, sular ve ayazmalar mehurdur. Hakkari vilayetinde ise Çölemerik, Beytülbab kazalarındaki kaplıcalar mehurdu fakat kullanan çok azdı.¹⁶¹⁹

Hakkari'de sıhhat tekilatı adına hiçbir şey yoktu. Merkez ilçesi ile Yüksekova ve Beytülbab ilçelerinde hükümet tabipliği ve merkezde Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü tekilatı mevcut ise de tayin edilen doktorlar gelmemektedir. Bunlardan mecburi hizmete tabi olanlarda yurt ücretini vererek çekilmelerinden dolayı doktorsuz kalınıyordu. Seyyar ve sabit sıhhat memurlarının bulunmaması da durumu son derece güçleştiriyordu. Bu yüzden halkın ve memurların sıhhi durumları tehlike içindeydi. Salgın hastalıkların meydana gelmesinde müdahale edecek bir tekilat olmamasından dolayı bunların önlenmesine imkan yoktu. 1947 yılında Çukurca bucaında meydana gelen Tifüs hastalığı ile

¹⁶¹³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 53; CHP Bitlis Bölge Müfettişi Hasip Aytuna'nın Hakkari Halkevi hakkında verdiği 10 Kasım 1942 tarih ve 116 sayılı teftiş raporudur.

¹⁶¹⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtıma: 3, Cilt: 12 (26. 2. 1960), s. 736.

¹⁶¹⁵ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Oturum: 1, Cilt: 4 (15.1.1951), s. 206; **Aynı Tarihi**, Sayı: 206 (Ocak 1951), s. 49; Cüzam, doğuda çok eskiden beri bilinen bir hastalıktır. Hatta eski Mezopotamya'da, Babil'de mehur Hammurabi kanununda bile köle alım satımında bu hastalıktan bahis vardır. Sonra Tevrat'ın Lavi kitabında cüzam hakkında önemli yazılar vardır. Peygamberimizin bu hastalıktan korunmak amacıyla söylediği sözler çok mehurdur. Tevrat'ta bu folklor doğuda hala yaşılmaktadır. Bkz. **Halk Bilgisi Haberleri**, Sayı: 74 (Birinci Kanun/Aralık 1937), s. 26.

¹⁶¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtıma: 1, Cilt: 1 (10.1.1958), s. 454.

¹⁶¹⁷ **Van Ekspres** (20 Aralık 1962), s. 1.

¹⁶¹⁸ **Hakkâri** (9 Ocak 1962), s. 1.

¹⁶¹⁹ **Halk Bilgisi Haberleri**, Sayı: 75 (İkinci Kanun/Ocak 1938), s. 59.

mücadele için vilayetin bütün sıhhat tekilatını seferber etmesi hususunda emir verilmiş ve uygulaması mümkün olmayan garip tedbirlere başvuruldu. Çiçek hastası senelerden beri vatandaşlara uygulanmadı. Halk uyuzdan son derece muzdaripti. Sıtma da çok fazla tahribat yapıyordu. Açlıklar ve doktorsuzluk ilin en büyük derterinin başında geliyordu. Tekilatsızlık ve halkın sağlığı ile ilgili en basit esasları dahi bilmemesi, en çok rastlanan doğumla ölüm olayları ile başbaşa gidiyordu.¹⁶²⁰

Bölgede kör olma ve ölümlere yol açan çiçek hastalığına karşı ağırlıkla uygulamasına 1936 yılında tesadüf edilmektedir. Fakat bu ağırlık yeterli miktarda değildir ve özellikle sonradan kör olma sayısında artışları yaşıyordu.¹⁶²¹

Bütün vilayette hastalıklarla mücadele edecek tabip, eczacı ve eczahane yoktu. Memurlar bu ihtiyaçlarını bulunursa askeri tabipten olmadıkları takdirde dua ile temin ederlerdi.¹⁶²²

Doktorlar ve hemireler mahrumiyetler diyarına gelmek istemiyorlardı. Ordu vilayeti merkez Hükümet Tabibi Dr. İbrahim Namık Bey Memurin Kanununun 37'nci maddesine göre üçüncü sınıf olarak 45 lira maaşla 15 Kasım 1930 tarihinde Hakkari Sıhhat ve Çıtım Muavenet Müdürlüğü'ne tayin edildi. Fakat¹⁶²³ Dr. İbrahim Namık Bey bu görevi kabul etmeyerek 7 Ocak 1931 tarihinde istifa etti.¹⁶²⁴

Erzincan Vilayeti Sıhhat ve Çıtım Muavenet Müdürü Dr. Vasfi Öztelli ikinci sınıf olarak 55 lira maaşla Hakkari vilayetine Sıhhat ve Çıtım Muavenet Müdürlüğü'ne terfian tayin kılındı.¹⁶²⁵ Fakat Dr. Vasfi Öztelli'de 9 Mayıs 1936'da istifa etti.¹⁶²⁶ Bu doktorlar gibi çoğusu sağlık çalışanları öcü gibi gördükleri Hakkari'ye gelmemek için her yolu denemekten çekinmiyorlardı.¹⁶²⁷

Hakkari'de yeterli sayıda doktor olmaması nedeniyle bulunabilen doktora ise vekaletle olmak üzere çok görev veriliyordu. Hükümet Tabibi Orhan Gülerman'da Sağlık Müdürlüğü'ne, Sağlık Merkezine, Verem Savaş Dispanserine vekaleten bakıyordu ve tek doktordu. Görev yoğunluğundan bu doktor da istifa etti.¹⁶²⁸ Gerek

¹⁶²⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 66.

¹⁶²¹ Çiçek hastalığına karşı ilk ağırlık uygulamasının başlatıldığı 1936 yılında 2.400, 1937 yılında 3.528, 1938 yılında 2.903 ağırlık uygulaması yapıldı. Bkz. **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 361.

¹⁶²² Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 443.

¹⁶²³ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 59, Dosya No: 34, Sıra No: 19.

¹⁶²⁴ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 61, Dosya No: 1, Sıra No: 14.

¹⁶²⁵ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 102, Dosya: 7, Sıra No: 3.

¹⁶²⁶ **T.C. Resmi Gazete**, 16.5.1936, s. 6449.

¹⁶²⁷ BCA, Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 103, Dosya: 15, Sıra No: 8.

¹⁶²⁸ **Hakkâri** (14 Ağustos 1961), s. 1.

istifalarla gerekse ilgisizlikten dolayı sa lık müdürleri uzun zamandan beri halkı ihmal etmi ti.¹⁶²⁹

Hakkari merkez kaza dahil olmak üzere 5 kazada da ebe bulunmaması nedeniyle do um olaylarında ölümle kar ılı ılıyordu. Bir hafta gibi bir zaman diliminde iki bayan do um esnasında öldü. Bu sa lık merkezlerine acele ebe tayin edilmesi gerekiyordu fakat bu kazalara atanan ebeler bir ekilde yolunu bulup Hakkari'den kaçıyorlardı¹⁶³⁰ ya da Hakkari merkezden ilçelere köylere gitmek istemiyorlardı.¹⁶³¹

Doktor, ebe, hem ire ve sa lık te kilatlanmasının olmadığı Hakkari'de halk alternatif tıptan mecburen medet umma yoluna gidiyordu. Yörede tedavi için ba vurulan modern doktorlar dı nda iki ana grup, hekimler ile eyhler ya da meleler, yani imamlardı.

Hekimler, farklı ekillerde yeti mi tir, de i ik uzmanlık alanlarına sahiptir ve bazıları büyük bir isim yapmı tır. Hekimlerin bazıları, cildiye ve iç hastalıklar konusunda “uzmanla mı tır” ve ifalı otlarla tedavi yaparlardı. Bir ba ka grup ise, çıkıkçı yani cebar denilen hekimlerdi. Üçüncü grubu ise di çiler olu tururdu. Birinci grup hekimlerin daha bilgili oldukları, “tabiatın ilmını” hatmettikleri dü ünülürdü. Bu bilgiler, genellikle birinci dereceden akrabalara aktarılır, anne ya da baba kızına ya da o luna mesle in inceliklerini ö retirdi. Hekim bildiklerini herkese söylemez, kullandı ı otların, çiçeklerin, köklerin neler oldu unu, ilaçlarını nasıl hazırladı nı ya da hangi hastalık için hangi otun kullanılaca nı birer sır olarak saklardı.¹⁶³² Bu hekimler günümüzde dahi halen danı ılan insanlardır.

Di çiler, modern di çilik e itimi almaz, bu i in eski ustaları tarafından yeti tirilirdi. Bunlar, ellerinde aletleri, köy köy dola ır ve ço u zaman di çekmenin ya da altın takma di yapmanın yanı sıra sünnet, berberlik gibi ba ka türden i ler de yaparlardı. En ünlü di çiler genellikle Siirtliydi, bunlar yaz aylarında düzenli olarak da köylerini dola ırdı.

Hekim olmayan ama danı ılan insanlar da vardı. Bunlar ya lı kadınlardı. Hafif cilt hastalıkları, çocuk hastalıkları, incinen bir kolun tedavisi gibi konularda bu ya lı kadınlara danı ılırdı. Bu ya lı kadınların bilgisizce uygulamaları sonucunda ço u insan sakat kalırdı.

¹⁶²⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 99.

¹⁶³⁰ Hakkâri (8 Aralık 1961), s. 1.

¹⁶³¹ Hakkâri (16 Temmuz 1962), s. 1.

¹⁶³² Heckmann, Ön. ver., s. 115.

Bölgede yeterli ebe olmadı ı için do umları ya lı kadınlar yaptırılırdı. Bunun sonucu olarak bebek ölümleri hayli fazlaydı. Köy çocuklarının birço u cahil ebelerin ve annelerin çocuk bakımı bilgisizli inden yahut da hekimsizlikten daha ilk ya larda ölüp gidiyordu.¹⁶³³ Komplikasyonlar kar ısında ne yapaca nı bilemeyen ya lı kadınlar anne ile birlikte bebe in sa lı nı tehlikeye atmaktaydılar.¹⁶³⁴ Hakkâri’de kadın do um evi de olmadı ı için kadınların ölümlerinin yüzde ellisinden fazlası do umlarda meydana geliyordu.¹⁶³⁵

eyhler, seyyidler ve melalar gibi din adamlarına da hastalıkları iyile tirmeleri için ba vurulurdu. Bu ki ilerın batını güçlerle hastalara ifa verdiklerine inanılırdı. ifa bulmak için yapılan en pratik yol ise muska yazmaktı.¹⁶³⁶

Sa lık imkanlarının yerle tirilemedi i Hakkari Çölemerik merkezde 1936 yılında be yataklı muayene ve tedavi merkezi kuruldu, esasında hastaneden ziyade dispanserdi.¹⁶³⁷

Devlet 1940’lı yılların sonlarına do ru unutulmu ve geri kalmı olan Do u halkına sa lık hizmetlerini götürme çabasına girdi. 1949 ve 1950 yılı Do u kalkınması ödenekleriyle Do u illerinde sa lık tesislerinin in asıyla ilgili olarak 1949’da Hakkari, Akçakale, Nusaybin, Özalp ve Do u Beyazıt’te birer sa lık merkezinin in asına ba landı¹⁶³⁸ ve 1950 yılında bitmesi hedeflendi.¹⁶³⁹

Ba bakan emsettin Günaltay 1949 senesi içinde Hakkari merkezde yapımına ba lanmı olan sa lık merkezinin bitirilmesine çalı laca nı bildiriyordu.¹⁶⁴⁰

1950 yılındaki yeni seçim faaliyetleri birçok yerde sa lık tesislerinin açılmasına sebep oldu.¹⁶⁴¹ Hakkari Çölemerik’te 5 yataklı muayene ve tedavi evi 1951 yılında hizmete açıldı.¹⁶⁴² Van’da 1950 Mayısından sonra elli yataklı devlet

¹⁶³³ **Ayn Tarihi**, Sayı: 157 (Aralık 1946), s. 145; Tezcan, **Ön. ver.**, s. 153.

¹⁶³⁴ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 116.

¹⁶³⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 55; Hakkari Milletvekili Selim Seven’in Hakkari’de yapımı oldu u tefti sonucunda tespit etti i hususları CHP Genel Sekreterli i’ne gönderdi i 24 Temmuz 1948 tarihli yazısı.

¹⁶³⁶ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 117.

¹⁶³⁷ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 361.

¹⁶³⁸ **Ayn Tarihi**, Sayı: 198 (Mayıs 1950), s. 41; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 19 (9.5.1949), s. 289; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (23.2.1950), s. 1083.

¹⁶³⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (21.2.1950), s. 956.

¹⁶⁴⁰ **Ayn Tarihi**, Sayı: 185 (Nisan 1949), s. 85.

¹⁶⁴¹ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 56 (Mayıs 1950), s. 69; **Ayn Tarihi**, Sayı: 204 (Kasım 1950), s. 42.

¹⁶⁴² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Oturum: 1, Cilt: 4 (17.1.1951), s. 259; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5 (26.2.1951), s. 944; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (18.4.1951), s. 217.

hastanesinin in asına ba landı.¹⁶⁴³ Motorlu seyyar üç sahra hastanesi 1949 yılında Urfa, Mardin, Van, A rı ve Siirt illeri¹⁶⁴⁴ ile Hakkari'nin merkez, Yüksekova ve emdinli ilçelerinin sa lık taramasını yaptı.¹⁶⁴⁵ Yine 8 Mayıs 1950 tarihinde 3 seyyar sa lık ekibi Ankara'dan Do u illerine hareket etti. Ekiplerden biri A rı, Van, Hakkari, ikincisi Bingöl, Bitlis, Mu ; üçüncüsü Siirt, Mardin, Urfa illerinin taramasını yaptı. Her ekip 4 doktor 15 sa lık memurundan te ekküldü. Bütün bu çalı malara ra men bu gelip geçici durumların halka faydası yoktu.¹⁶⁴⁶

1952 yılı itibariyle Hakkari'nin merkezindeki dispanserin yatak sayısı 10 oldu.¹⁶⁴⁷ 1952 yılı içinde sa lık merkezi binası tamamlanması planlanmı tı.¹⁶⁴⁸ Fakat sa lık merkezinin müteahhidi çimentoyu zamanında tedarik edemedi i için bitirememi ve iklim artları dolayısıyla teslimi yapılamamı tı.¹⁶⁴⁹ Sa lık merkezinin mevcudu 30, 40 yata a kadar çıkartılacaktı. Operatör ve ebe kadrosu da tamamlanacaktı. Evvelce Hakkari'ye doktor da gelmiyordu. Mecburi hizmet kanununun çıkmasıyla doktor ve sa lık çalı anları da tamamlanmaya çalı ılacaktı.¹⁶⁵⁰ Van'da ise 1952 yılında toplam 55 yataklı üç hastane vardı.¹⁶⁵¹

Devletin sa lık alanındaki yatırımları küçük fakat adım adım ilerliyordu. 1953 yılında özel idare i leri için ayrılan 151.700 liranın 2.740 lirası yani bütçenin % 1,8'i sa lık i leri için ayrıldı.¹⁶⁵² Hakkari Belediyesinin 23.976 liralık gelirinin 1.689 lirası, Beytü ebap Belediyesinin 28.835 liralık gelirinin 150 lirası, emdinli Belediyesinin 4.270 liralık gelirinin 340 lirası, Yüksekova Belediyesinin 12.250 liralık gelirinin 1.728 lirası sa lık i lerine ayrıldı.¹⁶⁵³ Hakkari'de e itim ve yol için ayrılan ödeneklerle kıyaslandı nda sa lık i leri için ayrılan ödenekler çok azdı.

Hakkari merkezde 10 Kasım 1955 tarihinde in ası tamamlanarak açılan ehir hastanesi hasta yatırmak hariç poliklinik yapan bir sa lık merkezi olarak 5 ubat

¹⁶⁴³ **Ayn Tarihi**, Sayı: 209 (Nisan 1951), s. 65; Van'da 50 yataklı hastanenin yapılması için Birinci Umum Müfetti li i, iki yılda tamamlanması planlanan hastane için 1929 senesinde Ba Vekaletten otuz bin lira yardım istemi ti. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 17.

¹⁶⁴⁴ **Ayn Tarihi**, Sayı: 198 (Mayıs 1950), s. 41.

¹⁶⁴⁵ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (23.2.1950), s. 1083.

¹⁶⁴⁶ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 56 (Mayıs 1950), s. 69; **Ayn Tarihi**, Sayı: 204 (Kasım 1950), s. 42; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2 (13.11.1950), s. 47.

¹⁶⁴⁷ 10 yataklı dispanser, T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 185'de hastane olarak geçmektedir.

¹⁶⁴⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 12 (23.1.1952), s. 280.

¹⁶⁴⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 12 (23.1.1952), s. 281.

¹⁶⁵⁰ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 5.

¹⁶⁵¹ T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 185.

¹⁶⁵² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (16.2.1953), s. 336.

¹⁶⁵³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (16.2.1953), s. 340.

1962 tarihine kadar çalı tı. Sa lık merkezi esas olarak 10 yataklıydı¹⁶⁵⁴ daha sonra valinin ve sa lık merkezi çalı anlarının gayretiyle yatak sayısı 20'ye çıkartıldı.¹⁶⁵⁵

Sa lık merkezinde oksijen çadırı, röntgen cihazı, ameliyat lambası hariç hemen hemen bütün aletler mevcuttu. Sa lık merkezinde 2 tabib, 2 gezici sa lık memuru, 2 hastabakıcı, 1 ambar memuru, 1 a çı ve 1 oför vardı. Ebe ve hem ire yoktu.¹⁶⁵⁶ 1962 Mayıs ayında Hakkari sa lık merkezinde çalı mak üzere 2 ebe tayin edildi.¹⁶⁵⁷

Sa lık merkezinde hariciye mütehasısı bulunmadı ı için büyük ve önemli ameliyatlar yapılamıyordu. Yalnız bir hekimin yapabilece i apse açma, acil vakalarda ilk yardım, diki atma (ters dönme hariç) do um i leri, ufak ameliyatlar yapılabilmekteydi.¹⁶⁵⁸

Tablo 118: Yıllar tibiyle Hastane ve Muayene Durumu¹⁶⁵⁹

Yıllar	Hastaneler					Röntgen ve Tahlil	ahıslara Ait Eczaneler
	Sayı	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler				
			Ayakta	Yatakta	Toplam		
1936	1	5	256	8	264	-	-
1937	1	5	1.483	-	1.483	-	-
1938	1	5	1.175	-	1.175	-	-
1951	-	-	-	-	-	3.681	2
1952	1	10	-	-	-	-	-
1953	1	10	-	-	-	-	-
1954	1	10	287	-	287	-	-
1955	1	10	602	-	602	-	-
1956	2	20	586	-	586	-	-
1957	2	20	270	-	270	-	-
1958	2	20	416	-	416	-	-
1959	2	20	56	-	56	-	-
1960	2	20	263	-	263	-	-
1961	2	20	949	26	975	-	-
1962	2	30	884	143	1.027	-	-

Tablo 118'e göre, Yüksekova'da Kızılay tarafından yapılip Sa lık Bakanlığı'na devredilen 10 yataklı sa lık merkezinin açılmasıyla 1956 yılında

¹⁶⁵⁴ Hakkâri (5 ubat 1962), s. 1.

¹⁶⁵⁵ Hakkâri (5 ubat 1962), s. 1; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 121.

¹⁶⁵⁶ Hakkâri (5 ubat 1962), s. 1.

¹⁶⁵⁷ Hakkâri (28 Mayıs 1962), s. 1; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 128'de 1 ebe bilgisi mevcuttur.

¹⁶⁵⁸ Hakkâri (5 ubat 1962), s. 1.

¹⁶⁵⁹ Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 361; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 121; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 119.

hastane sayısı 2'ye çıkararak yatak sayısı 20 oldu u görülmektedir.¹⁶⁶⁰ 1962 yılında yatak sayısı 30'a çıkarıldı. 1936-1938 yılları arasında bakılan hasta sayısı 1950'li yıllar ve sonrasında bakılan hasta sayısından fazladır. 1936 yılından 1961 yılına kadar yeterli sayıda doktor, hem ire ve tıbbi cihaz ve aletlerinin bulunmaması nedeniyle yatakta tedavi edilen hasta bulunmamaktadır. Röntgen ve tahlile 1951 yılı hariç hiçbir yılda rastlanmamaktadır. Eczane ise sadece 1951 yılında vardır.

Tablo 119: Yıllar itibariyle Hakkari'de Doktor Durumu¹⁶⁶¹

Yıllar	İhtisaslı		İhtisassız	
	Asker	Sivil	Asker	Sivil
1951	-	-	-	3
1952	-	-	5	5
1953	5	-	-	5
1954	-	-	-	6
1955	-	-	-	5
1956	-	-	-	5
1957	-	-	-	4
1958	-	-	-	5
1959	-	-	-	7
1960	-	-	-	11
1961	-	-	-	5
1962	-	-	-	5

Tablo 119'a göre, Hakkari'de ilk ihtisaslı doktor 1953 yılında görev yapan askerî doktordur.¹⁶⁶² Onun haricinde Hakkari'de ihtisassız pratisyen doktorlar görev yaptı.¹⁶⁶³ Az sayıdaki bu doktorlarla halkın sa lı mın korunması mümkün görünmemektedir. Di doktoru ise Hakkari'de hiç olmadı.¹⁶⁶⁴

Hakkari'de hastane olarak görülen sa lık merkezinde hekim bulmak çok zordu.¹⁶⁶⁵ İhtisas sahibi doktorlar Hakkari'ye gelmek istemiyorlardı. 1959 yılında

¹⁶⁶⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 5 (17.11.1958), s. 116; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 4 (23.6.1958), s. 615.

¹⁶⁶¹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 150; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 206; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 129; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 125.

¹⁶⁶² T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 127.

¹⁶⁶³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20 (21.2.1953), s. 631.

¹⁶⁶⁴ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 127.

¹⁶⁶⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 2 (27.2.1958), s. 958; **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: I, Toplantı: 1, Cilt: 2 (7.2.1962), s. 316.

Hakkari'ye tayin edilen 6 hekimden hiçbiri vazifeyi kabul etmedi.¹⁶⁶⁶ ark bölgesinden yeti mi doktorlar dahi kendi bölgelerinde çalı mak istemiyorlardı.¹⁶⁶⁷

Tablo 120: Yıllar tibiyle Sa lık Çalı anları Durumu¹⁶⁶⁸

Yıllar	Ebeler ve Sa lık Memurları	
	Ebeler	Sa lık Memurları
1951	-	7
1952	-	3
1953	1	4
1954	1	3
1955	-	4
1956	-	6
1957	-	7
1958	1	6
1959	1	5
1960	1	7
1961	1	8
1962	1	7

Tablo 120'ye göre, ebelerin bulundu u yıllarda sadece 1 ebe görev yapıyordu. Sa lık memurlarının sayısı ebe sayısından fazladır. Sayısı az da olsa çalı an ebe ise Hakkari merkezde görev yapıyordu. Köylerde do ru düzgün ebe bulmak çok zordu. Gelenler ise bir yolunu bulup kaçıyorlardı. Bunun önüne geçmek için Sa lık Vekaletince köy ebeleri tesis edildi.¹⁶⁶⁹ Hem ire ise sadece 1956 ve 1960 yılında 1 tane vardı.¹⁶⁷⁰

Hakkari'de sadece 1951 yılında bir tane eczane vardı. Ne 1950 yılı öncesinde¹⁶⁷¹ ne de 1952-1962 yılları arasında kimyager ve eczacı mevcut de ildi.¹⁶⁷²

¹⁶⁶⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 315.

¹⁶⁶⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 15 (16.5.1952), s. 255.

¹⁶⁶⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 150; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 206; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 132; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 128.

¹⁶⁶⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtima: 1, Cilt: 5 (25.2.1955), s. 757.

¹⁶⁷⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 127; Yurdun köy ebesi ihtiyacını kar ılamak üzere Köy ebe okulları vardı. 1955 yılına kadar 2 taneden ibaret olan bu okulların sayısı 1956'da 7'ye, 1957'de 10'a, 1958'de 13'e, 1959'da 14'e çıkarılmı tır. Bu okullardan senede ortalama 500 kız mezun olmaktadır. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtima: 3, Cilt: 11 (12.2.1960), s. 681.

¹⁶⁷¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Toplantı: 2, Cilt: 8 (26.12.1947), s. 250; T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 20 (26.12.1945), s. 448; Demokrat Parti'nin nüfusu ço altma politikası do rultusunda sa lık hizmetleri yaygınla tırılarak eczane açılması ile ilgili sınırlamalar kaldırıldı. Bkz. Güriz, Adnan ve Ersöz, Gülfem, **Ön. ver.**, s. 25.

¹⁶⁷² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 130; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı

Sa lık alanındaki ufacık geli meler bile halkın mutlu olmasına yetiyordu. Hakkari merkezde 1961 yılında Hükümet Tabibi Orhan Gülerman'ın katkılarıyla bir ecza dolabının açılması halkı çok mutlu etmi ti.¹⁶⁷³

Hakkari'den vazifeden kaçanlar oldu u gibi Hakkari'ye gönül veren idealist doktorlar da vardı. 11 A ustos 1962 tarihinde Hakkari vilayetine gelen Sa lık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Yusuf Azizo lu'na Sa lık Merkezi Ba tabibi Dr. Tacettin Azak Hakkari vilayetinin sa lık sorunlarını dile getirdi. Sa lık Bakanından, sa lık merkezine bir operatörün, bo bulunan 3 kazaya doktor tayin edilmesini, sa lık merkezi için bir ambulans tahsis edilmesini, sa lık merkezinin onarılması için 4.364 liranın verilmesini, Verem Sava Derne inin kurulmasını, Verem Sava Dispanserinin yapılmasını, bir röntgen cihazının verilmesini, 35 voltluk jeneratörün tahsis edilmesini, Beytü ebap ve emdinli sa lık merkezlerinin dranjlandırılmasını istemi ti.¹⁶⁷⁴

1927 yılı itibariyle 1945 ve 1955 yıllarında Hakkari'deki maluliyet durumu nüfus sayımlarında detaylı bir ekilde verilmi tir. 1927 yılı nüfus sayımında maluliyet oranı dü ük olmakla birlikte kör insan sayısı di er maluliyetlere göre fazladır.¹⁶⁷⁵ 1945 yılındaki nüfusa sayımında da sonradan kör olma sayısında artı vardır. Özellikle Çölemerik, Beytü ebap ve Yüksekova bucak ve köylerinde sonradan kör olma sayısının artmasının sebebi ise çiçek a ısının yeterli sayıda yapılamayı ıdır.¹⁶⁷⁶ Esasında senelerden beri çiçek a ısı halka uygulanmamı tı.¹⁶⁷⁷ Çocuklardan 15 ya ına kadar olanlar arasında % 85 veya % 90 miktarı çiçek tahribatına maruz kalmı tı.¹⁶⁷⁸ 1955 yılında da kör ve topal olanların sayısı di er

Yok), s. 126; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, ıtıma: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 323; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (18.4.1951), s. 218.

¹⁶⁷³ **Hakkâri** (21 Nisan 1961), s. 1; **T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı**, Cilt: 3 (21.11.1960), s. 6.

¹⁶⁷⁴ **Hakkâri** (13 A ustos 1962), s. 1.

¹⁶⁷⁵ Hakkari'deki maluliyetlik durumu için ayrıca bkz. EK-19, EK-20, EK-21, EK-22, EK-23, EK-24.

¹⁶⁷⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6-7.

¹⁶⁷⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 66; Hakkari Milletvekili Selim Seven'in Hakkari'de yapımı oldu u tefti sonucunda tespit etti i hususları CHP Genel Sekreterli i'ne gönderdi i 24.7.1948 tarihli yazısı.

¹⁶⁷⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 99; Türkiye genelinde 1944 yılı ile 1957 yılı arasında çiçek hastalı ında artı söz konusudur. Bkz. Haluk Özsarı ve Muharrem Varlık, "Sa lık Hizmetlerinin Cumhuriyet Dönemindeki Geli imi ve Sa lıkta Yeniden Yapılanma", **Cumhuriyet III** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 2009.

maluliyetlik durumlarına göre fazladır.¹⁶⁷⁹ 1945 yılına göre maluliyetlik durumunda % 68 artı vardır.

Halkın doktordan ve hastaneden mahrum olması hastalıklarına ifa bulmak için alternatif tıptan faydalanmalarına ve koca karı ilaçlarını kullanmalarına zemin hazırlamı tır. Özellikle kırık ve çıkık hastalıklarında danı ılan ya lı insanların uyguladı ı tedavi yöntemleri halktan bazılarının sakat kalmalarına neden olmu tur.

¹⁶⁷⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 371-373.

4. BÖLÜM: HAKKARİ V LAYETİNİN KİTAP YAPISI

4.1. KİTAP YAPISI

Hakkari il toprakları yüksek, sarp ve az geçit veren dağlık bir manzara arz etmektedir. Bilhassa yüksek dağlar bol yağışlara maruz kalmakta, kurak bir yazdan sonra başlayan yağış mevsimi ilkbahar ortalarına kadar devam etmekte ve zirvelerden ise kar hiç eksilmemektedir.

Hakkari'nin yüksek kısımları kıyının tamamıyla hayattan mahrum bulunmakla beraber yaz mevsiminde sürülerin yayıldığı geniş otlaklar halindedir. Derin vadilerin tabanlarında da yazlar sıcak geçtiği için buralarda, sudan faydalanmak amacıyla çeşitli ziraat yapılabilmekte, çeşitli meyve, ceviz, söğüt ve kavak ağaçlarına, üzüm bağlarına rastlanmaktadır.

Bununla beraber, il topraklarının fevkalade arızalı olması, her mevsimde istifade edilebilecek araba yollarının asfalta engel olmudur. Yamaçları takip eden ve dağları yüksek geçitlerden geçen patikaların, senenin büyük bir kısmında sekiz dokuz ay kadar kar yüzünden geçit vermemesi herkesi kendi başının çaresine bakmak zorunda bırakmış ve bu yüzden de ticaret imkanları doğmamıştır.¹⁶⁸⁰ Coğrafya, bu bölgeyi bir mahrumiyet mıntıkası olmaya mahkum etmiş¹⁶⁸¹ ve dağların arasına sıkışmış kalmış, ülkemizin en yoksul kenti haline getirmiştir.¹⁶⁸²

Birinci Cihan Harbinden evvel Hakkari'nin durumu 1950'li yıllardan çok daha iyiydi. Merkezi Çölemerik kasabası de il, ondan daha gelişmiş olan ve 2.600 metre yükseklikte olması dolayısıyla Türkiye'nin en yüksek kasabası sayılan Bakale idi. O zamanlar Hakkari'de karınca gibi çalınan Nasturiler vardı. Nasturiler, ziraata elverişli toprakları çok az olan Hakkari'de nerede bir karımdüz toprak bulmuşlarsa, imişler, ağaçlar, meyvelikler yetirtmişler, tarlalar kurmuşlardı.¹⁶⁸³ Ermeni köylerinde de hububat ekimi çok fazlaydı. Kürt köyleri ise yıllık ihtiyaçlarını ancak

¹⁶⁸⁰ **Hakkari 1 Yıllık (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 158.

¹⁶⁸¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtıma: 2, Cilt: 7 (25.2.1959), s. 775.

¹⁶⁸² Hasan Cemal, **Kürtler** (İstanbul: Doğan Kitap, 2003), s. 294.

¹⁶⁸³ **Vatan** (Memleket İveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

kar ılayabiliyordu.¹⁶⁸⁴ Nasturilerin Ermenilerle beraber tehcire tabi tutulmaları ve 1925 yılına kadar olan çatı ma ortamı Hakkari'yi iktisadi bakımdan geriletmi olup mevcut halkın ziraattan ziyade hayvancılı a ra bet göstermesine sebep oldu.¹⁶⁸⁵

Cumhuriyet döneminde Hakkari iktisaden ölü bir vilayet durumundaydı. Hele vilayet merkezi tamamen sönüktü. Bu vilayet merkezinde tüccar de il, iki üç yüz liradan fazla para ile alı -veri yapan bakkal dahi yoktu.¹⁶⁸⁶ Halkın esas geçim kayna ı ço unlukla hayvancılık ve az da olsa ziraattı.¹⁶⁸⁷ Halkın bir kısmı, nakliyecilikle ve hayvan mahsulleri satmakla, bir kısmı da kaçakçılıkla geçinmekteydi.¹⁶⁸⁸

Ziraatçılık ve hayvancılık daha çok ran hududuna yakın Yüksekova tarafındaydı. emdinli yöresinde meyve ve sebzeçilik, tütün ziraatı oldukça önemliydi. Hatta yerlilerin, yetkililerin ifadesine göre; dünyanın en yüksek kaliteli tütünleri A.B.D. nin Virjinya eyaletinde de il burada yeti tirilmekteydi. Arıcılık; emdinli, Yüksekova, Beytü ebap ve Uludere'de önemli bir geçim kayna ıydı. Beyaz renkte bal bu yörelere mahsustu.¹⁶⁸⁹

Hakkari'de endüstriden bahsedilecek bir ey yoktu. Bununla beraber küçük sanayi kolları olarak il merkezinde küçük çaplı hızar atölyeleri, kaynakçı dükkanları ve yerli un de irmenlerinden söz edilebilirdi.

Hakkari'de uzun zamandan beri yapılan ve büyük önem ta ıyan el dokumacılı ı eski ve iptidai usullerle köylerde ve ilçe merkezlerinde yapılmaktaydı. Merkez ilçenin çe itli buca ında ve Beytü ebap'ta kilimcilik, merkez köylerinin bazılarında keçe yapımı, Yüksekova'da halıcılık önemli el sanatları arasında sayılabilir.

Hakkari'nin yer altı zenginlikleri Osmanlı döneminden beri bilinmesine ra men Cumhuriyet döneminde ciddi bir maden arama çalı ması yapılmamı tı.¹⁶⁹⁰ Halbuki Irak ile sınırda olan Hakkari'de petrolün oldu una dair belirtiler bulunuyordu.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁴ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 112.

¹⁶⁸⁵ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

¹⁶⁸⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 89.

¹⁶⁸⁷ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 338;

Köy Envanter Etüdlerine Göre Hakkâri (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 133.

¹⁶⁸⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 89.

¹⁶⁸⁹ afak, **Ön. ver.**, s. 74.

¹⁶⁹⁰ **Hakkari 1 Yıll ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 170.

¹⁶⁹¹ Kemal Lokman, "Petrol Sanayii ve Türkiye Petrol Madenleri", **Türk Yurdu**, Sayı: 19-213 (Temmuz 1929), s. 56.

Do u Anadolu Bölgesinde dikkate de er esnaf, tüccar ve sanat erbabı yoktu.¹⁶⁹² Bilhassa Hakkari vilayeti bölgede en zayıf durumda oldu. Hakkari il merkezinde bakkallık ve bezirganlık yapan tek ki i vardı o da Siirtli idi.¹⁶⁹³ Herkes levazımını Irak,¹⁶⁹⁴ ran,¹⁶⁹⁵ Musul ve Van'dan satın alıyordu. Vilayette hiçbir sanat sahibi yoktu. Mimar, marangoz gibi erbab-ı sanat ran'dan tedarik olunuyordu. Terzi, kunduracı ihtiyacı da sadece Van'dan temin edilmekteydi.¹⁶⁹⁶

Üretimin olmadı ı Hakkari'de ürünlerin fiyatları çok yüksekti. Van ve Hakkari arasında fiyat farkı çok fazlaydı. Fiyatların artmasında yol a mının bulunmamasının da büyük etkisi vardı. Yolun olmaması iktisadi olarak halkı zorluyordu.

Tablo 121: 5 ubat 1929 Tarihinde Hakkari'de Fiyatlar¹⁶⁹⁷

Vilayetler	Ekmek (Kg/Kr)	Et (Kg/Kr)	Bu day (Kg/Kr)	Kömür (Kg/Kr)	Petrol (Kg/Kr)	eker (Kg/Kr)	Ya (Kg/Kr)
Van	20	50	18	10	75	90	175
Hakkari	-	-	-	-	90	115	-

Tablo 121 incelendi inde, Birinci Umum Müfetti li inin 5 ubat 1929 tarihinde Dahiliye Vekaletine gönderdi i raporunda Hakkari'de özellikle petrol ve ekerin fiyatlarının yüksek oldu u görülmektedir. Yine Birinci Umum Müfetti li inin Dahiliye Vekaletine gönderdi i 4 Nisan 1929 tarihli raporunda Hakkari'de ekerin okkası 190 kuru , etin 50 kuru tu. Hakkari'deki fiyatlar eker ba ta olmak üzere genel olarak Van fiyatlarının iki katıydı.

Tablo 122: 1932 Yılında Bazı htiyaç Maddelerinin Fiyatı¹⁶⁹⁸

Vilayetler	Bu day (Kg/Kr)	Arpa (Kg/Kr)	Nohut (Kg/Kr)	Mercimek (Kg/Kr)	Pirinç (Kg/Kr)	Ekmek (Kg/Kr)	Et			Sade Ya (Kg/Kr)
							Koyun (Kg/Kr)	Keçi (Kg/Kr)	Sı ır (Kg/Kr)	
Diyarbakir	4,20	3,50	6,0	4,50	22,0	4,0	25,0	20,0	18,0	55,0
Mardin	5,0	3,50	5,0	5,0	17,50	8,0	30,0	25,0	20,0	55,0
Elaziz	5,0	3,75	4,50	4,0	22,0	10,0	24,0	22,0	18,0	52,0
Siirt	4,50	3,0	7,0	7,0	14,0	9,0	20,0	16,0	15,0	54,0
Urfa	4,0	3,25	5,0	4,0	17,0	9,50	25,0	20,0	18,0	75,0

¹⁶⁹² zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 61.

¹⁶⁹³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 63.

¹⁶⁹⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 13 (12.11.1948), s. 107.

¹⁶⁹⁵ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (22.2.1950), s. 1024.

¹⁶⁹⁶ Pehlivanlı, **Ön. ver.**, s. 436.

¹⁶⁹⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 20, s. 2.

¹⁶⁹⁸ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 10.

Van	6,0	4,0	15,0	15,0	25,0	8,0	18,0	12,0	10,0	60,0
Hakkari	5,0	3,0	6,0	5,0	35,0	8,0	20,0	15,0	10,0	70,0
Mu	5,0	4,0	8,0	7,0	25,0	5,0	27,0	10,0	12,0	95,0

Tablo 122'ye göre, Birinci Umum Müfetti li i bölgesindeki vilayetlerin 1932 yılındaki hububat ve bazı ihtiyaç maddelerinden pirincin Hakkari'de ki kilo fiyatı çok pahalıdır. Van'da ise nohut ve mercime in kilo fiyatı di er illere oranla çok fazladır. Van ve Hakkari'de sı ır fiyatı di er illere göre dü üktür. Hakkari'de sade ya ın satı fiyatı ise Mu 'tan sonra en yüksek fiyattır. Hakkari'deki di er ürünlerin fiyatları ise di er illerdeki fiyatlarla hemen hemen aynıdır.

Memleketimizde fiyat yükselmeleri kinci Cihan Harbi'nin ilanından bir sene sonra ba lamı tı. Harp senelerinde dı memleketlerden ithalat yapılamaması ve mevcut stokların adilane bir surette ihtiyaç sahiplerine da ıtılamaması ve ia e i lerinin iyi tanzim edilememesi dahilinde karaborsanın vücut bulmasına ve dolayısıyla ticaret ahlakının bozulmasına yol açtı. O birkaç yıl içinde fırsattan istifade etmesini bilen pek çok açık göz, her çe it imkanlardan faydalanarak zengin olmu lardı.

Harp sona erdikten bir süre sonra birçok memleketlerle normal ticari ili kiler ve mübadeleler ba ladı. Yurdumuza dünyanın her tarafından bol ve çe itli mal geldi ise de bunlar da 1939 fiyatlarına nazaran bir hayli pahalı idi. Fakat bazı tüccar ve esnaf çe itli çarelere ba vurarak bu pahalılı ı kendi lehlerine yüksek kazançlar temin edecek ekilde bir kat daha artırdılar.¹⁶⁹⁹ Tüpi stanbul'da 350 kuru olan ultraseptil Hakkari ve Beytü ebap'ta 80 liraya satılmaktaydı.¹⁷⁰⁰

Hakkari'de yiyecek ve giyecek maddelerinde de büyük bir çe itsizlik ve fiyatlarında da pahalılık vardı. 1941 yılında halk bilhassa memurlar bu hayat pahalılı ından ızdırap duyuyordu.¹⁷⁰¹ Hakkari mntikasında düzgün yolların bulunmayı ı ula ım imkanlarını sıfıra indirmi ti.¹⁷⁰² Bütün ta ımalar hayvanla yapıldı ı ve birçok maddeler, Van'dan veya Diyarbakır'dan tedarik edildi i için ta ıma ücreti çok yüksekti. Mesela eker yaz aylarında 85 kuru a satılırken, kı ın 120, 130 hatta 140 kuru gibi yüksek fiyatlarla satılmaktaydı. 1941 yılında esmer ekme in fiyatı 20 kuru , biraz beyaz olan ekme in fiyatı 25 kuru ken, bir yıl

¹⁶⁹⁹ **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 97 (Kasım 1953), s. 51.

¹⁷⁰⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 3 (8.12.1950), s. 105.

¹⁷⁰¹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 90.

¹⁷⁰² **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 10.

öncesinde, 1940 yılının kış mevsiminde ekme in kilosu 40 kuru a kadar çıkmıştı.¹⁷⁰³ Cezaevinde kalan mahkumların tükettikleri ekme in fiyatı dahi diğer illere göre çok pahalıydı. 750 gramlık bir ekme Adıyaman'da 42,75 kuru , Ardahan'da 63 kuru , Denizli'de 48 kuru , Urfa'da 52 kuru , Hakkari Çukurca'da ise 120 kuru tu.¹⁷⁰⁴

Van'dan gelen diğer yiyecek ve sair maddelerin kilosuna 20-25 kuru arasında nakliye ücreti kondu undan hemen hemen tüm ihtiyaç maddeleri pahalıya satılıyordu.¹⁷⁰⁵

Merkezde ve ilçelerde geni sermayeli kimseler bulunmadığından lüzumlu malların getirilmesinde de güçlük çekiliyordu. Bir zamanlar sabun yokluğu iddetle kendini göstermiş ve valinin tebbüsü ile Kızılay'dan 10 ton sabun alınmıştı. Bu gibi durumlarda çevreye göre ya aylık seviyesi daha yüksek olan memurlarda bu sıkıntı kendini gösteriyordu. Örneğin 1944'de memurlara dağıtılması için verilen 10'ar kilo sabun Hakkari'de ancak 1948 yılında dağıtılabildi.¹⁷⁰⁶

1948 senesinde Çukurca buca sınırları ve köylerinde halkın yüzde sekseni bir kalıp sabun alıp çamaşırını yıkayamayacak kadar fakirdi.¹⁷⁰⁷

Hayat pahalılığı Hakkari'de daha çok yansıyordu. Hakkarili görünümünde hayvancılıkla geçinirdi fakat Hakkarilinin et yediği enderdi. Anadolu'nun pek çok yerinde senenin altı ayında sebze, dört beş ayda da meyve yemek kabildken bu müddet Hakkarili için bir iki ay ile sınırlıydı. Bakla ehirde 50 kuru olan bir sebze veya meyvenin kilosu Hakkari'de hiç mübalaasız 150 kuru tu. Van'daki Perihanulları'nın 125 kuru a sattığı Makine Kimya mamulü küçük bir av fiyesi Hakkari'de 175 kuru a satılmaktaydı. Hakkari kadar meyveciliğe, arıcılığa, tavukçuluğa, hayvancılığa, tütüncülüğe müsait bir memleket azdı. Bakale'den Irak'a

¹⁷⁰³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 90; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65.

¹⁷⁰⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Çıtıma: 2, Cilt: 9 (29.5.1959), S. Sayısı: 270.

¹⁷⁰⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 4.

¹⁷⁰⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65; Bu sabunun getirilmesi için 19 Ekim 1944 tarihinde vilayetçe muhabereye girişi ve ancak 2 Temmuz 1945 tarihinde sabunlar vilayete getirilebilirdi. Fakat sabunların vilayet merkezine kadar olan nakliye masraflarının aidiyeti hususunda Umat nakliyat şirketi ile vilayet arasında ihtilaf çıkmış ve bu ihtilaf vilayetin noktai nazarına uygun olarak vaktiyle ne redilmiş olan sirkülere göre 16 A ustos 1945 tarihinde hal edilebilirdi. Tahsis tarihi ile vilayete mal olması tarihi arasında geçen on ay zarfında 180 parçadan ibaret bir muhabere dosyası meydana gelmiş olup bunun 120 parçası telgraf ve 60 parçası yazıydı. Uzak ve yabrumiyetli bir yerde bulunan memurlara ucuz fiyatla verilmek amacıyla tahsis edilen sabunlara yol parasının zammı suretiyle pahalıya mal olması hususunda ısrar eden Umat şirketine karşı vilayetin Ticaret Bakanlığının kararlarına uygun bir surette olunan titizlik ve hassasiyeti ayarlanmıştır.

¹⁷⁰⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1497, Dosya No: 103, Sıra No: 1, s. 25.

kadar uzanan Zap vadisindeki Nasturi ve Ermenilerden kalma kalma ba ve bahçe harabeleri Hakkâri'de neler yapılabilece inin canlı tanıklarıydı.¹⁷⁰⁸

Giyim ve ev e yası malzemelerinin satıldı ı bir ma aza uzun yıllar Hakkari'de olmadı. Halk ihtiyacını kendisine en yakın vilayet olan Van'dan kar ılıyordu. Hakkari'lerin de kendi ihtiyaçlarını kar ılayabilece i ma aza olan Sümerbank satı ma azası 1958 yılında açıldı. Halk artık bu ma azadan pamuklu kuma , ayakkabı, halı, makara, yünlü kuma ve yünlü battaniye ihtiyaçlarını giderebilecekti.¹⁷⁰⁹

Tablo 123: 1952 Yılında Hakkari'de Satılan Gıdanın Fiyatları¹⁷¹⁰

Gıda Maddeleri	Birim Fiyatı (Kg/Kr)	Gıda Maddeleri	Birim Fiyatı (Kg/Kr)
Ekmek	58	Soda	250
Pirinç	160	Ye il Sabun	250
Otlu Peynir	100	Beyaz Sabun	300
Tulum Ya ı	400	ehriye	200
eker	240	Patlıcan	75
Toz eker	-	Biber	80
Gaz ya ı	200	Domates	25

Tablo 123 incelendi inde 1952 yılında Hakkari'de gıda maddelerinden tulum ya ı, beyaz sabun ve eker fiyatlarının yüksek oldu u görülmektedir. Evlerde dahi yeti tirilebilecek olan domates ise fiyatı en dü ük olan gıda maddesidir.

Hakkari'de halkın çok az görebildi i sebze ve meyve fiyatları çok yüksekti, 1962 yılında Van'da 100 kuru tan satılan 1 kilo domates Hakkari'de 200 kuru a satılmaktaydı.¹⁷¹¹ Hakkari ile batı illerinin geçinme ve medeni ihtiyaçlarının temini arasında uçsuz bucaksız bir fark vardı.¹⁷¹² Ankara'da 450-500 kuru a satılan çimento Van'da 12 lira, Hakkari'de ise 15-16 liraydı.¹⁷¹³

1949-1952 yılında hayat pahalılı nda artı vardı.¹⁷¹⁴ Hayat pahalılı mın önüne geçilebilmesi için 11 Haziran 1956 tarihinde 6731 sayılı Milli Korunma Kanunu uygulamaya girdi. Milli Korunma Kanununa muhalefet suçunu i leyenlerden

¹⁷⁰⁸ **Hakkâri Postası** (20 Haziran 1963), s. 1.

¹⁷⁰⁹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 178.

¹⁷¹⁰ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 10.

¹⁷¹¹ **Hakkâri** (16 Temmuz 1962), s. 1.

¹⁷¹² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2 (20.11.1950), s. 175.

¹⁷¹³ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 16 (20.6.1952), s. 364.

¹⁷¹⁴ **T.C. Resmi Gazete**, 6.9.1952, s. 4435.

1956 yılında Hakkari merkezde 1, emdinli'de 1, 1957 yılında emdinli'de 3, Yüksekova'da 2 ki i hakkında i lem yapıldı.¹⁷¹⁵

1950'li yıllarının ba langıcından itibaren Türkiye ile A.B.D. arasındaki yakınla ma A.B.D.'nin Türkiye'ye yardım yapmasını da beraberinde getirdi. Türkiye ile A.B.D. hükümetleri arasında varılan mutabakat neticesinde 1956 senesi A ustos ayı içinde A.B.D. tarafından zirai mahsul fazlası olarak 480 sayılı Amme Kanununa istinaden hibe edilmek üzere Türkiye Kızılay Cemiyetince yoksullara, hastalara ve fakir çocuklarla yardıma muhtaç talebelere 3.500 ton süt tozu, 2.515 ton tereya ı, 2.515 ton peynir, yangın, zelzele, sel felaketzedelerine 1.000 ton un ve 150 ton pirinç ihtiyaç sahiplerine da ıtıldı. Hakkari ise bu yardımdan; muhtaç 221 ki iye 3.000 kilo süt tozu, 4.000 kilo tereya ı ve 4.000 kilo peynir aldı.¹⁷¹⁶

Yapılan yardımlar halkın ya am artlarını hafifletmekte yetersiz kalıyordu. Halk çok fakirdi. Abartısız Türkiye Cumhuriyetinin en fakir halkı, bu vilayette toplanmı tı. Halkın geçim artları çok a ırdı. Fakirlik öyle bir hal almı tı ki Beytü ebap ve emdinli'de halk me e peliti ö üterek ekmek halinde yemekteydi.¹⁷¹⁷

4.1.1. Gelir Gider Bütçe Durumu

Osmanlı'nın XIX. yüzyılının ortalarına kadar beylikle idare edilen Hakkari'de vergiler beyler tarafından toplatılmakta bir kısmı Osmanlı Hükümetine gönderilmekteydi. Gelirlerin büyük bir ço unlu u ise hayvanlardan ve i letmi oldu u maden ocaklarından kar ılanıyordu.

Beyliklerin kaldırılması ve merkezi hükümete ba lanmasıyla vergiler hükümet tarafından toplanmaya ba landı. Tabi bu durum beylerin itirazına ve seslerini yükseltmesine neden oldu.

Cumhuriyet devletinin kuruldu u yıllarda memleketin geneli harap ve bitap bir haldeydi. Devletin ve halkın ya aması için gerekli olan vergiler halktan toplanmalıydı ve co rafi mevkiisi neresi olursa olsun illerin hepsinden bu vergiler alınmalıydı. Ula ımın sa lanamadı ı, da lık alanda konu lu olan Hakkari'den ise vergilerin alınmasında sorunlar ya anıyordu.

¹⁷¹⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 5 (28.11.1958), s. 794, 891; Milli Korunma Kanunu 3780 sayılı yasa ile 18 Ocak 1940 tarihinde kabul edildi. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, çtım: 2, Cilt: 8 (20.4.1959), s. 350; Ünal, **Ön. ver.**, s. 19.

¹⁷¹⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, çtım: 3, Cilt: 20 (2.9.1957), s. 555.

¹⁷¹⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85.

Tablo 124: 1931-1932 Yıllarında Vergi Tahsil Durumu¹⁷¹⁸

Vilayetler	Tahakkukat			Tahsilat		
	Yeni Dönem	Geçmi Dönem	Toplam	Yeni Dönem	Geçmi Dönem	Toplam
Hakkari	100.000	68.000	168.000	41.000	7.000	48.000
Van	464.000	403.000	867.000	343.000	39.000	382.000
Memleket Geneli Toplam	82.238.000	104.433.000	186.671.000	68.403.000	7.438.000	75.841.000

Tablo 124'e göre, 1931-1932 yılı döneminde gerçekleştirilen vergi miktarı eski dönemdeki miktarla birlikte 168.000 lira iken bu vergi miktarının sadece 48.000 lirası tahsil edilebildi. Hakkari gibi Van vilayetinde de aynı sorun vardı. Van vilayetinin aynı döneme ait gerçekleştirilen vergi miktarı 867.000 lira iken bu vergi miktarının sadece 382.000 lirası alınabildi.

Tablo 125: 1930-1931 Yıllarında Tahsilatın Nüfus, Yüzölçümü ve Mülki Tekilat ile Mukayesesi¹⁷¹⁹

Vilayetler	Sender	Tahsilat	Yüzölçümü Km ²	Nüfus Yo unlu u Km ²	Bir Km ² Sahaya sabet Eden Tahsilat	Nüfus Miktarı	Bir Nüfusa sabet Eden Tahsilat	Mülki Tekilatın Genel i			
								Kaza	Nahiye	Köy	Toplam
Hakkari	1930	48.000	15.505	1.6	3.000	24.980	2.000	3	6	275	284
	1931	48.000		-	3.000		2.000	3	5	285	293
Van	1930	436.000	21.605	3.4	20.000	75.329	6.000	7	16	973	996
	1931	382.000		-	18.000		5.000	7	16	898	921
Toplam	1930	217.453.000	762.736	17.9	285.000	13.648.270	16.000	338	837	40.131	41.306
	1931	185.924.000		-	244.000		14.000	346	877	39.940	41.163

Tablo 125'e göre, Hakkari'de devlet tarafından ço u vergi alınmamasına rağmen ki i ba na dü en vergi miktarı ise 2.000 liraydı. 1931 ve 1932 yıllarında Hakkari vilayeti muamele, e lence, elektrik ve hava gazı (ki Hakkari'de bunların hiçbiri yok), oyun aletleri resmi, kara ve deniz avları resmi, nakliyat, tapu harçları ve

¹⁷¹⁸ Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **1931/1932 Mali statistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 171.

¹⁷¹⁹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **1931/1932 Mali statistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 40-89.

kaydiyeler, mahkeme harçları, noter ve özellikle iktisadi buhran vergilerinden muaf tutulmuştu. Van'da ise ki i ba ina dü en vergi miktarı 1930 yılında 6.000, 1931 yılında 5.000 lira idi.

Hakkari vilayet özel idaresinden toplanan gelirler, masrafları karşılayamıyordu. Hakkari'de hususi muhasebe idaresi bozuk ve peri an haldeydi. Vilayet bütçelerinde tahımların daimi encümen kararları ile yapılması yolsuzluk ve israfa sebep olmaktaydı. Valilerin emrinden çıkmayan encümen azaları gelecekteki yerlerini garanti altına almak adına kukla gibi davranmaktan çekinmiyorlardı.¹⁷²⁰

Hakkari'deki mülki görevlerde kar ıla ilan yolsuzluk Osmanlı döneminden beri devam edegelen mesele idi. Hakkari'nin maliyesinde görevli olanlar bir takım yolsuzluklarda bulunuyordu. Ve bu yolsuzlukların önüne geçilmesi için de bir takım ıslahatların yapılmasını gerekli kılıyordu.¹⁷²¹ Bu tür yolsuzluklar Hakkari için gönderilen yardımların uygun kalemlerde harcanmaması veya eksik olarak harcanması neticesinde ortaya çıkmaktaydı. Valilik idarecilerinin yaptığı yolsuzluklara rağmen Hakkarili cömert davranmaktan da geri kalmıyordu. Hakkari merkezde Çölemerik'te yapılacak hükümet kona ının inaatına dahi para yardımında bulunuyordu. Bu inaat için 25 Aralık 1886 tarihinde yüz bin kuru yardımda bulunmayı taahhüt etmişlerdi.¹⁷²²

Tablo 126: 1925-1931 Yılları Arası Vergi Tahsil ve Masraf Durumu¹⁷²³

Seneler	Tahmin Edilen (Lira)	Gerçekleşen (Lira)	Tahsilat (Lira)					Masarifat (Lira)					Memur ve Müstahdem Sayısı			
			Yol Vergisinden	Maarif Vergisinden	Vilayet Hissesinden	Sair	Gelirden	Toplam	Maa ve Ücret	Nafia leri	Maarif leri	Sair Masraflar	Toplam	Memur	Müstahdem	Toplam
HAKKÂR																
1925	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1926	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1927	33	18	2	1	6	-	9	7	1	-	1	9	5	7	12	
1928	81	23	3	4	5	-	12	13	8	1	4	26	7	11	18	
1929	143	91	20	10	8	5	52	9	18	5	42	74	16	7	23	
1930	119	98	14	12	9	3	38	12	9	4	11	36	17	6	23	

¹⁷²⁰ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 455, Sıra No: 5, s. 2; Birinci Umum Müfettişinin 9 Mayıs 1931 tarihinde Bakanlık Paftasına yazdığı raporda, Encümen azalarının yetkilerinin kısıtlanması ve ulam salahiyyetinin Umumi Meclise bırakılması gerektiği teklif olarak sunuldu.

¹⁷²¹ **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1402, Gömlek Sıra No: 123; İsmail Hakkı Paşa'nın Has Riyaset Celilesi Cenab-ı Aliyesine 4 Mart 1887 tarihinde Hakkari ile ilgili gönderilen tahrirat.

¹⁷²² **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1387, Gömlek Sıra No: 30.

¹⁷²³ T.C. Bakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **1931/1932 Mali İstatistikler** (Ankara: Marifet Matbaası, 1933), s. 126.

1931	75	52	10	12	5	7	34	11	3	4	16	34	14	6	20
VAN															
1925	115	91	8	3	27	2	40	19	10	5	23	57	42	40	82
1926	104	109	42	10	28	1	81	44	5	16	18	83	47	34	81
1927	172	92	25	36	11	1	73	33	19	30	14	96	44	34	78
1928	395	282	38	69	68	25	200	70	35	41	123	269	45	77	122
1929	519	446	84	81	14	130	309	89	114	33	95	331	117	55	172
1930	504	437	59	69	12	114	254	72	74	14	55	215	83	81	164
1931	297	553	56	75	14	88	233	102	29	24	59	214	63	107	170

Tablo 126'ya göre, 1925-1931 yılları arasında Hakkari vilayeti için tahmin edilen vergi miktarı ile gerçekte en ve tahsil edilen miktarlar arasında çok fark vardır. İlk kez 1930 yılında tahmin edilen vergi miktarı ile gerçekte en miktar arasındaki fark diğer yıllara göre çok az olmuştur. Yol vergisinin en fazla olduğu yıl 1929 yılı olup bu yıldan sonra yol vergisinde düşme görülmektedir. Maarif vergisinde de 1929 yılı itibarıyla artış vardır. Hakkari'de Cumhuriyet döneminde halkın en çok sıkıntı çektiği iki ana sorun olan yol ve eğitimden dahi vergi alınıyordu. Toplanan vergilere oranla Hakkari vilayeti için yapılan masraflar çok yüksekti.

Tablo 127: Hakkari Vilayeti 1931 Yılı Mali Senesi¹⁷²⁴

Vergi	Yeni				Eski			
	Tahakkukat (Lira)	Tahsilat (Lira)	Bakaya (Lira)	%	Tahakkukat (Lira)	Tahsilat (Lira)	Bakaya (Lira)	%
Bina	2.989	726	2.283	78,32	5.684	115	4.969	97,73
Arazi	14.300	4.118	10.182	71,19	14.961	817	14.144	94,53
Kazanç	4.902	946	3.956	80,71	4.862	245	4.617	94,96
Hayvan	35.886	20.606	15.280	42,57	32.985	6.347	26.538	80,45
Veraset	1	1	-	-	-	-	-	-
Muamele	1	1	-	-	-	-	-	-
Satılacak Emval	4.198	529	3.669	87,39	4.133	82	4.051	98,01
Nakdi Cezalar	893	448	445	49,82	1.817	43	1.774	97,63
Mülga Vergiler	-	-	-	-	2.609	75	2.564	97,15
Sair Vergiler	129	129	-	-	1.232	1	1.231	100

Tablo 127'ye göre, 1931 yılı öncesinde Hakkari'de hemen hemen hiç vergi toplanamıyordu. 1931 yılında tahsil edilen vergi miktarında eskiye oranla iyileme

¹⁷²⁴ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 6; Hakkari merkez, Gever ve emdinli'de bina sayımları 1932 tarihinde bitirildiği için yeni sayımlara göre vergi alınması planlandı. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 23.6.1932, s. 1610; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 2, s. 5.

vardı fakat vergilerin büyük ço unlu u yine tahsil edilemiyordu. Dikkati çeken husus ise Hakkari’de halkın ya ayabilece i do ru düzgün bina yokken bile bina vergisini vermek durumunda kalmasıydı. Hakkari’den en çok tahsil edilen vergi ise hayvan vergisi idi. Tek geçim kayna ı olan hayvandan alınan vergi çok yüksek oldu undan Hakkari’li geçim sıkıntısı ya ıyordu.

1932 senesinde Hakkari’nin Birinci Umum Müfetti li i mntıkası dahilindeki di er illere göre üretim hacmi çok dü üktü. Esnafın, tüccarın ve sanayinin olmadığı ve ziraatın en ilkel yöntemler ile yapıldı ı ilde üretim ve ihracattan söz etmek mümkün de ildi.

Tablo 128: 1932 Yılı Do u lleri Üretim, hracat ve thalat Durumu¹⁷²⁵

Vilayetler	Üretim (Lira)	hracat (Lira)	thalat (Lira)
Diyarbakir	3.365.650	1.017.177	924.198
Urfa	3.679.100	422.600	327.113
Elaziz	2.230.150	217.549	573.100
Siirt	2.200.000	198.000	108.700
Mu	786.271	29.135	32.500
Van	2.971.172	219.655	111.680
Hakkari	182.352	34.538	74.438
Bayezit	589.168	263.120	312.125
Mardin	3.820.325	197.169	267.017

Tablo 128’e göre, Hakkari vilayeti di er illere oranla üretim hacmi en dü ük olan ildir. hracat yapaca ı ürünü olmayan vilayet ihtiyaçlarını dı ardan temin etmekteydi. hracat oranı çok dü ük, ithalatı ise çok yüksekti. Diyarbakır, Urfa, Siirt ve Van vilayetlerinin ihracat durumu ithalatından daha iyidir.

1936 yılı içinde Birinci Umum Müfetti lik bölgesi içindeki Hakkari’nin gelir durumunun dü ük olması vilayetin kendi imkanları ile gerçekle tirebilece i alanlardaki hizmetlerin aksamasına sebep olmaktaydı.

Tablo 129: 1936 Yılı Birinci Umum Müfetti lik Bölgesi Gelir Durumu ve Taksimatı¹⁷²⁶

Vilayetler	Yekûn (Lira)	Çe itli ve Ortak Masraflara (Lira)	Sıhhat lerine (Lira)	Ziraat ve Baytarlık lerine (Lira)	Maarif lerine (Lira)	Yol lerine (Lira)	dare ve Hesap lerine (Lira)
Diyarbakir	318.281	84.396	11.638	12.224	78.827	78.854	52.342
Mardin	205.848	22.303	11.799	5.949	57.629	64.298	43.865

¹⁷²⁵ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 9.

¹⁷²⁶ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 19 (ubat 1937), s. 37.

Mu	163.619	27.613	8.388	7.710	38.886	42.511	38.511
Siirt	109.581	25.598	13.715	1.381	29.642	13.291	25.954
Urfa	253.106	23.981	20.878	7.594	78.930	68.431	53.392
Van	170.234	27.882	9.654	11.979	48.607	38.121	33.991
Hakkari	69.070	19.506	39.193	4.809	-	-	5.667
Bitlis	111.672	11.400	10.472	883	26.984	28.579	33.334
Yekûn	1.401.411	242.679	125.737	52.529	359.505	334.085	287.056
Nispeti		% 17	% 9	% 4	% 26	% 24	% 20

Tablo 129'a göre, Hakkari di er Do u illerine göre gelir durumu en dü ük olan ildir. 1936 yılında Hakkari'de elde edilen gelirin büyük bir bölümünün sıhhat i lerine, az bir miktarında ziraat i lerine ayrıldı ı, maarif ve yol i lerine ise harcama dahi yapılamadı ı görülmektedir.

Geliri olmayan Hakkari, memleketin di er illerinde yapılan kültür hamlelerine de katkı sa lıyordu. Yardımı kendisine bekleyen Hakkari cömertli ini göstermekten de geri kalmıyordu. 20 Ekim 1934'te açılan ve Ankara'nın simgesi olan Güvenlik anıtının yapımı için tüm vilayetlerden 214.576 lira 12 kuru yardım toplandı. Hakkari vilayeti bu anıt için 300 lira, Van vilayeti ise 1.600 lira para yardımı yaptı.¹⁷²⁷

Tablo 130: 1935-1943 Yılları Arası Tahsilat Durumu¹⁷²⁸

	Yıllar	Tahsilat (Lira)
Hakkari	1928	75.877
	1930	48.000
	1931	48.000
	1932	58.000
	1935	67.000
	1936	52.000
	1937	87.000
	1938	115.000
	1939	107.000
	1940	109.000
	1941	150.000
	1942	186.000
	1943	188.000

¹⁷²⁷ **Belediyeler Dergisi**, Sayı: 2 (Eylül 1935), s. 40.

¹⁷²⁸ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1929)**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası), s. 253; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938-1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 378; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1939-1940)**, Cilt: 11 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 455; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942-1943)**, Cilt: 14 (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi), s. 284-309; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942-1945)**, Cilt: 15 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 406.

Tablo 130'a göre, Hakkari'de 1932 yılı itibariyle vergilerin tahsil durumunda artı vardır. Toplanan vergilerde ise ço unlukla alınan hayvan vergisi toplam miktarın artmasında katkı sa lıyordu. kinci Dünya Sava ı'nın yapıldı ı yıllar olan 1939 sonrasında Hakkari'den toplanan vergi miktarında artı oldu u görülmektedir. Vergi gelirinde artı olmasına ra men masrafların kar ılanmasında güçlük çekiliyordu. 1 Özel darenin 1945 ve 1948 yılları haricindeki yıllarda topladı ı gelirler giderleri kar ılayabilmekteydi.¹⁷²⁹ 1945 ve 1948¹⁷³⁰ yılındaki giderler gelirlerden fazlaydı.

XIX. yüzyılda Hakkari'nin ran ve Musul bölgesiyle olan ticaret ili kileri ekonomisinin canlı kalmasına temel te kil ediyordu. Ermeni ve Nasturilerin Hakkari'nin vergi gelirlerinin artmasında önemli bir payı vardı. Toplanan vergiler masrafların hepsini kar ılamaktaydı. Hayvan ve arazi vergisinden alınan vergi miktarı di er kalemlere oranla fazlaydı. Toplanan vergilerin büyük bir ço unlu u ise asayi hizmetlerine ayrılıyordu.¹⁷³¹ Bu durum Cumhuriyet döneminde de de i medi. Sınır da a iretler arasında ya anan karga alıklar ve Hakkari bölgesinin Irak ve ran'a sınır olması buraya askeri gücün yı ılmasına sebep olmaktaydı.

4.1.2. Kamu Harcamaları

Türkiye'nin Do u vilayetleri, ülkenin en geri ve geli mi lik düzeyi en dü ük olan bölgeleridir.¹⁷³² Yurdumuzun Do u bölgesi uzun yıllar ihmal edilerek adeta üvey evlat muamelesi yapılmı tır.¹⁷³³ Her ne kadar cumhuriyet rejimi ile Anadolu'ya, köylerimize yönelmeye ba lanmı ve yakın geçmi te de buraların kalkınması yolunda çe itli gayretler yapılmı ise de Anadolumuzun özellikle do u parçamızın geri durumu inkar edilemez durumdadır. Yapılmı ve yapılmakta olan kalkınma

¹⁷²⁹ Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1949**, Cilt:17 (Ankara: 1949), s. 273; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 465-493; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1950**, Cilt: 18 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 253-267; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 16 (21.2.1949), s. 71'de 1946 yılı tahsilatı 224.520 lira, 1947 yılı tahsilatı 270.411 lira olarak belirtilmektedir.

¹⁷³⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 16 (21.2.1949), s. 45.

¹⁷³¹ Falay, **Ön. ver.**, s. 477.

¹⁷³² Lazarev, vd, **Ön. ver.**, s. 212.

¹⁷³³ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, çtima: 3, Cilt: 10 (20.11.1959), s. 116; Mu Milletvekili emsi A ao lu'nun konu ması.

gayretlerine rağmen, bu bölgemizin geri kalmasının nedenleri arasında geçmişin askeri akınları, yanan harpleri, kötü idareleri ve ihmalleri katmak gerekir.¹⁷³⁴

Geri kalan Doğu Anadolu bölgesinin kalkınmasını sağlamak için 1959 yılında Doğu illeri kalkındırma fonu adıyla açılacak hususi bölüme 50 milyon lira ödenek konulmasını Hakkâri milletvekili Übeydullah Seven haricindeki 53 milletvekili tarafından meclise teklifte bulunuldu.¹⁷³⁵ Doğu Anadolu'nun gelişimi için Hükümetçe hazırlanan ve Büyük Millet Meclisince tasdik edilen beş yıllık kalkınma planının 1963 yılından itibaren uygulanması öngörüldü. Bu plan ile ark kalkınmasına önem verilmekteydi. Muş ve Van pilot bölge ilan edildi. Bu iki vilayete beş yıllık plan dahilinde harcanacak para 100 milyondur. Hakkâri halkı bu kalkınma planına pilot bölge olarak katılmak istiyordu.¹⁷³⁶

Hakkâri milletvekili Ahmet Zeydan 1963 mali yılı bütçe görüşmelerinde Büyük Millet Meclisinde Hakkâri merkezinde su ve elektriğin olmadığını, kazaların durumunun içler acısı olduğunu, 1963 yılında yapılan beş yıllık kalkınma planında Hakkâri'nin diğer gelişmiş illerle arasında olan dengesizliğin kaldırılmasını ve Hakkârililerin insanca yaşamalarını isteyen bir konuşma yaptı.¹⁷³⁷

Hakkâri'de ekonomiyi canlandırmak için canlı hayvanların satımını yapabilmek ve iş sahaları bulmak için komşu devletlerle anlaşarak hudut kapıları açmak, maden yönünden zengin olan bu bölgeye maden arama ekibi göndererek iş açan yerlere maden ocakları ve fabrikalar kurmak, bölgenin belli başlı gelir kaynağı olan hayvancılığı teşvik etmek ve kalkındırmak için et kombinasyonu açmak gerekmektedir. Hakkâri beş yıllık kalkınma planında pilot ehirlere ilave edilmeliydi.¹⁷³⁸ Beş yıllık kalkınma planının Hakkâri'de iş sahaları açılmasına ve işsizlere çare olmasına inanılmaktaydı.¹⁷³⁹

1963 yılı bütçesi gereği beş yıllık kalkınma planı dâhilinde 9 milyar yatırım yapılacaktır. 1963 yılı bütçesinden Bayındırlık Müdürlüğü'nce yapılacak işler hariç olmak üzere, 8 milyon liraya yakın bir yatırım yapılacak ise de buna 1962 yılından ihale edilen cezaevi ile içme suyu da dahildir. Bu vaziyet karşısında Hakkâri'ye diğer vilayetlerin kazası kadar önem verilmemizi.

¹⁷³⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Cilt: 2, Cilt: 7 (25.2.1959), s. 771; Nermin Erdentü, "Kalkınma Problemleri ve Doğu Anadolumuz", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi**, Sayı: 3 (1965), s. 13.

¹⁷³⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Cilt: 2, Cilt: 7 (25.2.1959), s. 771.

¹⁷³⁶ **Hakkâri** (28 Aralık 1962), s. 1.

¹⁷³⁷ **Hakkâri** (8 Mart 1963), s. 1.

¹⁷³⁸ **Hakkâri Postası** (4 Mart 1963), s. 1.

¹⁷³⁹ **Hakkâri Postası** (6 Mart 1963), s. 1.

Kalkınma planına esas teşkil eden ihtiyaçlar tespit edilirken Hakkari için önem ve öncelik derecesine dikkat edilmemi, daha mühim ihtiyaçlar varken 1963 yılı bütçesinden spor sahası için 100 bin lira tahsisat ayrılmı tı. Sualık tesisleri çalı mayan, do um evinden mahrum, mütehassıs ve operatörü bulunmayan, ehir planı tatbik edilmeyen, en basit medeni ihtiyaçlardan mahrum, sokak ve caddeleri çamur deryası olan bir vilayette 100 bin lira saha parası harcanması çok gereksizdi. Bunun yerine 10 yataklı bir do umevi in a edilmı olsaydı, en azından Hakkari halkının önemli bir ihtiyacı bertaraf edilmı olunacaktı. Do um evi olmadı ı için kadınlar do um için Van'a ve Diyarbakır'a götürülüyordu. Ço u kadın do um sorunları yüzünden yolda can veriyordu. Bölge halkının özellikle kadınların böyle bir ihtiyacı varken sadece futbol sahası için 100 bin lira para tahsis edilmesi, idarecilerin Hakkari'nin meselelerine kar ı duyuarsız davrandı ının açık kanıtıdır.¹⁷⁴⁰

Bölgede kamu hizmetlerinin yeterli düzeye ula amamasının daha do rusu arzulanan sonuçlara ula ılamamasının önemli bir nedeni de sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılmamı olmasındır. Bilindi i üzere sosyo-kültürel yapı özellikleri, iktisadi kalkınma için birer veridir. Bu faktörler göz önünde tutulmadan herhangi bir bölgenin kalkındırılması çabaları, ülkeyi a ır bir mali yük altına sokmaktan öteye geçemez. Do u Anadolu'nun kendine özgü sosyal yapısının önde gelen niteli inin feodal karakter ta ıması oldu u, halkın hakim zümrelere ba ımlılı ının yalnız ekonomik ili kilerle sınırlanmayıp dini, a ıret dayanı ması gibi nedenlerin ba ımlılıktaki önemli rol oynadı ı, do ulu toprak a alarının ıhlık, beylik gibi sıfatlarla da konumlarını peki tirdikleri genellikle vurgulanan durumlardır.¹⁷⁴¹

Do u ve Güneydo u Anadolu bölgesinde Kürtçenin yaygın olması, Arapça konu ulması, devlet otoritesini temsil eden memur ve makamlarla köylü arasına a a, bey, eyh adı altında bazı kimselerin girmesi gelene ini yaratmı tır. Halkı sömüren bu nüfuzlu ki iler çıkarlarının sürüp gitmesi için batıl inançlardan, kan davalarından, göçebe a ıretlerin silah gücünden, hukuk d ı ı davranılardan, her türlü kaba kuvvetten faydalanıyorlardı.¹⁷⁴²

Bölgenin sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılamamasının bir ba ka boyutu yöredeki idarecilerin yakla ımlarında gizlidir. Hükümet memurlarınca uygulanan kültür olgu ve siyasetinin bölgede, batı hayat tarzının kabul

¹⁷⁴⁰ Seyfettin Gültekin, "Yazık Bu Beldeye Beyler", **Hakkari Sesi** (13 Mart 1963), s. 1.

¹⁷⁴¹ A ın, **Ön. ver.**, s. 103.

¹⁷⁴² Fehmi Yavuz, "Toprak Ya da Tarım Reformu", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 22-2 (1967), s. 41.

ettirilmeye çalı ılmasından ba ka bir ey olmadı ı, bu nedenle bölge halkı ile devletin büyük masraflar yaparak bölgede iskana çalı tı ı göçmenler arasında da sosyal dayanı ma sa lanamadı ı görülmektedir. Göçmenlere uzun yıllar hükümetlerce destek verilmesine kar ın onların ba ka bölgelere göç etmesi önlenememi tir. Bu tip uygulamaların bölge halkından bazılarının yıllarca yeni kimlik aramalarına bahane oldu u yolunda son ara tırmaların ortaya koydu u ele tiriler, bölgede yapılmak istenen olumlu hamlelerin amacına tam anlamıyla neden ula amadı ını da bir ölçüde aydınlatmaktadır.¹⁷⁴³

Hazine topraklarının ya ması, ahitlerin sindirilmesi ya da yalancı ahitli e zorlanması, cinayetlerde suçlunun ortaya çıkarılamaması, e kıya ile yapılan sava ın özlenen ba arıyı sa lamaması, hep bu bölgede alı ılan ve ola an sayılan olaylar arasındadır.

Böyle bir durum iktisadi bakımdan da zararlı oldu u, uzun sürede ürün verecek yatırımlara giri meyi önledi i, bu yüzden hem bölge halkının hayat seviyesinin yükselmedi i hem de milli ekonomiye gerekli katkının yapılamadı ı da ayrı bir gerçek olarak gösterilmektedir.¹⁷⁴⁴

Sayılan bu nedenlerden ötürü Do u Anadolu Bölgesi, ülke ortalamasının altında bir sosyal ekonomik geli mi lik düzeyinde kaldı.

Tablo 131: 1946-1950 Yılları Do u İllerinin Sosyo-Ekonomik Geli mi lik Düzeyleri¹⁷⁴⁵

İller	Endeks	İller	Endeks
Gaziantep	82.7	Kars	39.1
Elazı	79.8	Bitlis	38.7
Malatya	74.2	Mu	34.8
Siirt	73.4	Mardin	33.4
Erzincan	64.6	Tunceli	33.4
Erzurum	62.0	Adıyaman	32.4
Diyarbakır	59.8	A rı	29.9
Van	43.5	Bingöl	28.2
Urfa	43.2	Hakkari	26.8

Tablo 131'e göre, Gaziantep geli mi lik düzeyinde ilk sıradayken Hakkari Do u Anadolu bölgesindeki iller içinde en sonuncusudur.

¹⁷⁴³ A gın, **Ön. ver.**, s. 104.

¹⁷⁴⁴ Yavuz, Fehmi, **Ön. ver.**, s. 41.

¹⁷⁴⁵ A gın, **Ön. ver.**, s. 105.

1946-1950 yılları arasında Do u illerindeki ki i ba ma yapılan kamu harcamaları ile Do u illeri ortalaması ve iller genel ortalamalarının karşılaştırılması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 132: 1946-1950 Yılları Arasında Do u illerine Yapılan Kamu Harcamaları¹⁷⁴⁶

İller Genel	Nüfusu	Toplam Kamu Harcamaları	Adalet Bakanlığı	Emn. ve Jan.	Milli E . Bakanlığı	Bayındırlık Bakanlığı	SSYB	Tarım Bakanlığı	Diy. I. B. k.
	18.790.174	109.25	7.7	13.86	21.86	9.32	6.38	4.85	0.61
Do u illeri	3.364.698	99.52-	6.48-	16.89+	18.46-	15.06+	6.63+	3.37-	0.54-
A rı	133.504	69.65<-	6.43<+	16.38<+	8.39<-	9.79<+	2.91<-	1.53<-	0.32<-
Bingöl	75.510	79.62<-	6.92>-	17.83>+	9.02<-	15.20>+	3.30<-	1.64<-	0.51<-
Bitlis	71.950	137.45>+	9.07>+	21.81>+	14.80<-	10.14<+	6.15<-	1.85<-	0.74>+
Diyarbakır	249.949	172.74<+	7.80>+	17.12>+	25.36<+	64.21>+	12.45>+	3.17<-	0.86>+
Elazı	198.081	145.29>+	7.15>-	13.33<-	21.86>-	37.15>+	19.81<+	2.92<-	0.59>-
Erzincan	171.868	95.76<-	6.90<-	11.20<-	18.54<-	12.95<+	7.10<+	4.47>-	0.67>+
Erzurum	395.876	89.31<-	4.38<-	8.76<-	28.24>+	6.74<-	6.00<-	3.06<-	0.45<-
Gaziantep	290.058	66.43<-	6.00<-	9.08<-	15.47<-	3.84<-	6.35<-	2.46<-	0.41<-
Hakkari	35.124	240.56>+	10.12>+	96.33>+	13.63<-	38.40>+	5.01<-	2.68<-	0.76>+
Kars	381.176	70.83<-	4.53<-	10.01<-	23.04>+	3.10<-	2.69<-	3.04<-	0.28<-
Malatya	428.660	92.26<-	5.10<-	6.28<-	22.48>+	12.74<+	5.18<-	6.89>+	0.45<-
Mardin	234.457	62.88<-	7.17>-	21.65>+	7.86<-	4.42<-	5.37<-	2.21<-	0.64>+
Mu	82.699	106.13>-	8.78>+	17.05>+	10.80<-	13.40<+	2.53<-	2.58<-	0.51<-
Siirt	133.627	102.36>-	8.84>+	35.58>+	8.09<-	11.77<+	6.43<+	1.47<-	0.96>+
Tunceli	90.446	144.02>+	11.84>+	52.20>+	17.39<-	18.05>+	8.22>+	2.25<-	0.75<+
Urfa	263.855	64.16<-	6.67<-	12.51<-	9.62<-	5.77<-	6.41<+	4.39>-	0.58>-
Van	127.858	180.25>+	8.18>+	59.73>+	22.74>+	25.35>+	4.46<-	2.48<-	0.47<-

Tablo 132'ye baktığımızda, 1946-1950 yılları arasında Do u illerine yapılan kamu harcamalarına göre Hakkari vilayeti için yapılan harcamalarda; toplam kamu harcamalarında hem iller genel ortalamasından hem de Do u illeri ortalamasından yüksek ve birinci sırada olduğunu görmekteyiz. Hakkari için Adalet Bakanlığı ile Emniyet ve Jandarma birimlerine yapılan harcamalar hem iller genel ortalamasından hem de Do u illeri ortalamasından yüksektir. Bunun sebebi ise İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle beraber bölgedeki otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Barzanilerin İran ve Irak sınır bölgelerinde Kürt Devleti kurma girişimleridir. Burada ki ana irticı nokta ise, doğru düzgün yollara sahip olmayan Hakkari vilayeti için

¹⁷⁴⁶ Aynı s. 111; Tablo 1946-1950 yıllarına ilişkin Bütçe Kesin Hesapları ile Devlet İstatistik Enstitüsü, 1945 Nüfus Sayım Sonuçlarından yararlanarak düzenlenmiştir. Tablo da; - ve + işaretleri, o ilde gerçekte en ki i ba ma harcamanın, iller genel ortalamasından düşük veya yüksek olduğunu, < ve > işaretleri, o ilde gerçekte en ki i ba ma harcamanın, do u illeri ortalamasından düşük veya yüksek olduğunu gösterir.

bayındırlık alanında yapılan harcamanın hem iller genel ortalamasından hem de Do u illeri ortalamasından yüksek olması ve Diyarbakır'dan sonra ikinci sırayı almasıdır. Bayındırlık alanında yapılan yardımlara rağmen Hakkari'nin zorlu arazisi ulaşımla sağlayacak yolların yapılmasına engel teşkil etmiştir. Eğitim, sağlık ve tarım alanlarında yapılan harcamalar ise hem iller genel ortalamasından hem de Do u illeri ortalamasından düşüktür. Hakkari vilayeti için yapılan harcamalarda güvenlik ve asayiş boyutu ön planda tutulmuştur.¹⁷⁴⁷

1951-1955 yılları arasında Do u illerindeki kişi başına yapılan kamu harcamaları ile Do u illeri ortalaması ve iller genel ortalamalarının karşılaştırılması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 133: 1951-1955 Yılları Arasında Do u İllerine Yapılan Kamu Harcamaları¹⁷⁴⁸

İller Genel	Nüfusu	Toplam Kamu Harcamaları	Adalet Bakanlığı	Emn. ve Jan.	Milli E. Bakanlığı	Bayındırlık Bakanlığı	SSYB	Tarım Bakanlığı	Diy. İ. B. K.
	20.947.188	175.44	13.22	17.99	47.56	13.72	14.55	8.86	2.39
Do u İlleri	3.857.275	147.79	10.87	20.14	42.08	12.56	12.59	7.28	2.03
A rı	155.455	106.99<-	11.02>-	18.20<+	28.94<-	8.01<-	5.96<-	3.35<-	1.00<-
Bingöl	97.328	148.89>-	11.89>-	17.15<-	33.75<-	17.68>+	9.35<-	4.55<-	1.56<-
Bitlis	88.634	225.34>+	16.36>+	25.29>+	48.87>+	7.96<-	11.94<-	6.87<-	3.46>+
Diyarbakır	293.738	213.54>+	12.59>-	20.23>+	51.13>+	31.46>+	19.84>+	13.24>+	2.30>-
Elazı	213.330	175.25>-	12.11>-	15.93<-	58.58>+	19.35>+	31.64>+	13.11>+	2.45>+
Erzincan	197.770	145.82<-	11.11>-	13.87<-	42.68>-	17.10>+	10.87<-	9.43>+	2.97<+
Erzurum	461.090	135.01<-	7.53<-	11.58<-	56.91>+	11.40<-	12.04<-	5.85<-	2.06<-
Gaziantep	328.343	128.87<-	9.52<-	12.49<-	37.92<-	16.20>+	13.88>-	8.93>+	1.97<-
Hakkari	44.207	239.54>+	23.77>+	80.75>+	45.22>-	27.03>+	7.25<-	4.73<-	1.66<-
Kars	410.236	134.80<-	8.88<-	11.86<-	44.03>-	5.21<-	7.72<-	5.12<-	0.94<-
Malatya	483.568	90.46<-	7.15<-	7.13<-	32.34<-	3.97<-	11.63<-	5.90<-	1.73<-
Mardin	269.490	107.68<-	10.96>-	21.83>+	27.66<-	5.51<-	10.11<-	4.11<-	1.93<-
Mu	107.286	167.43>-	12.91>-	16.10<-	32.28<-	10.41<-	8.00<-	5.63<-	1.74<-
Siirt	156.703	158.54>-	15.85>+	43.14>+	29.42<-	14.72>+	9.39<-	4.19<-	3.02>+
Tunceli	105.759	235.27>+	16.55>+	60.41>+	56.91>+	25.40>+	10.40<-	5.79<-	2.96>+
Urfa	298.394	107.12<-	10.33<-	18.35<+	25.94<-	5.92<-	11.68<-	8.67<-	2.23>-
Van	145.944	290.3>+	15.24>+	73.67>+	63.65>+	18.01>+	9.79<-	9.72<-	1.81<-

¹⁷⁴⁷ Emniyet ve asayişin muhafazası için Hakkari bölgesindeki karakollarının inası ve tadilatı için bütçeden önemli miktarda pay ayrılmasıdır. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 2, Cilt: 17 (21.5.1945), s. 33; A rı, Van, Hakkari, Mardin ve Urfa illerinde güvenliğin bozulmaması için arazi otomobili alınmak üzere 1946 yılı bütçesine 50.000 lira ödenek konuldu. Bkz. **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 20 (17.12.1945), s. 43.

¹⁷⁴⁸ A rı'nın **Ön. ver.**, s. 116; Tablo 1951-1955 yıllarına ilişkin Bütçe Kesin Hesapları ile Devlet İstatistik Enstitüsü, 1950 Nüfus Sayım Sonuçlarından yararlanarak düzenlenmiştir. Tablo da; - ve + işaretleri, o ilde gerçekleştirilen kişi başına harcamanın, iller genel ortalamasından düşük veya yüksek olduğunu, < ve > işaretleri, o ilde gerçekleştirilen kişi başına harcamanın, do u illeri ortalamasından düşük veya yüksek olduğunu gösterir.

Tablo 133'e göre, Hakkari vilayeti toplam kamu harcamalarında iller genel ortalaması ve Do u illeri ortalamalarına göre Van vilayetinden sonra ikinci sırayı almaktadır. Devletin bu vilayete olan yardımları gözle görülür derecededir. Yatırım alanlarına baktı ımızda Adalet Bakanlığı ile Emniyet ve Jandarma birimlerine yapılan yatırımlar rekor düzeydedir. Bunun nedeni ise yine Molla Mustafa Barzani'nin Irak yönetimiyle ya amı oldu u sorunlar yüzünden Hakkari sınır bölgesindeki faaliyetleridir. Bu karga a ortamından etkilenen özellikle Irak kuzeyinde ya ayan a ıretlerden zaman zaman Hakkari bölgesine emdinli kazasına geçi lerin olmasıdır.

Ula ımın olmaması nedeniyle geli imini tamamlayamayan, dar ve kapalı bir saha içinde kalan Hakkari vilayeti için yapılan yol harcamaları ise hem iller genel ortalamasına hem de Do u illeri ortalamasına göre Diyarbakır'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Yolların yapılamayı ı Hakkari'nin zorlu arazisinden de kaynaklanmaktadır fakat devlet tarafından Hakkari'ye gönderilen kaynakların il idaresince uygun ekilde harcanıp harcanmadı ı sorusunu da akıllara getirmektedir.

Bu dönemde e itim alanında yapılan harcamalar bir önceki döneme göre artı göstermi tir. E itim alanındaki harcamalarda Hakkari vilayeti iller genel ortalamasından dü ük fakat Do u illeri ortalamasından yüksektir.

Sa lık ve tarım alanındaki harcamalar hem iller genel ortalamasına göre hem de Do u illeri ortalamasına göre dü ük seviyededir.

Bir önceki döneme göre diyanet i leri alanında yapılan harcamada da gerileme vardır. Hakkari vilayeti kazalarıyla birlikte yeti mi din adamının eksini çok çekmi tir. Kazaların genelinde ise cami hemen hemen hiç yok gibiydi.

1956-1960 yılları arasında Do u illerindeki ki i ba ına yapılan kamu harcamaları ile Do u illeri ortalaması ve iller genel ortalamalarının kar ıla tırılması a a ıdaki tabloda gösterilmi tir.

Tablo 134: 1956-1960 Yılları Arasında Do u illerine Yapılan Kamu Harcamaları¹⁷⁴⁹

İller Genel	Nüfusu	Toplam Kamu Harcamaları	Adalet Bakanlı ı	Emn. ve Jan.	MİH E . Bakanlı ı	Bayındırlık Bakanlı ı	SSYB	Tarım Bakanlı ı	Diy. İ. B. k.
	24.064.763	333.19	23.88	37.92	102.44	14.17	34.14	18.46	5.41
Do u illeri	4.477.200	284.16	18.76	50.05	87.72	14.27	28.07	13.70	4.87
A rı	181.348	238.65<-	19.85<-	32.65<-	76.05<-	14.10<-	14.79<-	5.23<-	2.68<-
Bingöl	113.341	264.73<-	20.05>-	32.82<-	76.83<-	12.66<-	19.34<-	6.76<-	4.04<-
Bitlis	111.187	373.70>+	22.48>-	41.67<+	98.49>-	31.92>+	23.80<-	9.10<-	8.11>+
Diyarbakır	343.903	312.10>-	20.87>-	43.37<+	102.14>-	20.27>+	39.01>+	25.73>+	4.72<-
Elazı	242.279	358.98>+	21.32>-	30.43<-	126.91>+	10.93<-	63.49>+	23.61>+	5.91>+
Erzincan	215.592	265.37<-	20.65>-	25.68<-	91.83>-	7.67<-	23.30<-	21.72>+	9.54>+
Erzurum	519.976	271.50<-	14.08<-	22.17<-	109.16>+	27.18>+	27.92<-	12.43<-	4.68<-
Gaziantep	376.969	321.56>-	16.28<-	92.50>+	86.98<-	12.36<-	40.54>+	17.94>-	4.77<-
Hakkari	54.824	415.26>+	40.68>+	157.24>+	95.07>-	14.75>+	16.35<-	8.19<-	2.25<-
Kars	487.844	226.86<-	15.89<-	20.18<-	83.72<-	9.99<-	18.75<-	8.19<-	2.25<-
Malatya	342.835	244.59<-	17.37<-	18.36<-	93.31>-	8.45<-	32.09>-	15.38>-	6.51>+
Mardin	305.520	279.38<-	18.52<-	104.97>+	55.50<-	12.39<-	21.27<-	8.87<-	4.34<-
Mu	136.401	277.51<-	19.32>-	29.98<-	68.14<-	16.70>+	23.94<-	9.27<-	3.94<-
Siirt	191.234	292.38>-	25.31>+	71.61>+	68.47<-	17.46>+	24.38<-	11.37<-	5.87>+
Tunceli	121.743	390.25>+	26.43>+	102.16>+	132.36>+	12.38<-	25.24<-	9.79<-	7.00>+
Urfa	348.199	255.19<-	17.26<-	69.42>+	57.77<-	7.79<-	25.55<-	13.97>-	4.62<-
Van	175.250	445.87>+	23.91>-	118.08>+	107.53>+	11.79<-	20.80<-	14.92>-	4.21<-

Tablo 134'e göre, Hakkari vilayetine yapılan toplam kamu harcamaları hem iller genel ortalamasına göre hem de Do u illeri ortalamasına göre en yüksek seviyededir. Adalet Bakanlı ı ile Emniyet ve Jandarma birimlerinde yapılan harcamalar bu dönemde de rekor düzeydedir. Bunun sebebi ise Kuzey Irak'ta otoriteyi ele geçirmek isteyen Molla Mustafa Barzani'nin Irak yönetimine kar ı olan mücadelesidir. Sınır üzerindeki çatı malardan dolayı Irak'ta bulunan a iretler Hakkari bölgesine geçerek kendilerine güvenli bir yer bulmaya çalı mı lardı. Irak yönetimi Barzanilerin mücadelesini kırmak için ise zaman zaman Hakkari ve Goyan bölgelerini bombalamı tı. Bu bölgedeki istikrarsız ve asayı i bozuk durum, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından yapılan harcamaların eklini, sosyo-iktisadi geli melerden ziyade asayı alanındaki harcamalara çevirmesine neden olmu tu.

¹⁷⁴⁹ Aynı. s. 123; Tablo 1956-1960 yıllarına ili kin Bütçe Kesin Hesapları ile Devlet statistik Enstitüsü, 1955 Nüfus Sayım Sonuçlarından yararlanarak düzenlenmi tir. Tablo da; - ve + i aretleri, o ilde gerçekte en ki i ba ına harcamanın, iller genel ortalamasından dü ük veya yüksek oldu unu, < ve > i aretleri, o ilde gerçekte en ki i ba ına harcamanın, do u illeri ortalamasından dü ük veya yüksek oldu unu gösterir.

Bayındırlık alanında yapılan harcamalar hem iller genel ortalamasına hem de Do u illeri ortalamasına göre yüksektir fakat daha önceki dönemlere göre harcama miktarı dü mü tür.

Sa lık ve tarım alanında yapılan harcamalar hem iller genel ortalamasına hem de Do u illeri ortalamasına göre dü ük seviyededir.

E itim alanında yapılan harcama iller genel ortalamasına göre dü ük fakat Do u illeri ortalamasına göre yüksektir.

Din i leri alanında yapılan harcama bir önceki dönemle aynı olup gerileme söz konusudur. Hakkari bölgesi de i ik halkların kayna tı ı bir yerdı. Beytü ebap bölgesinde kiliselerde Hıristiyan din adamları bulunurken Hakkari ili ve kazalarında i inin ehli din adamı bulmak çok zordu. Halk ibadetini yerine getirecek cami dahi bulamıyordu.

İde tahakkuk eden kamu gelirinın tahsil edilme yüzdesi giderek artmı ve tahakkuk/tahsilat oranı 1946-1950 döneminde iller genel ortalamasının üzerinde iken, 1951-1955 döneminde oranlar e it olmu , 1956-1960 döneminde ise Hakkari'de gerçekte en oran iller genel ortalamasının altında kalmı ; bir ba ka anlatımla tahakkuk edilen kamu gelirinın tahsil edilebilen bölümü Hakkari'de, iller genel ortalamasının üzerinde gerçekte mi tir.¹⁷⁵⁰

4.1.3. Bankacılık

Para ve kredi ticareti yapan ekonomik bir kurum olan banka, tüccarlara, i adamlarına, çiftçilere kredi açmakta, onlara dü ük faizle borç para vermekte ve i lerinin güçlenmesine yardımcı olmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde Ziraat Bankası, Hakkari'de Çölemerik, Albak ve Gever'de kurulan sandıklarla halka hizmette bulunmu tur.¹⁷⁵¹ Tütünü ile vilayet dahilinde en zengin olan emdinan'da ba cılar ve çiftçiler banka olmadı ı için para simsarlarının elinde eziliyordu. Sadece tütünden 40-50 bin kuru geliri olan bu kazada Ziraat Bankasının ubesine ihtiyaç vardı. Ziraat Bankasına bu durumu açıklayan yazı Van valisi tarafından 24 Mayıs 1911 tarihinde yazılmı olsa da alınan

¹⁷⁵⁰ Aynı. s. 228.

¹⁷⁵¹ **1287 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1287/1870), s. 59; **1288 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1288/1871), s. 61; **Ziraat Bankası statistik Mecmuası** (stanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1323/1907), s. 21.

cevap da kazanın sermayesinin üç yüz bin kuruş olmadan tıbe tesis edilemeyeceğini ve Geve sandığından faydalanılması gerektiğini bildirildi.¹⁷⁵²

Cumhuriyet döneminde Türkiye genelinde sıklıkla görülen Ziraat Bankası ve şubeleri 1948 yılına kadar Hakkari’de ve kazalarında yoktu. Hakkari milletvekili Zzzet Ulvi Aykurt 1942 yılında Hakkari’de Ziraat Bankasının ajansının açılmasını teklif etmişti. Fakat Ziraat Bankası genel müdürü, yurt içinde toplam 446 vilayet ve kazaya merkezlerinden ancak 267’sine ajans açabildiklerini, Ziraat Bankası teklifinde önemli miktarda memur ve idarecinin silâh altına alındığını ve uzak noktada olan Hakkari’ye en kısa zamanda ajans açacaklarını bildirdi.¹⁷⁵³

Ziraat Bankası en yakın Van’da vardı. Van-Hakkari arası 200 kilometre olduğundan hiçbir Hakkari’li Van Ziraat Bankasından kredi dahi alamıyordu. Halk krediyi devlet eliyle bankalar aracılığıyla alamadığı için Vanlı ve Siirtli sermayedarların elinde insafsızca soyulmaktaydı. İkbaharda Hakkari mıntikasına da ilan sermaye sahibi insanlar halkın elinden koyunlarını hiç pahasına alarak götürmekte, yüz kuruşlarına iki yüz kuruş faiz alarak iktisadi vaziyetlerini tamamıyla sarsmakta ve halkı, bitmez, tükenmez bir borç yükü altında ezmekteydiler.¹⁷⁵⁴

Hakkari’de 1948 Kasım ayında faaliyete geçen Ziraat Bankasının¹⁷⁵⁵ kazalarda henüz şube veya ajansı yoktu.¹⁷⁵⁶ Kazalara memur göndermek suretiyle halkın ihtiyaçlarının karılanmasına çalışılıyordu fakat kazaların çoğunda yol olmadığı için memurlar atla gidip geliyordu.

Halk bankayla çalışmaya alışık değildi. Ticari kredi yekûnu 1952 yılına kadar 10.000 liranın 1952 yılında şube yetki sınırı 25.000 liraya çıkartıldı. Fakat senenin büyük kısmında müspet kredi ihtiyacı 15.000 lirayı aşmıyordu.

¹⁷⁵² **BOA**, DH. D. Dosya No: 98, Gömlek Sıra No: 51; **BOA**, DH. D. Dosya No: 148, Gömlek Sıra No: 13.

¹⁷⁵³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 101.

¹⁷⁵⁴ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 11; CHP Van Bölgesi Müfettişi Yozgat Milletvekili Hsan Olgun’un 1948 yılında Hakkari’de yaptığı tıbe teftişi sonucunda Hakkari’de Ziraat Bankasının olmaması sebebiyle halkın kredi alamadığı için tek geçim kaynağı olan hayvancılıkta gerekli ilerlemeyi sağlayamıyordu. Bunun için Hakkari merkez, Beytüşşebap ve Yüksekova ilçelerinde küçük kadrolu, az masraflı bir Ziraat Bankası şubesinin açılmasını CHP Genel Sekreteri’ne teklif etmekteydi.

¹⁷⁵⁵ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 5; **Vatan** (Memleket İhvaleri) (5 Kasım 1952), s. 3.

¹⁷⁵⁶ **Hakkari 1 Yılı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 176.

Tasarruf mevduatı ile ticari mevduatın yekûnu 40 ile 50 bin lira arasındaydı. Hakkari Ziraat Bankasının başlıca vazifesi, resmi dairelerin veznedarlığıydı ve banka amme hizmeti hesabına burada zararlı çalışıyordu.¹⁷⁵⁷

Hakkari'de yegâne banka olan Ziraat Bankası halkın mesken için ihtiyaç duyduğu krediyi karşılayamıyordu. Mesken mevzuunda olan sıkıntıyı giderebilmek için Emlak Kredi Bankası'nın açılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Uludere ve Beytüşşebap ilçelerinde de Ziraat Bankası yoktu. Hakkari merkezdeki Ziraat Bankası, yol durumu ve tabiat imkânsızlıkları yüzünden Beytüşşebap ilçesindeki ihtiyaçları karşılamakta zorluk çekiyordu.¹⁷⁵⁸

Hakkari ilinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ikinci bir banka olan Halk Bankası 1966 yılında açıldı.¹⁷⁵⁹

4.1.4. Sınır Kapısı

Türkiye ile İran ve Irak arazisi arasında meydana gelecek gidi, geli, nakliyat, ticaret ve sair her türlü münasebetlerin ancak kabul edilen kontrollü kapılar yoluyla yapılması zaruridir. Kapılar ya iki devlet arasında yapılan anlaşmalarla tayin veya çarşerhi, Gümrük ve Tekel, Ekonomi ve Ticaret Bakanlıklarınca Genelkurmay Başkanlığı'nın uygun görmesi ve Tarım Bakanlığı'nın mütalaası alınarak tespit ve ilan olunuyordu. İkinci halde, Dışişleri Bakanlığınca karışık taraf hükümetine bildirilmekteydi.

Belirli bölgelerde, her iki taraf halkından hududa belli mesafede bulunanların tespit edilen geçitler içinde geçmelerine mahsus olmak üzere geçici geçit yerleri tespit edilebilirdi. Bu geçitlerin kontrolü gümrük muhafaza tekilatı olan hudutlarda gümrük muhafaza kıt'alarına ve bu tekilat bulunmayan yerlerde hudut kıt'alarına aitti. Bu geçitlerde alınacak kontrol tedbirleri ve bu tedbirlerde yapılacak denetimlikler en yakın mülkiye amirlerine en kısa zamanda ve mecbur sebepleriyle bildirilmekteydi.

Irak hududundaki kapılar; Kükit, Çal (Çukurca), Oramar'da bulunmaktaydı.

Ticaret Bakanlığı'nın Dışişleri Ticaret Dairesinin 15 Kasım 1948 gün ve 264 sayılı sirkülerine göre Çukurca, güney sınırımızdaki hayvan ihraç kapılarından.

¹⁷⁵⁷ **Vatan** (Memleket kâvâli) (5 Kasım 1952), s. 3.

¹⁷⁵⁸ **Hakkâri** (13 Haziran 1963), s. 1; Emlak Bankasının esas gayesi; vatandaşlara köyde ve kentte, ucuz, sıhhi ve uzun vadeli, az faizli mesken yapmaktır. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, cilt: 3, Cilt: 12 (28.2.1960), s. 1018.

¹⁷⁵⁹ **Hakkari 1 Yıllık Raporu (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 176.

Kapılardan girip çıkacak olan yolcu, e ya ve ta ıtların gümrü ün açık bulundu u saatlerde buralardan geçmelerine müsaade olunmaktaydı. Güne battıktan do uncaya kadar kapılardan geçmeye müsaade olunmamaktaydı. Yolcu, e ya ve ta ıtlar kapılardan bekletilmeksizin muhafaza memuru nezareti altında derhal en yakın gümrük idaresine sevk olunuyordu.

Kapılarda ç i leri, Gümrük ve Tekel, Sa lık ve Sosyal ve Tarım Bakanlıklarının memurları ile kapı karakolları bulunuyordu.¹⁷⁶⁰

Bölge ekonomisinin canlanması için ran ve Irak'a sınır olan Hakkari'de ve Van'da sınır kapılarının açılması hayati öneme haizdi. Özellikle hayvancılı ın geli imi ve ülke ekonomisine katkı sa laması için Hakkari'de Yüksekova'da Bajirge kapısı, emdinli'de Zezzan nahiyesinin Ziniyaspi, Van Ba kale'de Havasor, Özalp'te Razi ve Katar deresindeki kapıların açılması elzemdi.¹⁷⁶¹

ran hududundaki giri ve ç ık ın Esendere üzerinden yapılmasına karar verildi. Hakkari ilinin Yüksekova ilçesine ba lı Esendere (Bajirge)'nin Türkiye'ye giri ve ç ık ı sınır kapısı olarak tespiti; ç i leri Bakanlı ı'nın 7 Eylül 1964 tarihli ve 41155-180/87944, 180/89877 sayılı yazıları üzerine 5682 sayılı kanunun 1 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 15 Eylül 1964 tarihinde kararla tırıldı.¹⁷⁶²

Sınır kapılarının tespiti ve de i ik noktalarda açılması bölgedeki kaçakçılı ın azaltılması veya tamamen kesilmesinde etkili bir faktördür. Sınır ticaretinin geli iminde kapıların önemi inkar edilemez. Her ne kadar sınırlar üzerinde jandarma tedbirleriyle kontrol edilemeyen birçok alan olsa da halkın sınır ticaretini yasal yollarla yapmaya te vik edilmesi bu aç ı nın kapatılmasına ve giri ç ık ı ların kontrollü olarak gerçekleştirilmesine esas te kil eder.

4.2. HALKIN GEÇ M KAYNAKLARI

4.2.1. Tarım

Hakkari'nin tarımının yüksek ve da lık bir co rafya içerisinde olması tarımını etkilemi tir. Arazisinin arızalı olması nedeniyle Zap suyuna yakın tarımsal

¹⁷⁶⁰ **hare**, Sayı: 216 (Mayıs-Haziran 1952), s. 47-48.

¹⁷⁶¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (22.2.1950), s. 1024.

¹⁷⁶² **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 180, Dosya No: 56, Sıra No: 16; **T.C. Resmi Gazete**, 3.10.1964, s. 1; Yüksekova gümrük bina ve ambar in aatı için 80.000 lira ödenek ayrıldı. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, ç tıma: 2, Cilt: 10 (20.2.1956), s. 273; Gümrük binasının yapımı ç alması 1971 yılında da devam etti. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 274, Dosya No: 85, Sıra No: 15.

sahalardan faydalanılmı tır.¹⁷⁶³ Hakkari’de tarımın en çok yapıldı ı dönem Osmanlı dönemidir. Osmanlı döneminde ise ço unlukla Nasturiler tarımla u ra ırlardı. Nasturilerin ya adı ı bölgelerde arazinin arızalı olmasından dolayı ekili parçalara çok nadir rastlanırdı. Ancak köylerin civarında tarlalar vardı. E er ekilebilir toprak bulunursa en dik meyile bile tarlalar yaparak buraya bir eyler ekmeye çalı ılırdı. Toprak ancak kürek ve bel ile hazırlanırdı. Her bir ufak tarlacık bin bir sorunla ekilebilir hale getirilirdi. Buna kar ılıklı hasılat bire 500 veya 1000 seviyesinde elde edilirdi. Ekilenler mısır ve di er tahıllardı.¹⁷⁶⁴ nsanların maharetiyle senede iki defa mahsul alınırdı. Çünkü bu day, kı a kar ı ekilir, kı ın tarlada kalır, yazın erkence olup toplar, hemen yerine pirinç, mısır veyahut di er hububatlar dikilir ve sonbaharda mahsul alınırdı.¹⁷⁶⁵

l tarımı, büyük ölçüde do al ko ullarca belirlenir. Çe itli yükselti basamaklarına da ılımlı durumdaki tarım toprakları iklim özellikleri bakımından birbirinden kesin çizgilerle ayrılmı tır.¹⁷⁶⁶

lin güney kesiminde, Irak topraklarına yakın yörelerdeki vadilerde iklim oldukça yumu aktır. Yörelere arasındaki iklim farklılıklarına ba lı olarak yeti tirilen tarım ürünleri de de i mektedir. Ba ta bu day ve arpa olmak üzere patates, pirinç, mısır, susam, so an, tütün ekimi yapılabiliyordu. Ayrıca, ceviz, elma, üzüm, ayva, erik, eftali, dut, nar ve incir gibi meyveler de üretiliyordu.¹⁷⁶⁷

l topraklarının kuzey ve kuzeydo u kesimlerinde yükselti hızla artmakta ve iklim birden sertle mektedir. lin orta kesiminde yer alan Beytü ebap, Merkez ilçe, Da lıca ve emdinli yörelerindeki küçük tarım alanlarında, genellikle serin iklime uyabilen bu day, arpa ve patates ekiliyordu. Yüksek kısımlarda ziraatın nevi bakımından çok fakir olmasına mukabil, derin ve kuytu vadilerin tabanlarında iklim artları çok daha çe itli ziraata imkân verdi i için Zap ve Habur vadilerinde de meyvecilik yapılabiliyordu.¹⁷⁶⁸ emdinli’de az da olsa pirinç yeti tiriliyordu. Cumhuriyet döneminde ilgilenilmeyen kaliteli tütün Osmanlı döneminde emdinli’nin gelir kayna ı olarak yeti tirilip yüksek fiyatla satılıyordu.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁶³ Dalyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 396.

¹⁷⁶⁴ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 43; Dalyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 397.

¹⁷⁶⁵ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 71; Dalyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 397.

¹⁷⁶⁶ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 200.

¹⁷⁶⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1; **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85.

¹⁷⁶⁸ Erinç, **Ön. ver.**, s. 58.

¹⁷⁶⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 85; Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324; **Hakkâri** (23 Kasım 1962), s. 1.

lin kuzeydo usunda yer alan Nehil Vadisi'nin olu turdu u Gever Ovası'nda iklim daha da sertle ir. Yükseltisi 1.900 metrenin üzerinde olan bu yüksek ova, aynı zamanda Hakkari'nin en geni tarım alanıdır. Da larla çevrili olması, ovada ki atmosfer hareketini sınırlandırmaktadır. Bu nedenle, zaten kı ları çok uzun geçen ova da, gündüzle gece arasındaki ısı farkı da büyümektedir. Isı farklılıkları ve rakımın yüksek olmasından dolayı da ürün geç yeti iyordu.¹⁷⁷⁰

Hakkari'de il köyleri arazisinin % 62,7'si kültüre elveri liydi. l merkezinin % 49,1 ve Yüksekova'nın ise % 73,2'si ekime uygun artları ta ıyordu.

l ortalaması olarak kültüre elveri li arazinin % 66,4'ü mera, % 25,3'ü orman, % 7,4'ü tarla, % 0,8'i çayır, % 0,1'i ba bahçeydi.¹⁷⁷¹ 699.095 hektar çayır ve mera, 258 hektar tarla ve 292.450 hektar ürün getirmeyen toprak vardı.¹⁷⁷² Hakkari genelinde tarımın önemsenmemesi ve tarla olarak kullanılan alanların azlı ı nedeniyle arazinin büyük kesimi otlak olarak kullanılmaktaydı.¹⁷⁷³

Hakkari'nin, arazisinden ba ka az ya ı rejiminde de olması ziraatı elveri siz kılıyordu.¹⁷⁷⁴ Bu da zirai faaliyetlerde, yakın geçmi e nazaran gerileme görülmesine neden oluyordu.¹⁷⁷⁵ Ula ım imkanlarının da hiç olmaması Hakkari halkının belini bükümü tü. Geçmi inden gelen hayvancılık kültürü de Hakkari halkının tarım gibi alanlarda da u ra mamasına sebep olmu tu. Halk sadece kendisinin yemesine yetecek kadar sebze yeti tiriyordu, o da sınırlı çe itlilikte ve miktarda idi.

Hakkari bölgesinde arazinin ve ikliminin özelli inden dolayı bu co rafyaya dayanabilecek ürünler yeti tiriliyordu.

Cumhuriyet döneminde tarımsal faaliyetlerin geli imi için tarım alanları memlekette on bölgeye ayrıldı ve Hakkari altıncı mntıkada bulunuyordu.¹⁷⁷⁶

¹⁷⁷⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64.

¹⁷⁷¹ Köy Envanter Etüdlrine Göre Hakkâri (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 130.

¹⁷⁷² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (29.2.1952), s. 1320.

¹⁷⁷³ Heckmann, Ön. ver., s. 101.

¹⁷⁷⁴ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 64; Hakkari'de ki ya ı rejiminde 1933 yılı itibariyle dü ü görülmektedir. Ortalama 500-650 milimetre ya ı dü erken bu yıldan itibaren ortalama 200-400 milimetreye dü mü tü; Bkz. T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1940-1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi, Basım Yılı Yok), s. 519.

¹⁷⁷⁵ Erinç, Ön. ver., s. 58.

¹⁷⁷⁶ **1926 Senesi Hububat Ziraat ve Mahsulatı** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 6; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25 (13.11.1953), s. 234.

Tablo 135: 1927 Yılı Altıncı Bölgede Ekili Arazi Durumu¹⁷⁷⁷

İller	Ekili Arazi Dönümü Km ²	İlerin Yüzölçümüne Göre % Oranı	Ekili			Ekili Genel Toplamı	Ekili e Göre % Oranı		
			Tahıl	Baklagiller	Sınai Bitkiler		Tahıl	Baklagiller	Sınai Bitkiler
Urfa	508	3.19	591.651	15.198	2.252	609.101	97.1	2.5	0.4
Bitlis	114	0.69	134.556	440	2.318	137.314	97.9	0.4	1.7
Hakkari	20	0.12	23.738	39	153	23.930	99.1	0.2	0.7
Diyarbakır	394	2.64	458.458	10.242	4.097	472.797	96.9	2.2	0.9
Siirt	99	0.78	116.982	749	690	118.421	97.8	0.7	0.6
Mardin	372	2.85	417.477	23.026	6.264	446.767	93.5	5.1	1.4
Van	66	0.30	78.959	52	42	79.053	99.0	0.5	0.5
Altıncı Bölge Toplamı	1.573	1.44	1.821.821	49.746	15.816	1.887.383	96.5	2.7	0.8

Tablo 135'e göre, altıncı mntıkada ekili arazi oranı en az olan Hakkari ilidir. Hakkari tahıl ve baklagiller ekiminde 1927 yılında Türkiye genelinde en son sırada yer almaktadır.

Tablo 136: 1927 Yılı İlçelere Göre Ekili ve Üretim¹⁷⁷⁸

Ürünler		Hakkari	Beytü ebap	emdinan	Gever	Toplam	
Tahıl	Bu day	Dönüm	3.386	1.043	1.535	1.162	7.126
		Kilo	126.854	43.481	142.675	94.182	407.192
	Arpa	Dönüm	5.223	517	181	143	6.064
		Kilo	61.888	27.670	31.511	11.529	132.598
	Yulaf	Dönüm	-	48	-	-	48
		Kilo	-	1.196	-	-	1.196
	Çavdar	Dönüm	527	268	29	75	899
		Kilo	22.096	14.869	2.075	2.251	41.291
	Pirinç	Dönüm	1.243	-	30	14	1.287
		Kilo	207.380	-	7.810	5.488	220.678
	Darı	Dönüm	1.419	4.732	939	1.189	8.279
		Kilo	106.554	291.237	446.947	53.351	898.089
	Mısır	Dönüm	35	-	-	-	35
		Kilo	2.800	-	-	-	2.800
Baklagiller	Bakla	Dönüm	-	-	-	-	
		Kilo	-	-	-	-	
	Bezelye	Dönüm	-	-	-	-	-
		Kilo	-	-	-	-	-
	Nohut	Dönüm	-	-	-	-	-
		Kilo	-	-	-	-	-
	Fasulye	Dönüm	1	-	-	-	1
		Kilo	40	-	-	-	40

¹⁷⁷⁷ 1927 Tarım Sayımı (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1970), s. 9-10.

¹⁷⁷⁸ 1927 Tarım Sayımı (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1970), s. 40-81.

	Mercimek	Dönüm	38	-	-	-	38
		Kilo	761	-	-	-	761
Sınai Bitkiler	Patates	Dönüm	10	-	9	77	96
		Kilo	1.392	-	3.540	5.467	10.399
	Pancar	Dönüm	2	-	8	-	10
		Kilo	310	-	19.185	-	19.495
	Soğan	Dönüm	1	-	4	-	5
		Kilo	15	-	1.000	-	1.015
	Susam	Dönüm	42	-	-	-	-
		Kilo	1.025	-	-	-	-

Tablo 136'ya göre, 1927 yılında tahıl ürünlerinden en fazla darı yeti tirilmekte olup Beytü ebap di er ilçelere göre en çok darı eken ilçedir. Yulaf Beytü ebap'ta, mısır ise sadece Hakkari merkezde yeti tirilmektedir. Baklagillerden fasulye ve mercimek ekilmekte olup bu ürünlerin sadece Hakkari merkezde ekimi yapılmaktadır. Sınai bitkilerden patates en fazla ekilen ürün olmasına rağmen pancar en çok elde edilen üründür. Beytü ebap'ta sınai ürünlerinden hiçbiri yeti tirilmemektedir.

Tarımın gelişimi için Cumhuriyet hükümeti tarafından çiftçilere maddi yardımlarda bulunuldu. Fakat bu yardım sadece 1923 yılında gerçekleştirildi. 1923 yılında 800.000 lira tohumluk, 100.000 lira da zirai aletlerin alımı için çiftçilere verildi. Ayrılan bu ödenekten ise Van ve Hakkari'deki çiftçilerin tarım yapabilmesi için 5.000 lira¹⁷⁷⁹ ile Hakkari vilayetine yemeklik ve tohumluk tahsisatı olarak 500 lira yardım yapıldı.¹⁷⁸⁰

¹⁷⁷⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Çıtıma Senesi: 1, Cilt: 4 (31 Kanunuevvel 1339/31 Aralık 1923), s. 581.

¹⁷⁸⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II, Çıtıma Senesi: 1, Cilt: 5 (4 Şubat 1340/4 Şubat 1924), s. 597.

Tablo 137: 1937-1939 Yılları İçerler tibarile Ekim Durumu¹⁷⁸¹

Tahıl	Ürünler	Çölemerik						Beytü ebap						emdinli						Yüksekova					
		1937		1938		1939		1937		1938		1939		1937		1938		1939		1937		1938		1939	
		Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton
Tahıl	Bu day	45	166	45	49	612	370	201	250	185	150	184	180	25	45	30	29	90	80	195	350	190	188	90	113
	Arpa	11	10	15	14	94	84	150	250	150	132	168	200	11	10	15	22	6	10	116	150	120	119	50	63
	Çavdar	2	2	-	-	-	-	40	40	40	48	15	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Mahlut	1	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Mısır	3	2	3	3	114	54	-	-	-	-	2	3	4	4	5	8	2	3	-	-	-	-	8	4
	Darı	10	6	10	9	95	86	290	600	251	248	193	280	10	5	10	10	7	9	-	-	1	1	-	-
	Pirinç	10	5	10	33	52	40	4	3	5	13	8	6	10	15	10	26	12	8	10	8	12	25	12	10
Bakliyat	Nohut	2	2	2	3	11	9	3	4	3	4	3	1	3	4	3	3	3	1	-	-	-	-	-	-
	Fasulye	2	1	2	2	3	2	-	-	-	-	-	-	3	1	4	2	1	1	-	-	-	-	-	-
	Mercimek	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sımaı	Patates	2	2	3	7	5	8	10	10	12	29	12	14	9	6	11	20	5	6	10	20	12	26	10	12
	So an	2	25	3	32	7	8	2	19	2	27	1	1	5	10	5	16	6	5	1	11	2	12	2	3
	Susam	-	-	-	-	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

¹⁷⁸¹ Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarla Ziraati Ürünleri statisti i (1937-1939)** (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi, 1940), s. 24-267.

Tablo 137'ye göre, tahıl ürünlerinden bu day ve arpa, bakliyat ürünlerinden nohut, sınai ürünlerden patates ve so an Hakkari merkez ve kazalarında en çok ekimi yapılan ürünlerdir. Bu ürünler ise daha çok halkın kendi ihtiyaçları için yeti tirdi i ürünlerdir. Mahlut, mercimek ve susam sadece Çölemerik'te ekilmektedir. Darı en çok Beytü ebap'ta görülmektedir. Bu day, arpa, pirinç, patates ve so an her üç yılda da devamlı ekilen ürünlerdendir.

Tablo 138: Yıllar itibariyle Hakkari'de Yeti tirilen Hububat Ürünleri¹⁷⁸²

	Yıllar	Bu day (Ton)	Arpa (Ton)	Yulaf (Ton)	Çavdar (Ton)	Pirinç (Ton)	Darı (Ton)	Mısır (Ton)	Mahlut (Ton)	Toplam (Ton)
Hakkari	1927	407	132	1	41	220	898	3	-	1.702
	1936	870	405	-	100	47	918	7	2	2.349
	1937	811	420	-	42	31	611	6	2	1.923
	1938	416	287	-	48	97	268	11	2	1.129
	1939	743	357	-	17	64	375	64	-	1.620
	1940	1.063	404	-	30	66	385	168	-	2.116
	1941	517	260	-	13	116	482	129	-	1.517
	1942	663	51	-	24	149	593	216	-	1.696
	1943	754	77	-	46	124	679	209	-	1.889
	1944	1.202	161	-	161	131	292	163	7	2.117
	1945	1.499	238	-	139	186	697	140	52	2.951
1946	876	118	-	35	229	489	176	-	1.923	

Tablo 138'e göre, 1927-1946 yılları arasında hububat çe itlerinden sırasıyla en fazla bu day, darı, arpa, pirinç ve çavdar yeti tirilmi tir. Bu day en fazla 1940, 1944 ve 1945 yıllarında ekildi. Yulaf ise sadece 1927 yılında ekilmi olup di er yıllarda ekimi yapılmamı tir. 1928 yılında bu dayın 16 kilosu 325, arpanın 16 kilosu 250, pirincin 16 kilosu 400, darının 16 kilosu 170, ekme in bir okkası 32, ya ın kilosu 90 kuru tu. Hakkâri merkezde bir kilo ekmek 25 kuru tu.¹⁷⁸³

Bu day, Türkiye genelinde oldu u gibi Hakkari'de de tahıl alanları içerisinde birinci sırayı almaktadır. Bu day insanın temel besin maddesi olması nedeniyle ekim

¹⁷⁸² T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1929)**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası), s. 117; Ba bakanlık statistik Genel Direktörü, **statistik Yılı ı (1935/1936)**, Cilt: 8 (stanbul: Devlet Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 220; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938/1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 168; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 294; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942/1945)**, Cilt: 15 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946), s. 228; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 258; 1936 yılı verileri için ayrıca bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1928-1936)** (Ankara: Mehmet Hasan Matbaası, 1937), s. 35-71.

¹⁷⁸³ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 3, s. 4.

alanları ve üretimi sürekli artı göstermi tir. Arpa, yulaf, çavdar ve mahlut gibi tahıllar iklim ve toprak özellikleri bakımından bu dayla benzer özellikler göstermektedir. Ancak, bu tahıllar daha az ya ı alan, dü ük sıcaklık de erleri gösteren ve organik madde bakımından zengin olmayan kıraç topraklarda, bu daya göre daha kolay tutunabilmektedir.¹⁷⁸⁴

Tablo 139: Yıllar tibriyle Hakkari’de Yeti tirilen Bakliyat Ürünleri¹⁷⁸⁵

	Yıllar	Bezelye (Ton)	Nohut (Ton)	Fasulye (Ton)	Mercimek (Ton)	Toplam (Ton)
Hakkari	1927	-	-	0.04	0.76	0.8
	1936	-	2	5	-	7
	1937	-	10	2	-	12
	1938	-	10	4	-	14
	1939	-	11	3	2	16
	1940	-	13	4	11	28
	1941	-	9	3	2	14
	1942	-	9	3	4	16
	1943	-	6	2	3	11
	1944	-	-	-	-	-
	1945	1	11	-	13	25

Tablo 139’a göre, Hakkari’de bakliyat ürünlerinin ekimine ve üretilmesine önem verilmedi ini görmekteyiz. Temel ihtiyaç ürünlerinin yeti tirilmesine önem verildi inden bakliyat ürünlerinin yeti tirilmesi daha geri planda kalıyordu. Bakliyat ürünlerinden ise nohut en çok yeti tirilen ve ra bet gören üründü.

¹⁷⁸⁴ Zeki Koday, “Türkiye’nin Tahıl Üretimi”, **Türk Co rafya Dergisi**, Sayı: 35 (2000), s. 300.

¹⁷⁸⁵ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1929)**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası), s. 117; Ba bakanlık statistik Genel Direktörü, **statistik Yılı ı (1935/1936)**, Cilt: 8 (stanbul: Devlet Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 221; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938/1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 169; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 295; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942/1945)**, Cilt: 15 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946), s. 229; 1936 yılı verilerinde fasulye 6 ton, nohut 202 ton olarak verilmektedir. Bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1928-1936)** (Ankara: Mehmet Hasan Matbaası, 1937), s. 83-87.

Tablo 140: Yıllar itibariyle Hakkari’de Yeti tirilen Sınai Nebatlar¹⁷⁸⁶

	Yıllar	Patates (Ton)	Pancar (Ton)	So an (Ton)	Susam (Ton)	Toplam (Ton)
Hakkari	1927	10	19	1	1	31
	1936	139	-	32	-	171
	1937	38	-	65	-	103
	1938	82	-	87	-	169
	1939	40	-	17	2	59
	1940	100	-	70	3	173
	1941	60	-	47	2	109
	1942	120	-	73	2	195
	1943	104	-	51	-	155
	1944	23	-	-	-	23
	1945	20	-	-	1	21
	1946	86	-	-	-	86

Tablo 140’a göre, sınai nebatlardan so u a en çok dayanaklı olan patates yeti tirilmekteydi. Pancar ekimi sadece 1927 yılında yapıldı. Patatesten sonra en çok ekimi yapılan ürün ise so andı.

Çok zor artlar altında ziraat yapılan Hakkari’de yabancı hayvanların mahsule vermi oldu u zarar da çok fazlaydı. 1932 senesinde Hakkari’de ekinlere zarar veren yabancı domuzlarıyla yapılan mücadele neticesinde 39 domuz itlaf edilmi ve muzur hayvanlardan 15 kurt, bir tilki, bir çakal, bir sansar, 150 karga ve iki bine yakın fare ve köstebek itlaf edilmi ti.¹⁷⁸⁷

1942 yılında 15.000 dekar alan ekilip biçilen¹⁷⁸⁸ Hakkari’de tarım mahsullerinin 1941 yılındaki üretimi çok dü ük seviyedeydi. Bunun nedeni ise Hakkari’deki ekili alanların 1941 yılı içinde çekirge, bambul böce i ve yabancı domuzu gibi ha ere ve hayvanlardan çok zarar görmesiydi. 1941 yılında, yabancı karların ilkbaharda erken erimesi yüzünden bambul böce i denilen ve Irak’tan geçen bir nevi ha ere ço almı ve bu day ba aklarının özlerini emerek, içlerini bombo bırakmı tı. Bambul ve çekirge tahribatı, 1941 yılının toprak mahsullerini bitirmi ti.

¹⁷⁸⁶ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1929)**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası), s. 117; Ba bakanlık statistik Genel Direktörü, **statistik Yılı ı (1935/1936)**, Cilt: 8 (stanbul: Devlet Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 221; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938/1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 169; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 295; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942/1945)**, Cilt: 15 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946), s. 229; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 258; 1936 yılı verileri için ayrıca bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1928-1936)** (Ankara: Mehmet Hasan Matbaası, 1937), s. 107-143; 1936 yılı için pancar bilgisi 5 ton, sarımsak 2 ton, susam 1 ton olarak verilmektedir.

¹⁷⁸⁷ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 5.

¹⁷⁸⁸ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2, s. 1.

Fakir olan halk, bir kat daha muhtaç bir duruma dü mü tü.¹⁷⁸⁹ Hakkari'deki çekirge saldırısı daha önceki yıllarda da olmu tu. Fas çekirgesi ve Sudan çekirgesi Hakkari ile birlikte Mu , Malatya, Elaziz, Van'ın bir kısmı, Mara ve Cebelibereket vilayetlerinde etkili oldu ve tarım ürünlerine büyük oranda zarar verdi.¹⁷⁹⁰

Çekirge gibi uçan ve hububat tarlalarına zarar veren bir di er böcekte kımıl idi. Kımıl ba akların henüz sertle meyen ve süt halinde olan tanelerini hortumları ile emerler. Kımıl akını geldi i zaman taneler sertle mi bile olsa hortumlarından ifraz ettikleri sıvı sayesinde taneleri yumu atarak emme imkanına sahiptirler. Ekin biçilmi ve harman yapılmı olsa dahi kımıl akınından zarar görebilir. Kımılın girdi i tarlanın samanından bile köylü istifade edemezdi. Kımılın girdi i tarlanın samanında bıraktı ı i renç koku yüzünden hayvanlar bu samanı yiyemezdi.

Varını yo unu tohum olarak topra a atan ve ekinini evladı gibi büyük bir titizlikle yeti tiren köylü tam sermayesinin semeresini alaca ı günlerde, bir gece içinde tarlasını yakmaktan ba ka bir eye yaramayan bir saman tarlası haline geldi ini görünce yıkılıyordu. Kımıl 1936 yılından beri memleketimizin de i ik kesimlerinde görülmü tü. Hakkari ise bu zararlı böce in saldırısına 1942 yılında maruz kaldı.¹⁷⁹¹

Güneydo u Anadolu ve sınır yakınlarında görülen çekirge sürüleri Irak ve Suriye'den geliyor ve Hakkari ile kazalarındaki tarım alanlarını istila ediyordu. Çekirge sürüleri 1950 yılında Hakkari genelinde 9.220 hektar saha¹⁷⁹² ile 1962 yılında Beytü ebap kazası ve köylerinden 150 hektarlık alandaki ürünleri kullanılamaz hale getirmi ti.¹⁷⁹³

¹⁷⁸⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 88; CHP Bitlis Bölgesi Müfetti i Tokat Mebusu Hasip A. Aytuna'nın Hakkari Halkevinde yaptı ı tefti te hazırlamı oldu u ve CHP Genel Sekreterli ine gönderdi i 11 Kasım 1941 tarih ve 35 sayılı raporudur; 20 Mayıs 1926 tarihinde Türkiye ile Irak, Filistin, Suriye arasında Beynelmilel Çekirge Mücadele tilafnamesi imzalandı. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 24, Dosya No: 81, Sıra No: 2.

¹⁷⁹⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtımı: 3, Cilt: 19 (18.5.1930), s. 119.

¹⁷⁹¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (6.4.1951), s. 148.

¹⁷⁹² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 3 (8.12.1950), s. 95.

¹⁷⁹³ **Hakkâri** (18 Mayıs 1962), s. 1; **Van Ekspres** (5 Mayıs 1962), s. 1.

Tablo 141: 1927-1949 Yılları Arasında Ba lıca Hububat Fiyatları Köylü Elinden Çıkarırken A ustos Aylarında lk Satı Fiyatı¹⁷⁹⁴

Hakkari	Bu day (Kg/Kr)	Arpa (Kg/Kr)	Mısır (Kg/Kr)	Çavdar (Kg/Kr)	Pirinç (Kg/Kr)	Fasulye (Kg/Kr)	Nohut (Kg/Kr)	Patates (Kg/Kr)
1927	14	9	7	8	25	-	-	10
1938	10	10	-	-	20	-	-	-
1939	10	7	7	8	16	-	10	9
1940	11.5	10	10	10	22	-	12	-
1941	13.5	11	-	10	30	-	-	-
1942	35	25	26	27.5	-	65	32.5	12.5
1943	55	50	50	50	120	120	70	25
1944	40	30	20	25	80	100	60	25
1945	35	30	25	28	80	100	60	25
1946	24	19	11.6	20	95	50	25	13.5
1947	55	-	-	-	100	100	-	40
1948	-	17	-	-	-	-	-	-
1949	-	-	-	-	-	-	-	-
1950	40	41	16.67	20	150	100	100	50

Tablo 141'e göre, Hakkari'de 1943 yılında tüm ürünlerin fiyatları çok fazladır. İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri Hakkari'de de hissedilmiştir. 1944 yılı itibarıyla pirinç, fasulye ve nohut haricinde fiyatlarda ucuzlama görülmektedir. 1947 yılında buğday, pirinç, fasulye ve patates fiyatları bir önceki yıla oranla çok fazla artış göstermiştir.

Tablo 142: 1946 Yılı Satış Fiyatları¹⁷⁹⁵

Vilayetler	Buğday (Kr)	Arpa (Kr)	Mısır (Kr)	Çavdar (Kr)	Pirinç (Kr)	Fasulye (Kr)	Nohut (Kr)	Patates (Kr)
Hakkari	24	19	11.6	20	95	50	25	13.5
Van	15	10	-	13	-	30	45	-
Bitlis	18	12	11.6	16	95	50	21.7	13.5
Bingöl	20	15	15	15	95	30	21.7	13.5
Muğla	20	10	10	16	-	25	25	15

Tablo 142'ye göre, 1946 yılında Hakkari'deki sadece buğday ve arpa fiyatları diğer illerden yüksekti, diğer ürünlerin fiyatları hemen hemen birbirine yakındı.

¹⁷⁹⁴ Ba vekelet İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1 (1942/1943)**, Cilt: 14 (Ankara: Recep Ulusu İstatistik Basımevi, 1944), s. 161; T.C. Ba vekelet İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 282-287; T.C. Ba vekelet İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai Mahsul Fiyatları İstatistiği** (Ankara: 1952), s. 10-28.

¹⁷⁹⁵ T.C. Ba vekelet İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 282-287.

Tablo 143: Hakkari’de stihsal Miktarı ve Çiftçi Eline Geçen Ortalama Fiyat¹⁷⁹⁶

Ürün	1946		1947		1948		1949		1950	
	stihsal Miktarı (1000 Ton)	Kilo Fiyatı (Kr)	stihsal Miktarı (1000 Ton)	Kilo Fiyatı (Kr)	stihsal Miktarı (1000 Ton)	Kilo Fiyatı (Kr)	stihsal Miktarı (1000 Ton)	Kilo Fiyatı (Kr)	stihsal Miktarı (1000 Ton)	Kilo Fiyatı (Kr)
Bu day	1	28.83	1	56.00	1	70.00	0.20	103.30	41	57.50
Arpa	-	21.10	-	30.00	-	38.50	-	66.60	-	46.75
Mısır	176	19.50	33	-	37	65.00	161	75	211	47.30
Mahlut	5	20.80	29	-	34	-	-	-	-	-
Patates	86	23.50	42	37.50	42	50.00	-	40.00	-	47.50
Fasulye	-	100	-	100	-	140	-	195	-	110
Pirinç	229	71.50	57	106.67	57	180	-	143.30	166	150

Tablo 143’e göre, Hakkari’de bu day di er ürünlere nazaran en az üretilen üründür. Sırasıyla pirinç, patates ve mahlut en fazla yeti tirilen ürünlerdir. 1948 yılında çiftçi eline geçen fiyatlarda önceki yıllara oranla muazzam bir artış oldu u görülmektedir. Mısır di er ürünlerle kıyaslandı nda üretimi önceki yıllara göre artış gösteren üründür.

Hakkari’de üretilen tarım ürünlerinin miktarı çok azdı. Bu durum kar ısında zahmetlerle ekim yapan çiftçi, Hakkari’ye di er illerden de tarım ürünleri gelmedi i için yüksek fiyata satın yapıyordu. Özellikle 1948-1949 yıllarında yeti tirilen ürünlerin fiyatları bölge içindeki di er illere göre çok yüksekti.

1950’li yıllardan itibaren hayvancılı a önem verilmesiyle beraber ya anılan kuraklıklar ekim sahalarının azalmasına sebep olmu tu.¹⁷⁹⁷

Tablo 144: 1946-1954 Yılları Ekim Durumu¹⁷⁹⁸

Tarla Mahsulleri	Ekilen Saha (Hektar)					Alınan Mahsul (Ton)				
	1946-1950	1950-1951	1951-1952	1952-1953	1953-1954	1946-1950	1951	1952	1953	1954
Hububat										
Bu day	675	1.542	485	1.115	1.140	706	1.830	1.086	1.115	327
Arpa	105	100	70	295	83	86	150	132	400	38
Çavdar	61	103	133	187	175	37	144	155	180	51
Mısır	67	42	50	304	315	124	34	108	420	156
Darı	228	178	125	294	280	321	125	162	400	144
Pirinç	59	28	200	105	115	127	85	152	120	115

¹⁷⁹⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 234-240; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 220-226.

¹⁷⁹⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 215-216; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, ıtıma: 2, Cilt: 10 (22.2.1956), s. 431.

¹⁷⁹⁸ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 4-88.

Mahlut	26	153	-	67	75	22	220	-	50	22
Toplam	1.221	2.146	1.063	2.367	2.183	1.423	2.588	1.795	2.685	853
Bakliyat										
Nohut	6	-	-	-	-	6	-	-	-	-
Mercimek	13	-	-	-	-	14	-	-	-	-
Toplam	19	-	-	-	-	20	-	-	-	-
Sınai Bitkiler										
Tütün	8	6	7	8	10	2	1	3	2	4
Patates	22	2	3	105	80	42	12	10	260	174
Soğan	12	2	2	51	50	23	14	35	400	202
Sarımsak	-	-	0.4	-	-	-	-	1	-	-
Toplam	42	10	12	164	140	67	27	49	662	380
Meyveler										
Üzüm	317	45	90	90	-	27	180	380	380	-
Diğer Meyveler	44	1	159	70	-	917	24	1.473	752	-
Fıstık, Badem, Ceviz	23	1	120	120	-	386	23	1.014	887	-

Tablo 144'e göre, hububat ekimi en fazla 1952-1953 döneminde olmasına rağmen en fazla mahsul 1953 yılında alınmıştır. Bakliyat ürünlerinden sadece nohut ve mercimek ekilmiş olup bu ürünlerde 1946-1950 devresinde ekilmiştir. Sınai bitkiler en çok 1952-1953 devresinde ekilmiştir. Meyvelerden ise çoğunlukla üzüm yetiştiriciliği yapılmıştır. 1938-1942 yılları arasında ortalama olarak Hakkari'de 71 ton, Bakale'de 75 ton, Van'da 51 ton ceviz mahsulü alınmıyordu.¹⁷⁹⁹ Tablo 144'de belirtilen fıstık, badem ve ceviz ürünlerinden alınan mahsulün çoğunluğu ceviz olmaktadır. 1932 yılında 26 dönümlük alan içinde 1.750 adet meyve veren ağaç, 254 dönümlük alan içinde de 24.400 adet meyve vermeyen ağaç vardı.¹⁸⁰⁰ Bu ağaçlara ilave olarak meyveli ve meyvesiz olmak üzere 26.150 fidan daha dikilmiştir.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁹ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yılı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 293; Nasturiler döneminde ceviz üretimi oldukça fazlaydı. Hakkari Bölgesi'nde Cilo yöresinden toplanan yıllık 3.000 ton ceviz, Nasturiler tarafından Musul ve Erzurum pazarlarına satılmıştır. Yine Hakkari bölgesindeki ceviz ağaçlarının kütükleri bu merkezler dışında yurtdışına da "özellikle İngiltere'ye" ihraç edilmiştir. İngiliz misyonerlerinden Cutts, bu kütüklerin özellikle piyano ve mobilya yapımında kullanıldığını belirtmiştir. XIX. yüzyıl boyunca Hakkari çevresinde oldukça önemli bir gelir kaynağı olan ceviz ve ağaç kerestesi ticareti, 1895 yıllarında bölgede çıkan karga adan nasibini alarak güvensizlik ortamından dolayı büyük oranda zarar görmüştür. Bkz. Dalyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 402.

¹⁸⁰⁰ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15.

¹⁸⁰¹ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 7

Tablo 145: 1932 Yılı Birinci Umum Müfetti li i Bölgesi Vilayetlerinde Üzüm Ba ları¹⁸⁰²

Vilayetler	Ba ların		Asna Kütüklerinin Miktarı (Adet)	Umum Hasılat (Kilo)	Umum Hasılatın			Her Kilosunun Vasatı Fiyatı	
	Miktarı (Adet)	gal Etti i Saha (Dönüm)			Yemekli e Ayrılan (Kilo)	araph a Ayrılan (Kilo)	Kurutulmaya Ayrılan (Kilo)	Ya (Kuru)	Kuru (Kuru)
Diyarbakir	40.200	119.500	9.440.000	16.310.000	9.560.000	2.309.500	4.445.500	4	-
Elaziz	17.000	48.558	14.567.500	7.238.850	5.292.500	1.000.000	1.486.450	7,5	-
Mardin	26.079	129.070	26.990.500	28.410.000	18.110.000	400.000	-	2,6	-
Urfa	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Siirt	-	7.600	760.000	2.430.000	294.750	607.500	1.215.000	-	-
Mu	400	1.100	123.000	240.000	18.000	-	6.000	7	-
Van	98	750	271.250	1.850.500	1.850.500	-	-	10	-
Hakkari	-	4.400	402.000	1.456.000	291.200	-	-	5	-
Bayezit	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo 145'e göre, Hakkari'de 1932 yılında üzüm ba larının ekildi i saha dönüm olarak Van'dan fazla olmasına ra men Van'dan alınan hasılat Hakkari'den fazladır. Ya üzüm fiyatı olarak Hakkari Van'a oranla daha ucuzdur.

¹⁸⁰² 1936 yılında 108, 1937 yılında 110 ton ya üzüm elde edildi. Bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1934-1937)** (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi, 1939), s. 416; Tarıma uygun bölümlerinde üzüm yeti tiricili i Osmanlı döneminde Nasturiler tarafından yapılmaktaydı. Özellikle bunlardan oldukça küçük ve koyu mor renkte olan cinsi, Tiyarili Nasturiler tarafından arap yapımında kullanılmı tır. Bkz. Dalıyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 400.

Tablo 146: 1954-1960 Yılları Ekim Durumu¹⁸⁰³

Tarla Mahsulleri	Ekilen Saha (Hektar)						Alınan Mahsul (Ton)					
	1954/1955	1955/1956	1956/1957	1958	1959	1960	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hububat												
Bu day	1.225	1.122	1.257	1.257	1.300	1.445	356	319	325	328	328	700
Arpa	76	79	82	85	94	131	68	64	49	53	57	200
Çavdar	149	-	-	-	-	70	47	-	-	-	-	80
Mısır	333	302	302	304	304	395	165	137	140	147	149	400
Darı	245	190	190	185	185	247	130	141	145	149	151	200
Pirinç	115	114	122	123	125	131	116	114	119	122	122	130
Mahlut	62	50	54	55	56	60	19	13	15	17	16	20
Toplam	2.205	1.857	2.007	2.009	2.064	2.479	901	788	793	816	823	1.730
Sınai Bitkiler												
Tütün	8	17	10	7	11	16	2	3	1	1	2	3
Patates	88	81	86	89	89	109	181	170	166	171	175	200
So an	63	67	71	71	71	110	204	192	199	202	204	300
Toplam	159	165	167	167	171	235	387	365	366	374	381	503
Meyveler												
Üzüm	98	101	101	101	147	115	142	103	161	8	33	20
Di er Meyveler	174	174	173	175	188	178	1.727	1.727	1.713	2.067	1.519	1.651
Fıstık, Badem, Ceviz	117	117	117	119	125	86	6.256	1.756	1.756	1.061	1.200	902

¹⁸⁰³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1959), s. 92; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1958-1960)** (Ankara: 1962), s. 47.

Tablo 146'ya göre, 1960 yılında gerek hububat gerekse sınıai ürünlerinin ekim ve alınan ürün miktarlarında artı görölmektedir. Bakliyat ürünlerinden nohut, fasulye ve mercimek ekimi yapılmamı tır. 1960 yılında sadece fıstık, badem ve ceviz ekiminde ve alınan mahsul miktarında azalma vardır.

4.2.1.1. Tütün

Osmanlı döneminde Hakkari'de tarım ürünlerinden özellikle tütünün çok öhretli bir geçmi i vardı. Osmanlı döneminde her kazada ufak tefek tütün tarlaları vardı. Tütünün en çok ekildi i yerler, Yüksekova, emdinli, Beytü ebap ve Çölemerik'ti. Buralarda ya ayan Kürtler özellikle tütün yeti tirmekle me guldüler. Buralarda gümrük yoktu ve zaten olsa da hükmü geçmezdi. ran'a satılan tütünlerin piyasası eyh Muhammed'in elinde bulunurdu.¹⁸⁰⁴

Yüksekova'da rengi esmer ve içimi itibariyle enfes tütünler yeti iridi. emdinli ilçesinde de Zerzan, Gerdi, Humaro nahiyelerinde de güzel tütünler yeti ir ve halkı iyi para kazanırdı. Çukurca, Tiyar, Tuhup ve Baz nahiyelerinde de çok sert tütünler çıkardı.¹⁸⁰⁵

Hakkari'de Kürtlerden ba ka emdinli ve Yüksekova'da ya ayan Nasturiler'de tütün ekimi yapmı lardır. Hem kendi ihtiyaçlarını kar ılamak hem de pazarlarda satmak için tütün yeti tiriyorlardı. Sattıkları bu tütün kar ılı nda di er gıda maddelerini alırlardı. Ba ta misyoner Heazal olmak üzere bütün misyonerler, emdinli Nasturilerinin yeti tirmi oldu u tütünün bölgedeki di er tütünlere göre daha kaliteli oldu unu belirtmekteydiler.¹⁸⁰⁶

Hakkari bölgesinde kaliteli tütün cinsi yeti tirilmekteydi. nce damarlı, sarı ve kuzukula ı büyüklü ünde effaf yapraklı, kokulu tütünler emdinli'nin ismi ile

¹⁸⁰⁴ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 113; General Meyewski Hakkari bölgesinde yeti tirilen tütünlerin ran'a gümrü e tabi olmaksızın götürölüp satıldı ını belirtse de; 6 Haziran 1887 tarihli yazıda; emdinan kazasında yeti tirilen tütün ran'a nakil olunup oraca beher kiyesi dört kuru tan sekiz kuru a kadar satıldı ı bilgisi yer almaktadır. Ayrıca yazıda, Reji idaresi artnamesi gere ince beher kiyesine sekiz kuru mururiye resmi konuldu undan halkın peri an durumda kaldı ı bildiriliyordu. Çünkü ran'a satılan tütünden ilave kazanç sa layamamaktaydı. Bu yüzden de halk reji idaresi tarafından tütüne konulan resimden indirim yapılmasını talep etmi ti. Bunun için de yük itibariyle beygir yükünden yirmibe er ve merkep yükünden onar kuru resim alınması talep edildi. Bkz. **BOA**, DH. MKT. Dosya No: 1351, Gömlek Sıra No: 6; Gever, Çölemerik, emdinan da gümrük idareleri mevcuttu. Ayrıca bkz. **1315 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1315/1898), s. 135; **1317 Erzurum Vilayet Salnamesi** (Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1317/1900), s. 139.

¹⁸⁰⁵ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24 (23.2.1950), s. 1093.

¹⁸⁰⁶ Dalyan, 2011, **Ön. ver.**, s. 402.

bütünle mi ti¹⁸⁰⁷ ve çok me hurdu.¹⁸⁰⁸ Fakat Osmanlı idaresi ile özellikle emdinan'daki eyh Ubeydullah arasında tütün vergisi yüzünden ihtilaflar çıkıyordu. Tütün yeti tiricili i yapan Van sanca ı dahilinde bulunan emdinan nahiyesi ahali siyle Heriki a ireti ve Çölemerik'de yerle ik hayat süren Nasturiler Musul'a götürdükleri tütünlerin vergisini ödememekte direniyorlardı. Aslında emdinan nahiyesi ahalisinden ziyade eyh Ubeydullah vergi ödemeye kar ı geliyordu.¹⁸⁰⁹ Fakat dönem dönem halkta bu vergiyi ödememekte ayak diretiyor ve verginin toplanması için askeri tedbirlere ba vuruluyordu.¹⁸¹⁰ eyh Ubeydullah Musul'a götürülen üç yüz elli bin kaime tütünün yarısının kendisine ait oldu unu iddia etmekteydi. eyh Ubeydullah Irak ile ticaretini bu sayede temin ediyordu. eyh Ubeydullah'ın bu durumunu ise eyhin damadı olan eyh Mehmed Van Rüsumat Müdüriyetine yazdı ı mektubunda belirtti. Bu sorunun halli için Dahiliye Nezareti Van Vilayeti Meclisine gönderdi i 16 Mayıs 1876 tarihli yazısında eyh Ubeydullah'ın Hicaz'a dahi hicret ettirilebilece ini beyan ediyordu.¹⁸¹¹

eyh Ubeydullah ile o lu Abdülkadir'in ran'ı istila etme giri iminden sonra stanbul'a gönderilmeleri üzerine ikinci o lu olan eyh Muhammed Sıddık a iretin ba nda kaldı. eyh Sıddık babasından daha kurnazdı. Tüm zenginli ini ise Rusya'dan Urmiye'ye kadar yaptı ı tütün kaçakçılı ndan temin etmekteydi. Kazandı ı parayı ise silahlara yatırım yapmaktaydı.¹⁸¹²

emdinan'da eyhlerin tekelinde bulunan tütün satım i i Osmanlı idaresine zorluklar çıkartıyordu. Tütünden alınması gereken vergiler eyhlerin kar ı durmasıyla tam anlamıyla alınamıyordu. Bu sorunun halli için Dahiliye Nezaretince Van Vilayet Meclisine 1 Kasım 1912 tarihinde gönderdi i yazıda eyhlerin baskısından kurtulmak için tütün vergisinin toplanması i inin muhtarlar a ihale edildi i belirtilmekteydi. Verginin bir önceki senenin bedeli ile ve pe in ödenmesi artıyla muhtarlar a ihale edilmesi eyhler tarafından ho kar ılanmadı.¹⁸¹³

¹⁸⁰⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 88; CHP Bitlis Bölgesi Müfetti i Tokat Mebusu Hasip A. Aytuna'nın Hakkari Halk evinde yaptı ı tefti te hazırlamı oldu u ve CHP Genel Sekreterli ine gönderdi i 11 Kasım 1941 tarih ve 35 sayılı raporudur.

¹⁸⁰⁸ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 324.

¹⁸⁰⁹ **BOA**, MKT. MHM. Dosya No: 480, Gömlek Sıra No: 66.

¹⁸¹⁰ **BOA**, A. MKT. MHM. Dosya No: 280, Gömlek Sıra No: 81; 17 Ekim 1863 tarihinde Erzurum Dördüncü Ordu Mü iri ile Van ve Hakkari Mutasarafı na gönderilen tahrirat.

¹⁸¹¹ **BOA**, MKT. MHM. Dosya No: 480, Gömlek Sıra No: 66.

¹⁸¹² Wigram, **Ön. ver.**, s. 105.

¹⁸¹³ **BOA**, DH. D. Dosya No: 148, Gömlek Sıra No: 13.

Cumhuriyet döneminde tütün ekimi ço u yerde yasaklanmasına ra men sınır vilayetleri içerisinde tütün ekimi emdinli ile Beytü ebap ilçesinin Perusan mıntıkasında serbest bırakıldı.¹⁸¹⁴ Hakkari'nin di er sınır ilçeleri de Ziraat Müdürlü üne ba vurarak tütün ekme izni istedi. Tütün ekimi müsaadesi üzerine Çukurca, Uludere ve Yüksekova ilçelerinin Bajirge ve Oramar nahiyesinde denemelere ba landı.¹⁸¹⁵

emdinli'deki tütün ekimini eski usullerle ve az miktarda yapıyordu. Hakkari Milletvekili Selim Seven 1940 senesinde yapımı oldu u tefti te emdinli'de kaliteli tütün olmasına ra men tütüncülü ün çok geri kalmı oldu u hususunu CHP Genel Sekreterli i'ne bir yazı ile bildirdi. Gümrük ve Tekel Bakanı ise; emdinli'de tütüncülü ün kalkındırılması için çalı ıldı ını fakat emdinli'nin sınıra yakın olması sebebiyle ekicilerin yeti tirdikleri tütünleri ran'a kaçırdıklarını ve bunu alı kanlık haline getirdiklerini belirtti. Ayrıca emdinli tütüncülü ünün geli mesi hususunda çalı malara 1941 senesinde ba landı ı ve 1947 yılından itibaren tütünlerin mübayaa fiyatlarının ark bölgesi fiyatlarının en yüksek seviyesinde verildi ini ve Malatya ıslah istasyonundan elde edilen saf soy tohumdan da ekicilere da ıtıldı ını açıkladı tı.¹⁸¹⁶

ark bölgesindeki tütüncülü ün geli imi için tedbirler geli tirilmesi gerekiyordu. ark tütünü Hatay'dan Hakkari'ye kadar geni bir sahayı içine almaktaydı. ark bölgesinde ekim sahası çok dar tutuldu u için tüccarlar almak istedikleri tonajda tütün bulmakta sıkıntı ya amaktaydılar ve istedikleri miktarı kar ılayacak tonajda tütün bulamadıkları için de ba ka bölgelere gitmekteydiler.

ark bölgesinde üretilen tütün Virjinya tütünü gibi olup di er bölgelere oranla çok sertti. Mü terisi bulunmayınca ve üretimde kısıtlamaya gidilince di er bölgelerde ekim sahaları geli tirildi. Bu durum ise ark bölgesinin tütüncülü ünün geli mesini engelledi.¹⁸¹⁷

¹⁸¹⁴ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtima: 3, Cilt: 20 (8.6.1930), s. 60; **T.C. Resmi Gazete**, 28.6.1930, s. 9159; **T.C. Resmi Gazete**, 25.6.1938, s. 10090.

¹⁸¹⁵ **Hakkâri** (23 Kasım 1962), s. 1.

¹⁸¹⁶ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 14; Hakkari Milletvekili Selim Seven'in 25 Mayıs 1949 gün ve 3136 sayılı CHP Genel Sekreterlik Makamına göndermi oldu u Hakkâri vilayeti ile ilgili sorunları içeren mektubuna 23 Temmuz 1949 gün ve 11/887 sayı ile Gümrük ve Tekel Bakanının vermi oldu u cevabi yazıdır.

¹⁸¹⁷ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5 (26.2.1951), s. 979.

Tablo 147: Tütün Üretimi (Ton)¹⁸¹⁸

1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
4	5	15	5	7	2	2	1	2	1	2	1	2	1	4	1	2

Tablo 147'ye göre, tütün üretimi di er yıllara oranla en fazla 1938 yılında yapıldı.

emdinli'de 1966 yılında yıllık tütün üretimi 10 ton civarındaydı. Halk bu üretimi artırmak istese de Tekel idaresi bu ilçenin yolları erken kapandı ı için üretimi ancak bir kı müstahsilde bekledikten sonra alabiliyordu. Bu durum kar ısında emdinli'de Tekel idaresince bir depo in a edilip sonbahar aylarında tütün mübayaa edilmesini Bakanlı a arz edilmi se de üretim dolayısıyla bir depo in asının verimli bulunmadı ı Valilikçe bildirildi.¹⁸¹⁹

Hakkari'de tütün ekiminin az olması ve tekel idaresince sigara temin edilememesi nedeniyle sigara bayilerinde Yeni Harman, Yenice sigaralarını bulmak çok zordu. Halk bundan dolayı memnun de ildi. Bilhassa halkın % 80'i Yenice sigarası içti i için vatanda tekel idaresinden ikâyetçi olmu tu.¹⁸²⁰

4.2.1.2. Çiftçiyi Topraklandırma

Nasturilerin ve Ermenilerin kendi topraklarında çiftçilik yapabilmeleri onların tarım alanında geli melerine sebep olurken Kürt çiftçisinin kendisine ait do ru düzgün topra ı yoktu. Kürt beyleri halkın zahmetli u ra verdiren tarımdan ziyade hayvancılıkla u ra malarını istiyordu.

¹⁸¹⁸ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938/1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 178'de, 1936/465 kg, 1937/4.749 kg, 1938/15.024 kg olarak, Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1939/1940)**, Cilt: 11 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 213'de 1936/465 kg, 1937/875 kg, 1938/42.723 kg olarak verilmi tir. Bu iki yıllı ın Hakkari bölümündeki tütün bilgileri birbiriyle çeli mektedir; Ba bakanlık statistik G. D., **statistik Yılı ı (1935/1936)**, Cilt: 8 (stanbul: Devlet Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 221; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1938/1939)**, Cilt: 10 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 169; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 295; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942/1945)**, Cilt: 15 (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, 1946), s. 229; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 258; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1951**, Cilt: 19 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 246'da 1946 yılı tütün üretim miktarı olarak 1 ton olarak üretim bilgisi verilmi tir; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1952**, Cilt: 20 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 262; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 237; 1936 yılında 4.464 kg, 1937 yılında 4.749 kg. tütün elde edildi. Bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1934-1937)** (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi, 1939), s. 325.

¹⁸¹⁹ **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

¹⁸²⁰ **Hakkâri** (22 Haziran 1962), s. 1.

Do u ve Güneydo u Anadolu bölgesinde, Kürt beyliklerinin merkeze ba lanmasının ardından geçici olarak iktidarları sarsılan a ıret reisleri 1858’de çıkarılan Arazi Kanunnamesinin de peki tirmesiyle büyük toprakların sahibi oldular.¹⁸²¹

Cumhuriyet öncesinde 1909 yılında yapılan sayımda Hakkari’de ziraatla u ra an 4.171 hane vardı. Van’da ise 1909 yılında 20.049 hane ziraatla u ra maktaydı. Cumhuriyetin ba langıç yıllarına oranla Van’da ziraatla u ra an hane sayısı % 61 oranında azaldı.¹⁸²²

Tablo 148: 1909 Yılı Van ve Hakkari’de Çiftçi Aile Sayısı ve Ekili Alan¹⁸²³

Kaza smi	Genel Nüfus		Hububat Ekilen Tarlaların Ortalaması	Ziraatla Me gul Hanelerin Sayısı	Ziraatla Me gul Hanelerin Ektikleri Arazinin Ortalamasına Göre Sayısı			Her Hanelerin Ortalama Olarak Hububat Ektikleri Arazi
	Erkek	Kadın			Dönüm	10 Dönümden Gayri (Az)	10-50 Dönüm	
Van	38.000	30.000	188.800	9.000	3.000	3.000	3.000	21
Erci	9.500	7.350	142.000	2.000	500	1.300	200	71
ıtak	6.580	5.193	300.000	2.200	600	1.400	200	136
Adilcevaz	8.267	6.056	111.000	600	200	200	200	185
Geva	15.014	10.588	52.800	6.249	2.249	2.000	2.000	8
Van Sanca ı Ortalaması (%)	-	-	-	-	33	39	28	40
Hakkari	10.847	9.793	25.550	1.800	800	500	500	14
emdinan	4.960	4.760	20.000	1.000	1.000	-	-	20
Ho ab	4.700	3.933	24.905	1.371	329	516	526	18
Hakkari Sanca ı Ortalaması (%)	-	-	-	-	51	24	25	17
Van Vilayeti Ortalaması (%)	-	-	-	-	36	37	27	36

Tablo 148’e göre, Hakkari merkezde 25.550 dönüm hububat ekili alan vardı. 800 aile 10 dönümden az, 500 aile 10-50 dönüm arası, 500 aile de 50 dönümden

¹⁸²¹ Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 122; Kutlay, **Ön. ver.**, s. 79.

¹⁸²² Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdüriyeti statistik übesi, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniye Ziraat statisti i** (stanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1327/1911), s. 4.

¹⁸²³ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 112.

fazla hububat alanına sahipti. Her hane ortalama 14 dönüm hububat alanını ekiyordu. emdinan'da ise 1.000 aile ziraatla uğramakta olup bu aileler 10 dönümden az hububat alanına sahipti. Van vilayetinde Osmanlı döneminde çiftçilikle uğrayanlar yalnızca Ermenilerdi. Ermenilerin gidişlerinden sonra Kürtler ekin ekmeyle başlamışlardı. Buralardaki tarlalar için sulama tesisleri yoktu. Eskiden kalma usullere göre sulama yapıldığı için çok az mahsul alınıyordu.

1909 yılında Van ve Hakkari'de 100.620 dönüm buğday, 16.315 dönüm çavdar,¹⁸²⁴ 14.062 dönüm darı,¹⁸²⁵ 13.708 dönüm arpa, 1.550 dönüm pirinç,¹⁸²⁶ 81 dönüm nohut,¹⁸²⁷ 50 dönüm bakla, 47 dönüm mercimek, 100 dönüm patates ekilmisti.¹⁸²⁸ Nohut, mercimek, pirinç haricinde Yüksekova dışındaki ilçelere nazaran en fazla mahsul alınan yer durumundaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nda ki göçler ile Cumhuriyet döneminde ki ayaklanmalar sonucunda halkın Irak'a gitmesi de tarımın gelişmesini olumsuz etkiledi. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak'a göç eden halktan 1920 yılı itibarıyla Hakkari'ye dönülenler başlıyordu. göç edenlerin ve evleri yıkılan halkın fakirlik içinde yaşayordu. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Hakkari vilayetinin yüzde onluk diliminde zirai arazi vardı. Halkın tohum, hayvan ve ziraat aletlerini alabilmesi için Hakkari milletvekilleri Mazhar Müfit ve Mehmet Tufan Beyler 6.000 lira ödeneğin verilmesini Meclise teklifte bulundular. Hakkari'de yaraların sarılması için 400.000 kuruş para yardımı yapıldı. Devlet tarafından Hakkari'de 1925 yılında toprağa muhtaç 112 aileye 6.505 dönüm toprak verildi.¹⁸²⁹

1925 Bütçe Kanunu'nun 23 üncü maddesi (A) fıkrasında; *“içinde veya civarında hiç arazisi olmamak veya uhdei tasarruflarındaki arazi miktarı 200 dönümden noksan bulunmak sebebiyle toprağa muhtaç erbabı ziraat mevcut olan arazi milliye bedeli on sene de mukassaten alınmak ve her haneye verilecek arazi*

¹⁸²⁴ Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürlüğü istatistik bürosu, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat istatistik tablosu** (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyeye, 1327/1911), s. 123.

¹⁸²⁵ Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürlüğü istatistik bürosu, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat istatistik tablosu** (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyeye, 1327/1911), s. 104.

¹⁸²⁶ Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürlüğü istatistik bürosu, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat istatistik tablosu** (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyeye, 1327/1911), s. 105.

¹⁸²⁷ Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürlüğü istatistik bürosu, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat istatistik tablosu** (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyeye, 1327/1911), s. 166.

¹⁸²⁸ Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdürlüğü istatistik bürosu, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat istatistik tablosu** (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyeye, 1327/1911), s. 167.

¹⁸²⁹ **1926 Türk Ticaret Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 519; **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 610; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, cilt: 1, Cilt: 6 (4.12.1336/4.12.1920), s. 190; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, cilt: 1, Cilt: 7 (6.1.1337/6.1.1921), s. 199; **Osmanlı İktisadi İstatistikleri**, Sayı: 67 (Birinciteyin/Ekim 1933), s. 206.

miktariyetlerindeki arazi ile birlikte muhitin icabına göre azami 200 dönümü tecavüz etmemek üzere takdiri kıymet suretiyle tevzi ve furuht olunur” denilmekteydi. Bu maddeye ve 716 numaralı Borçlanma Kanununun 2’nci maddesine göre yerli halktan muhtaç olanlara elindekilerle birlikte toplam 200 dönümü geçmeyecek miktarda arazi verip 20 yıl müddetle borçlandırmak salahiyyeti hükümete verildi.¹⁸³⁰ 1925 yılında Irak’tan Hakkari’ye gelerek yerle en halka ise bu kanuna göre toprak verildi.

1926 senesinde Do u vilayetlerinde ya ayan halk topra a gayri kanuni haliyle sahipti. Vatanda sahip oldu u topra ı ibraz edemiyordu. Bu durum ise toprak tahriri yapılmasına engel te kil ediyor ve halkın mahkemelerle sorun ya amasına sebep oluyordu.¹⁸³¹

Yöredeki köylüyü ortakçı ve kiracı olarak kendilerine ba layan toprak a alarının, 1926 eyh Said ayaklanmasından sonra çıkarılan yasayla topraklarının bir kısmı müsadere edildi. Ne var ki, toprak a aları, bir süre sonra çıkan aftan yararlanarak geri döndüklerinde topraklarını tekrar ele geçirdiler. Bu arada mecburi iskana tabi tutulan toprak a aları, çıkan af sonrası bölgelerine döndüklerinde, görece küçük toprak sahiplerinin, geri dönmeyenlerin topraklarını da alarak mülklerini geni lettiler.¹⁸³²

Tablo 149: 1927 Yılında Do u Vilayetlerinde Çiftçi Ailesi ve Nüfusu¹⁸³³

Vilayetler	1927 Yılı Nüfusu	Çiftçi Ailesi	Çiftçi Nüfusu	Çiftçi Nüfusuna Oranı (%)
Hakkari	24.980	4.765	23.463	94
Van	75.329	7.847	40.677	54
Urfa	203.595	22.189	95.359	47
Bitlis	90.631	12.005	65.000	72
Diyarbakir	194.316	18.671	93.761	48
Mardin	183.471	18.109	90.263	49
Siirt	102.433	9.832	49.722	48

Tablo 149 incelendi inde, illerin nüfusuna oranla Hakkari 1927 yılında en fazla çiftçi ailesine sahip vilayet oldu u anla ılmaktadır. Ardından Do u bölgesinde çiftçilikle u ra an aileye sahip vilayetler Bitlis, Van, Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Urfa olarak sıralanmaktadır.

¹⁸³⁰ **hare**, Sayı: 67 (Birincite rin/Ekim 1933), s. 162.

¹⁸³¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 124, Dosya No: 883, Sıra No: 13.

¹⁸³² Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 122.

¹⁸³³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1929**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, Basım Yılı Yok), s. 110; **1927 Tarım Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1970), s. 2, 19.

Tablo 150: 1929 yılında Hakkari’de Çiftçilere Borçlanma Kanuna Göre Dağıtılan Toprak¹⁸³⁴

Yeri	Değer (Lira)	Dönümü (Adet)	Aile (Adet)
Merkeze Bağı Köyler	2.550	2.760	122
Merkeze Bağı Çukurca Kamunu Köyleri	43.867	3.209	473
Merkeze Bağı Levin Kamunu Köyleri	11.037	1.980	65
Toplam	57.454	7.949	660

Tablo 150’ye göre, 1929 yılında Hakkari, Çukurca ve Levin’de 660 aileye Borçlandırma Kanununa göre toprak dağıtıldı.

1939 yılında 2510 Sayılı Kanunun 2’nci maddesi gereğince sınırlandırılan 1 numaralı mıntıkada bulunan ve soy ve dili Türk olan her topraksız veya az topraklı çiftçiler; buldukları yerde hazineye ait toprak yok ise en yakın yerlerdeki hazine topraklarından verilmek suretiyle toprağa bağlanacaklardı. Öteden beri 1 numaralı iskan mıntikasında oturan ve dili Türkçe olmayan ariyet fertleriyle bu mıntikanın asıl ahalisinden olan veya yerleşmek maksadıyla evvelce bu mıntıkaya gelmiş bulunan topraksız veya az topraklı çiftçiler, Hakkari vilayeti bölgesi için 1 numaralı mıntika dahilindeki Suriye, Irak, İran ve Rus hududu boyunca 25 kilometre derinlikteki sahalar ile Van-Havasor-Hoşab-Bakale-Yüksekova uzanımı hattına yerleşmeleri yasaklanmıştır.¹⁸³⁵

1945 yılında yapılan sayımda çiftçi ailelerin sayısında çok düşüme vardı. Genel olarak ziraatla uğraşanlar 10.339, bahçivancılık ve çiçekçilikle uğraşanlar 4, hayvan yetiştirme ve bakımı ve arıcılıkla uğraşanların sayısı ise 198 olmak üzere toplam 10.541 kişi toprakla uğraşmaktaydı. Bu sayı ise 1945 yılında nüfusu 35.124 olan Hakkari’nin % 30’una tekabül ediyordu.¹⁸³⁶

Çiftçiyi sevindirmesi beklenen Toprak Kanunu 17 Haziran 1945 tarihinde kabul edildi. Bu, yurttan bir devrim yaratacak sosyal ve ekonomi seviyeyi geliştirecek yükseltecek en büyük bir davayı halledecek olan bir kanundu. Toprak Kanunu, topraksız çiftçi vatandaşlarımızın yüzünü güldürürken, topraklarından bir kısmını satacak olan vatandaşlara da maddi ve manevi bir sevindirici payı verdi.¹⁸³⁷

¹⁸³⁴ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 362.

¹⁸³⁵ *İstisna Kanunu*, Sayı: 141 (Aralık 1939), s. 1205; *T.C. Resmi Gazete*, 1.12.1939, s. 12894.

¹⁸³⁶ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 266.

¹⁸³⁷ *Van*, 16 Haziran 1945, s. 3; Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çalışmaları 1935 yılında başlatılmıştır. 1945 yılında TBMM tarafından kabul edildi. Bkz. Ünal, *Ön. ver.*, s. 17.

Toprak Kanununun tatbik edildi i 1947 yılından 1950 yılına kadar 620 köyde, 48.028 aileye, 1.497.148 dönüm toprak da ıtıldı. 1951 yılından 1959 yılı dahil olmak üzere 3.682 köyde, 316.923 aileye, 15.992.141 dönüm toprak verildi.¹⁸³⁸

Hakkari’de köylüyü topraklandırma çalı malarında bazı ihtilaflara dü üldü. 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gere ince Hakkari ili Özel daresine ait 20 haneli Koçanis köyü arazisi bütçe aç ı dolayısıyla pazarlık suretiyle 15 bin liraya satıldı. Bu satı nın yasal olmadı nı belirten Koçanis köyü sakinlerinden Casım Seven, Tahir Tuncer, Abdullah Gökdemir, Mehmet Gül, Mehmet Özkan ve Kasım Eyhan bu durumu 18 Ekim 1948, 29 Kasım 1948, 5 Ocak 1949 tarihlerinde CHP Genel Sekreterli i’ne bildirdi. Hakkari Valisi Cahit Ortaç’ın encümen üyesi Mehmet Çallı ile çok yakın oldukları ve Mehmet Çallı’nın kendi parasıyla ticaret orta ı Salim Gezer namına ihale yapıldı nı köylüler ortaya çıkardı. Salim Gezer satın aldı ı araziyi köylülere kiraya verece ini bildirmesine ra men daha sonrasında bu araziyi Mehmet Çallı’ya sattı. Çi leri Bakanlı ı yapılan tahkikat neticesinde arazi satı nının kanunlara uygun olarak yapıldı nı açıklayan yazısını 24 Haziran 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterli i’ne gönderdi.¹⁸³⁹

Köylünün hayat seviyesini en kısa sürede yükseltecek olan tarım reformu kapsamında çiftçiyi topraklandırma çalı maları 1961 yılı itibariyle tekrar ba ladı.¹⁸⁴⁰ 1963 yılında Devlet Planlama Te kilatı tarafından 5 yıllık kalkınma planının içinde de bu reform çalı malarına a ırlık verildi. Reform kapsamında toprak da ıtımı yanında kooperatifçili e de önem verilerek kooperatif kuran köylülere geni krediler açılması planlandı. Bu reformla, devletle fert arasında bir çe it aracılık rolünü oynayan toprak a alarının köylüyü istismarına engel olunacak, a aların devlet ve fert mülkiyetine tecavüz veya hile, siyasi nüfuz veya tehdit ile ele geçirdikleri fazla araziler ellerinden alınacaktı.¹⁸⁴¹

¹⁸³⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (23.2.1960), s. 313; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 469; **Ayn Tarihi**, Sayı: 210 (Mayıs 1951), s. 97’de Toprak Kanunu’nun tatbik edildi i 15 Haziran 1945 tarihinden 22 Mayıs 1950 ‘ye kadar da ıtılan topra mın 750.762 dönüm oldu u ve bu topra mın 15.441 aileye ve 319 köye 17 komisyon tarafından da ıtıldı ı, 22 Mayıs 1950’den yani DP’nin iktidara geçti i günden 17 Mayıs 1951’e kadar da ıtılan topra mın 820.488 dönüm, aile sayısının 19.017, köy sayısının ise 323, komisyon adedinin de 45 oldu u belirtilmektedir. Buradaki bilgi ile **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (19.2.1960), s. 469’daki bilgi birbirini tutmamaktadır.

¹⁸³⁹ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 473, Dosya No: 1933, Sıra No: 1, s. 27-30; CHP’nin il ve ilçe te kilatlarındaki temsilcilerinin hazine arazisinin köylünün elinden alınıp çe itli yollarla kendi mülkünün tapusuna yazdırma gayretleri için ayrıca bkz. Ünal, **Ön. ver.**, s. 52.

¹⁸⁴⁰ **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 160, Dosya No: 23, Sıra No: 13.

¹⁸⁴¹ **Van Ekspres** (12 Mart 1962), s. 1.

Devlet hazırlayacağı bu reformla toprak sahipliği müessesesini tasfiye etmeye karar vermişti. Çiftçileri komisyonunun ahalilerden kamulaştırılan topraklardan iadesi yolundaki kararına rağmen, hükümetin bu konuda aksiyiminde oldu unanılmaktaydı. 4753 sayılı kanunda yapılacak deşikliklerle büyük arazilerin topraksız köylüye dağıtımına hız verilecekti.¹⁸⁴²

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanmasından sonra Hakkari ilinde köylerdeki arazilerin % 89,7'si köy halkına, % 8,4'ü hazineye, % 1,1'i sülaleye, % 0,8'i ahsa aitti. Fakat hiçbir köyde kadaastro ve toprak komisyonu uygulama yapmamıştı. İl köylerinde bulunan 12.390 çiftçi ailesinden 5.577 ailenin hiç toprak yoktu. Buna göre ailelerin % 45,0'ı topraksız demektir. Bunların 142'si ortakçı, 154'ü kiracı ve 5.281'i tarım işçileri ile işbirlikçi olarak çalışmaktaydı. Ortakçı ve kiracılar, geniş arazi sahipleri ile şehir ve kasabalarda oturan aile ve şahıs arazilerini işletmekteydi.¹⁸⁴³

Zirai ortaklıkta genellikle üç ekim vardı:

1-Yarıcılık: Tohumun yarısı tarla sahibinden, yarısı ortakçıdan olmak üzere elde edilen hasılat yarıya bölünürdü. Bu durumda saman emek sahibi çiftçiye aitti.

2-Eşer tarla sahibi veya çiftçi tohumun tamamını verirse hasılatın tohum çıkarılır, geri kalan yarıya bölünürdü.

3-Onda birlik ortaklık ki, tarla sahibi hiçbir işyeri karı almaz ve sadece gelirin onda birini isterdi. Buna da onda birlik ortaklık denilirdi.¹⁸⁴⁴

Bu sistem, toprak sahibi ile köylü arasında mahsulün paylaşılması anlamına gelmektedir.¹⁸⁴⁵

4.2.1.3. Zirai Alet ve Makineleri

Hakkari'de Yüksekova ve Şemdinli hariç, diğer ilçeler, ziraat bakımından çok geriydi. Halkın ziraat usulleri ve ziraat araçları çok ilkel idi. Bundan dolayı vilayet, yetiştirilen ürünle kendi kendini idare edememekteydi.¹⁸⁴⁶ Hakkari ilinde bu day ziraatı başlatılmasına rağmen¹⁸⁴⁷ komşu vilayetlerden bu day tedarik etmek mecburiyetinde kalınıyordu.¹⁸⁴⁸

¹⁸⁴² Van Ekspres (17 Şubat 1962), s. 3.

¹⁸⁴³ Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 131; Kiracı, işbirlikçi toprak kira ile tutan ve kira karşılığı para ödeyen ailelerdir. Bkz. T.C. Ba vekelet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1950 Ziraat Sayımı (Ankara: 1952), s. 8.

¹⁸⁴⁴ Şafak, Ö. ver., s. 98.

¹⁸⁴⁵ Qasımlo, Ö. ver., s. 161; Yarıcılık ile ilgili ayrıca bkz. Ünal, Ö. ver., s. 19.

¹⁸⁴⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 88; BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 70, Dosya No: 461, Sıra No: 9, s. 2; Birinci Umum Müfettişinin Ba vekelete gönderdiği 15 Eylül 1942 tarih ve 77A/126 sayılı raporu.

¹⁸⁴⁷ Köy Envanter Etüdülerine Göre Hakkâri (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 130.

¹⁸⁴⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 88.

Tarlalar karasabanla sürülüp ökülere çektilirdi.¹⁸⁴⁹ Tarlalara tohum elle ekiliyor ve ürünler hasat zamanı orakla biçiliyordu. Köylüler her yıl mısır, patates, turp ve algamdan birini dönü ümlü olarak ekiyordu. Sebze yeti tirmek için bir miktar toprak ayrılıyor, burada domates, salatalık, fasulye, so an, kabak, balkaba ı ve lahana yeti tiriliyordu. Meyve a açlarının (kayısı, erik, dut, incir, armut, eftali) arasındaki bo luklarda da çe itli sebzeler yeti tiriliyor ve üzüm ba ları kuruluyordu.¹⁸⁵⁰

Hakkari ve Van vilayetlerinde ziraat usullerini bilmeyen ve ilkel yöntemlerle tarımla u ra an halkın danı abilece i bir ziraat te kilatı yoktu. Sorunun çözümü için Birinci Umum Müfetti likten 1931 yılında bu vilayetlere birer ziraat memuru tayin edilmesi için tebligat yapılmı ve hususi bütçelere konulan tahsisatla birer memur tayin edilmi ti.¹⁸⁵¹ Hakkari’de çok fazla kalmak istemeyen ve bu bölgeden kaçma fırsatlarını kovalayan memuru Hakkari’de tutmak çok zordu. Di er memurlar gibi ziraat teknisyen ve çalı anları da Hakkari’den kaçmaktaydı. 1948 yılında Hakkari’de danı ılacak bilgi alınacak ziraat müdürü veya muallimi dahi yoktu.¹⁸⁵²

Tablo 151: 1927 Yılı Do u Vilayetlerinde Ziraat Alet ve Makineleri Miktarı¹⁸⁵³

Vilayetler	Ziraat Alet Miktarı	Ziraat Makineleri Adedi
Hakkari	1.227	-
Bitlis	8.103	3
Diyarbakir	11.850	24
Mardin	11.726	1
Siirt	5.040	430
Urfa	17.418	62
Van	4.243	24
Toplam	59.607	544
Genel Toplam	1.413.509	15.711
Oran (%)	4,2	3,5

Tablo 151’e göre, ilkel yöntemlerle tarım yapılan Hakkari’de ziraat makinelerinden hiçbiri yoktur. Ziraat aletleri ise di er illere göre çok azdır. Türkiye genelinde ise 1927 yılında 15.711’i tarım makinesi olmak üzere 1.413.509 tarım aleti vardı.¹⁸⁵⁴

¹⁸⁴⁹ zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 52.

¹⁸⁵⁰ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 242.

¹⁸⁵¹ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15, s. 5.

¹⁸⁵² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 54.

¹⁸⁵³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1929**, Cilt: 2 (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, Basım Yılı Yok), s. 113; **1927 Tarım Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1970), s. 15, 101.

¹⁸⁵⁴ **1927 Tarım Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1970), s. XIX.

Tablo 152: Yıllar itibariyle Zirai Alet Sayıları¹⁸⁵⁵

	1948	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Karasaban	2.989	5.001	4.106	2.870	3.869	3.872	4.671
Pulluk	260	229	57	252	75	305	205
Traktör		1	2	2	3	2	2

Tablo 152'ye göre, karasaban en fazla 1952 yılında vardır. Pulluk 1956 yılında, traktör ise 1955 yılında diğer yıllara oranla fazladır.

Tablo 153: 1952 Yılı Toprak Sürme Aletleri¹⁸⁵⁶

İller	Karasaban	Hayvanla Çekilen Pulluklar					Traktörle Çekilen Pulluklar	
		Tekerleksiz	Tek Tekerlekli	Çift Tekerlekli	Döner Kulaklı	ki Veya Daha Çok Kulaklı	Soklu	Diskli
Hakkari	5.001	18	1	210	-	-	1	2
Bingöl	15.750	6	4	7	4	1	4	4
Bitlis	8.756	58	534	3.095	80	1	9	11
Mu	14.908	1.950	327	863	957	5	27	49
Van	10.273	55	153	5.107	16	8	42	27

Tablo 153'e göre, Hakkari'deki toprak sürme aletleri diğer illere göre çok azdır. Düz arazisi olmayan bu bölgede tarım aletlerinin kullanılmasında da sorunlar yaanıyordu. Bölge ziraatında arazi işletmelerinde, tarım aracı olarak pulluk ve karasabanın yaygın olduğunu görüyoruz.

Tablo 154: 1952 Yılı Tohum Yatıştırma Hazırlama Aletleri¹⁸⁵⁷

İller	Tırmık	Disk Harrov	Merdane	Kültivatörler	
				Gazya	Traktörle Çekilen
Hakkari	-	2	-	-	-
Bingöl	1487	1	-	4	2
Bitlis	1	6	-	-	7
Mu	1.350	33	-	4	4
Van	2.692	12	-	1	16

¹⁸⁵⁵ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89; T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1955), s. 93; T.C. Ba bakanlık istatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve stihsal (1934-1950)** (Ankara: 1951), s. 89.

¹⁸⁵⁶ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **istatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 257; **Köy Envanter Etüdlerine Göre Hakkâri** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1969), s. 130.

¹⁸⁵⁷ T.C. Ba vekalet istatistik Umum Müdürlüğü, **istatistik Yılı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 257.

Tablo 154'e göre, tohum yata ı hazırlama aletleri yönünden Mu , Bingöl ve Van vilayetleri kendine yeter durumundadır. Hakkari'de tohum yata ı hazırlama aletlerinden sadece disk harrov, ilaçlama aletlerinden ise 10 adet mayı püskürtme makinesi vardı.¹⁸⁵⁸

Tablo 155: 1952 Yılı Hasat ve Harman Alet ve Makineleri¹⁸⁵⁹

Alet ve Makineler		Hakkari	Bingöl	Bitlis	Mu	Van
Çayır Biçme Makinesi		2	1	11	365	40
Çayır Tırımı ı		2	-	6	364	10
Orak Makinesi		-	-	4	1	3
Biçer Ba lar		-	-	2	-	2
Biçer Dö er		-	3	7	23	5
Balya Makineleri	Elle leyen	-	-	-	-	2
	Hayvanla leyen	-	-	-	-	-
	Motorla leyen	-	-	1	1	-
	Pikaplı	-	-	-	-	1
Harman Vasıtaları	Dö en	2.330	8.890	5.020	10.600	11.248
	Tınaz	-	125	9	171	3
	Batöz	-	-	3	-	2

Tablo 155'e göre, Hakkari'de hasat ve harman alet ve makinesinin sayıları di er illere göre dü üktür. Mu vilayeti hasat ve harman alet ve makineleri yönünden di erlerinden en iyi durumda olan ildir.

Hakkari'de uzun yıllar topra ı sürececek bir traktör dahi yoktu. 1952 yılında 25-34 beygir gücünde 1 adet traktör vardı.¹⁸⁶⁰ Bu traktör de Marshall Yardım Planına göre Amerika ve Kanada'dan getirtilip dağıtılan traktörlerdendi.¹⁸⁶¹ 1953 yılında ise Marshall Yardım Planı gere i Hakkari'ye 3 adet traktör verilmesine rağmen¹⁸⁶² 1959 yılına gelindi inde Hakkari'de 1 tane bile traktör yoktu.¹⁸⁶³ 1961 yılında 3 adet lastik, 1 adet demir tekerlekli olmak üzere 4 traktör, Bingöl'de 7, Bitlis'te 41, Mu 'ta

¹⁸⁵⁸ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 258.

¹⁸⁵⁹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 259.

¹⁸⁶⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 256.

¹⁸⁶¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6 (28.3.1951), s. 48.

¹⁸⁶² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25 (13.11.1953), s. 234; Marshall Yardım Planı gere i Hakkari'ye 3 adet traktör gönderildi i bilgisi verilmi olup bu bilgi, T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89'da 2 adet olarak verilmi tir.

¹⁸⁶³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1959** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 242; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Traktör Anket Neticeleri ve Ziraat Alet ve Makineleri (1955-1959)** (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi, 1960), s. 5.

88, Van'da 83 traktör vardı.¹⁸⁶⁴ 1961 yılında Biçer dö er Bingöl'de 2, Bitlis'te 9, Mu 'ta 38, Van'da 7 adet varken Hakkari'de hiç mevcut de ildi.¹⁸⁶⁵

4.2.2. Hayvancılık

Hayvan yeti tiricili i Osmanlı döneminden beri Hakkari için en önemli geçim kayna ıydı.¹⁸⁶⁶ XIX. yüzyılda Hakkari ve civarında genel olarak halk arasında zenginlik olgusu hayvan sayısı ile ölçülüyordu.¹⁸⁶⁷ Bütün geçimini hayvancılıkla sa layan bu vilayette,¹⁸⁶⁸ da lık bölgede ekilmeye elveri li yerlerin azlı ı, buna kar ılıklı zengin otlakların ve da çayırlarının çoklu u, bu bölge halkının geçiminde önemli bir yer tutan hayvancılı ın da geli mesine yol açmı tı.¹⁸⁶⁹ Hayvancılı ın ekonomik de er ta ıması dolayısıyla halkın ba lıca gıdasını hayvan mahsulleri te kil etmi ve her yıl ve bütün yaz boyunca yaylalara çıkmaları yüzünden sebzeçilik ve meyvecilik geli me imkânı bulamamı tı.¹⁸⁷⁰

A aların da, halkın da, tüccarın da sürüleri vardı. Hakkari'de zirai üretim mahalli ihtiyaçlara göre idi. Fakat hayvancılık sahasında vilayet, piyasa hesabına çalı ırdı. böyle olunca mer'a meselesi vilayetin ba lıca davasını te kil ediyordu.¹⁸⁷¹ Halk mera darlı ı ve kı laksızlık yüzünden hayvanlarını ço altamamaktan dert yanıyordu.¹⁸⁷²

İkbaharda yollar açılınca tüccar kuzu toplamak üzere Hakkari'ye gelirdi. Hayvanların yünü ve kılın bir kısmı da piyasaya sürülürdü. Di er kısmıyla halk, çadırlarını, kilimlerini, bir kısım giyim e yasını dokurdu.¹⁸⁷³

¹⁸⁶⁴ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 234.

¹⁸⁶⁵ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 239.

¹⁸⁶⁶ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 114; Erinç, **Ön. ver.**, s. 58.

¹⁸⁶⁷ Murat Gökhan Dalyan, "Nasturi Toplumunda Hayvan Yeti tiricili i ve Ticareti", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-29 (2010), s. 242.

¹⁸⁶⁸ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

¹⁸⁶⁹ YSE, **Hakkâri Kılavuzu** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 1; zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 53; Dalyan, 2010, **Ön. ver.**, s. 240.

¹⁸⁷⁰ zbirak, 1951, **Ön. ver.**, s. 60.

¹⁸⁷¹ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

¹⁸⁷² **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65.

¹⁸⁷³ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

Tablo 156: Yıllar itibariyle Hakkari’de Vergiye Tabi Hayvan Sayısı¹⁸⁷⁴

	Yıllar	Koyun	Kılkeçi	Tiftik Keçi	Manda	Şıır	At	Katır	E ek	Toplam
Hakkari	1927	40.767	39.485	-	29	3.677	679	350	365	85.352
	1929	41.867	50.596	-	-	3.634	1.735	160	394	98.386
	1930	54.488	53.261	35	54	5.303	1.303	-	408	114.852
	1931	38.466	33.488	-	70	3.696	1.172	-	403	77.295
	1932	37.872	29.413	346	56	3.478	1.468	-	394	73.027
	1933	37.018	24.189	399	63	3.161	835	594	161	66.420
	1936	39.189	26.058	632	84	3.456	701	1.251	365	71.736
	1937	45.728	31.220	916	80	3.722	813	1.188	365	84.032
	1938	76.337	46.942	1.405	115	5.236	-	-	-	130.035
	1939	81.639	46.347	1.798	142	5.954	-	-	-	135.880
	1940	93.542	51.455	1.759	142	6.503	-	-	-	153.401
	1941	99.236	54.771	2.004	177	6.636	1.465	1.491	446	166.226
	1942	90.885	49.946	897	173	6.490	1.443	1.362	424	151.620
	1943	85.010	49.016	718	200	6.524	1.096	1.018	374	143.956
	1944	88.793	52.144	716	209	7.150	941	793	309	151.055
	1945	94.125	56.368	756	227	7.425	897	668	355	160.821
	1946	97.824	53.753	952	238	7.334	805	563	302	161.772

Tablo 156’ya göre, Hakkari’de küçük ba hayvancılığının daha çok yaygın olduğunu görmekteyiz. Küçükba hayvanlardan ise koyun ve kılkeçi sayısı diğer hayvanlara göre çok fazladır. 1933 yılında hayvan miktarında bir önceki seneye oranla % 9 azalma vardır. 1933 Nisan ayında kırsalın çok iddetli geçmesi ve hayvanlara yem götürülememesi sebebiyle Van ve civar bölgesinde gıdasızlık yüzünden hayvan telefâtı oldu.¹⁸⁷⁵ 1942 ve 1943 yıllarında da hayvan sayısında ciddi oranda azalmalar vardır.

¹⁸⁷⁴ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi** (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 861; Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1 (1932/1933)**, Cilt: 6 (İstanbul: Devlet Matbaası, Basım Yılı Yok), s. 215; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1 (1939/1940)**, Cilt: 11 (İstanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 224; Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1 (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 311; Ba bakanlık statistik Umum Müdürlüğü, **statistik Yılı 1 (1942-1945)** (İstanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 271; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlüğü, **statistik Yılı 1 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 312; 1929-1933 yılları arasındaki hayvan sayıları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **Hayvanlar statistisi (1929-1935)** (Ankara: Mehmet Hsan Matbaası, 1936), s. 14-15; 1936-1937 yıllarındaki hayvan sayıları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Ba vekalet statistik Umum Müdürlüğü, **Hayvanlar statistisi (1929-1937)** (Ankara: Recep Ulusu lu Matbaası, 1938), s. 38-39.

¹⁸⁷⁵ Birinci Umum Müfettişinin Ba vekaletine gönderdiği 11 Nisan 1933 tarih ve 11506/111 numaralı telgrafında gıdasızlık yüzünden meydana gelen hayvan telefâtını önlemek için Hakkari dahil olmak üzere civar illere yazı yazıldığını, karlı yolların temizlenmesini ve bu bölgedeki vilayetlere ilişkin ciddiyetle yapan memurların görevlendirilmesini istedi. Bkz. **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 121,

Türkiye'deki Sayım Vergisi kanunu gere ince kayıt ve tespit mevsiminde hayvanlarını Irak hududundan iç kesimlerine kaçıranların yakalanması için Hakkari Valisi Sadullah Kolo lu'nun 1940 senesinde aldığı tedbirler sayesinde 1939 yılına nazaran hayvan sayısında fazlalık olmu tu. 1939 senesi kayıt ve yoklama zamanında 135.880 hayvan kayıt ve tespit olundu u halde, Musul ve Erbil mutasarrıfları ile yapılan görü meler neticesinde kaçırılan hayvanların Türk idaresine teslim edilmesiyle 1940 senesinde 17.723 hayvan fazlası ile 153.603 hayvan kayıt ve tespit edilmi ti.¹⁸⁷⁶

Halkın hayvanlarını Irak tarafına geçirmesinin nedeni ise Sayım Vergisiydi. Sayım Vergisi çok yüksek oldu u için fakir olan halk sürülerini Irak tarafına kaçııyorlardı.¹⁸⁷⁷ 1932 yılında "Sayım Vergisi" koyun ve kıl keçide 60, tiftikte 40, sı ırda 100, at ve katırda 125 ve merkepte ise 50 kuru idi. Oysa canlı koyunun fiyatı 100 kuru civarındaydı.¹⁸⁷⁸ Bir hayvanın de erinin yarısından fazla olan bu vergiyi halkın ödemesi çok güçtü. Sınır yakınında bulunan köylerdeki insanlar çareyi sürülerini Irak tarafına kaçırmakta buluyorlardı.

Memleket genelindeki hayvan sayıları et fiyatlarını etkiliyordu. 1937 yılı A ustos ayında bir kilo kuzu eti Ankara'da 40 kuru , Çorum'da 24 kuru , Aydın'da 40 kuru , Balıkesir'de 35 kuru , stanbul'da 45 kuru , zmir'de 17,5 kuru , Antalya'da 25 kuru , A rı'da 17,5 kuru , Bingöl'de 20 kuru ve Hakkari'de de 20 kuru tu. Hakkari'deki et fiyatları ço u illere oranla çok ucuzdu.¹⁸⁷⁹

Dosya No: 860, Sıra No: 1; Hayvan ölüm sebeplerinden biri mevsimsel de i iklikler olup yazın hayvanlar için hazırlanan yemlerin kı mın çok uzun sürmesi nedeniyle bitmesidir. Bkz. Dalyan, 2010, **Ön. ver.**, s. 241.

¹⁸⁷⁶ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 10; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1940/1941)**, Cilt: 12 (Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi), s. 311'de verilen 1940 yılı toplam hayvan miktarı ile uyu mamaktadır; Hakkari Valisi Sadullah Kolo lu 1940 yılı hayvan sayımı yoklamasında göstermi oldu u ilgi ve ba arısından dolayı 14 A ustos 1940 tarihinde Maliye Vekaletince takdir edildi. Bkz. **dare**, Sayı: 151 (Ekim 1940), s. 2.

¹⁸⁷⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 3, Cilt: 12 (24.2.1960), s. 377.

¹⁸⁷⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtım: 1, Cilt: 2 (27.2.1958), s. 1002; Fiyatı 60 kuru olan keçinin vergisi 80 kuru tu.

¹⁸⁷⁹ Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Hayvanlar statisti i (1929-1937)** (Ankara: Recep Uluso lu Matbaası, 1938), s. 132-134.

Tablo 157: 1940-1944 Yılları A ustos Ayında Et Fiyatları¹⁸⁸⁰

Vilayet	Yıllar	Sı ır (Kg/Kr)	Manda (Kg/Kr)	Koyun (Kg/Kr)	Kılkeçi (Kg/Kr)	Tiftik keçi (Kg/Kr)	O lak (Kg/Kr)	Kuzu (Kg/Kr)	Dana (Kg/Kr)
Hakkari	1940	-	-	20	-	-	-	20	-
	1941	15	15	26	20	20	20	26	20
	1942	-	-	60	45	-	45	60	-
	1943	-	-	-	-	-	-	-	-
	1944	65	-	100	90	-	90	100	65

Tablo 157'ye bakıld ında, et fiyatlarından sı ır ve manda etinin ucuz oldu u görölmektedir. Hakkari'de daha çok küçükba hayvancılı ı yapıldı ı için büyükba hayvan etine halk ra bet göstermemektedir. 1942 yılından sonra et fiyatları artı vardır.

Tablo 158: A ustos Ayında Köylü Elinden Çıkan Bazı Hayvanların İlk Satı Fiyatları¹⁸⁸¹

	Yıllar	Çeki Öküzü (Kg/Kr)	Damızlık nek (Kg/Kr)	Manda Öküzü (Kg/Kr)	Beygir (Kg/Kr)	E ek (Kg/Kr)	Koyun (Kg/Kr)	Kıl Keçi (Kg/Kr)
Hakkari	1936	40.00	12.00	50.00	30.00	15.00	5.00	4.00
	1937	50.00	20.00	80.00	40.00	15.00	5.00	2.50
	1939	40.00	30.00	9.00	70.00	20.00	6.00	3.00
	1940	40.00	30.00	-	-	20.00	3.75	3.00
	1941	-	-	-	15.00	-	5.50	3.75
	1942	70.00	-	-	-	-	14.00	10.50
	1943	-	150.00	-	-	-	-	-
	1944	150.00	180.00	-	150.00	30.00	-	12
	1945	150.00	90.00	-	200.00	70.00	-	12
	1946	130.00	90.00	-	250.00	70.00	20	15

Tablo 158'e göre, 1942 yılı itibariyle hayvan fiyatları yükselmiştir. Fiyat yükselmelerinde kinci Dünya Sava ının etkileri de söz konusudur. Manda öküzünün ise 1939 yılından sonra yeti tiricili i ve satı ı yapılmamı ır. Beygir ve e ek fiyatı ise 1944 yılından sonra artmı ır.

¹⁸⁸⁰ Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Hayvan Ürünleri statisti i (1929-1944)** (Pulhan Matbaası, 1946), s. 64.

¹⁸⁸¹ Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi), s. 281; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16 (Basım Yeri ve Yılı Yok), s. 322-329; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Hayvanlar statisti i (1929-1937)** (Ankara: Recep Ulusu lu Matbaası, 1938), s. 148.

Hayvancılığın geliştirilmesi için devlet yeni projeler çıkardı. 3018 Sayılı Kanununun 7'nci maddesine uygun olarak merkezi Mersin'de olmak ve faaliyet sahaları Çel, Niğde, Seyhan, Maraş, Hatay, Gaziantep, Urfa, Malatya, Elazığ, Tunceli, Diyarbakır, Siirt, Hakkari, Bitlis, Muş, Van vilayetlerini kapsamak üzere bir "Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan Hırcatçıları Birliği" kurulması salahiyyeti Ticaret Vekilliğinin 5 Mart 1940 tarih ve 1485/5922 sayılı tezkeresiyle teklifi üzerine Cıra Vekilleri Heyetince kabul oldu.¹⁸⁸²

Sınır vilayeti olan Hakkari'de sadece Hakkari'li de ğil Irak tarafından gelen hayvan tıccarları da satı yapıyorlardı. Bu durum ise Hakkari'li ile Irak tarafından gelerek satı yapanlar arasında çatı ma ortamı yaratıyordu. Irak ile sınır olması sebebiyle Iraklı koyun tıccarları Fırat'ın arkına geçmek için izin almaları gerekirken izinsiz bir ekilde Hakkari ve Van vilayetlerine geçerek koyunlarını satıyorlardı. Bu durum ise Hakkari ve Van vilayetlerindeki koyun tıccarlarının ihracatını engelliyordu. Birinci Umum Müfetti ği Van ve Hakkari tıccarlara sıkıntı yaratan bu meseleyi halletmek için 5 A ustos 1938 tarihinde Fırat'ın arkına geçmek için Dahiliye Vekaletinden alınan izin yetkisinin Birinci Umum Müfetti ğine verilmesini teklif etti.¹⁸⁸³

Sınırlardan kontrolsüz bir ekilde giri yapan hayvanlardan bula ıcı hastalıkların bula ması ve yayılması tehlikesi de belirmi ti. Sınır bulunan Suriye, İrani, Irak ve Sovyetler Birli ği hükümetleri arazisindeki insan ve hayvan akımları ve özellikle do u ve güney kom ularımızın veteriner ve köy te kilatının çok zayıf olması ve istihbaratın da düzensizli ği yüzünden buralardaki salgın hayvan hastalıklarının durumu hakkında do ru düzgün bilgi alınamıyordu.

22 Nisan 1942 tarihinde yayınlanan tamimde sınırlardan kontrolsüz bir ekilde geçi yapan hayvanların kontrol edilmesi için bir takım tedbirlere uyulması isteniyordu, bunlar;

1. Kara hudutlarından girecek her çe it hayvan ve maddeleri hakkında sıkı korunma tedbirleri alınması, muayenesiz, vesikasız ve kaçak hayvan ve maddeleri sokulmaması için dikkat ve hassasiyetin gösterilmesi,

¹⁸⁸² BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 90, Dosya No: 26, Sıra No: 13.

¹⁸⁸³ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 259, Dosya No: 747, Sıra No: 10; 5682 numaralı Pasaport Kanununun ikinci maddesinde Dahiliye ve Hariciye vekaletlerine verilm i yetkiye dayanılarak Fırat'ın arkına yabancıların seyahati bir kararname ile ayrı bir müsaadeye tabi tutulmu tu. Elazığ mebusu M. evki Yazman bu kararnamenin de ği tirilmesi için Meclise teklifte bulunmu tur. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, ıtıma: 2, Cilt: 10 (1.2.1956), s. 6.

2. Kara hudutlarımız üzerindeki köylerimizde hayvanların sıhhi durumları sık sık kontrol edilmesi ve çalı maların en çok hudut bölgeleri üzerinde yo unla tırılarak buralarda ölüm vakaları alınır alınmaz hayvanların dikkatlice muayeneden geçirilmesi,

3. Kom u memleketlerden hudutlarımız içerisine kaçak veya her ne suretle olursa olsun sokulan özellikle çatal tırnaklı hayvanların muayenesi için hudut muayene bölgelerinde hayvanların Sa lık Zabıtası Kanununun 6'ncı maddesi gere ince üç hafta süreyle ihtiyat karantina altına alınarak her gün derece kontrolüne tutulması ve neticenin derhal en seri vasıta ile Vekaletle bildirilmesi,

4. Öteden beri birçok hadiselerde sabit oldu u gibi sı ır vebası do u ve güney mntıklarından kaçak olarak sokulan a ıret ve göçebe hayvanlarından bula tırılmı oldu undan sayılan bu tedbirlerin dikkatle takip edilmesi ve uygulanması gerekti i Hakkari vilayeti olmak üzere tüm sınır vilayetlerine bildirildi.¹⁸⁸⁴

Tablo 159: 1940-1944 Yılı A ustos Ayında Bazı Hayvan Mahsullerinin Fiyatları¹⁸⁸⁵

	Yıllar	Süt (Kg/Kr)	Yo urt (Kg/Kr)	Tereya ı (Kg/Kr)	ıya ı (Kg/Kr)	Kuyruk Ya ı (Kg/Kr)	Yerli Peynir (Kg/Kr)	Yumurta Adedi (Kr)	Yapak (Kg/Kr)	Keç Kılı (Kg/Kr)
Hakkari	1940	10	8	45	20	30	-	1	-	-
	1941	7,50	7,50	80	30	40	30	1,25	-	-
	1942	25	25	130	70	80	-	3	-	-
	1943	28	34	262	126	132	140	5	-	-
	1944	20	25	215	120	150	8	4	100	150

Tablo 159'a göre, 1942 ve 1943 yıllarında hayvan sayısında azalma ya anması hayvan satı fiyatlarının ve zincirleme olarak hayvan mahsullerinin fiyatlarında da artı olmasına sebep olmu tur. Tereya ı, ıya ı ve kuyruk ya ı fiyatları 1941 yılına oranla daha çok artmı tır.

¹⁸⁸⁴ **dare**, Sayı: 168 (Nisan 1942), s. 3471.

¹⁸⁸⁵ Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Hayvan Ürünleri statisti i (1929-1944)** (Pulhan Matbaası, 1946), s. 69.

Tablo 160: Yıllar itibariyle Tavuk, Horoz ve Hindi Sayısı¹⁸⁸⁶

	Yıllar	Tavuk ve Horoz Sayısı	Hindi Sayısı	Tavuk Yumurtası Sayısı
Hakkari	1936	19.500	200	1.170.000
	1937	17.500	150	1.106.200
	1938	19.500	10	884.000
	1939	32.720	214	1.832.320
	1940	28.497	155	1.238.880
	1941	20.663	82	831.500
	1942	26.000	38	1.132.000
	1943	30.000	55	1.162.000

Tablo 160'a göre, 1939 yılında tavuk, hindi sayıları ile tavuk yumurtası sayısında bir önceki yıla göre önemli oranda artış vardır. Kanatlı hayvan sayısı ile elde edilen yumurta sayısında ise 1941 yılında düşüş gözlenmektedir. 1942 ve 1943 yıllarında tavuk sayısı artmasına rağmen tablo 159'da yumurta fiyatlarının artması olduğunu görmekteyiz. Hakkari'de hindi tavuk kadar rahat görmek mümkün olup sayıları ise çok azdır. Özellikle 1938 yılında hindi sayısı çok azalmıştır.

¹⁸⁸⁶ Ba vekelet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçiliği istatistikleri (1935-1941)** (Ankara: 1943), s. 8; Ba vekelet İstatistik Genel Müdürlüğü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçiliği istatistikleri (1935-1943)** (Ankara: 1945), s. 7; Ba vekelet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Tarım istatistikleri (1934-1937)** (Ankara: Recep Ulusu İlu Basımevi, 1939), s. 466.

Tablo 161: Yıllara Göre Hayvan Sayıları ve Mahsulleri¹⁸⁸⁷

	1946-1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Hayvanlar (Ba)											
Koyun	119.888	131.749	131.749	113.000	125.201	173.557	180.000	196.735	-	-	-
Kılkeçi	75.034	84.611	84.611	68.500	70.555	90.900	101.700	109.200	-	-	-
Tiftikkeçi	899	809	809	188	1.460	1.698	2.240	2.600	-	-	-
Sı ır	10.074	11.702	11.702	13.578	16.821	17.295	17.353	17.469	-	-	-
Manda	397	577	577	551	812	829	877	918	-	-	-
At	1.234	1.453	1.453	2.228	2.355	2.600	2.688	2.764	3.114	4.515	4.740
Katır	675	894	894	1.212	1.450	1.550	1.625	1.910	2.612	3.225	2.817
E ek	504	678	678	546	582	620	660	685	857	985	1.021
Sa ılır Hayvanlar (Ba)											
nek	1.914	1.799	1.799	1.794	3.744	3.910	3.921	6.840	-	-	-
Manda	183	234	234	185	205	210	217	224	1.081	1.230	1.275
Koyun	67.246	72.246	78.560	86.242	88.901	85.527	98.426	115.724	223.291	265.500	268.186
Kılkeçi	38.243	42.767	45.465	49.578	51.275	47.997	55.599	67.977	123.499	135.725	137.266
Tiftikkeçi	690	591	952	930	938	918	560	767	5.530	3.831	3.964
Kanathı Hayvanlar											
Tavuk	35.000	17.000	33.000	33.000	37.000	37.000	37.000	38.000	38.000	32.000	35.000
	1946-1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960

¹⁸⁸⁷ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1959), s. 93; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1958-1960)** (Ankara: 1962), s. 47.

Et Üretimi (Ton)											
Koyun	19	21	10	62	31	4	5	8	-	-	-
Kuzu	4	4	2	18	5	2	1	2	-	-	-
Kılkeçi	4	7	8	24	21	4	4	4	-	-	-
Tiftikkeçi	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
O lak	1	2	1	4	3	1	-	-	-	-	-
Sı ır	12	8	9	18	12	4	5	6	-	-	-
Dana	1	-	2	3	1	-	2	1	-	-	-
Manda	-	-	-	2	1	1	2	-	-	-	-
Süt Üretimi (Ton)											
nek	779	567	567	565	884	1.232	1.235	1.915	2.530	2.692	2.722
Manda	91	73	73	58	48	66	68	150	204	210	217
Koyun	3.814	4.551	4.949	5.433	4.201	5.388	6.201	6.075	7.220	7.565	8.083
Kılkeçi	2.836	3.379	3.592	3.917	3.038	3.782	4.392	4.877	5.658	5.842	6.200
Tiftikkeçi	49	44	71	70	52	69	42	40	39	63	54
Yumurta											
	1.672.000	782.000	953.000	893.000	1.257.000	1.258.000	1.258.000	1.258.000	1.544.000	981.000	1.044.000

Tablo 161'e göre, hayvan sayılarında 1954 yılı itibariyle artı oldu unu görmekteyiz. Tiftik keçi sayısında 1953 yılında bir önceki yıla oranla önemli bir dü ü vardır. Sa ılır hayvanlarda yer alan manda, kıl keçi ve tiftik keçi sayıları 1958 yılı itibariyle büyük oranda artmı tır. Süt üretimi ise 1955 yılı itibariyle artma göstermi tir. 1954 yılından sonra artı gösteren yumurta sayısında 1959 ve 1960 yıllarında dü ü gözlenmektedir.¹⁸⁸⁸

Memleket genelinde halkın et ihtiyacı kar ılandıktan sonra önemli miktarda koyun, keçi ve sı ır fazlası kalmaktaydı. Fazla kalan hayvanların Avrupa pazarına arz olunması için Konya, Seyhan, Erzurum ve Elazı 'da kombina kurulması planlandı. Hakkari bulundu u bölgede 11 vilayetle birlikte Elazı kombinasına fazla olan hayvanlarını gönderecekti.¹⁸⁸⁹

Büyük Harpten evvel Hakkari yarım milyon koyun ihraç ederdı. Hakkari koyununu Avrupa pazarından ziyade sınır oldu u Irak'a ihraç edebilirdi. Sınırdaki büyük miktarda sürüler beklemekteydi. Irak devleti ile anlaşma yapılmı olsa sürüler beklemeyecek ve ihraç sayesinde hem devletin hem de halkın yüzü gülecekti. Ve böylelikle kaçakçılı ın önüne geçilmi olacaktı.¹⁸⁹⁰

Bölgenin sert iklimi, co rafyasının zorlu u, ula ım yollarının az olması nedeniyle olunan hayvan telefatinın önüne geçmek için Van'da tedavi merkezi açılması planlandı.¹⁸⁹¹ 14 Nisan 1950 tarihinde Van'da yarım milyon liralık bir hayvan hastanesinin temeli atıldı. En büyük serveti hayvancılık olan Do u vilayetleri için bu hastane çok faydalı olacaktı.¹⁸⁹² Hakkari ilinde hara, inekhane ve küçük ölçüde zirai kombine gibi hayvancılık müesseseleri yoktu. Van'ın Erci ilçesinde Zeylan mevkiinde bir hara kurulmu tu ve bu müessesede elde edilecek damızlıklardan Hakkari ilinin de yararlandırılması sa lanmı tı.¹⁸⁹³

¹⁸⁸⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1934-1950)** (Ankara: 1951), s. 88'de yumurta sayısı 1947 yılı için 2.576.000, 1948 yılı 1.548.000, 1949 yılı için 837.000 bilgisi verilmi tir. Tablo 146'da 1946-1950 dönemindeki yumurta sayısı bilgisi çeli mektedir.

¹⁸⁸⁹ **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 68 (Mayıs 1951), s. 88.

¹⁸⁹⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 13 (12.11.1948), s. 107.

¹⁸⁹¹ **Ayn Tarihi**, Sayı: 186 (Mayıs 1949), s. 47.

¹⁸⁹² **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 55 (Nisan 1950), s. 52.

¹⁸⁹³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 12; Hakkari Milletvekili Selim Seven'in 25.5.1949 gün ve 3136 sayılı CHP Genel Sekreterlik makamına göndermi oldu u Hakkari vilayeti ile ilgili sorunları içeren mektubuna 19.8.1949 gün ve 1341 sayı ile Tarım Bakanının vermi oldu u cevabi yazıdır; **İler ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 55 (Nisan 1950), s. 57; **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 25 (23.3.1950), S. Sayısı: 252, s. 1.

Hakkari’de hayvancılı ın geli imini sa layacak, hayvan sahiplerine bu konuda ık tutacak bir veteriner müdürlü ü dahi yoktu.¹⁸⁹⁴ 1953 yılında bir veteriner, iki hayvan sa lık memuru, 1957 yılında ise sadece bir hayvan sa lı ı memuru vardı. Hayvancılı ın geleneksel yöntemlerle yapılması verimlili i de dü ürüyordu.¹⁸⁹⁵

Hakkari, co rafya kitaplarında ve istatistiklerinde hayvancılık bakımından zengin olarak gösterilmesine ra men, sadece bir tane mezbaha bulunmaktaydı ve bu da kuyrukların olu masına, halkın sıkıntılar ya amasına sebep olmaktaydı. Koyunculuk ve hayvancılık memleketi olmasına ra men etin kilosu 1961 yılında 575 kuru tu ve çok pahalıydı.¹⁸⁹⁶ Et fiyatlarının yüksek oldu u yer sadece Hakkari de ildi, tüm memlekette et fiyatları çok yüksekti ve halk et almakta zorluk ya yordu.¹⁸⁹⁷

Hakkari’de kasaplar kendi keyfiyetlerine göre et satıyorlardı.¹⁸⁹⁸ Etin kilosu 575 kuru tan 500 kuru a dü ürüldü. Etin kantarla de il terazi ile tartılması gerekiyordu fakat kantar ile tartılması hem kasabı hem de alıcıyı mü kül durumda bırakıyordu.¹⁸⁹⁹

Et fiyatlarının yüksek olmasının sebeplerinden biri de; özellikle Irak’taki hayvan fiyatlarında artı olması sonucu yapılan kaçakçılıktı.¹⁹⁰⁰ Hayvan fiyatlarının yüksek oldu u bir di er ülke ise Suriye idi. Türkiye genelinde ortalama 100 lira olan bir koyun Suriye’de de 100 Suriye lirasıydı. Ancak 100 Suriye lirasının 500 Türk lirası de erinde oldu u dü ünülürse kaçakçılı ın hakiki sebebinin de bu oldu u görülmektedir.¹⁹⁰¹

Hakkari’de et sıkıntısı uzun süre giderilemedi. 1963 yılında Vilayet mezbahasında haftalardır et kesilmiyordu. Belediye ve veterinerlerin kontrolü olmadan mahdut oranda kesilen etler¹⁹⁰² hatırı sayılır kimselere satılmaktaydı ve halk bundan muzdarip olmaktaydı.¹⁹⁰³

¹⁸⁹⁴ **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 7.

¹⁸⁹⁵ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1959), s. 93; Sönmez, 1992, **Ön. ver.**, s. 123.

¹⁸⁹⁶ **Hakkâri** (19 Haziran 1961), s. 1.

¹⁸⁹⁷ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtîma: 2, Cilt: 6 (9.1.1959), s. 388.

¹⁸⁹⁸ **Hakkâri** (21 Mayıs 1962), s. 1.

¹⁸⁹⁹ **Hakkâri** (23 Haziran 1961), s. 1.

¹⁹⁰⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtîma: 2, Cilt: 6 (9.1.1959), s. 388.

¹⁹⁰¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtîma: 1, Cilt: 2 (27.2.1958), s. 966.

¹⁹⁰² **Hakari Sesi** (15 Mart 1963), s. 1.

¹⁹⁰³ **Hakkâri** (24 Ocak 1963), s. 1.

Et sorununun çözümü için et kombinasyonunun kurulması icap ediyordu. Hakkari’de et kombinasyonunun faaliyete geçirilmesinin ikinci be yıllık plana dahil edilmesi Devlet Planlama Te kilatı Müste arlı ı’na intikal ettirildi.¹⁹⁰⁴ Hakkari Yüksekova et kombinasyonunun in asına günlük 160 büyük ba ve 1.800 küçük ba olacak ekilde 1974 yılında ba lanması planlandı. Projenin 1976 yılında bitirilmesi ön görülmekteydi.¹⁹⁰⁵

Hakkari’de hayvan alım satım i i Selem akdine göre yapılırdı. Bu akilde isim olarak da “selem akdi” ekinde bilinirdi. Hayvan karnındaki yavrular daha güz mevsiminde iken satılırdı.

Hayvan ortakçılı ı bir akid ve anla ma nevi vardı. Bunun uygulaması öyleydi;

E er hayvanlar altı sene müddetle ortaklı a verilirse hayvanın (koyunun) bütün yan ürünleri taraflar arasında yarı yarıya bölü ülürdü. Üç sene müddetle yarıcılı a verilirse yün ve yavru yarı yarıya bölünürdü ve süt tamamen hayvanı besleyene aitti. Ancak üç sene sonra mesela koyun sahibinin verdi i esas koyunlardan sa kalanlar koyun sahibinindi. Eti yenilebilir ekilde ölenlerin eti de asıl koyun sahibine aitti. Hayvancılı ın kuvvetli oldu u Yüksekova’da koyun ortakçılı ının bir ba ka nevi de öyleydi: Koyun sahibi koyunlarını bir ahsa satar ancak kı mevsimi boyunca beslemek artıyla bayii elinde koyunlar bırakılırdı. Bahar mevsiminde koyunlar bir üçüncü ahsa satıldı ında ilk önce koyunların ilk mü terisi anaparayı alırdı, geri kalan miktara (kar veya zarara) ortak olurlardı. Hayvanların yemini ilk satıcı temin ederdi. Bu yönden ilk mü teri hiçbir eye karı mazdı. Bu usule Yüksekova tarafında “Mave Sultan” denilirdi.

Altı yıllık koyun, sı ır ve camuz ortaklı ı da yine Yüksekova tarafında biraz farklıydı. Emek sahibi ile mal sahibi bir anla ma yaparlar ve her sene o anla ma hükümleri yerine getirilirdi. Altıncı senenin sonunda ana ve yavruların hepsini yarı yarıya bölerlerdi.¹⁹⁰⁶

4.2.2.1. Arıcılık

Hakkari’nin küçük ba hayvancılı ı yanında arıcılı ı da iyi seviyedeydi. Hakkari’de kaliteli bal üretilmekteydi. Özellikle emdinli ilçesinde üretilen bal cinsi

¹⁹⁰⁴ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

¹⁹⁰⁵ Yalçın, **Ön. ver.**, s. 401.

¹⁹⁰⁶ afak, **Ön. ver.**, s. 99; Tarafların birbirinin muzdar durumlarından istifade etmemeleri artıyla slam Hukukunda meyvelerde, sebzeler ve hayvanlarda selem akdi caizdir. Selem; halen ortada bulunmayan fakat kısa bir gelecekte olması kesin bir eyi sayı, ölçü, tartı hesabıyla önceden satmak demektir.

me hurdu. Burada yeti tirilen bal Osmanlı döneminde dahi kervanlarla stanbul'a sevk edilip saraylarda kullanılmaktaydı. emdinli balının en büyük özelli i aradan yıllar geçse de ekerlenmemesi renk ve aromasını uzun süre muhafaza etmesidir.¹⁹⁰⁷

Cumhuriyet döneminde Hakkari'de balcılık gerçek yerini bulamadı. ptidai usullerle ve devlet tarafından destek olmadan bal üretimi yapılmaktaydı. Birinci Umum Müfetti li i bölgesindeki di er illere nazaran küçük miktarlarda bal üretilmekteydi.¹⁹⁰⁸

Tablo 162: Yıllar tibiyle Arıcılık Durumu¹⁹⁰⁹

Yıllar	Kovanlar (Adet)		Elde Edilen (Kg)	
	Eski	Yeni	Bal	Bal Mumu
1930	8.055	-	19.030	220
1936	4.680	420	30.820	2.200
1937	8.690	950	43.025	2.040
1938	12.085	-	65.150	6.410
1939	12.380	-	46.650	2.680
1940	12.572	-	48.918	2.285
1941	13.400	-	29.500	4.140
1942	11.970	-	50.100	4.160
1943	4.106	-	17.770	400
1946-1950	5.592	-	61.776	8.541
1951	5.559	-	72.630	24.260
1952	6.635	-	79.620	25.477
1953	7.582	-	73.200	19.500
1954	14.293		56.764	5.749
1955	14.293		57.064	5.774
1956	14.293		57.064	5.774
1957	15.488		57.260	8.430
1958	15.493	3	42.000	8.000
1959	17.643	3	56.000	16.000
1960	20.090		137.000	16.000
1961	20.300		143.000	-
1962	16.300		145.000	-

¹⁹⁰⁷ **Hakkari 1 Yıll ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 168.

¹⁹⁰⁸ **BCA**, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15.

¹⁹⁰⁹ Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçili i statistikleri (1935-1941)** (Ankara: 1943), s. 14; Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçili i statistikleri (1935-1943)** (Ankara: 1945), s. 13; **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 463; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıll ı 1953**, Cilt: 21 (Ankara: Basım Yılı Yok), s. 246; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)** (Ankara: 1955), s. 89; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)** (Ankara: 1959), s. 93; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1958-1960)** (Ankara: 1962), s. 47, 135; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **Zirai Bünye ve stihsal (1960-1962)** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1964), s. 47; Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1934-1937)** (Ankara: Recep Uluso lu Basımevi, 1939), s. 472.

Tablo 162'ye göre, Hakkari'de çok unlukla eski usul kovanlarla arıcılık yapıldığı görülmektedir. Yeni usul kovanlar sadece 1936, 1937, 1958 ve 1959 yıllarında kullanılmıştır. 1951, 1952, 1953 yıllarında kovan sayısı az olmasına rağmen alınan bal ve bal mumu miktarı diğer yıllara göre fazladır. 1954 yılından itibaren kovan sayısında artış görülmektedir. Bu artışa rağmen alınan bal miktarı 1946-1950, 1951, 1952, 1953 yıllarında elde edilen miktara göre azdır. Hakkari'de en fazla bal 1962 yılında alınmıştır.

Arıcılık ile ilgili gelişmelere 1950'li yıllardan itibaren başlandı söylenebilir. 1950 yıllarda arıcılık Hakkari'nin belli başlı bir geçim kaynağı olma yönündeydi.¹⁹¹⁰

1963 yılında Ziraat Müdürlüğü halkın yeni usullerle bal üretimi yapabilmesi için fenni kovanları halka öğretme çalışmalarına başladı. Ziraat Müdürlüğü tarafından Dize köyünde Ziraat öğretmeni Naim Çen tarafından 1963 yılında arıcılık kursu açılması planlandı. Kursun amacı arıları iptidai kovanlardan kurtararak fenni arıcılık malzemeleriyle arıcılığı ıslah etmek ve verimli hale getirmektir.¹⁹¹¹

Fenni kovanlarla bal üretiminin öğretilmesi çalışmaları 1966 yılında da devam etti. Tarım Bakanlığı'na gönderilen heyet tarafından halka imal edilen fenni kovanların kullanılması hakkında bilgi verildi ve marangozluk kurslarında da öğrencilere birer kovan yaptırılıp kendilerine ders yılı sonunda verilmesi çalışması yapıldı.¹⁹¹²

Zirai Donatım Kurumu Ajansı eliyle 1969 yılında yapılan fenni arı kovanları başta Emdinli ilçesi olmak üzere ilin diğer arıcılık merkezlerine dağıtılmış ve iyi sonuçlar alınmıştır. Yerli kovandan yılda 10 kg. bal alınırken fenni kovanlardan yapılan demonstrasyonlar neticesinde 60-65 kg. bal elde edilmeye başlanmıştır.¹⁹¹³

4.2.2.2. Zoma Hayatı ve Yaylacılık

Hakkari'de arazinin çok dağlık olması sonucu, halk geçimini daha çok hayvancılığa bağımlıydı. Bu da halkı yarı göçebe hayatı ve yayla düzenini devam ettirmeye mecbur kılmaktaydı.

İl topraklarının büyük kesimini meydana getiren ve hayvancılığa müsait olan yüksek yaylalar, eskiden beri çiftçiler tarafından sınırlandırılmış bulunmakta ve her yayla sahibi olan çiftçinin bütün aileleri tarafından müştereken kullanılmaktaydı. Airetilerin canlı olduğu Beytülbab, Emdinli ve Yüksekova'da çiftçiler, yayla mülkiyeti üzerinde daha çok yetkiye sahipti. Buralarda ihtiyaç fazlası olup

¹⁹¹⁰ **Vatan** (Memleket kâhveleri) (5 Kasım 1952), s. 10.

¹⁹¹¹ **Hakkâri** (24 Aralık 1962), s. 1.

¹⁹¹² **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

¹⁹¹³ **Hakkari 1 Yılı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 168.

ba ka a iretlere yaz ayları için kiralanayan yaylaların gelirleri genellikle a iret reisine kalıyordu.¹⁹¹⁴

Zenginli i, sürülerinin sayısı ile ölçülen Hakkari’de¹⁹¹⁵ bütün ev halkı yaz mevsiminde Hakkari çevresinde bulunan yüksek da lardaki yaylalara çıkar, kasabadaki evlerde ise ancak bir iki ki i kalırdı.¹⁹¹⁶ Halk, yüksek da larda bol otlu, a açsız, sulak yerlerde kurulan ve zoma adı verilen çadırılı ya am sürmekteydi.¹⁹¹⁷ Zuhma, zozan ya da en bilinen ekliyle zoma, kelime anlamı olarak “tereya ı yakmak” anlamına gelse de yaylalarda bu i lem çok fazla gerçekte tirildi i için bu terim yaylaya çıkmak anlamında kullanılmaktadır.¹⁹¹⁸

Tablo 163: Hakkari’de Zoma Kurulan Yerler¹⁹¹⁹

İçeler	A iret ve Kabileler	Yaylalar
Merkez	Ertu , Pinyani	Berçelan, Avahark, Kanigurgan, Kanimahan, Çelesor, Mergabut
Beytü ebap	Jirki, Gevdan, Mamhuran	Meydanzengil, Meydanbeybun, Meydandavut, Meydankoli, Meydancasus, Meydansonan, Kanicemet
Çukurca	Ertu , Pinyani	Seriseve, Semedar, Meydanmerhem
emdinli	Herki, Gerdi, Humariyi, Zerza	Geveruk, Helena
Uludere	Goyan	Kelamemi, Avasipi, Kepirkan, Meydan, Tanin
Yüksekova	Diri, Dostki, Oramari, Pinyani	Mergezer, Meydanbelek, Ceytes, Navgeniman, Morda

Tablo 163’e bakıldı nda Hakkari vilayetindeki yaylaların a iretler arasında payla ıldı ı görülmektedir. Her a iret kendisine tahsis edilen yaylada hayvanlarını otlamak zorundadır.

Hakkari halkının yaz aylarında öteden beri sürdürü geldi i zoma ya antısı Mayıs ayının ilk haftasında ba lar, 15 Kasım’da sona ererdi.¹⁹²⁰ Ortalama 6,5 ay kadar süren ve yarı yılı a an zoma hayatı bahar, yaz ve güz zoması olmak üzere üç devreye ayrılırdı.

Bahar zoması; Mayıs ayının ilk günlerinden Haziranın ilk günlerine kadar sürmekteydi. Bu dönemde esas yaylalara çıkılmazdı. Zomalar genellikle köye yakın

¹⁹¹⁴ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 92.

¹⁹¹⁵ Dalyan, 2010, **Ön. ver.**, s. 242.

¹⁹¹⁶ Erineç, **Ön. ver.**, s. 58; zbrak, 1951, **Ön. ver.**, s. 60.

¹⁹¹⁷ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65; Admiralty War Staff Intelligence Division, “Northern Mesopotamia And Central Kurdistan”, **A Handbook Of Mesopotamia**, Cilt: 4 (April 1917), s. 15.

¹⁹¹⁸ Dalyan, 2010, **Ön. ver.**, s. 244.

¹⁹¹⁹ **Hakkari 1 Yıllı ı (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 94.

¹⁹²⁰ Mayewski, 1330/1914, **Ön. ver.**, s. 315’de zoma hayatının A ustos sonlarında bitti ini belirtmektedir; zbrak, 1951, **Ön. ver.**, s. 60; Celil, **Ön. ver.**, s. 17.

mezralarda, derin tabanlı vadilerde kurulurdu. Hayvanlardan elde edilen sütlerden sadece peynir yapılırdı. Bu zomalarda ailelerden sadece 2-3 kişi bulunurdu.

Yaz zoması; Havalarda ısınması ve buzulların yer yer çözülmesi ile sarp dağların eteklerinde yeşillenen yaylalara Haziran ayı içinde ikinci göç yapılırdı. Bu yaz zomasına çıkış 2,5-3 ay süren bu dönemde, zomalarda göçebe hayatının bütün özellikleri görülebilmekteydi.

Yaz zomasına, köylerin bütün fertleri katılırdı. Ancak tarla tarımına elverişli olan bazı köylerde, aile fertlerinden bazıları; ya da kadın ve erkekler ile çocuklardan bazıları köylerde kalırdı. Uzak yaylalara gidemeyen ve köylerinin çevresindeki yaylalarda zoma kuran aileler, gündüzleri köylerindeki toprak işlerini yaptıktan sonra, akşam üzerleri tekrar yaylaya çıkarlardı ve geceyi zomada geçirirlerdi.

Zoma hayatı, genellikle keçi kılından yapılmış, su geçirmez çadırlarda geçirdi. Bu çadırların büyüklüğü, ailenin, ağırlık ve gelirine göre değişirdi. Çadırların bir kısmı 3-5 kişilik oldu gibi bir kısmı da 40-50 kişiyi barındıracak büyüklükte olurdu.

Zoma hayatında kadının görevleri çok ağırdı. Koyunlar kadınlar tarafından sağanırdı. Yayıklarda yağ çıkarılır, peynir, ayranından da “kekik” denilen bir nevi yoğurt elde edilirdi. Yuvarlak biçimde kurutulan kekik, kış hazırlığı arasına girerdi. Kışın bundan ayran ve ayran çorbası yapılırdı.¹⁹²¹ Erkekler zoma hayatında kadınlara nazaran daha rahat bir hayat sürerlerdi. Onların da görevi koyunların otlanmasına nezaret etmek, hayvansal ürünlerin nakil ve satış ile uğraşmak ve zomanın onurunu korumaktı.

Yaz zoması, zomaların en canlı, en hareketli olanıydı. Hakkari ve çevresinde geleneksel bir şekilde devam eden “Kuzu Kırpma Bayramları”, yaz zomasında ve genellikle Ağustos ayı içerisinde yapılırdı. Yaz zomasında hayvan ürünü olarak daha çok yağ yapılırdı.

Sonbahar zoması; Yüksek yaylalarda yağmur düşmeye ve havalarda soğumaya başlayınca ağırlık halkı, soğuk sular kaynağından ve yeşilliklerden yavaş yavaş uzaklaşmak zorunda kalırdı. Bu göç sonbahar zomasına hazırlıktı.

¹⁹²¹ Zıbrak, 1951, **Ön. ver.**, s. 54.

Sonbahar zomaları, genellikle köy civarlarına ve derin vadi tabanlarına kurulurdu. Eylül ba ndan Kasım ortalarına kadar sürerdi.¹⁹²² Bu süre sonunda halk, esas yerle me yeri olan köy ve mezralara dönerdi.¹⁹²³

Sonbahar zomaları yaz zoması gibi canlı ve hareketli olmazdı. K1 hazırlıkları için aileler ikiye bölünürdü. Bu devrede k1 lık yo urt yapılırdı. Hakkari ilinin sosyal ya antısında özel bir yeri olan zoma hayatı, her geçen yıl eski de er ve önemini kaybetmekteydi.¹⁹²⁴

4.2.3. Kaçakçılık

Kaçakçılık, bir yabancı memleketten di er bir memlekete belirli gümrük kapıları haricinde veya bu kapılardan gizli surette e ya, döviz ve sair maddeleri ithal veya ihraç yahut buna te ebbüs etmektir.

Yurdumuzda kaçakçılık hareketlerinin sahne oldu u bölgeler arasında ise güney hududumuz ön planda yer almaktadır.¹⁹²⁵

Kaçakçılık bölgenin ferdi ve içtimai hastalıklarının en ba nda gelmektedir. Hakkari, etnik, dini, sosyo-kültürel ve ekonomik ba lılıkların devamlılık gösterdi i ran ve Irak ile sınırdadır.¹⁹²⁶ Beytü ebap ve il merkezi hariç, Uludere ve Çukurca ilçeleri Irak'la, emdinli ilçesi hem Irak ve hem de ran'la, Yüksekova ilçesi de yalnız ran'la kom udur. Gerek Irak ve gerekse ran'ın Türkiye ile kom u olan bu bölgelerinde aynı dili (Kürtçeyi) konu an Müslüman ve hatta birbiriyle ço u defa akraba olan halk oturmaktadır. Bir bakıma parçalanmı aileler halindedirler. Hatta sınıra uzak olan Beytü ebap halkının bile pek çok akrabaları Irak tarafında ya amaktadır.¹⁹²⁷

Hakkari mıntıkasında ran ve Irak sınırları üzerinde hayvan ve bu day kaçakçılı ı yapılyordu. Bilhassa A rı bölgesinde a ilet olan Celaliler bu day ve hayvan kaçırmakta ısrar ediyorlardı. Buna kar ılık Irak'tan gaz, kına, hurma, ipekli ve naylon e ya sınırlardan iç kesimlere giriyordu. Bunun da sebebi iktisadi dengesizliklerdi. skenderun'dan bir teneke gaz Hakkari'ye 29 liraya mal oluyordu. Buna kar ılık Beytü ebap'ta, emdinli'de, Çukurca'da iki buçuk liraya bir teneke gaz temin edilebilmekteydi. Bu dengesiz durum halkı kaçakçılı a te vik ediyordu.

¹⁹²² **Hakkari 1 Yıllı 1 (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 94; Hakkari'de yaylalarda ya yapımı için ayrıca bkz. **The Times**, 6 August 1960, s. 14.

¹⁹²³ **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 65.

¹⁹²⁴ **Hakkari 1 Yıllı 1 (1967)** (Ankara: Gürsoy Matbaacılık, 1972), s. 94.

¹⁹²⁵ **dare**, Sayı: 216 (Mayıs-Haziran 1952), s. 44; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: 1, Cilt: 5 (25.2.1955), s. 764.

¹⁹²⁶ Yazıcı, Nevin, 2014, **Ön. ver.**, s. 47.

¹⁹²⁷ afak, **Ön. ver.**, s. 103.

CHP Van Bölgesi Müfettişi Yozgat Milletvekili İhsan Olgun 1948 yılında yaptığı teftişte elde ettiği bu tespitlerine ilişkin olarak kaçakçılığın önlenmesi için CHP Genel Sekreterliği'ne Beytülbab ve Çukurca'da birer gümrük kapısının açılmasını teklif etmekteydi.

Gümrük ve Tekel Bakanlığı ise, Çukurca'da ikinci sınıf bir gümrük idaresinin mevcut olduğunu ve tahlile tabi olmayan tüm eşyaların giriş ve ihracatlarını mevzuata göre yapabildiklerini, tahlile tabi olan eşyaların ise bakanlıktan izin alınarak giriş ve ihracatlarını yapabildiğini belirtmiştir.

Beytülbab'ın ise hududa 24 kilometre uzaklıkta olduğunu, 10 kilometre olan gümrük muntikası haricinde ancak olağan üstü hallerde ve büyük miktarlarda gümrük idaresinin kurulabileceğini açıklamıştır.¹⁹²⁸

Hakkari'nin sınır köylerindeki kaçakçılığın, örgütlülüğü bakımından, Van, Diyarbakır, Siirt ve Mardin gibi büyük illerde yapılan kaçakçılıktan farklı olduğunu gerçeği vardır. O da, Hakkari'nin sınır köylerindeki kaçakçılığın, akrabalık, arkadaşlık ve aile bağımlılıklarına daha çok dayanmasıdır.

Hakkari'nin sosyo-ekonomik yapısı için önemli olan, küçük ölçekli olarak ancak yaygın bir biçimde gerçekleştirilen hayvan ve tüketim malları kaçakçılığıydı. Hayvan kaçakçılığı, sınır ve dağ köylerinin hemen hemen hepsinde hayvancılığın bir parçasıydı. Bunun, motorlu taşıtlar için elverişli yolların olmaması, hayvancılığın verimlilik düzeyinin düşük olması, hayvan pazarlarının olmaması, kamu mülkiyetindeki Et Kombinasyonu'nun sınırlı miktarda alım yapması, hiçbir depolama faaliyetinin bulunmaması, hayvanların sağlıklı koşullarını ve et kalitesini iyileştirecek veteriner hizmetlerinin yokluğu, organize kaçakçılığın riskli ve güvenilirlik koşullarına karşın komşu ülkelerde hayvanlara daha yüksek fiyatlar verilmesi olarak özetlenebilecek çok çeşitli sebepleri vardı.

Kaçakçılığın kontrol etmeye yönelik uygulamalar, sınır karakollarındaki jandarmanın yozlaşma ve vet. almasına ve bölge halkıyla askeri ve sivil görevliler arasındaki güvensizliğin büyümesine zemin oluşturuyordu.¹⁹²⁹

¹⁹²⁸ CHP Van Bölgesi Müfettişi Yozgat Milletvekili İhsan Olgun'un Hakkari ilinde yaptığı teftişle ilgili olarak tespit ettiği hususları bildiren 23.11.1948 gün ve 4/16385 sayılı CHP Genel Sekreterliği'ne ait yazı için bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1, s. 2; Cizre Gümrük Müdürlüğüne bağlı olarak Çukurca'da ve Erzurum tarafında Çukurca'ya yakın olan Aşağı (Çıllı), Gerür (Ortaba) 'da 1937 yılında gümrük idareleri görev yapıyordu. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 3.9.1937, s. 8674; **T.C. Resmi Gazete**, 16.10.1937, s. 8852; 11.11.1949 tarihinde yürürlüğe giren 5383 sayılı Gümrük Kanununda gümrük kapılarını gösteren listede Yüksekova ve Çukurca'da gümrük memurluğu olduğu belirtilmektedir. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 9.11.1949, s. 17162.

¹⁹²⁹ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 127-129.

Jandarmanın zaafi ve kaçakçılık olaylarından menfaat temin etme e ilimi Hakkari’de kaçakçılı ın devamına sebep olmaktadır.¹⁹³⁰

ster memur ister halk olsun kolay yoldan para kazanmak isteyenler kaçakçılık yapmaktaydılar.¹⁹³¹ Kaçakçılık sermaye yatırılarak efsanevi kar temini dü ünülen bir ticaret mevzusu haline gelmi ti.¹⁹³²

Köy ekonomisi mal ve hayvan kaçakçılı ına dayanıyordu. dari açıdan Türkiye devletinin bir parçası olan sınır bölgesi, ekonomik olarak ve bir ölçüde de siyasi olarak Türkiye’ye tam anlamıyla entegre olamamı tı.¹⁹³³

Hakkari’nin di er illerle ba lantı kurmasını sa layacak yolun olmaması, temel ihtiyaç maddelerinin pahalı tedarik edilmesi, devletin bölgeye yaptı ı yardımların yerine ula maması, tecrit hayatı ya ayan bölge halkının kaçakçılık yapmasının nedenlerini olu turmakta idi. Gümrüksüz ve vergisiz, denetimsiz mal giri ı çıkı ından sadece halk de il devletin bu bölgedeki temsilcileri de nemalanıyordu. Zahmetsiz kazanılan para vücuttaki kanser gibi her tarafa her kesime hızla yayılıyordu. Kaçakçılı a alı mı halk ba ka bir i yapamazdı artık. Kaçakçılık yapanlar kaçakçılı ı engellemek isteyen devletin gücü ile silahla çatı mayı dahi göze almaktaydı.

Goyan Muhafaza bölgesine yapılan bir ihbar üzerine 4 Nisan 1936 günü saat 21.00’da Sekerek köyünün Beyaz ve Meydan köprüleri arasında Geligor mevkiinde rastlanan Eruh kazasının Karisan a iretinden 20 silahlı ve 10 silahsız olmak üzere kaçakçılarla yapılan dört saatlik çatı ma neticesinde Kılaban mevkiindeki memurlardan yaralananlar oldu. Çatı ma neticesinde bir ester ile 16 denk kaçak e ya, 74 top alaca keten pamuk mensucat, 26 top Amerikan bezi, 58 top ipekli mensucat, 3 top kırepbirman, 3 parça siyah ve sarı renk mantoluk kadife, 13 top basma, 5 top bir parça patiska, 8 top tülbent, elde edilerek, A uta Gümrü üne teslim edildi i Hakkari Muhafaza Müdür Muavinli inin 7 Nisan 1936 gün ve 2737/731 sayılı yazısında bildirilmi ti.¹⁹³⁴

Sınırın çizilmesi siyasi hattı olu turmaktan ziyade a iretleri, aileleri birbirinden koparmı tı ve bütünlü ü bozmu tu. Fakat sınır çizgisi buradaki halk için sadece ta lardan olu turulmu bir hattı. Devlet temsilcileri, sınır hattının, iki ayrı ülke

¹⁹³⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1, s. 87.

¹⁹³¹ **Yeni Yurd Van** (26 A ustos 1937), s. 1.

¹⁹³² **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, çtima: 1, Cilt: 2 (27.2.1958), s. 966.

¹⁹³³ Heckmann, **Ön. ver.**, s. 251.

¹⁹³⁴ BCA, Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 105, Dosya No: 685, Sıra No: 9.

olu turdu u kavramını halk üzerinde olu turamadı. Olu turmayı ba armı olsaydı bile iki tarafta kalan akrabalar ve aileler acılı ve mutlu günlerinde birbirlerini görmek kadar en do al haklarını kullanmak isteyeceklerdi.

Hakkari'nin sınır ilçesi olan Çukurca'da, tekel idaresinin olmayı ı da halkı kaçakçılı a sevk eden etkenlerden biriydi. İçenin Irak'la 100 kilometreden fazla hududu vardı ve hemen hemen bütün köyler hudut boyuna dizilmi durumdaydı. ç kesimlere yol olmadı ından köylü elde etti i mahsulünü hududa götürmekte ve ihtiyacı olan eker, çay, tuz, gaz vesaire ile de i tirip getirmek mecburiyetini hissetmekteydi. Köylünün ihtiyaçlarının ilçede bulundurulması ve elindeki ya , yün, kıl, ceviz gibi ürünlerini iç kesimlere pazarlanabilmi olmasıyla kaçakçılık önlenebilirdi. 15 Aralık 1955 tarihinde Çukurca ilçesi Demokrat Parti Ba kanı Necmettin Turan bu durumu açıklayan ve ilçede halkın kaçakçılık yapmaması için ilçede pazar kurulması ve eskiden oldu u gibi bir gümrük kapısının açılmasının art oldu unu belirten bir dilekçeyi Ba vekâlete gönderdi. Bu dilekçeye Gümrük ve nhisarlar Vekaletince 11 Mayıs 1956 yılında cevap verildi. Van nhisarlar Ba müdürünün hazırlamı oldu u rapor sonucunda; Halen Çukurca'da Van Gümrük Müdürlü ü'ne ba lı Gümrük dare memurlu unun mevcut oldu u, ikinci sınıf gümrük olması dolayısıyla tahlile ihtiyaç göstermeyen e yanın giri , çıkı ve transit i lemlerini ve bu kapıdan giren çıkan yolcuların ve beraberlerindeki e yanın gümrük muamelelerini yapmakla salahiyyetli ve görevli oldu u, Hayvan Sa lık Zabıtası Kanununa göre hayvan ve maddelerinin ithal ve ihraç kapısı olarak kullanıldı ı belirtildi.

Raporda ayrıca, Çukurca ilçesindeki gümrü e memur tayininde sıkıntılar çekilmesi, i lerinin yok denecek kadar az olması ve hazineye de fuzuli bir masraf çıkartması sebebiyle la vının dahi teklif edildi i fakat kaçakçılık vakalarının Van Gümrü ünçe takip edilmesindeki zorluklar ve imkânsızlıklar ve Irak'ın Türkiye'ye yegâne hudut kapısı olması yüzünden bu gümrü ün kaldırılması cihetine gidilmemi tir ekinde cevap verildi.¹⁹³⁵

Kaçakçılı ın önlenmesi için alınan tedbirlerden biri, mer'i kanun ve kararnamelerle ihdas edilen emniyet bölgeleri dahilinde alınan engelleme tedbirleridir. Bu da hudut hattından itibaren 350 metre derinlikteki hususi ahıslara ait gayrimenkuller istimlaka tabi tutulmu ve bu arazilerin bir kısmı mayınlanmı tı.

¹⁹³⁵ BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 117, Dosya No: 740, Sıra No: 6.

Diğer tedbir ise, hudut hattından itibaren 25 kilometre dahiline her türlü canlı hayvanların beyannamesiz olarak girip çıkmamasıydı.¹⁹³⁶

Ayrıca güney sınırında bulunan Hatay, Gaziantep, Urfa, Mardin ve Hakkari vilayetlerinin sınırdan 10 kilometre derinlikte oturan vatandaşlara ellerindeki mevcut bazı mallar hakkında beyanname verme mecburiyeti getirildi.¹⁹³⁷

Hudutların Jandarma birliklerinin kontrolü altında olması tek başına kaçakçılığı önlemekte yetersiz kalıyordu.¹⁹³⁸

Kaçakçılık, devletin bu bölgeye halkın geçim kaynaklarını artırıcı tedbirlere başvurmasını nedeniyle uzun yıllar geçim kaynağı olmuştur. Halen de insanlar kolay yoldan para kazanma çabası içindedir. Yasak kavramı bu bölgede insanların zihinlerinde oluşturulamamıştır. Kaçakçılık sınırlardan oluşan mal girişi çıkışı olarak değerlendirilmektedir. Dinen de günah sayıldığı haram para olduğu düüncesinden uzak bir şekilde sadece ticaret olarak görülmesi dini değerleri aırlıkta olan bir bölge için tezat oluşturmaktadır. Faiz yemenin günah olduğu camilerde vaiz edilmesine rağmen yasadışı yollardan mal girişi çıkışı yapılmasının devleti zarara uğrattığı hususları dile getirilmemesi bölge halkının kaçakçılığı tek geçim kaynağı olarak görmesinin altında yatan gerçektir. Bu durum ise memleket genelinde halkın doğu-batı ayrımını yapmasına neden olmaktadır.

Devletin kaçakçılık konusunda ve halkın geçim kaynaklarının artırılması yönünde atacağı adımlar gerçekte doğu ile batıyı birleştirme formülü olmalıdır. Aksi takdirde memleketin batı bölgelerinde yaşayan halk doğu bölgelerinde yaşayan insanları potansiyel suçlu olarak algılayacak ve çatışma ortamını yaratmış olacaktır.

Kaçakçılık çok paraların kazanıldığı çok büyük bir sektör durumundadır. Kaçakçılığın engellenmesi için bu bölgede çalışacak devlet memurlarına yakalanacak kaçak eşyalar üzerinden üst seviyelerden ödüllendirilme yoluna gidilmelidir. Devlet kaçakçılığı engelleyebilmek için bölge halkının mal girişi çıkışını yapabilmesi için gümrük kapılarını oluşturmalı ve bölge halkının devlete vergisini vererek bu gümrük kapılarından mal girişi çıkışı yapmasını sağlayacak adımları atmalıdır.

¹⁹³⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çtım: 3, Cilt: 12 (25.2.1960), s. 487.

¹⁹³⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çtım: 1, Cilt: 4 (6.6.1958), s. 351.

¹⁹³⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: X, Çtım: 1, Cilt: 5 (25.2.1955), s. 774; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Çtım: 1, Cilt: 2 (27.2.1958), s. 966.

4.3. YER ALTI ZENGİNLİKLER

Van Gölü Havzası ve Hakkari bölgesindeki madenler, bu bölgede hüküm sürmü tüm devletler için zenginlik kaynağı ve savaş kazandıracak yegane doğal kaynaklardı. Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. yüzyıl ikinci yarısından sonra 1577-1590 yılları arasında İran ile yaptığı savaşlarda Van Gölü Havzası ve Hakkari bölgesindeki madenleri kullanarak silah ve patlayıcı olarak kullanımlardı.¹⁹³⁹ Osmanlı Devleti döneminde kükürt, kurun ve patlayıcı madde yapımında kullanılan potasyum nitrat Hakkari bölgesinden temin ediliyordu.¹⁹⁴⁰

Osmanlı Devleti bir dönem kükürt ihtiyacını İran'dan karılıyordu. İran'dan getirtilen kükürt Erciş'te toplanarak Trabzon üzerinden İstanbul'a gönderiliyordu. Hakkari'deki kükürt madeninden alınan numunenin İran'dan getirtilen kükürten daha kaliteli olduğu tespit edilmesiyle iki bin kantar yüksek kalitedeki kükürt Hakkari Bey'i tarafından İstanbul'a ulaştırılmak üzere Trabzon'a gönderildi. Bundan sonra da kükürt ihtiyacı Hakkari'den karşılanmaya başladı.¹⁹⁴¹

Hakkari bölgesinde Kürtlerle birlikte yaygın Nasturilerin bulunduğu yerlerde, çoğunlukla toplanan madenler bakımından oldukça zengindi. Tiyyari'de Mazruğa'da bir kurun madeni, Yukarı Barvari'de arsenik çıkarılmıştı. Albak'ta bir tür kırmızı mermer, Urmiye'de beyaz mermer madeni, Madiye yakınındaki geni kömür yataklarından başka Urmiye ovasında ve Norduz'da Nasturilere ait maden yatakları kullanıldı. Çıkarılan madenler arasında sülfür ve cıva da vardı.¹⁹⁴²

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Lozan'da Musul meselesinin çözümü hayli bir zaman aldı. İngiltere'nin buradaki petrolere sahip olma arzusu Doğu Anadolu bölgesi genelinde karga alıkların ve ayaklanmaların çıkmasına sebep oldu. İngiltere'nin etkili siyaseti sonucu bölge İngiltere güdümündeki Irak Krallığı'na bırakıldı. Musul ve Kerkük petroleri yeni kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti için ilk ve en büyük kayıptı.

¹⁹³⁹ Oktay Belli, "Van Gölü'nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi'nde toplanan Maden Kaynakları", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu** (Ankara: Hakkâri Valiliği Yayınları, 2008), s. 101.

¹⁹⁴⁰ Babakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572)**, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), s. 135.

¹⁹⁴¹ Babakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **12 Numaralı Mühimme Defteri II (978-979/1570-1572)**, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), s. 77-78.

¹⁹⁴² Mar Samcun, Surma'da Bayt, **Ninova'nın Yakarışı**, Çeviren: Meral Barı (İstanbul: Avesta Yayınları, 1996) s. 54; Hakkari bölgesinde Habur nehrinin yakınında sülfürlü kükürtlü sıcak su kaynağı bulunmaktaydı. Hakkari bölgesinde faaliyet gösteren misyonerlerden Dr. Wright ve Breath, 1846 yılında Bedirhan Bey'i ziyarete giderken bu sıcak su kaynağını kullanımlardı. Bkz. Dalyan, 2012, **Ön. ver.**, s. 147.

Bu tarihten sonra ie donoldu ve memleket dahilindeki madenlerin çıkartılması için çalı malara a rlık verildi. Kapsamlı ve tekni iyle arama çalı maları, 1935 yılında M.T.A. Enstitüsü'nün kurulmasıyla ba ladi.¹⁹⁴³

Cumhuriyet döneminde Hakkari bölgesindeki ilk çalı malar jeolojik etüdler için yapılmı tı. J. H. Maxson adlı jeolog 1937 yılında, 6 Temmuz'dan 12 Temmuz'a kadar olan süre içinde al'dan Han deresi, Oramar deresinden Gever ovasına geçmi ti. Buralarda elde etti i kayaçları Mardin bölgesiyle kıyaslamı tı.

Yine aynı sene içinde 9-15 Eylül 1937'de, Alman Da cılık Kulubunden Hans Bobek ekip efi, Herbert Kuntscher, Hans Pacher, Siegfried Rohrer, Fredrich Ruttner'den olu an ekip Cilo Da ları bölgesinin 1/200.000'lik jeolojik haritasını yapmak üzere bölgeyi gezdi.

Türkiye Da cılık Federasyonu 1945 yılında, Asım Kurt ekip efi, Muvaffak Uyanık, inasi Barutçu, Dr. Re at zbirak, Dr. aban rnektekin, Mevlüt Göksan, Dezi köyünden smail Yuzge'in kılavuzlu unda Cilo da ını gezdiler. Aynı ekip 1947 yılında bir daha bu bölgeye geldi.

Yine 1947 yılında M.T.A. Enstitüsü tarafından bölgeye Süleyman Turkunal ve Jeolog Hayri Uysal, bölgenin 1/100.000'lik jeolojik haritasını yapmak için govlendirilmi lerdi.¹⁹⁴⁴

Tüm bu çalı malar Hakkari bölgesinin jeolojik haritasını yapmak içindi. Bölgenin genel maden jeolojisini ortaya çıkaran herhangi bir çalı ma yapılmadı.¹⁹⁴⁵

Cumhuriyet döneminde Hakkari vilayetine yapılan yardımları inceledi imizde; Devlet, Hakkari vilayetine 1946-1960 döneminde sadece bayındırlık, asayi ve adalet konularında yardımlarını yo unla tırdı. Bu dönemde devletin madencilik konusunda herhangi bir te vik ve yatırımı bulunmuyordu.¹⁹⁴⁶

¹⁹⁴³ M.T.A. Enstitüsü, **1935-1971** (Ankara: M.T.A. Enstitüsü Yayınları), s. II; ebi, **ön. ver.**, s. 36; Yerin altında gömülü servetler itibariyle Türkiye dünya nın en zengin memleketlerinden birisidir. Vatanımızda her e it maden vardır. Bunların içinde, bugün bilinen petrol madenlerimizin adedi hatırı sayılabilecek bir derecededir. Tabii petrol madenlerine malik olmak itibariyle Türkiye tam istiklali olan bir memlekettir. Tekirda vilayeti dahil olmak üzere Bursa, Denizli, Mente e, Antalya, Erzincan, Erzurum, Van, Hakkari, Siirt ve Mardin vilayetlerinin hepsinde petrol madenleri vardır. Bkz. Lokman, **ön. ver.**, s. 56.

¹⁹⁴⁴ Süleyman Turkunal, **Hakkâri Da ları Hakkında Jeolojik Not** (Ankara: M.T.A. Genel Müdürlü Yayınları, 1950), s. 2.

¹⁹⁴⁵ **Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi** (stanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), s. 163.

¹⁹⁴⁶ A gın, **ön. ver.**, s. 228.

4.3.1. Metalik Madenler

Hakkari ili ve çevresinde bulunan madenlerden titan, krom, kur un-çinko'dan olu maktadır.¹⁹⁴⁷

4.3.1.1. Titan

Titanyum, boya, vernik, kâ it, plastik, kauçuk, kozmetik, deri ve tekstil endüstrilerinde geni bir kullanım alanına sahiptir. Ala ımları hem demir hem de demir dı ı metaller teknolojisine büyük ölçüde hizmet veren titanyum ayrıca uçak sanayinin gereksinimi olarak da stratejik bir metal hüviyetindedir.

Yurdumuzdaki iç piyasadaki tüketimi ithalat yoluyla kar ılanan ve ülkemizde uçak sanayinin kurulması durumunda büyük ölçüde gereksinim duyulacak olan titanyumun kendi öz kaynaklarımızdan kar ılanabilmesi amacıyla titanyum arama çalı maları hız kazandırılmı tı.¹⁹⁴⁸

Hakkari bölgesindeki titan etütleri M.T.A. Enstitüsü tarafından 1975 yılında ba ladı. Etüdü yapılan sahalardan biri de Hakkari-Çukurca-Ta ba ı köyüydü. Hakkari-Çukurca-Ta ba ı bölgesinde muhtemel mümkün TiO₂ (titan) rezervi 351,6 tondu, bu rezerv ile i letme açılabilir kapasiteye sahip de ildi.¹⁹⁴⁹

4.3.1.2. Krom

Hakkari bölgesindeki krom olu umları Yüksekova ilçesindedir. Yüksekova-Alakan ve Kı lacık Köyü mevkilerinde yer alan krom yataklarının toplam görünür muhtemel rezervi 14.800 tondu, Alakan köyündeki krom ise ekonomik de ildi.¹⁹⁵⁰

Hakkari-Yüksekova-Memikan-Ba tazan köyü bölgesinde de krom yatakları bulunmaktaydı. Memikan bölgesindeki krom yatakları köyün güneybatısında, Ba tazan köyünün ise, güneyindeki nceyol köyünden ba layarak kuzeye do ru Memikan köyüne kadar uzanmaktaydı.

Sahada en önemli krom yata ı ise Memikan köyünün güneybatısında Öküzölen tepesindedir. 1983 yılında yapılan saha çalı masında toplam 185.000 ton görünür rezerv ortaya çıkartıldı, buradaki bu miktarın ekonomik olup olmadı ı konusunda M.T.A. çalı anları tarafından rapor tutulmamı tı.¹⁹⁵¹

¹⁹⁴⁷ Demir Erkanol ve di erleri, **Hakkâri linin Genel Jeolojisi ve Maden Envanteri** (Van: M.T.A. Genel Müdürlü ü Do u Anadolu Bölge Müdürlü ü Yayınları, 1988), s. 13.

¹⁹⁴⁸ Tufan Gökalp ve Mustafa Uçurum, **Hakkari-Çukurca-Ta ba ı Titanyum Cevherinin Ön Zenginle tirme Çalı maları** (Ankara: M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, 1983), s. 1.

¹⁹⁴⁹ Erkanol, vd, **Ön. ver.**, s. 13.

¹⁹⁵⁰ M.T.A. Enstitüsü, **1935-1971** (Ankara: M.T.A. Enstitüsü Yayınları), s. 277.

¹⁹⁵¹ Erkanol, vd, **Ön. ver.**, s. 14.

4.3.1.3. Kur un-Çinko

M.T.A. Enstitüsü'nün Çukurca ilçesinde yaptığı 1 çalı malarda 2 adet kur un-çinko yata ı tespit edildi. Bunlardan Üzümlü (De tan) Köyü mevkilerinde gözlenen kur un-çinko yata ı tarihi tam bilinmemekle birlikte geçmi yıllarda i letilmi olup sahada eski i letmenin pasa ve cevher kalıntıları gözlenmi ti.¹⁹⁵² Kur un-çinko yata ı Üzümlü köyünün yakla ık 750 m. kuzeyinde sırt üzerinde yer almaktaydı. Kur un ve çinkoya yüzeyde cüruflar halinde rastlanılmı tı.¹⁹⁵³

4.3.2. Endüstriyel Hammaddeler

4.3.2.1. Mermer

Hakkari ili emdinli ilçesi bölgesindeki mermer yataklarının varlı ı tesadüf sonucu ortaya çıkarıldı. 1983 yılında emdinli Jandarma Tabur Komutanlı ı'nın in aatını yapan müteahhit, duvar in aatında kullanılan ta ların mermer olarak da kullanabilece ini fark etmesi ile bölgede mermer çıkarma çalı malarına ba landı.

M.T.A. Genel Müdürlü ü'nün ön prospeksiyon çalı maları 1983 Mayıs ayı ba larında gerçekleşti. emdinli'deki ön çalı malar sonucunda, özellikle Hale Tepe, Haninya gedi i mermerlerinin renk ve desen itibariyle kaliteli oldu u görüldü.

emdinli mermerleri (kahverengi, beyaz ve alacalı) tip itibariyle ilginç sayılabilecek bir mermer türüydü. Özellikle Hale Tepe ve Haninya Tepe gedi i mermerleri literatürde isim yapabilecek kalitede mermerlerdi.¹⁹⁵⁴

4.3.2.2. Kükürt

Hakkari-Ba kale bölgesinde ilk olarak 1967 yılında kükürt yatakları incelenmek istenmi fakat Kasım ayında olması ve mevsimin elvermemesi nedeniyle detaylı teknik çalı ma gerçekleşti tirilememi ti.

1968 yılında Hakkari-Güde ve Zevnik derelerinde M.T.A. Enstitüsü Etibank'ın i birli i ile sondajlar yapıldı. 1968 yılından 1972 yılına kadar bölgede herhangi bir çalı ma da yapılmadı. M.T.A. Genel Müdürlü ü'nde görevli Dr. smail Seyhan tarafından 1972 A ustos ayında Hakkari-Ba kale kükürt yatakları ile ilgili olarak bir ön rapor yazıldı.

Tarım ve sanayi sektörünün kükürt ihtiyacının artması; kükürt jeolojisi hakkında yeni bilgilerin edinilmesi; A rı-Diyadin, Özalp, Muradiye ve Ba kale taraflarında pek çok kükürt yataklarının bilinmesi gibi nedenlerle, Do u Anadolu

¹⁹⁵² M.T.A. Enstitüsü, **1935-1971** (Ankara: M.T.A. Enstitüsü Yayınları), s. 277.

¹⁹⁵³ Erkanol, vd, **Ön. ver.**, s. 14.

¹⁹⁵⁴ Sabri Topluo lu, **emdinli (Hakkâri) Mermer Zuhurlarının Ön Prospeksiyon Raporu** (Ankara: M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları,1983), s. 5.

kükürt sahalarının 1972 yılında yeniden ele alınmasını gerektirdi. 1973 yılından itibaren geçilmesi planlanan Do u Anadolu Kükürt Projesi için bu bölgelerden numuneler toplandı.¹⁹⁵⁵

Ba kale kükürtleri, ilçenin 20-25 km. güneyindeki Rekan ve Kelekum dereleri içinde ve Kelekum karakolunun birkaç kilometre güneydo usunda, Karasu deresi yakınında, yolun sa ında ve solunda, burada gayet geni bir düzlük meydana getiren Zap vadisi içindedir. Rekan ve Kelekum dereleri içindeki yatakların bazılarının Zap suyunun do usunda da mevcut oldukları görüldü. Hakkari kükürt yataklarının en önemlisi, ehrin 30-35 km. kuzeydo usundaydı.¹⁹⁵⁶

Bölgede çalı ma yapan ekibin kanaatine göre, etüt bölgesinde kükürt te ekkülü sona ermeme olup halen devam etmekteydi. Buradaki volkanik men eli kükürt yatakları iktisadi açıdan Japonya ve ili'deki kükürt yataklarına benzerlik gösterebilir fakat kalite durumu detaylı yapılacak çalı madan sonra ortaya çıkacaktı.¹⁹⁵⁷ Hakkari ve Ba kale bölgelerinin toplam görünür rezervi 50.000 ton saf kükürttü.¹⁹⁵⁸

4.3.3. Enerji Kaynakları

Hakkari ili ve çevresinde çalı ması yapılmı enerji kaynakları asfaltit ve kömürdür.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlü ü'nden Jeolog Halit Özcan ba kanlı ında bir ekip, 1976 yılının Ekim ayında, Hakkari Valisi Sayın Dervi Yalım'ın ihbarı üzerine Hakkari ili emdinli ilçesi hudutlarında mevcut olan Asfaltit (Petrol) sahalarını kontrol etmek için bölgeye gitti.

emdinli ilçesinde bahsedilen madenler Petrol-Asfaltit-Mangan ve kömürdü. Bu saha emdinli ilçesinin güneybatısında olup 75 kilometre stabilize yolla gidilmekteydi. Yapılan çalı mada Umurlu (Derecik) köyü civarında asfaltit ve mangan cevherle meleri tespit edildi.

Bir di er çalı ma sahası olan emdinli ilçesi Umurlu (Derecik) Köyü'nün 1.400 metre kuzeybatısında, Sevi deresi yukarısı Balkaya ete inde asfaltit yani petrol

¹⁹⁵⁵ smail Seyhan, **Hakkâri-Ba kale Kükürt Zuhurları** (Ankara: M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, 1972), s. 1.

¹⁹⁵⁶ 1952 senesinde Hakkari vilayetine giden Vatan Gazetesi ekibinden Ahmet Emin Yalman, Hakkari giri inde Cehennem Kapısı adı verilen yerde bol miktarda kükürt oldu unu, takım takım sıcak ve kükürtlü kaynakların Zap suyuna karı tı ını ve dünya üzerinde çok aranan kükürdün Hakkari'de çok fazla miktarda oldu unu belirtmekteydi. Bkz. **Vatan** (Memleket laveleri) (5 Kasım 1952), s. 11.

¹⁹⁵⁷ Seyhan, **Ön. ver.**, s. 3.

¹⁹⁵⁸ **Aynı.** s. 3; Erkanol, vd, **Ön. ver.**, s. 16.

numunesine rastlandı. Tespit edilen asfaltit burada petrol yönünden bir ara tırmayı mümkün kılacak nitelikteydi.

Son çalı ma sahası olan emdinli ilçesi Konur Köyü Aktütün mahallesinde incelemelerde bulunulmu tu. Konur köyü, Yüksekova- emdinli yoluna yaya olarak 5,5-6 saat mesafedeydi. Asfaltit yata ı Konur köyünün Aktütün mahallelerinde olup örtülü vaziyetteydi. Köydeki ya lılar 50-60 yıl önce burada asfaltit (petrol) sızıntısı oldu unu ve buradan i elerle alarak evlerinde yaktıklarını anlatmaktaydılar. Mahalle büyük bir heyelan üzerine kuruluydu. Petrol (asfaltit) sızıntısı olan yerdeki binanın yıkılması ile sızıntı toprak altında kalmı tı. Yapılan kazı neticesinde sızıntıya rastlanılmamı fakat asfaltit parçaları bulunmu tu. Umurlu'da görülen petrol numunesi Aktütün mahallesinde görünen petrol numunesi ile örtü üyordu.

Konur köyü ve Aktütün Mahallesi Umurlu köyünün ku uçu u 16-18 km. kuzeyindedir. Umurlu'da görülen Asfaltitlerin Aktütün mahallesinde de görülmesi, üçgen bir kama eklinde Irak topraklarına uzanan bu yörenin asfaltit ve petrol yönünden incelenmesi gerekti i belirtiliyordu.¹⁹⁵⁹

Hakkari bölgesinde petrol ile ilgili bulgular daha önceden vatanda lar tarafından da tespit edilmi ti. Hakkari Postası gazetesinin yazarlarından O uz Özgür Hakkari'den Dize yoluna dönen köprüyü geçtikten sonra sa lı sollu uzanan da lara dikkatle bakıldı ında çatlaklardan sızımı büyük siyah izler bırakan geni lekelerin oldu unu ve bu lekelerin ise petrol olabilece ini dü ünüyordu. Yazar, Diyarbakır'da bulunan bir petrol irketine bu konuyu açmı gelmelerini istemi fakat bu bölgeye gelen hiç kimse olmamı tı. Hakkari'nin Irak petrolleri üzerinde olabilece ini tahmin ederek buralarda yapılacak sondajla çıkarılacak petrolün Hakkari'yi kalkındıraca ı ve müreffeh seviyeye çıkaraca ı umut edilmekteydi.¹⁹⁶⁰

CHP Bitlis Bölge Müfetti i Tokat Mebusu Hasip Aytuna'nın Hakkari Halkevi hakkında yapmı oldu u tefti ile ilgili CHP Genel Sekreterli ine gönderdi i 10.11.1942 tarihli raporunda, emdinli'de vatanda ların kendisine emdinli ilçesinin Girava köyü civarında, Menkule da ı ete inde petrollü zift bulundu u; buralarda

¹⁹⁵⁹ Halit Özcan, **Hakkâri li emdinli Yüksekova İçleri Madenlerine Ait Prospeksiyon Raporu** (Van: Do u Anadolu Bölge Müdürlü ü Yayınları, 1976), s. 2; Raporu tutan M.T.A. Enstitüsü çalı anı Jeolog Halit Özcan, Umurlu ve Konur arasındaki bölgenin benze mesi nedeniyle Petrol Dairesi Ba kanlı ı'na bu bölgenin dikkate alınmasını tavsiye etmekteydi; alınan bu petrol numunelerinin kalorisinin 8000 kcal/kg'a kadar çıktı ını raporunda belirtmi ti. Bkz. Erkanol, vd, **Ön. ver.**, s. 19.

¹⁹⁶⁰ O uz Özgür, "Hakkâri'yi Çok Mutlu Bir stikbal Beklemektedir", **Hakkâri Postası** (1 ubat 1963), s. 1-2; Ba vekil Celal Bayar, 8 Kasım 1937 tarihinde okudu u hükümet programında Van ve civar bölgelerinde petrol sahalarının bulundu unu ve bununla ilgili numunelerin tespit edildi ini belirtmi ti. Bkz. **dare**, Sayı: 116 (Kasım 1937), s. 1214.

kömür ve manganez madenleri de oldu u ve “Fara in” ile “Beytü ebap” deresindeki yolda kayalar halinde demir madenine tesadüf olundu u anlatılmı tı.¹⁹⁶¹

Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve mar leri Reisli i Ara tırma ve Geli tirme Dairesi Ba kanlı ı'nın 1965 yılında, Hakkari ve ilçelerinin imar yapısını ara tırmak için görevlendirdi i ekip, Çukurca'da halkla yaptıkları görü mede vatanda lar kendilerine; Çukurca'nın güneyinde ve Irak sınırında bulunan da da altın madeni oldu unu ve Iraklıların kendi sahalarında bulunan kısımda bu madeni i lettiklerini, yine Çukurca ilçesine ba lı Çıman köyünde demir madeni, Çu i yaylasında da petrol oldu unu, Beköyünde linyit bulundu unu söylemi ti.¹⁹⁶²

Hakkari'nin bulundu u konum, stratejik açıdan ayrı bir öneme sahiptir. 1923-1960 döneminde Hakkari'deki yer altı zenginlikleri tam anlamıyla incelenemedi. Hakkari'nin tüm geri kalmı lı ının altındaki tek gerçek olan yol sorunu Hakkari'nin hiçbir zenginli ini ortaya çıkaramadı. Halk belki de zenginliklerinin farkında olmadan ya ıyordu.

Aslında buradaki zenginlikler belki de sadece devlet tarafından fark edilememi ti. Amerika ve ngiltere'nin geçmi teki bu bölgedeki çabalarına bakıldı ında daha sonrasında Türkiye'nin bu bölgesinde çıkan terör olaylarıyla belki de ili kisi oldu u gerçe ini ortaya koymaktaydı.

¹⁹⁶¹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1.

¹⁹⁶² Çiçeko lu, vd, **Ön. ver.**, s. 17.

SONUÇ

Türkiye'nin güneydoğusunda en uzak noktada dağlar alan Hakkari, etrafı yüksek dağlarla çevrili bir yaylada kurulmuştur. Yüksekliği 3.000 metreyi geçen 47 adet dağ vardır. Dağlar birbirine öyle bir geçmiştir ki Hakkari halkının diğer vilayetlerle olan irtibatını yok etmiştir. Bu nedenle halkı tecrit edilmiş bir şekilde varlığını devam ettiren Hakkari, medeniyetin sarmalı oldu ya amsal imkanları zorlukla gören diğer vilayetlerden biri haline gelmiştir. Dağlar aynı zamanda bölgede asayişsizlik yapanların saklanmak için kullandığı mekanlar olmuştur. Sınırların dağlık alanlarda geçmesi olması hem kaçakçılığın hem de asayişsizliğin bölgede uzun süre hüküm sürmesine esametmiş etmiştir. Öyle ki, arazinin zorlu ve geniş olması güvenlik güçlerinin bölgede yerleşmesini, kontrol etmesini ve e kıyanın takibini zorlaştırmıştır. Kontrol edilemeyen alanların ise hem kaçakçılara hem de asayişsizlik yapanlara üstünlük sağlamak durumuna gelmesine zemin hazırlamıştır.

Dağlar, devlet tarafından yapılan bayındırlık, eğitim, sağlık hizmetlerinin ve yatırımların Hakkari'ye ulaşmasını engellemiştir. Yüksekova hariç Hakkari'nin tüm ilçeleri dağlık bir coğrafiki mekana sahiptir. Hakkari il merkezi olan Çölemerik'in kurulduğu ve kentleştiği alan ise tamamen dağlıktır. Dağlık alanda olması nedeniyle kentin nüfusla birlikte genişlemesi zor olmuştur ve imarlaşma faaliyetleri kısır kalmıştır. İl merkezinin Hakkari merkezde değil de Yüksekova'da olması Hakkari'ye yeni bir görünüm kazandıracaktır. Hakkari'nin su ihtiyacının uzun yıllar karşılanamamasının sebebi ise yine dağlardır. Berçelan yaylasından getirilen suyun arazinin yüksek ve dağlık olması nedeniyle şehir merkezine ulaştırılması çok zordur. Hakkari'de halen buna dayalı su sıkıntısı yaşanmaktadır. Çoğu yerde turizmin belkemiği olan dağlar Hakkari'de geri kalmışlığın sembolü olmuştur. Kapalı bir kutu halinde yaşayan Hakkari halkının kültürünün de medenî günümüze kadar gelmesine ve halen ulaşmasına sebep olan ise dağlardır. Hakkari'nin dağlık bölgeye sahip olması geçim kaynaklarının da ekillenmesine katkısı olmuştur. Yüksek bölgelerde yaylalarda, Hakkari halkı hayvancılıkla geçimini sağlamak için sadece ihtiyaç duyduğu ürünleri ekip biçmek için yapmıştır.

Da lar kadar iklimin de çok sert olması ula ımı engelledi i gibi haberle me imkanlarını da kısıtlamı tır. klim, kuzey bölgelerde sert geçmesine ra men güney bölgelerde ılıman bir hal alması yeti tirilecek tarım ürünlerinin çe itlili ini ortaya koymaktadır.

Da lık alanda bulunan Hakkari'nin sahip oldu u su kaynakları çoktur. Hakkari'nin hemen hemen her bölgesinde su kaynakları vardır. Bu kaynaklar Hakkari'nin zenginliklerindedir. Su kaynaklarının en önemlisi ve en büyü ü ise Zap suyudur. Elektrik üretiminde ve içme suyu için ihtiyaç olan baraj in aatı 1923-1960 yılları arasında gerçekte tirilemedi. Cumhuriyet döneminde elektrik üretiminde Zap suyundan ve di er sulardan tam anlamıyla faydalanılamadı. Su kaynakları yönünden Hakkari göz önünde olan bir vilayettir. Her ne kadar Mezopotamya topraklarında petrol ve di er madenler ba ka ülkeler için cazip görünse de suyun varlı ı ve bollu u da di er ülkeleri cezbetmektedir. Hakkari suyun kayna ı yönünden cazibe merkezi halinde bulunmaktadır. Endüstriyel maddeler için petrol ne kadar önemli ise su da ya amın devamı için o kadar çok önemlidir. Hakkari bölgesindeki su kaynaklarının kontrol altına alınması ve de erlendirilmesi bölgede Türkiye'yi Irak ve Suriye'ye kar ı güçlü kılmakla beraber özellikle güçlü ülkelere kar ı da kozu olacaktır.

Cumhuriyet döneminde yapılan nüfus sayımlarında Kürtçenin a ırlıkla konu uldu u görülmektedir. Hakkari'de Kürtçe konu anların oranı 1927 yılında % 68, 1945 yılında % 88, 1955 yılında % 88, 1965 yılında % 86 idi. Türkçe konu anlar ise genellikle görevli olan memurlardı. Hakkari'deki memurlar batıdan tayin edilen memurlardı ve halk Türkçe bilmedi i için Kürtçe konu mak zorunda kalıyordu ve bu da devlet i lerinin aksamasına neden oluyordu. Halktan az da olsa Türkçe bilenler devlet kurumlarında Kürtçeyi Türkçeye çeviriyorlardı. En büyük sıkıntı ise mahkemelerde ya anyordu. 1928 yılında yapılan Harf nkılabı ile yeni harflere geçilmi fakat halka Türkçe ö retecek e itimli ve yeterli kadrolar olmadı ı için Türkçenin ö retilmesi çok zaman alaca ı benziyordu. Devlet Türkçeyi yaygınla tırmak ve ö retmek için bazı tedbirlere ba vurmu tu. Bunlardan biri de Millet Mekteplerinin kurulması ve yaygınla tırılması idi. Hakkari'de okuma yazma kursları ise 1945 yılından itibaren yapılmaya ba ladı. Türkçenin ö retilmesi için ba vurulan yöntemlerden biri de devlet kurumlarında Türkçe konu mayanların i lerinin yapılmaması idi. Yarı göçer hayat ya ayan halka Türkçe ö retmek zordu, halk yılın 6-7 ayını yaylalarda geçiriyordu. Hakkari'ye gelen ö retmen de ilk günden

Hakkari'yi terk etme niyetinde oldu u için ö retmen bulmak çok zordu. Halka Türkçe ö retenler ise askerli inde Türkçe ö renenlerdi.

Hakkari bölgesinde Kürtlerle birlikte ço unlukla Nasturiler, az sayıda Ermeniler ve Yahudiler ya amı tır. Günümüzde halen Nasturi, Ermeni ve Yahudilerden nüfusu az da olsa ya ayanların oldu u ve bunların Kürtle ip Müslüman oldukları Hakkari halkı tarafından ileri sürülmektedir.

Kürtlerin ya adı ı bölgenin ilk Kürdistan olarak adlandırılması ise Selçuklu Sultanı Sencer döneminde olmu tur. Kürdistan Zagros da larının do usunda Hemedan, Dinevar, Kirman ah ve Senandaj'ı, batıda ise Zap suyu bölgesindeki ehrezor ve Sincar bölgesini içeren bölgeydi. Kürdistan, merkezi Diyarbakır olmak üzere 1847 yılında Osmanlı döneminde de kuruldu. Kürdistan, Türkiye, ran, Irak ve Suriye arasında bölünmü tü.

Kürdistan Kürtlerin ço unlukla ya adı ı toprakları belirten bir co rafya kesimi olarak tanımlanmaktadır. Cumhuriyet döneminde Türkiye içinde Kürtlerin Kürdistan olu turma gayretleri olmu tur. Yalnız Kürtleri bir araya getirebilecek ve birlikteli i sa layabilecek yapıları yoktur. Kürtlerin a iret hayatı ya amaları a iretlerin kendi içinde bütünlük sa lamalarına ra men a iretlerin birbirleriyle olan ili kilerinde kopukluklar ya amasına sebep olmu tur. Bunun örnekleri ise Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kar ı olan ayaklanmalarında görülmü tür. A iretlerin birbirleriyle uyum içinde olmamaları nedeniyle ba lattıkları ayaklanmalar ba arıya ula amamı tır. Günümüzde ise özellikle A.B.D., ngiltere, srail ve Rusya gibi ülkelerin Ortado u'daki menfaatlerini koruma adına Kürtleri Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kar ı k ırttıkları ortadadır. Emperyalist güçler Ortado u'da kalıcı olmak ve bölgenin zengin petrol yataklarına sahip olabilmek için etnik unsurları kullanmaktan çekinmemi lerdir. Bu maksatla bu güçlü devletler kendilerine Ortado u'da piyon devlet yaratma çabasına girmi lerdir. Olu turdukları piyon devlet içinde de halkları, mezhepleri, inançları, farklılıkları ve hatta a iretleri birbirine kar ı kullanacak ekilde örgütlemi lerdir.

Hakkari Osmanlı te kilatında mülkiyeti hükümet tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilen ve kendilerine yazılan fermanlarda cenab tabiri kullanılan sancaklar arasında idi. 1847 yılında Kürdistan eyaletinin kurulmasından sonra Hakkari 1850, 1852-1855 ve 1864 yıllarında eyalet olarak te kilatlandırılmı olup Van Hakkari'ye ba lı sancak durumuna getirildi. Hakkari'nin mülki te kilatında yapılan de i ikliklere ise bölgedeki asayi olayları, Hakkari'nin gelir durumu, sınır

olayları sebep oluyordu. Cumhuriyet döneminde de Hakkari'nin mülki te kilatlanmasında de i ikliklere gidildi. Bu de i ikliklerin sebebi de Osmanlı döneminde oldu u gibi Hakkari'nin gelir durumunun dü ük olması idi. Hakkari 1933 yılında Van'a ba lı kaza durumuna getirildi ve bu durum ise 1935 yılının Aralık ayına kadar sürdü. Devlet hizmetlerinin ve yatırımlarının Hakkari'ye götürülememesi ve Hakkari vilayetinin gelirinin dü ük olması ilçe olarak te kilatlandırılmasına sebep oldu. Hakkari ilçelerinin nahiye merkezlerinin belirlenmesinde devlet görevlilerinin ilgisiz yaklaımı halkın devlet i lerini görmesinde sıkıntı yarattı. Çukurca ilçesinin Zap nahiye merkezinin kendisine yakın mesafede olan A ut köyünün olması gerekirken ırnak istikametindeki ve Suvarakotra da blo unun batısında bulunan Alamon köyünün seçimi buna en güzel örnektir. Belediyelerin sınırlarının belirlenmesi ve belediye sınırları içine alınacak köylerin seçiminde de aynı hataya dü üldü ü görülmektedir. Bu durum ise zorlukla ayakta duran belediyelerin gelirlerinin dü ük olmasına neden oluyordu. Çukurca'ya yarım saat mesafede bulunan ve 50 haneli olan Narlı köyünün belediye sınırları içerisine alınmayıp bir saatlik mesafede bulunan Belat köyünün Belediye sınırları içine alınması tezat olu turuyordu.

Köy isimleri 1960 yılı nüfus sayımında de i ikli e u ramı tır. Do u ve Güney Do u Anadolu bölgesindeki yer adı de i iklikleri, 1957 yılında kurulan ç i leri Bakanlı ı Ad De i tirme htisas Kurulu tarafından yapılmı tır. Komisyon tarafından köy ve mahalle adları tetkik edilerek mevcut Türkçe isimler muhafaza edilecek ve yabancı isim ta ıyan köy ve mahalle adları Türkçele tirilecekti. Fakat konunun uzmanlarının yer almadı ı bu komisyonun, isabetli kararlar veremedi i, Türkçe kökenli yer adlarını bile de i tirdi i açıkça ortadadır. Mesela "Nor in" adı, zannedildi i gibi Kürtçe bir kelime olmayıp Urartu kökenli bir kelimedir. Zira Urartular ileri karakollarına Nor en/Nor in veya Norgah adını vermekteydiler. Kürtçe oldu u dü ünülen pek çok yerle me adı ise Urartu, Saka ve Kıpçak toplumlarından günümüze intikal etmi tir. Kürtçülük davasında ayrılıkçı eylemlerin gerçekleşmesi kar ısında devletin vermi oldu u tepkiler ar ivinde sakladı ı yöntemlerle benzerlikler göstermektedir. 1980'li yıllarda terör eylemlerinin arttı ı dönemde de devlet geçmi te uyguladı ı aynı yöntemleri kullandı. Köy isimlerinin de i tirilmesiyle bütünlük sa layaca mı dü ünen devlet mekanizması daha sonraki yıllarda bunun yanlı oldu unu dü ünerek köylere eski isimlerini geri vermi tir.

Hakkari'de devlet kurumları uzun yıllar eksik kadrolarla halka hizmet vermeye çalıştı. Kurumların hemen hemen hepsi vekaletle idare ediliyordu. Batıdan görevlendirilen memurlar ise çoğu defa sicili bozuk ve barışsız olup cezalandırılmak maksadıyla gönderilenlerdi. Memurlar Hakkari'ye ya hiç gelmemenin, gelenler ise Hakkari'den bir an evvel kaçmanın çarelerini arıyorlardı. Hakkari uzak olduğu kadar yaşam şartları da çok ağırdı. Hakkari'de doğrudan bakkal, dükkan, esnaf ve oturulabilecek ev dahi yoktu. Memur maaşlarının düşük olması, batıda çalışan memur ile aynı maaş alınması ve çocuklarını okutabilecekleri okul dahi olmaması kaçınılmaz sebepleri arasındaydı. Devlet tarafından memur maaşlarına yönelik yapılan iyileştirme çalışmaları da yetersiz kaldı. Memurların batıdan doğuya cezalandırmak gayesiyle gönderilmesi ise uzun yıllar devam etti. Durum böyle olunca da memurların Hakkari'ye katabilecekleri hiçbir şey yoktu. Memurlar da ki doğu batı ayrımı günümüzde bile halen geçerliliğini korumaktadır. Doğru vilayetlerine atanan memurlar günlerini sayarak bir an evvel bölgeden kaçma düğünesi ile halka hizmet vermeye çalışmaktadır. Görünüşte ülke bütünlüğünden yana olduğunu dile getiren memurlar zihinlerinde doğu batı ayrımı yaparak dolaylı da olsa ülkenin doğu bölgelerinin sadece Kürtlere ait olduğunu izlenimini yansıtmaktadır. Bu bilinçsizce yaklaşımın sonucunda ülkede ayrılıkçı düğünce ve eylemlerde bulunanların hedeflerine ulaşabileceğini görüşünü hakim kılmaktadır. 1960 yılından önceki düğünce günümüzde halen memurların düğünce ve söylemlerinde olması hiçbir şeyin de işini göstermektedir. Bölgenin geri kalmı lı ve eğitim kurumları yönünden olan yetersizliği bu düğünce oluşmasına en büyük katkıyı sağlamaktadır.

Hakkari'ye hizmet veren milletvekillerinden Hakkari'li olmayanlarda vardı. 1931, 1939, 1943 yıllarındaki seçimlerde Hakkari'li milletvekili yoktu. 1929 yılından 1960 yılına kadar olan Meclis zabıtlarına bakıldığında Hakkari milletvekillerinden hiçbirinin Hakkari ile ilgili bir tane dahi soru ve ara tırma önergesi vermediği görülmektedir. Hakkari'deki partilerde katlanmaları ise hem Tek Parti hem de Demokrat Parti döneminde ağıret ve akrabalık ilişkileri dikkate alınarak oluşturuldu. İl yöneticilerinin ağıretin önde gelen siyasilerle olan diyalogları diğer ağıret üyeleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Özellikle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince meraların satışı veya Hakkari'ye devlet tarafından yapılan yardımların il yöneticilerinin samimi olduğu ki ilere peşke çekildiği hususu mahkemelere dahi taşınmıştır. İl yöneticilerinin önde gelen siyasilerle olan ilişkileri Hakkari'nin

özellikle 1954 ve 1957 yılı seçimlerinde vermiş olduğu oylarda tepkisini ortaya koymasına sebep olmuştur.

Hakkari'nin geri kalmasının sebepleri arasında muhakkak eğitim kurumlarının yetersizliği ve halkın eğitime karşı olan ilgisizliği vardı. XIX. yüzyılın sonlarında Hakkari'de 56 iptidai, 3 rü diye okul varken Cumhuriyet döneminde 1951 yılına kadar Hakkari'de 6 ilk mektep eğitim verdi. Ortaokul 1945, lise ise 1957 yılında açıldı. İlkokulların yapımı 1951 yılından itibaren hızlandırıldı. Okullarda ise öğretmenler hiçbir dönem tam sayıda olmadı. Zorlu yaşam koşulları nedeniyle öğretmenlerin çoğu Hakkari'de bulunmak istemiyordu.

Hakkari'nin geri kalma düzeyi ile devlet tarafından yapılan yardımlar kıyaslandığında önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1946-1960 yılları arasında Hakkari'ye devlet tarafından ayrılan ödeneklerin daha çok adalet, emniyet ve jandarma birimlerine yapıldığı görülmektedir. Hakkari için ayrılan ödenek miktarı Doğu illeri içinde en fazla olanıdır. Bölgedeki asayişsizlikler nedeniyle devlet tarafından pek çok karakol ve askeri birlikler yerleştirilmiştir. Ödeneklerin asayişten ziyade eğitim, sağlık ve kültürel alanlarına harcanması durumunda Hakkari'nin gelişim düzeyi diğer illere oranla gözle görülür derecede artırılabilirdi. Hakkari'nin en çok sıkıntısını çektiği ulaşım sorununun çözümü için devlet tarafından 1946-1960 yılları arasında Doğu'daki diğer illere oranla en yüksek pay ayrıldı. Ayrılan bu büyük paya rağmen Hakkari ulaşım sorununu çözememiştir. Sorunun çözümünde başarısız olunması hususunda ise akıllara iki soru takılmaktadır. Bunlardan birincisi, ayrılan ödeneklere rağmen yolun aslında arazinin zorlu yapısına mı yenildi? Yoksa ödeneğin yolun aslında kullanılıp kullanılmadığıdır. Hakkari valilerinden bazılarının bu yardımları tahsis edilen alanlarda kullanmadıkları ve bundan dolayı da yargılandıkları gerçeği devlet tarafından yapılan yardım ve ödeneklerin ihtiyaçları nasıl karşılayamadığının kanıtı durumundadır.

Hakkari halkının gelişim düzeyinin düşük olmasının sebeplerinden biri de halktan azımsanmayacak derecede insanların kaçakçılık yapmasıdır. Kolay yoldan para kazanılması sonucunda insanlar çocuklarını okula dahi göndermemektedir. Halkta kaçakçılığın sınır ticareti olduğu ve hak sayıldığı yönünde anlayış yer almı durumdadır. Bu anlayışın yıkılması için okullarda ve camilerde insanlara kaçakçılığın toplumu yozlaştırdığı ve devlete karşı işlenen bir suç olduğu öğretilmelidir. Kaçakçılığın yapılmaması için devlet tarafından sınır kapıları çoğaltılarak sınır ticaretinin yasal koşullarda yaptırılması gerekmektedir.

Ülke ekonomisi ve Hakkari'nin iktisadi gelişimi için madenler konusunda ciddi çalışmalar yapılmalıdır. Hakkari'nin Aktütün, Umurlu ve Derecik bölgelerinde tespiti yapılan petrol numunelerinin bölgede yaygın şekilde petrol olabileceği ihtimallerini akıllara getirmektedir. Hakkari'de ki titanyum, çinko, bakır, demir ve mermerin çıkarılması çalışmaları bölgedeki işsizlere çare olacak ve bu madenlerin ihracı ise ülke ekonomisine katkı sağlayacaktır.

Amerika ve Avrupalı devletlerin Suriye, Irak ve İran ile ilgili stratejik hedefleri her geçen gün derinleşen boyutlarda kendini göstermektedir. Öncelikle Irak'ın kuzeyi ile Suriye kuzeyinde oluşturulacak bir Kürt devletinin uzantılarının İran'ın batı bölgesi ile Hakkari ve Erzurum bölgelerini de kapsamaya tehlikesi ile karşı karşıya kalınabilir. Devletimiz Doğu bölgesinde yapacağı hamlelerde bütünle ticari esasları uyguladığı takdirde dış güçlerin bu bölge halkını kısıtlaması ve ayrılıkçı hareketlerin çıkartılmasının önüne geçilebilir. Özellikle bıçak ucu konumunda olan Hakkari'nin sahip olduğu potansiyel zenginlikler değerlendirilmeli ve buralarda görevlendirilecek devlet görevlileri bölge ile ilgili eğitimli ve bilinçli olmalıdır.

KAYNAKÇA

A-AR VLER

1- BA BAKANLIK OSMANLI AR V (BOA)

A. MKT. MHM. Dosya No: 280, Gmlek Sıra No: 81.

DH. EUM. KLU. Dosya No: 15, Gmlek Sıra No: 44.

DH. D. Dosya No: 98, Gmlek Sıra No: 51.

DH. D. Dosya No: 116, Vesika No: 57.

DH. D. Dosya No: 119-2, Gmlek Sıra No: 33.

DH. D. Dosya No: 145-2, Gmlek Sıra No: 51.

DH. D. Dosya No: 148, Gmlek Sıra No: 13.

DH. UM. Dosya No: E-86, Gmlek No: 73.

DH/ -UM. Dosya No: 92, Gmlek Sıra No: 7.

DH. MKT. Dosya No: 1345, Gmlek No: 108.

DH. MKT. Dosya No: 1351, Gmlek Sıra No: 6.

DH. MKT. Dosya No: 1354, Gmlek Sıra No: 75.

DH. MKT. Dosya No: 1387, Gmlek Sıra No: 30.

DH. MKT. Dosya No: 1402, Gmlek Sıra No: 123.

DH. MKT. Dosya No: 1413, Gmlek No: 83.

DH. MKT. Dosya No: 1433, Gmlek Sıra No: 68.

DH. FR. Dosya No: 562, Gmlek Sıra No: 91.

DH. FR. Dosya No: 56, Gmlek Sıra No: 284.

DH. FR. Dosya No: 56, Gmlek Sıra No: 279.

DH. TM KM, Dosya No: 12, Vesika No: 3, 1314/1898.

DH. TM K. Dosya No: 10, Gmlek Sıra No: 52.

EV. MH. Dosya No: 01281, Gmlek Sıra No: 11.

HR. HM . O. Dosya No: 144, Gmlek Sıra No: 13.

HR. SYS. Dosya No: 81, Gmlek Sıra No: 51.

HR. SYS. Dosya No: 82, Gmlek Sıra No: 69.

HR. SYS. Dosya No: 2304, Gmlek Sıra No: 8.

HR. TO. Dosya No: 240, Gömlek Sıra No: 26.
 HR. TO. Dosya No: 258, Gömlek Sıra No: 72.
 HR. TO. Dosya No: 261, Gömlek Sıra No: 83.
 HR. TO. Dosya No: 498, Gömlek Sıra No: 113.
 . DH. Dosya No: 184, Gömlek Sıra No: 10199.
 . DH. Dosya No: 811, Gömlek Sıra No: 65521.
 .DH. Dosya No: 1260, Gömlek No: 99013.
 . MVL. Dosya No: 186, Gömlek Sıra No: 5633.
 . MVL. Dosya No: 462, Gömlek Sıra No: 20799.
 rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 48, Gömlek No: 1225, Sıra No: 34.
 rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228, Sıra No: 4.
 rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238, Sıra No: 1.
 rade Mesail-i Mühimme, Dosya No: 48, Gömlek No: 1228.
 MSM. Dosya No: 48, Gömlek Sıra No: 1229.
 MSM. Dosya No: 49, Gömlek Sıra No: 1238.
 .MMS. Dosya No: 92, Gömlek No: 3885.
 . MMS. Dosya No: 123, Gömlek Sıra No: 5320.
 . D. Dosya No: 58, Gömlek Sıra No: 3292.
 . D. Dosya No: 76, Gömlek Sıra No: 4498.
 MF. MKT. Dosya No: 91, Gömlek Sıra No: 50.
 MF. MKT. Dosya No: 94, Gömlek No: 28, 1304.
 MF. MKT. Dosya No: 145, Gömlek Sıra No: 101.
 MF. MKT. Dosya No: 857, Gömlek No: 43, 1323.
 MF. MKT. Dosya No: 1058, Gömlek Sıra No: 36.
 MKT. MHM. Dosya No: 480, Gömlek Sıra No: 66.
 MV. Dosya No: 23, Gömlek Sıra No: 36.
 MV. Dosya No: 79, Gömlek Sıra No: 69.
 MVL. Dosya No: 250, Gömlek Sıra No: 46.
 D. DH. Dosya No: 2456, Gömlek Sıra No: 35.
 D. MLK. Dosya No: 2150, Gömlek Sıra No: 47.
 D. MLK. Dosya No: 1874, Gömlek Sıra No: 2.
 D. MLK. Dosya No: 1874, Gömlek Sıra No: 5.
 Y. EE. Dosya No: 132, Gömlek Sıra No: 26.
 Y. EE. Dosya No: 139, Gömlek Sıra No: 15.

Y. MTV. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 66.

Y. PRK. KOM. Dosya No: 10, Gömlek Sıra No: 73.

Y. PRK. MYD. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 85.

Y. PRK. MYD. Dosya No: 7, Gömlek Sıra No: 42.

Y. PRK. UM. Dosya No: 32, Gömlek Sıra No: 20.

2- BA BAKANLIK CUMHUR YET AR V (BCA)

Fon No: 10 9 0 0, Kutu No: 218, Dosya No: 676, Sıra No: 1.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 19, Dosya No: 107, Sıra No: 7.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 51, Dosya No: 309, Sıra No: 7.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 52, Dosya No: 312, Sıra No: 4.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 117, Dosya No: 740, Sıra No: 6.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 756, Sıra No: 7.

Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 120, Dosya No: 765, Sıra No: 1.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 24, Dosya No: 138, Sıra No: 7.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 45, Dosya No: 291, Sıra No: 4.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 14.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 65, Dosya No: 436, Sıra No: 22.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 66, Dosya No: 439, Sıra No: 10.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 66, Dosya No: 441, Sıra No: 5.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 454, Sıra No: 19.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 455, Sıra No: 2.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 69, Dosya No: 457, Sıra No: 15.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 70, Dosya No: 461, Sıra No: 5.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 74, Dosya No: 486, Sıra No: 9.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 76, Dosya No: 500, Sıra No: 16.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 76, Dosya No: 504, Sıra No: 3.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 77, Dosya No: 507, Sıra No: 3.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 77, Dosya No: 513, Sıra No: 5.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 78, Dosya No: 517, Sıra No: 29.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 104, Dosya No: 676, Sıra No: 20.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 105, Dosya No: 685, Sıra No: 9.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 108, Dosya No: 706, Sıra No: 3.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 112, Dosya No: 756, Sıra No: 15.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 118, Dosya No: 823, Sıra No: 17.

Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 119, Dosya No: 837, Sıra No: 14.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 121, Dosya No: 859, Sıra No: 3.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 121, Dosya No: 860, Sıra No: 1.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 124, Dosya No: 883, Sıra No: 13.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 126, Dosya No: 898, Sıra No: 22.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 127, Dosya No: 913, Sıra No: 8.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 128, Dosya No: 921, Sıra No: 31.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 132, Dosya No: 949, Sıra No: 18.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 195, Dosya No: 332, Sıra No: 3.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 7.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 8.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 230, Dosya No: 548, Sıra No: 10.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 259, Dosya No: 742, Sıra No: 3.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 259, Dosya No: 747, Sıra No: 10.
Fon No: 30 10 0 0, Kutu No: 262, Dosya No: 763, Sıra No: 46.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 18, Dosya No: 43, Sıra No: 17.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 27, Dosya No: 34, Sıra No: 8.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 59, Dosya No: 34, Sıra No: 19.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 61, Dosya No: 1, Sıra No: 14.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 62, Dosya No: 11, Sıra No: 7.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 63, Dosya No: 15, Sıra No: 7.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 69, Dosya No: 6, Sıra No: 6.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 73, Dosya No: 28, Sıra No: 7.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 78, Dosya No: 18, Sıra No: 1.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 82, Dosya No: 39, Sıra No: 2.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 86, Dosya No: 11, Sıra No: 15.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 101, Dosya No: 4, Sıra No: 18.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 102, Dosya: 7, Sıra No: 3.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 103, Dosya: 15, Sıra No: 8.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 117, Dosya No: 39, Sıra No: 18.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 122, Dosya No: 21, Sıra No: 6.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 123, Dosya No: 26, Sıra No: 5.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 142, Dosya No: 35, Sıra No: 3.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 152, Dosya No: 6, Sıra No: 5.

Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 154, Dosya No: 18, Sıra No: 4.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 160, Dosya No: 8, Sıra No: 14.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 161, Dosya No: 11, Sıra No: 9.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 177, Dosya No: 22, Sıra No: 3.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 184, Dosya No: 23, Sıra No: 9.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 189, Dosya No: 5, Sıra No: 16.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 190, Dosya No: 7, Sıra No: 18.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 191, Dosya No: 15, Sıra No: 14.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 201, Dosya No: 26, Sıra No: 14.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 217, Dosya No: 35, Sıra No: 13.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 219, Dosya No: 42, Sıra No: 3.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 220, Dosya No: 2, Sıra No: 3.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 237, Dosya No: 9, Sıra No: 9.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 245, Dosya No: 21, Sıra No: 6.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 247, Dosya No: 33, Sıra No: 2.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 253, Dosya No: 32, Sıra No: 18.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 255, Dosya No: 5, Sıra No: 13.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 256, Dosya No: 8, Sıra No: 13.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 259, Dosya No: 30, Sıra No: 29.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 269, Dosya No: 12, Sıra No: 9.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 270, Dosya No: 14, Sıra No: 16.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 272, Dosya No: 27, Sıra No: 10.
Fon No: 30 11 1 0, Kutu No: 281, Dosya No: 12, Sıra No: 2.
Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 3, Dosya No: 28, Sıra No: 15.
Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 5, Dosya No: 32, Sıra No: 10.
Fon No: 30 18 1 1, Kutu No: 6, Dosya No: 43, Sıra No: 4.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 24, Dosya No: 81, Sıra No: 2.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 28, Dosya No: 35, Sıra No: 17.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 35, Dosya No: 26, Sıra No: 4.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 38, Dosya No: 54, Sıra No: 13.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 60, Dosya No: 91, Sıra No: 10.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 62, Dosya No: 14, Sıra No: 4.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 69, Dosya No: 82, Sıra No: 12.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 70, Dosya No: 94, Sıra No: 18.

Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 87, Dosya No: 50, Sıra No: 20.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 90, Dosya No: 26, Sıra No: 13.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 91, Dosya No: 58, Sıra No: 1.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 93, Dosya No: 108, Sıra No: 14.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 94, Dosya No: 16, Sıra No: 7.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 102, Dosya No: 54, Sıra No: 12.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 103, Dosya No: 75, Sıra No: 15.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 106, Dosya No: 66, Sıra No: 6.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 109, Dosya No: 67, Sıra No: 20.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 111, Dosya No: 39, Sıra No: 6.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 120, Dosya No: 79, Sıra No: 14.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 153, Dosya No: 41, Sıra No: 16.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 160, Dosya No: 23, Sıra No: 13.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 180, Dosya No: 56, Sıra No: 16.
Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 274, Dosya No: 85, Sıra No: 15.
Fon No: 51 0 0 0, Kutu No: 12, Dosya No: 104, Sıra No: 15.
Fon No: 272 0 0 11, Kutu No: 19, Dosya No: 97, Sıra No: 29.
Fon No: 272 0 0 11, Kutu No: 21, Dosya No: 105, Sıra No: 2.
Fon No: 272 0 0 12, Kutu No: 45, Dosya No: 76, Sıra No: 8.
Fon No: 272 0 0 12, Kutu No: 50, Dosya No: 105, Sıra No: 3.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 68, Dosya No: 257, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 160, Dosya No: 639, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 238, Dosya No: 947, Sıra No: 5.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 278, Dosya No: 1114, Sıra No: 2.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 284, Dosya No: 1141, Sıra No: 2.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 460, Dosya No: 1888, Sıra No: 4.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 473, Dosya No: 1933, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 195, Sıra No: 1.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 658, Dosya No: 199, Sıra No: 2.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 956, Dosya No: 701, Sıra No: 2.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 985, Dosya No: 817, Sıra No: 3.
Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 998, Dosya No: 856, Sıra No: 1.

Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1006, Dosya No: 882, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1010, Dosya No: 897, Sıra No: 2.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1037, Dosya No: 987, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1046, Dosya No: 1019, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1055, Dosya No: 1051, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1122, Dosya No: 96, Sıra No: 3.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1144, Dosya No: 15, Sıra No: 2.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1229, Dosya No: 91, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1242, Dosya No: 137, Sıra No: 3.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1454, Dosya No: 35, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1497, Dosya No: 102, Sıra No: 1.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1569, Dosya No: 384, Sıra No: 2.
 Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 1589, Dosya No: 488, Sıra No: 3.

3- GENELKURMAY ASKER TAR H VE STRATEJ K ETÜT DA RE BA KANLI I (ATASE)

ATAZB, D. 335/6-1, F. 43.
 ATAZB-1, D. 1336/20, F. 19.
 ATAZB. D. 335/37, F. 55.
 ATAZB, D. 1336/3-5, F. 1-109.
 ATAZB, D. 1336/3-6, F. 1-27.
 ATAZB, D. 1336/1-1, F. 37.
 SH. A. 1-5582, D. 2, F. 30.
 SH. A. 1/1, D. 16, F. 24.
 SH. A. 1-4282, D. 3, F. 7-1.
 SH. A. 1-4282, D. 2/196, F. 49.
 SH. A. 1/4282, D. 2/1961, F. 49-1.
 SH. A. 1/4282, D. 2/1961, F. 49-2.
 SH. A. 1/4283, D. 73, F. 37.
 SH. A. 1/4283, D. 73a, F. 37-1.
 SH. A. 1-4482, D. 2, F. 549-3.
 SH. A. 1-4482, D. 2, F. 30.
 SH. A. 1-4482, D. 2, F. 549-3.
 SH. A. 4/6663, D. 24, F. 65/2.
 SH. A. 5-2793, D. 33, F. 161.

SH. A. 6/3153, D. 23, F. 33-1.

4. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜ ĞÜ AR V

Evkaf Defterleri, Kod: Ev.d, Defter No: 16257.

Evkaf Defterleri, Kod: Ev.d, Defter No: 16668.

5. Ç LER BAKANLI I AR V

Hilmi nanç, Dosya Sicil No: 4825.

Zeynel Abidin Erener, Dosya Sicil No: 874.

Mithat Kemal Algülo lu, Dosya Sicil No: 1058.

Hasan Basri Konyar, Dosya Sicil No: 963.

Sadullah Kolo lu, Dosya Sicil No: 849.

Ahmet Rü tü Günday, Dosya Sicil No: 116.

Fuat Yurtta , Dosya Sicil No: 1859.

Zeynel Abidin Erener, Dosya Sicil No: 874.

hsan Olgun, Dosya Sicil No: 2799.

Hüseyin Cahit Ortaç, Dosya Sicil No: 2896.

Abdullah Zeki Köymen, Dosya Sicil No: 2327.

Fazıl Kaftano lu, Dosya Sicil No: 3006.

erafettin Atak, Dosya Sicil No: 5443.

B- RESM YAYINLAR

Ayn Tarihi, Cilt-Sayı: 21-71 (ubat 1930).

Ayn Tarihi, Sayı: 10 (Birinci Te rin 1934/Ekim 1934).

Ayn Tarihi, Sayı: 12 (Birinci Kanun 1934/Aralık 1934).

Ayn Tarihi, Sayı: 13 (kinci Kanun/Ocak 1935).

Ayn Tarihi, Sayı: 135 (ubat 1945).

Ayn Tarihi, Sayı: 148 (Mart 1946).

Ayn Tarihi, Sayı: 150 (Mayıs 1946).

Ayn Tarihi, Sayı: 157 (Aralık 1946).

Ayn Tarihi, Sayı: 170 (Ocak 1948).

Ayn Tarihi, Sayı: 171 (ubat 1948).

Ayn Tarihi, Sayı: 178 (Eylül 1948).

Ayn Tarihi, Sayı: 182 (Ocak 1949).

- Ayn Tarihi**, Sayı: 185 (Nisan 1949).
Ayn Tarihi, Sayı: 186 (Mayıs 1949).
Ayn Tarihi, Sayı: 192 (Kasım 1949).
Ayn Tarihi, Sayı: 198 (Mayıs 1950).
Ayn Tarihi, Sayı: 203 (Ekim 1950).
Ayn Tarihi, Sayı: 204 (Kasım 1950).
Ayn Tarihi, Sayı: 206 (Ocak 1951).
Ayn Tarihi, Sayı: 209 (Nisan 1951).
Ayn Tarihi, Sayı: 210 (Mayıs 1951).
Ayn Tarihi, Sayı: 231 (ubat 1953).
Ayn Tarihi, Sayı: 237 (A ustos 1953).
Ayn Tarihi, Sayı: 238 (Eylül 1953).
Ayn Tarihi, Sayı: 250 (Eylül 1954).
Ayn Tarihi, Sayı: 285 (A ustos 1957).
dare, Sayı: 8 (Kasım 1928).
dare, Sayı:10 (Kanunusani/Ocak 1929).
dare, Sayı: 17 (A ustos 1929).
dare, Sayı: 25 (Nisan 1930).
dare, Sayı: 41 (A ustos 1931).
dare, Sayı: 42 (Eylül 1931).
dare, Sayı: 46 (Kanunusani/Ocak 1932).
dare, Sayı: 52 (Temmuz 1932).
dare, Sayı: 55 (Birinci Te rin/Ekim 1932).
dare, Sayı: 62 (Mayıs 1933).
dare, Sayı: 63 (Haziran 1933).
dare, Sayı: 67 (Birinci Te rin/Ekim 1933).
dare, Sayı: 68 (kinci Te rin/Kasım 1933).
dare, Sayı: 79 (Birinci Te rin/Ekim 1934).
dare, Sayı: 82 (kinci Kanun/Ocak 1935).
dare, Sayı: 84 (Mart 1935).
dare, Sayı: 94 (Ocak 1936).
dare, Sayı: 97 (Nisan 1936).
dare, Sayı: 101 (A ustos 1936).
dare, Sayı: 116 (Kasım 1937).

- dare**, Sayı: 124 (Temmuz 1938).
- dare**, Sayı: 125 (A ustos 1938).
- dare**, Sayı: 126 (Eylül 1938).
- dare**, Sayı: 127 (Birinci Te rin/Ekim 1938).
- dare**, Sayı: 128 (kinci Te rin/Kasım 1938).
- dare**, Sayı: 130 (kinci Kanun/Ocak 1939).
- dare**, Sayı: 133 (Nisan 1939).
- dare**, Sayı: 136 (Temmuz 1939).
- dare**, Sayı: 140 (Kasım 1939).
- dare**, Sayı: 141 (Aralık 1939).
- dare**, Sayı: 147 (Haziran 1940).
- dare**, Sayı: 148 (Temmuz 1940).
- dare**, Sayı: 149 (A ustos 1940).
- dare**, Sayı: 150 (Eylül 1940).
- dare**, Sayı: 151 (Ekim 1940).
- dare**, Sayı: 153 (Birinci Kanun/Ocak 1940).
- dare**, Sayı: 156 (Mart 1941).
- dare**, Sayı: 160 (Temmuz 1941).
- dare**, Sayı: 161 (A ustos 1941).
- dare**, Sayı: 166 (ubat 1942).
- dare**, Sayı: 168 (Nisan 1942).
- dare**, Sayı: 169 (Mayıs 1942).
- dare**, Sayı: 178 (Ocak- ubat 1946).
- dare**, Sayı: 216 (Mayıs-Haziran 1952).
- dare**, Sayı: 226 (Temmuz-A ustos 1954).
- dare**, Sayı: 230 (Eylül-Ekim 1954).
- dare**, Sayı: 260 (Eylül-Ekim 1960).
- dare**, Sayı: 261 (Kasım-Aralık 1959).

T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi**

Nüfus Tahriri, statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, Ankara 1929.

T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **20 lkte rin 1940 Genel Nüfus**

Sayımı, Basım Yeri ve Yılı Yok.

T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus**

Sayımı, Ankara 1950.

- T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67, stanbul 1961.
- T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı**, Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1963.
- Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Özel Kalem Müdüriyeti statistik übesi, **1325/1909 Senesi Asya Afrika Osmaniyeye Ziraat statisti i**, Matbaa-i Osmaniyeye, stanbul 1327/1911.
- 1926 Senesi Hububat Ziraat ve Mahsulatu**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- 1927 Tarım Sayımı**, Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1928-1936)**, Mehmet Hasan Matbaası, Ankara 1937.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarım statistikleri (1934-1937)**, Recep Uluso lu Basımevi, Ankara 1939.
- T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1934-1950)**, Ankara 1951.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tarla Ziraati Ürünleri statisti i (1937-1939)**, Recep Uluso lu Basımevi, Ankara 1940.
- T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Mahsul Fiyatları statisti i**, Ankara 1952.
- T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1946-1954)**, Ankara 1955.
- T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **1950 Ziraat Sayımı**, Ankara 1952.
- T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1954-1958)**, Ankara 1959.
- T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Zirai Bünye ve stihsal (1958-1960)**, Ankara 1962.
- T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Traktör Anket Neticeleri ve Ziraat Alet ve Makineleri (1955-1959)**, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1960.
- Ziraat Bankası statistik Mecmuası**, Matbaa-i Osmaniyeye, stanbul 1323/1907.
- T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **1931 Memurlar statisti i**, Ankara 1933.

- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **1931/1932 Mali statistikler**, Marifet Matbaası, Ankara 1933.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Hayvanlar statisti i (1929-1935)**, Mehmet hsan Matbaası, Ankara 1936.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Hayvanlar statisti i (1929-1937)**, Recep Uluso lu Matbaası, Ankara 1938.
- Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Hayvan Ürünleri statisti i (1929-1944)**, Pulhan Matbaası, 1946.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçili i statistikleri (1935-1941)**, Ankara 1943.
- Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **Tavukçuluk, Arıcılık, pekböcekçili i statistikleri (1935-1943)**, Ankara 1945.
- T.C.Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1929**, Cilt: 1, Cumhuriyet Matbaası, stanbul 1929.
- Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1929**, Cilt: 2, stanbul Cumhuriyet Matbaası, Basım Yılı Yok.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1932/1933)**, Cilt: 6, Devlet Matbaası, stanbul, Basım Yılı Yok.
- Ba bakanlık statistik Genel Direktörü, **statistik Yıllı ı (1935/1936)**, Cilt: 8, Devlet Basımevi, stanbul, Basım Yılı Yok.
- Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1938-1939)**, Cilt: 10, Hüsnü Tabiat Basımevi, stanbul, Basım Yılı Yok.
- Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1939-1940)**, Cilt: 11, Hüsnü Tabiat Basımevi, stanbul, Basım Yılı Yok.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1940-1941)**, Cilt: 12, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara, Basım Yılı Yok.
- Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1943)**, Cilt: 14, Recep Uluso lu Basımevi, Ankara 1944.
- Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı (1942-1945)**, Hüsnü Tabiat Basımevi, stanbul 1946.
- T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1948**, Cilt: 16, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1949**, Cilt: 17 (Ankara 1949).

T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1950**, Cilt: 18,
Basım Yeri ve Yılı Yok.

T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1951**, Cilt: 19,
Ankara, Basım Yılı Yok.

T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1952**, Cilt: 20,
Ankara, Basım Yılı Yok.

T.C. Ba vekâlet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1953**, Cilt: 21,
Ankara, Basım Yılı Yok.

T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959**, Basım
Yeri ve Yılı Yok.

T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yıllı ı 1960-1962**,
Basım Yeri ve Yılı Yok.

Admiralty War Staff ntelligence Division, “Northern Mesopotamia And
Central Kurdistan”, **A Handbook Of Mesopotamia**, Cilt: 4, April
1917.

1287 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1287/1870.

1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1288/1871.

1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1289/1872.

1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1290/1873.

1291 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1291/1874.

1292 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1292/1875.

1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1293/1876.

1299 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1299/1882.

1304 Erzurum Vilayet Salnamesi, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum
1304/1887.

- 1315 Erzurum Vilayet Salnamesi**, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum 1315/1898.
- 1317 Erzurum Vilayet Salnamesi**, Erzurum Vilayeti Matbaası, Erzurum 1317/1900.
- 1310 Salname-i Vilayet-i Bitlis**, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310/1892.
- 1302 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir**, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1302/1885.
- 1317 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir**, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1317/1899.
- 1308 Musul Vilayeti Salnamesi**, Musul Vilayet Matbaası, Musul 1308/1891.
- 1325 Musul Vilayeti Salnamesi**, Musul Vilayet Matbaası, Musul 1325/1907.
- 1330 Musul Vilayeti Salnamesi**, Musul Vilayet Matbaası, Musul 1330/1912.
- 1308 Senesi Devlet Salnamesi, Dersaadet**, Basım Yılı Yok.
- 1309 Senesi Devlet Salnamesi, Dersaadet**, Basım Yılı Yok.
- 1310 Senesi Devlet Salnamesi, Dersaadet**, Basım Yılı Yok.
- 1311 Senesi Devlet Salnamesi, Dersaadet**, Basım Yılı Yok.
- 1312 Senesi Devlet Salnamesi, Dersaadet**, Basım Yılı Yok.
- 1316 Maarif Salnamesi**, Matbaa-i Amire, stanbul 1316/1900.
- 1317 Maarif Salnamesi**, Matbaa-i Amire, stanbul 1317/1901.
- 1318 Maarif Salnamesi**, Matbaa-i Amire, stanbul 1318/1902.
- 1319 Maarif Salnamesi**, Matbaa-i Amire, stanbul 1319/1903.
- 1321 Maarif Salnamesi**, Asr Matbaası, stanbul 1321/1905.
- 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- 1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- 1926 Türk Ticaret Salnamesi**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, çtima Senesi: 3, Cilt: 1, 8.12.1326/21.12.1910.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, çtima Senesi: 1, Cilt: 2, 2.7.1330/15.7.1914.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, çtima Senesi: 1, Cilt: 1, 2.5.1336/2.5.1920.

- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 3,
4.9.1336/4.9.1920.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım Senesi: 1, Cilt: 5,
11.10.1336/11.10.1920.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım: 1, Cilt: 6, 4.12.1336/4.12.1920.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım: 1, Cilt: 7, 6.1.1337/6.1.1921.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım: 1, Cilt: 8, 8.2.1337/8.2.1921.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım: 2, Cilt: 9, 19.3.1337/19.3.1921.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım: 2, Cilt: 13,
17.10.1337/17.10.1921.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: I, çtım Senesi: 3, Cilt: 23,
18.9.1338/18.9.1922.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 1,
11.8.1339/11.8.1923.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 4, 8 Kanunuevvel
1339/8 Aralık 1923.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 5, 4 ubat 1340/4
ubat 1924.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 1, Cilt: 6,
23.2.1340/23.2.1924.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi 2, Cilt: 7,
8.3.1340/8.3.1924.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 2, Cilt: 7/1,
22.3.1340/22.3.1924.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 2, Cilt: 9,
18.10.1340/18.10.1924.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 2, Cilt: 14,
23.2.1341/23.2.1925.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım Senesi: 2, Cilt: 15,
4.3.1341/4.3.1925.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım senesi: 2, Cilt: 15,
11.3.1341/11.3.1925.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,** Devre: II, çtım senesi: 2, Cilt: 18,
22.4.1341/22.4.1925.

- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 3, Cilt: 20, 12.12.1341/12.12.1925.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 3, Cilt: 20, 31.12.1341/31.12.1925.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, çtım Senesi: 3, Cilt: 23, 20.3.1926.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım Senesi: 1, Cilt: 1, 19 Kanunuevvel 1927/19 Aralık 1927.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım Senesi: 1, Cilt: 2, 13.2.1928.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım Senesi 1, Cilt: IV, 7.5.1928.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 3, Cilt: 13, 4.11.1929.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 3, Cilt: 19, 18.5.1930.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 3, Cilt: 20, 8.6.1930.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: III, çtım: 4, Cilt: 22, 6.11.1930.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 1, Cilt: 4, 7.11.1931.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 1, Cilt: 9, 28.6.1932.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 10, 7.11.1932.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 12, 14.1.1933.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 15, 11.5.1933.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 2, Cilt: 15, 20.5.1933.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 3, Cilt: 18, 9.11.1933.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, çtım: 4, Cilt: 25, 8.11.1934.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: V, çtım: 2, Cilt: 14, 11.12.1936.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: 1, 10.4.1939.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, Cilt: 2, 3.5.1939.
- T.B.M.M. Zabıt ceridesi**, Devre: VI, çtım: 2, Cilt: 18, 26.6.1941.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, çtım: 3, Cilt: 21, 28.11.1941.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VI, çtım: 3, Cilt: 25, 4.5.1942.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, Cilt: 1, 5.4.1943.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: VII, Cilt: 2, 27.5.1943.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 2, Cilt: 17, 21.5.1945.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 20, 26.12.1945.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 23, 31.5.1946.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Devre: VIII, Cilt: 1, 12.8.1946.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 2, 11.11.1946.

- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 3, 18.12.1946.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 6, 3.9.1947.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 2, Cilt: 8, 26.12.1947.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 13, 12.11.1948.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 16, 21.2.1949.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 3, Cilt: 19, 9.5.1949.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 21, 11.11.1949.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 22, 9.12.1949.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 24, 14.2.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, Toplantı: 4, Cilt: 25, 23.3.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1, 29.5.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Cilt: 1, 3.7.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 2, 20.11.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 3, 11.12.1950.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 4, 31.1.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5, 5.2.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 5, 19.2.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 6, 26.3.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 7, 11.5.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 1, Cilt: 8, 11.6.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 11, 5.12.1951.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 12, 23.1.1952.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13, 20.2.1952.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 14, 24.3.1952.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 15, 12.5.1952.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 16, 20.6.1952.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 20, 27.2.1953.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 22, 11.5.1953.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt: 24, 3.7.1953.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, Toplantı: 4, Cilt: 25, 18.11.1953.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, çtima: 4, Cilt: 28, 18.2.1954.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, çtima: 4, Cilt: 29, 10.3.1954.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: F, Cilt: 1, 17.5.1954.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, çtima: F, Cilt: 1, 14.6.1954.

- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 1, Cilt: 4, 10.1.1955.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 1, Cilt: 5, 11.2.1955.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 1, Cilt: 7, 11.5.1955.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 2, Cilt: 8, 1.11.1955.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 2, Cilt: 10, 20.2.1956.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 3, Cilt: 14, 12.11.1956.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 3, Cilt: 17, 20.2.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 3, Cilt: 18, 10.4.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 3, Cilt: 20, 19.6.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, tima: 3, Cilt: 20, 2.9.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 1, Cilt: 1, 15.11.1957.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 1, Cilt: 1, 10.1.1958.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 1, Cilt: 2, 19.2.1958.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 1, Cilt: 3, 9.4.1958.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 1, Cilt: 4, 7.5.1958.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 5, 17.11.1958.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 6, 9.1.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 7, 11.2.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 7, 26.2.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 8, 30.3.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 2, Cilt: 9, 29.5.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 3, Cilt: 10, 25.11.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 3, Cilt: 10, 4.12.1959.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 3, Cilt: 12, 19.2.1960.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, tima: 3, Cilt: 13, 8.4.1960.
- T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı**, Cilt: 3, 21.11.1960.
- T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi**, 20.2.1961.
- T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 6, 23.3.1961.
- T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 3, 14.4.1961.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: I, Toplantı: 1, Cilt: 1, 2.2.1962.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: I, Toplantı: 1, Cilt: 2, 7.2.1962.
- T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 2, Cilt: 2, 29.5.1963.

C-GAZETELER

Ak am.
 Ceride-i Resmiiye.
 Cumhuriyet.
 Hakimiyet-i Milliye.
 Hakkari.
 Hakkâri Postası.
 Hakari Sesi.
 stiklal Harbi Gazetesi.
 Son Posta.
 Tasvir-i Efkar.
 The Times.
 T.C. Resmi Ceride.
 T.C. Resmi Gazete.
 Vakit.
 Vatan (Memleket laveleri).
 Van.
 Van Ekspres.
 Yeni Yurd Van.

D-DERG LER

Akademik Bakı .
 Anadolu Mecmuası
 Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih
 Ara tırmaları Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Co rafya Fakültesi Antropoloji Dergisi.
 Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.
 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi.
 Askeri Tarih Bülteni.
 Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Atatürk Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi Dergisi.
 Bayındırlık Dergisi.
 Bayındırlık İleri Dergisi.
 Belediyeler Dergisi.
 Belleten.
 Beyanülhak.
 Bilgi Dünyası.
 Coğrafya Bilimler Dergisi.
 Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi.
 Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası.
 Ege Akademik Bakış Dergisi.
 Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
 Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi.
 Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.
 Halk Bilgisi Haberleri.
 Hayat Mecmuası.
 Hikmet.
 Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi.
 İhtidat.
 İlahiyat Fakültesi Dergisi.
 İller ve Belediyeler Dergisi.
 İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.
 İslam Dünyası.
 İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi.
 İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası.
 İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.
 İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi.
 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi.

stanbul Sosyal Bilimler Dergisi.
 stanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası Dergisi.
 Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi.
 Karayolları Bülteni.
 Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi.
 Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
 Kürt Tarihi.
 Milet ve Nihal: Dil, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi.
 Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Nafia Dergisi.
 Otam.
 Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi.
 PTT Bülteni.
 SBE Akademik Araştırmalar Dergisi.
 SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.
 Sebilü'n-Ne'ad (Sırat-ı Müstakim).
 Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi.
 Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
 Tarih Bilinci: Tarih ve Kültür Dergisi.
 Tarihi Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi.
 Tarih Dergisi.
 Tarih Mecmuası.
 Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi.
 Turkish Studies.
 The Journal of Academic Social Science Studies.
 Türk Coğrafya Dergisi.
 Türkiye Hilalîahmer Mecmuası.
 Türkiye İktisat Mecmuası.
 Türkiye Kızılay Mecmuası.
 Tearüf'î Müslimin.
 Türk Yurdu.
 Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi.
 Vakıflar Dergisi.

Yön.

Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

E- HATIRAT

Rıza Erta , 1933 Yılı Çatak Doğumlu, Giravi A İretisi Lideri ile Yapılan “Çatak
syanı” Konulu Röportaj, Van 11 Ekim 2014.

F- ARA TIRMA ESERLER

Abdulkadiro lu, Abdulkerim, Yi it, Mehmet ve O uzba aran, Bekir. **Van
Kütü ü**, Türk Hava Kurumu Matbaası, Ankara 1992.

Abdulla, Nejat. **mparatorluk Sınır ve A İret**, Avesta Yayınları, İstanbul
2010.

Aboona, Hirmis. **Assyrians, Kurds and Ottomans**, Cambria Press, Newyork
2008.

Abu-Manneh, Butrus. **1826’da Nak İbendi-Müceddidi ve Bekta İ
Tarikatları**, Çeviren: . Tufan Buzpınar, Ensar Ne riyat, İstanbul
1999.

Acar, Yusuf. **Yahudili in Gizli Tarihi**, Nokta Kitap, İstanbul Basım Yılı
Yok.

Ahmed Hamdi Pa a. **Misyoner**, Tibyan Yayınları, zmir 2006.

Akbal, Fazıla. **1831 Tarihinde Osmanlı mparatorlu u’nda dari
Taksimat ve Nüfus**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

Aksun, Ziya Nur. **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.

Albayrak, Kadir. **Keldaniler ve Nasturiler**, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Alıkılıç, Dü ndar. **Abbasi Devleti’nden Hakkari Beyli i’ne risan Beyleri**,
Tarih Dü ünçe Kitapları, İstanbul 2005.

Alkan, Mehmet Ö. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde
E İtim istatistikleri (1839-1924)**, Cilt: 6, Devlet İstatistik Enstitüsü
Matbaası, Ankara 2000.

Arvas, İbrahim. **Tarihi Hakikatler**, HTS Yayınları, İstanbul 2010.

A gın, Sait. **Cumhuriyet Döneminde Do u Anadolu’ya Yapılan Kamu
Harcamaları (1946-1960)**, Atatürk Ara tırma Merkezi Yayınları,
Ankara 2000.

A İretler Raporu. Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

Atatürk, M. Kemal. **Nutuk**, Karizma Yayıncılık, İstanbul 2004.

- Atiya, Aziz S. **Do u Hıristiyanlı ı Tarihi**, Çeviren: Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, stanbul 2005.
- Avyarov. **Osmanlı-Rus ve ran Sava larında Kürtler (1801-1900)**, Sipan Yayınları, Ankara 1995.
- Aybars, Ergün. **stiklal Mahkemeleri 1920-1927**, Cilt: I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, zmir 1988.
- Aydeniz, Veysel. **Akkoyunlu Kürt li kileri**, Nübihar Yayınları, stanbul 2012.
- Aydın, Osman. **1925 Kürt Ulus Hareketi**, Doz Yayınları, stanbul 2006.
- Ayverdi, İhan. **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Mas Matbaacılık, stanbul, 2006.
- Bala, Mehmetzade Mirza. **Ermeniler ve ran**, Necm-i stikbal Matbaası, stanbul 1927.
- Baltao lu, Ali Galip. **Atatürk Dönemi Valileri**, Ocak Yayınları, Ankara 1998.
- Ba bakanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü. **12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572)**, Osmanlı Ar ivi Daire Ba kanlı ı Yayınları, Ankara 1996.
- Bayrak, Mehmet. **ark Islahat Planı**, Öz-Ge Yayınları, Ankara 2009.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Ça da la ma**, Yapı Kredi Yayınları, stanbul 2008.
- Bertman, Stephan. **Handbook To Life In Ancient Mesopotamia**, Newyork, 2003.
- Be ikçi, smail. **Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölü üm Mücadelesi (1915-1925) I**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 1992.
- Be ikçi, smail. **Do u Anadolu’nun Düzeni II**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 1992.
- Bruinessen, Martin Van. **A a, eyh, Devlet**, Çeviren: Banu Yalkut, leti im Yayınları, stanbul 2011.
- Bucak, Mustafa Remzi. **Bir Kürt Aydınından smet nönü’ye Mektup**, Doz Yayınları, stanbul 1991.
- Bulut, Faik. **Dar Üçgende Üç syan**, Evrensel Basım Yayınları, stanbul 2009.

- Celil, Celile. **1880 eyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması**, Peri Yayınları, stanbul 1998.
- Cemal, Hasan. **Kürtler**, Do an Kitap, stanbul 2003.
- Choueiri, Youssef M. **Ortado u Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna, nkılap Kitabevi, stanbul 2011.
- Çaycı, Abdurrahman. **Türk Ermeni li kilerinde Gerçekler**, Atatürk Ara tırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- Çebi, Hakan Yılmaz. **Türkiye’de Petrol Kime Saklanıyor**, Tutku Yayınevi, Ankara 2014.
- Çelebi, Katip. **Cihannüma II**, Mahya Yayınevi, stanbul 2013.
- Çiçeko lu, Oya, vd. **Hakkâri li Yapı Malzemesi ve Mahalli artları**, Bayındırlık Bakanlığı ı Yayınları, Ankara 1969.
- Cuinet, Vital. **La Turquie D’Asie**, Paris 1891.
- Çölemerikli, hsan. **Mezopotamya Uygarlı ı’nda Hakkâri**, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2006.
- Dalyan, Murat Gökhan. **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlü ü (1830-1870)**, Öncü Yayınları, Ankara 2012.
- Demir, Tanju. **Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Te kilatının Tarihsel Geli imi (1840-1920)**, PTT Genel Müdürlü ü, Ankara 2005.
- Dündar, Safiye. **Kürtler ve Azınlık Tartı maları**, Do an Kitap, stanbul 2009.
- E. Fuller, Graham ve J. Barker, Henri. **Türkiye’nin Kürt Meselesi**, Çeviren: Hasan Kaya, Profil Yayıncılık, stanbul 2011.
- Erdost, Muzaffer lhan. **emdinli Röportajı**, Onur Yayınları, Ankara 1993.
- Erinç, Sırrı. **Do u Anadolu Co rafyası**, Sucuo lu Matbaası, stanbul 1953.
- Erkanol, Demir vd. **Hakkâri linin Genel Jeolojisi ve Maden Envanteri**, M.T.A. Genel Müdürlü ü Do u Anadolu Bölge Müdürlü ü Yayınları, Van 1988.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt syanları I**. Kaynak Yayınları, stanbul 2012.
- General Mayewski. **Van, Bitlis Vilayetleri Askeri statistiki**, Askeriye Matbaası, stanbul 1330/1914.

- Gökalp, Tufan ve Uçurum, Mustafa. **Hakkari-Çukurca-Ta ba ı Titanyum Cevherinin Ön Zenginle tirme Çalı maları**, M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, Ankara 1983.
- Gündo an, Cemil. **1924 Beytü ebap syanı ve eyh Sait Ayaklanmasına Etkileri**, Komal Yayınları, stanbul 1994.
- Güneydo u Birinci Genel Müfetti lik Bölgesi**. Cumhuriyet Matbaası, stanbul 1939.
- Güran, Tevfik. **Osmanlı Devleti'nin lk statistik Yıllı ı (1897)**, Cilt: 5, Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997.
- Gürün, Kamuran. **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Hakkari l Yıllı ı (1967)**. Gürsoy Matbaacılık, Ankara 1972.
- Halaço lu, Yusuf. **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Heckman, Lale Yalçın. **Kürtlerde A ıret ve Akrabalık li kileri**, leti im Yayınları, stanbul 2002.
- pekçi, Abdi. **nönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Dünya Kitapları Basımevi, stanbul 2004.
- slam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, stanbul 1989.
- slam Ansiklopedisi**, Cilt: 15, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, stanbul 1997.
- slam Ansiklopedisi**, Cilt: 24, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, stanbul 2001.
- zbrak, Re at. **Cilo Da ı ve Hakkâri le Van Gölü Çevresinde Co rafya Ara tırmaları**, Anıl Matbaası, stanbul 1951.
- Kafeso lu, brahim. **Selçuklu Tarihi**, Milli E itim Basımevi, stanbul 1972.
- Kalafat, Ya ar. **Bir Ayaklanmanın Anatomisi: eyh Sait**, Asam Yayınları, Ankara 2003.
- Kalafat, Ya ar. **Harezim'den Hakkari'ye Hakkari'den Golan'a**, Berikan Yayınları, Ankara 2009.
- Karaosmano lu, Yakup Kadri. **Politikada 45 Yıl**, leti im Yayınları, stanbul 2009.
- Koçak, Cemil. **Umumi Müfetti likler (1927-1950)**, leti im Yayınları, stanbul 2010.
- Kodaman, Bayram. **Osmanlı Devrinde Do u Anadolu'nun dari Durumu**, Anadolu Basın Birli i, Ankara 1986.

- Köy Envanter Etüdlerine Göre Hakkâri.** Gürsoy Basımevi, Ankara 1969.
- Köymen, Mehmed Altay. **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Kurt, Smail ve Tüz, Seyit Ali. **Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Kutlay, Naci. **Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci**, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.
- Layard, Austen Henry. **Ninova ve Kalıntıları**, Çeviren: Zafer Arar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000.
- Lazarev, M. S, vd. **Kürdistan Tarihi**, Çeviren: İbrahim Kale, Dördüncü Basım, Avesta Yayınları, İstanbul 2013.
- Lord Kinross. **Atatürk**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2006.
- Malmisanij. **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Avesta Yayınları, İstanbul 1999.
- Mar Samcun, Surma d Bayt. **Ninova’nın Yakarısı**, Çeviren: Meral Barı , Avesta Yayınları, İstanbul 1996.
- May, Karl. **Vahşi Kürdistan Çerçerinde**, Çeviren: Atilla Dirim, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2013.
- M.T.A. Enstitüsü. **1935-1971**, M.T.A. Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Mayewski. **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar**, Çeviren: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.
- Merçil, Erdoğan. **Büyük Selçuklu Devleti**, Nobel Yayınları, Ankara 2005.
- Ministere des Affaires Etrangères de la Republique Turque. **Traite de l’Irak**.
- Minorsky, Viladimir. **Kürtler ve Kürdistan**, Çeviren: Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı**. Med Yayınları, İstanbul 1991.
- Mütercimler, Erol. **Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal**, Alfa Yayınları, İstanbul 2008.
- Nikitine, Basil. **Kürtler**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010.
- Noel, E. W. Charles. **Kürdistan 1919**, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Nuri, Necdet. **1929 Türkiye Salnamesi**, İstanbul Yayın Yeri ve Yılı Yok.
- Ortaylı, İbrahim. **Tarihimiz ve Biz**, Tima Yayınları, İstanbul 2010.

- Ortaylı, İber. **mparatorlu un En Uzun Yüzyılı**, Tima Yayınları, stanbul 2010.
- Önder, Ali Tayyar. **Türkiye'nin Etnik Yapısı**, Fark Yayınları, Ankara 2007.
- Özcan, Halit. **Hakkâri li emdinli Yüksekova İçeleri Madenlerine Ait Prospeksiyon Raporu**, Do u Anadolu Bölge Müdürlü ü Yayınları, Van 1976.
- Özsarı, Haluk ve Varlık, Muharrem. "Sa lık Hizmetlerinin Cumhuriyet Dönemindeki Geli imi ve Sa lıkta Yeniden Yapılanma", **Cumhuriyet III**, Basım Yeri ve Yılı Yok.
- Öztuna, Yılmaz. **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt: I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Öztuna, Yılmaz. **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt: II, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- PTT Genel Müdürlü ü. **Geçmi ten Günümüze Posta**, Ankara 2007.
- Qasımlo, Abdurrahman. **Kürtler ve Kürdistan**, Avesta Yayınları, stanbul 2012.
- Roberts, J. M. **Avrupa Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna, nkılap Kitabevi, stanbul 2010.
- Rupert Hay, William. **Kürdistan'da ki Yıl (1918-1920)**, Çeviren: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, stanbul 2005.
- Saray, Mehmet. **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, Milli E itim Bakanlığı Yayınları, stanbul 2004.
- Sarıkçio lu, Melike. **Osmanlı ran Hudut Sorunları (1847-1913)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Sevgen, Nazmi. **Do u ve Güneydo u Anadolu'da Türk Beylikleri**, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982.
- Seyhan, smail. **Hakkâri-Ba kale Kükürt Zuhurları**, M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, Ankara 1972.
- Sezen, Tahir. **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Ba bakanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü Yayın No: 21, Ankara 2006.
- Sonyel, Salahi R. **The Assyrians of Turkey Victims of Power Policy**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- Sönmez, Mustafa. **Türkiye'de Gelir E itsizli i**, leti im Yayınları, stanbul 1990.

- Sönmez, Mustafa. **Do u Anadolu'nun Hikayesi**, Arkada Yayınevi, Ankara 1992.
- Süleyman Sabri Pa a. **Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat**, Matbaa-i Ebüzziya, stanbul 1928.
- eref Han. **erefname "Kürt Tarihi"**, Çeviren: M. Emin Bozarıslan, Hasat Yayınları, stanbul 2000.
- im ek, Halil. **Geçmi ten Günümüze Bingöl ve Do u Ayaklanmaları**, T. C. Kültür Bakanlı ı Yayınları, Ankara 2001.
- T.C. Ba bakanlık Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü Osmanlı Ar ivi Daire Ba kanlı ı. **Musul Kerkük le İgili Ar iv Belgeleri (1525-1919)**, Ankara 1993.
- T.C. Ba bakanlık Devlet Meteoroloji leri Genel Müdürlü ü. **Meteoroloji Gözlem ebekesi**, Ankara 1995.
- Tan, Altan. **Kürt Sorunu**, Tima Yayınları, stanbul 2010.
- Ta ın, Ahmet. **Yezidiler**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- Ta tan, Fahri ve Ünal Çam, Ahmet. **İlere Ait Bazı Meteorolojik Parametrelerin istatistiksel Analizleri Raporu (1960-2012)**, Ankara 2013.
- Toplu lu, Sabri. **emdinli (Hakkâri) Mermer Zuhurlarının Ön Prospeksiyon Raporu**, M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, Ankara 1983.
- Tori. **A iretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler**, Doz Yayınları, stanbul 2005.
- Turan, Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Bo aziçi Yayınları, stanbul 2002.
- Türk Ansiklopedisi**. Cilt: 6, Milli E itim Basımevi, Ankara 1953.
- Türkdo an, Orhan. **Do u ve Güneydo u Kabile-A iret Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları, stanbul 2005.
- Türkunal, Süleyman. **Hakkâri Da ları Hakkında Jeolojik Not**, M.T.A. Genel Müdürlü ü Yayınları, Ankara 1950.
- U urlu, Nurer. **Kürtler ve eyh Sait syanı**, Örgün Yayınları, stanbul 2009.
- Ulutürk, Muammer. "Etno-Dinsel Bir Topluluk Olan Ezidilerin Batman ve Çevresindeki Son Yerle im Yerleri ve Nüfusları Üzerine", **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-5, Bahar 2013.

- Uzun, Mehmed. **Dicle'nin Sürgünleri**, Çeviren: Muhsin Kızılkaya, Kaya Matbaacılık, İstanbul 2003.
- Uzunçarılı, İsmail Hakkı. **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal, Özgür. **Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.
- Van Meteoroloji Bölge Müdürlüğü. **Yönetim Hizmetleri Semineri**, Van 2009.
- Wigram, W. A. **The Cradle Of Mankind Life in Eastern Kurdistan**, The Macmillan Company, Newyork 2013.
- Yalçın, Semih. **Cumhuriyet Döneminde Doğuşu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1960-1980)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Yazıcı, Nesimi. **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- Yazıcı, Nevin. **PKK'nın Hakkari Projesi (2984-2013)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Yılmaz, Veli. **Siyasi Tarih**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1998.
- YSE. Hakkâri Kılavuzu.**
- Yurtta , Ali Rıza. **Kürt Tarihi**, Nokta Kitap, İstanbul 2014.
- Yüceda , Enol. **Şeyh Sait İsyanı ve Ezeli Düman İngiltere**, IQ Yayınları, İstanbul 2010.
- Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çeviren: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

G-MAKALELER

- Akgün, Seçil. "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3, 1992, ss. 1-16.
- Akıncı, Abdulvahap. "Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 19, 2014, ss. 1-24.
- Akkaya, Ziya. "Kürtlerin Türk Olduğuna Dair", **Van**, 12 Eylül 1942.

- Aksoy, Numan Durak. "Tarihsel Bakımdan Halifelik", **Hikmet Yurdu Dü ünçe-Yorum Sosyal Bilimler Ara tırma Dergisi**, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2009, ss. 215-226.
- Akyüz, Yahya. "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal ki Belge", **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-1, 1970, ss. 121-130.
- Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken E itim-Ö retim Alanında Ya anan Dönü ümler", **Pegem E itim ve Ö retim Dergisi**, Cilt-Sayı: 1-2, 2011, ss. 9-22.
- Aldıkaçtı, Orhan. "Atatürk nkıplarından Laiklik", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt-Sayı: 45/1-4, 1979-1981, ss. 39-47.
- Alikılıç, Dü ndar. "Hakkâri Beyli i (risan Beyli i)'nin Yıkılı Etkenleri", **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 311-318.
- Altın, Hamza. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Ö retmen Yeti tırme Tarihimizdeki Yeri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 13-1, 2008, ss. 271-283.
- Anameriç, Hakan. "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Ya ama Etkisi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19, 2006, ss. 53-78.
- Anzerlio lu, Yonca. "XIX. yy. ve Sonrasında Nasturi Hıristiyanlarının Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, Cilt-Sayı: XVIII-134, Ekim 1998.
- Arıkan, Zeki. "Halkevlerinin Kurulu u ve Tarihsel İlevi", **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 6-23, 1999, ss. 261-281.
- Arıncı, Kenan. "Siyasi ve Tarihi Co rafia Perspektifiyle: Türkiye'nin Terör Sorununun Analizi ve Jeopolitik-Jeostratejik Açıdan De erlendirilmesi", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 14-2, 2010, ss. 1-34.
- Arslantı , Yüksel. "Memlük-Mo ol Mücadelesi ve Ortado u Tarihine Etkileri", **Bellekten**, Cilt-Sayı: LXVII-250, Aralık 2003, ss. 1-17.
- Arslantı , Nuh. "Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Genç Akademisyenler İlahiyat**

Ara tırmaları Sempozyumu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009.

Aslan, Erdal. “ İmparatorluktan Cumhuriyete Geçi Sürecinde Ortaö retim Tarih Programlarında De i im I: Orta Mektep”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 7-2, 2012, ss. 99-128.

Avcıo lu, Do an. “Kürt Meselesi”, **Yön**, Cilt-Sayı: V-194, 16 Aralık 1966.

Aydın, Derya Uzun. “Osmanlının Son Döneminde E itim, Kültür ve Sanat Hayatına Genel Bir Bakı ”, **İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2013, ss. 1-9.

Aydın, Mithat. “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 19, 2006, ss. 79-122.

Aykurt, zmet Ulvi. “Do u Anadolu’da En Eski Üç Türk Kabilesi”, **Van**, 2 Sonkanun 1943/2 Ocak 1943.

Ayvallı, Ramazan. “Seyyid Taha-i Hakkari’nin Yüksek İmihahsiyetinin Te ekkülüne Tesir Eden Amiller”, **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 192-203.

Bayburt, Deniz. “Lozan Barı Konferansı ve Musul Meselesi Görü melerinde Nasturilerin Durumu”, **Tarihi Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 12-45, 2010, ss. 1-36.

Belli, Oktay. “Van Gölü’nün Güneyi ile Hakkâri Bölgesi’nde İletilen Maden Kaynakları”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili ği Yayınları, Ankara 2008, ss. 91-107.

Beyazta , Dilek İhan ve Kaptı, Suzan Beyza. “Cumhuriyetten Günümüze İlkokul/ İkö retim Programlarının İncelenmesi”, **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 46-2, 2013.

Biçer, Bekir. “ İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 5-6, Aralık 2012, ss. 51-80.

Biçer, Bekir. “Selçuklular ve Kürtler”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-2, İubat 2013a, ss. 165-202.

- Biçer, Bekir. “Ortaça ’da Kürtler ve Türkler”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-6, Haziran 2013b, ss. 231-261.
- Bildirici, Yusuf Ziya. “Fransa-Ermeniler ve Soykırım”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 51, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2001, ss. 87-92.
- Bilgin, Mustafa Sıtkı. “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: tilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Kar ı Siyaseti”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXIX-254, Nisan 2005, ss. 1-14.
- Birbudak, Togay Seçkin. “Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde E itim-Ö retim (1898-1903)”, **Kastamonu Üniversitesi Kastamonu E itim Dergisi**, Cilt-Sayı: 15-1, Mart 2007, ss. 303-316.
- Bozan, Oktay. “Abbasi daresi Altında Ermeniler ve Ermeni syanları”, **slam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi**, Cilt-Sayı: XI-22, 2013, ss. 23-41.
- Bozkurt, Gülnihal. “Osmanlı-Yahudi li kilerine Genel Bir Bakı ”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LVII-219, A ustos 1993, ss. 1-32.
- Buran, Ahmet. “Kürtler ve Kürt Dili”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-3, Yaz 2011, ss. 43-57.
- Candan, Buket. “Türk Kültüründe Kütüphaneler ve E itim Hayatımıza Etkileri: Cumhuriyet Öncesi Dönem”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 4-2, 2013, ss. 105-124.
- Ceyhun, Ekrem. “Yollar 11. Bölge Müdürlü ü 1953-1960 Yılları Faaliyet Raporu”, **Karayolları Bülteni**, Sayı: 125, Mart 1961, ss. 18-23.
- Chamanara, Behrooz. “Dilsel ve Edebi Açıdan Gorani”, Çeviren: Dara Elhüseyni, **Kürt Tarihi**, Sayı: 11, ubat-Mart 2014, ss. 4-64.
- Cin, Halil. “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ormanların Hukuki Rejimi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 35-1, 1978, ss. 311-379.
- Cündübeyolu, Kemal. “ ark, Garp, imal, Cenup Hepsi Vatan..”, **Karayolları Bülteni**, Sayı: 36, Ekim 1953, ss. 1-2.
- Çadırcı, Musa. “Tanzimatın lanı Sırasında Anadolu’da ç Güvenlik”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 13-24, 1980, ss. 45-58.

- Çerkeş, İzzet. “Osmanlı ve İngiliz Münasebatı Hakkında”, **Sırat-ı Müstakim (Sebilü’r-Re ad)**, Cilt-Sayı: IV-103, 12 A ustos 1326/25 A ustos 1910, ss. 430-431.
- Çermeli, Ahmet. “İzzet Sait Sırası ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler”, **Beinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, ss. 124-135.
- Çetin, Altan. “Selçuklu Tevkalatı’nın Memlûklere Tesiri”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXVIII-251, Nisan 2004, ss. 1-24.
- Çevik, Mehmet. “Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsurler: Nesturiler”, **Beinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, ss. 88-101.
- Çı , Muazzez İmiye. “Sümerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık a Ula an Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LVIII-223, Aralık 1994, ss. 685-724.
- Çolak, Filiz. “Atatürk Dönemi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ula m Politikasına Genel Bir Bakı ”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-2, K1 2013, ss. 345-364.
- Dalyan, Murat Gökhan. “Nasturi Toplumunda Hayvan Yeti tiricili i ve Ticareti”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 29, ubat 2009.
- Dalyan, Murat Gökhan. “Nasturi Toplumunda Hayvan Yeti tiricili i ve Ticareti”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-29, 2010, ss. 239-252.
- Dalyan, Murat Gökhan. “XIX. Yüzyılda Nasturilerde Tarım ve Tarımsal Faaliyetler”, **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 7-14, 2011, ss. 395-409.
- Danielou, Jean. “Kilisede Misyoner Dü üncesi”, Çeviren: Abdurrahman Küçük, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 37-1, 1997, s. 101-104.
- De erli, Esra Sarıkoyuncu. “Lozan Barı Konferansı’nda Musul”, **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-18, Aralık 2007.

- De erli, Esra Sarıkoyuncu. “ İngiltere’nin Do u (ark) Politikası (1882-1914)”, **Akademik Bakı** , Sayı: 14, Nisan 2008, ss. 1-15.
- De erli, Esra Sarıkoyuncu. “Amerikan Basınında Do u syanları (1925-1938)”, **Akademik Bakı** , Cilt-Sayı: 3-6, Yaz 2010, ss. 97-121.
- Demir, Ahmet. “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Enerji Politikaları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 35-1, 1980, ss. 107-127.
- Demir, erif. “Dünden Bugüne Türkiye’nin Suriye ve Ortado u Politikası”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-3, Yaz 2011, ss. 691-713.
- Demirta , Bahattin. “Do u ve Güneydo u Anadolu Bölgelerinde E itim ve Ö retim (1923-1938)”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 11-41, 2008, ss. 63-87.
- Do an, Cabir. “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 22, Aralık 2010, ss. 1-18.
- Do an, Cabir. “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezile me Politikasının Do u Vilayetlerinde Uygulanması”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-4, 2011, ss. 505-521.
- Dönmez, Yusuf. “Bitki Örtüsü Özellikleri Açısından Türkiye”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Co rafya Dergisi**, Sayı: 24, 2012, ss. 1-17.
- Dönmez, Yusuf. “Co rafya, Nüfus, Sosyo-Ekonomik Analiz ve statistikler”, **Cumhuriyet I.**
- Duman, Sabit. “Ortado u Krizleri ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 35-36, Kasım 2005.
- Dursun, Davut. “Ortado u’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Cilt-Sayı: 50-1, 2005, ss. 1231-1274.
- Elibüyük, Mesut ve Yılmaz, Erkan. “Türkiye’nin Co rafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve E im Grupları”, **Co rafi Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 27-55, 2010, ss. 27-55.
- Elove, Mustafa Emil. “Türkiye’de Din mtiyazları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1, 1953, ss. 305-368.

- Enver Pa a. “Misyoner Tehlikesine Kar ı”, **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XV-366, 22 A ustos 1334/22 A ustos 1918, ss. 36-37.
- Eralp, Orhan. “Türkiye Cumhuriyeti’nin kinci Dünya Sava ından Sonra Aktetti i Anla malar”, **stanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 1993, ss. 59-72.
- Erdem, İhan. “XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu’nun Do usunda Ya anan Hakimiyet Mücadeleleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 19-30, 1997, ss. 57-68.
- Erdentu , Nermin. “Kalkınma Problemleri ve Do u Anadolumuz”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Co rafya Fakültesi Antropoloji Dergisi**, Sayı: 3, 1965, ss. 13-17.
- Ergün, Mustafa. “II. Me rutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalı maları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 30-12, 1982, ss. 59-89.
- Ergün, Mustafa. “Cumhuriyet E itiminin Genel De erlendirmesi”, **Cumhuriyet III**.
- Erim, Nihat. “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye’nin Musul Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-2, 1946, ss. 328-343.
- Erim, Nihat. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuzey Do u ve Do u Sınırları”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 9-1, 1952, ss. 1-26.
- Eri rgil, Mehmed Emin. “ ark Vilayetlerimiz ve Gençlik”, **Hayat Mecmuası**, Cilt-Sayı: I-5, 30 Kanunuevvel 1926/30 Aralık 1926, ss. 81-82.
- Eröz, Mehmet. “Kürtlerin Men ei ve Türkmenlerin Kürtle mesi”, **stanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Cilt-Sayı: 5-1, 1964, ss. 106-121.
- Falay, Nihat. “19. Yüzyıl Sonlarında Van Gölü Havzası’nın Sosyo-Ekonomik yapısı”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 467-480.

- Geray, Cevat. “Türkiye’de Köy Enstitüleri Hareketi ve Köy Kalkınması”, **Ankara Üniversitesi E İtim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-1, 1969, ss. 197-207.
- Geray, Cevat. “Halk E itiminin Kurumlaşması”, **Ankara Üniversitesi E İtim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 7-1, 1974, ss. 403-435.
- Gülerman, Orhan. “Hakkâri’den Uludere’ye Dokuz Günde Gidi Geli ”, **Hakkâri**, 23 Haziran 1961.
- Gültekin, Remzi. “Turizm Bakımından Hakkâri”, **Hakkâri**, 15 ubat 1963.
- Gültekin, Re at. “Hakari Niçin Geli miyor”, **Hakari Sesi**, 21 Mart 1963.
- Gültekin, Seyfettin. “Yazık Bu Beldeye Beyler”, **Hakari Sesi**, 13 Mart 1963.
- Gümü , Nebi. “Osmanlı’da Birlikte Ya ama Tecrübesi: Ermeniler Örne i”, **Milel ve Nihal: nanç, Kültür ve Mitoloji Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: VI-2, 2009, ss. 165-198.
- Gürer, Dilaver. “Klasiklerimiz/VII: el-Fethu’r-Rabbani ve’l-Feyzu’r-Rahmani (Abdülkadir el-Geylani)”, **Tasavvuf: İmi ve Akademik Ara tırma Dergisi**, Cilt-Sayı: III-8, 2002, ss. 161-172.
- Güriz, Adnan ve Ersöz, Gülfem. “Türkiye’de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görü leri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 28-1, 1971, ss. 13-40.
- Hafızo lulları, Zeki. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temel Nitelikleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 45-1, 1996, ss. 23-28.
- Hakan, Sinan. “19. Yüzyılın İlk Çeyre inden Tanzimat’a Hakkâri Bölgesi Sosyo-Siyasal Geli meleri ve Osmanlı ran Münasebetleri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 351-361.
- Halil, Mükremin. “Kürdistan Yoktur”, **Anadolu Mecmuası**, Cilt-Sayı: I-9/10/11, 1341/1925, ss. 328-337.
- Haydarolu, İknur. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 24-38, 2005, ss. 149-160.
- Hiç a maz, Mazhar. “Türkiye’de Elektrik Enerjisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 12-3, 1957, ss. 1-25.

- leri, lay. “Türkiye’nin Dı Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 35-36, Kasım 2005, ss. 375-381.
- pek, Nedim ve Kodaman, Bayram. “Yahudilerin Filistin’e Yerle tirilmeleriyle İgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Layiha”, **Bellekten**, Cilt-Sayı: LVII-219, A ustos 1993, ss. 565-580.
- skefiyeli, Zeynep. “Ermeni Kimli inin Olu umunda Din Faktörü: Hırsitiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, **SBE Akademik ncelemeler Dergisi**, Cilt-Sayı: II-1, 2007, ss. 230-255.
- stiklal Harbi Gazetesi**. “Musevilerin de Askerlik Yapmamaları Kararla tı”, 13 A ustos 1919.
- zbrak, Re at. “Cilo ve Nemrut Da larıyla Hakkari ve Van Gölü Çevrelerinde Co rafya Ara tırmaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Dergisi**, 4-1, 1946, ss. 103-112.
- Kamuran Ali. “Kürtler: Tarihi ve çtimai Tedkikat”, **çtihad**, Cilt-Sayı: XV-130, 14 Te rinisani/Kasım 1918, ss. 2795-2797.
- Kaplan, Ya ar. “Tarihte Hakkari, emdinan, Bahdinan ve Nehri”, **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 107-131.
- Karaca, Taha Niyazi. “Ermeni Sorunu le İgili Bir ngiliz Kayna ı Üzerine Ele tirel De erlendirme”, **Bellekten**, Cilt-Sayı: LXVII-249, A ustos 2003, ss. 519-529.
- Karlıda , Abdullah Cevdet. “Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları”, **çtihad**, Cilt-Sayı: IV-50, 16 Kanunusani 1328/29 Ocak 1913, ss. 1151-1153.
- Karlıda , Abdullah Cevdet. “Ermeniler ve Kürtler”, **çtihad**, Cilt-Sayı: IV-54, 13 ubat 1328/26 ubat 1913, ss. 1209-1211.
- Kavak, Abdulcebbar. “Mevlana Halid-i Nak ibendi’de Ehl-i Beyt Sevgisi ve Seyyid Taha Hakkari”, **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 77-91.
- Kemal, Cemal. “Birinci Dünya Sava ı ve Sonrasında Musul Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-40, Kasım 2007, ss. 643-691.

- Keskin, Mustafa. "Emperyalizm ve Ön Asya", **Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, ss. 300-309.
- Kılıç, Orhan. "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 10, 1999, ss. 119-137.
- Kılıç, Orhan. "Klasik Dönem Osmanlı dari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkari Hükümeti Örne i", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2, 2002.
- Kılıç, Rüya. "Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nak ibendi li kisine Farklı Bir Bakı : Halidi Sürgünleri", **Tasavvuf: İmi ve Akademik Ara tırma Dergisi**, Cilt-Sayı: VII-17, 2006, ss. 103-119.
- Kılıç, Sami. "Asuriler", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-1, 2005, ss. 97-106.
- Kılıç, Sami. "Yezidilik ve Yezidilikte Harrani zleri", **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-3, Yaz 2011.
- Kaymaz, İhsan İrif. "Emperyalizmin Kürt Kartı", **Akademik Bakı** , Cilt-Sayı: 1-1, K1 2007, ss. 155-193.
- Kılıç, Yusuf ve Ay, İeyma. "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-5, Bahar 2013, ss. 387-403.
- Kırpık, Güray. "Haçlıların Irak'taki Faaliyetleri ve Tesirleri", **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi İkinci Orta Do u Semineri Bildirileri II**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazı 2006, ss. 407-417.
- Kısıklı, Emine. "Yeni Geli meler I ı ında Geçmi ten Günümüze Musul Meselesi", **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 6-24, Kasım 1999, ss. 487-526.
- Koday, Zeki. "Türkiye'nin Tahıl Üretimi", **Türk Co rafya Dergisi**, Sayı: 35, 2000.
- Korhan, Tu ba. "Cumhuriyet Döneminde Umum Müfetti likleri le İlgili Bir De erlendirme", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, Nisan 2012, ss. 134-143.
- Korkmaz, İrif. "Hakâri ve Turizm", **Hakâri Sesi**, 4 Haziran 1963.

- Korkusuz, efik. “Seyyid Taha-i Hakkari (Nehri)”, **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 143-167.
- Koyuncu, Abbas. “Yeniden Çıkarken”, **Hakkâri**, 31 Mart 1961.
- Köni, Hasan. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’yi Bölme Çabaları”, **Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, ss. 74-88.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “Anadolu’da Protestan Ermeni Milleti’nin Oluumu” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 50-2, 2009, ss. 153-186.
- Küleççi, Cahit. “Toplumsal Boyutlarıyla Osmanlı Devleti’nde Heterodoks Ermeniler”, **slam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi**, Cilt-Sayı: XI-21, 2013, ss. 103-124.
- Lokman, Kemal. “Petrol Sanayii ve Türkiye Petrol Madenleri”, **Türk Yurdu**, Sayı: 19-213 (Temmuz 1929), ss. 46-58.
- Mangaltepe, smail. “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 338-350.
- Marttin, Volkan. “Bir Osmanlı Kurumun Adı ve Etkinli i Üzerine”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 5, Aralık 2011.
- Memi , Ekrem. “Eskiça da Irak-Anadolu li kileri”, **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi kinci Orta Do u Semineri Bildirileri II**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazı 2006, ss. 417-429.
- Mercan, M. Salih. “Zap Nehri Üzerine Zibar ile Barzan Arasında Yapılacak Köprüden Alınacak Geç i Ücreti”, **III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 295-301.
- Mısırlı Ömer Rıza. “ ark’ta ngiliz Vesayeti”, **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XIV-362, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918, ss. 226-227.
- Morkoç, Ayvaz. “Türk Harf nkılabı ile Millet Mektepleri ve zmir’deki Uygulamalar”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 6-1, K1 2011, ss. 1543-1555.

- Mütevelli, Ahmet Fuat. “Ermeni Soykırımını ddiaları Kar ısında Gerçekler”, **Otam**, Sayı: 12, 2001, ss. 281-290.
- Nuri, Celal. “ cmal-i Efkar: Ermeniler ve Ermenistan”, **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Cilt-Sayı: III-75, 1336/1918, ss. 833-839.
- Oktik, Nurgün. “Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örne i”, **Mu la Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 15, Güz 2005, ss. 121-142.
- Orhon, Ragıp. “XI. Bölgede Emanet Köprü Yapımı”, **Karayolları Bülteni**, Sayı: 100, ubat 1959, ss. 3-6.
- Oymak, skender. “ slam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 14-1, 2009, ss. 67-97.
- Önal, nci. “Tarihsel De i im Sürecinde Ya am Boyu Ö renme ve Okuryazarlık: Türkiye Deneyimi” **Bilgi Dünyası**, Cilt-Sayı: 11-1, 2010, ss. 101-121.
- Özdemir, Hakan. “Osmanlı daresinin Ermeni Okullarına Yakla ımı (1878-1900)”, **Tarih Dergisi**, Sayı: XIII, Sonbahar-Kı 2012, ss. 115-148.
- Özdemir, Nuray. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Yol Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 32-53, 2013, ss. 213-247.
- Özgür, O uz. “Hakkâri’nin Su Davası”, **Hakkâri**, 4 A ustos 1961.
- Özgür, O uz. “Hakkâri’yi Çok Mutlu Bir stikbal Beklemektedir”, **Hakkâri Postası**, 1 ubat 1963.
- Özgür, O uz. “Çocuk Kütüphanesi Açılırken”, **Hakkâri**, 14 ubat 1963.
- Özkaya, Sevda. “Osmanlı Modernle me Sürecinin Irak’taki Yansımaları (19. Yüzyılın kinci Yarısı)”, **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi kinci Orta Do u Semineri Bildirileri II**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazı 2006, ss. 471-481.
- Pehlivanlı, Hamit. “Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Do u ve Güneydo u Anadolu’nun Meseleleri: Örnek Raporlar I ında Kar ıla tırmalı Bir nceleme”, **Cumhuriyet I**, Basım yeri ve Basım yılı Yok.
- Peker, Mümtaz. “Lozan Konferansı’nda Nüfus Tartı maları”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXIX-256, Aralık 2005, ss. 1-29.

- Saffet, Ermenekli M. “Medreselerimiz”, **Beyanülhak**, Cilt-Sayı: IV-87, 15 Te rinisani 1326/28 Kasım 1910, ss. 1642-1645.
- Saki, Giridi Ahmed. “Mizan-ı Adalet Birdir: Ermenilerin craatına Dair Münte ir Vesaik Münasebetiyle”, **Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası**, Cilt-Sayı: V-110, 1337/1919, ss. 1391-1394.
- Satılmı , Selahattin. “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve ngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXXI-261, A ustos 2007, ss. 653-688.
- Sarıkcıo lu, Melike. “ ran Ar ivlerine Göre eyh Ubeydullah syanı”, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-5, 2013, ss. 1-35.
- Sertel, Sava . “Demokrat Parti Döneminde Türkiye-Hindistan li kileri (1950-1960)”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 32-1, 2015, ss. 291-305.
- Seven, Abdurrahman. “Zifiristan”, **Hakkâri** (8 Eylül 1962
- Seven, Abdurrahman. “Bu Zihniyetler Ya adıkça”, **Hakkâri**, 17 Aralık 1962.
- Sevgen, Nazmi. “Kırman De il Kırmanç”, **Van**, 30 Birinci Kanun/Aralık 1944.
- Seyfeli, Canan. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin dari Yapısı: Ermeniler Örne i”, **Milel ve Nihal: nanç, Kültür ve Mitoloji Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: II-2, 2005, ss. 125-126.
- Seyitdanlıo lu, Mehmet. “Takvim-i Vekayi’de Ermenilerle lgili Haberler (1908-1915)”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LV-214, Aralık 1991, ss. 797-852.
- Sezer, Ayten. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki E itim ve Ö retim Faaliyetleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 16-3, 1999, ss. 169-183.
- Sonyel, Salahi R. “Osmanlı mparatorlu u’na Yapılan lk Musevi Göçlerinin Be yüzüncü Yıldönümü”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LVI-215, Nisan 1992, ss. 202-211.
- Sonyel, Salahi R. “Osmanlı mparatorlu u’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, **Belleten**, Cilt-Sayı: LXI-231, A ustos 1997.

- Sümer, Gültekin. “Stratejik birli i ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Kar ıla tırmalı Bir Bakı ”, **Ege Akademik Bakı Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-2, 2010, ss. 671-698.
- Süreyya, Samizade. “Misyonerler ve Sa’yu Gayreti”, **Tearüf’i Müslimin**, Cilt-Sayı: I-22, 4 Te rinisani 1326/17 Kasım 1910, ss. 348-350.
- afak, Ali. “Hakkari ve Civarında Halkın Dini ve Ahlaki Ya ayı ının Günlük Hayatta Tezahürü Üzerinde Bir Ara tırma”, **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1977, ss. 73-112.
- inik, Bilal ve Görgün, Çi dem. “Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Merkezile me Arayı ları: Mülki derede Yeniden Yapılanma”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 69-4, 2014, ss. 777-805.
- Ta kın, Ünal. “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, **The Journal Academic Social Science Studies**, Cilt-Sayı: 6-3, Mart 2013, ss. 1327-1353.
- Tekdemir, Aziz. “XIX. Yüzyılın İlk Çeyre inde Osmanlı- ran htılafları ve 1821-1823 Sava ı”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2010, ss. 77-95.
- Tevfik, S. M. “ ngilizleri Pek Geç Tanıdık”, **Sırat-ı Müstakim (Sebilü’r-Re ad)**, Cilt-Sayı: XII-309, 20 A ustos 1330/2 Eylül 1914, ss. 393-395.
- Tezcan, Mahmut. “Memleketimizde Köy Ya antısının Bazı Toplumsal Sorunları ve Çözüm Yolları”, **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 2-1, 1969, ss. 125-153.
- Tongul, Neriman. “Türk Harf nkılabı”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 33-34, 2004, ss. 103-130.
- Top, Mehmet. “Hakkâri’deki Ta ınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir De erlendirme”, **III. Uluslar arası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 223-240.
- Top, Mehmet. “Hakkari’nin Osmanlı Dönemi Kültürel Mirası ve emdinli (Nehri)”, **Uluslar arası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 43-77.

- Tuncel, Metin. “Geçmi ten Günümüze Hakkâri ehri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ankara: Hakkâri Valili i Yayınları, 2008, ss. 202-206.
- Turhan, Fethullah. “Hakkâri’nin klimi”, **Hakkâri**, 23 Ocak 1963.
- Tüfekçi, Nevzat. “Bir halenin Dü ündürdükleri”, **Hakkâri Postası**, 15 ubat 1963.
- Tüfekçi, Nevzat. “Ümitli Gelecek”, **Hakkâri postası**, 27 Nisan 1963.
- Türel, Faik. “İller Bankası ve Amaçları”, **İller ve Belediyeler Dergisi**, Sayı: 1, 1 Ekim 1945.
- Türk, Hikmet Sami. “Niçin Halk E itimi?”, **Ankara Üniversitesi E itim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 1-1, 1968, ss. 87-110.
- Uluçam, Abdüsselam. “Ba dad’da Abdülkadir Geylani Külliyesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 20, 1988, ss. 63-84.
- Ural, Selçuk. “Mütareke Döneminde ngiltere’nin Güneydo u Anadolu Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 10-39, 2007, ss. 425-463.
- Ural, Selçuk. “Do u Vilayetlerinde Asayi Sorunu 1919-1920”, **Cumhuriyet Tarihi Ara tırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Bahar 2009, ss. 41-76.
- Us, Asım. “Do udaki Memurlarımıza Mahrumiyet Zammı”, **Ayın Tarihi**, Sayı: 148, Mart 1946, ss. 31-34.
- Us, Asım. “Yol Programımız ve Do u İleri”, **Ayın Tarihi**, Sayı: 178, Eylül 1948, ss. 24-25.
- Valı, Shahab. “Yarsan ve Yezidi Kürtlerin Yazılı Edebiyatı”, **Kürt Tarihi**, Sayı: 11, ubat-Mart 2014, ss. 30-36.
- Ya ar, Tahir. “Hakkâri’de 1960’lardan Önce Ula ım ve Ula ım Araçları”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 542-546.
- Yavuz, Bige. “1924 Türkiyesi’nde Devletin Siyasal Yapısını Laikle tirme Çalı maları ve Kar ı Tepkiler le lgili Bir ngiliz Belgesi”, **Ankara Üniversitesi Türk nkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt-Sayı: 3-11, 1993, ss. 323-339.
- Yavuz, Fehmi. “Toprak Ya da Tarım Reformu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 22-2, 1967, ss. 29-41.

- Yavuz, Nuri. “Irak Meselesi Açısından Ortado u Geli meleri”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 23-3, 2003, ss. 89-98.
- Yazıcı, Nesimi. “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Ta ımacılı ı”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi**, Sayı: 3, 1992, ss. 333-377.
- Yazıcı, Nevin. “1926-1956 Dönemi Türk Dı ı Politikasında Musul Sorunu”, **Cumhuriyet Tarihi Ara tırmaları Dergisi**, Sayı: 14, Güz 2011, ss. 133-179.
- Yılmaz, Abdurrahman. “XX. Yüzyılın Ba ında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite le ılı kileri”, **Turkish Studies**, Cilt-Sayı: 8-5, 2013, ss. 225-242.
- Yılmaz, Durmu . “Yirminci Yüzyıl Ba larında Irak’ın Etno-Kültürel Yapısı ve Bu Yapının Musul Meselesine Etkisi”, **Fırat Üniversitesi Orta Do u Ara tırmaları Merkezi İkinci Orta Do u Semineri Bildirileri II**, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazı 2006, ss. 647-665.
- Yılmaz, Kamil. “Halidi rfan Gelene i ve Seyyid Taha Hakkari”, **Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkari Sempozyumu Bildirileri**, Hakkari Üniversitesi Yayınları, Hakkari 2013, ss. 26-31.
- Yi ito lu, Mustafa. “Babil Esaretinden Miladi İlk Yıllara Yahudiler”, **Tarih Bilinci: Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı: 13-14, Yayın Tarihi Yok, ss. 229-234.
- Yi ito lu, Mustafa. “Geçmişten Günümüze Anadolu’da Müslüman Hıristiyan Münasebetleri”, **nsan ve Toplum Bilimleri Ara tırmaları Dergisi**, Cilt-Sayı: 1-2, 2012, ss. 100-117.
- Yurteri, Orhan. “Kı ve Yaz Dertleri”, **Hakkari**, 8 Eylül 1961.
- Yüceer, sa. “Hakkâri Yöresinde nanç Motifleri”, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Hakkâri Valili i Yayınları, Ankara 2008, ss. 431-445.
- Yüçetürk, Elif. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Haberleşme: Mültezimlerden Konsorsiyumlara”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 23-24, Ekim 2000-Mart 2001, ss. 289-302.
- Zengin, Zeki Salih. “II. Me rutiyet Döneminde İslahat Çalı maları Çerçevesinde Medreselerin Kurulu ı Sistemi ve dâri Te kilatı”,

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 9, 1998, ss. 431-449.

Zengin, Zeki Salih. “Kurtulu Sava ı Döneminde ve Cumhuriyet’in Ba larında Türkiye’de Medreseler ve Din E itimi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı: 43-2, 2002, ss. 277-313.

Zengin, Zeki Salih. “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, **Bellekten**, Cilt-Sayı: LXXI-261, A ustos 2007, ss. 613-652.

Zeyrek, Suat. “Milli Mücadele Sürecinde Türk- ngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası Dergisi**, Cilt-Sayı: 23-1, 2013, ss. 107-137.

“Osmanlı- ngiliz ttifakının Esbab-ı Mucibesi”. **Hikmet**, Cilt-Sayı: I-72, 30 Eylül 1328/13 Ekim 1912.

“ ngiliz Mezalimi”. **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XX-504, 8 Haziran 1338/8 Haziran 1922.

“İrak’ta ngiliz Entrikaları”. **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XX-499, 27 Nisan 1338/27 Nisan 1922.

“Lozan Konferansı’nda Misyonerlerin Faaliyeti”. **Sebilü’r-Re ad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt-Sayı: XXI-28/29, 16 Mayıs 1339/16 Mayıs 1923.

H. D J TAL VE ELEKTRON K KAYNAKLAR

<http://www.google.com.tr/search?=hakkari+haritasi>, (15.03.2016).

EKLER

EK-1: İlçe Merkezleri ile Bucak ve Köy Nüfusları¹⁹⁶³

İlçeler	İlçe Merkezlerinde						
	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960
Hakkari							
Merkez Çölemerik	801	-	1.821	2.145	2.756	3.162	3.982
Beytü ebap	359	-	814	746	1.882	1.374	1.598
Çukurca	-	-	-	-	-	690	971
Yüksekova	645	-	858	1.212	1.143	1.397	1.628
emdinli	79	-	206	554	410	593	840
Uludere	-	-	-	-	-	-	937
Toplam	1.884	-	3.699	4.657	6.191	7.216	9.956
Bucak ve Köylerde							
İlçeler	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960
Merkez Çölemerik	6.445	-	9.198	9.807	11.711	8.687	11.266
Beytü ebap	12.524	-	15.320	12.118	15.121	17.600	9.681
Çukurca	-	-	-	-	-	5.907	7.216
Yüksekova	-	-	4.952	5.448	7.229	10.165	13.556
emdinli	1.636	-	3.277	3.094	3.955	5.249	6.556
Uludere	-	-	-	-	-	-	9.535
Toplam	23.132	-	32.747	30.467	38.016	47.608	57.810

¹⁹⁶³ T.C. Babakanlık statistik Genel Müdürlüğü, **statistik Yılı 1959**, s. 52; T.C. Babakanlık statistik Genel Müdürlüğü, **statistik Yılı 1959**, s. 53; T.C. Babakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. XXIII.

EK-2: Cinsiyet tibiyle Nüfus

Sayım Yılları	Kazalar	Erkek	Kadın	Toplam
1927 ¹⁹⁶⁴	Çölemerik	3.856	3.417	7.273
	Beytü ebap	6.435	6.448	12.883
	Gevar	1.753	1.456	3.209
	emdinan	924	691	1.615
	Toplam	12.968	12.012	24.980
1935 ¹⁹⁶⁵	Çölemerik	789	776	1.565
	Beytü ebap	-	-	-
	emdinli	-	-	-
	Yüksekova	1.001	413	1.414
	Toplam	1.790	1.189	2.979
1940 ¹⁹⁶⁶	Çölemerik	5.632	5.387	11.019
	Beytü ebap	8.157	7.977	16.134
	emdinli	1.667	1.816	3.483
	Yüksekova	3.004	2.806	5.810
	Toplam	18.460	17.986	36.446
1945 ¹⁹⁶⁷	Çölemerik	6.228	5.724	11.952
	Beytü ebap	6.550	6.314	12.864
	emdinli	1.895	1.753	3.648
	Yüksekova	3.528	3.132	6.660
	Toplam	18.201	16.923	35.124
1950 ¹⁹⁶⁸	Çölemerik	-	-	-
	Beytü ebap	-	-	-
	emdinli	-	-	-
	Yüksekova	-	-	-
	Toplam	23.685	20.522	44.207
1955 ¹⁹⁶⁹	Çölemerik	6.463	5.386	11.849
	Beytü ebap	10.299	8.675	18.974
	Çukurca	3.463	3.134	6.597
	emdinli	3.106	2.736	5.842

¹⁹⁶⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. VIII.

¹⁹⁶⁵ Ba vekalet statistik Genel Direktörlü ü, **20 Ikte rin 1935 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Ulus Basımevi, 1935),s. 18.

¹⁹⁶⁶ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **20 Ikte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, s. XV.

¹⁹⁶⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, s. XV.

¹⁹⁶⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yıllı ı 1959**, s. 35; statistik yıllıklarında ve genel nüfus sayımlarında 1950 yılında kadın ve erkek nüfus ayrımı yapılmamı tır, genel toplam olarak bilgi mevcuttur.

¹⁹⁶⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 35.

	Yüksekova	6.045	5.517	11.562
	Toplam	29.376	25.448	54.824
1960 ¹⁹⁷⁰	Çölemerik	-	-	-
	Beytü ebap	-	-	-
	Çukurca	-	-	-
	emdinli	-	-	-
	Uludere	-	-	-
	Yüksekova	-	-	-
	Toplam	36.332	31.434	67.766

¹⁹⁷⁰ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı**, (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. XXXV; statistik yıllıklarında ve genel nüfus sayımlarında 1906 yılında kadın ve erkek nüfus ayrımı yapılmamı tır, genel toplam olarak bilgi mevcuttur.

EK-3: Sayım Yılları itibariyle Köy ve Muhtarlık Sayısı, Nüfusu ve Yüzölçümü

Sayım Yılları	Kazalar	Köy Sayısı	Ortalama Köy Nüfusu	Her Köye Düşen Yüzölçümü (km ²)
1935 ¹⁹⁷¹	Çölemerik	36	224	97.5
	Beytü ebap emdinli	46	303	95.7
	Yüksekova	-	-	-
	Toplam	95	77	79.9
	Toplam	177	165	87.6
1940 ¹⁹⁷²	Çölemerik	29	317	121
	Beytü ebap emdinli	37	414	118.9
	Yüksekova	24	137	132.9
	Toplam	17	291	259.2
	Toplam	107	306	144.9
1945 ¹⁹⁷³	Çölemerik	29	338	101.7
	Beytü ebap emdinli	39	311	75.6
	Yüksekova	21	147	72.1
	Toplam	21	259	106.2
	Toplam	110	277	87.6
1950 ¹⁹⁷⁴	Çölemerik	31	378	95.1
	Beytü ebap emdinli	44	340	67
	Yüksekova	21	188	72.1
	Toplam	25	289	89.2
	Toplam	121	313	79.7
1955 ¹⁹⁷⁵	Çölemerik	26	334	87.7
	Beytü ebap	40	440	57.7
	Çukurca emdinli	17	347	59.7
	Yüksekova	21	250	78.7
	Toplam	25	407	86.6
	Toplam	129	369	73
1960 ¹⁹⁷⁶	Çölemerik	28	402	81.5
	Beytü ebap	27	359	63.6
	Çukurca emdinli	18	401	56.1
	Uludere	21	312	78.7
	Yüksekova	14	681	41.5
	Toplam	25	542	91.6
	Toplam	133	435	71.7

¹⁹⁷¹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **20 İkte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, s. L; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16, s. 111.

¹⁹⁷² T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **20 İkte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, s. L; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16, s. 111.

¹⁹⁷³ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s. 35; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **20 İkte rin 1940 Genel Nüfus Sayımı**, s. L; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1948**, Cilt: 16, s. 111; T.C. Ba bakanlık statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı (1942-1945)** (stanbul: Hüsnü Tabiat Basımevi, Yayın yılı yok), s. 112'de 1939-1944 yılları arasında verilen köy sayılarında 1939 yılında 345, 1940 yılında 342, 1941 yılında 342, 1942 yılında 211, 1943 yılında 186, 1944 yılında 317 olarak vermi tir. Ayrıca Bkz. **BCA**, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 284, Dosya No: 1141, Sıra No: 2.

¹⁹⁷⁴ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s. 35.

¹⁹⁷⁵ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. LI.

¹⁹⁷⁶ T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. LI.

EK-4: Nüfus Grupları itibariyle Köy Sayısı ve Nüfus Toplamları¹⁹⁷⁷

Nüfus Grupları	Bucak ve Köy (Muhtarlık Sayısı) ve Nüfus Toplamı							
	1940	Nüfus Toplamı	1945	Nüfus Toplamı	1950	Nüfus Toplamı	1960	Nüfus Toplamı
0-50	3	90	3	68	1	44	1	17
51-100	7	578	8	606	7	569	4	339
101-150	16	2.065	19	2.444	20	2.659	7	897
151-200	12	2.021	12	2.096	14	2.537	14	2.564
201-250	14	3.122	18	4.081	15	3.451	13	2.904
251-300	15	4.243	11	3.008	14	3.829	15	4.094
301-400	14	4.758	16	5.618	20	6.896	17	6.023
401-500	11	4.875	12	5.416	9	3.823	18	7.860
501-750	9	5.427	10	6.260	15	8.667	31	19.147
751-1000	5	4.333	1	870	4	3.270	8	7.297
1001-1250	1	1.235	-	-	2	2.121	2	2.316
1251-1500	-	-	-	-	-	-	2	2.754
1501-1750	-	-	-	-	-	-	1	1.598
Toplam	107	32.747	110	30.467	121	37.866	133	57.810

¹⁹⁷⁷ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s. 44-47; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: Devlet statistik Enstitüsü Matbaası, 1963), s. 264.

EK-5: Ya Grupları itibariyle Nüfus¹⁹⁷⁸

1927 Yılı Ya Grupları										
1 Ya mndan Küçük	1 ve 2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Meçhul	Toplam
531	1.352	3.053	1.930	924	8.576	1.923	566	198	68	18.923
Ya Grupları			1945 Yılı Nüfus				1955 Yılı Nüfus			
0-4			6.132				12.034			
5-9			5.973				8.164			
10-14			3.854				4.958			
15-19			3.087				5.393			
20-24			2.757				5.333			
25-29			1.730				3.780			
30-34			1.808				3.475			
35-39			1.139				1.977			
40-44			1.903				1.782			
45-49			1.182				934			
50-54			1.868				1.719			
55-59			685				915			
60-64			1.492				1.859			
65-69			297				568			
70-74			585				897			
75-79			91				225			
80-84			338				487			
85-89			34				72			
90-94			81				104			
95+			63				101			
Meçhul			25				47			
Toplam			35.124				54.824			

¹⁹⁷⁸ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 68; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 52-53.

EK-6: Dinler itibariyle Nüfus¹⁹⁷⁹

Yıllar	Cinsiyet	Hakkari Dinler itibariyle Nüfus								
		slam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hıristiyan	Musevi	Sair Dinler	Dinsiz veya Dini Meçhul
1927	Erkek	9.977	-	-	-	-	-	43	16	2
	Kadın	9.065	-	-	-	-	-	31	18	-
	Toplam	19.042	-	-	-	-	-	74	34	2
1945	Erkek	18.008	-	1	-	-	-	21	170	1
	Kadın	16.680	-	-	-	-	-	13	230	-
	Toplam	34.688	-	1	-	-	-	34	400	1
1955	Erkek	29.366	-	-	-	-	-	2	4	4
	Kadın	25.443	-	-	-	-	-	-	4	1
	Toplam	54.809	-	-	-	-	-	2	8	5

EK-7: 1927 Yılı Meslek Grupları itibariyle Nüfus Sayımı¹⁹⁸⁰

Vilayet	Cinsiyet	Meslekler (Genel)										Okuma Bilen Bilmeyen		
		Zirai	Sınai	Ticari	Serbest	Memur	Hakimler	Ordu	P.T.T	Muhtelif	Meslekler Yekunu	Mesleksiz veya Mesle i Meçhul	Bilen	Bilmeyen
Hakkari	Erkek	4.596	34	59	15	144	1	684	25	19	5.577	4.461	229	9.809
	Kadın	153	-	1	-	-	-	-	-	-	154	8.929	34	9.049
YEKUN		4.749	34	60	15	144	1	684	25	19	5.731	13.390	263	18.858

¹⁹⁷⁹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 217; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı** (Ankara: 1950), s. 168; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 116-118.

¹⁹⁸⁰ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. XXXIX.

EK-8: 1927 Yılı Meslek Grupları tabiriyle İçelere Göre Nüfus Sayımı¹⁹⁸¹

Kazalar	Cinsiyet	Meslekler (Kazalar)										Mesleksiz veya Mesle i Meçhul
		Zirai	Simai	Ticari	Serbest	Memur	Hakimler	Ordu	P.T.T	Muhtelif	Meslekler Yekunu	
Hakkari	Erkek	2.048	29	45	9	56	1	181	22	15	2.406	1.450
	Kadın	48	-	1	-	-	-	-	-	-	49	3.368
Beytü ebap 1982	Erkek	1.452	-	-	3	11	-	1	1	-	1.468	2.037
	Kadın	87	-	-	-	-	-	-	-	-	87	3.432
Gevar	Erkek	692	3	14	2	68	-	267	-	4	1.050	703
	Kadın	14	-	-	-	-	-	-	-	-	14	1.442
emdinan	Erkek	404	2	-	1	9	-	235	2	-	653	271
	Kadın	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	687
YEKUN	Erkek	4.596	34	59	15	144	1	684	25	19	5.577	4.461
	Kadın	153	-	1	-	-	-	-	-	-	154	8.929
UMUM YEKUN		4.749	34	60	15	144	1	684	25	19	5.731	13.390

¹⁹⁸¹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 195.

¹⁹⁸² Beytü ebap kazasında 2.930 erkek ve 2.929 kadın nüfus hakkında tasnifi gerektiren ayrıntılı malumat elde edilememi tir. Bkz. T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 173.

EK-9: 1945 Yılı Meslek Grupları tabiriyle Nüfus Sayımı¹⁹⁸³

Meslekler	Hakkari		
	Erkek	Kadın	Toplam
Toprak Mahsulleri			
Ziraat (Genel Olarak)	8.553	1.786	10.339
Ba cılık, bahçivanlık, çiçekçilik	3	1	4
Hayvan yeti tirme ve bakımı, arıcılık	174	24	198
Ormancılık	-	-	-
Deniz, göl, nehir ve kara avcılı ı	1	-	1
Zirai i letmelerde çalı an fen ve idare memurları	2	-	2
Toplam	8.733	1.811	10.544
Sanayi ve Küçük Sanatlar			
Maden ocakları, tuzlalar, ta ocakları (çıkarma ve i letme)	4	-	4
Ta ve toprak sanayi	-	-	-
n aat, bina ve mobilya sanayi	6	-	6
A aç, saz ve kamı i leme sanayi	10	-	10
Maden i letme sanayi	28	-	28
Makine, cihaz ve alet imalatı	1	-	1
Kimya sanayi	-	-	-
Dokuma sanayi	10	-	10
Ka ıt imali, ka ıt ve tabi sanayi	2	-	2
Deri, kösele ve kürk imalatı	1	-	1
Kauçuk, selüloit, kemik, boynuz ve kehribar imalatı	2	-	2
Gıda, içki ve tütün sanayi	12	-	12
Giyim e yası imalatı	10	-	10
Elektrik, gaz ve su istihsal ve tevzii	-	-	-
Hangi grupta çalı tı ı belli olmayan sanayi müesseseleri fen ve idare memurları	1	-	1
htisası belli olmayan sanayi amelelisi	6	2	8

¹⁹⁸³ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 266.

Toplam	93	2	95
Ticaret	87	3	90
Nakliye ve muvasala	76	1	77
Umumi idare ve hizmetler serbest meslekler	1.129	18	1.147
Ev iktisadiyatı ve ahsi hizmetler	9	5	14
Mesleksiz, mesle i meçhul veya gayrimuayyen olanlar	8.074	15.083	23.157
Genel Toplam	18.201	16.928	35.124

EK-10: 1945 Yılı Ana Dilleri ve Meslek Zümreleri tibiyle Nüfus¹⁹⁸⁴

Ana Dilleri	Erkek							
	Meslek Zümreleri							
	Toprak Mahsulleri	Sanayi ve Küçük Sanatlar	Ticaret	Nakliye ve Ula m	Umumi dare Hizmetler, Serbest Meslekler	Ev ktisadiyatı ve ahsi Hizmetler	Mesleksiz Olanlar	Toplam
Türkçe	652	18	32	37	1.013	-	681	2.433
Kürtçe	8.018	65	51	39	113	9	7.322	15.617
Acemce	4	-	-	-	-	-	1	5
Arapça	-	2	4	-	-	-	-	6
Çekoslovakça	1	-	-	-	-	-	-	1
Fransızca	-	-	-	-	2	-	-	2
Sırpça	1	-	-	-	-	-	-	1
Yahudice	-	8	-	-	-	-	13	21
Saire	57	-	-	-	1	-	57	115
Toplam	8.733	93	87	76	1.129	9	8.074	18.201
Kadın								
Türkçe	652	18	32	37	1.013	-	681	2.433
Kürtçe	8.018	65	51	39	113	9	7.322	15.617
Acemce	4	-	-	-	-	-	1	5
Arapça	-	2	4	-	-	-	-	6
Çekoslovakça	1	-	-	-	-	-	-	1
Fransızca	-	-	-	-	2	-	-	2
Sırpça	1	-	-	-	-	-	-	1
Yahudice	-	8	-	-	-	-	13	21
Saire	57	-	-	-	1	-	57	115
Toplam	8.733	93	87	76	1.129	9	8.074	18.201

¹⁹⁸⁴ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, "Hakkari li", 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 12.

EK-11: 1945 Yılı Nüfus Sayımında Meslekli ve Mesleksiz Nüfus Durumu¹⁹⁸⁵

Erkekler				
Hakkari	Çalışma Çağındaki Nüfus (15-64)	Meslekli Nüfus (15-64)	Mesleksiz Nüfus	Meslekli Nüfus %
		8.433	7.929	504
Kadınlar				
	9.218	1.454	7.764	15.8

EK-12: Yıllar itibariyle Medeni Hal Durumu¹⁹⁸⁶

Yıllar	Cinsiyet	Nüfusu	Medeni Hal itibariyle Nüfus				
			Bekar	Evli	Dul	Bo anmı	Meçhul
1927	Erkek	10.038	4.809	4.756	284	9	180
	Kadın	9.083	4.195	4.234	640	5	9
1945	Erkek	9.266	2.578	6.328	357	3	-
	Kadın	9.864	1.490	6.987	1.373	14	-
1955	Erkek	15.546	3.887	11.012	585	26	36
	Kadın	14.122	1.483	10.916	1.627	43	53

EK-13: 1927 Yılı Nüfus Sayımında İlçelere Göre Medeni Hal Durumu¹⁹⁸⁷

İlçeler	Cinsiyet	Nüfusu	1927 Yılı Medeni Hal Durumu				
			Bekar	Evli	Dul	Bo anmı	Meçhul
Hakkari	Erkek	3.856	1.860	1.869	123	4	-
	Kadın	3.417	1.395	1.788	232	1	1
Beytü ebap ¹⁹⁸⁸	Erkek	6.435	1.926	1.500	79	-	-
	Kadın	6.448	1.487	1.729	303	-	-
Gevar	Erkek	1.753	655	872	44	2	180
	Kadın	1.456	635	714	105	2	-
emdinan	Erkek	924	368	515	38	3	-
	Kadın	691	678	3	-	2	8
YEKUN	Erkek	12.968	4.809	4.756	284	9	180
	Kadın	12.012	4.195	4.234	640	5	9
UMUM YEKUN		24.980	9.004	8.990	924	14	189

¹⁹⁸⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 13 (29.2.1952), s. 1320-1327; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 65 (Ankara: 1950), s. 279; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1952**, Cilt: 20, s. 104; T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **statistik Yılı ı 1953**, Cilt: 21, s. 89;

¹⁹⁸⁶ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 172; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, "Hakkari li", **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (İstanbul: 1961), s. 126.

¹⁹⁸⁷ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 172.

¹⁹⁸⁸ Beytü ebap kazasında 2.930 erkek ve 2.929 kadın nüfus hakkında tasnifi gerektiren ayrıntılı malumat elde edilememi tir. Bkz. T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 173.

EK-14: 1945 Yılı Ya Grupları ve Medeni Hal itibariyle Nüfus¹⁹⁸⁹

Ya Grupları	Kadınlar					Toplam
	Bekar	Evli	Dul	Bo anmı	Meçhul	
0-4	2.612	-	-	-	-	2.612
5-9	2.694	-	-	-	-	2.694
10-14	1.724	11	-	-	1	1.736
15-19	1.001	535	11	1	-	1.548
20-24	221	1.114	26	1	4	1.366
25-29	59	865	45	3	1	973
30-34	44	1.012	60	1	1	1.118
35-39	14	559	46	-	-	619
40-44	27	1.021	139	1	4	1.192
45-49	9	417	85	2	1	514
50-54	34	700	223	3	1	961
55-59	8	193	61	-	1	263
60-64	38	330	293	1	2	664
65-69	3	56	47	-	1	107
70-74	12	98	150	1	-	261
75-79	2	20	23	-	-	45
80-84	9	46	103	-	-	158
85-89	-	6	8	-	-	14
90-94	1	6	33	-	-	40
95+	1	5	17	-	-	23
Meçhul	7	4	3	-	1	15
Toplam	8.520	6.998	1.373	14	18	16.923
Toplam (0-14 Ya Hariç)	1.490	6.987	1.373	14	17	9.881
Oran (%)	15.1	70.7	13.9	0.1	0.2	100.0

¹⁹⁸⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, “Hakkari li”, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6.

EK-15: 1945 Yılı Ya Grupları ve Medeni Hal itibariyle Nüfus¹⁹⁹⁰

Ya Grupları	Erkekler					
	Bekar	Evli	Dul	Bo anmı	Meçhul	Toplam
0-4	3.520	-	-	-	-	3.520
5-9	3.279	-	-	-	-	3.279
10-14	2.118	-	-	-	-	2.118
15-19	1.143	391	3	-	2	1.539
20-24	787	593	9	-	2	1.391
25-29	223	518	14	-	2	757
30-34	110	563	14	-	3	690
35-39	68	436	16	-	-	520
40-44	55	631	23	1	1	711
45-49	36	614	18	-	-	668
50-54	40	823	39	-	5	907
55-59	18	380	24	-	-	422
60-64	42	721	62	1	2	828
65-69	10	164	15	1	-	190
70-74	21	252	51	-	-	324
75-79	1	37	8	-	-	46
80-84	11	140	29	-	-	180
85-89	1	11	8	-	-	20
90-94	4	22	15	-	-	41
95+	4	27	9	-	-	40
Meçhul	4	5	-	-	1	10
Toplam	11.495	6.328	357	3	18	18.201
Toplam (0-14 Ya Hariç)	2.578	6.328	357	3	18	9.284
Oran (%)	27.8	68.2	3.8	0.0	0.2	100.0

¹⁹⁹⁰ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, "Hakkari İli", 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6.

EK-16: Do um Yerleri itibariyle Nüfus¹⁹⁹¹

Yıllar	Türkiye'de Do anlar		Ecnebi Memleketlerde Do anlar	Bilinmeyen	Toplam
	Aynı İde	Ba ka llerde			
1927	19.088		33	-	19.121
1945	33.062	1.945	117	-	35.124
1955	52.342	2.337	51	4	54.824
1960	63.559	3.985	218	4	67.766

EK-17: 1927 Yılı İçelere Göre Do um Yerleri itibariyle Nüfus¹⁹⁹²

İçeler	Cinsiyet	Türkiye	Irak	ran	Almanya	Rusya
Hakkari	Erkek	3.856	-	-	-	-
	Kadın	3.413	4	-	-	-
Beytü ebap ¹⁹⁹³	Erkek	3.488	-	-	17	-
	Kadın	3.519	-	-	-	-
Gevar	Erkek	1.746	3	4	-	-
	Kadın	1.453	2	1	-	-
emdinan	Erkek	923	-	-	-	1
	Kadın	690	-	-	-	1
YEKUN	Erkek	10.013	3	4	17	1
	Kadın	9.075	6	1	-	1
UMUM YEKUN		19.088	9	5	17	2

EK-18: 1945 Yılı Do um Yerleri itibariyle Nüfus¹⁹⁹⁴

1945 Yılı Do um Yerleri itibariyle Nüfus			
Hakkari	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye'de Do anlar	18.136	16.871	35.007
Ecnebi Memleketlerinde Do anlar	65	52	117
Türkiye'de Do anlardan			
Aynı İçede Do anlar	16.416	16.005	32.421
Aynı lin Ba ka İçesinde Do anlar	331	310	641
Ba ka lde Do anlar	1.389	556	1.945
Ecnebi Memleketlerinde Do anlardan			
Bulgaristan	3	-	3
Çekoslovakya	1	-	1
Romanya	2	-	2
Yunanistan	4	3	7
ran	21	15	36
Irak	33	34	67
Saire	1	-	1

¹⁹⁹¹ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 275; T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 12; T.C. Ba bakanlık Devlet statistik Enstitüsü, **statistik Yılı ı 1960-1962**, s. 71.

¹⁹⁹² T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 275.

¹⁹⁹³ Beytü ebap kazasında 2.930 erkek ve 2.929 kadın nüfus hakkında tasnifi gerektiren ayrıntılı malumat elde edilememi tir. Bkz. T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 173.

¹⁹⁹⁴ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 12.

EK-19: 1927 Yılı Nüfus Sayımında Maluliyetlik Durumu¹⁹⁹⁵

İçeler	Cinsiyet	1927 Yılı tibarile Maluliyet Durumu						
		Maluliyetsiz	Kör	Sa ır - Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Sair Maluliyetler
Hakkari	Erkek	3.791	8	12	8	1	3	33
	Kadın	3.401	4	1	2	-	1	8
Beytü ebap ¹⁹⁹⁶	Erkek	3.502	1	1	1	-	-	-
	Kadın	3.518	-	1	-	-	-	-
Gevar	Erkek	1.729	4	1	4	2	-	13
	Kadın	1.447	4	1	2	-	-	2
emdinan	Erkek	903	6	1	-	-	-	14
	Kadın	678	3	-	2	-	-	8
YEKUN	Erkek	9.925	19	15	13	3	3	60
	Kadın	9.044	11	3	6	-	1	18
UMUM YEKUN		18.969	30	18	19	3	4	78

¹⁹⁹⁵ T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 217.

¹⁹⁹⁶ Beytü ebap kazasında 2.930 erkek ve 2.929 kadın nüfus hakkında tasnifi gerektiren ayrıntılı malumat elde edilememi tir. Bkz. T.C. Ba vekalet statistik Umum Müdürlü ü, **28 Te rinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri** (Ankara: statistik Umum Müdürlü ü Yayınları, 1929), s. 173.

EK-20: 1945 Yılı Nüfus Sayımında Maluliyetlik Durumu¹⁹⁹⁷

Cinsiyet	Sa lam Nüfus	1945 Yılı İtibariyle Maluliyetlik Durumu												
		Kör		Bir Kolu Çolak	iki Kolu Çolak	Bir Aya 1 Topal	iki Aya 1 Topal	Sa ır-Dilsiz	Kambur	Kötürüm	Müteaddit	Sair Sakatlıklar	Toplam	Genel Toplam
		Do umda	Sonradan											
Çölemerik- ehir														
E	1.146	-	6	-	-	2	-	-	-	-	-	-	8	1.154
K	986	1	1	1	-	-	-	-	1	-	1	-	5	991
T	2.132	1	7	1	-	2	-	-	1	-	1	-	13	2.145
Merkez İçesi Bucak ve Köyleri														
E	5.010	-	16	8	1	25	3	8	1	-	2	-	64	5.074
K	4.689	4	16	1	-	19	1	-	2	-	1	-	44	4.733
T	9.699	4	32	9	1	44	4	8	3	-	3	-	108	9.807
Beytü ebap- ehir														
E	391	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	392
K	354	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	354
T	745	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	746
Beytü ebap Bucak ve Köyleri														
E	6.103	3	29	1	-	12	-	8	-	1	1	-	55	6.158
K	5.912	1	33	1	-	8	1	3	1	-	-	-	48	5.960
T	12.015	4	62	2	-	20	1	11	1	1	1	-	103	12.118
emdinli- ehir														
E	395	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2	397
K	157	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	157
T	552	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2	554

¹⁹⁹⁷ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6-7.

emdinli Bucak ve Köyleri														
E	1.484	-	3	3	-	4	-	4	-	-	-	-	14	1.498
K	1.591	-	-	-	-	3	-	2	-	-	-	-	5	1.596
T	3.075	-	3	3	-	7	-	6	-	-	-	-	19	3.094
Yüksekova- ehir														
E	744	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	746
K	463	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	466
T	1.207	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5	1.212
Yüksekova Bucak ve Köyleri														
E	2.749	2	17	2	-	9	1	1	-	-	1	-	33	2.782
K	2.652	-	11	-	-	2	-	1	-	-	-	-	14	2.666
T	5.401	2	28	2	-	11	1	2	-	-	1	-	47	5.448
Genel Toplam														
E	18.022	6	71	15	1	54	4	22	1	1	4	-	179	18.201
K	16.804	6	64	3	-	32	2	6	4	-	2	-	119	16.923
T	34.826	12	135	18	1	86	6	28	5	1	6	-	298	35.124

EK-21: 1945 Yılı Ya Grupları itibariyle Sakatlı ı Olan Nüfus¹⁹⁹⁸

Sakatlıklar		Ya Grupları											Oran (%)
		0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90+	Toplam	
Erkekler													
Kör	Doğumda	2	1	-	1	-	-	1	-	-	1	6	43.0
	Sonradan	5	6	9	6	9	8	16	4	2	6	71	
Bir Kolu Çolak		5	2	2	2	2	2	-	-	-	-	15	8.4
iki Kolu Çolak		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	0.6
Bir Ayağı Topal		4	7	4	6	11	8	8	4	1	1	54	30.1
iki Ayağı Topal		-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	4	2.2
Sağır-Dilsiz		5	8	2	2	1	2	1	-	1	-	22	12.3
Kambur		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.6
Kötürüm		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0.6
Müteaddit		-	-	1	1	-	1	-	1	-	-	4	2.2
Toplam		21	25	18	18	25	22	28	10	4	8	179	100.0

¹⁹⁹⁸ T.C. Babakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6-7.

EK-22: 1945 Yılı Ya Grupları itibariyle Sakatlı 1 Olan Nüfus¹⁹⁹⁹

Sakatlıklar		Ya Grupları										Toplam	Oran (%)
		0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90+		
Kadınlar													
Kör	Do umda	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	6	58.8
	Sonradan	4	5	5	9	7	10	9	5	4	6	64	
Bir Kolu Çolak		-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	3	2.5
ki Kolu Çolak		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bir Aya 1 Topal		4	7	3	2	6	3	5	1	1	-	32	26.9
ki Aya 1 Topal		1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	1.7
Sa ır-Dilsiz		2	3	1	-	-	-	-	-	-	-	6	5.0
Kambur		-	-	1	-	-	-	1	-	1	1	4	3.4
Kötürüm		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Müteaddit		-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1.7
Toplam		14	19	12	13	13	13	15	7	6	7	119	100.0

EK-23: 1955 Yılı Erkek Nüfus Maluliyetlik Durumu²⁰⁰⁰

Çolak	Kambur	Bir Gözü Kör	ki Gözü Kör	Kötürüm	Sa ır	Sa ır ve Dilsiz	Topal	Müteaddit	Meçhul	Toplam
64	3	208	77	5	20	12	149	10	3	556

EK-24: 1955 Yılı Kadın Nüfus Maluliyetlik Durumu²⁰⁰¹

Çolak	Kambur	Bir Gözü Kör	ki Gözü Kör	Kötürüm	Sa ır	Sa ır ve Dilsiz	Topal	Müteaddit	Meçhul	Toplam
18	1	136	85	2	8	10	94	8	2	364

¹⁹⁹⁹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, Kısım: I (Ankara: 1950), s. 6-7.

²⁰⁰⁰ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 373.

²⁰⁰¹ T.C. Ba bakanlık statistik Genel Müdürlü ü, **23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Cilt: 67 (stanbul: 1961), s. 375.

EK-25: 1943 Seçimleri için Kemal Öztürk'ün Mebusluk Talebname²⁰⁰²

CHP Genel Sekreterliğine

“Yeniden seçilecek olan Hakkâri mebusluğu için mensup bulunduğum Sayın CHP Partisi adına namzetliğimin konulmasına müsaadelerini saygıyla dilerim.”

Mebusluk Talebname

TALAN	Adı Soyadı	Kemal Öztürk	Esas Mesleği	Sabık Samsun İskan Müdürü	
	Doğum Yeri	Serez	İhtisası	-	
	Doğum Tarihi	1305/1889	Tahsil Derecesi	İkinci Sınıf	
	İhtisas Mevzuatı	CHP Reisi	Son Tahsilini Bitirdiği Okul	İstanbul Polis Meslek Mektebi	
	Mebusluğunu İstediği Vilayet	Hakkari	Diploma No ve Tarihi	1329/1913 yılı	
	Kametgah Adresi		Çeşme Cumhuriyet Halk Partisi		
	Çalıştığı Yer Adresi		Çeşme Cumhuriyet Halk Partisi		
Partiye Kayıtlı Bulunduğu	Vilayeti	zmir	Kütük No	401	
	Kazası	Çeşme	Kayıt Tarihi	930	
	Nahiyesi	Merkez	Varsa Faal Vazifesi	-	
	Mahalle veya Köyü	Sakarya			
İhtisas Mevzuatı	Mahkeme başkanı katipliğinde, zabıta mesleğinde, iskan memur ve müdürlüğünde, Çeşme'de ocak kademelerinden başlayarak dört sene Halkevi reisliğinde, bir seneden fazla vekaleten ve asaleten parti kaza idare heyeti reisliğinde, iki yıldır Türk Hava Kurumu reisliğinde, çocuk esirgeme reisliğinde, Kızılay kurumu katipliğinde bulundum halen kaza idare heyeti ve hava kurumu başkanıyım. 17.2.1943				
İhtisas Mevzuatı	CHP Kaza İdare Heyeti Reisi Kemal Öztürk				

²⁰⁰² BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 2.

EK-26: 1943 Seçimleri için Hulusi Sato lu'nun Mebusluk Talebname²⁰⁰³

TAL B N	Adı Soyadı	Hulusi Sato lu	Esas Mesle i	Subay Ön Yzb.
	Do um Yeri	Kayseri	htisası	Subaylık ve tarih co rafya ilmi
	Do um Tarihi	1305/1889	Tahsil Derecesi	Harbiye
	i-Me galesi	Hesap Memuru	Son Tahsilini Bitirdi i Okul	Pangaltı Harbiyesi
	Mebuslu unu stedi i Vilayet	Hakkari	Diploma No ve Tarihi	26.7.1328/8.8.1912 No: 11166
	kametgah Adresi	Kayseri Güllük mahallesi Bozkurt sok. No: 26		
	Çalı tı ı Yer Adresi	Kayseri 2. S. Tec. Amb. Hesap memuru (ücretli)		
Partiye Kayıtlı Bulundu u	Vilayeti	Kır ehir/Kayseri	Kütük No	26
	Kazası	Kayseri merkez	Kayıt Tarihi	(1926) Kayseri
	Nahiyesi		Varsa Faal Vazifesi	Nahiye ba kanı ve CHP Halkevi sekreteri
	Mahalle veya Köyü			
imdiye Kadar bulundu u memuriyetler, gördü ü fahri hizmetler, parti te kilatı içinde deruhte etti i faal vazifeler	Babam Kayseri Hacı kılınç'dan bi Bayrakdar soyundan ölü yüzba ı Ahmed Sato lu. Anam Kayseri'den Zarife Kantaragası. 1328/1912'de Balkan Harbi, garp- ark cephelelerinde 29. Alay'da Tabur yaveri. Kanal dönü ünde Anafarta günü malulen Haydarpa a st. K. Muavini. ark askeri umuru mülhaka. Kadıköy Dp. Bl. K. Ankara Misafirhane mülhaka. Beypazarı, Aya Merkez Bl.K. Kayseri Kokudeli As. . Mülhaka. Kır ehir ortaokul muallimi (tarih-co rafya, Kayseri gazetesine istiklal ve milli sava azim ve imanı ile yazılar). Kayseri Kız Ortaokul jimnastik muallimi (Kayseri gazetesinde inkılap ve kültür hareketleri etrafında türlü yazılar). Parti hatipli i sırasında kürsülerde hitabe, 6 ok etrafında partililer ve halk arasında konu malar tertibi. Kayseri Kolordusu Levazım Ambarı müdürü ya haddi ile ücrete naklen (Hs. me). 10 yıl bu i e tertemiz devam. 1932'den beri Kayseri CHP Güllük ocak üyesi ve Nahiye ba kanı. Fransızca, Ermenice, bir az Almanca bilirim.			

EK-27: 1943 Seçimleri için Müfide Çankaya'nın Mebusluk Talebname²⁰⁰⁴

TAL B N	Adı Soyadı	Müfide Çankaya	Esas Mesle i	Muharrir
	Do um Yeri	Be ikta	htisası	Tahrir-hitabet
	Do um Tarihi	1328/1912	Tahsil Derecesi	Kolej-Lise
	i-Me galesi	Cumhuriyet Muhabiri	Son Tahsilini Bitirdi i Okul	Adana Amerikan Koleji
	Mebuslu unu stedi i Vilayet	Hakkari	Diploma No ve Tarihi	Tasdikname 1929
	kametgah Adresi	Bursa Maksem Fevzi Çakmak cad. No: 13		
	Çalı tı ı Yer Adresi	Bursa Cumhuriyet Gazetesi Seyyar Muhabiri		
Partiye Kaydı Bulundu u	Vilayeti	Konya	Kütük No	Hatırmda de il
	Kazası	Konya	Kayıt Tarihi	1936
	Nahiyesi	Konya	Varsa Faal Vazifesi	imdilik yok
	Mahalle veya Köyü	Çifte Merdiven		
imdiye Kadar bulundu u memuriyetler, gördü ü fahri hizmetler, parti te klatı içinde deruhte	Germinyap köyü muallimli i, Çorum vilayet gazetesi muharrirli i, Obruk nahiyesi tahrirat katipli i, Konya vilayeti tahrirat katipli i, Dedeler köyü ö retmenli i, Konya Cumhuriyet Halk Partisi muhasipli i, Çorum Cumhuriyet Halk Partisi hatipli i, Çorum Halkevi Dil-Tarih-Edebiyat, müzik kolları azalı ı, Konya Halkevi Dil-Tarih-Edebiyat, müzik kolları azalı ı, ngilizce, Fransızca, müzik ö retmenli i.			

²⁰⁰⁴ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 5.

EK-28: 1943 Seçimleri için Nuri Cerman'ın Mebusluk Talebname²⁰⁰⁵

TAL B N	Adı Soyadı	Nuri Çerman	Esas Mesleği	Piyade subayı
	Doğum Yeri	İstanbul	İhtisası	Resim, inaat, deniz ve liman işleri
	Doğum Tarihi	1298/1882	Tahsil Derecesi	Yüksek
	İhtisam Galesi	Yok	Son Tahsilini Bitirdiği Okul	Harbiye Okulu
	Mebusluğunu Stediği Vilayet	Hakkari veya Van	Diploma No ve Tarihi	8206-14.5.1321/28.5.1905
	Kametgah Adresi	Kuzguncuk Başı sok. No: 44		
	Çalıştığı Yer Adresi	-		
Partiye Kayıtlı Bulunduğu	Vilayeti	İstanbul	Kütük No	4
	Kazası	Üsküdar	Kayıt Tarihi	1340/1924
	Nahiyesi	Merkez	Varsa Faal Vazifesi	İktisat Daire Heyeti Azası
	Mahalle veya Köyü	Kuzguncuk		
İhtisam Kadar Bulunduğu Memuriyetler, Gördüğü Fahri Hizmetler, Parti İçinde Deruhte Ettiği Faal Vazifeler	<p>Me rutiyete kadar Dedeoğlu Alay-9, Edirne numune alayı ve Me rutiyette Uzunköprü, Tekirdağ mevki komutanı refakatinde ve Uzunköprü kaza ve Tekirdağ liva maarif encümeni fahri azalığında ve Tekirdağ Lisesi fahri riyaziye ve tarih muallimliklerinde ve ilkokul fahri müdürlüğünde bulundum. Tekirdağ belediyesi ve şehrin 1/500 makyasında 45 paftalık planını yaptım. Tekirdağ ve Ereğli askeri ihraç iskelelerini ve Tekirdağ kolordu dairesini yaptırдыm. Anadolu Bozcaziçi askerlik übesini tekil ve bu taburla Balkan harbine iştirak ettim. Umumi harpte altıncı fırka ile harbe iştirak ve alayım (18) Gelibolu'da Atatürk'ün fırkasına gönüllü olarak iştirak ve Anafartalar'da yaralandım ve 1339/1923 senesi malulen tekaüt edildim. Anadolu savaşında tekilatı milliyet için Kuzguncuk itfaiye karakolu silah ve cephanelerinin Anadolu'ya kaçırılmasına çalıştım. Kuzguncuk ocağında üç defa idare heyeti azalında bulundum. Fakirlere yardım cemiyetinin Kuzguncuk übesini ve güzelleştirme kurumunu yaptım.</p>			

EK-29: 1943 Seçimleri için Fikri Bakırcıo lu'nun Mebusluk Talebnameşi²⁰⁰⁶

Antalya vilayeti Seferberlik Müdürü Fikri Bakırcıo lu'nun dilekçesi:

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterli ine

“Milletimin yüzde yetmi be ini te kil eden köye mensup bir köylü çocu uyum. Karaman'ın brala köyünde do dum.

Hayatımda köy ve köycülü ü ideal olarak seçtim. Bu u urda her türlü mü kil ve engelleri yenerek köyün ve köylümün yükselmesine çalı tım. Lise tahsilim vardır. On be sene kadar nahiye müdürlü ü ve kaymakam vekaleti yaparak köylümüzle yakından temas ve köy davamızın gerçekleşle mesinde çok büyük hizmetler ifa ettim. Bundan sonra Türkiyemiz de biricik köycülük te kili olan Trakya Umumi Müfetti li i köycülük ubesi amirli inde üç yıl fiilen çalı arak köy kalkınmasında gerçekten emek ve hizmetim geçti.

Bizzat toprakla da u ra tım, belediyecilikte de fevkalade ihtisasım vardır.

Parlamento da köyümü ve köylümü bihakkın temsil kudretini vukufla ve salahiyetle ifa edebilirim. Ödemi 'in Birgi nahiyesi müdürlü ündeki hizmetim sayın ve çok de erli ba vekilimiz ükrü Saraço lu'nun da malumudur.

Ya ım 45'tir. Bu seçimde Hakkari, Bitlis, Bingöl gibi en uzak kö esinden mebus seçilirsem yurduma ve köylüme çok faydalı olaca ıma inanıyorum. Büyük eflerim de uygun gördükleri takdirde istirhamımın isafını diler, saygılarımı sunarım” 3.2.1943.

²⁰⁰⁶ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 7.

EK-30: 1943 Seçimleri için Server Ziya Gürevin'in Mebusluk Talebnamesi²⁰⁰⁷

TAL B N	Adı Soyadı	Server Ziya Gürevin	Esas Mesleği	Emekli Üste men
	Doğum Yeri	İstanbul	İhtisası	Muharrir
	Doğum Tarihi	1897	Tahsil Derecesi	dadı
	İhtisası	Hava Kurumu Umumi Katibi	Son Tahsilini Bitirdiği Okul	Kuleli
	Mebusluğunu stediği Vilayet	Hakkari	Diploma No ve Tarihi	Diplomam stiklal Savaşı'nda kaybolmuştur.
	Kametgah Adresi	Ankara Yeni ehir Marmara sokağı, No: 2A		
	Çalıştığı Yer Adresi	Türk Hava Kurumu Umumi Katibi		
Partiye Kayıtlı Bulunduğu	Vilayeti	Ankara	Kütük No	6
	Kazası	Çankaya	Kayıt Tarihi	-
	Nahiyesi	Cebeci	Varsa Faal Vazifesi	Yoktur
	Mahalle veya Köyü	Cebeci		
İmdiye Kadar bulunduğunuz memnuniyetler, gördüğünüz fahri hizmetler, parti teklifi içinde deruhte ettiğiniz faal vazifeler	stiklal Savaşı'nın sıhhi vaziyetim üzerinde yaptığım sarsıntı yüzünden 8 A ustos 1926 tarihinde emekliye ayrıldım. On sekiz yıldan beri Türk Hava Kurumunda çalışıyorum.			

EK-31: 1946 Seçimleri için M. Selim Seven'in Mebusluk Talebnamesi²⁰⁰⁸

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin kurulu undan ve onun tek ve biricik partisi olan Cumhuriyet Halk Partisinin yurt içinde kendisini yararlı bir varlık olarak gösterdiği andan bugüne kadar milli ve vatani her türlü vazifeyi, canla başla tam bir inanç ve noksansız bir sadakatle ifa ede gelen Hakkari ili ahalisindenim.

İlk kurulu unda Cumhuriyet Halk Fırkası üyesi ini yapmış ve imdi de Hakkari İl dare Kurulu asil üyesi ini yapmaktayım.

Hükümet, millet ve partimiz için branşım dahilinde resmi makamlar tarafından bana tevdi edilen daimi ve müspet propaganda ve sair resmi vazifeleri canla başla başladığım Birinci Genel Müfettişlik ve valilikçe daha önceden tespit edilmiştir. Hudut hadiseleri ve askerlik için gerek evvelce ve gerekse imdiye

²⁰⁰⁷ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 1, s. 8.

²⁰⁰⁸ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 4.

kadar yaptığım fedakârlıklarım karşılığında bana verilen sadakat ve saikim hala mevcuttur.

Önümüzdeki milletvekili seçim devresinde CHP'den Hakkari'nin milletvekilliğine aday gösterilmem hususunu arz ederken partimizin iletileti var olmasını candan diler ellerinizden öperim. Sayın Büyüüm.”

EK-32: 1946 Seçimleri için Muhlis Arıkan'ın Mebusluk Talebnameesi²⁰⁰⁹

Adı ve Soyadı	Muhlis ARIKAN
Nerede doğdu, doğum tarihi ve seçim kabiliyetinin hangi ilde olduğu	Yozgat, 1909, Hakkari ili
Bugünkü işi ve mesleği	Türkiye Tiftik Derneği Muhasebecisi
Kısa hal tercümesi	Lise 2'den sonra eski yıllardaki mali durumumun engeli nedeniyle serbest mesleğe atıldım. Ankara tacir ve fabrikatörlerinden ölü Mehmet Keçeci'nin 2. Noterden onaylı genel vekilliğini ciddiye ve emniyetle bıraktıktan sonra 1935'de iç tüzünde madde halinde parti prensiplerini kabul ettiğimi manevi ahsiyeti partimize bağlı bulunan Türkiye Tiftik Derneği muhasebeciliğine seçildim. Sözü edilen dernekte on bir senedir takdirlerle ve başarılarla görevimi branşım dahilinde sürdürmaktayım. Ayrıca cemiyet hayatı olarak Yozgat Yüksek Tahsil Örenciler Derneği, Devrim İlkokul yoksul ve kimsesiz öğrencilere yardım derneklerinde de idare heyeti kurulları üyeliklerinde faal olarak çalışmaktayım.
Devlet memuru değilse C.H. Partisinin hangi ocağında kaç numara ile kayıtlı bulunduğunuz	Cumhuriyet Halk Partisi Ankara şubesi ocağında (262) numarada kayıtlıyım ve halen ocağın faal idare heyeti kurulunda sayman üyeyim.

²⁰⁰⁹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 5.

EK-33: 1946 Seçimleri için Necati Ongan'ın Mebusluk Talebnamesi²⁰¹⁰

“ Aslen Boluluyum. 44 yaındayım. Milli Mücadele sıralarında Devrek, Çaycuma, Bolu ve havalisi kumandanı olan (ehit) Miralay Nazım Bey'in haber verme tekilatında faal ekilde çalıştım ve başarılı oldum. Bolu isyanı sırasında Çerkez, Abazalara karşı çete tekil eden merhum Devrekli Muharremle ehit olan Miralay Nazım Bey'in irtibatını sağladım. 23 senedir devlet hizmetinde bulunuyorum. Adalet Bakanlığı'nda, Beypazarı, Yenişehir, nebolu sorgu yargıçlıklarında bulundum. Beş senedir Düzce'de bulunmaktayım.

Hizmet süremi temiz geçirdim. Hiçbir suretle muhakeme altına alınmadım, inzibati ceza da görmedim. Adalet Bakanlığı'ndaki sicilimle iftihar edebilirim.

Sayın Bakanlık ükürü Saraçoğlu Adalet Bakanı iken verimli mesaimden dolayı ahsen telle takdirlerine mazhar oldum. Bu durum sicilimde de kayıtlıdır.

Beypazarı, nebolu halkevlerinde çalıştım. nebolu halkevi sosyal yardım ubesi başkanlığını ifa ederken arzumla Düzce'ye geldim. Düzce Halkevi sosyal yardım ubesinde kayıtlıyım. Mesai haricinde faal ekilde çalışıyorum.

Anam köylüdür. Köylünün derdinden, ihtiyaçlarından anlarım. Bilhassa köylünün sosyal, iktisadi sahalarda kalkınması, köylü ehirliliğinin merkezde olan işlerini bizzat takip ve neticelendirme hususu esas düsturumu tekil eder. Daha açık arz edeyim iş takibinde sürat ve zevkim vardır. Bu sahalarda milletvekili sıfatıyla çalışmak öteden beri esas arzularımdandır.

Karakter, ahlaki durumum, mertçe hareketim hakkında Adalet Bakanlığı'ndaki sicilimden ara tırılmasını, Bolu milletvekillerinden ve halen CHP müfettişlerinden Dr. Zihni Ülgen, Cemil Özçalışlar, Hıfzırrahman Ra it'den ve daha münasip görülecek makamlardan lüzumlu tahkikat ve tetkikatın yapılmasını, Bolu vilayetine bağlı Düzce'de yargıç olmam nedeniyle Hakkari, Muş, Bitlis veya münasip görülecek bir seçim dairesinden CHP'sinden aday gösterilmekle imi arz eder üstün saygılarımı sunarım.”

²⁰¹⁰ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 301, Dosya No: 1220, Sıra No: 2, s. 2.

EK-34: 1 Eylül 1946 Pazar Günü Yapılan Genel Meclis Üyesi Seçim Sonuçları²⁰¹¹

	Merkez İlçe			Beytü ebap			Yüksekova			emdinli			İ Geneli		
	E	K	Toplam	E	K	Toplam	E	K	Toplam	E	K	Toplam	E	K	Toplam
Seçmen Miktarı	2.253	2.332	4.586	3.606	3.626	7.232	1.115	1.261	2.376	641	846	1.487	7.615	8.066	15.681
Seçime Katılan	2.117	2.128	4.245	2.623	2.643	5.286	1.105	1.244	2.345	396	450	846	6.241	6.465	12.706
Katılma Oranı	% 92,5			% 73			% 98			% 96,5			% 81		
	Kazanan Aday		Aldı 1 Oy	Kazanan Aday		Aldı 1 Oy	Kazanan Aday		Aldı 1 Oy	Kazanan Aday		Aldı 1 Oy			
	Mehmet Çallı		2.549	Sait Korkmaz		3.097	Kerem Zeydan		2.349	dris Bora		846			

²⁰¹¹ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1, s. 29.

EK-35: 1950 Yılı Seçimlerinde Hakkari 1 Genel Meclisi Üyelikleri Seçimi²⁰¹²

Yüksekova İlçesi						
İlçenin Nüfusu		: 6.800				
İlçede Seçime Katılanların Sayısı		: 2.691				
İlçenin Seçmen Sayısı		: 3.852				
1 Genel Meclisine Seçilecek Üye Sayısı:		1				
Seçime Katılım Oranı		: % 71				
Kullanılan Oylara Ait Cetvel						
CHP		DP		Ba ımsız		Dü ünceler
Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	
Kerem Zeydan	1.052	Fettah Öner	1.577	-	-	
Casim Diri	943	Ferhan Canan	1.480	-	-	
Toplam	1.995	Toplam	3.057	-	-	
emdinli İlçesi						
İlçenin Nüfusu		: 3.600				
İlçede Seçime Katılanların Sayısı:		1.140				
İlçenin Seçmen Sayısı		: 1.415				
1 Genel Meclisine Seçilecek Üye Sayısı:		1				
Seçime Katılım Oranı		: % 73				
CHP		DP		Ba ımsız		Dü ünceler
Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	
brahim Töre	1.140	-	-	-	-	
M. erif O lu Abdullah	670	-	-	-	-	
Toplam	1.810	-	-	-	-	
Beytü ebap İlçesi						
İlçenin Nüfusu		: 18.000				
İlçede Seçime Katılanların Sayısı:		6.198				
İlçenin Seçmen Sayısı		: 9.771				
1 Genel Meclisine Seçilecek Üye Sayısı:		1				
Seçime Katılım Oranı		: % 63				
CHP		DP		Ba ımsız		Dü ünceler
Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	
Mehmet Dursun	4.398	Bahrem Demir	1.830	-	1.050	

Rıza Timurcin	1.010	Yok	-	-	-	
Toplam	5.408	Toplam	1.830	Toplam	1.050	
Merkez İçe						
İçenin Nüfusu		: 12.000				
İçede Seçime Katılanların Sayısı:		3.986				
İçenin Seçmen Sayısı		: 6.700				
1 Genel Meclisine Seçilecek Üye Sayısı:		1				
Seçime Katılım Oranı		: % 59				
CHP		DP		Ba ımsız		Dü ünceler
Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	Adayın Adı	Aldı ı Oy	
Mehmet Çallı	2.162	Sait Korkmaz	1.544	-	-	
Kamil Çallı	1.826	Ahmet Özkan	1.115	-	-	
Toplam	3.988	Toplam	2.659	-	-	

EK-36: 21 Ekim 1950 Seçimlerinde Hakkari 1 Genel Meclisi Üyeli i Seçiminde Merkez İçeye Ba ılı Köy ve Muhtarlıklardan Alınan Oylar²⁰¹³

Köy veya Muhtarlık	DP		CHP	
	Sait Korkmaz	Ahmet Özkan	Mehmet Çallı	Kamil Çallı
Bulak	41	40	76	75
Da göl	131	130	142	133
Bıçer	11	11	74	74
Merzan	44	44	50	50
Bay	40	40	7	7
Hananis	13	13	23	23
Sivin	77	15	20	20
Kotranis	121	121	13	13
Beri	-	-	117	117
Belan	1	1	151	141
Dirise	-	-	117	117
Mendan	-	-	69	69
Dize	-	-	34	-
Piyanis	12	12	16	16
Ni e	126	126	1	1

²⁰¹³ BCA, Fon No: 490 1 0 0, Kutu No: 253, Dosya No: 1006, Sıra No: 1.

Balakan	114	83	1	1
Nispas	104	-	2	-
Billuh	63	63	45	45
Betkar	72	72	2	2
Kaval	5	5	84	84
Marinos	14	14	18	18
Anitos	71	11	-	-
Çukurca (Çal)	-	-	220	220
Biyadır	-	-	124	-
Gündek	97	97	15	15
De tan	6	-	13	13
Eriç	35	-	65	65
Ziyani	-	-	95	95
Marufan	-	-	95	95
Sivi k	-	-	133	133
Bilican	70	-	156	-
Erbu	42	42	-	-
Ertu	174	174	17	17
Zavita	1	1	135	135
Güzere	59	-	32	32
YEKÜN	1.544	1.115	2.162	1.826

EK-37: Hakkari Vilayetinin Konumu²⁰¹⁴

²⁰¹⁴ <http://www.google.com.tr/search?=hakkari+haritasi>, (15.03.2016).

EK-38: Hakkari Vilayetinin İçleri²⁰¹⁵

²⁰¹⁵ <http://www.google.com.tr/search?=hakkari+haritasi>, (15.03.2016).